SANSKRIT TEXTS FROM TIBET

1. Vārtikālaṅkāra of Prajñākara Gupta

a Commentary on Pramāṇa-Vārtika of Āchārya Dharmakīrti

Edited by

Tripiṭakāchārya Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana

(Vol. XXI—2)

2. Vādanyāya of Āchārya Dharmakīrti

with the Commentary-Vipañchitārtha by Āchārya Śāntarakṣhita

Edited by

Tripiṭakāchārya Rev. Rāhula Sāṅkṛityāyana

(Vols. XXI—4 and XXII—1)

3. Adhyardhaśataka of Mātṛicheṭa

Edited by

K. P. Jayaswal and Rāhula Sāṅkṛityāyana

(Vol. XXIII—4)

4. Vigrahavyāvartanī of Āchārya Nāgārjuna

with the author's own commentary

Edited by

K. P. Jayaswal and Rāhula Sāṅkṛityāyana

(Vol. XXIII—3)

5. Pramāṇavārtika of Āchārya Dharmakīrti

Edited by

Rāhula Sāṅkṛityāyana

(Vol. XXIV—1-2)

To be had of

THE BIHAR & ORISSA RESEARCH SOCIETY

PATNA

PRIVILEGES OF AN ORDINARY MEMBER

1. To be present at all ordinary meetings, which are held twice a year, and at the annual general meeting held in the month of February or March.
2. To propose and second candidates for ordinary membership.
3. To introduce visitors at any meeting of the Society.
4. To receive free of cost copies of the Journal, fascicule, etc., issued by the Society after the date of his election.

The annual subscription for an ordinary member, residing within the provinces of Bihar and Orissa, is Rs. 12 and for others Rs. 10, which is due on election (unless such election takes place on or after the 1st of July in which case half subscription only will have to be paid for that year, or on or after the 1st of December, in which case no subscription will have to be paid for that year), and on the 1st of January in each succeeding year. A member may at any time compound his future subscription by the payment of Rs. 180 in the case of a resident within the provinces of Bihar and Orissa, and Rs. 150 in the case of others.

N.B.—**All communications respecting this Journal should be addressed to—**

A. BANERJI-SASTRI
M.A. (Cal.), D. Phil. (Oxon.)

Bihar and Orissa Research Society, Patna Museum Buildings, Patna (Bihar)

THE ALLAHABAD LAW JOURNAL PRESS, ALLAHABAD
PRINTER—P. TOPA

आचार्यधर्मकीर्तेः

प्रमाणवार्तिकम्

आचार्यमनोरथनन्दिकृतया वृत्त्या संवलितम्

राहुलसांकृत्यायनेन सम्पादितम्

PREFACE

The author Manorathanandin

We are quite in the dark about the time of Manorathanandin who wrote this very useful commentary on Pramāṇavārttika. His name is not mentioned in any Tibetan work and the author himself does not give any clue to his identity. He does not mention the name of any other scholar from which we could infer the precise time. The present manuscript was copied by Vibhūticandra, a pupil of Śākyaśrībhadra (1127—1225 A.C.) who went to Tibet in 1203 A.C., so the lower limit of the period in which Manorathanandin flourished cannot be later than 1200 A.C. It seems that Manorathanandin's *vṛtti* was an important text for the beginners for the study of Pramāṇavārttika in Indian monasteries. The numerous footnotes which were found in the manuscript give further explanation on obscure points and sometimes they mention the names of scholars and different schools whose views are supported or criticized in the text. These names have nothing to do with the author. They were taken down by Vibhūticandra mostly from the mouth of his teacher while studying it.

The commentary—Manorathanandin's commentary is a *vṛtti*, i.e. a commentary which gives literal meaning of each and every word. Its object is to make the meaning of the text quite clear. It has nothing to do with any scholarly discussion to help or criticize in a general

manner the theory expounded by the author. The author is very modest about his performance. He only wants to make an easy commentary on the text which will help the ordinary students as the scholarly treatises are not easy for them.[1]

The Pramāṇavārttika text is very difficult. Dharmakīrti wants to put all his hard thinking into a few words. Often the context becomes more complicated by the words appearing in a scattered way. Though the Tibetan translation of P.V. would have been a great help to the study of the Sanskrit text. But for those who do not know Tibetan, the text would have been very difficult to understand, if the present commentary had not been discovered. In view of the usefulness of the commentary, I wonder why this work was never translated into Tibetan. Who knows whether they might not have been proposing to make a translation of it? But translating activities came to an end soon after the destruction of the Buddhist institutions in India since the flow of Indian scholars towards Tibet stopped. In my search of Sanskrit manuscripts in Tibet I discovered several important treatises on Buddhist logic and philosophy and even a manuscript of Kāvyaprakāśa which were meant for translation but was never accomplished.

The order of chapters here, is (*i*) Pramāṇasiddhi (*ii*) Pratyakṣa (*iii*) Svārthānumāna (*iv*) Parārthānumāna, which is natural. While the order of chapters found in many Sanskrit and Tibetan MSS. is (*i*) Svārthā-

[1] स्वयमपि कृतिनां महद्भिरन्यैरपि गमितो बहुविस्तरैर्न्न योयम्।
तदपि च सुगमो न मद्विधानामिति विवृतिच्छलतः करोमि चिन्ताम्॥

numāna (*ii*) Pramāṇasiddhi (*iii*) Pratyakṣa (*iv*) Parārthānumāna, which could not be the order given by Dharmakīrti as I have discussed in another place.[1] The first two ślokas which are found in the Pramāṇasiddhi are here found in the beginning of Svārthānumāna Chapter (the 1st chapter) of the text.

MSS.

The present text of the commentary is edited with the help of one paper manuscript which was discovered[2] by me in the monastery of Ṣha-lu—July, 1936. There are 105 leaves of the size of $26\frac{1}{8}'' \times 2''$, each page containing 7 lines. There were 16 paper leaves more of the size of $12\frac{3}{4}'' \times 2\frac{1}{4}''$, each page containing 7 to 9 lines which are placed as an appendix to this volume. The script is kuṭilā.[3]

Except for a few instances the MS. is mostly correct. Throughout the MS. no difference is made between ब and व. The copyist has made mistakes in writing सलिल as शलिल four times; विषाण as विशाण four times; विशद as विषद twice; पर्येषितव्य as पर्येशितव्य; सकाशात् as शकासात्, निष्पन्न as निस्पन्न; वास्या as वाश्या. Most of these mistakes are of ष, श, स, which were natural for a man living in the Māgadhī area. There are a few more mistakes—

उपभ	=	पूभ	लिब्धि	=	लब्धि
श	=	शा	पा	=	या

[1] Preface to Pramāṇavārttika.

[2] *JBORS*, vol. XXIII, part I, p. 33, No. 237.

[3] Cf. *Ep. Indica*, vol. XXIII, part II, pp. 78-80.

इच = नृच		त्वयं = यंत्व।	
प्रसज्येदस्ति = प्रसज्येतास्ति		न = नं	

The above mistakes have been shown in the edited text within brackets. In the MS. no care is taken for punctuation. In the footnotes Dignāga is often shortened into Nāga, Pramāṇasamuccaya to Samuccaya.

Editing—The kārikās were not found in the MSS. which I have supplied from the P.V. text, which I have already edited in a previous volume. In selecting from various readings of the Kārikās I have preferred the readings given in this commentary. Sometimes I have put my own full stops, but those have been placed within brackets. I am responsible for supplying the headings and the sub-headings in the present work in which also I was helped by this commentary.

Patna
23. 8. 37

Rāhula Sāṅkṛtyāyana

Dharmakīrti's

PRAMĀṆAVĀRTTIKA

with a commentary by Manorathanandin

Edited by

RĀHULA SĀṄKṚITYĀYANA

प्रमाणवार्त्तिकवृत्तेः

विषय-सूची

प्रथमः परिच्छेदः

प्रमाणसिद्धिः

क. नमस्कारश्लोकः .. .. .. १।१

ख. शास्त्रारम्भप्रयोजनम् .. .. १।२

ग. प्रमाणसिद्धिः .. .. .. १।३

१—प्रमाणलक्षणम् .. .. .. **१।३**

(१) अविसंवादि ज्ञानम् .. .. १।३

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम् .. .. १।७

(३) भगवतः प्रामाण्यम् .. .. १।८

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम् .. .. १।१०

क. *नित्यानित्ययोरप्रमाणता* .. .. १।१०

(क) नित्यस्याप्रमाणता .. .. **१।१०**

(ख) अनित्यस्याप्यप्रमाणता .. .. **१।११**

ख. *ईश्वरदूषणम्*

(क) सन्निवेशमात्रात्रेश्वरानुमानम् .. .. १।१२

(ख) ईश्वरबाधकं प्रमाणम् .. .. १।२३

a. अकारकं न कारणम् .. .. .. १।२४

b. संहतौ हेतुता नेश्वरादौ .. .. १।३०

२—भगवान् प्रमाणम् .. .. .. **१।३१**

(१) ज्ञानवत्त्वात् .. .. .. १।३१

(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात् .. १।३४

(२) कारुणिकत्वात् प्रमाणम् ११३६

क. *जन्मान्तरसिद्धिः* ११३६

(करुणा जन्मान्तराभ्यासात्)

(क) भूतचैतन्यमतनिरासः ११३७

I. बीजपक्षनिरासः ११३७

II. शक्तिमत्त्वनिरासः ११४०

(ख) विज्ञानसिद्धिः ११४३

I. अन्वयतः ११४३

A. प्रतिसन्धिः ११४३

a. कायाश्रयो बुद्धिः ११४३

b. प्रतिसन्ध्याक्षेपिका बुद्धिः ११४३

c. कायाश्रितं मनोविज्ञानम् ११४३

B. कर्म ११५०

a. कायभेदात् कर्ममनसोः सहस्थितिः ११५०

i. उपकारको निवर्त्तकश्च हेतुः ११५१

ii. न प्राणापानहेतुकं चित्तम् ११५३

b. स्थित्यावेधकत्वात् कारणं कर्म ११५५

i. अन्यथा दोषाभावे पुनरुज्जीवनम् ११५६

ii. देहश्चित्तस्य नोपादानम् ११५७

II. व्यतिरेकतः ११६४

A. आश्रयाश्रयिभावनिरासः ११६४

a. सामान्येनाश्रयाश्रयिभावनिरासः ११६४

i. न कायचेतसोः सहस्थितिराश्रयाश्रयितया .. ११६४

ii. सहस्थात्रोरव्यतिरेकात् ११६५

iii. व्यतिरेकेऽपि नाश्रयः ११६६

iv. नोत्पन्नया स्थित्या भावस्थापना ११६७

v. नाशस्य सहेतुत्वे स्थितिहेतुर्निष्फलः .. ११६७

vi. भावसन्ततेर्हेतुत्वाश्रयत्वम् ११६९

b. i. विशेषणाश्रयाश्रयिभावदूषणम् ११७०

ii. गुणसामान्यकर्मणां दूषणम् ११७०

B. समवायसमवायिभावनिरासः ११७२

(स्थितिस्थापकतानिरासे संग्रहश्लोकः) .. ११७२

C. उपादानोपादेयभावनिरासः ११७५

(ग) पुनर्जन्मपरिग्रहः ११८२

I. अविद्यातृष्णे बन्धकारणम् ११८३

II. गत्यागत्योरदर्शनं इन्द्रियपाटवात् ११८४

III. मूर्तस्याऽपि मूर्ते प्रवेशः ११८५

IV. नोपादानभूतं शरीरं बुद्धेः ११८६

A. अवयविनिरासः ११८६

a. आवरणाद्यभावनिरासः ११८९

b. संख्यादिनिरासः ११९३

B. संख्याद्यभावेऽप्येकत्वसंयोगयोर्व्यपदेशः ११९९

a. धर्मवाचिन्येव श्रुतिर्धर्मिवाचिनी ११२०१

b. समुदायवाचिनी श्रुतिः ११२०२

(घ) विज्ञानं कारणम् ११२०५

I. परमाणूनां समुदितानां न बुद्धिहेतुत्वम् ११२०५

II. प्राणापानयोरनियामकता ११२०६

III. परलोकानागतस्य प्राणे निर्हेतुकता ११२११

IV. शक्तिनियमाद् न धियां सकृज्जन्म ११२१४

(ङ) कर्मसिद्धिः ११२१६

I. सहास्थितिकारणं कर्म ११२१६

II. आमुत्रिकदेहहेतुः पञ्चायतनमैहिकम् ११२१७

ख. युक्तः करुणाभ्यासः ११२२२

(क) चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वात् ११२२२

(ख) पुनर्यत्नापेक्षा ११२२३

(ग) स्वरसेनाभ्यासजः करुणादिप्रवाहः ११२२६

(घ) करुणा स्वबीजप्रभवा ११२३१

(ङ) अभ्यासात् करुणात्मकत्वम् ११२३३

(४) शास्तृत्वाद् भगवान् प्रमाणम् ११२३४

क. शास्तृत्वव्याख्यानम् ११२३४

ख. दुःखहेतुपरीक्षणम् ११२३५

ग. नैरात्म्यदर्शनतो वासनाहानिः ११३८
घ. प्रत्येकबुद्धादिभ्यो बुद्धे विशेषः ११४०
(५) सुगतत्वात् भगवान् प्रमाणम् ११४१
क. आत्मदर्शनबीजहानात् मुक्तिः ११४३
ख. बुद्धत्वबाधकयुक्तिनिरासः ११४५
(६) तायित्वाद् भगवान् प्रमाणम् ११४७
(करुणाहेतुकं सत्याभिधानम्) ११४८
क. तायः चतुःसत्यप्रकाशनम् ११४८
ख. चत्वारि आर्यसत्यानि ११४६
(क) दुःखसत्यम् ११४९
I. संसारिणः स्कन्धा दुःखम् ११४९
II. रागादीनां वातादिदोषजत्वनिरासः ११५०
III. रागादीनां भूतधर्मत्वनिरासः ११६०
A. भूतचैतन्यभेदात् ११६३
B. वासनाभेदतो भेदात् ११६५
C. अविज्ञानतो विज्ञानानुत्पादात् ११६७
D. भूतात्मतया समानरागताप्रसङ्गात् ११७२
E. न रूपवद् रागोऽपि भूतधर्मः ११७६
F. न भूतान्येव हेतुः ११७८
IV. चतुराकारं दुःखसत्यम् ११७८
(ख) समुदयसत्यम् ११८१
I. चतुराकारः समुदयः ११८१
II. तृष्णा जन्मसमुदयः ११९१
III. कर्मापि ११९१
(ग) निरोधसत्यम् ११९३
I. संसार्यभावे मुक्तिव्यवस्था ११९३
II. मुक्तानां संसारे स्थितिः ११९५
III. सत्कायदृष्टेर्विगमः १२०१
IV. बन्धमोक्षव्यवस्था १२०४

(घ) मार्गसत्यम् १२०७

(चतुराकारं मार्गसत्यम्) १२०७

ग. सत्कायदृष्टिः १२०८

(क) सत्त्वदर्शनाभावे कारणम् १२०८

(ख) नैरात्म्यदर्शने दोषोत्पत्तिव्यवस्था १२१२

(ग) मोहः सत्कायदृष्टिः १२१५

(घ) दोषाः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः १२१७

(ङ) आत्मात्मीयबुद्ध्योर्हानिः १२३१

(च) प्रकृतिपुरुषयोर्भेदप्रतीतावपि न मोक्षः .. १२४९

(छ) ज्ञानोपादानाद्धानित औदासीन्यम् १२५३

I. संस्कारदुःखभावाद् दुःखभावना १२५४

II. अनित्यदुःखानात्मता १२५६

III. संसारी क्लेशकर्मभ्याममुक्तः १२५८

(ज) सत्कायदृष्टिर्मूलम् १२५९

आगममात्रेण न मुक्तिः १२५६

I. आत्मनोऽमूर्त्तत्वे न पापगौरवलाघवम् .. १२६९

II. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्जन्म १२६९

III. नैरात्म्ये स्मृतिसंगतिः १२७१

घ. सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः १२७३

(क) तृष्णाक्षयात् मोक्षः १२७४

(ख) अक्षीणकर्मणो न मोक्षः १२७७

ङ. तायात् सुगतत्वसिद्धिः १२८२

(७) संवादकत्वाद् भगवान् प्रमाणम् १२८५

द्वितीयः परिच्छेदः ।

प्रत्यक्षम्

१—प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः .. २।१

२—सत्यद्वयचिन्ता .. .. .. २।३

३—सामान्यतत्कल्पनानिरासः .. .. २।३-१७३

(१) सामान्यचिन्ता .. .. ..२।५-५५

क. सामान्ये नार्थक्रियासामर्थ्यम् .. .. २।५

ख. सामान्यस्य ज्ञानाकारता .. .. २।१०

ग. विजातीयव्यावर्त्तकं सामान्यम् .. .. २।१०

(२) परमते दोषः .. .. .. २।१६

क. व्यक्तिसामान्ययोर्भेदे दोषः .. .. २।१६

ख. व्यक्तिसामान्ययोरभेदे दोषः .. .. २।४१

ग. न चक्षुरादिभिः प्रत्येयं सामान्यम् .. २।४८

४—अनुमानचिन्ता .. .. ..२।५५-१२२

(१) अनुमानसिद्धिः .. .. .. २।५५

क. भ्रान्तमनुमानं प्रमाणम् .. .. २।५५

ख. द्वितीयं प्रमाणमनुमानम् .. .. २।६४

ग. प्रमाणद्वयसिद्धिः .. .. २।६८

घ. अविसंवादादनुमानं प्रमाणम् .. .. २।६६

ङ. अनुपलब्धेः प्रतिबन्धः .. .. २।७२

च. अनुमानं त्रिविधम् .. .. २।७३

छ. तत्र चार्वाकमतनिरासः .. .. २।७३

ज. प्रत्यक्षाच्च सामान्यप्रतीतिः .. .. २।७५
झ. अनित्यादयो नावस्तुधर्माः .. .. २।८०
ञ. लिङ्गधीसंवादकता .. .. २।८१
(२) अनुपलब्धिचिन्ता .. .. २।८५
५—प्रत्यक्षचिन्ता .. .. .. २।१२३-२८१
(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः .. .. २।१२३
क. कल्पनापोढं प्रत्यक्षम् .. .. २।१२३
ख. परमतदूषणम् .. .. .. २।१३६
(२) सामान्यनिरासः .. .. .. २।१४५
क. वर्णसंस्थानराहित्यादसिद्धिः .. .. २।१४५
ख. समवायस्यातीन्द्रियत्वादसिद्धिः .. .. २।१४६
(३) अवयविनिरासः .. .. .. २।१५०
(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः .. .. २।१५४
क. सामान्यस्वीकारे दोषः .. .. २।१५९
ख. विवक्षान्वयिसंकेतानुगमत्वाद्रूढेः .. .. २।१६०
(५) अन्यापोहचिन्ता .. .. २।१६३
क. अतत्कार्यव्यावृत्तिः .. .. २।१६३
ख. अन्यापोहकृच्छब्दः .. .. २।१७०
(६) क. प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः .. .. २।१७४
ख. उत्तरकालभाविविकल्पज्ञानेनानुभवः .. २।१७६
६—प्रत्यक्षभेदाः .. .. .. २।१९१
(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम् .. .. २।१९१
क. अक्षाणां गमकत्वात्प्रत्यक्षम् .. .. २।१९४
ख. चित्रैकत्वचिन्ता .. .. २।२०८
ग. (क) कल्पनापोढत्वे धर्मधर्म्यादिसंगतिः .. २।२३१

(ख) शब्दविकल्पविषयः सामान्यम् .. २।२३३
(२) मानसप्रत्यक्षम् .. २।२३६-४६
(३) क. स्वसंवेदनप्रत्यक्षम् .. २।२४६-८०
ख. सुखादिपरवेद्यतानिरासः .. .. २।२५५
ग. तत्र सांख्यमतनिरासः .. .. २।२६८
(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम् .. .. २।२८१
७—प्रत्यक्षाभासचिन्ता .. .. २।२८८
८—प्रमाणफलचिन्ता .. .. २।३०१-१९
९—विज्ञप्तिमात्रताचिन्ता .. .. २।३२०-५३९
(१) अर्थसंवेदनचिन्ता .. .. २।३२०
क. अर्थसंविद् .. .. २।३२०
ख. दृश्यदर्शने प्रत्यासत्तिविचारः .. .. २।३२४
ग. नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिः .. .. २।३२६
घ. ग्राह्यग्राहकप्रतिभासव्यवसायः .. .. २।३३०
ङ. बाह्यार्थनिरासः .. .. २।३३३
च. विज्ञानद्वैरूप्यम् .. .. २।३३७
छ. अर्थसंवित्फलम् .. .. २।३३८
ज. आत्मसंविदेवार्थसंविद् .. .. २।३४८
झ. विज्ञप्तिमात्रतायां प्रमाणफलव्यवस्था .. २।३६३
ञ. सामान्यस्य नित्यानित्यत्वप्रतिषेधः .. २।३७१
(२) स्मृतिचिन्ता .. .. २।३७३
क. नार्थात् स्मृतिः .. .. २।३७४
ख. ज्ञानद्वयरूपतासिद्धिः .. .. २।३९७
ग. अक्षणिकस्य व्यक्तिरसंभवा .. .. २।४२१
(३a) स्वसंवेदनचिन्ता .. .. २।४२३

क. बुद्धिरर्थाकारा .... २।४२३

ख. अर्थानुभवाकारा .. .. २।४२७

ग. स्वसंवेदननये योगिनामनातुरता .. .. २।४५६

घ. अर्थस्य ज्ञानरूपेण प्रकाशकता .. .. २।४८२

(३b) स्वसंवित्तिसिद्धिः .. .. २।४८५

क. स्मृतेः स्वसंवित्तिः .. .. २।४८५

ख. क्रमभाविनां वर्णानां स्फोटेनासंगतिः .. २।४८७

ग. न संयोगविभागद्वारेण शब्दाभिव्यक्तिः .. २।४९०

घ. बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरेण गृहीतो नाविच्छेदप्रतिभासः .. २।४९५

ङ. तदा न विच्छिन्नं दर्शनम् .. .. २।५००

च. न युगपत् चित्तद्वयसंप्रतिपत्तिः .. .. २।५०२

(४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता .. .. २।५०३

क. एकत्वमन्तरेण प्रत्यभिज्ञानम् .. .. २।५०४

ख. अविच्छिन्नं वर्णादिदर्शनम् .. .. २।५०७

(५) क. योगिनां ज्ञानम् .. .. २।५३२

ख. ग्राह्यताशक्तिहानादपि न जननशक्तिः .. २।५३५

(६) हेतुसामग्र्याः सर्वसंभवः .. .. २।५३६

(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम् .. .. २।५३६

तृतीयः परिच्छेदः

स्वार्थानुमानम्

१—हेतुचिन्ता *द्र० परिशिष्टं १।१० .. .. ३।१

(१) हेतुलक्षणम् .. .. ३।१

(२) हेतुस्त्रिधा .. .. ३।१

(३) हेत्वाभासाः .. .. ३।१

२—अनुपलब्धिचिन्ता .. .. ३।२

(१) दृश्यानुपलब्धिफलम् .. .. ३।२

(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा .. .. ३।३

क. शेषवदनुमाननिरासः .. .. ३।१३

ख. त्रिषु हेतुरूपेषु निश्चयः .. .. ३।१४

(३) व्याप्तिचिन्ता .. .. ३।१५

क. प्रतिबन्धो दिङ्नागेष्टः .. ३।१५-१६

ख. आचार्यीयमतनिरासः .. .. ३।१६

ग. परमतनिरासः .. .. ३।२१

(क) वैशेषिकमतनिरासः .. .. ३।२१

(ख) अविनाभावनियमः .. .. ३।३२

(४) सामान्यचिन्ता .. .. ३।५५

क. न्यायमीमांसामतनिरासः .. .. ३।५५

(क) व्यावृत्तस्वभावा भावाः .. .. ३।५५

(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम् .. .. ३।७२

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्त्तकत्वम् .. ३।७५

(घ) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगतिः .. ३।९७

(क) तद्वक्तानिश्चयः .. .. ३।९९
ख. सांख्यमतनिरसः .. .. ३।११२
ग. जैनमतनिरासः .. .. ३।१८०
३—शब्दचिन्ता .. .. ३।१८४
(१) निर्हेतुकविनाशः .. .. ३।१९२
(२) अनुपलब्धिचिन्ता .. .. ३।१९७
क. अनुपलब्धेः प्रामाण्यम् .. .. ३।१९७
ख. स्वभावानुपलब्धिः .. .. ३।२०२
ग. अनुपलब्धिरेवाभावः .. .. ३।२०३
घ. कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः .. .. ३।२११
४—आगमचिन्ता .. .. ३।२१२
(१) पौरुषेयत्वे .. .. ३।२१६
क. पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणम् .. ३।२१६
ख. सत्कार्यदर्शनं दोषकारणम् .. .. ३।२२२
५—अपौरुषेयत्वे .. .. ३।२२३-३३७
(१) वेदप्रामाण्यनिरासः .. .. ३।२२४
क. अपौरुषेयत्वेऽप्यप्रामाण्यम् .. .. ३।२२७
ख. सम्बन्धचिन्ता .. .. ३।२३१
(क) सम्बन्ध्यनित्यत्वे सम्बन्धानित्यता .. ३।२३१
(ख) सम्बन्धः कल्पितः .. .. ३।२३३
(ग) भेदाभेदाव्यवस्थातोऽपि सम्बन्धस्यावस्तुत्वम् .. ३।२३६
(घ) वर्णपदादिषु सम्बन्धस्यासद्भावः .. .. ३।२३८
ग. नापौरुषेयता .. .. ३।२३९
घ. न नित्यता .. .. ३।२४०
(क) a. गुर्वध्ययनपूर्वकत्वादपि न नित्यता .. ३।२४०
b. तथा म्लेच्छादिव्यवहाराणामपि नित्यता .. ३।२४५
(ख) a. अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन संशयः .. ३।२४७

b. लौकिकैः साम्यात् वर्णापौरुषेयत्वं निष्फलम् .. ३।२४७
c. वर्णाभिन्नत्वात् वाक्यस्य केवलं नापौरुषेयत्वम् .. ३।२४८
d. प्रत्येकमवयवानां सार्थकता .. .. ३।२४९
(ग) स्फोटनिरासः .. .. **३।२५१**
a. नित्यानित्यत्वासम्भवत्वं वाक्यस्य .. ३।२५१
b. व्याप्याव्यापित्वेनाप्यसंगतिः .. .. ३।२५३
c. ध्वनिभ्यो भिन्नं न शब्दरूपम् .. .. ३।२५६
(घ) वर्णानुपूर्विचिन्ता .. .. **३।२५९**
a. वर्णानुपूर्व्या वेदवाक्यत्वेप्यसंगतिः.. .. ३।२५९
b. व्यञ्जकत्वानुपपत्तिः .. .. ३।२६२
c. कार्यत्वमेव वैदिकानामपि वर्णानाम् .. ३।२६३
d. नावरणविगमत्वं वर्णानाम् .. .. ३।२६४
e. प्रत्यभिज्ञानादपि न वर्णनित्यता .. .. ३।२६६
f. बुद्धेरपौरुषेयत्वादप्यसंगतिः .. .. ३।२६७
g. वर्णानुपूर्वी वाक्यमित्यकिञ्चितकरम् .. ३।२६८
(ङ) निर्हेतुको विनाशः .. .. **३।२६९**
a. नाशस्याहेतुकत्वे कारणम् .. .. ३।२७६
b. पुद्गलचिन्ता .. .. .. ३।२७६
c. नाशस्य सत्तामात्रानुबन्धाद् ध्वनेरनित्यता .. ३।२८१
d. (i) एवं सम्बन्धानित्यता .. .. ३।२८३
(ii) सम्बन्धानित्यत्वात् शब्दशक्तिर्दूषिता .. ३।२८३
(२) a नव्यमीमांसक(भाट्ट)मतनिरासः.. .. ३।२८४
क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषः .. .. ३।२८४
(क) अपौरुषेयत्वान्न याथार्थ्यसिद्धिः .. .. **३।२८४**
(ख) अकृतकत्वे ज्ञानहेतुत्वाभावः .. .. **३।२८५**
(ग) शब्दे समारोपितगोचरा बुद्धयः .. **३।२८६**
ख. कृतकत्वेऽपि न दोषः .. .. ३।२८७
(क) कृतकत्वान्न मिथ्यात्वनियमः .. .. **३।२८७**
(ख) समयत्वान्मन्त्राणां कृतकारिता .. **३।२९१**
(ग) वर्णक्रमो मन्त्रेष्वकिञ्चित्करः .. .. **३।२९२**

ग. नित्यत्वे दोषः .. .. ३।२९४

(क) असंस्कार्यस्य न प्रयोक्तृभेदापेक्षा .. ३।२९४

(ख) नित्यानां मन्त्राणां प्रयोजको निरर्थकः .. ३।२९६

(ग) नित्यस्य व्यक्तिरसिद्धा .. .. ३।२९७

घ. समयकारणामुक्त्या फलविशेषः .. .. ३।३००

ङ. वर्णानुपूर्व्विचिन्ता .. .. ३।३०१

(क) आनुपूर्व्यभावे नार्थभेदः .. .. ३।३०१

(ख) आनुपूर्वी पौरुषेयी .. .. ३।३०४

च. आप्तचिन्ता .. .. .. ३।३०६

(क) आप्तसिद्धिः .. .. .. ३।३०९

a. प्रणेतुः शक्त्यतिशयान्मन्त्रप्रभावः .. .. ३।३०९

b. पुरुषातिशयत्वस्वीकारे आप्तस्वीकारः .. ३।३१२

(ख) आप्तलक्षणम् .. .. .. ३।३१४

(ग) परपक्षे दोषाः .. .. .. ३।३१६

a. आप्तत्वास्वीकारेऽपौरुषेयता निरर्था .. ३।३१६

b. लोकप्रसिद्धिस्तत्र न सहाय्यकरी .. .. ३।३१९

c. नियामकमन्तरा शङ्काऽवश्यम्भाविनी .. ३।३२४

d. व्याख्याता वाचकतायाः कर्त्तैव .. .. ३।३२५

e. अनेकार्थानामेकार्थद्योतने को नियमः .. ३।३२६

f. अपौरुषेयत्वे विवक्षाद्यभावः .. .. ३।३२७

(२) b वृद्धमीमांसक (जैमिनि) मतनिरासः .. ३।३३०

क. वेदैकदेशसंवादित्वाच्च सर्वस्य प्रामाण्यम् .. ३।३३०

ख. वेदप्रामाण्यघोषणा जैमिनेर्धाष्ट्र्यम् .. ३।३३२

चतुर्थः परिच्छेदः

परार्थानुमानम्

१—परार्थानुमानलक्षणं (दिङ्नागस्य) .. .. ४।१

(१) तत्र स्वदृष्टग्रहणफलम् .. .. ४।१

क. परमतनिरासाय .. .. ४।१

ख. अनुमानविषये नागमप्रामाण्यम् .. .. ४।२

ग. प्रमाणेन बाध्यमानस्यागमस्य न सिद्धिः .. ४।४

(२) तत्र अर्थग्रहणफलम् .. .. ४।१३

२—पक्षचिन्ता .. ..४।१५-१८८

(१) पक्षहेतुवचनमसाधनम् .. .. ४।१५

क. हेतुवचनं न साधनम् .. .. ४।१५

ख. पक्षवचनमसाधनम् .. .. ४।१६

ग. (दिङ्नागस्य) पक्षवचनमसाधनत्वेनेष्टम् .. ४।१८

(२) प्रतिज्ञा न साधनावयवः .. .. ४।२३

(३) पक्षलक्षणकरणे प्रयोजनम् .. .. ४।२८

(४) आत्मार्थत्वविवादे दोषः .. .. ४।३१

(व्यक्त्यसिद्धौ न सामान्यम् .. .. ४।३४)

(५) स्वयंशब्दग्रहणफलम् .. .. ४।४२

३—शब्दाप्रामाण्यचिन्ता .. .. ४।४८

(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः .. .. ४।४८

(शब्दस्य नाकाशगुणत्वम् .. .. ४।६५)

(२) अन्यथा स्वयंशब्दोऽनर्थकः .. .. ४।७२

(३) सहानिराकृतग्रहणफलम् .. .. ४।६१
(४) बाधा चतुर्विधा .. .. ४।६२
(५) आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलता .. .. ४।६३
(६) प्रतीतिबाधा .. .. ४।१०८
क. *आप्तलक्षणम्* .. .. ४।१०९
ख. *योग्यता प्रसिद्धिशब्दार्थः* .. .. ४।१११
ग. *वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानम्* .. .. ४।११६
(७) प्रत्यक्षबाधा .. .. ४।१३१
४—सामान्यचिन्ता .. .. **४।१३३**
(१) सामान्यं व्यावृत्तिलक्षणम् .. .. ४।१३३
(२) स्वधर्मिग्रहणप्रयोजनम् .. ४।१३६-४६
(३) धर्मिस्वरूपनिरासः .. .. ४।१४७
५—पक्षदोषाः ... .. **४।१४९**
(१) हेतुनिरपेक्षः पक्षदोषः .. .. ४।१४९
(२) अवयविनिरासः .. .. ४।१५२
(३) नैयायिकपक्षलक्षणे दोषः .. .. ४।१६४
(साध्यशब्दचिन्ता .. .. ४।१६५)
(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः .. .. ४।१७२
(५) सामान्यचिन्ता .. .. ४।१७६
क. *सामान्यानुवर्तनं निष्फलम्* .. .. ४।१७६
ख. *सामान्यनिरासः* .. .. ४।१८१
६—हेतुचिन्ता .. .. **४।१८९**
(१) हेतुलक्षणम् .. .. ४।१८९
क. *पक्षधर्मअभेदकथने कारणम्* .. .. ४।१८९
ख. *सूत्रे निपातग्रहणफलम्* .. .. ४।१९०

(२) हेतुभेदाः .. .. ४।१९५
(३) कार्यस्वभावहेत्वोर्निर्देशस्य फलम् .. ४।१९९-२०४
(४) क्विादाद् भेदसामान्य इत्यस्य व्याख्यानम् .. ४।२०५
(५) साध्याभावस्य साधनाभावेन न व्याप्तता .. ४।२०८
क. जीवच्छरीरं प्राणादित्वादित्यत्र दोषः— .. ४।२०८
ख. स्मृतीच्छादयः प्राणादिहेतुः .. .. ४।२१९
ग. शाब्दो व्यवहारो विधिप्रतिषेधप्रयोजनः .. ४।२२५
घ. धर्मभेदव्यवहारविचारः .. .. ४।२३५
(६)क. सामग्रीशक्तिभेदाद् विश्वरूपता .. .. ४।२४८
ख. प्राणादेरुक्तो दोष आचार्येण .. .. ४।२५९

७—अनुपलब्धिचिन्ता .. .. **४।२६०**

(१) अनुपलब्धेः पृथग्ग्रहणे कारणम् .. .. ४।२६०
(२) अनुपलब्धेरभावसिद्धौ लिङ्गलिङ्गग्रहणप्रयोजनम् .. ४।२६३
(३) स्वभावानुपलब्ध्या विषयिणः प्रतिषेधः .. ४।२६४
(४) विशिष्टवेदनादर्थानां विशेषावगमः .. .. ४।२७१
(५) दृश्यानुपलब्धिः सद्व्यवहारबाधिका .. .. ४।२७६

८—भावस्वभावचिन्ता .. .. **४।२८०**

(१) हेत्वन्तरसापेक्षो न ध्रुवभावः .. .. ४।२८०
(२) न भावनश्वरस्वभावनियतो भावः .. .. ४।२८०
(३) अनपेक्ष्य एव भावो नश्वरत्वे .. .. ४।२८३

नमो मञ्जुश्रिये ॥

प्रमाणवार्त्तिकवृत्तिः

प्रथमः परिच्छेदः ॥

प्रमाणसिद्धिः 1b

विमुक्तावरणक्लेशं दीप्ताखिलगुणश्रियं ।
स्वैकवेद्यात्मसम्पत्तिं नमस्यामि महामुनिम् ॥
स्वयमपि कृतिनां महद्भिरन्यैरपि गमितो बहुविस्तरैर्न्न योयम् ।
तदपि च सुगमो न मद्विधानामिति विवृतिच्छलतः करोमि चिन्ताम् ॥
अहमपि न निजैकलाभलुब्धो न च परकृत्यरसाभिलाषमुक्तः ।
फलति पुनरियं परार्थवाञ्छाव्रततिरभीष्टफलानि पुण्यभाजाम् ॥

क. नमस्कारश्लोकः

शास्त्रा[1]दावविघ्नेन तत्समाप्त्यर्थं[1] भगवति प्रसादजनने श्रोतृ[2]जनानुग्रहार्थञ्च स्तुतिपूर्वकमाचार्यो नमस्कारश्लोकमाह ।

विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्तये ।
नमः समन्तभद्राय समन्तस्फरणत्विषे ॥१॥

विधूतं[3] विध्वस्तं अनुत्पत्तिकधर्मतामापादितं कल्पना ग्राह्यग्राहकाध्यारोपः सैव जालं बन्धनहेतुत्वात् यासां ता विधूतकल्पनाजालाः। एतेन धर्मकाय उक्तः[4] । द्वय-शून्यताया धर्मधातुत्वात् (।) तदधिगमस्य धर्मकायत्वात् । गम्भीराश्च खड्ग-

---

[1] स्तुत्या पुण्योपचयात् । [2] व्याख्यातुश्चेति परार्थदर्शनात् ।
[3] सर्वावरणविध्वस्त् । [4] पूजेयं नमः शब्दात्प्रणामतः शिष्टैश्च तैश्च । तच्च स्वपरार्थतदुभयसम्पत्तिस्ततः अवृत्तिहानिगाम्भीर्योदार्यविशेषैस्त्रिभिः स्वार्थ उक्तः ।

श्रावकाद्यविषयत्वात्। उदाराश्च सकलज्ञेयसत्वार्थ[2]व्यापनादिति **गम्भीरोदाराः**। आभ्यां साम्भोगिकनैर्म्माणिककायावुक्तौ तयोरेव स्वरूपत्वात्। विधूतकल्पनाजाला गम्भीरोदारा **मूर्त्तयो** यस्य स **विधूतकल्पनाजालगम्भीरोदारमूर्त्तिः** (।) एतेन स्वार्थसम्पदुक्ता त्रिकायलक्षणत्वात्तस्याः।

समन्तं निरवशेषं भद्रं कल्याणं परार्थसम्पत्सम्भारलक्षणं यस्मादसौ **समन्तभद्रः** (।) अनया भगवन्नामव्युत्पत्त्या परार्थसम्पदभिहिता[1]। समन्ततः स्फ[3]रन्तीति समन्तस्फरण्यः **त्विषः** ताव(त्) त्विषौ देशना यस्य स **समन्तस्फरणत्विट्** वस्तुतत्त्वावभासनोपायता च त्विड्देशनयोः साधर्म्यं (।) अनेन परार्थसम्पदुपायो दर्शितः। देशनाद्वारेण भगवता जगदर्थकरणात्। एतेन स्तुतिरुक्ता असाधारणानां स्वपरार्थसम्पत्तितदुपायानामुपदर्शनात्। सर्व्वत्र नमःश[4]ब्दयोगाच्चतुर्थी। अनेन नमस्कारोभिहितः। यदा तु समन्तभद्रशब्दो[5] रूढ्या बोधिसत्त्वविशेषे वर्तते तदापि पदव्याख्यानं पूर्ववदेव। अयन्तु विशेषः। विधूतकल्पनाजालत्वं बोधिसत्त्वभूम्यावरणप्रहाणतो वेदितव्यं। गाम्भीर्यन्तु खड्गश्रावकाविषयत्वात्। औदार्यन्तु दशभूमीश्वरबोधिसत्त्वमाहात्म्यातिशयतः। कायत्रयन्तु बोधिसत्त्वानामप्यस्ति प्रकर्षनिष्ठागमनात्तु भगवतां व्यवस्थाप्यते। देशना च प्रसिद्धैव तेषां॥ (१)

ख. शास्त्रारम्भप्रयोजनम्

श्रोतृदोषबाहुल्याच्छा[6]स्त्रेण परोपकारमपश्यन् सूक्ताभ्यासभावितचित्ततामेवात्मनः शास्त्रारम्भकारणन्दर्शयन् वक्रोक्त्या दोषतापनयनेन शास्त्रे श्रोतॄन् प्रवर्त्तयितुम(ा)ह।

***प्रायः प्राकृतसक्तिरप्रतिबलप्रज्ञो जनः केवलं,**
नानर्थ्येव सुभाषितैः परिगतो विद्वेष्ट्यपीर्ष्यामलैः।
तेनायं न परोपकार इति नश्चिन्तापि चेतस्ततः,
सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनमित्यत्रानुबद्धस्पृहम्॥२॥

प्रायो भूयान् बाहुल्येन वा **जनः प्राकृतेषु** बहिःशास्त्रेषु **सक्तिरभिष्वङ्गो** यस्य स प्राकृतसक्तिरनेन कुप्रज्ञत्वं श्रोतृदोष उक्तः। **अप्रतिबला** शास्त्रार्थग्रहणं प्रत्यशक्ता **प्रज्ञा** यस्यासावप्रतिबलप्रज्ञः अनेनाज्ञत्वमुक्तं।[6] **केवलं, नानर्थ्येव सुभाषितैः।** किन्तु सुभाषिताभिधायिनं ईर्ष्या परसंपत्तौ चेतसो व्यारोषः सैव मलश्चित्त[7]मलिनी-

---

[1] तदर्थिनां यथा। [2] अकारान्तः सकारान्तस्तृतीयार्थ इत्यन्ये। [3] अनकायः। [4] * द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।१-४
[5] आत्मात्मीयास्त्रैधातुकाश्च धैर्ताः सवासनाः।

करणात् । तैः **परिगतो** युक्तः सन् **विद्वेष्टचपि । ईर्ष्यामलैरिति** व्यक्त्यपेक्षया बहुवचनं । अनेन यथाक्रममनर्थित्वममाध्यस्थ्यञ्चोक्तं (।) **तेन** श्रोतृदोषकलापेन **अयमारिप्सितो** वार्त्तिकाख्यो ग्रन्थः (।) परमुपकरोतीति **परोपकार** इति **नोऽस्माक-ञ्च[7]न्तापि नास्ति** । कथन्तर्हि शास्त्रकरणे प्रवृत्तिरित्याह चेतश्चिरं दीर्घकालं 2a
सूक्तस्याभ्यासेन विवर्द्धितव्यसनं विस्तारिताभिष्वङ्गमितिहेतोरत्र वार्तिककरणे-**ऽनुबद्धस्पृहं** जाताभिलाषं । एतेन कुप्रज्ञताद्दिदोषजातमात्मनो बोधिताः श्रोतार-स्तत्परिहारेण शास्त्रे प्रवर्तिता एव भवन्ति ।। (२)

ग. प्रमाणसिद्धिः

अयमाचार्यो बृहदाचार्यीय प्र मा ण स मु च्च य शा स्त्रे वार्त्तिकं चिकीर्षुः स्वतः कृतभगवन्नमस्कार(:) तच्छास्त्रा[1]रम्भसमये तदाचार्यकृतभगवन्नमस्कार-श्लोकं व्याख्यातुकामः प्रथमं[1] प्रमाणसामान्यलक्षणमाह(।)

१. प्रमाणलक्षणम्

(१) अविसंवादि ज्ञानम्

प्रमाणमविसंवादि ज्ञानं;

ज्ञानं प्रमाणं[2] नाज्ञानमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादि । कीदृशमविसंवादि । विसंवा-दनं विसंवादो वञ्चनं तद्योगाद्विसंवादि । न तथाऽसावविसंवादि । अविसम्वाद-नमुक्तमित्यर्थः । किं पुनरित्याह(।)

अर्थक्रियास्थितिः ।

अविसंवादनं ;

यथोपदर्शितार्थस्य क्रियायाः स्थि[a]तिः प्रमाणयोग्यताऽविसंवादनं(।) अतश्च यतो ज्ञानादर्थं परिच्छिद्यापि[3] न प्रवर्तते प्रवृत्तो वा कुतश्चित्प्रतिबन्धादेरर्थक्रियान्नाधि-गच्छति तदपि प्रमाणमेव प्रमाणयोग्यतालक्षणस्याविसंवादस्य सत्त्वात् । सैव प्रमाणयोग्यता कथमसत्यामर्थक्रियाप्राप्तौ निश्चीयत इति चेत् (।) यत्तावदसकृद्-व्यवहाराभ्यासाद्दर्शनमात्रेणोपलक्षितभ्रमविविक्तस्वरूपविशेषं साधना[3]ध्यक्षं तस्य[4]

---

[1] द्वितीयां सम्वित्तिसिद्धिम् । प्रमाणं भूतो जातो भगवान् मानमिव किन्त्वित्याह । [2] प्रमाणं सम्यग्ज्ञानमपूर्व्वगोचरमिति लक्षणं ।

[3] मरुमरीच्यादौ । [4] प्रमेयस्य ।

स्वत एव प्रमाणयोग्यतानिश्चयः कृत्रिमाकृत्रिममणिरूप्यादितत्त्वनिश्चयवत्। अनुमानस्य च साध्यप्रतिबद्धजन्मनो व्यभिचाराशङ्काविरहात्। अर्थक्रियानिर्भासन्तु प्रत्यक्षं स्वत एवार्थक्रियानुभवात्मकं न तत्र परार्थक्रियाऽपेक्ष्यत इति तदपि स्वतो निश्चितप्रामाण्यं। अत एवार्थक्रियापरंपरानुसरणादनवस्थादोषोपि दुस्थ एव। यस्त्वनभ्यस्तदशायां[1] संदिग्धप्रामाण्यमुत्पत्तौ[1] तस्यार्थक्रियाज्ञानादनुमानाद्वा प्रामाण्यं निश्चीयते। एतच्चाविसंवादनं बाह्यार्थेतरवादयोः समानं प्रमाणलक्षणं (।) वि ज्ञा न नयेपि[2] साधननिर्भासज्ञानानन्तर[3]मर्थक्रिया[4]निर्भासज्ञानमेव[5] संवादः। अतो विज्ञप्तिमात्रत्वे प्रमाणेतरविभागव्यवहारोऽसंकीर्ण्णः।

ननु शब्दगन्धरसस्पर्शान् चित्ररूपञ्च पश्यतो ज्ञानस्य परमर्थक्रियाज्ञानं नास्तीति[6] तत्प्रमाणन्न[6] स्यादित्याह।

शाब्देप्यभिप्रायनिवेदनात् ॥३॥

शाब्दे शब्दजनिते ज्ञानेऽपि शब्दाद् गन्धादिविषयेऽपि **अभिप्रायस्या**भिप्रेतार्थक्रिया (या) **निवेदनात्** प्रतिपादनात्प्रामाण्यं (।) अर्थक्रिया हि क्वचित्स्वरूपप्रतिपत्तिरेव। क्वचित्ततोऽन्या यथासम्भवं व्यवहारविषयः। तत्प्रापणञ्च प्रामाण्यमिति नाव्यापकं प्रमाणलक्षणम्। (३)

ननु शब्दस्यार्थप्रतिबन्धाभावान्न प्रामाण्यं स्यादिष्यते चानुमानत्वादि[?]त्याह(।)

वक्तृव्यापारविषयो योर्थो बुद्धौ प्रकाशते।
प्रामाण्यं तत्र शब्दस्य नार्थतत्त्वनिबन्धनम् ॥४॥

वक्तृव्यापारो विवक्षा **तस्य विषयो यो**ऽर्थः समारोपितबही रूपो ज्ञानाकारः प्रकाशते **बुद्धौ** विवक्षा[7]त्मिकायां (।) **तत्र शब्दस्य प्रामाण्यं** लिङ्गत्वं। शब्दादुच्चरिताद्विवक्षितार्थप्रतिभासी विकल्पो[8]नुमीयत इत्यर्थः। तत्कार्यत्वात्तच्छब्दस्य। न पुनरर्थतत्त्वनिबन्धनं तत्प्रतिबन्धाभावात्। (४)

ननु घ[9]टोयमित्यादिज्ञानात्प्रवर्तमानस्य सम्बन्धोस्त्येवेति तत् प्रमाणं स्यात् (।) इत्याह।

---

[1] सत्यां। [2] अव्यापकत्वं निरस्यन्नाह। [3] वह्निज्ञानान्तरं दाहाविज्ञानं।
[4] रविचन्द्राम्बुवचित्रादीनां दर्शनमेवार्थक्रियास्थितिः।
[5] यदर्थाकारं ज्ञानं तद् बाह्यार्थाविनाभावि यथा अर्थक्रियानिर्भासं।
[6] विना भ्रान्ति प्रयुक्ते।
[7] संकेतबलात्। [8] विकल्पशब्द . . . न नवी . . . . । . . .
[9] येन ज्ञात्वा प्रवृत्तस्यार्थसंवादस्तच्चेत्प्रमाणं घटविकल्पोपि स्यात्प्रमा॥

गृहीतग्रहणान्नेष्टं सांवृतं, धीप्रमाणता ।
प्रवृत्तेस्तत्प्रधानत्वात् हेयोपादेयवस्तुनि ॥५॥

गृहीतग्र'हणान्नेष्टं सांवृतं दर्शनोत्तरकालं सांवृतं विकल्पज्ञानं प्रमाणं नेष्टं 2b
दर्शनगृहीतस्यैव ग्रहणात् तेनैव च प्रापयितुं शक्यत्वात् सांवृतम[१] किञ्चित्करमेव । कस्मात्पुनर्धियः प्रमाणतेष्यते नेन्द्रियादेः(।) **हेयोपादेयवस्तु**विषयायाः **प्रवृत्ते[२]स्तत्प्रधानत्वात्** ज्ञानप्रधानत्वात् धिय एव प्रामाण्यं(।) न हीन्द्रियमस्तीत्येव प्रवृत्तिः किन्तर्हि ज्ञानसद्भावात् साधकतमञ्च प्रमाणं तस्याव्यवहितव्यापार'त्वात् । (५)

एवं फलार्थिनां प्रवृत्तिव्यवहारकारित्वेन धियः प्रामाण्यं प्रतिपादितं। साम्प्रतमधिगमफलविभागकारित्वमाह।

विषयाकारभेदाच्च धियोधिगमभेदतः ।

धियो विषयस्येवाकारो **विषयाकारः[३]** नीलादिस्तस्य **भेदात्** विशेषाद**धिगम[४]**स्यार्थप्रतीतेर्**भेदा**द्विशेषाद्धिय एव प्रामाण्यं नीलस्वरूपं हि ज्ञानं नीलप्रतीतिरन्यादृशमन्यथेति धीरेव प्रमाणं ।

ननु यथाधिगमसाधन[५]माकारस्तथेन्द्रियमपि तदुत्पत्तेरत आह(।)

भावादेवास्य तद्भावे ;

तस्याकारस्य **भावे**ऽस्याधिगमस्य **भावादेव** साधनमव्यवहितत्वात् न त्विन्द्रियादि तद्भावेपि ज्ञानानुत्पत्तावधिगमाभावात्। कश्चि[६]दाह(।) सर्वज्ञानानामबाधितत्वलक्षणं प्रामाण्यं [७]स्वत एव सिध्यति[८] बाधकारणदोषज्ञानाभ्यां क्वचित्तदपोह्यते यथा शुक्तिकायां रजतज्ञाने[९] चन्द्रद्वयदर्शने वा। तच्चेदमयुक्तं यतः(।)

स्वरूपस्य स्वतो गतिः ॥६॥

---

[१] . . . . घटः। तद्गतसत्ता महासामान्यं। तत्संख्यासर्गाः। उत्क्षेपणं कर्म तस्यैवैते व्यपदेशा इति सांवृताः।

[२] ज्ञात्वैव पुंसः प्रवृत्तेः।

[३] रूपं [४] धियः।

[५] अधिगमस्य साधनमिन्द्रियादुत्पत्तेः॥ [६] मीमांसकः।

[७] उत्तरकालभाविनानभ्यासजेन चेत्।

[८] विषयाकारस्य स्वसम्वेदनात् ज्ञानसत्तासिद्धिः।

[९] स्वतः प्रामाण्यस्य ज्ञाते ज्ञाने तदात्मभूतस्य प्रामाण्यस्यापि ज्ञातत्वात्।

स्वरूपस्य स्वतो गति[१]**र्न** प्रामाण्यस्य। स्वतो हि प्रामाण्यस्याभिव्यक्ति[१]-र्वक्तव्या।[३] न तूत्पत्तिः। ज्ञानात्मभूतस्य स्वस्मादुत्पत्तिविरोधात्। यदि च स्वतो-ऽबाधितत्वं प्रामाण्यमभिव्यक्त्या व्यवस्थापितं न तस्य बाधकानां सहस्रेणापि बाधो-युक्तः। अथ सम्भवति बाधके बाधकादर्शनं यत्र तत्राबाधितत्वमपोद्यते बाधक-दर्शनेन। एवन्तर्हि बाधकादर्शनान्नाबाधितत्वं किन्तर्हि बाधकाभावात्। तस्य चादर्शनादन्यश्च साधनं। तच्चेदसाधनं नाबाधितत्वं नाम प्रामाण्यं नाप्यस्य स्व[४]तः सिद्धिः। अतः प्रथमं बाधकादर्शनात्प्रसक्तमबाधितत्वं बाधदर्शनादपोद्यत इति किमत्रायुक्तं। ईदृश एव बाध्य[२]बाधकभावः सर्व्वतः॥

कीदृशोऽत्र प्रस[३]ङ्गार्थः (।) किं सत्त्वमुत सत्त्वनिश्चयौ। सम्भावनामात्रम्वा। तत्र न तावदनयोः पक्षयोरपवादो युक्तः। सतः केनचिदपि बाधितुमशक्यत्वात् अन्त्येपि न स्व[४]तोऽबाधितत्वनिश्चयः तद्विरुद्धत्वात् सम्भावनायाः। अनिश्चितमेव तत्रा[५]बाधितत्वं कथ[६]मन्यथोत्पद्यत इति चेत्। न तर्हि स्वतःप्रामाण्यनिश्चय इति यत्रापि बाधदर्शनं नास्ति तत्राप्यनाश्वास एव (।) एवञ्च बाध्यबाधकभावः सदसत्तापक्षयोरसङ्ग[६]तो वेदितव्यः॥(६)

***प्रामाण्यं व्यवहारेण ;**

यदि स्वरूपमात्रं स्वतो गम्यते न प्रामाण्यं कथन्तर्हि तदवगम्यमित्याह। **प्रामाण्यन्व्यवहारेणा**र्थक्रियाज्ञानेन (।) यस्य साधनज्ञानस्य तादात्म्यादनुभूतेपि प्रामाण्ये साशङ्का व्यवहर्त्तारोऽनभ्या[७]सवशादनुत्पन्नानुरूपनिश्चयाः तत्रार्थक्रियाज्ञा-नेन प्रामाण्यनिश्चयः। अन्यत्र तु विभ्र[७]मशङ्कासङ्कोचादुत्पत्तावेव स्वरूप[८]स्य प्रामाण्यस्य स्वतो गतिरित्युक्तं॥ अथवा[९] चक्षुर्विज्ञानेन रूपक्षण एको दृश्यते न भावी प्राप्यो नापि स्पर्शः तत्कथमन्यदर्शनमन्यप्राप्त्या प्रमाणं। एवं ह्यतिप्रसङ्गः स्यात्।

---

[१] ज्ञानं। साधनं। [२] सतो न बाधा सम्वादे वाऽसतः स्वयमेवासत्त्वात्। —सिद्धान्ती

[३] अबाधितत्वं प्रसक्तमिति। [४] प्रमाणमिदमिति निश्चयरूपा न च व्यक्तिः। प्रमाणतदाभासयोरुत्पत्तिकाले संशयादभ्यासम्विना॥

[५] निश्चितत्वादित्येन। [६] स्वतःप्रमाण्यसिद्धिरित्युत्पत्तिर्व्यक्तिर्व्वा स्यात् सिद्धः शब्दः सिद्ध ओदनवत्। नोत्पत्तिः। जाताजातज्ञानयोरकारकत्वात्। असत्त्वे नाजातस्य जातस्य प्रामाण्यात्सत्त्वात्। *द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।६

[७] इति बहिरर्थे प्रामाण्याभावोस्य। [८] स्वसम्वेदनेन।

[९] स्वरूपस्य स्वतो गतिः। प्रामाण्यं व्यवहारेणेत्यस्य व्याख्यान्तरमाह।

अनुमानञ्च व्याप्तिग्रहणसापेक्षं व्याप्तिश्च प्रत्यक्षेण पुरोवर्त्तिरूपमात्रग्राहिणा कथं[1] शक्यग्रहा। देशकालव्यक्तिव्याप्त्या च व्याप्तिरुच्यते यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्नि- 32a
रिति प्रत्यक्षपृष्ठजश्च विकल्पो न प्रमाणं प्रमाणव्यापारानुकारी त्वसाविष्यते। यत्रायमध्यक्षव्यापारमतिक्रम्याधिकमारोपयति तत्र न प्रमाणं अमूलकत्वात्तस्य प्रमाणप्रमेयस्य। विजातीयव्यावृत्तेरध्यक्षेण दृष्टत्वादस्त्येव मूलमिति चेत् न सजातीयव्यावृत्त्या विशेषितत्वात्तस्याः। अन्यथा शाबलेयनाशप्रतियता प्रत्यक्षेण गोमा[1]त्रनाशो व्यवस्थाप्येत। अनुमानाच्च व्याप्तिग्रहणेऽनवस्थापत्तिः। अत आह। **स्वरूपस्य स्वतो गतिः॥**

स्वरूपमात्रं स्वतो गम्यते न प्राप्यरूपसापेक्षं प्रामाण्यन्नाम किञ्चिदस्ति। कथन्तर्हि तद्व्यवस्थेत्याह। **प्रामाण्यम्व्यवहारेण।**

सांव्यवहारिकस्येदं प्रमाणस्य लक्षणं संव्यवहारश्च भाविभूतरूपादिक्षणानामेकत्वेन संवादविषयोनवगीतः सर्व्वस्य। साध्यसाधनयोरेकव्यक्ति[1]दर्शने[2] समस्ततज्जातीयतथात्वव्यवस्थानं सम्वा[3]दमवधारयन्ति व्यवह[3]र्त्तारः। तदनुरोधात् प्रामाण्यम्व्यवस्थाप्यते। तत्त्वतस्तु स्वसम्वेदनमात्रमप्रवृत्तिनिवृत्तिकं॥

ननु यत्र तावदभ्यस्तसाधनज्ञानादिषु निरस्तभ्रमा व्यवहारिणस्तेषां स्वत एव प्रामाण्यनिश्चयः यत्त्वनभ्यस्तसाधनं ज्ञानं तस्यापि व्यवहारेणेति निष्फलं शास्त्रप्रणयनमित्याह।

शास्त्रं मोहनिवर्तनं।

यदि व्यवहारतः प्रमाणस्वरूप[3]सिद्धिः परस्परविरो[3]धीनि लक्षणशास्त्राणि न स्युः। तस्माच्छास्त्रेण लक्षणोपदर्शनात् तद्विषयः संमोहो निवर्तनीयः। येन[1] परलोकनिःश्रेयसादेर्व्यवहाराप्रसिद्धस्य सिद्धिर्भवति।

(२) अज्ञातार्थप्रकाशकम्

तदेवमविसम्वादनं प्रमाणलक्षणमुक्तमिदानीमन्यदाह।

---

[1] यदि धूमो वह्नेरन्यतोपि जायेतेह वह्नेर्न जायेत हिकारणमकारणं यतः।

[2] साध्याधिगतिः साधनं सारूप्ये तयोः। [3] प्रागदृष्टो धूमाधीः।

[3] सम्यग्ज्ञानाद् धर्मास्तित्वपरलोकनिश्चयः ततो मोक्षाधिगमात् प्रत्यक्षपृष्ठविकल्पाख्यं (।)

[1] अस्याज्ञातस्य ग्राह्यत्वेपि नायमर्थः।

अज्ञातार्थप्रकाशो वा;

प्रकाशनं प्रकाशोऽज्ञा[१]तस्यार्थस्य प्रकाशो ज्ञानं (।) तत्प्रमाणं अर्थग्रहणेन द्विचन्द्रादिज्ञानस्य निरासः । अज्ञातग्रहणेन साम्वृत[४]स्यावयव्यादिविषयस्य । पृथग् गृहीतानामेव रूपादीनामेकत्वेन विकल्पनात् (।) स्मरणञ्च पूर्वगृहीतार्थविकल्प-कत्वादनधिकग्राहि (।) गृहीते च प्राक्तनमेव प्रमाणं । इदानीन्तु स्मरणमप्र[२]वर्तकं तस्यैव सन्देहात् ॥

नन्वविसम्वादादेवाज्ञातार्थप्रकाशो ज्ञातव्यः । अन्यथा पीतशंखज्ञानमपि प्रमाणं स्यात् । तथा चाविसम्वादित्वमेव प्रमाणमस्तु किमनेनाभि[३]हितेन[५] (।) स्यादे-तद्यदि सम्भवित्वमात्रे लक्षणं स्यात् । किं नूद्दिष्ट[३]त्वेनान्यथा ज्ञानत्वसत्त्वादिकमपि लक्षणं स्यात् ।

नन्वविसम्वादिभ्योऽज्ञातार्थप्रकाशकं ज्ञायते[४] न तु ज्ञानत्वादिभ्य इति पूर्व्वस्या-पेक्षणीयता लक्षणेन । न तु परेषामिति विशेषः । यद्येवं तदाऽविसम्वादित्वेप्य-ज्ञातार्थप्रकाशनमपेक्षत एव (।) नान्यथा सांवृतस्य निरासः शक्यः कर्त्तुं (।) तस्मादुभयमपि परस्परसापेक्षमे[५]व लक्षणम्बोद्धव्यं । (७)

ननु स्वलक्षणप्रतीतेरूर्द्ध्वं सामा[६]न्यविषयं ज्ञानमज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्प्रमाणं प्राप्तं तदेवाह (।)

स्वरूपाधिगतेः परम् ॥७॥

प्राप्तं सामान्यविज्ञानं ,

प्रमाणमिति शेषः[७] ।

अत्राह ।

अविज्ञाते स्वलक्षणे (।)

यज्ज्ञानमित्यभिप्रायात् ;

---

[१] बुद्धोप्यन्याज्ञातज्ञानात् अत्राप्यविसम्वादादेव ।

[२] पूर्व्वदृष्टस्य प्रवर्त्तित्वं ।

[३] ज्ञानकृत्वासत्त्व स्यात्र ग्राह्ये प्रकाशकं यथा विकल्पकं ।

[४] प्रत्यक्षवि(गम)विषयं प्रमाणं प्रत्यक्षग्रा(?गृ)हीतं सामान्यं स्वलक्ष-णविलक्षणत्वात् परन्तु प्रत्यक्षग्राह्यं स्वविसम्वादात्तत्प्रमाणमुच्यताह मीमांसकादेः ।

[५] विसम्वादिनः प्रकाशकत्वायोगात् । [६] प्रमाणसमुच्चये आगमे च ।

[७] अस्तु वाऽनधिगमस्तथापि ।

अज्ञातस्वलक्षणविष[1]यं यज्ज्ञानं तत्प्रमाणं न ज्ञातविषयमित्यभिप्रायान्नातिप्रस[2]ङ्गः॥ एवन्तर्हि अनुमानमपि सामा[3]न्यविषयत्वात् प्रमाणं न स्यात्। नैतदस्ति तदपि[7] च लक्ष[8]णमेवानित्यादिरूपतया विषयीकरोति॥

किं पुनरधिगतस्वलक्षणविषयमेव प्रमाणमिष्टं।

स्वलक्षणविचारतः ॥८॥

स्वलक्षणविचारतोऽर्थक्रियार्थिभिः स्वलक्षण[4]मेव प्रमाणेनान्विष्यते तस्यैवार्थक्रियासाधनत्वा[5]त्। यदेव च तैरन्विष्यते तदेव शास्त्रे विचार्यते सांव्यवहारिकप्रमाणाधिकारात्[6]॥(८)

(२) भगवतः प्रामाण्यम्

यथोक्तद्विविधलक्षणमुक्तं यत्प्रमाणं (।)

तद्वत् प्रमाणं भगवान्;

तद्वद् भगवान् **प्रमाणं**। यथाभिहितस्य सत्यचतुष्टयस्याविसम्वादनात्तस्यैव परैरज्ञातस्य प्र[8]काशनाच्च[1]॥

यद्येवं नमस्कारश्लोके प्रमाणायेत्येवास्तु 'प्रमाणभूताये'ति किमर्थमित्याह।

अभू[9]तविनिवृत्तये (।)

भूतोक्तिः;

---

[1] ज्ञानत्वादीनां।

[2] अनधिगते स्वलक्षणे यदनधि(गम)विषयमिति सविशेषणं लक्षणं वाच्यं।

[3] शब्दः प्रत्यक्षोऽन्यथाऽश्रयासिद्धिः स्यात्। दृष्टस्य शब्दानित्यत्वस्य प्रत्यायनात् ज्ञातस्य ग्राह्यत्वे......।

[4] अध्यक्षेण तु स एवागृहीतो यत्र निश्चयो जनितः। व्यावहारिकाधिकारात् अन्यापोहविषयाच्च॥

[5] अनुपलब्धिश्च प्रवेशः ज्ञानस्येति वस्तुतो वस्त्वधिष्ठानैव।

[6] आत्माकाशादौ तद्वस्तुभूतशून्या तद्बुद्धिरेवाश्रयः।

[7] आकाशादिविभुत्ववदीश्वरप्रामाण्यं कटाक्षयति द्विविधेन यथोक्तेन लक्षणेन निर्दिष्टं यदेतत् प्रमाणं। प्रमाणसाधर्म्यन्तु साधयिष्यमाणं सिद्धं कृत्वोदाहृतं।

[8] लक्षणं।

[9] अजातत्वनिवृत्त्यर्थं जातत्वोक्तं।

भूतशब्दनिर्देशोऽभूतस्य नित्यस्य निवृत्त्यर्थं नित्यं प्रमाणं नास्तीत्यर्थः ।

साधनापेक्षा ततो युक्ता प्रमाणता ॥९॥

ततः साध[1]नापेक्षा प्रमाणता युक्ता भगवतश्च प्रामाण्यसाधनं वक्ष्यमाणं (९) ।

(४) ईश्वरादेरप्रामाण्यम्

क. *नित्यानित्ययोरप्रमाणता*

(क) *नित्यस्याप्रमाणता*

नित्यं प्रमाणं नैवास्ति प्रामाण्यात् ;

कस्मात् पुनर्नित्यं प्रमाणं नैवास्ति(।)आ[2]ह वस्तुनोर्थक्रियाकारिणः सतो गतेर्ज्ञानस्य प्रामाण्यान्नास्ति नित्यं प्रमाणं। अत्रैव कारणमाह ।

वस्तुसंगतेः ।

ज्ञेयानित्यतया तस्या अध्रौव्यात् ;

ज्ञेयस्य वस्तुनोऽर्थक्रियाका[1]रित्वेनानित्यत्वात् तस्या वस्तुसङ्गतेरपि तज्जन्यायाऽ(?अ)ध्रौव्यादनित्यत्वात् ।

स्यादेतद् (।) अनित्यविषयमनित्यमेव ज्ञानं केवलं यस्य तत् ज्ञानं स ज्ञाता नित्यो भविष्यतीत्याह (।)

क्रमजन्मनां ॥१०॥

नित्यादुत्पत्तिविश्लेषादपेक्षाया अयोगतः ।

ज्ञानस्य नित्यात् ज्ञातुरुत्पत्तेर्वि[3]श्लेषात् । नित्यं हि सदैकरूपं यदि क्रमजन्मनां ज्ञानानामर्जनसमर्थं सकृदेव तानि कुर्य्यात् । अथ समर्थमपि नित्यं क्रमिसहकार्य्यपेक्षया क्रमेण करोति तदयुक्तमपेक्षाया अयोगात् ।

कस्मात् सहकार्यपेक्षा[3] न युक्तेत्याह (।),

कथञ्चिन्नोपकार्यत्वात् ;

---

[1] यदा भगवज्ज्ञानमुत्पन्नं तदा नाकस्मिकमिति स्वकारणं सूचयतीति अनुष्ठित-प्रामाण्याविपरीतसाधनश्च भगवानिति स्वभावहेतुः ।

[2] नित्यमीश्वरं नैयायिकाः प्रमाणमाहुः । आसंसारमेकं प्रतिसत्त्वं बुद्धि प्रमाणमाहुः सांख्याः । [3] अयोगात्

नित्यस्य सर्व्वदाऽविशिष्टस्वभावस्य परैः सहकारिभिः कथञ्चिदनुपकार्यत्वात् क्व तदपेक्षा। ततः सर्व्वज्ञानानि सकृदेव कुर्य्यादित्यवार्य्यः प्रसङ्गः।

(ख) अनित्यस्याप्यप्रमाणता

स्या[1]देतत् (।) सन्तानविशेषान्निसर्गसिद्धापरापरक्षणात्मकं साधनापेक्षा[2]शून्यमनित्यमेव प्रमाणं भविष्यतीत्याह।

अनित्येप्यप्रमाणता ॥११॥

अनित्येपि अपिशब्दान्नित्येप्यप्रमाणता साधनाभाव इत्यर्थः। (११)

ननु सन्त्येव साधनानि यथा स्थित्वा प्रवृत्तेः संस्थानविशेषादर्थक्रियासाधनत्वात्[3] कार्यत्वादेश्च विमत्यधिकरणानि तनुभुवनकर[4]णादीन्युपादानाद्यभिज्ञबुद्धिमत्पूर्व्वकाणि तुर्य्यादिवत् प्रासादादिवत् वास्यादिवत् घटादिवच्चे[5]त्येवमादीनि स्थित्वा प्रवृत्त्यादयः। तुरीतन्त्वादिषूपादानाद्यभिज्ञबुद्धिमत्पूर्व्वकत्वमात्रेणोपलब्धव्याप्तयोधिकरणसिद्धा[6]न्तन्यायेन नित्यव्यापिसर्व्वज्ञनित्यबुद्ध्याश्रयात्मविशेषविशिष्टमेव पक्षे साध्यमुपनयन्ति धूम इव पर्वतवर्त्तिनं दहनं। न ह्यनित्येनाव्यापिना वा[7] नानादेशकालकार्यजातं शक्यक्रियं। नापि सर्व्वस्य कार्यस्योपादानकारणान्यसर्व्वविद् वेदितुं समर्थः। नाप्यनित्यया बुद्ध्याऽतीतानागतकालवर्त्ति वस्तुजातं ज्ञातुं शक्यं(।) तद्वेदनाच्च सर्व्ववित् (।) न चैते हेतवोऽसिद्धा धर्मिणि सत्त्वनिश्चयात्। न च विरुद्धाः सपक्षे सत्त्वात्(।) नानैकान्तिकाः साध्यसाधनयोर्व्याप्तिनिश्चयात्। न च कालात्ययापदिष्टाः साध्यसाधनबाधनाभावात्(।) नापि प्रकरणसमा विपर्ययसाधकहेत्वभावा[8]दिति। अत्राह।

ख. ईश्वरदूषणम्

(क) सन्निवेशमात्रान्नेश्वरानुमानम्

स्थित्वा प्रवृत्तिः संस्थानविशेषार्थक्रियादिषु।
इष्टसिद्धिः;

---

[1] यो यत्साधनमविपरीतमनुतिष्ठति तस्य तत्प्राप्तिर्भवति। यथातुरस्यारोग्यसाधनमविपरीतमनुतिष्ठतः।   [2] ईश्वरज्ञानं।

[3] इन्द्रियशरीरादीनां कालान्तरं स्थित्वा प्रवृत्तेः कार्यहेतुषु।

[4] वैधर्म्येणात्यन्ताभावः।

[5] यत्प्रसिद्धावन्यप्रकरणसिद्धिः सोऽधिकरणसिद्धान्तः। (न्या० सू० १।१।३०) यथा सांख्यस्यान्तराभवनिषेधे आत्मैव सञ्चरत्यशरीर इति अपरीक्षिताभ्युपगमात्॥

स्थित्वा प्रवृ[1]त्तिः संस्थानविशेषार्थक्रियार्थक्रियादिषु। साधनेषूपादानाद्यभिज्ञ-बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वे साध्ये इष्टसिद्धिरस्माकं। वयमपि साधारणासाधारणचेतना लक्षणकर्मनिर्मितं जगद्विचित्रमिच्छामः(।) तत्साधयता च परेण साहाय्यकमनुष्ठितं। येन साध्यगतेन विशेषेण विना धर्मिणि लिङ्गमनुपपन्नं तस्यैवाधिकरणसिद्धान्तेन प्रतीतिर्यथा पर्व्वतवर्त्तिनो धूमाद्वह्नेः पर्व्वतवर्त्तित्वस्य(।) न ह्यन्यदेशस्थेनाग्निना जन्यमानस्य धूमस्य पर्वतवर्त्तित्वमुपपद्यते(।) नत्वेवं नित्यत्वसर्व्वज्ञत्वव्यापित्वादि विना चेतनस्य तनुभुवनादिगतं स्थित्वा प्रवृत्त्यादिकमनुपपन्नं(।) नित्यत्वादिविपर्यय-योगिनापि चेतनेन क्रियमाणं तद् घटत एव।

ननूक्तमेवानित्याव्यापिनः सर्व्वदेशकालवर्त्ति कार्यमकार्यं असर्व्वविदश्च सर्व्वोपादानाद्यभिज्ञता नास्तीत्यादिना। सत्यमुक्तमयुक्तन्तूक्तं कर्त्तुरेकत्वासि[1]द्धेः। एकस्य कर्त्तुरनेकदेशकालं कार्यं कुर्व्वाणस्य तदुपादानादिकं जानानस्य नित्यत्वा-दिकमन्तरेण स्थित्वा प्रवृत्त्यादि नोपपद्यत इति स्यादपि तादृशस्याधिकरण-सिद्धान्तेन प्रतिपत्तिः। अनेकेनापि तु नानादेशकालवर्त्तिना स्वस्वकार्यस्योपादा-नादिजानता क्रियमाणं स्थित्वा प्रवृत्त्यादिसङ्गतमेवात एवैकत्वस्यापि तत एव सिद्धिरयुक्ताऽनेकस्यापि हेतुत्वयोगात्। पक्षायो[2]गव्यवच्छेद एव तु साध्यस्याधि-करणसिद्धान्तेन सिध्यतु न तु तदधिको वह्नेरिव चान्दनत्वादिः॥

नन्वनेक एव ते चेतनावन्तोऽभिमताः[3](।) न चोपादानादिकं तन्वादीनां ते जानते। नापि तत्कर्तृत्वमात्मनो मन्यन्ते तत्कथममी कर्त्तारः। [4]अथाधिपत्यमात्रे-णैषां कर्तृत्वं न तूपकरणाद्यायोजनेन व्यापारेण यथा चन्द्रस्य चन्द्रकान्तद्रुतौ। तेनोपादानाद्यभिज्ञता कर्तृत्वाभि[5]मानश्च नैषां। एवन्तर्ह्युपादानाद्यभिज्ञचेतन-पूर्व्वकत्वे साध्ये नेष्ट[6]सिद्धिर्व्वक्तव्या। यद्येवं भवत एव सूक्ष्मेक्षिका, तदा चेतनापूर्व्वकत्वमात्रं साधय, दृष्टान्ते च कुम्भकारत्ववत् सदप्युपादानाद्यभिज्ञत्वम-प्रयोजकं मन्यस्व॥

तत्कथं परिहर्त्तव्यमिति चेत्(।) तर्कि[6] कुम्भकारत्वमपरिहार्यं। [7]अप्रयोजक-त्वाद् त्यज्यत इति चेत् उपादानाद्यभि[7]ज्ञत्वेपि समानमेतत्(।) उपादानादिकम-जानतोपि बुद्धिमतोऽनेकस्याधि[8]ष्ठा[8]नमात्रेणापि कार्य्याणामुत्पत्तियोगात्।

---

[1] अपवर्जितसमर्थं प्राप्तुकामा कायवाग्व्यापारसहाया बुद्धिः प्रवृत्तिः।
[2] बौद्धेन। [3] ईश्वरादिकं विशेषं त्यक्त्वा सामान्येन चेतनामात्रपूर्व्वकत्वं बौद्धेनेष्टसिद्धिरुक्ता न युक्ता।
[4] बौ[द्धः] प्राह। [5] साध्ये। [6] ईश्वरं साधयतः
[7] कुम्भकारत्वेन युज्यते। ईश्वरोप्यत्र न प्रयोजको दृष्टः इति त्यज्यतां।
[8] मयूरचन्द्रिकोपादानं मयूरो न वेत्त्यर्थे च तदधिष्ठानमात्रेणाग्निकोत्पद्यते।

असिद्धिर्वा दृष्टान्ते संशयोऽथवा ॥१२॥

अथ नित्यत्वादिविशिष्टपुरुषपूर्व्वकत्वमेव साध्यं तदाऽसिद्धिर्दृष्टान्ते। साध्यशून्यो दृष्टान्त इत्यर्थः। न हि क्वचिद् दृष्टान्ते तादृशं साध्यमुपलब्धं येन व्याप्तिः प्रतीयेत(।) असिद्धव्याप्तिकश्च हेतुरनैकान्तिक एव। स्थित्वा प्रवृत्तेरर्थक्रियासमर्थत्वादिति हेत्वोः संश[1]योऽथवाऽनैकान्तिकत्वं तेनैव त्वभि[2]मतपुरुषेण। न ह्यसौ स्थि[3]त्वा प्रवर्तमानः कार्य्येष्वर्थ[5] क्रिया[4]कारी वा तथा पुरुषाधिष्ठितः। अनवस्थाप्रसङ्गात्।(१२)

सिद्धं यादृगधिष्ठातृभावाभावानुवृत्तिमत्।

सन्निवेशादि ;

अथवा या[6]दृशबुद्धिमत्पूर्व्वकं सन्निवेशादि दृष्टान्ते दृष्टं तस्य धर्मिण्यसिद्धिरित्याह। घटे दृष्टान्तधर्मिणि सन्निवेशादि यादृशं पृथुबुध्नोदरादि दृष्टैकव्यक्तिजात्या विशेषितमधिष्ठातुः पुंसोऽन्वयव्यतिरेकानुविधानवत् व्यवहारप्रगल्भपुरुषाणां तत्सिद्धान्तानुरोधरहितानां प्रत्यक्षबलेनानुरूपनिश्चयोत्पादात्सिद्धं निश्चितं॥

तद्युक्तं तस्माद् यदनुमीयते ॥१३॥

तस्मात्सन्निवेशादपर[6]त्रानुपलब्धपुरुषजन्मनि घटे यद् बुद्धिमदधिष्ठानमनुमीयते तद्युक्तं तस्यैव पुरुषकार्यत्वेन निश्चयात्॥ [6]असन्निवेशव्यावृत्तं सन्निवेशमात्रं तु सदपि न तत्कार्यतया प्रत्यक्षमुपस्थापयति। प्रत्यक्षव्यापारविवादे च पटुप्रचारा व्यवहारिणः शरणं (।) न हि कश्चिद् व्यवहारी घटं पुरुषकृतं पश्यन् शरावादि पर्व्वतादिकम्वा तत्कृतमवधारयति (।) यदा तु शरावादीनपि तत उदयमासादयतः[7] पश्यति तदा तानपि तत्कृतानवैति (।) अतः सन्निवेशविशेषं पुरुषकार्यं दृष्टवतः सन्निवेशमात्रात्तदनुमानमयुक्तं(।१३)

---

[1] सन्दिग्धासिद्धोयं यथाग्निजन्यत्वेनानिश्चितो धूमः।

[2] स यथाऽन्यानपेक्षः करोत्येवं दृष्टकारणेपि स्यात् स्थित्वा स्थित्वा कार्यं प्रवर्तयति।

[3] संशयश्चात्र दृष्टकारणस्य तदपेक्षत्वे सोपि तथा स्यात्। न च तथा। च...नामेकः प्रधानं मन्वाश्चर(?)भात्यत्र। एवमभावेप्यभावा कार्यस्य गुणप्रधानभाव इति कृत्वा स्थित्वेत्यादि उपयोगिनां ज्ञानस्य प्रधानस्यानिश्चयात् संशयः।

[4] क्रमकरणमपि न नित्यत्वादेव। [5]अर्थक्रियाऽकरणेपि न वस्तुत्वमनवस्थातः। स्थित्वा प्रवृत्तिरपि न नित्यत्वसिद्धि विषयकं। [6] न पुनर्वस्तुभेदे।

एतदेवाह (।)

[१] **वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।**
न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिवद् हुताशने ॥१४॥

वस्तुभेदे घटे **प्रसिद्धस्य** पुरुषपूर्वकत्वस्य सन्निवेश इति **शब्दसाम्यादभेदिनः** सन्निवेशमात्रात् पर्व्वतादौ **न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिवद् हुताशने**। यथा पाण्डुविशेषस्य धूमस्य कारणत्वेन दृष्टे वह्नौ पाण्डुशब्दसाम्यादभेदिनो यतः कुतश्चिद् पाण्डुद्रव्याद् धूमादेरनुमानमनुचितमतो यत्तद् बुद्धिमद्व्याप्तं सन्निवेशा[1]दि त[2]द्धर्मिणि नास्तीत्यसिद्धिर्हेतूनां ॥ (१४)

ननु सन्निवेशादिसामान्यादसन्निवेशादिव्यावृत्त्या हेतवो भविष्यन्तीत्यत आह (।)

अन्यथा कुम्भकारेण मृद्विकारस्य कस्यचित् ।
घटादेः करणात् सिध्येद् वल्मीकस्यापि तत्कृतिः ॥१५॥

अन्यथा यदि साध्यव्याप्तं विशेषं त्यक्त्वा सामान्यं लिङ्गं क्रियते तदा **कुम्भकारेण कस्यचिद् घटादेर्मृद्विकारस्य करणाद्वल्मीकस्यापि** मृद्वि[3]कारत्वात्तेन कुम्भ[4]-कारेण **कृतिः** करणं **सिध्येत**। (१५)

स्यादेतत् (।) न मृद्विकारत्वं कुम्भकारव्याप्तं तमन्तरेणापि वल्मी[5]कस्योत्पत्तेः। यद्ये[5]वं बुद्धिमन्तमन्तरेणैतत्तन्वादि जायत इति तदपि पक्षो न स्यात्। अथ पक्षेण न व्यभिचारः वल्मीकेप्ययं न्यायः समानः (।) तस्मात्सन्निवेशादिसामान्यं व्याप्त्यसिद्धेरनैकान्तिकमेव।[6] न चैतत्कार्यसमं दूषणं यतः (।)

A **साध्येनानुगमात् कार्ये सामान्येनापि साधने ।**
सम्बन्धिभेदाद् भेदोक्तिदोषः कार्यसमो मतः ॥१६॥

साध्येनानित्यत्वेना**नुगमाद्** व्यापनात् **कार्ये** कृतकत्वे **सामान्येनापि साधने** कृते **सम्बन्धिनोः** साध्यधर्मिदृष्टान्तधर्मिणो**र्भेदात्** सम्बद्धस्य साधनस्य[4] **भेदोक्त्या** यदि साध्यधर्मिगतं कार्यत्वं हेतुस्तदा नान्वयसिद्धिरथ दृष्टान्तगतं तदाऽसिद्धो हेतुरिति यो दोषः स **कार्यसमो मतः**॥ (१६)

अत्र तु सन्निवेशादिसामान्यं न साध्यव्या[7]प्तं सिद्धमिति विशेषेऽसिद्धत्वं सामान्ये

---

[1] घटादेः।   [2] पर्व्वतादौ।   [3] घटवत्।

[4] घटस्य कृतकृत्वं शब्दे नास्तीति यथाकार्ये जात्युत्तरं तथेदमिति चेत्।

[5] वह्नेः।   [6] नन्वेतत् कार्यसमं सामान्ये हेतौ विशेषपरिकल्पनादिति ॥

[7] अविशिष्टसंस्थानसामान्यस्यैवाभावात्।

चानैकान्तिकदू[१]षणं न जात्युत्तरं।

ननु सन्निवेशादिशब्दवाच्योऽर्थः कुम्भे बुद्धिमद्व्याप्तः प्रतीतः स च तन्वादिष्वपि दृश्यते ततो विशेषे विकल्पो न युक्त इत्याह (।)

जात्यन्तरे प्रसिद्धस्य शब्दसामान्यदर्शनात् ।

न युक्तं साधनं गोत्वाद् वागादीनां विषाणिवत् ॥१७॥ तं॰ स॰ लो॰ बृ॰

जात्यन्तरे[२] जातिविशेषे घटसन्निवेशादौ **प्रसिद्धस्य** साध्यस्य बुद्धिमत्पूर्व्वकत्वस्य तं विशेषं परित्यज्य **शब्दसामान्यदर्शनाद्** सन्निवेशादिमात्रेण **न युक्तं साधनं** वागादीनां **गोत्वात्** गोशब्दवाच्यत्वाद्विषाणिवत् विषाणित्वस्येव न युक्तं साधनं विशिष्टजातेरेव विषाणव्याप्त्युपलब्धेः। (१७)

किञ्च (।)

विवक्षापरतन्त्रत्वान्न शब्दाः सन्ति कुत्र वा ।

तद्भावाद्; अर्थसिद्धौ तु सर्वं सर्वस्य सिध्यति ॥१८॥

विवक्षापरतन्त्रत्वान्न श[३]**ब्दाः सन्ति कुत्र वा** सर्व्वत्रैव सन्ति तस्य शब्दस्य **भावात्। अर्थसिद्धौ** सत्यां **स**[६]**र्व्वं** यथासमीहितं साध्यं **सर्व्वस्य** पुंसः **सिध्यति** उक्तमीश्वरसाधनस्य दूषणं॥(१८)

अमुमेव न्यायमन्यत्राप्यतिदिशन्नाह।

एतेन कापिलादीनामचैतन्यादि चिन्तितम् ।

अनित्यादेश्च चैतन्यं मरणात् त्वगपोहतः ॥१९॥

एतेन शब्दसामान्यमात्रस्यार्थशून्यस्याहेतुत्वकथनेन यत्**कापिलादेर्बु**द्धिसुखादी-**ना**[४]मनित्यत्वोत्पत्तिमत्त्वादिहेतुतोऽचेतनत्वमिष्टं तथा दिगम्बराणां चैतन्यं तरूणां सर्व्वस्याः **त्वचोऽपोह**तोऽपगतेर्**मरण**ादभिमतं **तच्चिन्तितं** वेदितव्यं(।) यथा ह्यप्रच्युतप्राच्यरूपस्य तिरोधा[८]नमनित्यत्वं सां[४]ख्यस्येष्टं बौद्धस्य तु निरन्वयविनाशित्वं। तस्य यथाक्रममुपादाने प्रतिवाद्यसिद्धता वाद्यसिद्धता च।

---

[१] कुम्भकारादिनैव कृतत्वसम्भावनया।

[२] यद्यपि न प्रवर्त्तितः शब्दः। तथापि यथैव प्रवर्त्त्यते तथैव भवतीति।

[३] रूपादिवत्।

[४] आसर्गप्रलयान्नित्यैका बुद्धिर्न वेदना, प्रकृतिर्भोग्या भोक्ता पुरुषः सांख्यस्य (।) सांख्यः स्वस्वभावाच्युतस्य तिरोधानमनित्यतामाहातिरोधानं बौद्धस्यासिद्धं। निरन्वयनाशः सांख्यस्य। आत्मनः सञ्चरन्तो वृक्षाद्यवस्था भवन्तीति क्षपणः। अनित्यता सामान्या सिद्धिर्व्विनिश्चयेऽस्ति।

ननूभयासिद्धमनित्यत्वमस्ति किञ्चिदुते शब्दसाम्याद् तथा विज्ञानेन्द्रिया-
युर्निरोधलक्षणं मरणमिष्टं बौद्धसिद्धान्ते तस्य च तरुष्व[1] सिद्धिः। चेतनत्वस्यै[2]व
साध्यत्वात्। न ह्यसिद्धेषु त[3]न्निरोधो युक्तः शोष[4]मात्रन्तु तरुषु मरणमुपचारा-
12a दुच्यते। यदि च मरणवाच्यत्वमात्रं हेतुः[7] तदा तैला[5]दिष्वपि तत्सत्त्वात् साधा-
रणानैकान्तिकता।(१९)

नन्वेवं कृतकत्वादिकमपि हेतु[6]र्न स्यादाकाशगुणश्शब्दस्य धर्मो बौद्धस्यासिद्धः। अन्यथा चान्यस्येत्यत आह।

वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेऽयं न्यायः सिद्धे विशेषणम्।
अबाधकमसिद्धावप्याकाशाश्रयवद् ध्वनेः ॥२०॥

वस्तुस्वरूपेऽसिद्धेऽयन्न्यायः यथोक्तासिद्धिचोदनालक्षणः वस्तुस्वरूपे तु धर्मिणि हेतौ सिद्धे विशे[7]षणमसिद्धावप्यबाधकं किमिवाकाशाश्रयवद् ध्वनेः। यथा शब्दस्याकाशगुणत्वं विशेषणमपि न बाधकं धर्मितायाः कृतकत्वादिहेतोर्वा विशे-षणासिद्धावपि हि शब्दो धर्मी प्रत्यक्षसिद्धः। कृतकत्वादि चानुमानसि[8]द्धं तावतैव च साध्यसाधनभावो निर्विरोधः। (२०)

यत्र शब्दोप्यसिद्धो वस्तु तु सिद्धं तत्र कथमित्याह।

असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि सिध्यति।
औलूक्यस्य यथा बौद्धेनोक्तं मूर्त्यादिसाधनम् ॥२१॥

असिद्धावपि शब्दस्य सिद्धे वस्तुनि साधनाभिमते सिध्यति[9] साध्यो[10]ऽर्थो यथा औलूक्यस्य वैशेषिकस्य परमाणूनामनित्यत्वसाधनार्थं बौद्धेन मूर्त्यादिसाधन[11]-

---

[1] तत्सिद्धौ चैतन्यं सिद्धमिति साध्यं। [2] न शोषमात्रस्य।

[3] विज्ञानादिषु तत्र।

[4] शोषोमरणमित्यपि न वर्ण्णादिनानैकान्तात्। अपि तु यच्छोषवत्तच्चेतनावत्त्व सिद्धं विपर्ययेऽबाधात्॥

[5] घृतहिङ्ग्वादिषु।

[6] वैशेषिकेणापौरुषेयशब्दनिषेधाय मीमांसककृतः।

[7] व्याप्यो हेतुर्न चायं विशेषणव्याप्तः। हेतुवादीष्टञ्च साध्यं विशेषणञ्च तदनिष्टं। [8] यः प्रत्ययभेदभेदी स कृतकः।

[9] यस्त्वेव वस्तुनः प्रतिबन्धाद् गमकं न शब्दः।

[10] सप्रतिभासाविवादिनां। [11] अनित्याः परमाणवो मूर्त्तत्वाद् घटादिवत्।

मुक्तं शब्दासिद्धावपि सिध्यति (।) तथा हि वैशेषिकस्यासर्व[1]गतं द्रव्यपरिमाणं मूर्त्तिरिष्टा बौद्धस्य स्पर्शवति[2] सा प्रसिद्धा। ततो नोभयसम्प्रतिपन्ना[3] मूर्त्तिशब्द-वृत्तिर्वाच्यभेदात्।

शब्दस्यासिद्धावपि च स्पर्शवत्त्वलक्षणोर्थो द्वयोरपि सिद्धः स एव हेतुत्वेनाभि-प्रेत इति भवति साधनमतश्च (।)

तस्यैव व्यभिचारादौ शब्देप्यव्यभिचारिणि ।
दोषवत् साधनं ज्ञेयं वस्तुनो वस्तुसिद्धितः ॥२२॥

तस्यैवार्थस्य व्यभिचारादावादिशब्दादसिद्धत्वे विपर्य्ययव्याप्तौ च शब्देप्य[?]व्य-भिचारिणि दोषवत्साधनं ज्ञेयं कस्माद्वस्तुनो हेतोर्व्वस्तुनः साध्यस्य सिद्धितः। एवं साध्यव्याप्तार्थशून्यशब्दमात्रकाणीश्वरसाधनानि दोषवन्ति बोद्धव्यानि। (२२)

(ख) ईश्वरबाधकं प्रमाणम्

ननु किं पुनरीश्वरस्य बाधकं[4] प्रमाणमि[5]त्याह (।)

यथा तत् कारणं वस्तु तथैव तदकारणम् ।
यदा तत् कारणं केन मतं नेष्टमकारणम् ॥२३॥

यथा सदृशेन स्वभावेन तदी[6]श्वराख्यं वस्तु कारणमिष्टं सर्गावस्थायां तथैव तेनैव स्वभावेन सर्गात् प्राक् तत्र कारणं केन विशेषेण मतं। न त्व[6]कारणमिष्टं। कारणत्वं ह्यकारकावस्थाविशिष्टत्वेन व्याप्तं तदभावात्कारणत्वाभावः। (२३)

a. अकारकं न कारणम्

यदि पुनरकारकावस्थाऽविशिष्टोपीश्वरः कारणमुच्यते तदा (।)

शस्त्रौषधाभिसम्बन्धाच्चैत्रस्य व्रणरोहणे ।
असम्बद्धस्य किं स्थाणोः कारणत्वं न कल्प्यते ॥२४॥

---

[1] द्विविधं द्रव्यं सर्व्वगतं पृथिव्यादि असर्व्वगतं घटादि।

[2] न हि स परिमाणं नाम किञ्चिदिच्छति।

[3] यथा विषाणी शाबलेयः कलभो वा गोत्वात् हस्तित्वाद्वा गमनात् हस्तयोगाद्वेत्यर्थः।

[4] विश्वकारणमीश्वर इत्यत्र।

[5] योऽकारकावस्थाऽविशिष्टो न स करोति स ईश्वं अविशिष्टस्वायमिति व्यापकानुपलब्धिः।

[6] अकारणमेवेष्यतां कारणावस्थायामप्यकारकावस्थाऽविशेषात्।

वैद्यस्य शस्त्रौषधयोः सम्बन्धाद् व्रणे व्रणरोहणे च वृत्तेऽसम्बद्धस्य व्यापारद्वारेणाप्रत्यासन्न[2]स्य **स्थाणोः किं कारणत्वं न कल्प्यते** निमित्तस्य समानत्वात्।(२४)

नन्वकारणावस्थातो व्यापारसमावेशादस्ति विशेषः कारणावस्थायामित्याह[1]।

स्वभावभेदेन विना व्यापारोपि न युज्यते।

स्वभावभेदेन विना न केवलं कारकत्वं (।) **व्यापारोपि** निर्व्यापारस्य नित्यस्य **न युज्यते** (।)

किञ्च (।)

नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् सामर्थ्यञ्च दुरन्वयम् ॥२५॥

नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् सामर्थ्यञ्च दुरन्वयं दुरवगमं न ह्यस्तीति कारणम् (।)अपि तु यदभावात्कार्याभावः स तत्कारणमन्यथाऽकाशादीनामपि हेतुत्वप्रसङ्गः।[3] (२५)

अपि च (।)

येषु सत्सु भवत्येव यत् तेभ्योऽन्यस्य कल्पने।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः ॥२६॥

येषु कारणेषु **सत्सु**[4] यत्कार्यम्**भवत्येव तेभ्यः** कारणेभ्योन्यस्य पदार्थस्य तत्कार्य**हेतुत्वेन क**[5]**ल्पने सर्वत्र** कार्य**हेतूनामनवस्थितिः** प्राप्नोत्यपरापरकल्पनया (।) तस्माद् दृष्टसामर्थ्या एव क्षितिबीजादयः कारणमङ्कुरस्य नेश्वरादिरदृष्टसामर्थ्यः।(२६)

ननु क्षित्यादिरप्यकारकावस्थातो न विशिष्टस्व[6]भावः कारणावस्थायामङ्कुरस्येत्याह (।)

स्वभावपरिणामे न हेतुरङ्कुरजन्मनि।
भूम्यादिस्तस्य संस्कारे तद्विशेषस्य दर्शनात् ॥२७॥

उपसर्पणप्रत्यया[1]ददृष्टसह[2]कारिणः प्राप्तकार्योत्पादानुगु[3]णातिशया **भूम्यादिः स्वभावपरिणामे** न कार्यानुगुणातिशयतारतम्यमुक्तापरापरक्षणलक्षणेनान्त्यावस्था-

---

[1] पूर्वस्यासिद्धिं परिहरति शशविषाणवत्।

[2] निमित्तकारणमीशस्तन्तुवायवदित्याह।

[3] यथा तथा तत्कारणं। [4] एतेन पूर्वस्यानैकान्तमाह। असंस्कृतकोशादयः(।)

[5] आद्युत्पत्तौ जगतो निमित्तमिति चेन्न तेनैवानेकान्त ईश्वरान्तरप्रसङ्गात् तन्मात्रहेतुत्वे कर्मवैफल्यं॥ [6] दृष्टयादि।

प्राप्ताङ्कुरजन्मनि हेतुर्भवति(।)स तु पूर्व्वंपरैकरूपः क्रमाक्रमयोरर्थक्रिया-विरोधात्। कुत एतदिति चेत् तस्य भूम्यादेः कर्षणपांसुप्रक्षेपादिना संस्कारे तस्याङ्कुरस्य पुष्टतरादिविशेषस्य दर्शनात्। (२७)

यथा विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहृतिः।
बुद्धेर्हेतुस्तथेदं चेन्न तत्रापि विशेषतः ॥२८॥

ननु यथा विशेषेण विना विषयेन्द्रियसंहृतिरक्षेपक्रियाधर्मिणी बुद्धेर्हेतु[1]र्भवति 5b तथैवमीश्वरादि वस्तुविशेष[1]म्विना सहकारिसन्निधानेन कार्यं करोतीति चेत्। न(।) तत्रापि विषयेन्द्रियादिसंहृतौ प्रागवस्थावदुपसर्प्पणप्रत्ययजनिताद्विज्ञानजनन-शक्तक्षणप्रज्ञालक्षणाद्विशेषात्।(२८)

अन्य[2]था(।)

पृथक् पृथगशक्तानां स्वभावातिशयेऽसति।
संहतावप्यसामर्थ्यं स्यात् सिद्धोऽतिशयस्ततः ॥२९॥

पृथक् पृथगशक्तानां विषयेन्द्रियाणां स्वभावातिशयेऽसति संहतावप्य[3]सामर्थ्यं स्यात्। ज्ञानार्जनम्प्रति स्वरूपाभेदात्। उत्पद्यते च ज्ञानं सिद्धोतिशयस्ततो ज्ञानो-त्पादात्।(२९)

b. संहतौ हेतुता नेश्वरादौ

तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु संभाव्यते गुणः।
संहतौ हेतुता तेषां नेश्वरादेरभेदतः ॥३०॥

तस्मात् पृथगशक्तेषु येषु[1] सम्भाव्यते गुणः स्वरूपान्तरोत्पादलक्षणं संहतौ हेतुता तेषां क्षणिकानां नेश्वरादेर[3]भेदतः। ईश्वरप्रधानपुरुषादेरकारकाभिन्नस्वरूपत्वान्न हेतुत्वमित्यु[4]पसंहारः। उक्तमीश्वरादिदूषणं ॥ (३०) ॥

२. भगवान् प्रमाणम्

(१) ज्ञानवत्त्वात्

भगवतोपि साधनाभावादप्रामाण्यं परमतेनाशङ्कते।

---

[1] पुनरनेकान्तत्वमिह।

[2] नातिशयोत्पत्त्याऽपि तु संयोगं जनयन्ति सहिताः संयोगात्कार्यमित्याह यथाकार्यजननाय नालं तथा संयोगेपि।

[3] कार्यासामर्थ्यवत्। [3] आदिना स्थिरात्मनां ग्रहः।

[4] तस्मात् स्थितमेव तत्र नित्यं प्रमाणमिति।

प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थज्ञानं तत्साधनस्य च।
अभावात्; नास्त्यनुष्ठानमिति केचित् प्रचक्षते ॥३१॥

प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थज्ञानं, न सर्व्वस्येष्यते। तत्साधनस्याभावात्। अनुष्ठा[1]नं कस्यचिन्नास्तीति कथन्तथाविधप्रमाणोपपत्तिरिति केचित् जै[2]मि नी याः प्रचक्षते। (३१)

अत्राह।

ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित् तदुक्तप्रतिपत्तये।
अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः ॥३२॥

न खलु व्यसनितया प्रमाणमन्विष्यते प्रेक्षावद्भिरपि तु स्वर्गापवर्गप्रधानपुरुषार्थं प्रेप्सुभिः तद्विषयज्ञानवान् कश्चिदन्विष्यते तदुक्तस्योपायस्य प्रतिपत्तयेऽनुष्ठानार्थं अज्ञोपदेशकरणे विप्रलम्भनशङ्किभिः विसम्वादं सम्भावयद्भिः ॥ (३२)

तस्मादनुष्ठेयगतं ज्ञानमस्य विचार्यताम्।
१ कीटसंख्यापरिज्ञानं तस्य नः क्वोपयुज्यते ॥३३॥

दुःखोपशमोपायोपदेष्टुर्ज्ञानं मृग्यते यतस्तस्मादनुष्ठेयगतं संसारदुःखप्रशमोपायं ज्ञानमस्य प्रमाणपुरुषस्य विचार्यतां। अनुपयोगि कीटसंख्यापरिज्ञानन्तस्योपदेष्टुर्नोऽस्माकं न क्वचित्पुरुषार्थे उपयुज्यते इति न तद्विचार्यमिति प्रतिज्ञा प्रत्युपकाराद्यपेक्षासमं सर्वसत्त्वेषु। तस्माद्यदेवं प्रेक्षावतामनुष्ठेयन्तद्विषयमुपदेष्टुं ज्ञानमुपयुक्तं नान्यविषयं। (३३)

(२) हेयोपादेयवेदकत्वात् न तु सर्ववेदकत्वात्

१ हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥३४॥

तस्माद्धेयतत्त्वस्य दुःखसत्यस्य साभ्युपायस्य समुदय[3]सत्यान्वितस्योपादेयतत्त्वस्य निरोधसत्यस्य साभ्युपायस्य मार्गसत्यसहितस्य प्रमाणपरिशुद्धस्य यो वेदकः स प्रमाणमिष्टो न तु सर्व्वस्य यस्य कस्यचिद्विवेदकः। न खलु सकलज्ञानादार्यसत्यचतुष्टयदेशनाऽपि तु तज्ज्ञानत्वात् तदुपदेष्टृतयैव च प्रामाण्यमिष्यते (।३४)

तदेवाह॥

---

[1] यत्साधनानुष्ठानात्प्रामाण्यं।

६ दूरं पश्यतु वा मा वा तत्त्वमिष्टन्तु पश्यतु।
प्रमाणं दूरदर्शी चेदेत गृध्रानुपास्महे ॥३५॥

दू[1]**रं पश्यतु वा मा वा** द्राक्षीत्तत्त्वमिष्टन्त्वार्यसत्यचतुष्टयं **पश्यति** तावतैव भगवान् **प्रमाण**मन्यथाऽतत्त्वदर्श्यपि प्रमाणं **दूरद**[2]**र्शी चेद्विष्यते**। एतागच्छत मुमुक्षवो **गृध्रानुपास्महे** दूरदर्शिनो दीर्घश्रुती[3]श्च (? न् च) वराहानित्युपहसति। उक्तमभिमतं प्रामा[4]ण्यं (३५) ॥

(२) कारुणिकत्वात् प्रमाणम्

क. *जन्मान्तरसिद्धिः*

(करुणा जन्मान्तराभ्यासात्)

नन्वीदृशस्य प्रमाणस्य किं साधनमित्याह (।)

साधनं करुणाभ्यासात् सा बुद्धेर्देहसंश्रयात्।
असिद्धाऽभ्यास इति चेन्नाश्रयप्रतिषेधतः ॥३६॥

साधनं करुणा दुःखादुःखहेतोश्च समुद्धरणकामता करुणा सा भगवतः प्रामाण्यस्य साधनं। सैव करुणा इत्यत आह। **अभ्यासात्सा** गोत्रविशेषात्कल्याणमित्रसंसर्गादनुशयदर्शनाच्च कश्चिन्महासत्त्वः कृ[5]पायामुपजातस्पृहः सा[6]दरनिरन्तरानेकजन्मपरम्पराप्रभवाभ्यासेन सात्मीभूतकृपया प्रेर्यमाणः सर्व्वसत्त्वानां समुदयहान्या दुःखहानाय मार्गभावनया निरोधप्रापणाय च देशनां कर्तुकामः स्वयमसाक्षात्कृतस्य देशनायां विप्रलम्भसम्भावनाच्चतुरार्यसत्यानि साक्षात् करोतीति भगवति साधनं कृपा प्रामाण्यस्य। **बुद्धेर्देहसंश्रयादसिद्धोऽभ्यास इति चेत्** बुद्धिर्देहमाश्रिता कार्य[8]त्वात् प्रदीपमिव प्रभा। शक्तिरूपत्वाद्वा मद्यमिव मदशक्तिः। गुणत्वाद्वा पटमिव शुक्लता। त्रेधाप्याश्रयविनाशे तस्य नाशात्। कुतो जन्मान्तराणि कथम्वा तेष्वभ्यासः कृपादेरिति चार्वाकाः।

---

[1] अतीन्द्रियं सर्व्वातीन्द्रियं।

[2] आकाशगान् तिरश्चः परचित्तानुसारिणः क्षणिकादीन्।

[3] पुरुषार्थज्ञत्वेन। यतः सत्यावबोधाद्धर्मचक्रादौ भगवान् सार्वज्ञं प्रतिज्ञातवान्।

[4] वृत्तिस्तु "निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य" (प्र० १।२१२) त्यत्रोक्तो।

तदेतन्न युक्तमाश्रयप्रतिषेधतो बुद्धेः। बुद्धिरहितः कायो ना[1]श्रयः कारणत्वात् गुणित्वात् शक्तिमत्त्वाद्वा। (३६)

(क) भूतचैतन्यमतनिरासः*

i. बीजपक्षनिरासः

a. तत्र कारणत्वं प्रतिषेद्धुमाह।

प्राणापानेन्द्रियधियां देहादेव न केवलात्।
सजातिनिरपेक्षाणां जन्म जन्मपरिग्रहे ॥३७॥
अतिप्रसङ्गात्;

प्राणो वायुरूर्द्ध्वगः तद्विपरीतोऽपानः। इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि। धीर्बुद्धिः[7] तासां सजातिनिरपेक्षाणां कारणभूतपूर्व्वसजातिप्राणादिपुञ्जनिरपेक्षाणां देहादेव
6a केवलान्न जन्म भवति (।) कुत इत्याह (।) जन्मपरिग्रहेऽति(प्र)सङ्गात् (।) यदि महाभूतेभ्य एव केवलेभ्यः प्राणादीनां जन्मग्रहस्तदा सर्व्वस्माद् भवेयुरिति सर्वं प्राणिमयं जगत् स्यात् (।) न चास्त्येतस्मात्पूर्व्वसजातिसापेक्षाणामेवाक्षादीनां देहाज्जन्मेति पूर्व्वजन्मप्रतिबन्धसिद्धिः। (३७)

भाविजन्मपरम्परासिद्ध्यर्थमप्याह(।)

यद् दृष्टं प्रतिसन्धानशक्तिमत्।
किमासीत् तस्य यन्नास्ति पश्चाद् येन न सन्धिमत् ॥३८॥

यत्प्राणापानादिमध्याव[1]स्थायां[2] प्राणादीनामुत्पादनशक्तियुक्तं दृष्टं तस्य किमासीत् प्रतिसन्धानकालेऽधिकं यत् पश्चान्मरणका[3]ले नास्ति[4] येन तद्वैकल्यात्तदा न सन्धिमत्समग्राप्रतिबद्धकारणत्वात् प्रतिसन्धानं प्राप्तमित्यर्थः। (३८)

b. स्यादेतत् (।) पूर्व्वसजातिहेतुकमिन्द्रियादि न भवति किन्तु देहहेतुकमेवेदं न चातिप्रसङ्गः केषाञ्चिदेव भूतपरिणामानां देहात्मकानां तद्धेतुत्वात्। अन्येषाञ्च तद्विरुद्धस्वभावानामहेतुत्वात् सुवर्णबीजाबीजपाषाणवत्[2] (।) अत्राह।

---

[1] कारणत्वेनाश्रयो न। * द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।९,३७

[2] वर्तमानायां। तदपि प्राणादीनां सत्त्वात् पूर्व्वावस्थावत् नाविकलकारणो न सन्धत्ते। प्राणापानेन्द्रियधियां।

[3] कुतस्तद्देहनाशो बुद्धेरभावः।

[4] तदपि प्राणादीनां सत्त्वात् पूर्व्वावस्थावत् नाविकलकारणो न संधत्ते।

न स कश्चित् पृथिव्यादेरंशो यत्र न जन्तवः ।
संस्वेदजाद्या जायन्ते सर्वं बीजात्मकं ततः ॥३९॥

न स कश्चित्पृथिव्यादेरंशः प्रदेशो **यत्र जन्तवः संस्वेदजाद्या** आद्यशब्दाज्जरायुजाण्डजप्रभृतयो **न जायन्ते** (।) **ततः सर्वं** भूतपरिणतिजातं प्राणादिजनने **बीजात्मक**मिति नास्ति बीजविरुद्धस्वभावता कस्यचित् । सुवर्णासुवर्णबीजत्वन्तु पाषाणादीनां सुवर्णपरमाणूनामेव सदसत्त्वाभ्यामिति विषमो दृष्टान्तः । (३९)

ननु भूतमात्रहेतुकत्वाविशेषेपि परिणामस्य यथा विशेषः सुवर्णपरमाणुमयत्वेतराभ्यान्त[4]था प्राणादिहेतुत्वाहेतुत्वाभ्यामपि स्यात् ।

उक्तमेवात्र सर्व्वत्र प्राणिनां दृष्टेः । सर्व्वं तद्बीजात्मकमिति नास्त्येवाबीजात्मकता कस्यचित्परिणामस्य । अत्रापि वा तुल्यः प्रसङ्गः । यदि भूतमात्रहेतुकोऽयं बीजपरिणामः सर्व्वस्तथा स्यात् हेत्वविशेषे कार्यविशेषायोगात् ।

ii. **शक्तिमत्त्वनिरासः**

a. ननु भूतान्यप्यवान्तरानेकविविधविशेषभाञ्जि विचित्राः परिणतीर्जनयन्तीति न समानताप्रसङ्गः । न तावत्सविशेषो भूतमात्रात्[1] सर्व्वत्र प्रसङ्गात् । न चान्यतोऽन्यस्याभावात् । अस्माकन्तु कर्मापि सहकारि सम्मतं तद्वैचित्र्यात् विचित्रं कार्यजातमुचितं । शक्तिपक्षं निषेद्धुमाह ।

तत् स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे ।
परिणामो यथैकस्य स्यात् सर्वस्याविशेषतः ॥४०॥

तत्तस्माद् भूतमात्रहेतुत्वात् **स्वजात्यनपेक्षाणामक्षादीनां समुद्भवे** स्वीक्रियमाणे **परिणामो यथैकस्य** देहस्यातद्भूतप्राणापानेन्द्रियचैतन्यशक्तितया तथा **सर्व्वस्य** लोष्टादेरपि **स्याद्धे**तोर**विशेषतः** । अत एव हि प्रसङ्गाद् गुणपक्षोपि प्रति[5]क्षिप्तो बोद्धव्यः । तस्मादाश्रयत्वमपि नास्त्यनिन्द्रियस्य कायस्य कारणत्वशक्तिमत्वे गुण[1]त्वानामयोगतः । (४०)

b. सेन्द्रियोपि कायो बुद्धेराश्रयो न युक्त इति वक्तुमाह ।

प्रत्येकमुपघातेऽपि नेन्द्रियाणां मनोमतेः ।
उपघातोस्ति ;

---

[1] चार्वाको नित्यानि भूतान्येव परिणत्याद्भूतचैतन्यानि सत्वमपवेक्ष-भाञ्जि । तान्येव विरोधिप्रत्ययादनभिव्यक्तचैतन्यानीत्यूक्तेः ।

इन्द्रियाणां प्रत्येकं यथास्वं प्रत्ययैरु[१]**पघातेपि**[२] सति **मनोमते**र्व्विकल्पबुद्धेरुपघात (ो) पटुमन्दतादिलक्षणो नास्ति (।) यद्धि यदाश्रितं तत्तद्विकारे विक्रियते यथा घटस्य दाहादौ तच्छुक्लत्वादि(।) तस्मान्न तदाश्रिता बुद्धिः[३]।

विपर्ययमेवाख्यातुमाह।

भङ्गेऽस्यास्तेषां भङ्गश्च दृश्यते ॥४१॥

भयशोकादिभिरस्या मनोबुद्धेर्**भङ्गे**[४] (नाशे) विकारे सति **तेषा**मिन्द्रियाणां **भङ्गो** विकारश्च **दृश्यते**। (४१)

तस्मात् स्थित्याश्रयो बुद्धेर्बुद्धिमेव समाश्रितः।
कश्चिन्निमित्तमक्षाणां तस्मादक्षाणि बुद्धितः ॥४२

हर्षादिना च परिपुष्टिरिति विकल्पबुद्धिविकारविकारित्वादिन्द्रियाण्येव तदाश्रितानि (।) तस्माद् **बुद्धेः स्थिते**राश्रयः समानजातीयः **कश्चित्** सेन्द्रियः[५] कायः। स तर्हि तदाश्रितो भविष्यति न स च **बुद्धिमेव समाश्रितः। निमि**[६]**त्तञ्चाक्षाणां तस्मादक्षाणि बुद्धितो** न बुद्धिस्तेभ्यः।(४२)

(ख) विज्ञानसिद्धिः

I. अन्वयतः

A. प्रतिसन्धिः

a. कायाश्रयो बुद्धिः

b. प्रतिसन्ध्याक्षेपिका बुद्धिः

यादृश्याक्षेपिका साऽसीत् पश्चादप्यस्तु तादृशी।

ततो जन्मादौ **यादृशी** दृष्टाऽऽत्मग्रहयोगिनी बुद्धिरा**क्षेपिका** बुद्धीन्द्रियादीनामासीत् **पश्चादपि** मरणावस्थायामपि **ताद्**[१]**श्याक्षेपिका** भवतु। जन्मान्तरस्य

---

[१] प्रसुप्तिर्नाम व्याधिनाऽन्तर्बहिः कायेन्द्रियेपि नाशिते बुद्धेर्भावात्?

[२] नानिन्द्रियो भूतदेहे केशनखाद्यावौ चैतन्यप्रसङ्गात्।

[३] यस्मिंस्थिते यन्निवर्तते तत्ततो भिन्नं यथोदकेऽग्निः (।) स्थिते मृतशरीरे निवर्त(?र्त्य)ते प्राणादिभिरिति स्वभावहेतुः। यत्र पूर्व्वस्थिते प्रागविद्यमानं तत्र पश्चात् भवति तत्ततो भिन्नं तद्यथा पूर्व्वस्थिते घटे प्रागसन् पश्चात्क्रियमाणो दीपः (।) पूर्व्वस्थितेषु भूतेषु च तत्राविद्यमानाः स्युः प्राणादय इति स्वभावः पूर्व्वापरजन्मसाधनद्वयं। [४] पूर्व्वक्षणो बुद्धेः।

[५] जनकश्च। [६] अविकलकारणत्वात्।

शरीरा[1]न्तरसम्बद्धबुद्धीन्द्रियाद्युत्पादनलक्षणस्येति पूर्व्वोक्तनिगमनं।

c. कायाश्रितं मनोविज्ञानम्

न[2]नु कायाश्रितत्वं मनसोप्युक्तं भगवताऽन्योन्यानु[3]विधायित्वं कायमनसो- 6b
रिति वदता। तत्कथमित्याह (।)

तज्ज्ञानैरुपकार्यत्वादुक्तं कायाश्रितं मनः ॥४३॥

तज्ज्ञानैः कायविषयैर्ज्ञानैरूपादिग्राहिभि**रुपकार्यत्वात्** मनसः सुखोत्साहादिरूपे**णोक्तं** भ ग व ता **कायाश्रितं**[1] **मनोविज्ञानं** न साक्षात्तदुत्पत्तेः। (४३)

d. अन्योन्यहेतुके कायमनसी

न[4]न्विन्द्रियाणि विना न बुद्धि[5]रिति युक्तमाश्रयत्वमेषामित्याह।

यद्यप्यक्षैर्विना बुद्धिर्न्न तान्यपि तथा विना।
तथाप्यन्योन्यहेतुत्वं ततोऽप्यन्योन्यहेतुके ॥४४॥

यद्यप्यक्षैर्विना बुद्धिर्न भवति। **तान्यप्यक्षाणि तथा विना न** भवन्ति। भूतमात्रादुत्पत्तेः सर्व्वस्मादुत्पत्तिप्रसङ्गादित्युक्तेः। **तथाप्यन्योन्यहेतुत्वमुक्तम्भवति। ततोप्यन्योन्यहेतुके** कायमनसी मध्यावस्थावत् अनादितादृक्प्रवाहवती इति **सिद्धः** परलोकः।(४४)

कि[6]ञ्च।

नाक्रमात् क्रमिणो भावो नाप्यपेक्षाऽविशेषिणः।
क्रमाद् भवन्ती धीः कायात् क्रमं तस्यापि शंसति ॥४५॥

---

[1] सिद्धोऽभ्यासो जन्मान्तरसाधनात्। नापि बुद्धेर्देह आश्रयो येन देहनाशे बुद्धिनाशादभ्यासो न स्यात्।

[2] आगमविरोधमाह चार्व्वाकः।

[3] अन्योन्यबीजकं ह्येतद्द्वयं यदुत सेन्द्रियरूपं काययो विज्ञानञ्चेत्यभिधर्मो।

[4] यतः समस्तव्यस्तेन्द्रियघातेपि न मनोघातः।

[5] चक्षुरादिविज्ञानपञ्चकं बुद्धिः। यथेन्द्रियधीरकल्पं रूपादि गृह्णाति तथा मनोपि गृह्णीयात् कायेन जनितत्वात्सेन्द्रियेण।

[6] यदा कातरस्यान्यं शोणितादिविकृतं दृष्ट्वैन्द्रियज्ञानं विकृतं मनो विकारयति। यदि नित्यात्कायादेव प्राणादयस्तदा।

नाक्रमात् क्रमिणः[1] कार्यस्य भावः। क्रमरहितत्वात् कारणस्य। त[2]स्मिन्[3]धानि कार्या[4]णि सकृज्जायेरन्। क्रमवतः सहकारिणोऽपेक्ष्य क्रमाज्जनयिष्यतीति चेत् नाप्यविशेषिणः स्थिरैकरूपस्य परैरनाधेयविशेषस्य परेषां सहकारिणामपेक्षाऽस्ति। तस्मात्क्रमाद् भवन्ती धीः कायात्क्रमवत्स्यापि कायस्य शंसति[5]। (४५)

ततश्च (।)

प्रतिक्षणमपूर्वस्य पूर्वः पूर्वः क्षणो भवेत्।
तस्य हेतुरतो हेतुर्दृष्ट एवास्तु सर्वदा ॥४६॥

प्रतिक्षणमपूर्वस्य बुद्धीन्द्रियकायसमुदायस्य कार्यस्य **पूर्वः पूर्वः क्षण**स्तादृशो **हेतुर्भवे**दतः कारणादनन्तरस्य बुद्धीन्द्रियादेर्हेतुर्मध्यावस्थावद् **दृष्ट एव** बुद्धीन्द्रियादिकलापः[6] **सर्वदा** ऐहिकजन्मादौ वामुत्रिकजन्मादौ चास्तु। (४६)

c. चित्तान्तरेण सन्धानम्

ननु यदि सविज्ञानकायत्वात् तथाभूतजननानुमानेव परलोकसिद्धिः तदा मरणचित्तत्वाच्चित्तान्तराप्रतिसन्धानमर्हच्चरमचित्तवदिति कस्मान्नानुमीयत इत्याह (।)

चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोन्त्यचेतसः।
तद्वदप्यर्हतश्चित्तं असन्धानं कुतो मतम् ॥४७॥

चित्तान्तरस्य सन्धाने को विरोधोऽन्त्यचेतसो मरणचित्तस्य न कश्चित्। तथा हि(।)न तावन्मरणचित्तेन चित्तान्तरसन्धानस्य सहा[1]नवस्थानलक्षणो विरोधः निवर्त्यनिवर्तकत्वाभावात्। नापि परस्परपरिहारस्थितिलक्षणः[6] अम[7]रणचित्तव्यवच्छेदेन मरणचित्तस्यावस्थानात्। **तद्वदप्यर्हतश्चित्तमसन्धानं कुतः** प्रमाणात् मतं येन दृष्टान्तः स्यात्। न ह्यर्हन् भवता[8] सिद्धः। तद्बाधनाय यत्नात्। (४७)

यथाभ्युपगम्यते तदा तस्य क्लेशविसंयोगकृतमसन्धानं नान्यथा स च न पृथग्जनानामिति कथन्तेषां मरणचित्तमसन्धानं। क्लेशविसंयोगो हि प्रतिसन्धानविरोधी लक्ष्यते न मरणचित्तं ॥[9]

---

[1] क्षणिकस्य। [2] सर्वथा विशेषेण हेतुरिति चेत् इत्यस्य न नियमः।
[3] इन्द्रियविज्ञानादीनि। [4] अनुमापयति।
[5] प्रीतिदौर्मनस्यादित्वेन भिन्ना प्रतिक्षणं वेद्यमाना बुद्धिर्यदि नित्येष्यते तदातस्यान्तरं पञ्चमं स्यात् आलोकान्धकारवत्। [6] भावाभाववत्! मनोज्ञानं।
[7] न तु संतानचित्त(?)व्यवच्छेदेन। [8] चार्वाकाणाम्।
[9]अनन्यसत्त्वनेयस्येत्यादिना प्रतिसन्धानं स्नेहात् वक्ष्यते न सोऽर्हतः। भाविकारणानुपलब्धिः। एवं मन्यते न परेण।

स्यादेतद् (।) भवत्सिद्धान्तसिद्धमर्हच्चित्तमस[1]न्धानन्तत एव दृष्टान्तसिद्धिः। अत्राह (।)

असिद्धार्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते।
हेतोर्वैकल्यतस्तच्चेत् किन्तदेवाऽत्र नोदितम् ॥४८॥

असिद्धार्थोऽनिश्चितार्थः प्रमाणेन किं सिद्धान्तोऽनुगम्यते तदनुरोधेन परलोकस्याभ्युपगमप्रसङ्गात्। अथ हेतोराश्वासप्रश्वासेन्द्रियपाट[2]वादेर्वैकल्यतो मरणचित्तस्य तदप्रतिसन्धानमिति चेत्। किन्तदेव हेतुवैक[3]ल्य[4]मत्राप्रतिसन्धाने साधनत्वे नोदितं। दृष्टान्तविकलन्तु मरणचित्तमुक्तं। आश्वासादिहेतुत्वनिषेधञ्च वक्ष्यति। (४८)

f. कायस्याहेतुत्वम्

सद्धीवद् ग्रहणप्राप्तेर्मनोज्ञानं न सेन्द्रियात्।
ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदान्न सकलादपि ॥४९॥

कायश्च हेतुर्भवन् सेन्द्रियो वा स्यादनिन्द्रियो वा। सेन्द्रियोपि प्रत्येकमिन्द्रियैः सहितः समस्तैर्वा (।) तत्र प्रथमपक्षे तस्या इन्द्रियधिय[5] इव विकल्प्यमानेषु रूपादिषु स्पष्टतरस्य ग्रहणस्य प्राप्तेः। मनोज्ञानं न सेन्द्रियात् कायात्। इन्द्रियजन्यस्य स्पष्टतयाऽभ्रान्तज्ञानादिषु व्याप्तिदृष्टेः। द्वितीयपक्षेप्याह (।) प्रत्येकमिन्द्रियाणां रूपादिग्रहणप्रतिनियतज्ञानोत्पादनसामर्थ्यभेदात् दृष्टात्। न सकलादपीन्द्रियकलापात्[7] प्रतिनियतविषयाग्राहिणो मनोविज्ञानस्य सम्भवः[6]। एकेन्द्रियवैकल्येप्यनुत्पादप्रस[8]ङ्गाच्च। (४९) 72

नाप्यनिन्द्रियो हेतुरित्याह

अचेतनत्वान्नान्यस्माद्;

अचेतनत्वान्नान्यस्मादनिन्द्रियात् केशनखादेरिव मनोज्ञानं।

नन्वचेतनत्वं किमिन्द्रियज्ञानरहितत्वमुत मनोज्ञानविमुक्तत्वं (।) तत्राद्यमिष्टमेव

---

[1] अर्हतश्चित्तस्य हेतोः। [2] मरणचित्तत्वादिति हित्वा।

[3] अत्र रथ्यापुरुषे।

[4] अव्यवधानेन च। 'तस्मादुत्तरबुद्धिजननसमर्था वासनारूपा कर्म्मसंज्ञिता पूर्व्वबुद्धिरेवाश्रय इति स्थितं।

[5] सामान्यविषयत्वादस्य।

[6] तृतीयः तदा सम्बन्धाद् गवादयवत् पृथग्भावः स्यात्।

इन्द्रियस्याभावे तज्ज्ञानाभावात्। अन्त्ये साध्याविशिष्टत्वं हेतोः। मनोज्ञानस्यैव साध्यत्वात्।

उच्यते (।) यथा स्पर्शा[1]दयः स्पर्शज्ञानेन[1] चेतयन्ते न तथा नखकेशादय इत्यचेतनाः। चेतनाप्रतिबद्धञ्च मनोविज्ञानं तदभावे न स्यात्।

B. कर्म

a. कर्मभेदात् कायमनसोः सहस्थितिः

ननु यदि न काय आश्रयः कथं सहस्थितिरित्यत आह।

हेत्वभेदात् सहस्थितिः।
अक्षवद् रूपरसवदर्थद्वारेण विक्रिया ॥५०॥

हेतोः कर्म्मसंज्ञितस्याभेदात्। एकसामग्रीप्रतिबद्धत्वात् सहस्थितिः। न त्वाश्रयाश्रयिभावात्।[2] **अक्षवद्रूपरसवत्**। यथाऽक्षाणि रूपरसादयश्च परस्पर-मनाश्रयाश्रयिभूता अप्येकसामग्र्यधीनत्वात् सहस्थितिमन्तः।[3] ननु यो यद्विकारेण विक्रियते स तदाश्रितो[2] यथा चक्षुरादिविकारेण विक्रियमाणन्तज्ज्ञानं चक्षुराद्या-श्रितं। विषश्लेष्मादिना कायविकारे च विक्रियते मनोविज्ञानं अतस्तदाश्रित-मित्याह (।)तज्ज्ञानैरुपकार्यत्वादिनोक्तमपि। **अर्थद्वारेण विक्रिया** आलम्ब्यमाना हि शस्त्रप्रहारादयो विकारयन्ति मानसं न त्वाश्रय[4]त्वेन।(५०)

i. उपकारको निवर्त्तकश्च हेतुः

सत्तोपकारिणी यस्य नित्यं तदनुबन्धतः।
स हेतुः सप्तमी तस्मादुत्पादादिति चोच्यते ॥५१॥

न चोपकारक इत्येवाश्रयः किन्तु निर्व्वर्तकः। तदाह। **यस्य** सत्ता निर्वर्त्यस्य **उपकारिणी** स हेतुः स एवाश्रयः। कथमुपकारिणी(।) **नित्यं तस्य** निर्वर्त्यस्या-**नुबन्धतो**[3]ऽनुवर्तनात्। यस्य तु कदा[5]चिदुपकारकत्वमसौ विशेषस्यैव हेतुर्न धर्मिणः

---

[1] स्पर्शमात्रस्य केवलासम्भवादादिशब्दः। तज्ज्ञानैरुपकार्यत्वादिनोक्तमपि।

[2] किमिव।

[3] नियतसहभावो नेति च तुल्यं देहमनसोर्वा कल्प्यमनोमात्रत्वात्।

[4] एतेन कारणात्प्राङ् निष्पन्नं तत्सहभावि वा न कार्यमिति भिन्नाभिन्नसन्ता-नयोः सामान्यः कार्यकारणभावः।

[5] स्वसन्निधिभावेन. . . . त्या कार्यकारीत्यर्थः मृत्पिण्डं घटकारीव। यथोपा-ध्यायः तदसत्त्वेऽप्यस्य सत्त्वं।

तदभावेऽपि तद्भावात्। चित्तमात्रप्रतिबद्धञ्च चित्तं तद्विशेषस्तु कायादिहेतुकः। अतो नायं हेतुः न च तन्निवृ[1]त्त्या निवृत्तिश्चित्तस्य। नित्यानुबन्धितया हेतुत्वमभिप्रेत्य चास्मिन् सतीदं भवतीति सप्तम्युच्यते।[2] तस्मादिति च पञ्चमी तद्धेत्वनुबद्धां कार्यताञ्चाभिप्रेत्योत्पादादिति चो[3]च्यते।(५१)

ननु हेतुरुपकारकः कथ[3]ञ्चिदुपकुर्व्वन् दृश्यते च[4] कदाचिद्देहश्चित्तमत आह (।)

अस्तूपकारको वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेः।
वह्न्यादिवद् घटादीनां विनिवृत्तिर्न तावता ।५२॥

अस्तूपकार[5]को वापि कदाचिच्चित्तसन्ततेर्देहो वह्न्यादिवद् घटादीनां न च तावतोपकारकनिवृत्त्या उपकार्यस्य निवृत्तिः। न हि वह्निर्घटस्यापाकमुपकारं कुर्व्वन्नपि स्वनिवृत्त्या निवर्तकः। (५२)

किञ्च[6] (।)

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च देहे तिष्ठति चेतसः।

अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च देहे तिष्ठति चेतसः। स्वजातिनिरपेक्षस्य देहमात्रहेतुकस्याविकलहेतोरनुत्पत्त्ययोगात् ततो यावद्धेतुस्तावन्न मरणं भवेत्।

ii. न प्राणापानहेतुकं चित्तम्

प्राणापानावपि चित्तकारणं[5] तयोर्वैकल्यान्मरणावस्थायाम्न चित्तोत्पाद इति चेत्। आह (।)

तद्भावभावाद् वश्यत्वात् प्राणापानौ ततो न तत् ॥५३॥

तस्य चित्तस्य भावे भावात् प्राणापा[7]नौ ततो भवतः। चित्तवश्यत्वाच्च तत एव तौ न तु ताभ्यां तच्चित्तं विपर्ययात्।(५३)

---

[1] आकल्ये भावात्।

[2] कार्योत्पादनसमर्थस्य पूर्वं भावः कारणत्वं सप्तम्या पञ्चम्या च निर्दिष्टं तदुत्तरत्वं कार्यत्वं प्रथममाह।

[3] न चेदृशोऽन्वयः कायचित्तयोरस्ति दृश्यते वा।

[4] परं पृच्छति। यदि वह्न्यादिवत्तथा प्रदीपहेतुः तथा देहश्चैतन्यादेश्च।

[5] कायाश्रितज्ञानद्वारेण।   [6] यदि देहः कारणं बुद्धेः।

[7] आकुञ्चनप्रसारणवत्।

एतद्धेतुद्वयसिद्धयर्थमाह (।)

प्रेरणाकर्षणे वायोः प्रयत्नेन विना कुतः ।

बहिरन्तश्च **प्रेरणाकर्षणे वायोर्यथा**क्रमं प्राणा[1]पानौ पुरुषस्य बुद्धिलक्षणं प्रयत्न**म्वि**[2]**ना** कुतः सम्भवतस्तस्मात् तदधीनौ।

किञ्च (।)

निर्ह्रासातिशयापत्तिर्निर्ह्रासातिशयात् तयोः ॥५४॥

यदि प्राणापानहेतुकञ्चित्तं तदा चित्तस्य **निर्ह्रासातिशया**[3]**पत्तिर**पकर्षोत्कर्षापत्तिः। **निर्ह्रासातिशयात्तयोः** प्राणापानयोः कारणविशेषानुकारित्वात् कार्य[4]विशेषस्य। (५४)

तुल्यः प्रसङ्गोपि तयोः ;

[5]अपि च **तयोरपि** प्राणापानयोर्देहे तिष्ठत्यनिवृ[6]त्ति**प्रसङ्गस्तुल्य**स्तद्धेतुत्वा**त्तयोः**। ततो मरणकाले प्राणापानवैकल्याभावाच्चित्तानिवृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थः।

b. **स्थित्यावेधकत्वात् कारणं कर्म**

स्यादेतत् (।) **चित्तकारणे**ऽपि चित्ते स्वीक्रियमाणे मरणसमये चित्तानपायात् चित्तोत्पत्तौ यावद्देहेऽनिवृत्तिप्र[7]सङ्ग इत्याह (सिद्धान्ती)।

न तुल्यं चित्तकारणे ।

स्थित्यावेधकमन्यच्च यतः कारणमिष्यते ॥५५॥

न तुल्यं चित्तकारणे चैतन्ये प्रसञ्जनं। न खल्वनुवर्तकमेव कारणमिष्टं येन नित्यं तस्मिन्नाश्रये स्यात्। किन्तर्हि (।) **स्थित्यावेधकमन्यच्च** कर्माख्यं **कारणं यत इष्यते** तस्मात्तेन कर्मणा यावत्कालं तद्देहे स्थितिराक्षिप्ता तत ऊर्ध्वं हेत्वपायान्न प्रवर्तते देहान्तरे तु वर्तत इत्यसमानत्वं।(५५)

---

[1] वृत्तिकृता (?) एतत्पवमनङ्गीकृत्य व्याख्यातम्। पुनः परमतमाशङ्कते न कार्यं चैतन्यस्य कारणं किन्तु।

[2] तदभावात् प्रेरणाकर्षणवत्।

[3] यथा मृतावस्थायां शरीरे तिष्ठति किन्तच्चैतन्यं न भवतीति चोद्यं बौद्धेन तथा प्राणापानावपि कस्मान्निवर्त्येते येन तदभावान्न चैतन्यम्।

[4] परः मृतदेहे तिष्ठति चित्तं किन्न स्यादिति बौद्धस्य प्रसङ्गेन सह।

[5] अनेकान्तत्वमुक्तं परस्य।

i. अन्यथा दोषाभावे पुनरुज्जीवनम्

न दोषैर्विगुणो देहो हेतुर्वर्त्यादिवद् यदि ।
मृते शमीकृते दोषे पुनरुज्जीवनं भवेत् ॥५६॥

दोषैर्व्वातादिभि**र्विगुणी**कृतो **देहो** न **हेतु**श्चैतन्यस्य प्राणापानादेश्च **वर्त्यादिवद् यदि** । यथा विगुणी[3]कृतो वर्त्यादिर्न दीपस्य हेतुः । तदा **मृते**[1] शरीरे चैतन्यादिनाशान्मृतस्य शमीभवन्ति दोषा इति **शमीकृते दोषे** विकारविकारिण्यारोग्यलाभाद्धेतोर्देहस्य **पुनरुज्जीवनं** प्राणा[*]पानं चैतन्योत्पत्तिलक्षणम्भ[*]**वेत्** ।(५६) 7b

ii. देहश्चित्तस्य नोपादानम्

निवृत्तेऽप्यनले काष्ठविकाराविनिवृत्तिवत् ।
तस्याऽनिवृत्तिरिति चेन्न चिकित्साप्रयोगतः ॥५७॥

निवृत्तेऽप्यनले हेतौ **काष्ठविकार**स्याङ्गारादेर**निवृत्तिवत्** । **तस्य** चैतन्यादिनिरोधस्या**निवृत्ति**र्निवृत्तिर्न भवति तद्दोषे मृतशरीरान्निवृत्तेप्**यीति चेत्**[*] । **न चिकित्साप्रयोगतः** । (५७)

स्या[1]देतद् (।) यद्यनिवर्त्या दोषाणां विकार(ा): स्यात्(?स्युः)दृश्यन्ते च चिकित्स्यमाना दोषविकारा ज्वरादयः ।

एत[*]दे[1]वाह ।

अपुनर्भावतः किञ्चिद् विकारजननं क्वचित् ।
किञ्चिद् विपर्ययादग्निर्यथा काष्ठसुवर्णयोः ॥५८॥

किञ्चिद्वस्तु **क्वचिद्**विकार्ये **विकारस्य जननं** जनकम**पुनर्भावतो** यथा विकार्यस्यापुनर्भावो निर्व्विकारत्वं पुनर्न भवति **यथाग्निः काष्ठे** (।) **किञ्चिदेव** त**द्विपर्य्यया**द्यथाग्निः **सुवर्ण्णे** ।(५८)

आद्यस्याल्पोप्यसंहार्यः प्रत्यानेयस्तु यत्कृतः ।
विकारः स्यात् पुनर्भावः तस्य हेम्नि खरत्ववत् ॥५९॥

---

[1] कस्यचित्स्वभावस्याकाराभिमतेनाकार्यत्वादकिञ्चित्करो नाश्रयः । असद्धि शशविषाणकल्पं किमाश्रयेत ।

[2] तस्माद्दोषाभावेऽप्यभावाश्च दोषसन्निधिमात्रं चैतन्यवृत्तिं प्रतिबध्नातीति स्थितं ।

[3] परः प्राह । [4] परिहरति [5] पूर्व्वोक्तं स्पष्टयति ।

तत्राद्यस्य विकारस्याल्पोपि विकारः श्यामतादिकोऽसंहार्योऽनिवर्तनीयः। प्रस्थानेयो निवर्तनीयस्तु यत्कृ[1]तो विकारस्तस्य विकार्यस्य पुनर्भावः स्यात् विकारनिवृत्त्या पूर्व्वावस्थापत्तिः। वह्निकृते द्रवत्वे निवृत्ते हेम्नि काठिन्यवत्। दृढत्वमिव।[2] (५९)

ननु[3] यदि निवर्तनीयो दोषविकारस्तदा न कश्चिदसाध्यो वि[4]धिः स्यादित्याह ॥

दुर्लभत्वात् समाधातुरसाध्यं किञ्चिदीरितम्।
आयुःक्षयाद् वा ; दोषे तु केवले नास्त्यसाध्यता ॥६०॥

यत्किञ्चिदसाध्यं व्या[5]धिजातमुक्तं तत्समाधातुः सद्यो दोषशमनौषधरसायनादेर्दुर्ल[6]भत्वात् कर्म्माक्षिप्तस्यायुषस्तच्छरीरसहचरचैतन्यादिस्थितिहेतोर्व्वा क्ष[7]यात्। भूतमात्रवादि[8]नः केवले दोषे तु स्वीक्रियमाणे नास्त्यसाध्यता कस्यचिद् व्याधेः। भूतमात्रारब्धस्य दोषस्य चिकित्सादृष्टेः। विशे[9]षकारिणश्च हेतोरभावात्। (६०)

तथा (।)

मृते विषादिसंहारात् तद्दंशच्छेदतोऽपि वा।
विकारहेतोर्विगमे स नोच्छ्वसिति किं पुनः ॥ ६१ ॥

विषादिना मृते प्राणिनि सति दंश[10]स्थाने विषादेः संहारात् संगणनात्तस्य दंशस्थानस्य च्छेदतोपि वा विकारहेतोर्मरणहेतोर्व्विषादेर्व्विगमात् स मृतः पुनर्नोच्छ्वसिति। कस्मात् (।) चैतन्यहेतोर्देहस्य विकारत्वात् युक्त[11]मुच्छ्वसितुं। (६१)

किञ्च (।)

उपादानाविकारेण नोपादेयस्य विक्रिया।
कर्त्तुं शक्याऽविकारेण मृदः कुण्डादिनो यथा ॥६२॥

यद्युपादानं देहश्चित्तस्य तदोपादानस्य देहस्याविकारेण विकारं विनोपादेयस्य चित्तस्य विक्रिया न कर्त्तुं शक्या स्यात्। यथा कुण्डाद्युपादानभूताया मृदो विकारेण

---

[1] चिकित्स्यते च ज्ञानाविकृतो विकारः तस्मात्पूर्व्वप्रसङ्गस्तदवस्थः।
[2] काष्ठविकारवदेनमाह परः। [3] सिद्धान्ती।
[4] असाध्यव्याधिश्च तत्तत्कर्मवशात्। अकालमरणे ॥ [5] कालमरणे।
[6] तुल्यव्याध्योस्तुल्यौषधयोश्च चिरक्षिप्रोपशमश्च दृश्यत एव कर्मकृतः।
[7] यावज्जीवति तावद् व्याप्नोति विषं मृते तु दंशस्थानं यातीति नियमः।

विना कुम्भादिको विकारः कर्तुमशक्यः।(६२)

कस्मादेवमित्याह (।)

अविकृत्य हि यद् वस्तु यः पदार्थों विकार्यते।
उपादानं न तत् तस्य युक्तं गोगवयादिवत् ॥६३॥

हिर्यस्मात् **अविकृत्य यद्वस्तु** किञ्चिद्यः **पदार्थो विकार्यते उपादानम् तत्तस्य** पदार्थस्य युक्तं **गोगवयादिवत्** गोगवययोरिव नोपादानोपादेयभावः। एकस्याविकारेणापरस्य विकारात्।(६३)

II. व्यतिरेकतः

A. आश्रयाश्रयिभावनिरासः

a. सामान्येन आश्रयाश्रयिभावनिरासः

i. न कायचेतसोः सहस्थितिराश्रयाश्रयितया

चेतःशरीरयोरेवं तद्धेतोः कार्यजन्मनः।

चेतःशरीरयोरेवं शरीरमविकृत्यैव भयशोकादिना समनन्तरप्रत्ययविकारमात्रेण चेतसो विकारोत्पत्तेः नोपादानोपादेयभावः। यदि नाम देहोऽपि कथञ्चिदुपकारकश्चित्तस्यावस्थाविशेषहेतुत्वात् तथापि सन्तानहेतुत्वाभावात् नोपादानमतस्तन्निवृत्त्या न चैतन्यनिवृत्तिः[१]। अवस्थाविशेष एव निवर्तते।

कथन्तर्हि सहाव(स्था)नं **चेतःशरीरयो**रित्याह॥

सहकारात् सहस्थानमग्निताम्रद्रवत्ववत् ॥६४॥

तस्य चेतसः शरीरस्य च **हेतोः** पूर्व्वचित्तक्षणस्य कललादेश्च। **सहकारात्**सहकारणात् **कार्ययो**श्चित्तदेहयो**र्जन्मन** उत्पादात् तयोः सहस्थानं भवति। **यथाग्निताम्र**जन्मनोर्व्वह्निताम्रद्रवत्वयोः सहावस्थितिः।(६४)

ii स्थितिस्थात्रोरव्यतिरेकात्

ननु देहश्चित्तस्याश्रयस्ततः सहस्थितिः स्यादित्याह (।)

अनाश्रयात्सदसतोर्नाश्रयः स्थितिकारणम्।
सतश्चेदाश्रयो नास्याः स्थातुरव्यतिरेकतः ॥६५॥

अना[१]**श्रयात् सदसतोर्नाश्रयः** न ह्यकारण[१]माश्रयः। अतिप्रसङ्गात् सतश्च

---

[१] आश्रयत्वायोगात्।

निष्पन्नत्वात् ना[1]श्रयः कश्चित्। असतोऽपि वा कारणं किञ्चित् स्यात्[2] न त्वाश्रयः स्वरूपस्यैवाभावात्। सतः स्थितिकारणमाश्रयश्चेदिष्यते (।) नैतदपि युक्तमस्याः स्थातुरव्यतिरेकतः। न हि स्थितिर्नाम स्थातुः पदार्थात् भिन्ना यां कुर्वंत आश्रयत्वं। (६५)

iii व्यतिरेकेऽपि नाश्रयः

व्यतिरेकेऽपि तद्धेतुस्तेन भावस्य किं कृतम्।

व्यतिरेकेऽपि वा स्वीक्रियमाणे त[3]द्धेतुराश्रयः स्यात्। तेन चाश्रयोभिमतेन
8a भावस्य स्थितिमतः किं कृतं[4] येनासावाश्रयः।

iv. नोत्पन्नया स्थित्या भावस्थापना

स्यादेतद् (।) भावसम्बन्धिनी स्थितिर्भावं स्थापयति तेन तत्कर्तुराश्रयत्वमित्याह (।)

अविनाशप्रसङ्गः स नाशहेतोर्मतो यदि ॥६६॥
तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि;

यदि स्थित्योत्पन्नया भावः स्थाप्यते तदा न कदाचिदस्य भा[5]वस्य विनाशः स्यात् स नाशहेतोर्मुद्‌गरादेर्मतो यदि (।६६) तुल्यः प्रसङ्गस्तत्रापि। नाशोऽपि न तावद् भावादव्यतिरिक्तः क्रियते तस्योत्पन्नत्वात् व्यतिरिक्तेऽपि नाशे कृते भावस्तदवस्थ इति प्राग्वदुपलम्भादिप्रसङ्गः।

किञ्च (।)

v. नाशस्य सहेतुत्वे स्थितिहेतुर्निष्फलः

किं पुनः स्थितिहेतुना।
आ नाशकागमात् स्थानं ततश्चेद् वस्तुधर्मता ॥६७॥
नाशस्य;

यदि नाशहेतुना नाशः क्रियते तदा किं पुनः स्थितिहेतुनाश्रयेण यावन्ना[1]शहेतुर्नापतति तावत् स्वयमेव स्थास्यति। आपतिताच्च तस्मान्नैष रक्षणक्षम इति

---

[1] अस्य पुनरदृष्टं किञ्चिदपरं सहकारि नास्ति यच्छक्तिक्षयादस्थिरभिमतैतये स्यात्।

[2] एकाहिकषण्डयोरपि कालषण्डो म्रियतेऽन्यो जीवतीत्यस्ति।

[3] स्थितेः। [4] न स्थितिकारणात्कुण्डादिवाश्रयः किन्तु।

किमनेन स्वीकृतेन। आ नाशकागमाद्धि नाशकागमनं यावत्तत आश्रयात् स्वा-नन्वेदिष्यते। एवन्तर्हि वस्तुधर्मता ना[1]शस्य। (६७)

यदि नश्वरो भावः[2] तदाश्रयेण नाशकोपनिपातं यावत्स्याप्येतान्य[3]था तु स्वयमेव स्थितिमान् किमाश्रयेण (।)

सत्यबाधोसाविति किं स्थितिहेतुना।
यथा जलादेराधार इति चेत् तुल्यमत्र च ॥६८॥

एवं सत्य[4]बाधोऽसाविति किं स्थितिहेतुना[5] विद्यमाने वस्तुनि स्वभा[6]वत्वात् अबाधो बाधरहितोसौ नाश इति किं स्थिति[7]हेतुना स्वीकृतेनापि। यथा जलादेः सत एवाधारो घटादिस्तथा चित्तस्य देह इति चेत्। तुल्यमत्र च प्रागुक्तं सकलं॥(६८)

vi. भावसन्ततेर्हेतुत्वादाश्रयत्वम्

कथन्तर्ह्याधारव्यवहारः समर्थनीय इत्या[8]ह।

प्रतिक्षणविनाशे हि भावानां भावसन्ततेः।
तथोत्पत्तेः सहेतुत्वादाश्रयोऽयुक्तमन्यथा ॥६९॥

भावानां हि विनश्वरस्वभावतया प्रतिक्षणविनाशे यो भावः सहकारी भावसन्ततेः तथा तादृश्याः स्वोपादानदे[9]शाया उत्पत्तेर्निमित्तं सहेतुत्वादाश्रयो न त्वन्यथाऽयुक्तत्वात्।(६९)

b. i विशेषणाश्रयाश्रयिभावदूषणम्

ii गुणसामान्यकर्मणां दूषणम्

एवं सामान्येनाश्रयाश्रयिभावदूषणमभिधाय द्रव्यदूषणादौ विशेषे दूषणं वक्तुमाह।

स्यादाधारो जलादीनां गमनप्रतिबन्धतः।
अगतीनां किमाधारैर्गुणसामान्यकर्मणाम् ॥७०॥

स्यादाधारो जलादीनां प्रसर्पणधर्मणां गमनप्रतिबन्धतः कुण्डादिः अगतीनां

---

[1] यदि स्थापकं विना न तिष्ठति। [2] नाशशीलः स्वयञ्चेद् स्यात्।
[3] अनश्वरत्वे। [4] विनाशित्वेऽस्य नाशहेतुनापि न किञ्चिदसत्त्वस्यावेव।
[5] भावस्य नाशित्वात्। [6] कुण्डादयः किं कुर्वाणा आश्रय इति।
[7] आधारस्य।

निष्क्रियत्वात्किमाधारैः गुणिव्यक्त्यादिभिर्गुणसामान्यकर्मणां पदार्थानां। (७०)

B. समवायसमवायिभावनिरासः

एतेन समवायश्च समवायि च कारणम्।
व्यवस्थितत्वं जात्यादेर्निरस्तमनपाश्रयात्॥७१॥

एतेनाश्रयाश्रयिभावप्रतिषेधेन समवायो[१] ऽयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहेति प्रत्ययहेतुर्यथा व्यक्तिसामान्ययोः समवायिकारणञ्च स्वसमवेतकार्यजनकं यथात्मादि बुद्ध्यादीनां व्यवस्थितत्वं जात्यादेः कासुचिदेव व्यक्ति[२]षु[३] गोत्वं वर्तते केषु[४]चिदेव च देहाकारपरिणतेषु चैतन्यमित्या[५]दि निरस्तमनपाश्रयाद्वाश्रयप्रतिषेधात्। तन्मूलत्वाच्चासां व्यवस्थानां। (७१)

(स्थितिस्थापकतानिरासे संग्रहश्लोकः)

उक्तमर्थं श्लोकत्रयेण संगृह्णन्नाह।

परतो भावनाशश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुना।
स विनश्येद् विनाऽप्यन्यैरशक्ताः स्थितिहेतवः॥७२॥

परतो मुद्गरादेर्भावस्यानश्वरस्य नाशश्चेत् तस्य किं स्थितिहेतुनाश्रयेण स्वयमनश्वरत्वादेव न नंक्ष्यति। अथ नश्वरस्वभावोसौ तदा स विनश्येत विनाप्यन्यैर्नाशहेतुभिरशक्ताः स्थितिहेतवो भावं नश्वरं स्थापयितुं नश्[६]वर[७]स्वभावस्यावश्यं नाशात्। (७२)

किञ्च (।)

स्थितिमान् नाश्रयः सर्वः सर्वोत्पत्तौ च साश्रयः।

स्थितिमान् नाश्रयः सर्व्वो भावः। तत्र यो नाम कश्चि[८]न्नित्याश्रयो यथा सुखादिरात्माश्रितः। सर्व्वः स नित्यं स्थितिमान् स्यात् स्थापकस्य सदा स्थितेः। कश्चिदनित्याश्रयो यथा शुक्लत्वादिः कार्यद्रव्याश्रितः। सर्व्वोत्पत्तावसर्व्वश्चोत्पद्यमानः। साश्रय इति द्रव्यादिरपि साश्रयः। तदाश्रयोपि कपालादिः खण्डोवयविषु समवेतः।

---

[१] अपृथक् सिद्धानां द्रव्यगुणादीनां। [२] गव्येव। [३] आविना।
[४] आश्रयनिषेधे समवायादेव सिद्धेः। अंकुरादीनां वा।
[५] सर्व्वः। [७] नाशयति
[८] यो नामानित्याश्रयस्तस्याप्यन्यो यावन्नित्याः परमाणव इत्याह।

ते चान्येष्विति यावत् परमाणव आश्रयावध[1]यः[2] तेषां नित्यत्वात्सदाश्रितं द्व्यणुकं नित्यमित्यनया परम्परया गुणोपि नित्यः स्यादित्याह (।)

तस्मात् सर्वस्य भावस्य न विनाशः कदाचन ॥७३॥

तस्मात्सर्व्वस्य भावस्य बुद्ध्या[2]देः शुक्लादेश्च **न विना[3]शः कदाचन** प्राप्नोति।(७३)

किञ्च (।)

स्वयं विनश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः।
स्वयं न नश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः ॥७४॥

स्वयम्विनश्वरात्मा चेत् भावस्तस्य **कः स्थापकः पर** आश्रयाभिमतो न कश्चिदसामार्थ्यात्। **स्वयं न नश्वरात्मा चेत् तस्य कः स्थापकः परः** स्वयमविनाशितयैव स्थितेर्व्वैयर्थ्यात्स्थापकस्य।(७४)

C. **उपादानोपादेयभावनिरासः**

पुनश्चित्तशरीरयोरुपादानोपादेयतां निषेद्धु[7]माह(।)

बुद्धिव्यापारभेदेन निर्ह्रासातिशयावपि।
प्रज्ञादेर्भवतो देहनिर्ह्रासातिशयौ विना ॥७५॥

बुद्धिव्यापारभेदेन न मनोज्ञानस्याभ्यासविशेषेण **निर्ह्रासातिशयावु**[4]पचयापचयावपि **प्रज्ञादे**रादिशब्दान्मैत्रीकरुणावैराग्या[5]दीनां **भवतो देहस्य निर्ह्रासातिशयौ विना**। तस्माद् बुद्धिरेवोपादानकारणं तद्विकारविकारित्वात् न देहो विपर्ययात्।(७५)

इदं दीपप्रभादीनामाश्रितानां न विद्यते।

इदमाश्रयविकारं विनापि विकारित्वं **दीपप्रभादी**[6]**नामाश्रितानां न विद्यते** त[7]द्विकारविकारित्वात्।

---

[1] इति नित्यमेव स्थितिः। [2] नित्यभूताश्रितत्वात् चैतन्यस्यापि।
[3] अस्ति च नाश इति किमाश्रयस्वीकारेण।
[4] सन्मित्रासन्मित्रसंयोगादिना।
[5] नाशः सहेतुको निर्हेतुको वा उभयथा स्थितिहेतुवैकल्यार्थं।
[6] यत् प्रज्ञादीनां देहोत्कर्षापकर्षनिरपेक्षत्वं बुद्धधर्मीत्वञ्च।
[7] तत्र दीपप्रभादीनां तत्र देहमाश्रय इत्यभिप्रायः॥

8b अथ देहादपि स्वस्थात्प्रज्ञादेरुत्कर्षो दृश्यत इति[1] तद्विकारविकारित्वमस्त्ये-वेत्याह।

स्यात् ततोऽपि विशेषोऽस्य न चित्तेऽनुपकारिणि ॥७६॥

स्यात् ततो देहादपि **विशेषोस्य** प्रज्ञादे[2] **न चित्तेऽनुपकारिणि**। चित्तं हि स्वस्थ-देहोपकृतसौमनस्यमभ्यासविशेषवत् प्रज्ञादिकमुत्कर्षयति। न गुणेपि चित्ते देह ए[3]व। (७६)

अमुमेव न्यायं रागादावाह।

रागादिवृद्धिः पुष्ट्यादेः कदाचित् सुखदुःखजा।
तयोश्च धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्य सन्निधेः ॥७७॥

या[3]पि **रागादिवृद्धिः पुष्ट[4]यादेः** सापि न सर्व्वदापि तु **कदाचित्** प्रकृत्या मन्दरागस्य प्रतिसंख्यानबलिनश्च पुष्टस्यापि रागावृद्धेः। यदापि भवति तदापि न केवलात्पुष्ट्यादेः किन्तु **सुखदुःखजा**। सुखाद्रागः दुःखाद् द्वेषः इति न चित्तनिरपेक्षो रागादिहेतुर्देहः। **तयोश्च** सुखदुःखयो**र्धातुसाम्यादेरन्तरर्थस्या**नुग्राहकस्यान्तः स्प्रष्टव्यविशेषस्यान्तरस्य स्पर्शज्ञानविषयीकृतस्य **सन्निधे**र्जन्म। सुखदुःखज्ञाने अपि विशिष्टविषयपूर्व्वज्ञानसापेक्षे एव न देहमात्रजन्ये इत्यर्थः। (७७)

एतेन सन्निपातादेः स्मृतिभ्रंशादयो गताः।
विकारयति धीरेव ह्यन्तरर्थविशेषजा ॥७८॥

एतेनान्तरोक्तन्यायेन **सन्निपातादे**रादिग्रहणाज्ज्वरादेः **स्मृतिभ्रंशादयो ग**[5]ता व्याख्याताः। **धीरेव हि** पूर्व्विकाऽ**न्तरर्थविशेषा**द्धातुवैषम्याज्जाता तद्ग्राहि[5]णीं चित्तसन्ततिं **विकारयति** स्मृतिप्रमोषाद्युपहतां करोति। (७८)

शार्दूलशोणितादीनां सन्तानातिशये क्वचित्।
मोहादयः सम्भवन्ति श्रवणोत्क्षणतो यथा ॥७९॥

---

[1] न मुख्यः किन्तु परम्परया।

[2] उत्कर्षति।

[3] बुद्धयुत्कर्षादिनिरपेक्षः केवलो देहो रागादिनिमित्तमित्याह।

[4] धातुसाम्याद् वैषम्याच्चान्तःस्प्रष्टव्यविशेषेण कायविज्ञानमनुगृह्यते विक्षि-प्यते च तद्विकल्पं जनयति ततो रागद्वेषौ परम्परया कायात्।

[5] वैषम्योपप्लुता

यथा शार्दू[1]लशोणितादीनां यथाक्रमं श्रवणेक्षणतः सन्तानातिशये क्वचिद् भीरुतमे मोहादय आदिशब्दाद् भयरोमहर्षादयो विषयविकृतबुद्धिद्वारेणैव सम्भवन्ति। न हि मोहादीनां शार्दूलशोणितादय उपादानकारणानि किन्तु विषयाः सन्तः परम्परयोपकारकाः तथा रागस्मृतिभ्रंशादयोपि बोद्धव्याः।(७९)

तस्मात् स्वस्यैव संस्कारं नियमेनानुवर्तते ।
तन्नान्तरीयकं चित्तमतश्चित्तसमाश्रितम् ॥८०॥

तस्मात् स्वस्यैव संस्कारं नियमेनानुव[2]र्तते। तन्नान्तरीयकं चित्तमेषितव्य-मतश्चित्तमाश्रितं चित्तं चित्तसंस्कारस्यैवानुवर्तनात्। देहसंस्कारस्तु व्यभिचरति प्रतिसंख्यानबलिनामित्युक्तं।(८०)

चेतःशरीरयोर्भेदपक्षेणाश्रयाश्रयिभावो युक्त इति प्रतिपाद्य शक्तिपक्षेप्य-भेदात्मके दोषमाह (।)

यथा श्रुतादिसंस्कारः कृतश्चेतसि चेतसि ।
कालेन व्यज्यतेऽभेदात् स्याद् देहेपि ततो गुणः ॥८१॥

यथा श्रुतादिसंस्कारः कृतश्चेतसि पुनर्यथा प्रबोधप्रत्ययं चेतसि कालेन क्रम-भाविना व्यज्यते तथा अभेदाच्चित्तशरीरयोः स्याद् देहेपि ततः संस्कारप्रबोधकात् प्रत्ययात् गुणोऽभिव्यक्तः (।) ततश्च देहं पश्यता श्रुतादिसंस्कारोपि तदात्मभूतो दृश्यो दृश्येत।[3] तस्माद् देहस्याश्रयत्वप्रतिषेधात् तद्विनाशे चित्तविनाशो नेति जन्मपरम्परासु युक्तः कृपाभ्यासः।(८१)

(ग) पुनर्जन्मपरिग्रहः

कथं पुनर्जन्मपरिग्रह इत्याह (।)

अनन्यसत्वनेयस्य हीनस्थानपरिग्रहः ।
आत्मस्नेहवतो दुःखसुखत्यागाप्तिवाञ्छया ॥८२॥

---

[1] देहश्चित्तमुपकरोति चित्तं प्रज्ञादीन्। चित्तेऽनुपकारिणि सति तु न विशेषः। व्याघ्र इहेति श्रुत्वा बिभेति।

[2] समानजातीयविकल्पविज्ञानस्य पूर्वकस्य।

[3] न च दृश्यते। श्रुतादिसंस्कारेण संस्क्रियमाणेपि मनोविज्ञाने मनो न देह-संस्कारः।

अनन्य[1]सत्वनेयस्य ईश्वरप्रतिषेधात्। हीनस्थानप[1]रिग्रहो गर्भस्याश्रयत्वेन स्वीकारः आत्मस्नेहवतः सतृष्णस्य दुःखे सुखमिति विपर्यासः। तस्य दुःखसुखयोर्यथाक्रमं त्यागाप्तिवाञ्छया। सतृष्णो हि दुःखे सुखमिति विपर्यस्तः आत्मनि स्निग्धो जन्माक्षेपककर्मवशात् सुखहेतुं गर्भस्थानं मन्यमानः परिगृह्णाति। (८२)

I. अविद्या-तृष्णे बन्धकारणम्

ततश्च (।)

दुःखे विपर्यासमतिः तृष्णा चाबन्धकारणम् ।
जन्मिनो यस्य ते न स्तो न स जन्माधिगच्छति ॥८३॥

दुः[2]खे विपर्यासमतिस्तृष्णा चाबन्धकारणं आश्लेषहेतुर्जन्मिनः[3]। तृष्णया आत्मस्नेहोऽप्याक्षिप्तो हेतुवद्वेदितव्यः। यस्य तून्मू[4]लितात्मग्रहस्य ते विपर्यासस्तृष्णा च न स्तो न विद्येते न स जन्माधिगच्छति॥ (८३)

II. गत्यागत्योरदर्शनं इन्द्रियापाटवात्

गत्यागती न दृष्टे चेदिन्द्रियाणामपाटवात् ।
अदृष्टिर्मन्दनेत्रस्य तनुधूमागतिर्यथा ॥८४॥

भाविजन्मन्यतीताच्च जन्मनो यथाक्रमं गत्यागती न दृष्टे चेत्। इन्द्रियाणामपाटवात्सा अदृष्टिरदर्शनं ते सूक्ष्मस्यान्तराभवशरीरस्य। मन्दनेत्र[5]स्य पुंसस्त[6]नुधूमस्यागतिरदर्शनं यथा। न ह्यदृश्यस्यादर्शनादभावः। (८४)

III. मूर्तस्याऽपि मूर्ते प्रवेशः

9a　ननु मूर्तं न मूर्तान्तर[7]मनुप्रविशति, प्रतिघातात् (।) मूर्तञ्चान्तराभवशरीरमित्य[8]त आह (।)

तनुत्वान्मूर्तमपि तु किञ्चित् क्वचिदशक्तिमत् ।
जलवत् सूतवद्धेम्नि नादृष्टेनासदेव वा ॥८५॥

---

[1]अपराधीनस्य मक्षिकाणामशुचिस्थानग्रहकामिनां स्त्रीकुणपशरीरादिपरिग्रहवत्।

[2]दुःखे गर्भादिस्थानेऽभिरतिः सुखमेतदिति।

[3]परिणतोऽभिरतिपुरःसरः प्रपातपातादिविलक्षणः।

[4]क्रिमिवेत्याह उपहतचक्षुषः।　　[5]विरलः।

[6]कथं गर्भं प्रविशति।

तनुत्वान्मूर्त्तमपि तु किञ्चित्क्वचि[1]न्मूर्त्तेऽशक्तिमदप्रतिघातवत् जलवत् घटे सूतवद् हेम्नि। जलसूतौ हि मूर्त्तावपि घटहेम्नी भिन्दन्तौ दृश्ये[2]ते ऽ(?अ)न्तराभवशरीरमशक्तिमत् न दृष्टमिति चेत् नादृष्टेनासदेव वा भवति तादृशमन्तराभवशरीरं।(८५)

IV. नोपादानभूतं शरीरं बुद्धेः

A. अवयविनिरासः

किञ्च (।) शरीरमुपादानं बुद्धेर्भवदे[3]कमवयविरूपं वा स्यात्। अनेकं परमाणुसञ्चयस्वभावं[1] वा। तत्रावयविरूपं किमवयवा एव हस्तादय उत तेभ्योऽन्यत् (।)द्वयमपि प्रतिषेद्धुमाह[4]।

पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेर्विरोधिनः।
एकस्मिन् कर्मणोऽयोगात् स्यात् पृथक् सिद्धिरन्यथा ॥८६॥

पाण्यादिकम्पे सर्व्वस्य कम्पप्राप्तेः। यदि पाण्यादयोऽवयवा एव अवयव्येकरूपः तदा पाण्यादेः कम्पे सति सर्व्वस्य पादादेरपि कम्पः प्राप्नोति। **एकस्मिंस्तस्मिन् कर्मणः** कम्पस्य विरोधिनोऽकम्पस्यायोगात्। एकन्तु द्रव्यं तत्समवेतश्च कम्प इति सर्व्वं कम्पेत। अवयवानामेकावयविरूपत्वं हेतुः पराभ्युपगमसिद्धः। सर्व्वस्य कम्पप्रसङ्गः। न च कम्पोस्ति इति साध्याभावेनैकावयविरूपत्वाभावप्रसङ्गविपर्ययः। एवम्वक्ष्यमाणावपि प्रसङ्गतद्विपर्ययौ वेदितव्यौ। अथावयवेभ्यो भिन्नोऽवयवी। अत एवैकस्मिन्नवयवे कम्पमाने नावयवान्तरस्य कम्पः तदापि **स्यात् पृथक्सिद्धिरन्यथा**ऽवयवावयविनोर्भेदे पृथक्कम्पमानादवयवादकम्पमानस्यावयविनः समवेतस्य[6] भेदेन तत्रै[5]वावयवे सिद्धिः स्यात् वस्त्रो[5]दकवत्। अत्राप्यवयवावयविनोर्भेदः पराभ्युपगमसिद्धो हेतुः। पृथक्सिद्धिः प्रसज्यते। साध्याभावे साध[7]नाभावो विपर्ययः। एवम्वक्ष्यमाणौ च प्रसङ्गविपर्ययौ।(८६)

एकस्य चावृतौ सर्वस्यावृतिः स्यादनावृतौ।
दृश्येत रक्ते चैकस्मिन् रागोऽरक्तस्य वाऽगतिः ॥८७॥

---

[1] प्रविशति। [2] सूर्यरश्मयश्च स्फटिकं भित्वेन्धनं विशन्तीत्यनेकान्तः।
[3] निरवयवं। [4] एकञ्चेत् [5] यथा एकदेशलग्नमुदकं वस्त्रैकदेश एव दृश्यते तद्वत्। [6] पृथग्भावः स्यादवयवावयविनोः अवयवी भेदेन दृश्येत।
[7] सर्वाकम्पार्थं पृथक् स्वीकृतिः पृथगवयव्यसिद्धौ अवयवावयविभेदस्य साधनस्याभावः। ततः सर्व्वकम्पप्रसङ्गस्यापरिहारः।

अथाभेदपक्षे एकस्यावयवस्यावृतौ सर्वस्यावृतिश्च स्यादिति प्रसङ्गः। भेदपक्षमाश्रित्यानावृतो चावयविनः स्वीक्रियमाणायामावृत एवावयवेऽनावृतोसौ[1] दृश्येतेति प्रसङ्गः। अथाभेदपक्षे रक्ते चैकस्मिन्नवयवे सर्व्वत्रावयवे रागो दृश्येतेति प्रसङ्गः। भेदपक्षे तु रक्त एवावयवेऽरक्तस्य चावयविनो वाऽगतिः स्यादिति प्रसङ्गः। (८७)

सर्व्वत्र साध्याभावेन साधनाभावः प्रसङ्गविपर्ययः। तमाह (।)

नास्त्येकसमुदायोऽस्मादनेकत्वेऽपि पूर्ववत्।

नास्त्येकस्मिन् नास्त्येकोऽवयवी समुदायोऽवयवानामस्मात्कम्पादिसाध्याभावात्। अ[2]वयवावयविनोरनेकत्वेपि पूर्व्ववत्। अभेदपक्ष इव साध्याभा[3]वेन साधनाभावो विपर्ययः।

अविशेषादणुत्वाच्च न गतिस्चेन्न सिध्यति ॥८८॥

अविशेषः;

अथ शरीरादौ प्रत्यक्षदृष्टे धर्मिणि कम्पाकम्पादिविरुद्धधर्म्माध्या[4]सात्। स्वात्म[5]हेतोरेकत्वप्रतिषेधः साधनीय इति। अवयविनोऽभावात् परमाणुपुंजरूपं शरीरादि तदपि परस्परसङ्गतावस्थातः[6] पुञ्जावस्थायामविशेषाद् विशेषाभावात् अणुत्वाच्च। दर्शनानर्हसूक्ष्मतमापि शरीरादेर्न गतिश्चेत्[7]। न सिध्यति (८८) अविशेषः।

a. आवरणाद्यभावनिरासः

विशिष्टानामैन्द्रियत्वमतोऽनणुः।

परस्परासङ्गतेभ्यः प[7]रमा[8]णुभ्योऽदृष्टसहकारिभ्यो दृश्यानामेवान्योन्यसंहतानामुत्पत्तेः। तेषां विशिष्टानामैन्द्रियत्वमिन्द्रियग्राह्यत्वं अत[9] ऐन्द्रियत्वादनणुरिष्टः (।) इन्द्रियागोचरेष्वणुत्वं प्रसिद्धं तदेव तु हेतुकृतं। पुञ्जीभूतास्तु दृश्यमाना नाणव

---

[1] आवृतावयवावयविभेदपक्षेपि। अवयविदर्शनप्रसङ्गस्य साध्यस्याभावेनानुकृताद् भेदस्य साधनस्याभावो विपर्ययः। ततश्चाभेदपक्ष इव सर्व्वाविरणमपि स्यात्।

[2] अत्रोद्योतकरादय आहुरपि [3] सिद्धान्त।

[4] सम्भवात्। [5] अस्माकं मते [6] क्षणिकत्वात्।

[7] येऽतीन्द्रिया अणवो न त एव पश्चात् किन्तु तानाश्रित्यान्य एव विशिष्टा उत्पद्यन्ते।

उच्यन्ते किन्तु शरीरादिव्यपदेश्याः। यथा तन्तवः पटावस्था न तन्तवः उच्यन्तेऽपि तु पट इत्यसिद्धो हेतुः[1]।

एतेनावरणादीनामभावश्च निराकृतः ॥८९॥

एतेन परमाणूनां पूर्व्वावस्थातो विशिष्टत्वकथनेनाव'र[2]णाधारादीनामभावः 9b
परैरसंहतावस्थायामिव यः प्रतिपादितः स च **निराकृतो** बोद्धव्यः। केचित् परमाणवः संहता जाता आवरणधारणादिक्षमा भवन्ति नान्ये। (८९)

कथं वा सूतहेमादिमिश्रं तप्तोपलादि वा ।
दृश्यं ; पृथगशक्तानामक्षादीनां गतिः कथम् ॥९०॥

कथन्वा सूतहेमादिमिश्रं पिष्टिकावस्थायां तेजःपरमा[3]णुसञ्चयरूपं **तप्तोपलादि** वा मिश्रं कथं दृश्यं विजातीयानां द्रव्यानारम्भात् न तदवयवि द्रव्यं। परमाणवश्च त्वन्मते न दृश्या इति न तेषां दर्शनं स्यात्। यदि च परमाणवः पृथगवस्थायां[4] ज्ञानजननेऽशक्ता इति पुञ्जावस्था अपि तथा। तदा **पृथगशक्तानामक्षादीनां**[5] ज्ञानजनने संहतौ गतिर्ज्ञानं कथं। (९०)

संयोगाच्चेत् समानोऽत्र प्रसङ्गो हेमसूतयोः ।
दृश्यः संयोग इति चेत् कुतोऽदृश्याश्रये गतिः ॥९१॥

तस्मादनैकान्तिकमपि हेतुद्वयं नेन्द्रियादेर्ज्ञानजन्म किन्तु संयो[6]गात्तदीयादिति चेत्। **समानोऽत्र प्रसङ्गः**। यथा पृथगिन्द्रियादयः संयोगम्न जनयन्ति। तथामिलिता अपि न जनयेयुः। **हेमसूतयोर्दृश्यः संयोगो दृश्यत इति चेत् कुतोऽदृश्याश्रये गतिः**। हेमसूतपरमाणवो हि संयोगस्याश्रया[7]स्तेषामदृश्यत्वे कथन्तदाश्रितस्य संयोगस्य दर्शनं (।) न हि कश्चित् पिशाचयोः संयोगमुपलभते (।) किञ्च (।) नानाद्रव्यारब्धपानकादिरपि संयोगो गुण एषितव्यः तस्मिन् मृष्टं पानकं स्वरूपं पानकमिति निर्गुणत्वाद् गुणानां विरुद्धः ॥ (९१)

रसरूपादियोगश्च संयोग उपचारतः ।
इष्टश्चेद् बुद्धिभेदोऽस्तु पंक्तिर्दीर्घेति वा कथम् ॥९२॥

---

[1] अविशेषावणुत्वाच्चेति परोक्तौ। [2] अवयवित्वायोगात्।

[3] यथा यद्येकं द्रव्यं नेष्यते तदा यथा तेषां पूर्व्वावस्थायां परमाणुरूपं नाप्नोति न दधाति च तथा पश्चादप्यविशेषात्तावणुत्वाच्च द्रव्याच्चेति निराकृतं। तैजसाः परमाणवः काष्ठोपलादिपरमाणुभिः परस्परसंभेदेनावतिष्ठन्तीति परः।

[4] चक्षूरूपालोकमनसिकाराणां।

[5] आत्मा मनसा युज्यते मनः इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेन ततो ज्ञानोत्पत्तिः।

नानागुणिद्रव्येषु संयोगो रसरूपादयश्च समवेता इत्येकार्थसमवायात्तद्धर्मस्य पानकादिषूप[1]चारतो रसरूपादियोग इष्टश्चेत्। तर्हि क्षीरा[2]दौ पानकादौ च मुख्यामुख्यत्वेन स्पष्टास्पष्टतया मृष्टादिबुद्धेर्भेदः स्यात्[3]। न हि माणवकेऽग्निबुद्धिरुपचारादग्नाविव भवति। पंक्तिर्दीर्घेति वा कथं[4] पंक्तिषु समवेता पङ्क्तिः सं[5]ख्या गुणो वा स्यात्(।) न च तत्र दैर्घ्यमस्ति निर्गुणत्वाद् गुणानां (।) नापि पंक्तिषु दैर्घ्यमस्ति येनैकार्थसमवायादुपचारः स्यात् (। ९२)

b. संख्याविनिरासः

एतच्चाभ्युपगम्योक्तं न तु संख्यादयः सन्ति तदाह (।)

संख्यासंयोगकर्मादेरपि तद्वत् स्वरूपतः।
अभिलापाच्च भेदेन रूपं बुद्धौ न भासते ॥९३॥

संख्यासंयोगकर्मादि(ः ।) आदिशब्दाद्विभागपरत्वापरत्वसामान्यादेरपि तद्वत्स्वरूपतो द्रव्यस्वभावाद् भेदेनाभिलापाच्च। संख्यासंयोग इत्यादिकात्। बुद्धौ द्रव्यग्राहिण्यां रूपं न भासतेऽभासमानञ्च दृश्याभिमतं दृश्यानुपलब्ध्या बाधितं। (९३)

यदि संख्यादयो न सन्ति कथमेको घटः संयुक्तो महान् पततीत्यादि व्यपदिश्यतेऽर्थभेदाभावे पर्य्यायता प्राप्नोतीत्यत आह।

शब्दज्ञाने विकल्पेन वस्तुभेदानुसारिणा।
गुणादिष्विव कल्प्यार्थे नष्टाजातेषु वा यथा ॥९४॥

शब्दज्ञाने एको घट इत्यादिके कल्प्यार्थे कल्पितार्थे विक[6]ल्पेन (।) कीदृशेन वस्तुभेदानुसारिणा वस्तुनो भेदो विजातीयाद् व्यावृत्तिस्तान्विषयत्वेनानुसरता गुणादि-

---

[1] द्रव्यधर्मे गुणे।

[2] आदिना क्षीरोदकादि।

[3] यदि यत्र परमाणुषु रसादयः समवेतास्तत्र संयोगोपीति संयोगो रसोपचारस्तर्हि क्षारादिवत्पानके रसबुद्धिर्माभूदस्ति च।

[4] यथैकार्थसमवायात्तद्धर्मोपचारतो उपदेशः पंक्तिः संयोगत्वाद् गुणः। न तत्र दैर्घ्यं गुणोस्ति नापि पङ्क्तिषु कथमुपचारतोपि निर्देशः। न हि प्रत्येकं पङ्क्तिषु दैर्घ्यमस्ति तथाभूतं। येनैकार्थसमवायि उपचारबीजं स्यात्।

[5] यद्यवयविनं विनाऽदर्शनं तदा कथं सूतहेममिश्रं दृश्यते। न हि तद्द्रव्यारम्भकं विजातीयानारम्भात् अन्यथा सर्वं सर्व्वैरारभ्येतेति सिद्धान्तः।

ञ्चिव यथा पङ्क्त्यादौ एकां महती गच्छतीत्यादिशब्दज्ञाने। न हि तत्र संख्यादयः सन्ति निर्गुणत्वाद् गुणानां। नष्टाजातेषु वा यथा। एको द्वौ बहवो नष्टा भविष्यन्ति वेति शब्दज्ञानवत्। नष्टमजातञ्च स्वयमेव नास्ति किं पुनस्तत्र संख्यादयो भविष्यन्ति। (९४)

मतो यद्युपचारोऽत्र स इष्टो यन्निबन्धनः।
स एव सर्वभावेषु हेतुः किं नेष्यते तयोः ॥९५॥

मतो यद्युपचारोत्र गुणादिषु संख्यादिव्यपदेशस्य स उपचार **इष्टो यन्निबन्धनो**[1] गुणादिषु संख्याद्युपचारस्य हेतुर्यः **स एव सर्व्वभावेषु हेतुः किन्नेष्यते तयोः** शब्दज्ञानयोः येन संख्यादयः कल्प्यन्ते प्रमाणबाधिताः॥ (९५)

उपचारो न सर्वत्र यदि भिन्नविशेषणम्।
मुख्यमित्येव च कुतोऽभिन्ने भिन्नार्थतेति चेत् ॥९६॥

उपचारो न सर्व्वत्र यदि मुख्ये सत्युपचारो भवति[2] न तु सर्व्वत्रैवा[3]सौ। **भिन्नविशेषणं मुख्यं** यत्र भिन्नं विशेषणमस्ति तन्मुख्यं अन्यत्रोपचारः। भिन्नविशे[4]षणं **मुख्यमित्येतदेव कुतो** निश्चितं **अभिन्ने भिन्नार्थतेति चेत्।** (९६) 102

यदि संख्यादि भिन्नं नास्ति तदा घट एकः संयुक्तो महान् गच्छतीति शब्दानां पर्यायता स्यात्। न चास्ति॥

अनर्थान्तरहेतुत्वेप्यपर्यायः सितादिषु।
संख्यादियोगिनः शब्दास्तत्राप्यर्थान्तरं यदि ॥९७॥

नन्व[5]**नर्थान्तरहेतुत्वेप्यपर्यायः सितादिगुणे**[6]**षु संख्या**[7]**दियोगिनः शब्दा** दृश्यन्ते। **अत्राप्यर्थान्तरं यदि।** सितादौ संख्यादि तिष्ठति। ततस्तच्छब्दानामपर्यायतापत्तिः। (९७)

---

[1] लोकव्यवहारनिबन्धनः।

[2] पृष्टः सिद्धान्तिनैकं मुख्यमिति आह।

[3] तादृशं ते मुख्यलक्षणं। अविशिष्टं स्वतो द्रव्यं विशिष्यते संख्यादिना तत् विशेषणं तस्य भिन्नं।

[4] तस्मात्रार्थविषयाः सिद्धा। अत्र बौद्ध आहानेकान्ततां।

[5] गुणेन गुणान्तरमित्यर्थान्तराभावात् यथैकं शुक्लं संयुक्तं विभक्तमित्यादि।

[6] अर्थान्तरनिमित्तं।

गुणद्रव्याविशेषः स्याद् भिन्नो व्यावृत्तिभेदतः ।
स्यादनर्थान्तरार्थत्वेप्यकर्माद्रव्यशब्दवत् ॥९८॥

एवञ्च सति **गुणानां द्रव्याणाञ्चाविशेषः स्यात्** संकीर्णलक्षणत्वात्[1]। क्रियावत् गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति लक्षण[1]स्य द्वयोरपि भावात्। कथं पुनरभिन्नार्थत्वेप्यपर्यायित्व[2]मित्याह। विजातीयेभ्योऽनेकासंयुक्तादिभ्यो **व्यावृत्तेर्भेदात् भिन्नः** प्रत्ययश्चैको घटः संयुक्तो घट इत्यादि। अकर्म द्रव्यमद्रव्यं कर्मेति[3] शब्दाविव **भिन्नो** व्यतिरिक्तार्थाभावेपि। न हि त्वन्मतेप्यकर्मद्रव्यशब्दयोरर्थौ द्रव्य[4]कर्मभ्यां भिन्नो वस्तुभूतोस्ति॥ (९८)

B. **संख्याद्यभावेऽप्येकत्वसंयोगयोर्व्यपदेशः**

यदि न सन्ति संख्यादयः कथं घटस्यै[5]कत्वं सं[2]योगो वा इत्यादि व्यपदेश इत्याह।

व्यतिरेकीव यच्चापि सूच्यते भाववाचिभिः ।
संख्यादितद्वतः शब्दैस्तद्धर्मान्तरभेदकम् ॥९९॥

व्यतिरेकीव भेदवदिव **यच्चापि संख्यादि तद्वतो** द्रव्याद् **भाववाचिभिः** द्रव्याभिधायिभिः **शब्दैः सूच्यते** घटस्यैकत्वमित्यादि। तत्सूच्यमानमेकत्वादिधर्म्मान्तरस्य शुक्लत्वादेः **भेदकं**। यद्यपि घटानैकत्वादयो भिन्ना वस्तुतस्तथाप्येकत्वशुक्लत्वादयो घटात्परस्परं चानुवृत्त्यननुवृत्तिभ्यां कल्पितभेदाः। (९९)

श्रुतिस्तन्मात्रजिज्ञासोरनाक्षिप्ताखिलापरा ।
भिन्नं धर्ममिवाचष्टे योगोऽङ्गुल्या इति क्वचित् ॥१००॥

तेषु यदैको धर्मः प्रतिपि[6]त्सितः तदा भेदेन निर्दि[3]ष्टः स धर्मान्तरप्रतिक्षेपको भवति घटस्यैकत्वमित्यादि तदा **तन्मात्रस्यैकधर्ममात्रप्रतिपित्सोः** प्रतिपाद्यस्यानुरोधेन च तया संकेतवशात् प्रयुक्ता **श्रुतिरनाक्षिप्तोऽविषयीकृतोऽपरोखिलो धर्मो** (व्यवच्छेदकं।) यथासम्भवी यया सा तादृशी धर्मिणो धर्म्मान्तरेभ्यश्च **भिन्नं** निष्कृष्टमिव **धर्ममाचष्टे** यथाऽङ्गुल्या **योग** इति। (१००)

युक्ताङ्गुलीति सर्वेषां आक्षेपाद् धर्मिवाचिनो ।
ख्यातैकार्थाभिधानेऽपि तथा विहितसंस्थितिः ॥१०१॥

---

[1] गुणद्रव्ययोः गुणकर्मणोश्च समवायात्। [2] बौद्धस्यापि।

[3] अकर्मकत्वादौ परेण व्यतिरेको नेष्टोऽभिमतावतो व्यावृत्तिमुखेनैव ते स्थाप्याः अकर्मत्वमद्रव्यत्वञ्चास्येति। [4] अत्र व्यावृत्तिरेव शरणं।

[5] व्यतिरेकषष्ठी। [6] प्रतिपत्तुमिच्छुः।

a. धर्मवाचिन्येव श्रुतिर्धर्मिवाचिनी

यदा तु स एव धर्मो धर्मान्तरसम्बन्धयोगो जिज्ञासितस्तदा तथा[1] संकेताद् युक्ताङ्गुलीति श्रुतिः सर्वेषां धर्मान्तराणा[1]माक्षेपाद् धर्मिवाचिनी व्याख्याता। एकस्य विजातीयव्यावृत्तिलक्षणस्यार्थस्याभिधानेप्ययमविभागो युक्तः। यस्मात्तेन प्रकारेण विहितसंस्थितिः कृतव्यवस्था सा श्रुतिः संकेतेन। (१०१)

b. समुदायवाचिनी श्रुतिः

तदेवं धर्मवाचिन्यपि श्रुतिर्धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यां धर्मवाचिनी धर्मिवाचिनी वेति निर्दिष्टं।

इदानीं समु[2]दायवाचिनीं दर्शयति।

रूपादिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण वर्त्तते।
तत्समानफलाऽहेतुव्यवच्छेदे घटश्रुतिः ॥१०२॥

घटव्य[3]पदेशभाजां रूपादीनामवान्तररंजना[4]दिशक्तिभेदानामनाक्षेपेण तेषां रूपादीनां यत्समानं फलमुदकाहरणादि तस्याहेतोरश्वादेर्व्यवच्छेदे प्रतिपाद्ये घट[5]-श्रुतिर्वर्तते उदकाहरणाद्यहेतुव्यावृत्ति समुदायवाची घटशब्द आहेत्यर्थः। (१०२)

अतो न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः।
भेदोऽयमीदृशो जातिसमुदायाभिधायिनोः ॥१०३॥

अतः समुदायाऽभिधायित्वात् न रूपं घट इत्येकाधिकरणा श्रुतिः। रूपशब्दो हि धर्मवाची घटशब्दस्तु समुदायाभिधायी कथमन[6]योरेकार्थता। भेदोऽयमीदृ[7]शो जातिसमुदायाभिधायिनोर्घटत्वघटशब्दयोश्च ज्ञेयः। (१०३)

समुदायाभिधायी चाप्रतिक्षिप्त[6]धर्मान्तर एव भवतीति सौव[7]र्णो घट इत्यादि सामानाधिकरण्यं। स च[8] द्विविधोऽनेकवृत्तिरन्यथा[9] च। तथा घटादिशब्दो[10] विन्ध्या द्रि शब्दश्च। यदि रूपादयः केवला नास्त्यवयवी तदा कथं घटस्य

---

[1] अङ्गुलीगतानां। [2] रूपरसादेः।

[3] रक्तं चित्रं स्याद्विशिष्टरूपादौ वस्तुन्यिज्ञानादि।

[4] रूपरसादे नैकत्र द्रव्ये एककार्यकारणशक्तिव्यापनाय।

[5] स्वविकल्पोपरचितं न मुख्यं गौर्वाहीकवदुपचारश्च, न गुणेषु संख्यादिवृत्तिः। न ह्येकं रूपं एको घट इति प्रत्यये लोकस्याध्यवसायभेदः।

[6] जातिशब्दत्वात्। [7] समुदायभेदापेक्षयाऽन्यानाक्षेपाय।

[8] समुदायाभिधायी। [9] अनेकघटवृक्षादौ। [10] एकगिरौ स्वसमुदायापेक्षः।

रूपादय इति सम्बन्ध (ः।) इत्या[1]ह (।)

रूपादयो घटस्येति तत्सामान्योपसर्जनाः ।
तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते वाच्योऽन्योपि दिशाऽनया ॥१०४॥

रूपादयो घटस्य इति सम्बन्धवाचिन्या श्रुत्या **तत्सामा**न्योपसर्जना घटत्व-
10b सामान्यविशेषितास्तेषां रूपादीनां शक्तिभेदा रञ्जनादयः ख्याप्यन्ते घटव्यपदेश-
विषयसमुदायान्तर्गतं रञ्जनक्षमरूपं निष्कृष्योच्यत इत्यर्थः। अन्योपि चन्दनस्य गन्ध इत्यादिव्यपदेशोऽनया दिशा वाच्यः। विस्तरस्तृतीयपरि[2]च्छेद एवास्य। तदेवमवयव्यादीनां प्रतिषेधात् पानकादिरिव परमाणुपुञ्जरूप एव देहः प्रत्यक्षेणे-क्ष्यत इति स्थितं। (१०४)

(घ) विज्ञानं कारणम्

I. परमाणूनां समुदितानां न बुद्धिहेतुत्वम्

न चास्य बुद्धिहेतुत्वं युक्त[1]मिति प्रकृतमनुबन्धं परमाणूनां समुदितानां प्रत्येकं बुद्धिहेतुत्वाभावं वक्तुमाह।

हेतुत्वे च समस्तानामेकाङ्गविकलेपि न ।
प्रत्येकमपि सामर्थ्ये युगपद् बहुसम्भवः ॥१०५॥

यदि **समस्तानां** देहपरमाणूनां **हेतुत्वं** तदाऽव[3]यवच्छेदादिना **एकाङ्गविकलेपि** देहे **न** स्यात् बुद्धिः (।) न चैतदस्ति। अथ प्रत्येकं ते समर्थास्तदा **प्रत्येकमपि सामर्थ्ये** स्वीक्रियमाणे **युगपद् बहुसम्भवः**। परमाणुसंख्यानि ज्ञानानि युगपज्जायरेन् सर्व्वेषां प्रत्येकं सामर्थ्यात्। (१०५)

II. प्राणापानयोरनियामकता

अथ प्राणापानाभ्यां नियामकाभ्यामेकमेव ज्ञानमभिव्यज्यते[2] ततो न युग-पदनेका व्यक्तिरित्यत आह (।)

नानेकत्वस्य तुल्यत्वात् प्राणापानौ नियामकौ ।
एकत्वेऽपि बहुव्यक्तिस्तद्धेतोर्नित्यसन्निधेः ॥१०६॥

तत्र। परमाणुसञ्चयात्मकत्वेन देहवत् प्राणापानयोरप्य**नेकत्वस्य तुल्यत्वात्**। तेषां प्रत्येकमभिव्यञ्जकत्वे युगपदनेकाभिव्यक्तिप्रसङ्गादेकज्ञानाभिव्यक्तौ

---

[1] द्विधा रूपादीनां शक्तिः सामान्या यथा घटादेरुदकाहरणादि। प्रतिनियता च चक्षुर्विज्ञानादिजनिका। [2] सामान्यादिचिन्तायां (३।५५)। [3] कर्णादि।

प्राणापानौ नियामकौ न युक्तौ। एकत्वेपि प्राणस्या[1]पानस्य च बहूनां नानाकाल-भाविनां ज्ञानानां युगपदभिव्यक्तिः स्यात्। तस्याभिव्य[2]क्तेर्हेतोः प्राणा[3]देर्नित्यं सन्निधेः।(१०६)

नानेकहेतुरिति चेन्नाविशेषात् क्रमादपि।
नैकप्राणेप्यनेकार्थग्रहणान्नियमस्ततः ॥१०७॥

युगपन्नानेकस्या[4]भिव्यक्तिहेतुः प्राणादिरिति चेत्[5] (।)न स्याद्धेतुरविशेषात्।[6] क्रमादपि॥

किन्त्वे[6]कस्मिन्नपि प्राणेऽनेकेषामर्थानां ग्रहणादनेकाभिर्बुद्धि[7]भिरेकः प्राणः एकां बुद्धिमभिव्यनक्तीति नायन्तत एकप्राणान्नियमः। (१०७)

एकयाऽनेकविज्ञाने बुद्ध्याऽस्तु सकृदेव तत्।
अविरोधात्; क्रमेणापि मा भूत् तदविशेषतः ॥१०८॥

एक[8]या बुद्ध्याऽनेकवि[9]ज्ञाने च स्वीक्रियमाणेऽस्तु सकृदेव तत् यावद् ग्रहीतव्यग्रहणमविरोधात् यद्येकस्या अनेकग्रहणं विरुध्यते कतिचित्पदार्थग्रहण-मप्येकदा न स्यात्। न विरुध्यते चेत् यावद्ग्र[4]हीतव्यं गृह्णीया[10]त्। अन्यथा क्रमेणापि मा भूदनेकग्रहणं। तदविशेषतो बुद्धेर्विशेषाभावात्। (१०८)

बहवः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिकाः।
तादृशामेव चित्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणम् ॥१०९॥

बहु[11]वः क्षणिकाः प्राणा अस्वजातीयकालिका असह[12]भाविनः। तादृ[13]शामेकक्षणिकानां बहूनामसहभाविनां चित्तानां कल्प्यन्ते यदि कारणं। (।१०९)

---

[1] अथ माभूदेव दोष इति प्राणादिरेकं द्रव्यमिष्यते।
[2] नित्यत्वादस्य। यत् सन्निहिताविकलकारणं तद् भवत्येवेति न्यायादाह।
[3] देहस्य च।
[4] प्राणापानदेहस्य य आत्मा विज्ञानहेतुः पश्चात्स पूर्व्वमपीति।
[5] अनेकत्वेपि प्राणापानयोर्देहस्य च एकत्रैव ज्ञाने सामर्थ्यं न बहुषु चेत् क्रमेणानेकज्ञानहेतुत्वमनेनाभ्युपेयमेव।
[6] यद्यप्युक्तमेकः प्राणादिरेकां धियं व्यनक्तीति तन्न।
[7] अनेकक्षणभावित्वादेकप्राणस्य एकप्राणकालेऽनेका बुद्धिः प्रवर्तते निवर्तते च।
[8] आसर्गप्रलयादेकैव बुद्धिरिति सिद्धान्तात्।
[9] अथ क्रमवत्येकैव तदा बुद्धिरिष्यते तदा।
[10] दीर्घश्च सितादौ यावन्तस्ते तत्रैव।
[11] नैकः प्राणोऽनेकविज्ञानहेतुः किन्तु। [12] यदैकः प्राणो न तदाऽपरः।
[13] क्रमिणां।

क्रमवन्तः कथं ते स्युः क्रमवद्धेतुना विना ।
पूर्वस्वजातिहेतुत्वे न स्याद्यस्य सम्भवः ॥११०॥

तदा **क्रमवन्तः** कथन्ते प्राणाः **स्युः क्रमवद्धेतुना विना**। शरी[1]रं तेषां हेतुः तच्चाक्रमं। न चाक्रमात्क्रमिकार्यं युक्तं **पूर्वस्वजातिहेतुत्वे न स्याद्यस्य** प्राण[2]स्य **सम्भवः**। (११०)

III. परलोकानागतस्य प्राणे निर्हेतुकता

न हि परलोकागतः प्राणोस्ति य आद्यस्य शरीरसम्बन्धिनो हेतुः स्यात्। एतदेवाह।

तद्धेतुस्तादृशो नास्ति सति वाऽनेकता ध्रुवम् ।
प्राणानां भिन्नदेशत्वात् सकृज्जन्म धियामतः ॥१११॥

[3]**तद्धेतुस्तादृशो नास्ति। सति** च **तद्धे**[4]तावनेकता **ध्रुवं प्राणानां भिन्नदेशत्वात्**। दे[5]शभेदात् प्राणाः प्रतिदेशं भिन्ना अतोऽनेकत्वात् प्राणानां प्रत्येकं समर्थानां तेभ्यो व्यञ्जकोऽनेकत्वादतो **धियां जन्म सकृत्** स्यादिति प्रसङ्गः। (१११)

यद्येककालिकोऽनेकोऽप्येकश्चैतन्यकारणम् ।
एकस्यापि न वैकल्ये स्यान्मन्दश्वसितादिषु ॥११२॥

यद्येककालिकोऽनेकः प्राण[1] **एकश्चैतन्यकारण**मिष्यते तदे**कस्यापि** प्राणस्य **मन्दश्वसितादिषु वैक**[6]**ल्ये** सति **न स्या**च्चैतन्यं कारणानामसमग्रत्वात्। (११२)

अथ हेतुर्यथाभावं ज्ञानेऽपि स्याद् विशिष्टता ।
न हि तत् तस्य कार्यं यद् यस्य भेदान्न भिद्यते ॥११३॥

अथ हेतुर्यथाभावं यथासम्भवं प्राणानां हेतुत्वं स्यात्। तदा **ज्ञानेपि स्याद् विशिष्टता** (।) प्राणानामुपचयापचयाभ्यां ज्ञानमपि तादृशं स्यात्। **न हि तत्तस्य कार्यं**[1] युक्तं **यद्यस्य भेदान्न भिद्यते**। (११३)

IV. शक्तिनियमाद् न धियां सकृज्जन्म

त्वन्मतेपि धियां सकृज्जन्म कस्मान्न भवतीत्याह।

---

[1] अथैतद्दोषतया देहं त्यक्त्वा पूर्वपूर्वप्राणहेतुकाः प्राणा इष्टास्तदा।
[2] तदा ज्ञानेपि पटुत्वादि। [3] अभ्युपगम्याह।
[4] बहुत्वं पृथक्नन्यते। [5] युगपद्बहुसम्भवनिरासार्थं।
[6] न च प्राणं तत्कार्यकारि।

विज्ञानं शक्तिनियमादेकमेकस्य कारणम् ।

विज्ञानं शक्तिनियमादेकविज्ञानमे[1]कं। **शक्तेः स्वका**[2]रणकृतायर **नियमादे-कस्य** विज्ञानस्य **कारणमिति न सकृद् धियां जन्म।**

कुत एत[7]दिति चेदाह।

अन्यार्थासक्तिविगुणे ज्ञाने नार्थान्तरग्रहात् ॥११४॥

अन्यस्मिन्नर्थे आसक्त्या पुनः पुनः प्रवृत्त्यात्मिकया **विगुणे** विषयान्तरसञ्चारि- 112
ज्ञानोत्पादविरोधिनि **ज्ञाने** पूर्वके सति विषयान्तरस्याग्रहणात्। अविगुणे तु ग्रह-णात्[3]। तस्मात् ज्ञानकार्यं ज्ञानं। तदन्वयव्यतिरेकानुविधानात्। (११४)

(ङ) कर्मसिद्धिः

I. सहस्थितिकारणं कर्म

शरीरात् सकृदुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते ।
परतश्चेत् समर्थस्य देहस्य विरतिः कुतः ॥११५॥

अथ शरीरा[4]त्सकृत्प्रथममुत्पन्ना धीः स्वजात्या नियम्यते परत एकस्या बुद्धेरेका बुद्धिर्भवतीति न सकृज्जन्मप्रसङ्गः। ननु "बुद्धिजनने प्रथमं **समर्थस्य देहस्य** पश्चाद्विरति[1]स्तज्जननात् **कुतः**। येन बुद्धिर्नियामिका स्यात् परतः। (११५)

अनाश्रयान्निवृत्ते स्याच्छरीरे चेतसः स्थितिः ।
केवलस्येति चेच्चित्तसन्तानस्थितिकारणम् ॥११६॥

ननु यदि बुद्धेर्न देह आश्रयस्तदाऽनाश्रयादाश्रयाभावात् **निवृत्ते शरीरे केवलस्य चेतसः स्थितिः स्यादिति चेत्**। स्यादेतत्[5] शरीरेण सह **चित्तसन्तानस्य स्थितिकारणं** दृष्टं[6] सहायं यत्कर्म (११६।)

II. आमुत्रिकदेहहेतुः पञ्चायतनमैहिकम्

तद्धेतुवृत्तिलाभाय नाङ्गतां यदि गच्छति ।

a. तद्यदि तस्य पारलौकिकस्य देहस्य हेतुरैहिकमन्त्यं पञ्चा[7]यतनं तस्य वृत्तिः

---

[1] सजातीयं।

[2] न युगपत्समानजातीयानि विज्ञानान्यपि विजातीयान्यपि तु स्युः।

[3] कालुष्यप्रसादादिमत्स्वपूर्वपूर्वविज्ञानेभ्य उत्तराण्यपि तथा स्युः।

[4] गर्भादौ कायपरमाणवो जनयन्त्येकं चैतन्यं।

[5] आकल्पभाव।   [6] पञ्चायतनं   [7] इन्द्रियं।

पारलौकिकदेहजननाद्याभिमुख्यं। तस्य लाभाय - प्राप्तयेऽङ्गतां सहकारितां न गच्छति तदा केवलं चित्तं तिष्ठति। यथा विरूपे धातौ।

कः पुनरामुत्रिकदेहहेतुः यस्य चित्तं सहकारीत्याह।

हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ पञ्चायतनमैहिकम् ॥११७॥

हेतुर्देहान्तरोत्पत्तौ पञ्चायतनं पञ्चेन्द्रियाणि। ऐहिकमिदं जन्मभवं (। ११७)

तदङ्गभावहेतुत्वनिषेधेऽनुपलम्भनम् ।
अनिश्चयकरं प्रोक्तं इन्द्रियाद्यपि शेषवत् ॥११८॥

यच्च तयोः कर्म ऐहिकपञ्चायतनयोर्यथाक्रमम**ङ्गभावहेतुत्वयोः** सहकारितोपादानत्वयोर्निषेधे कर्तव्येऽ[1]**नुपलम्भनं** परैरुच्यते तदनिश्चयकरमनैकान्तिकमदृश्यविषयत्वात् **प्रोक्तं इन्द्रियाद्यपि शेषवत्**।[2] यदपीन्द्रियादि शरीरान्तरसम्बन्धीन्द्रियादि प्रतिसन्धातृ न भ[3]वतीन्द्रियत्वादेरिति तदपि शे[4]षवदनैकान्तिकं बोद्धव्यं। आदिशब्दात्प्राणापानत्वादि ज्ञानत्वादि[5] च। (११८)

b. विरुद्धत्वमपि दर्शयति ।

दृष्टा च शक्तिः पूर्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु ।
विकारदर्शनात् सिद्धं अपरापरजन्म च ॥११९॥

दृष्टा च शक्तिः पूर्वेषामिन्द्रियाणां स्वजातिषु कर्तव्येषु मध्यावस्थायां तत इन्द्रियादित्वात्। स्वजातिप्रतिसन्धातृत्वमेवैषां युक्तं। मध्यावस्थायाञ्च पूर्वावस्थातः पाट[6]वादि**विकारदर्शनात् सिद्धं** प्रतिक्षण**मपरापरजन्म** चेन्द्रिया[7]दीनामिति नादृष्टान्तो हेतुः। (११९)

c. ननु शरीरादेवेन्द्रियादीनां जन्मेत्याह।

शरीराद् यदि तज्जन्म प्रसङ्गः पूर्ववद् भवेत् ।
चित्ताच्चेत् तत एवास्तु जन्म देहान्तरस्य च ॥१२०॥

---

[1] न दृष्टमेतत्सहकारित्वादीति। [2] मध्यावस्थेन्द्रियवत्। अव्याप्तेः।

?[3] अन्त्यं शरीरं ।

[4] यथा चैत्रेन्द्रियं मैत्रेन्द्रियस्यातिपरस्य विजातीयासंधानं दृष्टान्तः। स्वस्य तु सजातीयं सन्धायकं पूर्वेन्द्रियेण यरसन्धानदृष्टेः।

?[5] अन्त्यचित्तं न देहसहकारि देहान्तरोत्पादने चित्तत्वात् पूर्वचित्तवत्।

[6] ज्ञानासहकारित्वे पूतीभावः स्यात् ।

[7] प्रसन्नाविलत्वादिना।

शरीरादपि तेषामिन्द्रियादीनां जन्म तदा पूर्व्ववद्धे[1] तुल्ये च समस्तानामित्यादिनोक्तः प्रसङ्गो भवेत्। चित्ताच्चेदिन्द्रियचित्तादीनां जन्म शरीराजुजन्मनि दोषदर्शनादिष्यते तदान्त्यावस्थायामप्यविकलत्वाच्चित्तस्य तत एवास्तु जन्म देहान्तरस्य पञ्चायतनरूपस्यानागतस्य। (१२०)

तस्मान्न हेतुवैकल्यात् सर्वेषामन्त्यचेतसाम्।
असन्धिरीदृशं तेन शेषवत् साधनं मतम् ॥१२१॥

d. यतश्चित्तमेव चित्तस्य हेतुः। तृष्णाकर्मसहायञ्च पञ्चाय[ ]तनस्य। **तस्मान्न हेतुवैकल्यात्। सर्व्वेषामन्त्यचेतसामसन्धिः** चित्तस्य पञ्चायतनस्य च हेत्ववैकल्यात् कार्योत्पादस्यावश्यम्भावित्वात् (।) **तेनेदृशमन्त्यचित्तत्वादि शेषवद**नैकान्तिकं **साधनं मतं**॥ (१२१)

ख. युक्तः करुणाभ्यासः

(क) चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वात्

तदेवं चित्तमात्रप्रतिबद्धत्वाच्चित्तजन्मनो देहनिवृत्तावपि जन्मपरम्परासम्भवे युक्तः कृपाभ्यास इत्यभ्यासात्सेति समर्थितं।

अभ्यासेन विशेषेऽपि लङ्घनोदकतापवत्।
स्वभावातिक्रमो मा भूदिति चेद्;

नन्वभ्यासेन **विशेषेपि** सत्यल्पीयसि **स्वभावस्य** कृपादेस्तद्विपक्ष[ ]संकीर्णत्वस्या**तिक्रमो** विपक्षाव्यवकीर्णस्वरसप्रवृत्तकृपादिमयता सात्मीभावो **मा भूत् लंघनोदकतापवत्।**

(ख) पुनर्यत्नापेक्षा

न हि पुरुषोत्पत्यर्थं लङ्घने कृताभ्यासो योजनमर्द्धयोजनं वा लङ्घयति। नाप्युदकमेकान्तं ताप्यमानं दहनीभवति। किन्तु प्रकृतिसिद्धात् लङ्घनात् स्पर्शाच्च विशेषमात्रं भवति यथा (।) तथोत्कर्षमात्रं स्यात् कृपया न तु सात्मीभाव **इति चेत्।** अत्राह (।)

आहितः स चेत् ॥१२२॥

पुनर्यत्नमपेक्षेत यदि स्याच्चास्थिराश्रयः।
विशेषो नैव वर्द्धेत स्वभावश्च न तादृशः ॥१२३॥

---

[1] युगपद् बहुत्वं मृतेपि।

आहितः स चेत् विशेष(:। १२२) आधायकनिवृत्तावात्मलाभाय पुनर्यत्नमपेक्षेत न स्वरसवाही स्यात् लङ्घनं यथाभ्यस्तमपि पुनर्यत्नापेक्षयैव प्रवर्तते न स्वरसवाहि। यदि स्यादस्थिराश्रय उदकतापवत्। क्वाथ्यमानं ह्युदकं क्षीय[1]त एव इत्यस्थिराश्रय-उदकतापः पुनर्यत्नापेक्षी च स्वरसवाहित्वाभावात्। तदा
11b विशेषो नैव वर्द्धेत प्रकर्षनिष्ठां न गच्छेत् (।) तादृशश्च विशेषो नैव स्वभावः।[2] प्रकृतिर्व्विशेष[3]वत्। हे[3]तुसन्निधा[4]नव्यवधानसापेक्षत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः। (१२३)

तथा च (।)

तत्रोपयुक्तशक्तीनां विशेषानुत्तरान् प्रति।
साधनानामसामर्थ्यान्नित्यञ्चानाश्रयस्थितेः ॥१२४॥

तत्र पूर्व्वदृष्ट एव विशेषे उपयुक्तशक्तीनां साधनानां यत्नादीनां पुनरपि विशेषानुत्तरान् प्रत्यसामर्थ्यात् नित्यञ्चानाश्रयस्थितेः। (१२४)

विशेषस्यास्वभावत्वाद् वृद्धावप्याहितो यदा।
नापेक्षेत पुनर्यत्नं यत्नोऽन्यः स्याद् विशेषकृत् ॥१२५॥

आश्रयस्थित्यभावात् तादृशस्य विशेषस्यास्वभावत्वात् वृद्धावपि व्यवस्थितोत्कर्षतैव पुनर्यत्नापेक्षित्वेनास्थिराश्रयत्वेन व्यवस्थितोत्कर्षता व्याप्तेत्यर्थः। यदा तु विशेष आहितो नापेक्षेत पुनर्यत्नं प्रागुत्पन्नस्यात्मनो लाभायापि तु स्वर[1]सवाही भवति तदा यत्नोऽन्यः क्रियमाणो विशेषकृत् यथाभ्यासमुत्तरोत्तरविशेषाधायी भवति। (१२५)

(ग) स्वरसेनाभ्यासजः करुणादिप्रवाहः

काष्ठपारदहेमादेरग्न्यादेरिव चेतसि।
अभ्यासजाः प्रवर्त्तन्ते स्वरसेन कृपादयः ॥१२६॥

काष्ठपारदहेमादेरग्न्यादेरिव। यथाग्निना हेमचारणजार[5]णादिना पुटपाकादिना यथाक्रमं का[6]ष्ठे पा[7]रदे हेम्नी[8]व दरदाहः। रूप्यरञ्जनसामर्थ्यवर्णिका[9]-

---

[1] न स्खलति।

[2] लंघनादिविशेषवत्स प्रकृतिः। अभ्यानपेक्षत्वात्स्वभावस्याकाशवत्।

[3] नैवं प्रज्ञादयोऽभ्यासात् काष्ठानिष्ठां प्रतिष्ठिताः। [4] विशेषस्य।

[5] तुषवाह्ने प्रक्षिप्तानां तत्रैव क्षयनयनं। [6] अग्निना। [7] हेमादिना।

[8] पुटादिना कल्याणसुवर्णता। [9] वानी(?)।

वृद्धय आहिताः स्वरसवाहिन्यो न पुनर्यत्नसापेक्षाः। तेषु यदा पुनर्बलयत्नावयो व्याप्रियन्ते तदा समधिकमङ्गारा[1] दिविशेषमादधति (।) तथाभ्यासजाः कृपादयः पुनर्यत्नानपेक्षित्वात् स्थिराश्रयत्वाच्च स्वरसेन प्रवर्त्तन्ते। (१२६)

तस्मात् स तेषामुत्पन्नः स्वभावो जायते गुणः।
तदुत्तरोत्तरो यत्नो विशेषस्य विधायकः ॥१२७॥

तस्मात् स्वरसवाहित्वात्स तेषामभ्यासवतां पुंसामुत्पन्नो गुणः कृपादिः स्वभावो जायते मनसः प्रकृतिर्भवति। तदुत्तरोत्तरो यत्नः पूर्व्वपूर्व्वाभ्यासादपरापरः प्रयत्नो विशेषकृद् भवति पूर्व्वप्रयत्नकृतस्य विशेषस्य सुस्थितत्वात्। आधिक्याधानमेवापरयत्नात्। (१२७)

यस्माच्च तुल्यजातीयपूर्वबीजप्रवृद्धयः।
कृपादिबुद्धयस्तासां सत्यभ्यासे कुतः स्थितिः ॥१२८॥

यस्माच्च कारणात्तुल्यजातीयात् पूर्व्वस्मात् बीजाद्वासनागर्भसमनन्तरप्रत्ययात् प्रवृद्धिरुत्कर्षो यासान्तास्तथा कृपादिबुद्धयः (।) तासां सत्यभ्यासे कुतः स्थितिर्व्यवस्थितोत्कर्षता। (१२८)

न चैवं लंघनादेव लंघनं बलयत्नयोः।
तद्धेत्वोः स्थितशक्तित्वाल्लंघनस्य स्थितात्मता ॥१२९॥

न चैवं लंघनादेव लंघनं यथा कृपादिभ्य एव कृपादयः। तथा न लंघनादेव लंघनमपि तु बलयत्नाभ्यां बलयत्नयोस्तद्धेत्वोः स्थितशक्तित्वात् सामर्थ्यनियमात् लंघनस्य स्थितात्मता व्यवस्थितोत्कर्षता भवति। (१२९)

यदि बलयत्नाभ्यामेव लंघनं न स्वभावजातीयात्तदाभ्यासात्प्रागपि तावत्परिमाणं स्यादित्याह (।)

तस्यादौ देहवैगुण्यात् पश्चाद्वदविलंघनम्।
शनैर्यत्नेन वैगुण्ये निरस्ते स्वबले स्थितिः ॥१३०॥

तस्य लंघयितुरादावभ्यासात् पूर्व्वं देहवैगुण्यात् श्लेष्मादिकृतगौरवात् पश्चादभ्यासानन्तरमिवाविलंघनं शनैर्यत्नेन व्यायामादिना वैगुण्ये निरस्ते स्वबले स्थितिः शरीरस्य भवति। तेन पूर्व्वस्माल्लंघनं विशिष्यते बलानुरूपस्थितिकञ्च। (१३०)

(घ) करुणा स्वबीजप्रभवा

मनोगुणास्तु सत्यभ्यासे विपक्षानभ्यासे च प्रकर्षनिष्ठां गच्छन्ति। तदाह(।)

---

[1] मात्रन् भस्मकाद् स्यात्।

कृपा स्वबीजप्रभवा स्वबीजप्रभवैर्न चेत् ।
विपक्षैर्बाध्यते चित्ते प्रयात्यत्यन्तसात्मताम् ॥१३१॥

कृपा स्वबीजप्रभवा भूयोऽभ्यस्तस्वजा[1]तीयसंस्कारवत् समनन्तरप्रत्यय-प्रसूतार्थबीजप्रभवैर्न चेत् विपक्षैर्द्वेषादिभिर्बाध्यते स्वोत्पत्त्या व्याहन्यते चित्ते चित्त-सन्ताने प्रयात्यत्यन्तसात्मतां विपक्षासंकीर्णसात्मतां प्रकृतितां । (१३१)

तथाहि मूलमभ्यासः पूर्वः पूर्वः परस्य तु ।
कृपावैराग्यबोधादेश्चित्तधर्मस्य पाटवे ॥१३२॥

तथा हि मूलं कारणमभ्यासः **पूर्व्वः पूर्व्वः परस्योत्तरस्य कृपावैराग्यबो**[2]**धादे-श्चित्तधर्मस्य** मनोगुणस्य पाटवे प्र[3]कर्षे न तूत्पत्तौ । तस्याः सम्भवात् । (।१३२)

(ङ) अभ्यासात् करुणात्मकत्वम्

ततः (।)

कृपात्मकत्वमभ्यासाद् घृणावैराग्यरागवत् ।
निष्पन्नकरुणोत्कर्षपरदुःखत्वमेरितः ॥१३३॥

कृपात्मकत्वमभ्यासाद् भवति **घृणावैराग्यरागवत्** । यथाभ्यासात् घृणा क्वचिद्विषये वैराग्यं रागश्च सात्मीभवति (।) तदे[4]वमभ्यासात् कृपा प्रकर्षविशे[5]-षवती निष्पद्यत इति समर्थितमिय[6]ता च जगद्धितैषित्वञ्च (।) व्याख्यातं कृपायाः प्रामाण्यसाधनत्वं (।१३३)

(४) शास्तृत्वात् भगवान् प्रमाणम्

क. *शास्तृत्वव्याख्यानम्*

शास्तृत्वव्याख्यानाय (दयां) दर्शयितुमाह (।)

दयावान् दुःखहानार्थमुपायेष्वभियुज्यते ।
परोक्षोपेयतद्धेतोस्तदाख्यानं हि दुष्करम् ॥१३४॥

दयावान् बोधिसत्त्वः परदुःखं शमयितुकामः **दुःखहानार्थमात्मनः उपायेषु** दुःखशमनोपायेष्वभियुज्यते । कस्मात्पुनः परदुःखशमनोपायेषु युज्यत

---

[1] न सर्व्वः किन्तु यस्य बीजं कृपायामस्ति ।
[2] बुद्धयादेः । [3] कारणमिति सम्बन्धः ।
[4] नैरात्म्यदर्शनं । [5] साधनं करणेभिप्रस्तुत्य कृपावैराग्यरागवदित्यन्तेन ॥

इत्याह (।) परोक्ष उपेयो दुःखप्रशमः तद्धेतुश्च मा[1]र्गो यस्य[2] तस्य तदाख्या[3]नं यस्माद् दुष्करं (।१३४)

ख. दुःखहेतुपरीक्षणम्

तत्र साक्षात्करणे परीक्षणमङ्गं तदाह (।)

युक्त्यागमाभ्यां विमृशन् दुःखहेतुं परीक्षते ।
तस्यानित्यादि रूपं च दुःखस्यैव विशेषणैः ॥१३५॥

यु[3]क्त्यागमाभ्यामनुमानप्रवचनाभ्यां परस्परमविरुद्धाभ्यां विमृशन् विचारयन् दुःखस्य जन्मनो हेतुं परीक्षते मुमुक्षुः तस्य दुःखहेतोरनित्यादिरूपं आदिशब्दान्निवर्तनयोग्यतादिकञ्च परीक्षते। कथमित्याह। दुःखस्यैव विशेषणैः। कादाचित्कत्वादिभिः। (१३५)

कस्मात् पुनर्दुःखस्य हेतोरनित्यत्वादि परीक्षणीयमित्याह।

यतस्तथा स्थिते हेतौ निवृत्तिर्नेति पश्यति ।
फलस्य हेतोर्हानार्थं तद्विपक्षं परीक्षते ॥१३६॥

यतस्तथा स्थिते हेतौ नित्यत्वात्सदास्थिते हेतौ फलस्य दुःखस्य निवृत्तिर्नेति पश्यति जानाति(।) तस्मात् दुःखस्य हेतोर्हानार्थञ्च तस्या विपक्षं परीक्षते दुःखहेतुविरुद्धं, यस्याभ्यासाद् दुःखहेतुरपैति।

साध्यते तद्विपक्षोपि हेतो रूपावबोधतः ।
आत्मात्मीयग्रहकृतः स्नेहः संस्कारगोचरः ॥१३७॥

साध्यते निश्चीयते तद्विपक्षोपि हेतो रूपावबोधतः। ज्ञाते हि हे[4]तौ तद्विरोधी बोद्धुं शक्यः। आत्मा[5]त्मीयग्रहाभ्यां कृतः स्नेहः संस्कारगोचरः[6] (।१३७)

---

[1] अशुचिविजुगुप्स्या(?)सुखदुःखयोरुद्वेगानुद्वेगौ च घृणाद्यर्थः।

[2] न ह्यमार्गज्ञोऽविपरीतमार्गोपदेशेऽधिक्रियते।

[3] एतेन युक्त्यायुक्तिशून्यागमाग्रहः। तर्कमात्रस्याग आगमेन तत्र निग्रहस्थानानान्तत्त्वज्ञानान्मोक्ष इति नैयायिकः। प्रकृतिपुरुषान्तज्ञानादिति सांख्याः कर्मक्षयादिति दिगम्बराः।

[4] दुःखहेतौ नित्यसुख्याद्याकारे ।

[5] तच्छून्ये तदभिनिवेशः। अस्य चाविद्या सहजा।

ग. नैरात्म्यदर्शनतो वासनाहानिः

हेतुर्विरोधि नैरात्म्यदर्शनं तस्य बाधकम् ।
बहुशो बहुधोपायं कालेन बहुनास्य च ॥१३८॥

12a अध्यात्मस्क[1]न्धेषु तदुपकारकेषु च बाह्येषु स्नेहोस्य **हेतुर्दुःखस्या**[2]त्मात्मीयग्रहवतः स्निग्धस्य तृष्णया जन्मपरिग्रहात्। तस्य **नैरात्म्यदर्शनं विरोधि** विपरीतालम्बनाकारत्वात् **बाधकं** विपक्षः। एतं दुःखहेतुं तद्विपक्षञ्चागमादुपश्रुत्यानुमानाविश्चितस्य **बहुशो** अनेकशो **बहुधोपायमनेकप्रकारं कालेन च बहुनास्य** बोधिसत्त्वस्य (।१३८)

गच्छन्त्यभ्यस्यतस्तत्र गुणदोषाः प्रकाशताम् ।
बुद्धेस्य पाटवाद्धेतोर्वासनातः प्रहीयते ॥१३९॥

अभ्यस्यतो भावयतः तत्र दुःखहेतौ तद्विपक्षे च **गुणदोषा** यथायोगं[3] **प्रकाशतां गच्छन्ति**। अभ्यासाधीनो हि भाव्यमानबुद्ध्याकारविशदीभावः।

अतोऽभ्यासाद् **बुद्धेश्च पाटवाद्धेतो**रात्मग्रहस्य तृष्णायाश्च **वासना**। कायवाग्बुद्धिवैगुण्यहेतुतः शक्तिलेशः **प्रही**[4]**यते** निःशेषमपैति। (१३९)

घ. प्रत्येकबुद्धादिभ्यो बुद्धे विशेषः

परार्थवृत्तेः खड्गादेर्विशेषोऽयं महामुनेः ।

अयमेव वासनाहानिलक्षणः **खड्गः** प्रत्येकबुद्ध **आदि**र्यस्य श्रा[5]वकस्य तस्मात् सकाशात् **महामु**[6]**नेः** सम्यक्सम्बुद्धस्य **विशेषः**[6] स्वार्थसम्पत्तेः।

नन्वेवमुपायाभ्यासो दर्शितो न शास्तृत्वं त[7]स्योपदेष्टृत्वादित्याह।

उपायाभ्यास एवायं तादर्थ्याच्छासनं मतम् ॥१४०॥

उपायाभ्यास एवायं शासनं मतं तादर्थ्यात् शासनार्थत्वात्। कारणे कार्योपचारात्। (१४०)

---

[1] संस्कारास्येषु।

[2] कः पुनरसौ अन्मलक्षणस्य दुःखस्य हेतुस्तद्विरुद्धो वा धर्मं इत्याह(।) दुःखे विपर्यासित्यादिनोक्तः स्नेहः कीदृश इत्यत्रात्मेत्यादिदुःखभूता आत्मीयरहिताः स्कन्धास्त एवास्य गोचरो विषयः।

[3] एकमात्मानन्दमयिष्यामीति मैषामात्मग्रहोस्ति। [4] वासनास्ति।

[5] क्लेशविसंयोगे [6] स च परार्थवृत्तित्वात्।

निष्पत्तेः प्रथमं भावाद्धेतुरुक्तमिदं द्वयम् ।

सुगतत्वस्य फलस्य **निष्पत्तेः प्रथमं भावात्तावदेतत् द्वयं** हि हितैषित्वं शास्तृत्वं **हेतुरुक्तं** हेत्ववस्थाया अभिधानात् ।

(५) सुगतत्वात् भगवान् प्रमाणम्

सुगतत्वं व्याचिख्यासुराह (।)

हेतोः प्रहाणं त्रिगुणं सुगतत्वमनिश्रयात् ॥१४१॥

हेतोः समुदयस्य **प्रहाणं** निरोधः **सुगतत्वं** तच्च **त्रिगुणं** गुणत्रययुक्तं (।) सुशब्दस्य त्रिविधोऽर्थः प्रशस्तता सुरूपवत् । अपुनरावृत्तिः अनष्ट[१]ज्वरवत् । निःशेषता च अपूर्णघटवत् ।

तत्र प्रशस्तं भगवान् ज्ञातवान् सुगत इति प्रशस्तार्थमाह । **निःश्रयाद**नाश्रय[२]णाद् । (१४१)

दुःखस्य शस्तं नैरात्म्यदृष्टेश्च युक्तितोऽपि वा ।

दुःखस्य शस्तं सुगतत्वं । तत् पुनर्दुःखानाश्रयणं **नैरात्म्यदृष्टेः** । आत्मदर्शी ह्यात्मनि स्निह्यन् तद्दुःखसुखपरिहारप्राप्तीच्छया जन्म दुःखरूपमादत्ते । प्रहीणात्मदर्शनस्तु नैतादृश इति प्रहीणदुःखोपायः **युक्तितोपि वा** युक्तिपरिदृष्टेनोपा[१]येन वा गम[२]नात्तत्सुगतत्वं प्रशस्तं ।

अथवाऽपुनरावृत्त्या गमनं सुगतत्वं (।) तदाख्यातुमाह ।

पुनरावृत्तिरित्युक्तौ जन्मदोषसमुद्भवौ ॥१४२॥

जन्मनो रागादेश्च **दोषस्य समुद्भवौ** पुनः पुनरावर्तनात् **पुनरावृत्तिरित्युक्तौ** (१४२)

क. आत्मदर्शनबीजहानात् मुक्तिः

आत्मदर्शनबीजस्य हानादपुनरागमः ।

तद्भूतभिन्नात्मतया ;

नैरात्म्यभावनासात्म्ये तु । **आत्मदर्शनस्य जन्मप्रबन्धबीजस्य हानादपुनरागमो**ऽपुनरावृत्तिः । तत्पुनरात्मदर्शनबीजस्य हानं **भूता**[३]त्सत्यात् नैरात्म्याद् **भिन्ना**-

---

[१] लोके हि सुखं तदनुबन्धि च प्रशस्तं तद्विपरीतं सावद्यं । [२] अनन्तरोक्तेन ।

[३] भूतत्वेनात्मदर्शनसमारोपान्याकारताभिन्नत्वेन तद्विरुद्धता । आत्मत्वेन स्वभावता कथिता (।) भूतो भिन्न आत्मा यस्य तद्भावस्तया ।

त्मतयाऽन्यत्वात्। न हि सात्मीभूतप्रतिपक्षस्य विपक्षबीजसम्भवः। निःशेषम्वागमनात् सुगतत्वं (।)

तदाह (।)

शेषमक्लेशनिर्ज्वरम् ॥१४३॥
कायवाग्बुद्धिवैगुण्यं मार्गोक्त्यपटुताऽपि वा।
अशेषहानमभ्यासाद्;

कायवैगुण्यमचापलेप्युत्प्लुत्य गमनादि। वाग्वैगुण्यं मानाभावेपि वृषलीवादादि। बुद्धिवैगुण्यं नित्यासमाधानादव्याकृतचित्तावस्थानं एतत् त्रयं शेषं सकलक्लेशोपक्लेशप्रशमादक्लेशं। निर्ज्वरञ्चादोषमूलत्वात्। मार्गस्य क्षणिकनैरात्म्यभावनादेरुक्तावपटुतापि वा शेषं तत्परित्यागादशेषहानमभ्यासादिति निःशेषगमनात्सुगतत्वं।

दर्शितं त्रिगुणं सुगतत्वं ॥ ० ॥

ख. बुद्धत्वबाधकयुक्तिनिरासः

तदेवं सर्व्वज्ञस्य सम्भवानुमानं प्रतिपाद्य तद्बाधकं दूषयितुमाह (।)

उक्त्यादेर्दोषसंक्षयः ॥१४४॥
नेत्येके व्यतिरेकोस्य संदिग्धो व्यभिचार्यतः।
अक्षयित्वं च दोषाणां नित्यत्वादनुपायतः ॥१४५॥

एके जै मि नी या उक्त्यादेर्हेतो रथ्यापुरुषवत् रागादिदो[१]षसंक्षयः कस्यचिन्नास्तीत्याहुः। व्यति[२]रेको विपक्षाद् व्यावृत्तिः अस्य वक्तृत्वादिहेतोः संदिग्धोऽतो व्यभिचार्यनैकान्तिकोयमिति विस्तरतो विपञ्चयिष्यते।

किञ्च (।) अक्षयित्वं दोषाणां यो मन्यते स नित्यत्वाद्वाऽऽकाशवत्[१] अनुपायत उपायाभावात् वा। नष्टस्य पुनरुन्मज्जनवत्। (१४४) (१४५)

एषां त्रयाणामपि हेतूनामसिद्धत्वं दर्शयति (।)

उपायस्यापरिज्ञानादपि वा परिकल्पयेत्।
हेतुमत्त्वात् विरुद्धस्य हेतोरभ्यासतः क्षयात् ॥१४६॥

---

[१] रागादिमान् विवक्षितः पुरुषो वक्तृत्वात्।

[२] असति रागादिमत्त्वे न भवति वक्तृत्वमिति।

उपायस्यापरिज्ञानाद् वा मूर्खस्य शब्दज्ञानवत्। परि[1] कल्पयेत्।

हेतुमत्त्वाद् विरुद्धस्य हेतुमत्त्वाद् दोषाणामनित्यत्वं ततोऽसिद्धं नित्यत्वं दोषाणां। हेतोरात्मदर्शनस्य विरुद्धस्य नैरात्म्यस्याभ्यासतः क्षयादुपायाभावोप्यसिद्धः। (१४६)

हेतुस्वभावज्ञानेन तज्ज्ञानमपि साध्यते ॥०॥

हेतोरात्मदर्शनस्य **स्वभावज्ञानेन तत् ज्ञानमपि** तन्निवृत्त्युपायस्य त[4]द्वि- 12b
पर्ययरूपस्य ज्ञानञ्च **साध्यते**। यथा दाने ज्ञाते तद्विपर्ययरूपत्वान्मात्सर्यस्य तद्वि-पक्षताऽवसीयत इति तृतीयोप्यसिद्धः। प्रत्युक्तं सर्व्वज्ञस्य बाधनं ॥

(६) तायित्वाद् भगवान् प्रमाणम्

तायित्वं व्याख्यातुमाह।

तायः स्वदृष्टमार्गोक्तिः, वैफल्याद् वक्ति नानृतम् ॥१४७॥

दुःखहेतुनिवर्तकत्वेन **स्वयं दृष्टस्य** [2]**मार्गस्योक्तेर्देशना तायः**। कारणे[3] कार्योप-चारात्। तथा हि सत्त्वान् तायते तद्योगात् तायित्वं(।) स च **वैफल्याद्वक्ति नानृतं**। आत्मसुखाद्यभिलाषादिना कश्चिदसत्यं वदति अ[1]ज्ञानाद्वा। प्रहीणात्म-दर्शनस्य साक्षात्कृततत्त्वस्य तदुभयं नास्ति। (१४७)

(करुणाहेतुकं सत्याभिधानम्)

विशेषतः सत्याभिधानहेतुरेव कृपाऽस्तीत्याह (।)

दयालुत्वात् परार्थञ्च सर्वारम्भाभियोगतः।
तस्मात् प्रमाणं;

दयालुत्वाच्च परार्थञ्च सर्व्वस्य मार्गाभ्यासादेरारम्भेऽभियोगतः परार्थमेवो-द्दिश्य भगवानभिसंबुद्धः कथन्तस्य मिथ्याभिधानेन सत्त्ववञ्चनाशङ्कापि। तस्मा-त्तायित्वात् **प्रमाणं** भगवान्। यथादृष्टार्थप्रवक्तृत्वं हि सम्वादित्वमेवेति प्रथम-प्रमाणलक्षणयोगात् प्रामाण्यमनेनोक्तं।

---

[1] कश्चित्सचेता (?)।

[2] अनुलोमतः पूर्व्वपूर्व्वाज्जगद्धितैषित्वादेरुत्तरोत्तरस्य सम्भावनानुमानेनात्य-न्ताभावनिरासः। नावश्यं कारणं कार्यवदिति न नियमहेतुः।

[3] आस्रवक्षयाऽनुशासनीप्रातिहार्यनामके कारणे।

क. तायः चतुःसत्यप्रकाशनम्

द्वितीयलक्षणयोगमप्याह[1] (।)

तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनम् ॥१४८॥

तायो वा चतुःसत्यप्रकाशनं। परे[2]रज्ञातस्य सत्यचतुष्टयस्य प्रकाशनम्वा तायः। तद्योगात् तायी प्रमाणं भगवानुक्तः। (१४८)

ख. चत्वारि आर्य-सत्यानि

(क) दुःखसत्यम्

I. संसारिणः स्कन्धा दुःखम्

आर्यसत्येषु दुःखमाह।

दुःखं संसारिणः स्कन्धाः ;

रूपवेदनासंज्ञासंस्कारविज्ञानाख्याः पञ्च स्कन्धाः। जन्ममरणप्रबन्धः संसारः। तद्व[3]न्तो दुःखं तिसृभिर्दुःखताभिः।

ननु यदि स्कन्धा एव प्रतीत्यसमुत्पन्ना न तु कश्चित्सत्त्वो यः संसरति तदा रागा[4]दयो यादृच्छिका अहेतवः स्युरित्याह (।)

रागादेः पाटवेक्षणात् ।
अभ्यासान्न यदृच्छातोऽहेतोर्जन्मविरोधतः ॥१४९॥

अभ्यासाद्रागादेः पाटवस्येक्षणात्। अभ्यासादेव ते भवन्ति न तु यदृच्छातः। न ह्यकारणाद्विशेषसम्भवः। नाप्यहेतुका रागादयोऽहेतोर्हेतुरहितस्य जन्मविरोधतः। न ह्याकाशं कदाचिज्जायते। (१४९)

II. रागादीनां वातादिदोषजत्वनिरासः

स्यादेतत् (।) वातप्रकृतिर्मोहवान्। पित्तप्रकृतिर्द्वेषवान्। श्लेष्मप्रकृती रागवानिति वातादिधर्मो दोषगण इत्याह।

---

[1] अज्ञातार्थप्रकाशो वा द्वितीयलक्षणं।

[2] अनुलोमतो व्याख्यायेदानीं प्रतिलोमतः कार्यप्रतिपत्त्या कारणसिद्धिदर्शनेन प्रामाण्यमाह।

[3] संसारिणः स्कन्धाः।

व्यभिचाराम्न वातादिधर्मः प्रकृतिसंकरात् ।
अदोषश्च तदन्योऽपि धर्मः किं तस्य नेष्यते ॥१५०॥

a. न **व्यभिचाराद् वातादिधर्मो** रागादिः[1] वातप्रकृतिरपि न मोहबहुलः। पित्तप्रकृतिरपि न पटुद्वेषः। श्लेष्मप्रकृतिश्च नोद्भूतरागविशेषः कश्चिद् दृश्यत इति वातादिव्यभिचारिणो मोहादयो न तद्धेतवः। **प्रकृतिसंकरादवोषश्चेत्** संकीर्ण्णप्रकृतयो हि पुरुषाः प्रत्येकं वातपित्तश्लेष्मणां सत्त्वात्। अतो **दोषाणां** न कारणव्यभिचारः। यद्येवं तस्या[2]द्वेषादेरन्यो[1] धर्मः खरत्वादिः[2] **तस्य** वातादेः **किन्नेक्ष्यते**[3]। (१५०)

b. अथ प्र[5]त्येकं स[4]र्व्वेषां रागादिर्धर्मस्ततो न व्यभिचार इत्याह (।)

न सर्वधर्मः सर्वेषां समरागप्रसङ्गतः ।
रूपादिवददोषश्चेत् तुल्यं तत्रापि चोदनम् ॥१५१॥

न सर्व्वधर्मः सर्व्वेषां स[5]**मस्य रागस्य प्रसङ्गात्**। नानाप्रकृतिकत्वेपि रागादि-हेतोः समानत्वात्। **रूपादिवददोषश्चेत्**। यथा भूतमात्रहेतुकत्वेपि रू[6]पादय उत्कृष्यन्तेऽपकृष्यन्ते च क्वचित् तथा रागादयोपीति चेत्। **तुल्यं तत्र** रूपादावपि **चोदनं** समत्वस्य। (१५१)

आधिपत्यं विशिष्टानां यदि तत्र न कर्मणाम् ।

आधिपत्यं विशिष्टानां कर्मणां श्रुताश्रुतलक्षणानां। **यदि तत्र** रूपादौ कार्ये **नेष्यते**[6] भूतसहकारिणां कर्मणां वैशिष्ट्यात् रूपादिविशेष इत्यर्थः।

स्यादेतन्न दोषमात्राद्रागादयोऽपि तु तेषां परिणाम[7]विशेषात् यथा व्याधयः।[8] ततो न समरागतादिप्रसङ्ग इत्याह (।)

विशेषेपि च दोषाणामविशेषाद् ;

---

[1] एकः कोपनः प्राज्ञः प्रस्वेदादिमांश्च न स्यादस्ति च (।) पित्तगुणसमुदायः कोपपरिणामकाले प्रज्ञापरिणामोपि मा भूत् (।) न हि लाभे प्रवेशच्छेदेपि पित्तप्रकृतेः निःशरणं युक्तं।

? [2]गन्धादिर्न दृश्यते कुतः।   ? [3]न दृश्यते च तदसदेतत्।

[4] वातादीनां।   [5] एवं तुल्यद्वेषादयः।   [6]क्वचिद्रसः क्वचित् स्पर्शः।

[7] रागादेर्यः स्वस्वकीयः परिणामविशेषः तदभावात्।

[8] द्वेषपरिणामभावेपि।

विशेषेपि च दोषाणां प्रकोपादिनाऽविशेषात् रागादीनां न दोषपरिणाम-हेतुता।(१५२)

नन्वविशेषादित्यसिद्धो हेतुः। कफाद्युत्कर्षे रागाद्युत्कर्षदृष्टेरित्या[1]ह।

असिद्धता ॥१५२॥

न विकाराद् विकारेण सर्वेषां न च सर्वजाः।

c. **नासिद्धता**ऽविशेषस्य। तथा हि **सर्व्वेषां** कफादीनां विकारे[2]णोत्कर्षेण पीडया विकारात् द्वेषो भवति न रागादयः। सर्व्वजत्वाददोष इति चेत्। **न च सर्व्वजाः** समरागतादिप्रसङ्गादित्युक्तेः॥

किञ्च (।)

कारणे वर्द्धमाने च कार्यहानिर्न युज्यते ॥१५३॥

तापादिष्विव ;

सन्निपातावस्थायां कारणे कफादिके **वर्द्धमाने कार्यस्य** रागादेर्**हानिर्न युज्यते** (१५३) **तापादिष्विव** तापादीनामिव पित्तादिवृद्धौ।

d. स्यादेतद् (।) दोषाणां साम्ये रागादयो भवन्ति वैषम्ये तु द्वेषादयः। ततो
32a विशेषेपि दोषाणां न विशिष्यन्ते रागादय इत्यसिद्धो[3] हेतुरित्याह (।)

रागादेर्विकारोऽपि सुखादिजः।

रागादेर्दोषसाम्यावस्थायां **विकारोपि** वृद्धिलक्षणो यः स **सुखादिजः** आन्तर-धातुसाम्यस्पर्शप्रभवेन सुखादिना वर्द्धन्ते रागाद[4]यः।

वैषम्यजेन दुःखेन रागस्यानुद्भवो यदि ॥१५४॥

वाच्यं केनोद्भवः साम्यान्मदवृद्धिः स्मरस्ततः।

वैषम्यजेन दुःखेन द्वेषस्योत्पादनात् तद्विरुद्धस्य **रागस्यानुद्भवो यदि** मतः (१५४) तदा **वाच्यं केन** हेतुना **रागस्योद्भवः**। **साम्याद्** दोषाणां **मदस्य** शुक्रस्य **वृद्धिः** (।) **स्मरो** रागः। शुक्रवृद्धेर्यदीष्टमेतदप्ययुक्तं यतः (।)

रागी विषमदोषोऽपि दृष्टः साम्येऽपि नापरः ॥१५५॥

रागी विषमदो[5]**षोऽपि** रागचरितः कश्चिद् **दृष्टः साम्येपि नापरः** प्रतिसंख्या[1]न बली मन्दरागप्रकृतिर्व्वा दृष्टः। (१५५)

---

[1] मिश्रो योस्ति कर्कशत्वादौ।

[2] परा श्लेष्मादिवृद्धावपि यत्र रागादिवृद्धिः सा।

[3] धातुवैषम्येपि।

क्षयादसृक्स्तुतोऽप्यन्ये ;

क्षयाच्छुक्रस्यासृक्श्रु(? स्रु)तो रक्तं क्षर[1]न्तोप्यन्ये रागबहुला दृष्टा इति शुक्रमपि न रागहेतुः।

किञ्च (।)

नैकस्त्रीनियतो मदः।

नैकस्त्रीनियतो मदः। न ह्येकां स्त्रियमपेक्ष्य शुक्रं शुक्रीभवति। अपि तु सर्व्वाः।

तेनैकस्यां न तीव्रः स्याद्, अङ्गरूपाद्यपीति चेत् ॥१५६॥

तेन साधारणत्वेन शुक्रस्य तज्जन्यो राग एकस्यां स्त्रियां न तीव्रः स्यात्[2] किन्तु साधारणः। अङ्गरूपाद्य[3]पीति चेत्। (१५६)

e. रूपयौवनोपचारादि च सहकारि रागवृद्धेरिति चेत्।

न सर्वेषामनेकान्तान्न चाप्यनियतो भवेत्।
अगुणग्राहिणोऽपि स्यात्, अङ्गं सो ऽपि गुणग्रहः ॥१५७॥

न युक्तमेतत्। सर्व्वेषां रूपादीनामनेकान्तत्वात्[2] रूपादिरहितेष्वपि रागोत्कर्षदृष्टेः। किञ्च (।) यदि शुक्रं रूपादि च स्त्रियाः कारणं रागस्य तदा न चाप्यनियतोऽविषयीकृतस्त्रीविशेषः साधारणो रागो न भवेत्। रूपादिसहकारिणोऽव्यापारात्। तथा रूपवत्या गुणमशुभाभावनाभावितं गृह्णतोपि रागः स्यात्। शुक्ररूपयोस्तद्धेत्वोः सद्भावात्। अङ्गन्निमित्तं सोपि गुणग्रहस्ततोऽशुभां भावयतो न स्याद्रागः (।१५७)

यदि सर्वो गुणग्राही स्याद्, हेतोरविशेषतः।

यदि सर्व्वः शुभाशुभभावको गुणग्रा[3]ही स्यात्। गुणग्रहस्य हेतो रूपादेः सर्व्वान् प्रत्यविशेषतः।

किञ्च (।)

यदवस्थो मतो रागी न द्वेषी स्याच्च तादृशः ॥१५८॥

यदवस्थः श्लेष्मप्रकृतिस्थः पुरुषो रागी मतस्तदवस्थो न द्वेषी स्यात्। (१५८)

कुत इत्याह (।)

---

[1] इन्द्रियेण। [2] कस्यचिद् भवति च ततो न मदः कारणं रागस्य।
[3] रूप उपचारगुणरागी चेति त्रिविध आदिना रागी।

तयोरसमरूपत्वान्नियमश्चात्र नेष्यते ।

तयो रागद्वेषयोरसमरूपत्वाद्विरुद्धत्वात् तदुत्पादिकयोरवस्थयोरपि विरोधः। स्यादेतद्रागोत्पादिकायामवस्थायां द्वेषो न भवत्येवेत्याह (।) **नियमश्चात्र नेष्यते**। श्लेष्मावस्थो रागी न द्वेषीति नात्र नियमः।

तथापि कस्मादमी समराग[1]प्रसङ्गादयो दोषा न भवन्तीत्याह (।)

सजातिवासनाभेदप्रतिबद्धप्रवृत्तयः ॥१५९॥
यस्य रागादयस्तस्य नैते दोषाः प्रसङ्गिनः ।

सजातिवासना आत्मात्मीयग्रहमूलस्य स[1]जातेः पूर्व्वपूर्व्वाभ्यस्तस्य रागादेर्वासनाऽपरापररागादिजनिकाः शक्तयः तासां **भेदः** परस्परतः तत्र **प्रतिबद्धा प्रवृत्तिर्जन्म** येषां ते तथा (१५९) **रागादयो यस्य** बौद्धस्य मते **तस्य नैते**ऽनन्तर-मुक्ता **दोषाः प्रसङ्गिनः**।

III. रागादीनां भूतधर्मत्वनिरासः

एतेन भूतधर्मत्वं निषिद्धं;

एतेन वातादिधर्मत्वनिषेधेन **भूतधर्मत्वं निषिद्धं** रागादेर्बोद्धव्यं दोषा[2]णां मरुत्तेजोऽम्भःस्वभावत्वात्।[5]

भवन्तु सभा[3]गहेतुकाः पृथिव्याद्याश्रितास्तु स्युर्धवलादिवदित्याह।

निश्रयस्य च ॥१६०॥
निषेधान्न पृथिव्यादिनिःश्रिता धवलादयः ।

निश्रयस्याश्रयस्य निषेधादनाश्रयात्सदसतोरित्यादिना **न पृथिव्यादिनिःश्रिता धवलादयोऽपि**। कुत एव रागादयः।

कथन्तर्हि भूतान्याश्रित्योपादाय रूपमुत्पद्यत इतीष्टमित्याह (।)

तदुपादाय शब्दस्य हेत्वर्थः स्वाश्रयेण च ॥१६१॥
अविनिर्भागवर्तित्वाद् रूपादेराश्रयोऽपि वा

---

[1]सत्कायदर्शनस्य। [2]वातपित्तश्लेष्मणां क्रमात् महदादित्वेन रागादेर्भूत-धर्मत्वं न भूतधर्मत्वे हेतुरयं।

[3] स्वसदृशहेतुका रागादयः सुराशक्त्योरिव।

तदुपादाय शब्दश्च तानि भूतानि उपादाय शब्दश्च **हेत्वर्थः**। भूतानि हेतू-कृत्योपादाय रूपमुत्पद्यत इत्यर्थः। **स्वा**[1]**श्रयेण** भूतचतुष्केण **रूपादे**रेकसामग्र्यधी-नत्वेन (१६१) **अविनि**[2]**र्भागवर्त्तित्वाद्**विभागेनानवस्थितेराश्रयोपि **वा** भूतचतुष्कं।

मदादिशक्तेरिव चेद् विनिर्भागो ;

स्यादेतत्(।)सुराया **मदशक्ते**राविशब्दात् क[3]नकादेरुन्मादशक्ते[4]रिवाश्रित-त्वेपि **विनिर्भागो** भूतैः सह चैतन्यस्य स्यात्।

a. भूतचैन्ययोर्भेदात्

यथा मदशक्तिरहिता व्यापन्ना सुरा दृश्यते। एवं चैतन्यरहितानि भूतान्यपि स्युरिति चेत्(।)

न वस्तुनः ॥१६२॥

शक्तिरर्थान्तरं वस्तु नश्येन्नाश्रितमाश्रये।
तिष्ठत्यविकले याति, तत्तुल्यं चेन्न भेदतः ॥१६३॥
भूतचेतनयोः ;

न वस्तुनः सुरादेः **शक्तिरर्थान्तरं** किन्तु **वस्त्वे**वार्थक्रियाशक्तं शुक्त्याद्यवस्थायां **न**[5]**श्येत्**। असमर्थस्य चोत्पत्ति[6]**र्नाश्रितं** शक्त्याद्य**विकल आश्रये तिष्ठति**[7] **यास्य**-पति। **तत्तुल्यञ्चेत्** भूतचेतनयोर[8]प्यैकात्म्यं।[9] तद्भूतचैतन्ये भूते नष्टे निश्चेतनं भूतान्तरमुत्पद्यत इति चेत्। **न** युक्तमेतत्। **भेदतो** (१६३) **भूतचैतन्ययोः**।

कथमित्याह (।)

भिन्नप्रतिभासावबोधतः।
अविकारश्च कायस्य तुल्यरूपं भवेन्मनः।।१६४॥
रूपादिवत् ;

भिन्नप्रतिभासावबोधतः। भिन्नाकारज्ञानविषयतया भिन्ने[10] भूतचैतन्ये नान्यथा

---

[1] अभ्युपगम्याह। [2]धत्तूर

[3] शुक्तिभावे, मद्यनिवृत्तेर्ध्वंसत्वनिवृत्तौ। [B] क्षणिकत्वात्।

[5] अथ सुरास्थितैव तदाह। [6] शुक्लत्वादिवद् भूताश्रितत्वं।

[7] भिन्नाकारज्ञानाभ्यामनयोर्ग्रहादन्यथातिप्रसङ्गः विश्वमेकं स्यात् कायमन-इन्द्रियाभ्यां च ग्राह्यत्वात्। यदा शरीरमनालम्ब्य विषयान्तरमालम्बते तदा-ऽशरीराकारोदयात्।

क्वचिदपि भेदसिद्धिः। यदि च देहचित्तयोरैक्यं तदा आविकारञ्च कायस्य यावन्न विक्रियते देहस्तावत्तुल्यमेकाकारम्भवेन्मनो [1] (१६४) रूपादिवत्।

b. वासनाभेदतो भेदात्

स्यादेतत् (।) एक[2]रूपत्वेपि देहस्वार्थानां नानारूपत्वात् ज्ञानमपि तथे-
13b स्याद्(।)

विकल्पस्य कैवार्थपरतन्त्रता।

विकल्पस्य कैवार्थपरतन्त्रता। येनार्थनानात्वात् कल्पनापि तथा स्यात्। अनपेक्षितसन्निधयः उपादानवशेन विकल्पाः प्रवर्तन्ते इति वासनाभेदादेषां भेदः।

अनपेक्ष्य यदा कार्यं वासनाबोधकारणम् ॥१६५॥
ज्ञानं स्यात् कस्यचित् किञ्चित् कुतश्चित् तेन किञ्चन।
अविज्ञानस्य विज्ञानानुपादानाच्च सिध्यति ॥१६६॥

एवञ्चा[2]नपेक्ष्य यदा कार्यं किञ्चिज्ज्ञानं वासनाबोधस्य प्रबोधस्य कारणं स्यात्। (१६५) कस्य[3]चिदुत्पद्यमानस्य ज्ञानस्य तदा तेन प्रबोधकानुरोधेन कुतश्चिज्ज्ञानादनन्तरं किञ्चन ज्ञानं स्यादिति सुस्थमस्य[4] पक्षे। अविज्ञा[5]नस्य विज्ञानशून्यस्य लोष्टादेर्विज्ञानानुपादानाच्च[5] सिध्यति विज्ञानादेव विज्ञानं।[6] (१६६)

c. अविज्ञानतो विज्ञानानुत्पादात्।

विज्ञानशक्तिसम्बन्धादिष्टश्चेत् सर्ववस्तुनः।
एतच्छांख्यपशोः कोऽन्यः सलज्जो वक्तुमीहते ॥१६७॥
अदृष्टपूर्वमस्तीति तृणाग्रे करिणां शतम्।

सर्व्वस्य वस्तुनो विज्ञानशक्तिसम्बन्धादविज्ञानाद्विज्ञानानुत्पादनमिष्टं[7] चेत्। ए[8]तद्विज्ञानस्य शक्तिरूपतयाऽवस्थानं सांख्यपशोः कोऽन्यः सलज्जो वक्तुमीहते। (१६७) यो ब्रूयाददृष्टमपि तृणाग्रे करिणां शतमस्तीति।

---

[1] भिन्नभिन्नार्थाकारं मनोज्ञानं न स्यात्।

[2] स्वमतं समर्थयते।

[3] कार्यस्य।

[4] एतच्च तयोर्व्विरोधात्।

[5] न भूतधर्मत्वप्रतिक्षेपादेरेव।

[6] अविज्ञानान्न विज्ञानमिति यदुक्तं तदिष्टमेव सांख्यस्येति सिद्धसाधनं।

[7] सर्व्वत्र शक्तिव्यक्ती तन्मतेन।

[8] सिद्धसाधनत्वं परिहरति।

तथाहि यदि शक्तिरभिव्यक्तिरूपाद् विज्ञानादन्या तदाऽविज्ञानत्वं सिद्धं। अथान्यथा तदा (।)

> यद् रूपं दृश्यतां यातं तद् रूपं प्राक् न दृश्यते ॥१६८॥
> शतधा विप्रकीर्णेऽपि हेतौ तद् विद्यते कथम् ।

यद्रूपं रूपा[2]नाख्यं दृश्यतां यातमभिव्यक्तावस्थायां तद्रूपं प्राक् शक्त्यवस्थायां शतधापि विप्रकीर्ण्णे हेतौ न दृश्यते (१६८)। कथन्तद्विद्यत इति नाविज्ञानत्वम-सिद्धं (।)

किञ्च (।)

> रागाद्यनियमोऽपूर्वप्रादुर्भावे प्रसज्यते ॥१६९॥

न चेत् परलोकादागच्छति चित्तसन्तानः तदाऽपूर्व्वसत्त्वप्रादुर्भावे रागाद्यनियमश्चक्षुराद्यनियमवत् प्रसज्यते। यथा चक्षुःकरचरणश्यामतानियमः पुरुषे नेक्ष्यते कदाचित् कस्यचिदभावदर्शनात्। तथा रागी रागितरो नीरागश्च कश्चित् स्यात्। (१६९)

d. भूतात्मतया समानरागताप्रसङ्गात् ।

> भूतात्मताऽनतिक्रान्तः सर्वो रागादिमान् यदि ।
> सर्वः समानरागः स्याद् भूतातिशयतो न चेत् ॥१७०॥
> भूतानां प्राणिताऽभेदेऽप्ययं भेदो यदाश्रयः ।
> तन्निर्ह्रासातिशयवत् तद्भावात् तानि ह्रापयेत् ॥१७१॥

भूतात्मताया अनतिक्रान्तः सर्व्वः पुमान् रागादि[1]मान् यदि तदा सर्व्वः समान-रागः स्यात्। भूतात्मताया अविशेषात्। भूतानामवान्तरादतिशयतः समानरागता प्रसङ्गो न चेत् (१७०) भूतानां प्राणिताया अभेदेप्य[2]यं भेद उत्कटमन्दरागत्वादिको यदाश्रयो यदवान्तरविशेषवत्[3] कारणमाश्रित्य तत्कारणं निर्ह्रासातिशयवत् अपच[4]यतारतम्यवत् तद्भावाद्रागादिमत्त्वात् तानि भूतानि ह्रापयेत् भ्रंशयेदिति नीरा[4]गोपि कश्चित् सत्त्वः स्यात्। (१७१)

---

[1] आदिना सुखादयः।

[2] अयं प्राणी प्राणितरः प्राणितम इत्यभेदे।

[3] भूतातिशयं।   [4] यो यत्रोत्कर्षवान् स तत्र सम्भवदुच्छेदधर्म्माद्यनिबन्धनं रागादि निवर्तयेत् तत्र शुक्लत्वादिहेतुवत्।

न चेद् भेदेऽपि रागादिहेतुतुल्यात्मताक्षयः ।
सर्वत्र रागः सदृशः स्याद्धेतोस्सदृशात्मनः ॥१७२॥

भेदे मन्दोत्कटरागादिजनकेऽवान्तरभूतविशेषेपि रागादिहेतुत्वेन या तुल्यात्म[१]ता सदृशता तस्याः क्षयो न चेत् सर्वत्र पुंसि सदृशो रागादिः स्यात्। सदृशात्मनो हेतोर्भावात्। (१७२)

न हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः क्वचित् ।
तारतम्यं पृथिव्यादौ प्राणितादेरिहापि वा ॥१७३॥

न[२] हि गोप्रत्ययस्यास्ति समानात्मभुवः सदृशकारणोत्पत्तेः। क्वचित् शाबलेयादौ तार[३]तम्यमपि तु सर्व्वत्र समानतैव। पृथिव्यादौ सदृशे हेतौ प्राणितादेरिह वा र्व्वाक मते[४]पि वा विशेषो न विद्यते[५]। (१७३)

औष्ण्यस्य तारतम्येऽपि नानुष्णोऽग्निः कदाचन ।
तथेहापीति चेन्नाग्नेरौष्ण्याद् भेदनिषेधतः ॥१७४॥

औष्ण्यस्य तारतम्येपि खादिराग्न्यादौ[६] नानुष्णोऽग्निः कदाचन। तथेह रागादितारतम्येपि न वीतरागः कश्चिदिति चेत् कदाचन नैतद्युक्तं। अग्नेरौष्ण्याद् भेदस्य निषेधतः। नैतद्युक्तं। भास्वररूपोष्णस्पर्शादिरग्निरुच्यते। तेनौष्ण्याभावेऽग्निरेव न स्यात्। रागादिस्तु भूतेभ्योऽन्यस्तदभावेपि तेषां भावात्। (१७४)

अतः सविशे[६]षणं हेतुन्दर्शयति।

तारतम्यानुभाविनो यस्यान्यस्य सतो गुणाः ।
ते क्वचित् प्रतिहन्यन्ते तद्भेदे धवलादिवत् ॥१७५॥

गुणेभ्योऽन्यस्य यस्य सतो धर्मिणो ये तारत[६]म्यानुभाविनो गुणास्ते क्वचिद् धर्मिणि प्रतिह[७]न्यन्ते। तद्भेदे भूतभेदे धवलादिवत्।[८] न हि सर्व्वो भूतपरिणामः शुक्लः। (१७५)

---

[१] रागादिहेतुः सामार्थ्यं, तस्य यदि क्षयः स्यात्तदा विरागः स्यात्, न चास्ति क्षयः (।) यतोऽक्षयस्तेन वीतरागो न चेत् तदा। [२] तुल्यहेतुकं विशिष्यत इति दृष्टान्तमाह [३] गोतरो गोतम इति। [४] यथा न प्राणी प्राणितर इति तथा रागी रागितर इत्यपि न युक्तं तुल्यहेतुसम्भवात्। [५] सांख्यादिराह। [६] धर्मिणो गुणा इति विशेषणं न औष्ण्यस्याग्निर्धर्मी।
[७] उच्छिद्यन्ते। [८] कृष्टस्य अन्तोर्दृष्टेः।

f. न रूपवद् रागोऽपि भूतधर्मः

स्यादेतद् (।)भूतधर्मो रूपादिर्यथावश्यं अभूत्वा भवति तथा रागोपि देहिनः स्यादित्याह (।)

रूपादिवन्न नियमस्तेषां भूताविभागतः ।
तत् तुल्यश्चेन्न रागादेः सहोत्पत्तिप्रसङ्गतः ॥१७६॥

रूपा[1]दिवन्न नियमो रागादेस्तेषां रूपादीनां भूताविभागतः। न हि रूपादिसामान्यं विना भूता[2]नि वर्तंते। रागादेरपि तद्भूताविनिर्भागवर्त्तित्वं तुल्यञ्चेत्। नैतदस्ति। रागा[3]देर्भूतैः सहोत्पत्तिप्रसङ्ग[?]तो विषयैः कादाचित्कसन्निधानैर्नियमितत्वात्। (१७६)

न सहोत्पादप्रसङ्ग इति चेदाह (।)

विकल्प्यविषयत्वाच्च विषया न नियामकाः ।
सभागहेतुविरहाद् रागादेर्नियमो न वा ॥१७७॥

विकल्प्यः कल्पितस्तद्विषयत्वाच्च रागादेर्विषया रूपादयोऽग्राह्यत्वान्न नियामकाः। किञ्चाविज्ञानस्य विज्ञानहेतुत्वात् नेत्यु[4]क्तं। त्वन्मते सभागस्य च[5] हेतोर्विरहा[6]त् रागादेर्नियमो देशकालस्वभावविषयो न वा स्यादहेतुत्वात्। (१७७)

f. न भूतान्येव हेतुः

भूतान्येव हि हेतुरिति चेत्।

सर्वदा सर्वबुद्धीनां जन्म वा हेतुसन्निधेः ।

तर्हि सर्व्वदा सर्व्वबुद्धीनां सुखदुःखेच्छाद्वेषराग[7]कृपादीनां जन्म वा स्यात्। 142a
हेतोर्भूतसंघातस्य सन्निधेः। तदेवं रा[8]गादेः पाटवेक्षणादित्यादिना चतुर्णामरूपिणां स्कन्धानां सभागहेतुकत्वे साधिते साधितं संसारित्वमुपादानस्कन्धानां त एव दुःखमित्युक्ताः।

---

[1] सामान्यमत्र विशेषे व्यभिचारात्।

[?] सहवृत्तिनियमेनेत्यर्थः। [2] सामान्यं कर्तृ। [3] द्वेषादेर्युगपत् रागादिहेतुः।

[4] अविज्ञानं न विज्ञानहेतुरित्युक्तं परं प्रति। इदानीमपि परं प्रत्याह।

[5] वा समुच्चयार्थः।

[6] यद्यपि तृणादयो हस्त्यात्मना परिणतास्तत्रापि तेषां न तच्छक्तिरस्ति।

[7] दुःखसत्यव्याख्यारम्भे।

IV. चतुराकारं दुःखसत्यम्

दुःखसत्यञ्चानित्यतो दुःखतः शून्यतोऽनात्मतश्चेति चतुराकारमाख्यातुमाह (।)

कदाचिदुपलम्भात् तदध्रुवं दोषनिश्रयात् ॥१७८॥
दुःखं हेतुवशत्वाच्च न चात्मा नाप्यधिष्ठितम् ।

कदाचिदुपलम्भाद् दुःखमध्रुवमनित्यं । **दोषनिश्रया**[1]**त्** रागादिदोषाश्रयेणोत्पत्तेः। (१७८) **हेतुवशत्वाच्च**। सर्व्वं परवशं[1] दुःखमिति न्यायात् दुःखं तत्। न **चात्मा**श्रयं। *अना*[2]*त्मनः आत्मविलक्षणत्वात्*। **ना**[3]**प्यधिष्ठितं**। अधिष्ठातुरात्म[4]नोऽभावात्। अनेन शून्यत इत्याख्यातं।

कस्मात्पुनरात्मा नाधिष्ठातेत्याह—

नाकारणमधिष्ठाता नित्यं वा कारणं कथम्॥१७९॥

नाकारणमधिष्ठाताऽतिप्रसङ्गात्। **नित्यं वा** द्रव्यं **कारणं कथं** (।) तस्य क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रियाविरहात्। (१७९)

तस्मादनेकमेकस्माद् भिन्नकालं न जायते ।

तस्मादनेकं भिन्नकालदृश्यमानं सुखदुःखादिकार्यं **नैकस्माज्जायते** एकस्यानेककरणे समर्थस्य सकृदेव तत्क्रियाप्रसङ्गात्।

कार्यानुत्पादतोऽन्येषु सङ्गतेष्वपि हेतुषु ॥१८०॥
हेत्वन्तरानुमानं स्यान्नैतन् नित्येषु विद्यते ।

किञ्चा[5]**न्येषु हेतुषु सङ्गतेषु** मिथो मिलितेष्वपि **कार्यानुत्पादतो** (१८०) **हेत्वन्तरानुमानं स्यात्** (।) यथा रूपालोकमनस्कारेषु सत्स्वपि चक्षुर्विज्ञानमनुत्पद्यमानं चक्षुरनुमापयति। **नैतत्**कार्यानुत्पत्त्याऽनुमानं **नित्येषु विद्यते** तेषामव्यति[6]रेकित्वात् (।)

(ख) समुदयसत्यम्

I. चतुराकारः समुदयः

चतुराकारं दुःखं व्याख्याय समुदयतो हेतुतः प्रत्ययतः प्रभवतश्चेति चतुराकारं समुदयं व्याख्यातुमाह (।)

---

[1] सास्रवत्वात् उत्पत्त्या क्लिश्यन्ति विपाकेन च। [2] हेतुवशत्वाच्च। [3] नात्मीयं [4] सभागतो जातत्वात्। [5] तद्व्यतिरेकेपि कार्योत्पत्तेः।

कादाचित्कतया सिद्धा दुःखस्यास्य सहेतुता ॥१८१॥
नित्यं सत्वमसत्वं वा हेतोर्वाह्यानपेक्षणात् ।

a. कादाचित्कतया दुःखस्य सहेतुता सिद्धा (१८१)। नित्यं सत्वमसत्वं वा हेतोर्भवति यथाऽऽकाशस्य शशविषाणस्य वाह्यानपेक्षत्वात्। य एव च दुःखहेतुः स एव समुदयः।

तैक्ष्ण्यादीनां यथा नास्ति कारणं कण्टकादिषु ॥१८२॥
तथाऽकारणमेतत् स्यादिति केचित् प्रचक्षते ।

न[1]नु यथा कण्टकादिषु तैक्ष्ण्यादीनां कारणं नास्ति (१८२)तथाऽकारणमेतत् दुःखं स्यात्। तत् कुतः समुदय इति केचित् स्वभाववादिनः प्रचक्षते(।)

b. ते एवं वक्तव्या(ः।)

सत्येव यस्मिन् यज्जन्म विकारे वाऽपि विक्रिया ॥१८३॥
तत् तस्य कारणं प्राहुस्तत् तेषामपि विद्यते ।

सत्येव यस्मिन् वस्तुनि यस्य जन्म। यस्य विकारे सत्येव वा यस्य विक्रिया (१८३) तत्तस्य जन्मिनो विकारिणश्च कारणं प्राहुर्विद्वांसः। तज्जन्म सत्येव बीजोदकपृथिव्यादिषु[4] तदुत्कर्षापकर्षादिविकारे च विकृतत्वं तेषां कण्टकादीनामप्यस्तीति तेपि सहेतुका एव। एवं स्कन्धा अपि।

ननु स्पर्शे सति भवति चक्षुर्विज्ञानं। असति च न भवति[2](।) न च तत् कारणमतोऽतिव्याप्तिरित्याह (।)

स्पर्शस्य रूपहेतुत्वाद् दर्शनेऽस्ति निमित्तता ॥१८४॥

स्पर्शस्य रूपाद्यविनिर्भा[3]गिनः सहकारिभावेन रूपहेतुत्वात्। दर्शने चक्षुर्विज्ञानेऽस्ति निमित्तता पारम्पर्येणेति नातिव्याप्तिः। (१८४)

एतच्च व्यतिरे[4]कमभ्युपगम्योक्तं न तु रूपमुपदर्श्य स्पर्शाभावे नेत्रबुद्धेरभावः शक्य[4]दर्शनः। रूपस्पर्शयोरविनिर्भागवर्त्तित्वात्। तस्य च दुःखस्य (।)

---

[1] कः पद्मनालदलकेशरकर्णिकानां संस्थानवर्णरचनामृदुतादिहेतुः (।) पत्राणि चित्रयति कोत्र पतत्रिणाम्वा स्वाभाविकं जगदिदं नियतं तथैव ॥ दुःखमहेतुकं चार्वाकः।

[2] स्पर्शवत्येव संहते चक्षुर्विज्ञानं मन्यते।

[3] स्पर्शभूतचतुष्कात्मा उपादाय रूपस्य हेतुः। [4] अतिव्याप्ति।

नित्यानां प्रतिषेधेन नेश्वरादेश्च सम्भवः ।
असामर्थ्यादतो हेतुर्भववाञ्छा ;

नित्यानां क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियायामसामर्थ्यात् । **प्रतिषेधेन**[1] च **नेश्वरादे**रादिग्रहणात् प्रधानपुरुषादेः कारणात्सम्भव उत्पादः । अतो नित्यादनुत्पत्तेर्दुःखस्य **हेतुर्भववाञ्छा** जन्मतृष्णा, जन्मस्थानावस्था[2] सत्त्वाद्यभिला[3]षात्मिका । (१८५)

परिग्रहः ॥१८५॥
यस्माद् देशविशेषस्य तत्प्राप्त्याशाकृतो नृणाम् ।

यस्माद् देशविशेषस्य परिग्रहः **तत्प्राप्ति**तृष्णा**कृतो नृणां** । नृशब्दः प्राण्युपलक्षणः । ततो गर्भस्था[4]नादानमपि तत्तृष्णाकृतमेव । (१८६)

C. ननूक्तं भगवता "तत्र कतमस्समुदय आर्यसत्यं पौनर्भाविकी न[5]न्दी रागसहगता तत्र तत्राभिनन्दिनी यदुत कामतृष्णा भवतृष्णा विभवतृष्णा चे"*ति तत्कथमेका भवतृष्णोच्यते समुदयसत्यमिति । अत्राह (।)

सा भवेच्छाऽप्त्यनाप्तीच्छोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥१८६॥
यतोऽपि प्राणिनः कामविभवेच्छे च ते मते ।

यतः कारणात् **प्राणिनः सुखदुःखयोः** क्रमेणा**प्त्यनाप्तीच्छोः प्रवृत्ति**र्गर्भस्थानपरिग्रहायातः **सा भवेच्छा**पि (१८६) **कामविभवेच्छे च ते मते** । सुखप्राप्तीच्छा कामतृष्णा । दुःखवियोगेच्छा विभवतृष्णा । भवतृष्णायां सुखदुःखप्राप्तिपरिहारेच्छापूर्व्विकायां गर्भस्थानोपादानेच्छात्मिकायां द्वयोरपि संग्रहादविरोधः । (१८७)

सर्वत्र चात्मस्नेहस्य हेतुत्वात् संप्रवर्त्तते ॥१८७॥
असुखे सुखसंज्ञस्य ;

समुदयस्य च समुदयात्मकत्वात् **सर्व्वत्र** विषयेऽसुखे सुखरहिते **सुखसंज्ञस्य** दुःखविपर्ययस्तस्यानेनाशुचौ शुचिविपर्यासोपि कथितः । न ह्यशुचौ तथा मन्यमानकस्यचित् सुखसंज्ञाऽऽत्मस्नेहेनेति **आत्मस्नेहस्य हेतुत्वा**दिति । अहङ्कारममकारो-

---

[1] "कारणमविकृतिकृन्न्यज्जायतेऽन्यस्य कारणमि"त्यादिना ।

[2] अवस्था मनुष्यदेवादि ।   [3] सहायाः सत्त्वाः उपकरणञ्चन्दनादि । [4] गर्भादि ।   [5] द्वयो रागयोः समवधानाभावादाह । वर्तमानार्थालम्बनाकृष्टा प्रीतिर्नन्दी ।   * दीघनिकाय २।२२

त्थापितस्य।[1] अनेनात्मनि आत्मस्नेहविपर्यास उ[2]क्तः। संप्रवर्तत इत्यनेनानित्य-
विपर्यासः सूचितः। न हि नित्यविपर्यासम्विना फलार्थी प्रवर्तते। 14b

तस्मात् तृष्णा भवाश्रयः।

तदेवं चतुर्विपर्यासवासितमानस एवात्मस्नेहात् सुखदुःखप्राप्तिपरिजिहीर्षया **प्रवर्तते**। तथा गर्भस्थानेपि सुखदुःखप्राप्तिपरिहारेच्छैव तृष्णा। **तस्मात्तृष्णा भवस्याश्रयो** हेतुः। अनेन हेतुत आख्यातं।

विरक्तजन्मादृष्टेरित्याचार्याः संप्रचक्षते ॥१८८॥
अदेहरागादृष्टेश्च देहाद् रागसमुद्भवः।

ननु "**विरक्तस्य जन्मादृष्टेरि**(न्यायसू० ३।१।२५)**त्याचार्या** गौ त मा द[2]योपि **संप्रचक्षते** (। १८८) **ऽदेहस्य रागादृष्टेश्च देहाद्रागसमुद्भवः** स्थितस्ततो न देही वीतरागः।

अत्राह (।)

निमित्तोपगमादिष्टमुपादानं तु बार्यते ॥१८९॥

निमित्तस्य सहकारिकारणस्योपगमात् देहोस्य रागस्य सहकारिकारणमिष्टं ततो नानिष्टमापद्यते। **उपादानन्तु** देहो रागस्य **वार्यते**। राग एव तू[3]पादानकारणं। न च रागो जन्महेतुः। विरक्तस्य करुणया जन्मसम्भवात्। र[4]क्तस्यापि तृष्णयैव जन्मग्रहः। अनेन प्रत्ययत इति व्याख्या[5]तं। (१८९)

इमां तु युक्तिमन्विच्छन् बाधते स्वमतं स्वयम्।
जन्मना सहभावश्चेत् जातानां रागदर्शनात् ॥१९०॥

d. विरक्तजन्मादृष्टेरितीमां **युक्तिमन्विच्छन्** चा र्वा कः **स्वमतं स्वयं**[2] **बाधते**। रागहेतुको देहः तद्धेतुकश्च राग इति। अन्योन्यहेतुत्वात् जन्मप्रबन्धसिद्धेः। वीतरागाभ्युपगमाच्च स्वमतबाधास्य **जन्मना सहभावो** रागादीनां न पूर्वं रागोस्ति जातानां **रागदर्शनात्**। अतो न रागो देहहेतुरिति चेत्। (१९०)

सभागजातेः प्राक् सिद्धिः;

---

[1] अहंकारममकारो यस्य।
[2] वसुबन्धुनैवमुक्ते चार्वाक आह।
[3] देहस्य [4] न रागमात्रात्
[5] प्रभवाकारमाह।

II. तृष्णा जन्मसमुदयः

नन्वेवं देहोपि न स्यात् रागहेतुः सहभावात्। न चाहेतुकता। ततः सभागात् सजातीयाद्रागाज्जातेरुत्पादात्। प्राग्रागस्य सिद्धिरित्यायातं।

III. कर्माऽपि

नन्वविद्या तृष्णा कर्म च जन्मकारणं[*] तत्कथं तृष्णैव केवला समुदय उक्त इत्याह (।)

कारणत्वेऽपि नोदितम्।
अज्ञानं, उक्ता तृष्णैव सन्तानप्रेरणाद् भवे ॥१९१॥
आनन्तर्याच्च कर्मापि सति तस्मिन्नसंभवात्।

कारणत्वेपि नोदितमज्ञानमविद्या मोहापरसंज्ञकं। उक्ता तृष्णैव तयैव सन्तानस्य पञ्चस्कन्धसन्ततेः प्रेरणात्[1] किमर्थं भवे(१९१) जन्मनिमित्तं कर्मापि हेतुत्वेऽपि नोक्तं समुदयत्वेन सति तस्मिन्नज्ञाने कर्मणि च। तृष्णाऽसंमुखीभावेऽभावाज्जन्मनः। आनन्तर्याच्च तृष्णायाः सतोरपि मोहकर्मणोस्तृष्णाया असंमुखीभावे जन्मन आक्षेपकत्वासंभवात्[2] यथा विमुक्ति(:) चित्तस्येत्युक्तः समुदयः।

तदनात्यन्तिकं हेतोः प्रतिबन्धादिसम्भवात् ॥१९२॥

तदेतद्यथोक्तकारण(समुदय)स्वभावं दुःखमनात्यन्तिकं संभवदुच्छेदं दुःखहेतोस्तृष्णायाः प्रतिबन्धस्य संभाव्यमानत्वात्। आदिशब्दादविद्यादेः सहकारिणो वैकल्यसम्भवात्।

अनेन निरोध एव नास्तीति वादि[3]नः प्रतिनिरोधत इति कथितं।

(ग) निरोधसत्यम्

संसारित्वादनिर्मोक्षो नेष्टत्वादप्रसिद्धितः।

ननु संसारित्वादनिर्म्मोक्षो मुक्तिर्नास्ति कस्यचित्। तत्कथं निरोधसम्भावना। नैष दोष इष्टत्वात्। को नाम मुक्तिं संसारिण इच्छति। अप्रसिद्धितस्तस्य। न हि संसारी कश्चिदस्ति। किन्तु दुःखं केवलं हेतुबलात्प्रवर्तते तदभावाच्च न भवतीति ब्रूमः।

---

[1] इयमेव प्रभविष्णुत्वात् प्रभवः। [2] आनन्तर्य्याच्च तृष्णायाः।
[3] मीमांसकादयः।

I. संसार्यभावे मुक्तिव्यवस्था

यदि संसारी कश्चिन्नास्ति को[1] मुक्त्यर्थी किमर्थं प्रवर्तते इत्याह (।)

यावच्चात्मनि न प्रेम्णो हानिः स परितस्यति ॥१९३॥
तावद् दुःखितमारोप्य न च स्वस्थोऽवतिष्ठते ।

यावच्चात्मनि एकत्वाहंकारविषयेषु स्कन्धेषु **प्रेम्णः** स्नेहस्य **न हानिस्तावद्** दुःखितमात्मानमारोप्य **स** प्राण्यभिमतो दुःखसन्तानः **परितस्यति** (१९३) दुःखमास्ते। **न च** दुःखहेत्वपगमोपायाभ्यां स क्लेशम्विना **स्वस्थोऽवतिष्ठते।**

किन्तु (।)

मिथ्याध्यारोपहानार्थं यत्नोऽसत्यपि मोक्तरि ॥१९४॥

मिथ्याध्यारोपस्य संसारित्वाध्यवसायस्य **हानार्थं यत्नोऽसत्यपि** कस्मिंश्चिदात्मादौ **मोक्तरि।** न हि यथावस्त्वेव व्यव[3]हारः। किन्तु यथावसायञ्च। तथाहि रज्जुरपि सर्पाध्यवसायविषयत्वात् परिहारविषयः। एवमहमेव बद्धोऽहमेव मोक्ष्यामीत्यध्यारोपान्मुक्त्यर्थं व्यायामः।(१९४)

II. मुक्तानां संसारे स्थितिः

भवत्वात्मग्रहविपर्यस्तानां सुखाद्यभिलाषात्प्रवृत्तिलक्षणा संसारे स्थितिरुन्मीलितात्मग्रहयोनिसकलदोषराशयस्तु कस्मादासत इत्याह (।)

अवस्था वीतरागाणां दयया कर्मणाऽपि वा ।

a. **अवस्था वीतरागाणां दययापि कर्मणापि वा** वीतमोहानामपि दुःखाद् दुःख[2]-हेतोश्च लोकमुद्धर्तुकामतया स्थितिः। तावत्कालानुबन्धिशरीराक्षेपकेन कर्मणा वा स्थितिः।

तदेवाह (।)

आक्षिप्तेऽविनिवृत्तीष्टेः ;

आक्षिप्ते कर्मणा कायेऽविनिवृत्तेर्निवृत्यभावस्येष्टेः। यद्येवं जन्मान्तराक्षेपकस्य कर्मणः सद्भावात् भवा[4]न्तरञ्च स्यादित्याह—

सहकारिक्षयादलम् ॥१९५॥
नाक्षेप्तुमपरं कर्म भवतृष्णाविलंघिनाम् ।

---

[1] तत्र च ते प्रेक्षकाः।

सहकारिण आत्मात्मीयादिविपर्यासज्ञानस्य तृष्णायाश्च **अभावात्** (१९५) न शक्तं **कर्माक्षेप्तुमपरं** भवं **भवतृष्णाविलंघिनां**। तृष्णालंघना नैरात्म्यदृष्टिरित्यात्मात्मीयादिमोहनिवृत्तिश्चोक्ता। अनेन सहकारिवैकल्यमुक्तं।

ननु दया[1] सत्त्वदर्शनात् तच्च क्षीणं मुक्तानां तत्कथन्दयया स्थितिरित्याह (।)

दुःखज्ञानेऽविरुद्धस्य पूर्वसंस्कारवाहिनी ॥१९६॥
वस्तुधर्मो दयोत्पत्तिर्न सा सत्वानुरोधिनी ।

दुःखस्यानित्यदुःखशून्यानात्मकाकारस्य **ज्ञाने** सत्य**विरुद्धस्य** द्वेषाभावात् **सर्वथाप्रसिद्ध**[2] तस्य **पूर्वसंस्कारवाहिनी** (१९६) पूर्वाभ्या[3]सप्रवृत्ता या **दयोत्पत्तिः सा न सत्त्वानुरोधिनी** सत्त्वदृष्टिवशा किन्तु वस्तुनो दुःखस्य कृपाविषयतयाऽभ्यस्तस्य **ध**[4]**र्मः**। उन्मूलितात्मदृष्टीनामपि दुःखस्य कृपाविषयतयाऽभ्यस्तस्य संमुखीभावमात्रेण दयोत्पद्यत इत्यर्थः।

b. एवन्तर्हि रागोपि मुक्तानां[5] स्यादित्याह (।)

आत्मान्तरसमारोपाद् रागो धर्मेऽतदात्मके ॥१९७॥

आ[6]**त्मान्तरस्य** स्थिरसुखात्मात्मीयरूपस्यारोपात् **धर्मे** स्कन्धमात्ररूपे**ऽतदात्मके** वस्तुनोऽस्थिरादिस्वभावे **रागो**ऽभिष्वङ्गरूपो भवति॥ (१९७)।

दुःखसन्तानसंस्पर्शमात्रेणैवं दयोदयः ।

दयोदयस्तु दुःखसन्तानस्य संस्पर्शो दर्शनं तन्**मात्रेणैवं** भ[7]वति। न तत्र सत्त्वदर्शनापेक्षा।

c. यथा दुःखदर्शनात् दयोत्पत्तिस्तथापकारिणि द्वेषोपि स्यादित्याह (।)

मोहश्च मूलं दोषाणां स च सत्वग्रहः;

मोहश्च[8] **मूल**मादिकारणं **दोषाणां स च** मोहः **सत्त्वग्रहः**। उन्मूलितसत्त्वदृष्टेश्च। (१९८)

विना ॥१९८॥
तेनाद्यहेतौ न द्वेषो, न दोषोऽतः कृपा मता ।

---

[1] द्वेषो हि कृपाविरोधी स प्रहीणद्वेषः। [2] करुणाया। [3] शास्तुः।
[4] एतेन धर्मालम्बनी कृपोक्ता [5] उक्तस्कन्धेभ्योऽन्यत्वादन्तरशब्दः।
[6] इति रागादन्या कृपा। [7] अमूढस्य पापावृत्तेः।

तेन[3] सत्त्वग्रहेण विनाऽग्रहेतावपकारिणि न द्वेषोऽस्ति आत्मनोऽदर्शनात्तदपकारभ्रान्त्यभावात्। अतो दोषमूलस्यात्मग्रहस्याभावादुत्पद्यमाना कृपा न दोषो मता (।)

b. यदि पूर्व्वकर्म्मविषतस्तदैव न निर्व्वाणं[1] तदा सांसारिकतैव स्यादित्याह(।)

नामुक्तिः पूर्वसंस्कारक्षयेऽन्याप्रतिसन्धितः ॥१९९॥
अक्षीणशक्तिः संस्कारो येषां तिष्ठन्ति तेऽनघाः।
मन्दत्वात् करुणायाश्च न यत्नः स्थापने महान् ॥२००॥

नामुक्तिः किन्तु मुक्तिरेव **पूर्व्वसंस्कारक्षये** पूर्व्वकर्मविषक्षये सत्यन्यस्य दुःखस्य हेतुवैकल्याद**प्रतिसन्धितः**। (१९९) येषां पुनर्महाकृपाणां प्रणि[4]धानपरिपुष्टस्य जन्माक्षेपककर्मणः **संस्कारोऽक्षीणशक्तिस्तेऽनघाः** सम्यक्सम्बुद्धाः यावदाकाशन्**तिष्ठन्त्येव**। श्रावकाणान्तु कर्मणो नियतकालस्थितिकदेहाक्षेपकत्वान्**मन्दत्वात् करुणाया यत्नश्च महान् स्थापने** नास्तीति न सदा स्थितिः (।२००)

तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा।

तिष्ठन्त्येव सर्व्वदा ते **पराधीनाः** परेषामुपकरणीकृतात्मानो महामुनयः। **येषा**मकारणवत्सलानां **महती कृपा**।

III. सत्कायदृष्टेर्विगमः

सत्कायदृष्टेर्विगमादाद्य एवाभवो भवेत् ॥२०१॥
मार्गे चेत् सहजाहानेर्न हानौ वा भवः कुतः।

a. नन्वाद्य एव मार्ग्गे दर्शनमार्ग्गे **सत्का[5]यदृष्टेर्विगमात्** स्रोत आपन्नस्य **भवो** जन्मान्तरबन्धो **न भवे**दिति **चेत्** (२०१)। **सहजाहानेर्न**। द्विधा हि सत्कायदृष्टिराभिसांस्कारिकी या स्कन्धव्यतिरिक्तात्माध्यवसायिनी, सहजा च। तत्र प्रथमा दर्शनमार्ग्गे हीयते न द्वितीया भावनामार्गहेया। सा च मोहः तृष्णायाश्च हेतुरिति भवति जन्मप्रबन्धः। यदि तु पटुतरप्रज्ञस्याद्य एव मार्ग्गो मार्ग्गान्तरस्वभावः तदा **हानौ वा** सहजाया आत्मदृष्टेः पुन**र्भवः कुत**[6]ः।

b. कीदृशं पुनस्तत्सहजसत्त्वदर्शनमित्याह (।)

१ सुखी भवेयं दुःखी वा मा भूवमिति तृष्यतः ॥२०२॥
यैवाऽहमिति धीः सैव सहजं सत्त्वदर्शनम्।

---

[1] किन्तु स्थितिस्तर्हि कृपापरवशस्य।

सुखी भवेयं दुःखी वा माभूवमिति तृष्यतः। कांक्षमाणस्य **यैवाहमिति धीः सैव** सहजं **सत्त्वदर्शनमुच्यते।**

c. तदप्रहीणं स्रोत आपन्नस्येति कथं ज्ञायत इत्याह (।)

न ह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति ॥२०३॥
न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामोऽभिधावति।

नह्यपश्यन्नहमिति कश्चिदात्मनि स्निह्यति किन्तु पश्यन्नेव (२०३)। **न चात्मनि विना प्रेम्णा सुखकामः** कश्चिद् गर्भस्थानादिम**भिधावति**। अभिधावति
15b च गर्भस्थानं(।) प्रहीणाभिसंस्कारिक सत्त्वदृष्टिरपि स्रोत आपन्नं[7] तदस्याप्रहीणं सहजं सत्त्वदर्शनं।

IV. बंधमोक्षव्यवस्था

ननु सत्यात्मनि बन्धमोक्षावेकाधिकरणौ युक्तौ। नेत्याह।[1]

दुःखस्योत्पादहेतुत्वं बन्धः, नित्यस्य तत् कुतः ॥२०४॥
अदुःखोत्पादहेतुत्वं मोक्षः, नित्यस्य तत् कुतः।

a. **दुःखस्योपादानस्कन्धानामुत्पादहेतुत्वं बन्धः। तत्कुतो नित्यस्य** क्रमयौगपद्याभ्यामर्थक्रिया विरहात् (२०४)। **अदुःखोत्पादहेतुत्वं** दुःखं प्रत्ययहेतुता **मोक्षः। तच्च नित्य[2]स्य कुतः।** न हि पूर्व्वापरैकस्य भावस्य दुःखहेतोः पश्चादहेतुत्वं युक्तं।

b. स्यादेतत् (।) न नित्यस्य हेतुत्वं बन्धमोक्षौ च युक्ताविति। नित्यत्वानित्य[1] त्वाभ्यामवाच्यस्य पुद्गलस्य तौ भविष्यत इति मन्वानं वै भा षि क म्प्रत्याह(।)

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः स हेतुर्न हि कस्यचित् ॥२०५॥

अनित्यत्वेन योऽवाच्यः। अनित्यत्वमुपलक्षणं। नित्यत्वेनाप्यवाच्यः **सहेतुर्न हि कस्यचित्।** तस्यैवाभावात्। तथाहि यद्यसावनित्यो न भवति स्यान्नित्यः। (२०५)

अथ नित्यो न भवति स्यादनित्यः। अन्योन्याभावलक्षणत्वादनयोरेकविधि प्रतिषेधस्यापरप्रतिषेधविधिनान्तरीयकत्वात् न क्वचिद्वस्तुनि द्वयप्रतिषेधसम्भव इति पुद्गलस्याभावादहेतु[2]त्वं अतो **बन्धमोक्षावप्यवाच्ये** पुद्गले **न युज्येते कथञ्चन।**

---

[1] सत्यमप्यात्मनि बन्धाद्यभावमाह।

[2] बन्धासिद्धेः।

c. अथ नित्यत्वेनावाच्यत्वान्न दोष इति चेत्। नन्वेवमनित्य एवोक्तः स्यात्। तथाहि[1] (।)

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावो न नश्यति ॥२०६॥

नित्यं तमाहुर्विद्वांसो यः स्वभावः सर्वदा **न नश्यति** स चेदीदृशो न भवत्यनित्य एव स्यात्। (२०६)

त्यक्त्वेमां ह्रेपणीं दृष्टिमतोऽनित्यः स उच्यताम्।

अत्रेमां पुद्गलदृष्टिं पुद्गलनैरात्म्यवादिनः संस्कारानित्यतावादिनश्च शास्तुः शिष्याणां **ह्रेपणीं** लज्जावर्द्धनीं **त्यक्त्वाऽनित्यः स** पुद्गल **उच्यतां** येन बन्ध[3]मोक्षौ युज्येते। एकाकारो निरोधो व्याख्यातः। × ॥ ×।

(घ) मार्गसत्यम्

(चतुराकारं मार्गसत्यम्)

अथ आकारा वक्ष्यन्ते।

उक्तो मार्गः, तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तते ॥२०७॥

मार्गसत्यं चतुराकारं वक्तुमाह (।)

a. **उक्तो मार्गः** शास्तृपदव्याख्यावसरे[2] नैरात्म्यदर्शनलक्षणः। **तस्याभ्यासादाश्रयः** क्लेशवासनाभूतमा ल य वि ज्ञा नं **परिवर्तते** क्लिष्टदशानिरोधात् क्लेशविसंयुक्तचित्तप्रबन्धात्मना परिणमति। (२०७)

अनेन मार्गत इति मार्गाकारो दर्शितः क्लेशविसंयोगहेतुत्वा[4]त्।

सात्म्येऽपि दोषभावश्चेन्मार्गवत्;

मार्गस्याभ्यासप्रकर्षात् **सात्म्येऽपि** प्रकृतित्वे च प्राप्ते **पुनर्दोषाणां** मोहादीनां **भावः** प्राप्नोति **चेत्**। **मार्गवत्** यथा बन्धावस्थायां दोषसात्म्येऽपि मार्गोऽभ्यासवशादाविर्भवति।

अत्राह (।)

नाविभुत्वतः।

---

[1] न नित्यमन्यदेव किञ्चिदवाच्यता। [2] "उपायाभ्यास एवायन्तादास्याच्छासनं मतमि" (१।१४०) त्यनेन भ्रान्तिनिवर्तकागमनकालमात्रमस्यावस्थानात्।

नाविमुख्यतः असामर्थ्यात्। मार्गसात्म्येऽपि स्थितस्य चेतसि न दोषाणामुत्पत्तुं सामर्थ्यं[1]मस्ति। तन्निदानभूतस्य सत्वदर्शनस्योन्मूलितत्वात्।

अनेन शान्तत इति निरोधाकार उक्तो दोषाणां सर्व्वथा शान्तत्वात्।[5]

ग. सत्कायदृष्टिः

(क) सत्वदर्शनाभावे कारणम्

सत्वदर्शनमेव पुनः कस्मान्न भवतीत्याह (।)

विषयग्रहणं धर्मो विज्ञानस्य यथास्ति सः ॥२०८॥
गृह्यते सोऽस्य जनको विद्यमानात्मनेति च।

विषयग्रहणम्विज्ञानस्य तावत्सति ग्राह्यग्राहकभावो **धर्म**[2]**: यथा चास्ति स** स **विषयस्तथा गृह्यते**। विज्ञानेन विषयिणा (२०८)। स च विषयोस्य विज्ञानस्य **जनको विद्यमानेनात्मना** यथावस्थितेन रूपेण।

एषा प्रकृतिरस्यास्तन्निमित्तान्तरतः स्खलत् ॥२०९॥
व्यावृत्तौ प्रत्ययापेक्षमदृढं सर्पबुद्धिवत्।

यथावस्थितवस्तुग्रहणञ्च **नास्यैषा प्रकृतिः** स्वभावो ज्ञानस्य विषयिणः। यथास्वभावं स्वग्राहिज्ञानजननञ्च विषयस्य प्रकृतिः। अस्याः प्रकृतेस्तज्ज्ञानं **निमित्तान्तरतः**[6] आन्तरादविद्यारूपादागन्तुकाच्च विषयदोषादेः **स्खलद्विषयग्रहण**-विपरीताकारं[3] भवति (।२०९) तच्च **व्यावृत्तौ** विषयविपरीतग्रहणाकारताया निवृत्यर्थं **प्रत्ययापेक्षं** भ्रान्तिनिवर्तककारणमपेक्ष्यमाण**मदृढमस्या**[4]ण्णु **सर्पबुद्धिवत्**। यथा सर्पबुद्धी रज्वा भ्रान्तिनिमित्ता[5] जाता रज्जुस्वरूपग्राहिणः प्रत्ययान्निवृत्ता न पुनरुद्भवतीति। तथा भ्रान्तिनिमित्तनिरासात् दृष्टे नैरात्म्ये वस्तुनि सति नास्ति सत्त्वे दृष्टिसम्भवः[7] ज्ञानस्य विषयस्वरूपग्रहणप्रवणत्वात्। विषयस्य च स्वाकारार्पणप्रवृत्तत्वात्।

a. किञ्च (।)

प्रभास्वरमिदञ्चित्तं प्रकृत्यागन्तवो मलाः ॥२१०॥

प्रभास्वरमनात्मभूतदोषसञ्चय**मिदं चित्तं प्रकृत्या** स्वभावेन। ये तु मनोदोषा

---

[1] प्रकृतिशुद्धहेमवत्। [2] अर्थग्राहिज्ञानमिच्छतो वक्तव्यः। [3] सत्वाध्यवसायि। [4] मन्दमन्दप्रकाशे सर्प्पोचिते प्रवेशे। [5] असहजागन्तुर्दोषः। नैरात्म्यं प्रकृतिः प्रमासिद्धिः।

दृश्यन्ते ते भ्रान्तिनिमित्तोपनीतत्वादागन्तवोऽस्वभावभूताश्चेतसः। तमः तुहिनादय इव नभसः (२१०)।

तत्प्रागप्यसमर्थानां पश्चाच्छक्तिः क्व तन्मये।

तत्प्रागपि तस्मान्नैरात्म्यदर्शनात्पूर्वमपि ततः श्रुतचिन्ताध्यवसानेप्यापात-विष्कम्भनादुत्पत्तुम**समर्थानां** मलानां **पश्चा**न्मार्गनिष्पत्तौ **शक्ति**रुत्पत्तुं **क्व तन्मये** मार्गसात्म्ये[1] स्वरूपे (।)

एतदेवाह (।)

नालं प्ररोढुमत्यन्तं स्यन्दिन्यामग्निवद् भुवि ॥२११॥
बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे शक्तोऽपि वस्तुनि।

शक्तोऽप्युद्धतोपि मनोमलो **नालमत्यन्तं प्ररोढुं वस्तुनि** चित्तसन्ताने कीदृशे बाधकोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे सर्वदृष्टि**बाधक**स्य नैरात्म्यदर्शनस्य मार्गसत्यो**त्पत्ति**स्तस्यां **सामर्थ्यं** प्रभविष्णुत्वं **तद्गर्भे** आनन्तर्यस्य गर्भे तस्मिन् **स्यन्दिन्यां**[1] **भुवि अग्निवत्** (२११)। यथा हि वह्निर्हेतुबलादुत्पन्नोपि स्यन्दिन्यां भुवि बाधकवत्यां नात्यन्तं प्ररोहति तथा मार्गोत्पत्तिसामर्थ्यगर्भे चेतस्युत्पन्ना अपि मला नात्यन्तं विरोहन्ति। सात्मीभूतमार्गे तु हेतुवैकल्यान्नोत्पद्यन्त एव।

(ख) नैरात्म्यदर्शने दोषोत्पत्त्यव्यवस्था

कथञ्च नैरात्म्यदर्शिनो मलोत्पत्तिराशंक्यते। न तावत् हेतुसाकल्यात्सत्व-दृष्टेर्हेतुभूताया अभावात् नैरात्म्यदर्शनवत् सत्त्वदर्शनञ्च भावनयोत्पन्नं हेतुरिति चेत्॥

कुतस्तस्य भावना। किन्नैरात्म्यस्य सो[2]पद्रवत्वात्। किञ्चाभूतत्वेन भ्रम-हेतुत्वात्। अस्वभावेनोपहन्तुं शक्यत्वाद्वा। एतत्त्रयमसङ्गतमित्याह (।)

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः ॥२१२॥
न बाधा यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः।

दोषराशेरुद्वेजकस्य प्रहाणेन **निरुपद्रवस्य** प्रमाणसम्वादि[3]त्वेन **भूतार्थस्य** सत्यार्थस्यानारोपितत्वेन **स्वभावस्य** प्रकृतेर्नैरात्म्यस्याभिरुचितविषयस्य विपर्यये-ष्वात्माद्याकारेष्वभ्यासे सोपद्रवत्वादिना **प्रयत्न** एव तावन्न सम्भवति प्रेक्षस्य। सम्भवेपि वा **विपर्ययैः** (।२१२)

---

[1] नित्यमुदकस्राविण्यां। [2] नैरात्म्ये यदि दोषः स्यात्तदा सत्त्वदर्शनं भावयेत्। तच्च नास्ति दोषत्रयस्याप्यभावात्।

a. **न बाधा** नैरात्म्यस्य सात्मीभूतस्य स्वभावस्यास्ति। [1]**बुद्धेस्तत्र दोषप्रतिपक्षे गुणवति मार्गे पक्षपातात्।**

न हि स्वभावः साक्षात्कृतोऽन्यथा कर्तुं शक्यः। अनेन प्रणीत इति निरोधाकारो दर्शितः।

b. *ननु यदि नैरात्म्यसात्मत्वदर्शनयोः परस्परभेदाद् बा[2]धा तदा राग[3]प्रतिघयोरपि स्या[3]दित्याह* (।)

आत्मग्रहैकयोनित्वात्;

कार्यकारणभावतः ॥२१३॥

रागप्रतिघयोर्बाधा भेदेऽपि न परस्परम्।

आत्मग्रह एको योनिष्कारणं ययोस्तौ तयोर्भावस्तस्मादेककारणत्वात् रागप्रतिघयोर्भेदे[4]पि न परस्परं बाधा रूपरसयोरिव। तथा **कार्यकारणभावतो**पि (२१३) **नान्योन्यं बाधा**। तथाहि यदैकस्मिन् रागस्तदा तदपकारिणि द्वेषः। यदा च क्वचिद् द्वेषस्तदा तदपकारिणि रागोपीति परस्परकार्यकारणभावान्नास्ति विरोधः। चक्षु[5]रादिबुद्धीनामिव।

c. ननु द्वेषादिप्रतिप[6]क्षा मैत्र्यादयो न च तानुच्छिन्दन्तीत्याह (।)

मोहाविरोधान्मैत्र्यादेर्नात्यन्तं दोषनिग्रहः ॥२१४॥

तन्मूलाश्च मलाः सर्वे;

मोहाविरोधान्मैत्र्यादेः। मैत्रीकरुणादयो मोहाविरोधिनोऽतश्च दोषकारणावैकल्या**न्नात्यन्तं** द्वेषादि**दोषाणां निग्रहो मैत्र्यादेः**। आपातविष्कम्भनमात्रन्तु भवति मोहस्यानपायात् (२१४)। **तन्मूलाश्च मलाः सर्व्वे** प्रसूयन्ते।

(ग) मोहः सत्कायदृष्टिः

ननु सत्त्वदर्शनं दोषमूलं न मोह इत्याह (।)

स च सत्कायदर्शनम्।

स च मोहः **सत्कायदर्शनं**।

---

[1] चित्तसंप्रयुक्तत्वात् चैत्तानां संप्रयुक्ताऽविद्येत्याह।

[2] विरोधात्।

[3] न चास्त्येकभावनयाऽपरस्यात्यन्तनिरोधो लोक इत्यनेकान्तमाह।

[4] लक्षणभेदेपि नात्यन्तविरोधस्तयोः। [5] भेदेप्येकमन्यहेतुः।

ननु मोहोऽसंप्रख्यानरूपः। सत्त्वदृष्टिः तु विपरीतार्थप्रतिपत्तिरूपा। तत्कथं मोह एव सत्त्वदर्शनमित्याह (।)[a]

विद्यायाः प्रतिपक्षत्वाच्चैत्तत्त्वेनोपलब्धितः ॥२१५॥
मिथ्योपलब्धिरज्ञानं युक्तेश्चान्यदयुक्तिमत् ।

विद्यायाः प्रतिपक्षत्वात्। विद्याया नैरात्म्यदृष्टेर्विपक्षोऽविद्या। स चा-प्रख्यान[1]मात्रम्वा[2] रूपादि वा न भवति निर्व्वाणेपि तयोर्भावात्।[3] किन्तु मिथ्योप-लब्धिरज्ञानमविद्याऽधर्मानृतवत्। विद्यायाः सदर्थत्वात्[4]। **चैत्तत्वेनोपलब्धितश्च।** चैत्तत्वेन करणेनोपलब्धिरूप[5]त्वाच्च। (२१५) आश्रयालम्बनाकारकालद्रव्य-समतादिभिः समं प्रयुक्ताः संप्रयुक्ता इति संप्रयुक्तलक्षणं। न चासंप्रख्यानस्य नीरूपस्यालम्बनाकारयोग इति **मिथ्याज्ञानमविद्या। उक्ते[6]**ऽर्थे विरोधात्। भग-व[7]ता प्युक्तं "याः काश्चन लोकव्यवहारोपपत्तयः सर्व्वास्ता आत्माभिनिवेशतो भवन्ति आत्माभिनिवेशविगमतो न भवन्ति" इत्यनेन सत्त्वदृष्टिरेव जन्महेतुरुक्ता। आत्माभिनिवेशलक्षणत्वात्त[9]स्याः। अतोऽन्यदसंप्रख्यानलक्षणमज्ञानमयुक्तं निर्व्वा-णेपि तत्स[8]त्त्वात्।

a. ननु यद्यविद्या दृष्टिरेव तथा च दृष्टिसंप्रयुक्ताऽविद्येति संप्रयुक्तार्थो न स्यात्। न सा तेनैव सम्प्रयुक्ता किन्तु सकलक्लेशानुगताऽविद्या[9] (।) सत्कायदृष्टिस्तु तदेकदे[10]शः[1] ततश्चागमाविरोध इत्या[11]ह।(।)

व्याख्येयोऽत्र विरोधो यः ;

अत्र विद्यानिर्देशे आगम**विरोधो यः** प्रसजति स सा[12]मान्यविशे[13]षभावेन भेदकल्प[14]नया **व्याख्येयः** समर्थनीयः। यथा पलाशयुक्तम्वनमिति। दृष्टिस्वभावा-ऽविद्याप्राधान्येन क्लेशहेतुरित्युपदर्शनञ्च प्रयोजनं।

b. प्रकृतमाह (।) यतश्चैवमात्मदर्शनप्रभूताः सर्व्वक्लेशाः।

---

[1] अभावस्तस्य। [2] तदर्थः।

[3] विद्याविरुद्धाऽविद्या। [4] युगपदनुत्पत्तिस्तु रागानिमित्ताद् प्रहाधातवस्तु-बहुलीकरणाद्यसाधारणं कारणवत्त्वात्। [5] अविद्यायाः।

[6] युक्तिं प्रतिपाद्यागममाह। [7] अविद्यायाः।

[8] असंप्रख्यानस्य सत्त्वात्। [9] तस्मात्पूर्व्वोक्तैवाविद्या।

[10] यथा पलाशावियुक्तं वनं पाण्यावियुक्तं शरीरं॥ [11] इत्यभिप्राय आह।

[12] अविद्या। [13] दृष्टि। [14] पाणेरिव शरीरात्।

तद्विरोधाच्च तन्मयैः ॥२१६॥
विरोधः शून्यतादृष्टेः सर्वदोषैः प्रसिध्यति ।

तया सत्त्वदृष्ट्या विरोधाच्च शून्यतादृष्टेर्नैरात्म्यदृष्टेः। **तन्मयैः** (२१६) सत्त्वदृष्टिहेतुकैः **सर्व्वदोषैर्व्विरोधः सिध्यति**। शीतविरुद्धस्याग्नेरिव तत्कार्यै रोमहर्षादिभिरतः सात्मीभूतनैरात्म्यानां न पुनर्दोषलेशोत्पत्तिरनेन निःशरणत इति निरोधाकारो निर्दिष्टः दोषेभ्यः सर्व्वथा निःशरणात्।

(घ) दोषाः प्रतीत्यसमुत्पन्नाः

नाक्षयः प्राणिधर्मत्वाद् रूपादिवदसिद्धितः ॥२१७॥
सम्बन्धे प्रतिपक्षस्य त्यागस्यादर्शनादपि ।

a. स्यादेतदक्षयो रागादिः **प्राणिधर्मत्वाद्रूपादिवत्** न युक्तमेतद**सिद्धितः**। न हि **प्राणी** कश्चिदस्ति यद्धर्मा रागादयः सिद्धयन्ति। सत्त्वे दृष्टौ तु सत्यां केवल[1]मुपलभ्यन्त इति प्रतीत्यसमुत्पादमात्रमेतत् (२१७)। तेषां **प्रतिपक्षस्य** नैरात्म्यदर्शनस्य **सम्बन्धे** संमुखीभावे **त्यागस्या**पातविष्कम्भण[3]**स्यादर्शनादपि** सम्भवत्प्रतिपक्षत्वेनोच्छेदसम्भवात् नाक्षयित्वं।

b. स्यादे[2]तत् (।) ताम्रादीनामग्नियोगाद् द्रवावस्थायां नष्टमपि काठिन्यं पुनः शीतसम्पर्कादुत्पद्यते। तद्वन्नष्टानामपि दोषाणां मार्गसात्म्ये पुनः कुतश्चिद्धेतोरुत्पत्तिः स्यात्। अत्राह (।)

न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषविरोधिनः ॥२१८॥
सात्मत्वेनानपायत्वात् अनेकान्ताच्च भस्मवत् ।

न काठिन्यवदुत्पत्तिः पुनर्दोषाणां। दोषविरोधिनो (२१८) नैरात्म्यस्य **सात्मत्वेन** प्रकृतित्वेनानपायात्। न ह्यव्याहते विरोधिनि तद्विरुद्धस्योत्पत्तिरग्नाविव शीतकाठिन्यं कादाचित्कत्वादग्निनिवृत्तौ तद्विरोधिन्या द्रवतायाः स्वरसनिरोधादुत्पद्यते**ऽनैकान्ताच्च भस्मवत्**। यथा भस्मनि भूते पुनर्न काष्ठोत्पत्तिस्तथा नैरात्म्यसात्मतायां न पुनर्नष्टानां दोषाणामुत्पत्तिरित्यनैकान्तिकता नष्टोत्पत्तेः।

c. नन्वात्मभावनयापि **मोक्षोस्ति** तत्किं नैरात्म्यभावनया यदाहु"रात्मा मन्तव्यो निदिध्यासितव्य" इत्यादि। अत्राह (।)

यः पश्यत्यात्मानं तत्रास्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥२१९॥
स्नेहात् सुखेषु तृष्यति तृष्णा दोषांस्तिरस्कुरुते ।

---

[1] रज्ज्वां सर्पबुद्धिवदपैति च।

[2] वैधर्म्यदृष्टान्तमाह।

यः पश्यत्यात्मानं तत्रात्मन्यस्य द्रष्टुर**हमिति शाश्वतोऽनपायिस्नेहो** भवति (२१९)।

स्नेहादात्मस्नेहात्सुखेषु **तृष्यति। तृष्णावान्** भवतीति। तृष्णा च सुखसाधनत्वेनाध्यवसितानां वस्तूनां **दोषान**शुचित्वादीन् **तिरस्कुरुते** प्रच्छादयति दोषतिरस्करणात्।

गुणदर्शी परितृष्यन् ममेति तत्साधनान्युपादत्ते ॥२२०॥
तेनात्माभिनिवेशो यावत् तावत् स संसारे।

गुणदर्शी शुचित्वेष्टत्वगुणान् पश्यन् **परितृष्यन्** ममेति **ममेदं** सुख**मिति** गर्द्धमानस्तस्य सुखस्य **साधनानि** गर्भगमनादीन्य**ुपादत्ते**। (२२०)

तेनात्मदर्शनमूल[1]त्वेन जन्मादेरा**त्माभिनिवेशो यावत्तावत् स** आत्मदर्शी **संसार** एव (।)

d. न केवलं जन्मप्रबन्धस्तस्य[2] दोषा अपि समस्ताः सन्तीत्याह (।)

आत्मनि सति परसंज्ञा स्वपरविभागात् परिग्रहद्वेषौ ॥२२१॥
अनयोः संप्रतिबद्धाः सर्वे दोषाः प्रजायन्ते।

आत्मनि सति ततोऽन्यस्मिन् **परसंज्ञा** परबुद्धिर्भवति। **स्वपरविभागाच्च** कारणात् स्वपरयोर्यथाक्रमं **परिग्रहो**ऽभिष्वङ्गो **द्वेषः** परित्यागस्तौ भवतः (२२१)। **अनयो**रनुनयप्रतिषेधयोः **संप्रतिबद्धाः सर्व्वे दोषा** रागमात्सर्येर्ष्यादयः **प्रजायन्ते**।

e. यद्यप्यात्मनि स्नेहवान् तथाप्यात्मीये सुखसाधने वैराग्यान्न संसरतीति चेत्। नैतद्युक्तं यत (:।)

नियमेनात्मनि स्निह्यंस्तदीये न विरज्यते ॥२२२॥

आत्मनि स्निह्यन् प्रीयमाण**स्तदीय** आत्मीये सुखसाधने **नियमेन (न) विरज्यते**ऽभिष्वजत्येव तत्कथमात्मीयविरागान्मुक्तिः। आत्मस्नेहस्यात्मीयवैराग्यविरोधित्वात्। (२२२)

f. तमे[3]व त्यजतीति चेत् आह (।)

न चास्त्यात्मनि निर्दोषे स्नेहापगमकारणम्[1]।
स्नेहः सदोष इति चेत् ततः किं तस्य वर्जनम् ॥२२३॥

---

[1] आत्मदर्शनं मूलं यस्य जन्मादेः।

[2] आत्मस्नेहं। [3] नैतच्छ्लोकार्द्धं विवृतं वृत्तिकृता।

य[1]प्यात्मा निर्दोषस्तथापि स्नेहः सदोष इति चेत्। ततः सदोषत्वात् किं कर्तव्यं तस्य स्नेहस्य वर्जनम् (।२२३)

अदूषितेऽस्य विषये न शक्यं तस्य वर्जनम्।

अदूषितेस्य विषय आत्मनि न शक्यं तस्य वर्जनं। न हि स्नेहः स्वगुणदोषा-
172a भ्यामुपादीयते त्यज्यते वा[2] किन्तु विषयस्य विषयश्च निर्दोष इति कथमस्य
व[3]र्जनं।

किञ्च (।)

प्रहाणिरिच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनः ॥२२४॥
तयोरदृष्टिर्विषये ;

इच्छाद्वेषादेर्गुणदोषानुबन्धिनो यथाक्रमं विषयस्य गुणदोषानुवर्त्तिनः प्रहाणिः प्रहाण्युपायः (२२४)। तयोर्गुणदोषयोरदृष्टिर्विष[3]येऽनन्योपायतादर्शनार्थमुपचारः। विषयगुणदोषादर्शने एवेच्छा द्वेषादिप्रहाण्युपाय इत्यर्थः।

नन्वदृष्टोपि इत्यादिरनिच्छामात्रात् त्यज्यमानो दृश्यत[4] इत्याह (।)

न तु बाह्येषु यः क्रमः।

न तु बाह्येषु वस्तुषु यः क्रमोऽनिच्छामात्रकृतत्यागरूपः स आन्तरेष्वपि स्नेहादिषु युक्तः। बाह्याधीनं बाह्यमनिच्छया त्यक्तुं शक्यं आत्मदर्शनाधीनन्तु न शक्यपरिहारं। अविकलहेतुत्वेनोत्पत्तेः।

किञ्च (।)

न हि स्नेहगुणात् स्नेहः किन्त्वर्थगुणदर्शनात् ॥२२५॥
कारणेऽविकले तस्मिन् कार्यं केन निवार्यते।

न हि स्नेहगुणात्स्नेहः क्रियते किन्त्वर्थस्य विषयस्य गुणदोषदर्शनात् जायते (२२५) कारणेऽविकले तस्मिन् विषयगुणे कार्यं स्नेहः केन निवार्यते। न केनचित्।

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे दुःखसमाश्रयः ॥२२६॥

---

[1] "नचात्मनि निर्दोषे स्नेहापगमकारणमस्ति" इतिवक्तुमुचितं व्याख्यानम्।
[2] इदमेव समर्थयते।
[3] इच्छाविषये गुणदृष्टेः प्रवर्ततो द्वेषो दोषदृष्टेः तेनात्मदृष्ट्याऽगतो भिन्नस्त(द्)दृष्टेरपैति। [4] तत्किमात्मनि तद्विषयेऽवश्यन्तयाऽदर्शनमपेक्षते।

का वा सदोषता दृष्टा स्नेहे येनायं वर्जयितव्यः। दुःखस्य समाश्रयत्वेद्दोषः। तथा ह्यात्मनि स्निह्यन् तत्सुखसा'धनेषु तृष्णावान् दुःखभूतं`संसारमुपादत्ते ॥ (२२६)

तथापि न विरागोऽत्र स्वत्वदृष्टेर्यथात्मनि ।

तथापि दुःखहेतुत्वेपि न विरागोऽत्र स्नेहे यथात्मनि स्वत्वदृष्टेः दुःखनिदानभूताया हेतावात्मनि न विरागः।

यदि दुःखहेतौ विरागस्तथा स्वत्वे दृष्टिद्वारेण सर्व्वं दुःखमिति तस्य हेतावात्मन्येव स युक्तः। न चास्त्येतत् ।

न तैर्विना दुःखहेतुरात्मा चेत् तेऽपि तादृशाः ॥२२७॥

न तैः स्नेहबुद्धीन्द्रियादिभिरात्मीयं विना दुःखहेतुरात्मा चेत्। तेपि स्नेहादयः तादृशा आत्मानमन्तरेण न दुःखहेतवः। (२२७)

निर्दोषं द्वयमप्येवं वैराग्यान्न द्वयोस्ततः ।
दुःखभावनया स्याच्चेदहिदष्टाङ्गहानिवत् ॥२२८॥

एवं परस्परसापेक्षत्वे निर्दोषं द्वयमपि स्नेहादिरात्मा च। वैराग्यस्य द्वयोरपि ततः का[1]र्यं। तथा च संसारो दोषाश्च दुर्व्वारा हेतुसाकल्यात्। प्रवृत्तिः यदि स्नेहादिषु दुःखभावनया हानिः स्यात्। अहिदष्टस्याङ्गस्य हानिवत्। यथात्मीयमप्यहिदष्टमङ्गं दुःखवशाद् विरज्य त्यज्यते । अनुपभोगाश्रयत्वात्। (२२८)

आत्मीयबुद्धिहान्याऽत्र त्यागो न तु विपर्यये ।
उपभोगाश्रयत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु ॥२२९॥
स्वत्वधीः केन वार्येत वैराग्यं तत्र तत् कुतः ।

आत्मीयबुद्धिहान्या। तत्राहिदष्टाङ्गे त्यागो न तु विपर्यये आत्मीयबुद्धिसत्तायां। यस्मादुपभोगस्याश्रयत्वेन कारणत्वेन गृहीतेष्विन्द्रियादिषु (२२९) स्वत्वे धीरा[2]त्मीयत्वबुद्धिः केन हेतुना वार्येत न केनचित्। तत्कुतस्तत्रोपभोगसाधने स्वीयावयवे वैराग्यं येन त्यज्यते। ततो यत्त्यज्यते आत्मीयबुद्धिहान्या एव। न चैवं स्नेहादिष्वात्मीयबुद्धिहानिरस्ति येनैषां त्यागः स्यात्।

---

[1] करणीयं।

[2] तस्मात्सा।

प्रत्यक्षमेव सर्वस्य केशादिषु कलेवरात् ॥२३०॥
च्युतेषु सघृणा बुद्धिर्जायतेऽन्येषु सस्पृहा ।*

एतच्च प्रत्यक्षमेव सर्व्वस्य केशादिषु कलेवरात्। (२३०) च्युतेष्वात्मीय-बुद्धिविषयेषु सघृणा बुद्धिर्जायते। जनस्यान्यत्राच्युतेष्वात्मीयबुद्धिविषयेषु सस्पृहा।

(ङ) आत्मात्मीयबुद्ध्योर्हानिः

दुःखभावनया[1] आत्मीयबुद्धिरेव हीयत इति चेत्। न युक्तमिदं (।)

समवायादिसम्बन्धजनिता तत्र हि स्वधीः ॥२३१॥

समवायादिसम्बन्धजनिता हि यस्मात्तत्र बुद्ध्यादौ स्वधीः। तथा ह्यात्मनः सुखादिना समवायः सम्बन्धः। शरीरेण संयोगः। शरीराश्रितैः रूपादिभिः संयुक्त-समवायः। श्रोत्रेन्द्रियेण संयोगश्चक्षुरादिभिः संयोगिसंयोग आत्मसम्बन्धः। (२३१)

स तथैवेति सा दोषदृष्टावपि न हीयते ।
समवायाद्यभावेऽपि सर्वत्रास्त्युपकारिता ॥२३२॥

स दुःखभावनायामपि तथैवेति सा स्वधीर्दोषदृष्टावपि न हीयते निमित्तस्या-वैकल्यात्। अथ स[2]मवायादिर्नास्त्येव तदा।[3] समवायाद्यभावेऽपि सर्व्वत्र बुद्ध्या-दावस्त्युपकारिता तत्कृता। (२३२)

दुःखोपकाराच्च भवेदङ्गुल्यामिव चेत् स्वधीः ।
न ह्येकान्तेन तद् दुःखं भूयसा सविषान्नवत् ॥२३३॥

तत्र स्वधीरश[4]क्यधारणा दुःखोपकारात् दुःखोपनिधाना[5]त् न भवेदहिदष्टा-यामङ्गुल्यामिव स्नेहबुद्ध्यादौ स्वधीरिति चेत्। न ह्येकान्तेन तत्स्नेहादिदुःखं दुःखहेतुः पर्यायेण सुखहेतुत्वादपि। किन्तु भूयसा तद्दुःखं सवि[6]षान्नवत्। परिणति-दुःखहेतुरपि विषान्नमापातसुखं च। (२३३)

२. ननु सविषमन्नं सुखमिश्रञ्च वैराग्यविषयः स्वहितकामानामेवं[7] स्नेहादि-रपि स्यादित्याह (।)

विशिष्टसुखसङ्गात् स्यात् तद्विरुद्धे विरागिता ।

विशिष्टे सुखे सुखसाधने तदात्वपरिणामयोरनुग्रहीतरि विषादिदोषरहित-भोजनादौ सङ्गादभिष्वङ्गात् स्यात्तद्विरुद्धे सविषान्नादौ विरागिता।

---

[1] सांख्यं प्रत्याह (।) प्रकृतिपुरुषान्तरज्ञानान्मुक्तेः। [2] उपभोगाङ्गत्वेन वृत्तेः। [3] उपसमीपे निधानमर्पणमततः [4] यथात्मा न त्यज्यते तथायमपि।

वैराग्याच्च (।)

किञ्चित् परित्यजेत् सौख्यं विशिष्टसुखतृष्णया ॥२३४॥

किञ्चित्सौख्यं परिणतिदुःखबहुलं **परित्यजेदात्मकामो विशिष्टस्य सुखस्य** परिणामाविरुद्धस्य **तृष्णया** अभिलाषेण। यदा स्वात्मनि सति न किञ्चित्सुखैकरूपं सर्व्वं सुखं दुःखसंमिश्रं तदा क्व परिहारः कस्मिन्ननुरागः[3] स्वीकारो न चेच्छया 17b
शक्यपरिहाराः स्नेहादयः तत्कारणस्यात्मनोऽवैकल्यादित्युक्तं। (२३४)

b. नन्व[1]नैरात्म्यपक्षेपि दुःखं सकलं। तन्निरोधः परसुखं। तत्क्वचित्तृष्णया प्रवृत्तिर्न स्यादित्याह (।)

नैरात्म्ये तु यथालाभमात्मस्नेहात् प्रवर्तते ।
अलाभे मत्तकासिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता ॥२३५॥

नैरात्म्यतत्त्वेऽध्यारोपादा[2]त्मस्नेहात्सुखविपर्यासात् दुःखेष्वपि सुखतयाऽध्यवसितेषु विषयेषु यथालाभं प्राप्त्यनुक्रमेण प्रवृत्तिर्भवति निर्व्वाणसुखव्युत्पत्त्यभावात्। व्युत्पत्तावपि तन्मार्गसात्मत्वाभावात्। सात्मीकृतमार्गास्तु क्वचिन्न प्रवर्तन्त[3] एव। तथा **चालाभे मत्तकासिन्या** मत्तमजगामिन्या **कामुकस्य तिर्यक्षु कामिता दृष्टा**। बलवानात्मस्नेहो विशिष्टसुखसाधनस्यालाभे सुखाभासहेतौ च प्रवर्तयति। (२३५)

c. किञ्च (।) यदि बुद्धीन्द्रियशरीरादीनां दुःखहेतुत्वात् तेषु वैराग्यात्त्यागात् कैवल्यमात्मन **इष्टं**। मुक्तिदशायान्तदात्मभोगादिसकलपरिच्छेदाभावात् नाशाविशेषान्नाश एवेष्टः स्यात् (।) तच्चेदमयुक्तमित्याह (।)

यस्यात्मा वल्लभस्तस्य स नाशं कथमिच्छति ।

य[3]स्यात्मा वल्लभ[4]स्तस्य स कथं नाशमिच्छति न नाशं कैवल्य[4]मप्रतीतिविषयत्वादिच्छति।

कथं पुनः केवलमात्मानमिच्छन् नाशमिच्छतीत्याह (।)

निवृत्तसर्वानुभवव्यवहारगुणाश्रयम् ॥२३६॥
इच्छेत् प्रेम कथं ;

---

[1] यदि नैरात्म्यमेव सर्व्वधर्म्माणां वस्तुतस्तदाऽप्रवृत्तिस्तत्कार्यं स्यान्न चास्तीत्याह। नैराश्ये नैरात्म्ये तत्त्वे मूलव्याख्या, स्यादेतद्यदि नैरात्म्यज्ञानं स्यात् किन्त्वज्ञानादारोपात् प्रवर्तते। [2] आत्मारोपात्।
[3] सांख्यस्य। [4] देही एव मुक्तः।

निवृत्तः सर्व्वस्यानुभवव्यव[1]हारस्य समाश्रय आश्रयणं यस्मात्तं नाशलक्षणा-विशिष्टमित्यर्थः। नाशा[2]विशिष्टञ्चात्मानं **कथं प्रेम** स्नेहातिशय **इच्छेत्**। यस्मात् (।)

प्रम्णः प्रकृतिर्न हि तादृशी।

प्रेम्णः प्रकृतिस्तादृशी स्वविषयनाशैषणस्वभावा न भवति (।) तस्मात् (।)

सर्वथात्मग्रहः स्नेहमात्मनि द्रढयत्यलम् ॥२३७॥

सर्व्वथा आत्मग्रह आत्मनि स्नेहमलमत्यर्थं द्रढयति (।२३७)

स आत्मग्रहश्चात्मोपकारिषु ।

आत्मीयस्नेहबीजन्तु तदवस्थं व्यवस्थितम् ।

आत्मीयस्नेहबीजं तदवस्थं व्यवस्थित[3]मिति तत्प्रतिबद्धानां दोषाणाञ्चानि-वृत्तिः।

d. स्यादेतद् (।) आत्मीये दोषदर्शनाद्वैराग्यमुत्पद्यते इत्याह (।)

यत्नेऽप्यात्मीयवैराग्यं गुणलेशसमाश्रयात् ॥२३८॥
वृत्तिमान् प्रतिबध्नाति, तद्दोषान् संवृणोति च ।

दोषदर्शनात् **यत्नेपि** सति तावत्कालमात्मीयेषु **वैराग्यं** यदुत्पन्नं तदात्मस्नेहो **वृत्तिमानात्मीयेषु गुणलेशस्य** सुखसाधनत्वस्य **समाश्रयणात्** (२३८) **प्रतिबध्नाति**। **तद्दोषांश्च** दुःखसाधनादीन् **संवृणोति**। तत् कुत आत्मस्नेहवत आत्मीये वैराग्य-योगः। आत्मस्नेहस्य सर्व्वदोषमूलत्वात्[4] (।)

आत्मन्यपि विरागश्चेदिदानीं यो विरज्यते ॥२३९॥

आत्मन्यपि विरागश्चेद्वाध्यते ननूक्तमत्र। न चात्मनि निर्दोषे स्नेहापगम-कारणमस्ति। भवतु तावत्तथापीदानीमत्रापि पक्षे **यो** यत्र **विरज्यते** (।२३९)

त्यजत्यसौ यथात्मानं व्यर्थाऽतो दुःखभावना ।
दुःखभावनयाऽप्येष दुःखमेव विभावयेत् ॥२४०॥

तेन स तं **त्यजति यथात्मानं**। न ह्यात्मनि विरक्तोपि तं त्यजति, तथात्मी-येपि विरक्तस्तं न त्यक्ष्यतीति **व्यर्थ[ा]तो दुःखभावना**ऽत्मनोऽत्यागात्। **दुःख-**

---

[1] **सुखादिभोक्तेत्यादि।**

[2] **नैरात्म्ये विशेषात्।**

भावनयापि एष भावको दुःखमेव भाव्यमानं विभावयेत् प्रका[1]शयेत्। (२४०)

प्रत्यक्षं पूर्वमपि तत् तथापि न विरागवान्।
यद्यप्येकत्र दोषेण तत्क्षणं चलिता मतिः ॥२४१॥

तच्च भावनातः **पूर्व्वमपि प्रत्यक्षमेव** दुःखमात्म[2]स्नेहादिशस्त्रप्रहाराद्यनुभवकाले **तथापि** प्रत्यक्षीकृतात्मस्नेहादिदुःखत्वे[5]पि **न विरागवान्** तेषु कश्चित्तदा। ततो भावनाप्रकर्षेप्येवं स्यात् साक्षात्करणत्वात्तस्य। तच्च न विरागहेतुः प्रागिव **यद्यप्येकत्रा**पराधकारिणि दोषदर्शनात् **तत्क्षणं** नियतकालमनुरागा**च्चलिता मति**र्विरागभजनात् (।२४१)

विरक्तो नैव तत्रापि कामीव वनितान्तरे।
त्याज्योपादेयभेदे हि सक्तिर्यैकभाविनी ॥२४२॥

तथाप्यसौ **तत्र विरक्तः** सर्व्वथा पर्यायेण रागोत्पत्तेः। किं पुनरन्यत्र **कामीव** क्वचित् कामिन्यां रागकारिण्यां विरक्तोपि न **वनितान्तरे** विरक्तः। तस्यामपि वा क्रमे[*]ण।

किञ्च (।) प्रतिघानुनयविषयत्वात् **त्याज्योपादेयभे[3]दे** हि सति सक्तिरासक्ति**र्यैकस्मिन् भाविनी** द्वेषविषयतयाऽनुरागविषयतया वा (।२४२)

सा बीजं सर्वसक्तीनां पर्यायेण समुद्भवे।
निर्दोषविषयः स्नेहो निर्दोषः साधनानि च ॥२४३॥

e. **सा** सक्ति**र्बीजं** कारणं **सर्व्वसक्तीनां पर्यायेण** परिपाट्या **समुद्भव**निमित्तं। तथा हि क्वचिद् द्वेषासक्त्या तदनुकूलप्रतिकूलयोः प्रतिघानुनयौ भवतः। तथानुरागासक्त्यापि क्वचित्तयोरेवानुनयद्वेषौ भवतः। तदेवममात्मनो निर्दोषत्वान्निर्दोषविषयः स्नेहो **निर्दो[4]षः** स्वयं उपभोग**साधनानि** चेन्द्रियशरीरादीनि शब्दरसरूपादीनि निर्दोषाणि। आत्मादीनां सर्व्वेषां प्रत्येकं दुःखहेतुत्वाभावात्।[5] (२४३)

एतावदेव च जगत् केदानीं स विरज्यते।
सदोषताऽपि चेत् तस्य तत्रात्मन्यपि सा समा ॥२४४॥

---

[1] प्रत्यक्षावसानत्वाद् भावनायाः। [2] इति व्यर्था भावना।

[3] आत्मनीत्यादिविवक्षयमुपदेशः।

[4] निर्दोषस्यात्मनः सतः।

एता[1]वदेव च जगत्। त्रिभिर्जगतः संग्रहात्। क्वेदानीं स मोक्तुकामो विरज्यते। समुदायाद्दोषदर्शनात् तत एव विरज्यते चेत्। नन्वेवमात्मन्यपि वैराग्यं प्राप्तं। न केवलं गुणवत्ता सदोषतापि चे[2]त्तस्य स्नेहेन्द्रियादेः। तत्रात्मन्यपि कैवल्येनेष्टे सा सदोषता[3] समा तस्या अपि स्नेहादिदोषवत्त्वात्। (२४४)

18a f. एवन्तर्ह्यात्मदोषमेव वैराग्यभावनाया जह्यादिति चेत्।

तत्राविरक्तस्तद्दोषे क्वेदानीं स विरज्यते।

तत्रात्मन्यविरक्तस्तद्दोषे क्वेदानीमात्मदर्शनकाले स मुमुक्षुर्विरज्यते। यथा सदोषेप्यात्मन्यात्मदर्शनादविरक्तस्तथा तद्दोषेपि स्नेहादात्मीयत्वदर्शनान्न विरज्येत (।) अपि च (।)

गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधितदोषदृक् ॥२४५॥

गुणदर्शनसम्भूतं स्नेहं बाधितदोषस्य दृक् दृष्टिः (२४५)

स चेन्द्रियादौ न त्वेवं बालादेरपि सम्भवात्।
दोषवत्यपि सद्भावात् स्वभावाद् गुणवत्यपि ॥२४६॥
अन्यत्र;

स च स्नेहजेन्द्रियादावेवं गुण[4]दर्शनाच्च दृष्टः। बालादेरपि गुणपरीक्षाऽभ्यु-(पग)म्य चक्षुरादावात्मी[5]यत्वमात्रेण स्नेहस्य सम्भवात्। गुणदोषदर्शनात् न स्नेहभावाभावौ। किन्त्वात्मीयत्वदर्शनादर्शनात्तदन्वयव्यतिरेकानुविधानादि[4]ति। दर्शयति च[5] स्वकीये चक्षुरादौ गुणविकले काणत्वादिदोषवत्यप्यात्मीयत्वपरामर्शात् स्नेहस्य सद्भावादन्यत्र परकीये नेत्रादौ दोषरहिते गुणवत्य[6]पि (।२४६)

आत्मीयतायां वा व्यतीतादौ विहानितः।
तत एव च नात्मीयबुद्धेरपि गुणेक्षणम् ॥२४७॥
कारणम्;

आत्मीयतायामपि व्यतीतादौ केशनखादौ आदिशब्दाल्लूनाङ्गुल्यादौ वर्तमानेन स्नेह आत्मीयत्वेनादृष्टेर्विहानितः परि[2]त्यागात् स्वत्वस्य तत एव च बालादेरपि भावात्। आत्मीयबुद्धेरपि न गुणेक्षणं कारणं किन्त्वात्मदर्शनमेव (।२४७)

---

[1] आत्मस्नेहः साधनञ्च। [2] दुःखाश्रयत्वात्।
[3] आत्मीयबुद्धेरबाधकं दुःखदर्शनं कथमात्मीयस्नेहमपनुदेत्।
[4] तदेवाह। [5] शिष्यान् परतः पूर्वार्थसमर्थनमाचार्यः। [6] स्नेहाभावात्।

हीयते साऽपि तस्मान्नागुणदर्शनात् ।

तस्माद् गुणदर्शनहेतुकत्वाभावात् सा आत्मीयबुद्धिरपि अगुणस्य दोषस्य दर्शनान्न हीयते। कारणविरुद्धो हि धर्मी निवर्तकः कस्यचिद्यथाग्नी रोमाञ्च-विशेषस्य। आत्मदर्शनं हि स्नेहात्मीयदृशादेः कारणं न च तद्विरोधिनी दोषदृक्।

अपि चासद्गुणारोपः स्नेहात् तत्र हि दृश्यते ॥२४८॥
तस्मात् तत्कारणाबाधी विधिस्तं बाधते कथम् ।

अपि चासतां गुणानामारोपस्तत्रात्मीये स्नेहा[1]द्धि यस्माद् दृश्यते (२४८) तस्मात्तस्य स्नेहादेः कारणस्यात्मदर्शनस्याबाधी अबाधको विधिर्दीक्षा दुःखभावनादिरूपः तं स्नेहादिं बाधते कथं। कारणानिवृत्त्या कार्यनिषेधस्य कर्तुमशक्यत्वात्।

(च) प्रकृतिपुरुषयोर्भेदप्रतीतावपि न मोक्षः

सांख्यास्तु मन्यंते। चेतनाचेतनयोः पुरुषप्रधा[1]नयोर्यावदैक्यं मन्यते पुरुषः तावत्स स्नेहवान् अयुक्तश्च भेदप्रतीतौ न स्नेहो वियुक्तश्चेति। अत्राह[2] (।)

परापरप्रार्थनातो विनाशोत्पादबुद्धितः ॥२४९॥

काणत्वादिदोषयुक्ता परापरस्य विशिष्टविशिष्टस्य चक्षुःश[3]रीरादिकस्य प्रार्थनातः। आत्मनश्चान्यस्यानभिलाषतः। तस्मात्पृथग्भूतमात्मानमयममुक्तोपि जनो वेत्ति। तथा विनाशोत्पादबुद्धितः (।२४९)

इन्द्रियादौ पृथग्भूतमात्मानं वेत्त्ययं जनः ।
तस्मान्नैकत्वदृष्ट्यापि स्नेहः स्निह्यन् स आत्मनि ॥२५०॥

शरीरेन्द्रियादौ विपर्ययाच्चात्मनि भिन्नमात्मानं तेभ्यो वेत्ति तस्मान्नैकत्व-दृष्ट्यापि स्नेहः किन्त्वात्मदर्शनात्। स आत्मदर्शी स्निह्यन्नात्मनि (।२५०)

उपलम्भान्तरङ्गेषु प्रकृत्यैवानुरज्यते ।
प्रत्युत्पन्नात् तु यो दुःखान्निर्वेदो द्वेष ईदृशः ॥२५१॥
न वैराग्यं ;

उपलम्भान्तरङ्गेषूपभोगसाधनेष्विन्द्रियादिषु प्रकृत्या स्वभावेनैवानुरज्यते। प्रत्युत्पन्नात्तु वर्तमानात्पुन[र्दु]ःखान्निर्वेदो यः स न वैराग्यं किन्तु द्वेष ईदृशः[1] ।(२५१)

---

[1] प्रकृतिः [2] एकबुद्धिरेवेन्द्रियादिष्वात्मनो नास्त्यतः पृथगात्मनो वेदनादित्याह

[3] स्यादेतदात्मीयस्नेहस्यात्मीयबुद्धिरेव हेतुः सा तु गुणदर्शनादित्याह।

तदप्यस्य स्नेहोऽवस्थान्तरेषणात् ।
द्वेषस्य दुःखयोनित्वात् स तावन्मात्रसंस्थितिः ॥२५२॥

यस्मात्तदापि निर्व्वेदावस्थायां स्नेहोस्यास्ति न च विरक्तस्य स्नेहसम्भवः। तदस्तित्वमेव कुत इति चेत्। अवस्थान्तरस्य दुःखहेतोर्निर्व्वेदकारिण्यां अवस्थायां विलक्षणस्यैषणात्। न हि स्नेहमन्तरेणैकत्यागादपरवाञ्छा। द्वेषस्य दुःखस्य योनित्वात्। स निर्व्वेदाख्यो द्वेषो यावद् दुःखमनुवर्तते तावन्मात्रं तावत्कालपरिमाणं संस्थितिरस्ये[1]ति (।२५२)

(छ) हानोपादानहानित औदासीन्यम्

तस्मिन् निवृत्ते प्रकृतिं स्वामेव भजते पुनः ।

तथा तस्मिन् दुःखे कारणनिरोधान्निवृत्ते पुनः स्वामेव प्रकृतिं विषयेष्वविरागलक्षणां भजते सत्त्वदर्शी।

कीदृशं तर्हि वैराग्यं युक्तं[1] ।

औदासीन्यं तु सर्वत्र त्यागोपादानहानितः ॥२५३॥
वासीचन्दनकल्पानां वैराग्यं नाम कथ्यते ।

सत्त्वदृष्ट्यभावात् सर्व्वत्र विष[2]ये प्रतिकूलत्वानुकूलत्वाभ्यां अनध्यवसिते त्यागोपा[3]दानयोर्हानितो (२५३) वासीचन्दनकल्पानां वासीचन्दनयोः कल्पाः सदृशा ये वासीचन्दनकल्पा वा ये तेषां साक्षात्कृतनैरात्म्यतत्त्वानामौदासीन्यमनुनयप्रतिघ[3]रहितत्वं पुनर्वैराग्यं नाम आगमप्रसिद्धं कथ्यते।

I. संस्कारदुःखभावात् दुःखभावना

ननु यदि दुःखभावनया स्नेहादिहान्या न मुक्तिः तत्कथं भगवतोक्ता दुःखभावनेत्याह (।)

संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना ॥२५४॥

संस्कारदुःखतां मत्वा कथिता दुःखभावना। न हि दुःखदुःखतामभिसन्धाय तद्भावनोक्ता किन्तर्हि संस्कारदुःखतां। (२५४)

a. सैव किमुच्यत इत्याह (।)

सा च नः प्रत्ययोत्पत्तिः सा नैरात्म्यदृगाश्रयः ।

---

[1] आह। [2] आत्मभावे तदुपकरणे च। [3] उद्वेगोहं ममेति ग्रहश्च।

सा च संस्कारदुःखता नोऽस्माकं सौगतानां प्रत्ययोत्पत्तिर्हेतुपारतन्त्र्यं। सा प्रत्ययोत्पत्तिर्नैरात्म्यस्य[1] दृशो द[8]र्शनस्याश्रयः कारणं। 18b

b. तथा हि हेतुफलभूताः क्षणक्षयिणो भावाः प्रवृत्तयो नात्मरूपा नाप्यात्माधिष्ठिता इति सँस्कारदुःखताभावना नैरात्म्यदर्शनानुकूला सैव च मुक्तिहेतुरित्याह (।)

मुक्तिस्तु शून्यतादृष्टेस्तदर्थाः शेषभावनाः ॥२५५॥

मुक्तिस्तु शून्यताया निरात्मताया दृष्टेः। शेषस्य नित्यदुःखादेर्भावनास्तदर्था निरात्मदर्शनार्थाः। (२५५)

II. अनित्यदुःखानात्मता

अनित्यात् प्राह तेनैव दुःखं; दुःखान्निरात्मताम्।

तेनैवानित्यदुःखभावनायाः शून्यताभावनानुकूलत्वेन भगवाननित्यादनित्यत्वाद् दुःखं सं[1]सारिस्कन्धानां/हा(नाद्) दुःखाद् दुःखत्वान्निरात्मतामाह (।) तद्यथा "रूपं भिक्षवो नित्यमनित्यं वा। अनित्यं भदन्त। यदनित्यं तद् दुःखं सुखम्वा। दुःखम्भदन्त। यदनित्यं दुःखं विपरिणामधर्मकं कल्प्यन्नु तदेवं द्रष्टुः एतन्मम एषोहमस्मि एष मे आत्मेति। नो हीदं भदन्त।"[2]इत्येवं हेतुफलभाव[3]नेनात्मदर्शनमेव मुक्तेरुपाय इति कथितं। तदेवाचार्येणोक्तं (।) उक्तो मार्गः तदभ्यासादाश्रयः परिवर्तत इति नास्ति विरो[2]धः।

यः पुनरात्मदर्शी सोऽविरक्त एव।

अविरक्तश्च तृष्णावान् सर्वारम्भसमाश्रितः ॥२५६॥

अविरक्तश्च तृष्णावान्। हान्युपादानलक्षणान् कर्मप्रसवहेतून् समाश्रितः। (२५६)

सोऽमुक्तः क्लेशकर्मभ्यां संसारी नाम तादृशः।
आत्मीयमेव यो नेच्छेद् भोक्ताप्यस्य न विद्यते ॥२५७॥

सोऽमुक्तः क्लेशकर्मभ्यां आत्मदर्शनप्रवृत्तिकारणकाभ्यां संसारी नाम प्रसिद्धः तादृशः। तदेवमात्मनि सति नात्मीयत्यागः। तथाऽमुक्तिरित्युक्तं। भवतु वाऽत्मीयत्यागस्तथाप्यात्मीयमेव यो नेच्छेत्तन्मतेऽस्यात्मीयस्य भोक्ता न विद्यते भोग्यापेक्षत्वाद् भोक्तृत्वस्य[3] (२५७)।

---

[1] सापि न साक्षाद्भावनामुक्तमिति। [2] मज्झिमनिकाये महापुण्णमसुसन्ते (१०९)। [3] हेतुफलभावकथनेनात्मदर्शनमेव।

III. संसारी क्लेशकर्मभ्याममुक्तः

(ज) सत्कायदृष्टिर्मूलम्

आत्माऽपि न तदा तस्य क्रियाभोगौ हि लक्षणम् ।
तस्मादनादिसन्तानतुल्यजातीयबीजिकाम् ॥२५८॥
उत्खातमूलां कुरुत सत्वदृष्टिं मुमुक्षवः ।

भोक्त्रभावे आत्मापि नास्तीति प्रसङ्गात्। कुत इति चेत्। हिर्यस्मादस्यात्मनः क्रियाभोगौ लक्षणं कर्त्ता भोक्ता चात्मोच्यते (।) यदा चात्मीयमेव, नास्ति किमर्थं कर्म कर्तव्यं किम्वा भोक्तव्यं । कर्तृत्वभोक्तृत्वाभावादात्माभाव एव स्वीकृतः स्यात्। तस्मात्सत्यात्मनि आत्मीयं तत्स्नेहादिसत्त्वेऽनुच्छेद एव संसारस्य। तस्मात् संसारादुद्विजमाना मुमुक्षव उ[1]त्खातमूलामुद्धृतकारणां सत्त्वदृष्टिं कु[1]रुत।

ननु किमस्या मूलमित्याह (।)

अनादिसन्तानस्तुल्यजातीयः पूर्व्वपूर्व्वसत्त्वदर्शनस्वभावोऽविद्यारूपो **बीजं** कारणं यस्यास्तां (२५८) **सत्त्वदर्शनम**विद्यास्वभावं पूर्व्वपूर्व्वमुत्तरोत्तरस्य सत्त्वदर्शनस्य हेतुरित्यर्थः।

(आगममात्रेण न मुक्तिः)

ननूक्तमीश्वरेणागमेऽस्त्यात्मा मोक्षश्चास्य दीक्षाविधिनेति। तत्किमत्र चिन्त्यते तत्कारणा वा धीविधिस्तं बाधते कथमित्यादिनोक्तत्वात् (।) अत्राह (।)

आगमस्य तथाभावनिबन्धनमपश्यताम् ॥२५९॥
मुक्तिमागममात्रेण वदन्न परितोषकृद् ।

आगमस्य **तथाभावस्य** प्रतिपादितार्थसम्वादित्वस्य **निबन्धनं** हेतुम**पश्यतां**[1]। (२५९) मुमुक्षूणामागममात्रेण **मुक्तिं वदन् न परितोषकृद्** भवति।

दीक्षाऽकिञ्चित्करी—

नन्वस्ति प्रामाण्यनिबन्धनमागमस्य दीक्षाविधिस्पृष्टस्यानारोहधर्मकत्वदर्शनं। यथा हि बीजं दीक्षाविधिस्पृष्टं न प्ररोहति तथा पुमानपि दीक्षितो न पुनर्भवतीत्याह (।)

---

[1] **यथोक्तमिह "यावच्चतुर्थः श्रमणः शून्याः परप्रवादाः श्रमणैर्ब्राह्मणैर्व्वा"।**

नालं बीजादिसंसिद्धो विधिः पुंसामजन्मने ॥२६०॥
तैलाभ्यङ्गाग्निदाहादेरपि मुक्तिप्रसङ्गतः ।

नालं शक्तो बीजादिषु संसिद्धो विधिर्दीक्षायाः पुंसामजन्मने। (२६०) तैलाभ्यङ्गाग्निदाहादेरपि संसारान्मुक्तिप्रसङ्गतः। तैलेनाभ्यक्तं बीजमग्निना च स्पृष्टं न प्ररोहति[1] तथा पुरुषो[o]पि तैलाभ्यङ्गाग्निदाहाभ्यां न पुनर्भवेत्।

I. आत्मनोऽमूर्त्तत्वे न पापगौरवलाघवम्

a. स्यादेतत्। दीक्षायाः प्राक् पापगुरोरुत्तरं तुलया लाघवात्। पापाभावोपलम्भ आगमप्रामाण्यनिबन्धनमित्याह (।)

प्राग् गुरोर्लाघवात् पश्चान्न पापहरणं कृतम् ॥२६१॥
मा भूद् गौरवमेवास्य न पापं गुर्वमूर्त्तितः ।

प्राग् गुरोर्लाघवात् पश्चान्न पापहरणं कृतं। दीक्षायाः प्राग् गुरोः पश्चाल्लाघवात् दीक्षया न पापहरणस्य दीक्षितस्य किन्तु गौरवमेवास्य कृतं सत् (२६१) मा भूदिति कस्मान्न कल्प्यते। लाघवं हि गौरवविरोधि दृश्यमानं तदभावमेव गमयेत्। न पापभावं। पापमेव गुर्विति चेत्। न पापं गुरु। अमूर्त्तितो मूर्त्तत्वाभावात्। मूर्त्तधर्मो हि गौरवं कथं पापस्यामूर्त्तस्य स्यात्।

ननु त्वत्पक्षेऽपि नैरात्म्यदर्शने भूतेपि कस्मान्न जन्मेत्याह (।)

मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसञ्चेतनावशात् ॥२६२॥
हीनस्थानगतिर्जन्म ततस्तच्छिन्न जायते ।

मिथ्याज्ञानं दुःखे विपर्यासमतिः। तदुद्भूतस्तर्षो मिथ्याज्ञानप्रभवा तृष्णा। ताभ्यां संप्रयुक्ते चेतने। तद्वशाद्या हीनस्थानगतिस्तज्जन्मेत्युक्तं। अतस्तच्छिन्न्। अज्ञानतृष्णाच्छेदको नैरात्म्यदर्शी न जायते कारणाभावात्।

तदेवाह (।)

तयोरेव हि सामर्थ्ये जातौ तन्मात्रभावतः ॥२६३॥

तयो[2]रेवाज्ञानतृष्णयोर्हि सामर्थ्यं जातौ जन्मनिमित्तं तन्मात्रेण[3] भावतः॥ 19a

ते च दीक्षितस्यापि स्त इति स जायते। (२६३)

---

[1] क्षोदस्वेदविवलनभाविना।

[2] इह च तृष्णया देशान्तरं कुर्यात्। तृष्णाज्ञानभावाभावानुकारात्।

c. ननु कर्मापि जन्मकारणमिष्टं तत्कथमज्ञानतृष्णे एवोक्ते इत्याह (।)

ते चेतने स्वयं कर्मेत्यखण्डं जन्मकारणम् ।
गतिप्रतीत्योःकरणान्याश्रयस्तान्यदृष्टतः ॥२६४॥
अदृष्टनाशादगतिः तत्संस्कारो न चेतना ।

ते चेतने मिथ्याज्ञानतदुद्भूततर्षसंचेतने **स्वयमात्मना** पूर्व्वशुभाशुभकर्मसँस्कारसहाये **कर्म** कर्मस्वभावे **इत्यखण्डमन्यूनं जन्मकारणमुक्तमिति न** विरोधः। स्यादेतद् (।) **गतिप्रतीत्योर**भिमतदेशगमनस्य ज्ञानस्य च **करणानीन्द्रियाणि**[1] **आश्रयः** कारणं[2] इन्द्रियेभ्य उत्पन्नेन ज्ञानेन विषयं परिच्छिद्य प्रवृत्तेः। तानीन्द्रियाणि **चादृष्टतः** शुभादिलक्षणाद् (२६४) दीक्षया **चादृष्टनाशात्तत्**कार्याणां कारणानामनुत्पत्तेर्व्विषयस्य परिच्छेदतृष्णयोरभावात् **अगतिर्जन्मस्थान** इति नास्ति पुनर्भवो दीक्षितस्य (।) **तदद्**[3]**ष्टञ्चात्मसंस्कारो न चे**[3]**तना** स्यात् दीक्षितस्यापि साऽस्तीति जन्मापि[3] स्यात्।

b. अत्रा[4]ह (।)

सामर्थ्यं करणोत्पत्तेर्भावाभावानुवृत्तितः ॥२६५॥
दृष्टं बुद्धेर्न चान्यस्य सन्ति तानि नयन्ति किम् ।

बुद्धे[5]**र्भावाभावानुवृत्तितो**ऽन्वयव्यतिरेकानुवृत्त्या **करणानामेक**[6]स्माद्देशादप[6]रदेशसम्बद्धानामु**त्पत्तेः** कारणात्**सामर्थ्यं बुद्धे**रिन्द्रियजननं प्रति (२६५) **दृष्टं नान्यस्य** संस्काररूपस्यादृष्टस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधानानुपलम्भात्। सा बुद्धिश्चास्ति देशान्तरसम्बद्धकरणजनिका दीक्षितस्य तत्किन्तानि करणानि गर्भस्थानन्न**यन्ति** गच्छन्ति हेत्ववैकल्याद् भवितव्यं (२६६)।

c. गमनेनावश्यं दीक्षयोपहता बुद्धिर्देशान्तरं नेतुमिन्द्रियाण्यशक्ता चेत्।

धारणप्रेरणक्षोभनिरोधाश्चेतनावशाः ॥२६६॥
न स्युस्तेषामसामर्थ्ये तस्य दीक्षाद्यनन्तरम् ।
अथ बुद्धेस्तदाभावान्न स्युः सन्धीयते मलैः ॥२६७॥

नन्वेवन्तस्य मुमुक्षोर्दी**क्षानन्तरं** बुद्धेरसामर्थ्ये **तेषा**मिन्द्रियाणां स्वविषये व्यवस्थापनं धारणं। तत्रा[7]योजनं **प्रेरणं। क्षोभो**[8] विकारः। स्वविषयान्निवर्तनं

---

[1] त्रिंशति कुशलाकुशलाः। [2] बौद्धोक्तः। [3] इति पराभिप्रायः।
[4] समाधानं। [5] मिथ्याज्ञानतर्षयुतायाः। [6] यत्रोत्पत्स्यते।
[7] आकृष्य नयनं। [8] भ्रूभङ्गादि।

निरोधः। ते बुद्धिनिबन्धनवृत्तयो न स्युः। अथ बुद्धेस्तदा मरणकालेऽभावान्न स्युः धारणप्रेरणादयः।

अत्राह। सन्धीयते जन्यते मलैर्मिथ्याज्ञानैर्मिथ्याज्ञानात्मस्नेहादिभिर्बुद्धिर्मरणसमयेपीति कुतो बुद्ध्यभावः। (२६७)

बुद्धेस्तेषामसामर्थ्ये जीवतोऽपि स्युरक्षमाः।
निर्ह्रासातिशयात् पुष्टौ प्रतिपक्षस्वपक्षयोः ॥२६८॥
दोषाः स्वबीजसन्ताना दीक्षितेऽप्यनिवारिताः।

अथ मला अपि दीक्षयोपहतसामर्थ्या न बुद्धिं सन्दधति। तदा तेषां मलानामसामर्थ्ये स्वीक्रियमाणे जीवतोपि दीक्षितस्य मला बुद्धिसन्धानं प्रत्यक्षमाः स्युः। दीक्षा मलानां बाधिकेत्यपि मिथ्या। तथा प्रतिपक्षस्य नैरात्म्यभावनायाः स्वपक्षस्यायोनिशोमनस्कारस्याभ्यासात् पुष्टौ सत्यां दोषाणां यथाक्रमं निर्ह्रासादपचयात्। अतिशयादभिवृद्धे (२६८) दोषाः स्वकीयाद् बीजात्तुल्यजातीयकारणात् सन्तानो येषां ते दीक्षितेपि दोषबीजे[a] परिपोषवत्यनिवारिताः।

II. आत्मनो नित्यत्वे न पुनर्जन्म

स्यादेतद् (।) आत्मनोपि गर्भगतकरणादिजनने व्यापारः स एव दीक्षया निरुद्ध इति न पुनर्जन्मेत्याह (।)

नित्यस्य निरपेक्षत्वात् क्रमोत्पत्तिर्विरुध्यते ॥२६९॥
क्रियायामक्रियायाञ्च क्रिययोः सदृशात्मनः।
ऐक्यञ्च हेतुफलयोर्व्यतिरेकस्ततस्तयोः ॥२७०॥

नित्यस्यानुपकार्यतया निरपेक्षत्वात् करणादीनां क्रमे[1]णोत्पत्तिर्विरुध्यते समत्वहेतुसद्भावात् सकृदुत्पादप्रसक्तेः। (२६९) इन्द्रियादेः क्रियायामक्रियायाञ्च सदृशात्मनस्तुल्यरूपस्यात्मनस्तयोः कालयोस्ते ते विरुध्येते।

यद्यसौ कार्यकरणस्वभावः[a] तदा कार्यादेव क्रियाविरामोस्य विरुध्यते। एवमक्रियायामपि वाच्यं। किञ्च (।) आत्मनः कर्मकर्तृता हेतुत्वं भोक्तृत्वञ्च फलं ते चात्मन एकरूपस्य रूपे इति हेतुफलाभेदप्रसङ्गः। व्यतिरेको भेदस्तत आत्मनस्तयोः कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्धर्मयोस्ततो नैक्यप्रसङ्ग इति चेत्। (२७०।)

---

[1] पूर्व्वं कृतवान् पश्चादपि गर्भे व्याप्रियत इति क्रमः।

III. नैरात्म्ये स्मृतिसंगतिः

कर्तृभोक्तृत्वहानिः स्यात् सामर्थ्यञ्च न सिध्यति ।

एवं **कर्तृत्वभोक्तृत्वहानिः स्यात्**। आत्मनोऽतत्स्वभावत्वात्। तत्सम्बन्धात् कर्ता भोक्ता च। अनुपकृतस्य सम्बन्धित्वेऽति[7]प्रसङ्गात् उपकृतत्वं वेदितव्यं तच्चाशक्यसाधनं यस्मान्नित्यस्याव्यतिरेकित्वात् **सामर्थ्यञ्च न सिध्यति**।

ननु यद्यात्मा नास्ति तदाऽन्येनानुभूतं कर्म च कृतमन्यः स्मरति भुङ्क्ते फलमिति स्यात्तथा चातिप्रसङ्ग इत्याह (।)

तत्त्वसं० ९८४ अन्यस्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधकाः ॥२७१॥
अस्मृतेः; कस्य चित् तेन ह्यनुभूतेः स्मृतोद्भवः ।

अन्यस्य स्मरणभोगादिप्रसङ्गाश्च न बाधका भवन्ति (२७१) **अस्मृतेः**। **कस्यचित्** स्मर्त्तुरभावात्। एवं भोगोपि नास्ति भोक्त्रभावात्। **तेन** हि तस्मात्
19b स्मर्त्रभावात्[8] कारणाद्विषयाणाम**नुभूतेः** सकाशात् **स्मृति**रेव स्मृतं तस्यो**द्भवः**। वस्तुधर्मो ह्येष यदनुभवः पटीयान् स्मरणबीजाधानद्वारेण स्मरणं जनयति। शुभाशुभचेतनाश्च संस्कारा भोगाकारं सम्विदं प्रवर्तयन्ति (।) तत्किं स्मर्तृ-भोक्तृदुर्ग्रहेण। तत्तदाकारः प्रतीत्यसमुत्पन्नो बुद्धिप्रबन्ध एव केवलो न तु संसारी नाम कश्चित्।

h. यदि नास्त्यात्मा कथं स कोपदृष्टिः संसा[1]रप्रवृत्तिर्व्वेत्याह (।)

स्थिरं सुखं ममाहञ्चेत्यादि सत्यचतुष्टये ॥२७२॥
अभूतान् षोडशाकारान् आरोप्य परितृष्यति ।

स्थिर[1]मक्षणिकं सुखं त्रिदुःखताविपरीतं ममेत्यात्मीयमहमित्यात्माहं-कारश्चेति दुःखसत्यस्य विपरीता आकारा इत्याद्यान् प्रति सत्यं[2] चतुरः कृत्वा **षोडशाकारान् भूतान्** प्राक् यथोक्तभूताकारविपरीतान् **सत्यचतुष्टये**(२७२)-ऽरोपयतीति भ्रान्तिरेव सत्कायदृष्टिः स्वबीजप्रभवा। **आरो**[3]प्य च किञ्चित् स्वसुखसाधनञ्च मन्यमानस्तदर्थं **परितृष्यति**। तृष्णया च जन्म[4]स्थानोपादानमिति संसारप्रवृत्तिः।

---

[1] नित्यमिति वाच्ये क्षणात् परं स्थायी सर्व्वो नित्य इत्यर्थः।

[2] असमुदया हेत्वप्रभवाद्याः।

[3] स सत्कायदृष्टिमान् तामारोप्य च।

घ. सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः

मार्गविपर्ययं संसारहेतुमुक्त्वा मार्गमाह (।)

तत्रैव तद्विरुद्धार्थतत्त्वाकारानुरोधिनी ॥२७३॥
हन्ति सानुचरां तृष्णां सम्यग्दृष्टिः सुभाविता ।

तत्र सत्यचतुष्टय **एव सम्यग्दृष्टिर्नैरात्म्यदृष्टिः तद्विरुद्धार्थतत्त्वाकारानुरोधिनी** (२७३) तेषां स्थिरसुखाद्याकाराणामविद्यारोपितानां विरुद्धोऽर्थस्तस्य तत्त्वानि भूता आकारा अनित्या सुखादयः षोडशाकारास्ताननुरोद्धुं शीलं यस्याः सा तथा सुभाविता सादरनिरन्तरदीर्घकालाभ्यासप्राप्तवैशद्या **हन्ति तृष्णां** जन्महेतुं **सानुचरां** मात्सर्यादिपरिवारां।

(क) तृष्णाक्षयात् मोक्षः

ननु तृष्णाक्षयेपि कर्मदेहयोर्जन्महेत्वोर्भावात् जन्म किं न भवतीत्याह (।)

त्रिहेतोर्नोद्भवः कर्मदेहयोः स्थितयोरपि ॥२७४॥
एकाभावाद् विना बीजं नाङ्कुरस्येव सम्भवः ।

त्रिहेतोस्तृष्णाकर्मदेहहेतोर्जन्मनस्तृष्णायाः क्षये **कर्मदेहयोः स्थितयोरपि नोद्भवः** उत्पत्तिर्न भवति (२७४) **एकाभावात्** हेतुसामग्र्यवैकल्यात् **विना बीजं** क्षित्युदकादिभावेपि **नाङ्कुरस्योद्भवः**।

a. ननु त्रिहेतोर्जन्मन एकाभावेऽपि चेदनुत्पत्तिः तर्त्कि कर्म्मणो[1] देहस्य वा क्षयो नाभ्यस्यते। परे चाहुः कर्मक्षयान्मुक्तिरिति। अत्राह (।)

असम्भवाद् विपक्षस्य न हानिः कर्मदेहयोः ॥२७५॥
अशक्यत्वाच्च तृष्णायां स्थितायां पुनरुद्भवात् ।

असम्भवाद्विपक्षस्य न हानिः कर्मदेहयोरस्ति। (२७५) **अशक्यत्वाच्च**। सत्यपि वा विपक्षे[2] तदभ्यासाद् देहकर्मनिवृत्तिरशक्यक्रिया। **तृष्णायां स्थितायां** तत्प्रचितस्यात्मग्रहवतो गर्भस्थानपरिग्रहे सति **पुनरुद्भवात्** देहस्य शरीरिणश्च तृष्णयैव प्रवृत्त्या सर्व्वत्र शुभाशुभप्रवृत्तेश्च (।)[3]

b. एवन्तर्हि तृष्णा कर्म च क्षपयितव्यं मुमुक्षुणेत्याह (।)

द्वयक्षयार्थं यत्ने च व्यर्थः कर्मक्षये श्रमः ॥२७६॥

---

[1] तृष्णामुपेक्ष्याप्रहीणामेव। [2] बोद्धमशक्ये।

दृष्यक्षयार्थं यत्ने क्रियमाणे **कर्मक्षये व्यर्थः श्रमः**। तृष्णाक्षयमात्राज्जन्माभाव-सिद्धेः सदपि कर्मानुपयुक्तमित्यलं तत्क्षयप्रयासेन। न च कर्मक्षयः प्रति[1] पक्षाभावात् शक्य इत्युक्तं।

(ख) अक्षीणकर्मणो न मोक्षः

सन्तापक्लेशोपभोगात् पूर्व्वार्जितकर्मक्षयोऽपरस्य चाकारणं ततो मुक्तिरित्यपि मो[2]हः। (२७६)

तथाहि (।)

> **फलवैचित्र्यदृष्टेश्च शक्तिभेदोऽनुमीयते।**
> **कर्मणां तापसंक्लेशात् नैकरूपात् ततः क्षयः ॥२७७॥**

कर्मणां **फलवैचित्र्यस्य**[3] नानागत्युपभोग्याने[4]कविधोपकरणसाध्यविविधसुख-दुःखोपभोगप्रकारस्य **दृष्टेश्च शक्तिभेदः** सामर्थ्यनानात्वमनु**मीयतेऽतो** नानाप्रकार-फलजननसामर्थ्यात् का[4]रणा**देकरूपात्** फला**त्तापसंक्लेशान्न कर्मणां क्षयः**। (२७७)

सर्व्वेषां कर्मणां ताप एव फलमिति चेत्।

> **फलं कथञ्चित् तज्जन्यमल्पं स्यान्न विजातिमत्।**
> **अथाऽपि तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंक्षयैः ॥२७८॥**

तस्य **कर्मणो जन्यं फलं**[5] **कथञ्चित्** जुगुप्सादिभिरल्पं **स्यात् न तु विजाति-**
202 **मत्**। दानं दत्त्वा हिंसित्वा वा जुगुप्सु[?]स्तयोः फलमल्पीयोऽनुभवति। कारणता न वापादानात्। न तु शुभस्यदुःखमशुभस्य वा सुखं फलं भवितुमर्हति। **अथापि तपसः शक्त्या शक्तिसंकरेण** तापक्लेशमात्रफलेन तानि हीयन्ते। तपःशक्त्या कर्मणां संक्ष-येण वा जन्माभावः। (२७८)

---

[1] सत्यां तृष्णायां। [2] दिगम्बरस्य। [3] भोगाभोगरोगारोग्यादिः।

[4] उत्पित्सुश्लोकावतारायं परमतं लिख्यते। स्यादेतत् (।) तृष्णा हि कर्मनिदानं तस्याश्च मार्गात् क्षयो निदानिनोपि कर्मणः क्षयात् त्वयापि कर्मणां क्षय एवेष्टः। येपि दोषविरोधिन उपाया नैरात्म्यदर्शनलक्षणा इष्यन्ते। दोषनिदानं तृष्णान्ते उपघ्नन्ति। असत्यां तृष्णायां अनागतदोषानुत्पत्तिः। उत्पित्सुदोषनिर्घातास्ते शक्ता। अनेन चातीतकर्मनिदानतृष्णादिबाधको न भवत्येव मार्गस्तदुत्पत्तिकाले तस्याभावादेवेत्यसिद्धिरुक्ता परे (रैः?)। यवगोधूमाद्यनेकबीजेष्वनेकाङ्कुरवत्।

[5] क्षेत्रासंस्कारेल्पफलवत्।

क्लेशात् कुतश्चिद्धीयेताशेषमक्लेशलेशतः ।

b. यच्च किञ्चिदवशिष्टं तत् **क्लेशात् कुतश्चित्** केशोल्लुञ्चनादेः क्षीयते। कर्मक्षयाच्च मुक्तिः। अत्राह[1] (।)

हीयेताशेषमक्लेशलेशतः। यदि तपसा कर्मक्षयोऽशेषं कर्म हीयेताक्लेशतो विनैव केशोल्लुञ्चनादि[?]दुःखात्कर्मणः क्षीणत्वाद्यथा नारकादि दुःखं न भवति तथाऽल्पीयोपि न स्यात्। शक्तिसांकर्येपि लेशतः सन्तापक्लेशात् केवलात् कर्म हीयेत। न दुःखान्तरानुबन्धी संसारप्रबन्धः तपस्विनः स्यात्।

यदीष्टमपरं क्लेशात् तत् तपः क्लेश एव चेत् ॥२७९॥

तत् कर्मफलमित्यस्मान्न शक्तेः सङ्करादिकम् ।

तपसः शक्त्या शक्तिसङ्करसंक्षयश्च तदा वक्तुं शक्यो **यदि स्यादिष्टं क्लेशादपरं**[2]मन्यत्तपो नान्यथा। **क्लेश एव चेत्तपः**। (२७९) तत्क्लेशरूपं तपः **कर्मफलं** (तपोऽवशेषितस्य कर्मणः फलमिष्ट) **मित्यस्मात्**कर्मफलभूतात्तप[3]सः **शक्तिसंकरादिकं न**[3] युक्तं । आदिशब्दात्संक्षयश्च।

c. तस्य[4] मते तु (।)

उत्पित्सुदोषनिर्घाताद् येऽपि दोषविरोधिनः ॥२८०॥

तज्जे कर्मणि शक्ताः स्युः कृतहानिः कथं भवेत् ।

उत्पित्सोस्तृष्णादेर्दोषस्य **निर्घातात् येपि दोषविरोधिनो** नैरात्म्याभ्यासादय उपायाः (२८०) **तज्जे** तृष्णादिदोषप्रभवे **कर्मणि** कारणवारणद्वारेण व्याहन्तुं **शक्ता न** प्राग्जनिते तस्योत्प[5]न्नत्वात्। अतः **कृतस्य** कर्मणो **हानिः कथम्भवेत्**।

d. ननु यथा दोषेभ्यः कर्म तथा कर्मणो दोषाश्च भवन्तीत्यक्षीणकर्मणो न स्यात् मुक्तिरित्याह (।)

दोषा न कर्मणो दुष्टः करोति न विपर्ययात् ॥२८१॥

---

[1] अत्र शक्तेः क्षयः साङ्कर्यम्वेति पक्षौ द्वौ।

[2] केशोल्लुञ्चनादेरन्यत् कुशलरूपं तपोपीष्टं स्यात्।

[3] फलस्य कर्तृत्वायोगात् संकरक्षये।

[4] यन्मते मार्गात्तृष्णाक्षये कर्मणोपि क्षय इष्टः।

[5] पूर्व्वकृतकर्मक्षयो नेति न कृतस्य हानिः।

दोषा न कर्मणो भवन्ति किन्तु दोषैर्दुष्टः प्राणी कर्मकरो भवति न विप[1]-र्ययात्। नादुष्टः कर्म करोति नैरात्म्यदर्शिनस्तृष्णाभावात्। क्वचित् प्रवृत्तिनिवृत्त्य-सम्भवात्। (२८१)

ननु कर्मणः शुभात् सुखं सुखादभिलाषोऽभिलाषाच्च राग इति कर्मणो दोष-जन्मेत्याह (।)

मिथ्याविकल्पेन विना नाभिलाषः सुखादपि ।

यश्च **सुखादप्यभिलाषो** रागहेतुर्दृश्यते स च **मिथ्याविकल्पेन विना** स्थिर-सुखमदीयाहंकारविकल्पनमन्तरेण न भवतीत्यायोनिशोमनस्कार एव दोषहेतुः न कर्म। ततः सत्यपि कर्मण्युन्मूलितात्मदृष्टयो निर्दोषा निर्वान्ति। निर्वाणञ्च[2] दुःखनिरोधलक्षणं। दुःखं परिज्ञाय तत्समुदयं मार्गभावनया प्रहाय प्राप्यते नान्य-थेति।

चतुःसत्यप्रकाशक एव मुमुक्षूणामुपास्य इति तायित्वमुक्तं।

ङ. तायात् सुगतत्वसिद्धिः

तदेवमनुलोमतः "प्रमाणभूताये"त्यादि पञ्चपदानि व्याख्याय प्रतिलोमतो लिङ्गलैङ्गिकत्वं दर्शयन्नाह (।)

तायात् तत्त्वस्थिराशेषविशेषज्ञानसाधनम् ॥२८२॥

तायाच्चतुःसत्यप्रकाशलक्षणात् लिङ्गात् **तत्त्वस्थिराशेषविशेषज्ञानस्य**[1] त्रिगुणस्य सुगतत्वस्य **साधनं**[2] सिद्धिः। तत्त्वस्य क्षणिकनैरात्म्यस्य ज्ञानात् प्रशस्तं। (२८२)

बोधार्थत्वाद् गमेः ;

अपुनरावृत्त्या च स्थिरं निःशेषं विशेषज्ञानं त्रिगुणं सुगतत्वं **बोधार्थत्वाद् गमेर्गत**शब्दः प्रकृतिः। न हि सम्वादिनोऽसाक्षात्कृतस्यार्थस्य उपदेशः शक्यक्रियः (।) न चानुमानेन ज्ञातस्योपदेश इति युक्तमुक्तं। क्षणिकत्वनैरात्म्यादिविषयस्यानु-मानस्य भगवदुपदेशमन्तरेणोत्पत्तिबीजाभावात् अगृहीतोपदेशानामभावात्। न च नित्यपरोक्षस्यार्थस्य स्थैर्यादिविपर्ययाध्यवसायिनः कश्चिन्निश्चयोऽस्ति।

---

[1] तत्त्वञ्च स्थिरञ्चाशेषञ्च तैर्विशिष्यत इति विशेषज्ञानं।

[2] चतुःसत्यविषयमशेषत्वं।

तस्मात्प्रमाणसम्वादिनः परोक्षार्थस्योपदेशस्तत्साक्षात्कारपूर्व्वक एवेति युक्तं तायित्वात् सुगतत्वानुमानं भगवतः। स च भगवान् तायः सुगतत्वात् त्रिगुणात् गुणानुक्रमेण।

बाह्यशैक्षाशैक्षाधिकस्ततः।

बाह्यशैक्षाशैक्षेभ्योऽधिकः ये लौकिकभावनामार्गेण वीतरागा बाह्या अतत्त्वदर्शिनस्तेभ्यः तत्त्वदर्शित्वादधिकः। ये शैक्षा अबाह्याः परिहाणिधर्माणस्तेभ्योऽपुनरावृत्त्या। ये चाशैक्षाः श्रावका अप्रहीणक्लेशवासना असाक्षात्कृतसर्व्वाकारवस्तवस्तेभ्यो निःशेषप्रतीत्या। तस्मात् सुगतत्वात् शासनं शास्तृत्वमनुमीयते।

किं पुनः शासनमित्याह (।)

परार्थज्ञानघटनं तस्मात् तच्छासनं ततः ॥२८३॥
दयापरार्थतंत्रत्वं ;

तच्छासनं कारणे कार्योपचारात् **परार्थं** यज्ज्ञानं सुगतत्वं तदर्थं **घटनं** व्यायामः। बुद्धत्वसाधनमार्गाभ्यास इत्यर्थः। न ह्युपायमन्तरेणोपेयसम्भवः। **ततः** शासनाद् (२८३) **दयापरार्थतन्त्रत्वं** परार्थप्रधानत्वं जगद्धितैषित्वमनुमीयते इत्यर्थः।

ननु नावश्यं कारुणिकस्य मोक्षमार्गाभ्यासः। स्वार्थबुद्ध्यापि बाह्यानामिव सम्भवात् तत्कथमुपायाभ्यासाद्दयानुमानमित्याह (।)

सिद्धार्थस्याऽविरामतः।

सिद्धार्थस्य निष्पन्नमोक्षलक्षणात्मसंम्वादस्यापि सुगतस्य खड्गादिवत् परार्थक्रियातो**ऽविरामतो**ऽनिवृत्तेः फलावस्थायान्दयासद्भावाद्धेत्ववस्थायामपि तस्यास्तित्वमनुमानञ्च।

जगद्धितैषित्वस्य सुगतत्वशास्तृत्वतायित्वसहितस्य प्रामाण्यसाधनत्वमाह (।)

दयया श्रेय आचष्टे ;

यतो **दयया** जगद्धितैषित्वेन **श्रेय आचष्टे**। निर्दयस्तु विसम्वादनाभिप्रायोपि ब्रूयात्।

सदयोप्यभूतमज्ञो वक्तीत्याह (।)

ज्ञानात् सत्यं ससाधनम् ॥२८४॥

ज्ञानात् सुगतत्वात् भूतमाचष्टे। तच्च ज्ञानं ससाधनं विद्यमानोपायाभ्यासं विद्यमानशास्तृत्वमित्यर्थः। (२८४)

तथाभियोगवान् वक्तुं यतस्तस्मात् प्रमाणता।

तच्च सत्यचतुष्टयं विनेयानां वक्तुमभियोगः सादरसततप्रवृत्तिस्तद्वान् तायी चेत्यर्थः। **तस्मात्** कारुणिकत्वात् सुगतत्वात् शास्तृत्वात् तायित्वाच्च भगवतः **प्रमाणता** यथोपदर्शितार्थसम्वादकताऽन्यैरज्ञातचतुःसत्यार्थप्रकाशकता वाऽनुमीयत इत्यर्थः।

एवञ्चानुमानानुमेयव्यवहारे स्थिते प्रामाण्यात्तायित्वं हितैषित्वादु[1]पाया-
20b भ्यासाच्च सुगतत्वम्भवतीत्युक्तं।

(७) संवादकत्वात् भगवान् प्रमाणम्

कस्मा[2]त्पुनरनेकगुणसम्भारसम्भवेपि प्रामाण्येनैव भगवतः स्तुतिरित्याह (।)

उपदेशतथाभावस्तुतिस्तदुपदेशतः ॥२८५॥
प्रमाणतत्वसिध्यर्थं ;

उपदेशस्य तथाभावः सम्वादकत्वं प्रामाण्यं। तेन **स्तुतिराचार्येण** कृता। **तस्य** भगवत **उपदेशतः** (२८५) **प्रमाणस्य तत्त्वं** लक्षणं तत्सिध्यर्थं भ ग व द्दे शनायाः[2] **प्रमाणविनिश्चयो** नोत्प्रेक्षामात्रेणेत्याख्यातुमित्यर्थः।

a. ननु "नीलसमङ्गी पुरुषो नीलं जानाति नो तु नीलमि"ति ब्रुवता भगवता प्रत्यक्षं दर्शितं। अनुमानं नोक्तं। कथमागमात् प्रत्येतव्यमित्याह (।)

अनुमानेऽप्यवारणात्।
प्रयोगदर्शनाद् वाऽस्य ;

अनुमानेप्यवारणादिष्टिर्दर्शिता। "शून्याः परप्रवादा" इत्यादिना शाब्दादेरेव निषेधात् **प्रयोग**[3]स्य परार्थानुमानरूपस्य **दर्शनाद्वा**गमेऽस्यानुमानस्य निर्देशः कृत एव भगवता (।)

तमेव प्रयोगमाह (।)

यत् किञ्चिदुदयात्मकम् ॥२८६॥
निरोधधर्मकं सर्वं तदित्यादावनेकधा।

---

[1] "प्रमाणभूताये"त्येव स्तुतिपदमाह [प्रमाण] समुच्चये।
["प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने।
प्रमाणसिद्ध्यै स्वमतात् समुच्चयः करिष्यते विप्रसृतादिहैकतः ॥(१।१)॥"]
[2] सकाशात्प्रमाणयोः। [3] अन्यान्यप्याक्षिप्तानीति ग्राह्याणि स्युरित्याह।

यत्किञ्चिदुदयात्मकं (२८६) **तत्सर्वं निरोधधर्मकमित्यादावागमवाक्येऽनेकधा** स्वभावादिलिङ्गजमनेकप्रकारमनुमानं दृश्यते।

b. कथं पुनरनेनानुमानमुक्तमित्याह (।)

अनुमानाश्रयो लिङ्गमविनाभावलक्षणम् ॥२८७॥
व्याप्तिप्रदर्शनाद्धेतोः साध्येनोक्तञ्च तत् स्फुटम् ।

अनुमानस्याश्रयः कारणं **लिङ्ग**म्वक्तव्यम**नु**माननिर्देशार्थमन्यथाऽशक्यत्वात्।

किं लक्षणमित्याह (।) **अविनाभावः** साध्याव्यभिचारित्वं तल्**लक्षणं** यस्य तत्तथा। (२८७) स चाविनाभावो लिङ्गं लक्षणं **हेतो**रुदयधर्मकत्वस्य **साध्येन** निरोधधर्मकत्वेन **व्याप्तेः प्रदर्शनात्** "यत्किञ्चिदुदयधर्मकं तत्सर्वं निरोधधर्मकमि"[1]त्यादिना **स्फुटः** प्रव्यक्तो दर्शित(ः।)

इत्यनुमानप्रामाण्यनिर्देशोपि भगवदुपज्ञमेव (।) तदेवं भगवानेव प्रमाणभूतस्तायी मुमुक्षुभिरुपास्यो नेतर इति दर्शनार्थमाचार्येण **तस्य स्तुतिरुक्तेति युक्तं**॥

आचार्यमनोरथनन्दिकृतायां प्रमाणवार्त्तिकवृत्तौ प्रथमः परिच्छेदः ॥

---

[1] महावग्गे १।१।८

द्वितीयः परिच्छेदः*

प्रत्यक्षम्

प्रथमपरिच्छेदेन प्रमाणसामान्यलक्षणं व्यवस्थाप्य विशेषलक्षणमाख्यातुं द्वितीयपरिच्छेदारम्भः।

१. प्रमाणसंख्याविप्रतिपत्तिनिरासः

विप्रतिपत्तयश्चात्र संख्यालक्षणगोचरफलविषयाः सन्ति। तत्र संख्याविप्रतिपत्तिनिराकरणार्थमाह (।)

मानं द्विविधं विषयद्वैविध्यात्;

मानं द्विविधं। यत्तत्प्रमाणमविसम्वादित्वादज्ञातार्थप्रकाशकत्वात्सामान्यलक्षणमुक्तं तद् द्विविधं। प्रत्यक्षानुमानभेदेन। कस्माद् (।) **विषयस्य** स्वलक्षणसामान्यलक्षणरूपतया **द्वैविध्यात्**। शाब्दादिकमपि हि प्रमाणम्भवत्सविषयं वक्तव्यं (।) विषयश्च स्वसामान्यलक्षणादतिरिक्तो नास्ति। ततस्तद्विषयत्वे प्रत्यक्षानुमानतैव। नापि सामान्यविशेषात्मक एकोस्ति विषयः[1]। परस्परविरुद्धयोरैकात्म्यायोगात्।

ननु कथं विषयद्वैविध्यसिद्धिः (।) न प्रत्यक्षान्नाप्यनुमानतो यथाक्रमं स्वलक्षणसामान्यलक्षणत्वादनयोः। द्वाभ्यां द्वयसिद्धिरिति चेत्।

ननु प्रत्यक्षस्य सामान्याविषयत्वे साध्यसाधनसम्बन्धाग्रहणादनुमानमेव न स्यात्। सामान्यविषयत्वे च प्रत्यक्षत्वादेव तत्सिद्धेर्विफलमनुमानस्य प्रामाण्यकल्पनं।

अत्रोच्यते। प्रत्यक्षमपि स्वलक्षणं विषयीकुर्व्वत् तत्सम्भवि विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितं सामान्यं पृष्ठविकल्पेन निश्चिन्वत्तद्विषयमपि निश्चयविषयेण

*** द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।५** [1] **नीलोत्पलादि परस्य अर्थसामर्थ्यं स्वलक्षणत्वमेव।**

च प्रत्यक्षविषयव्यवस्था। एवन्तर्हि स्वलक्षणविषयता[1] न स्यादिति चेत्[1]। न(।) सजातीयव्यावृत्तत्वेनापि ततो निश्चयात्। द्वे च व्यावृत्ती स्वलक्षणे स्तो निश्चिते च प्रत्यक्षबलात्। न चैवमप्यनुमानस्य वैयर्थ्यं(।) न हि सामान्यमित्येव प्रत्यक्षविषयः। परोक्षे तस्याप्रवृत्तेः। न च यदेकदाऽपरोक्षं तत्सर्वदा तथा। स्वलक्षणं कदाचिदपरोक्षमप्यन्यदा परोक्षं एवं सामान्यमपि। ततोऽपरोक्षे सामान्ये गृहीतायां व्याप्तौ परोक्षे तस्मिन्ननुमानवृत्तिरिति न कश्चिद्विरोधः। तस्मात्[7] प्रत्यक्षत्वाद्वा विषयद्वैविध्यसिद्धिः प्रत्यक्षानुमानाभ्यां वेत्युभयथाप्युपपन्नं।

विषयद्वैविध्यमेव कस्मादित्याह (।)

शक्त्यशक्तितः।

अर्थक्रियायां ;

शक्त्यशक्तितोऽर्थक्रियायां। स्वलक्षणस्यार्थक्रियाशक्तत्वात्। विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितस्य च सामान्यस्याशक्तत्वात् विषयद्वैविध्यं। न ह्येकस्य विरुद्धाविमौ धर्मौ युज्येते। यद्यनर्थक्रियाकारि सामान्यं केशोण्डुकज्ञानप्रतिभासि केशाद्यपि सामान्यं स्यात्।

केशादिर्नार्थोनर्थाधिमोक्षतः ॥१॥

न के[1]शादिरर्थः सामान्यरूपोऽ**नर्थाधिमोक्षतः**। (१) यत्र हि व्यवह[2]र्तृ[3]णामर्थाध्यवसायः सोऽर्थः स्वलक्षणं सामान्यम्वा स्यात्। यत्र पुनरर्थबुद्धिरेव नास्ति स कथं सामान्यमुच्यतां। 212

---

[1] ननु यदतीन्द्रियं केशादिव्यवहितं स्वलक्षणं, यच्च सामान्यं न गोचरोनुमानस्य, तस्य कथं व्यवस्था।

"यज्जातीयैः प्रमाणैश्च यज्जातीयार्थदर्शनं।
भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेष्वपी"ति

[कुमारिल]वचनात्।

[2] अनर्थक्रियातो न स्वलक्षणं, स्पष्टप्रतिभास्यनन्वयित्वाभ्यां न च सामान्यमिति विषयान्तरत्वमस्य॥

[3] अथारोप्यैतत् अन्यथोत्पत्तिसारूप्याभ्यां विषयत्वे आकारो बहिर्भासिकेशादेर्नोत्पादको न सरूपको नापि सम्वित्तस्येति चोद्यानवकाश एव सांव्यवहारि प्रमाणमेतत्। देशादिविप्रकृष्टन्तु (।) "यज्जातीयैः प्रमाणैश्च यज्जातीयार्थदर्शनं। भवेदिदानीं लोकस्य तथा कालान्तरेष्वपि" [कुमारिलस्य]॥

सदृशासदृशत्वाच्च विषयाविषयत्वतः ।
शब्दस्यान्यनिमित्तानां भावे धीः सदसत्वतः ॥२॥

तथा[1] **सदृशासदृशत्वाच्च** विषयद्वैविध्यं। सदृशं सामान्यं सर्वव्यक्तिसाधारणत्वात्। असदृशं स्वलक्षणं सर्व्वतो व्यावृत्तत्वात्। अनयोश्चान्योन्यव्यवच्छेदरूपत्वात् न राश्यन्तरं। ततो यदि कल्प्यमानं सदृशं तदा सामान्यमेव तत्। अथासदृशं स्वलक्षणमेवेति द्वैविध्यमेव विषयस्य। तथा[2] शब्दस्य विषयाविषयत्वतश्च द्वैविध्यं। **शब्दस्य** विषयः[3] सामान्यं। अविषयः स्वलक्षणं। न च शब्दविषयाविषयाभ्यामन्योस्ति सर्व्वस्य संग्रहात् द्वैविध्यमेव। तथा विषयादन्यषान्निमित्तानां मनस्कारवत् साद्गुण्यसंकेतग्रहणानां **भावे** ग्राहिकाया **धियः** सा[4]मान्ये **सत्त्वात्** स्वल[5]क्षणे चाभावात् विषयद्वैविध्यं। यत्र विषयव्यतिरिक्तनिमित्तसद्भावे भवति बुद्धिस्तत्सामान्यं (।) यत्र[5]तु न भवति तत् स्वलक्षणं। प्रकारान्तरञ्च न सम्भवतीति बुद्धिविषयाविषयत्वे सामान्यस्वलक्षणतैवेति द्वैविध्यमेव विषयस्य।.(२)

२. सत्यद्वयचिन्ता

तदेवार्थक्रियासामर्थ्यादिकं स्वलक्षणा[6]दौ योजयन्नाह।

अर्थक्रियासमर्थं यत् तदत्र परमार्थसत् ।
अन्यत् संवृतिसत् प्रोक्तं; ते स्वसामान्यलक्षणे ॥३॥

अर्थक्रियायां ज्ञानादिकायां स्वरूपोपधानेन **समर्थं यत्तदत्र** वस्तुविचारे **परमार्थसत्**। एवं यदसदृशं शब्दाविषयोऽन्यनिमित्तभावे ज्ञानाभावश्च तत्परमार्थसत्। अतोऽन्यदशक्तं सदृशं शब्दविषयः। अन्यनिमित्तभावे बुद्धेर्व्विषयश्च तत् **संवृतिसत् प्रोक्तं** कल्पनामात्रव्यवहार्यत्वात्। **ते** परमार्थसंवृती **स्वसामान्यलक्षणे**। (३)

३. सामान्यतत्कल्पनानिरासः

अशक्तं सर्वमिति चेद् बीजादेरङ्कुरादिषु ।
दृष्टा शक्तिः;

स्वलक्षणसामान्यलक्षणे इष्टे[1]**सर्व्वमर्थकारित्वेने**[2]ष्टम**शक्तं**। न किञ्चित् कर्त्तुं सम[3]र्थमिति **चेत्**। **बीजादेः** कारणाभिमतस्या**ङ्कुरादौ** कार्यसंमते **दृष्टा शक्ति-**

---

[1] सांख्यमतेनाह। [2] ज्ञानद्वारेण निराकृत्य शब्दमुखेनाह। [3] व्यवहर्त्तुं व्यवसायाश्च वस्तुतः। [4] मनस्कारादीनां भावेपि यदभावे धियोऽभावस्तत्स्वलक्षणं। [5] विषये सत्येव बुद्धिर्भवति। [6] माध्यमिको सिद्धतामाह।

र्जननलक्षणा बीजान्वयव्यतिरेकानुविधाय्यङ्कुरो दृश्यते (।) इदमेव कारणस्य शक्तत्वं यत्प्रागदृष्टस्य तद्भाव एव भावः।

मता सा चेत् संवृत्या ;

सा शक्तिः संवृत्या मता चेत् कार्यकारणभावो हि व्यवहारमात्रतः सिद्धः न परमार्थतः। न तावत्प्रत्यक्षं तद्ग्रहणसमर्थं बीजाङ्कुरग्राहिणोः प्रत्यक्षयोः स्वविषयमात्रव्यवस्थापनात् केनान्वयव्यतिरेकग्रहणं। क्रमेण द्वयोर्गृहीतयोस्तद्बल[a]-भाविना स्मरणेन ग्रहणमिति चेत्।

ननु केनान्वयव्यतिरेकौ गृहीतौ। न प्रत्येकं बीजाङ्कुरज्ञानाभ्यां स्वस्वविषय-ग्रहणात्। नापि द्वाभ्यां ज्ञानयोर्ज्ञेययोश्च साहित्याभावात्। असाहित्ये बीजाङ्कुर-मात्रस्य ग्रहणं नान्वयव्यतिरेकयोः। क्रमग्रहणमेव कार्यकारणभावग्रहणम्। तत्तु घट-कुलालयोरप्यस्ति इति चेत् (।) न च क्रमोपि केनचिच्छक्यग्रहणः[1] प्रतियोग्यवेदना[2]त्। पूर्वापरग्रहणमत एव नास्ति स्वज्ञानेन वर्तमानता[b]ग्रहणाच्च। कार्यकाले च कारणं पूर्व्वमुच्यते तदा च तदेव नास्ति। तदेतन्मृतस्यारोग्यं। अथ यदैव बीजं तदैवाङ्कु-रात् पूर्व्वं न तु पश्चात् अस्य पूर्व्वत्वं सम्भवति॥

नन्वेवं पूर्व्वतया प्रतिभासोस्य प्राप्तः। न चैतदस्ति। अङ्कुरसाहित्यं पूर्व्वत्वं तच्च गृह्यत एवेति चेत्। तादृशं पूर्व्वत्वमन्येषामप्यस्तीति तेपि कारणानि स्युः। किञ्च (।) पूर्व्वत्वं वर्तमानकालात्प्राग्भावित्वमुच्यते (।) तद्यदि वस्तुनो रूपं तदा वर्तमानं कदापि न[c] स्यात्। वर्तमानतातत्प्राग्भावित्वयोर्व्विरोधात्। स्यादे-तदङ्कुरवर्तमानतायाः प्राग्भावित्वं पूर्व्वत्वं। तच्च बीजस्य वर्तमानत्वेनाविरुद्ध-मिति न तस्याभावः। एवन्तर्हि बीजग्रहणे पूर्व्वताग्रहणं प्राप्तं। न च बीजस्वरूप-मिव पूर्व्वतामपि तद्ग्राहिणि ज्ञाने कश्चिदुपलभते।

न[3]न्वापेक्षिकमिदं पूर्व्वत्वं प्रतियोगिनोऽप्रतीतौ कथं प्रतीयतां। य[4]द्येवं वस्तुनो नेदं केवलं भावान्तरापेक्षया व्यवह्रियत इत्या(या)तं[7](।) न हि वस्तुरूपं सति वस्तुनि नास्ति (।) यच्चास्ति तेन वस्तुरूपावभासिनि ज्ञाने प्रतिभासितव्यमेव। अन्यथा ज्ञान-ज्ञेययोर्व्विषयविषयितैव न स्यात् (।) तस्मान्नाध्यक्षात् कार्यकारणताग्रहः। अतश्च नानुमानादपि। न हि सर्व्वदा परोक्षेऽन्येऽनुमानवृत्तिः व्याप्तिग्रहणपूर्व्वकत्वात्तस्य। नापि प्रत्यक्षबलभावि स्मरणं तद्ग्रहणप्रवणं (।) न हि तत्स्वतन्त्रं प्रमाणं किन्तु प्रमाण- 21b

---

[1] स्वरूपमात्रवेदनात्। [2] अक्रमवेद(ना)पेक्षत्वात्।

[3] परः। [4] माध्यमिकः।

व्यापारव्यवस्थापकं। यदि यथानुभवं प्रवर्तते नान्यथा। न च कार्य[1]कारणभावानुभवो भूत इत्युक्तं। अतः स्मरणत्वमप्यस्य नास्ति। अनुभूतविकल्पनस्य स्मरणत्वात् (।) ततो विकल्पमात्रमेतत् न ततो वस्तुव्यवस्थेति संवृत्त्यैवाविचारितरमणीयया कार्यकारणभावव्यवहारो न परमार्थतः।

अस्तु यथा तथा ॥४॥

अस्तु[1] यथा तथा। सांवृतमपि कार्यकारणभावमाश्रित्य साध्यसाधनादिव्यवहारसम्वादसम्प्रत्ययात् समाप्तो लोकव्यवहारः। सांव्यवहारिकञ्च प्रमाणं तावतैव सुस्थं। (४)

(१) सामान्यचिन्ता

(क) सामान्ये नार्थक्रियासामर्थ्यम्

सास्ति सर्वत्र चेद् बुद्धेर्नान्वयव्यतिरेकयोः।
सामान्यलक्षणेऽदृष्टेः चक्षूरूपादिबुद्धिवत् ॥५॥

सार्थक्रिया स[2]र्वत्र स्वलक्षणे सामा[3]न्येप्यस्ति **चेत् न** सामान्यलक्षणे। अस्तु तावदन्यस्य कार्यस्य **बुद्धेरप्यन्वयव्यतिरेक**योरदृष्टेः। अन्त्यं हि भावानां कार्यं बुद्धिः। सापि यदन्वयव्यतिरेकौ नानुविधत्ते (।) तस्य कुतोऽर्थक्रिया। प्रत्यक्षं तावन्न **सामान्य**विषयं **स्वलक्षण**मात्रस्य प्रतिभासनात्। घट इत्यादिविकल्पबुद्धिस्तु सामान्यावसायात् त[3]द्विषया। सापि समयाभो[4]गादिमात्रादुत्पत्तेर्न सामान्यान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी[3] **चक्षूरूपादिबुद्धिवत्** चक्षूरूपादिजबुद्धेः। चक्षुराद्यन्वयव्यतिरेकानुविधानमिव सामर्थ्ये सति भावादेकापायेप्यभावाच्च। नैवं सामान्यबुद्धिराभोगमात्रादुत्पत्तेः। (५)

एतेन समयाभोगाद्यन्तरङ्गानुरोधतः।
घटोत्क्षेपणसामान्यसंख्यादिषु धियो गताः ॥६॥

एतेन सामान्यस्य ज्ञानमात्रकार्येप्यसामर्थ्यकथनेन **समयाभोगादे**रन्तरङ्गस्या**नुरोधतः**। **घटो**ऽवयवि द्रव्यं। **उत्क्षेपणं** कर्म। **सामान्यं संख्या** गुणः समवायः **आदि** शब्दात्संयोगविभागादयः। तेषु या **धियो** विकल्पिका भवन्ति ता **गता** व्याख्याता[4]।

---

[1] **सिद्धान्ती (—) अर्थक्रिया तावदस्ति। अन्यथा जगद्व्यालोपः।**

[2] **चक्षुःश्रोत्रादिरूपशब्दादि।** [3] **सामान्यविषया।**

[4] **चित्ताभोगो मनस्कारः।**

न हि रूपा[1]दिव्यतिरिक्तं द्रव्यं। अपरापरदेशिजन्महस्तादिक्षणाद् भिन्नं कर्म, व्यक्तिव्यतिरेकि सामान्यं प्रत्यक्षबुद्धावभासते। विकल्पबुद्धिरस्तु कल्पिका। सा च[2] संकेतसँस्कारप्रबोधमात्रभाविनी नार्थाधीनेति न ते[3]षां सामर्थ्यं समर्थयति॥ (६)

ननु यद्यर्थनिरपेक्षाणामन्यनिमित्तानां भावे यत्र बुद्धिस्तत्सामान्यं तदा तैमिरिकबुद्धिप्रतिभासिनः केशादयोपि सामान्यं स्युः। तेष्वपि धियोऽर्थनिरपेक्ष-चक्षुरादिमात्रनिमि[6]त्तत्वादित्याह।

केशादयो न सामान्यमनर्थाभिनिवेशतः।

केशादयस्तैमिरिकप्रतिभासिनो **न सामान्यमनर्थाभिनिवेश**[4]**तः**। न हि तेषु विषयबुद्धिर्व्यवहारिणां विषये च सामान्यचिन्तेयं। यदि ज्ञेयत्वेनाध्यवसायाभावान्न सामान्यं तदाऽभावोप्यनुपलब्धिविषयः सामान्यं न स्यात्।

ततश्चानुपलब्धिरनुमानं न भवेदित्याह (।)

ज्ञेयत्वेन ग्रहाद् दोषो नाभावेषु प्रसज्यते ॥७॥

नाभावेषु सामान्यरूपत्वाभाव**दोषः प्रसज्यते ज्ञेयत्वेन ग्रहात्**। यद्यप्यभावेऽर्थ-रूपताया अध्यवसायो नास्ति ज्ञे[5]यतया त्वस्ति लोकस्य (।) तच्च ज्ञे[6]यं यदर्थकारि तत्सामान्यमेव। (७)

यदि तु (।)

तेषामपि तथाभावेऽप्रतिषेधात्;

तेषां तैमिरिकगम्यानां केशादीना**मपि तथाभावे** ज्ञानान्तरेण ज्ञेयत्वे समानरूपतेष्यते तदा**ऽप्रतिषेधा**दिष्टमेवास्माकं। तैमिरिकज्ञानगम्याः केशादय इति यदा बुद्ध्यन्तरेण परामृश्यन्ते तदा केशादयो ज्ञेयत्वेन सामान्यमिष्टा एव॥

यदि तैमिरिकदृष्टाः केशादयो न वस्तु तदा **स्फुटाभता** न स्यादित्याह।

स्फुटाभता।

ज्ञानरूपतथार्थत्वात्;

ज्ञानरूपतया ज्ञानाकारतया केशादीना**मर्थत्वात्**।[7] स्वलक्षणत्वात्स्फुटाभता। 222

यदि ज्ञानाकारतया केशादयः स्वलक्षणन्तदा सामान्यं कथमित्याह (।)

---

[1] ननु प्रत्यक्षगम्यमेवोत्क्षेपणादीत्याह (।) [2] समयाभोगं व्याचष्टे। [3] अर्थानामनुमाजनने। [4] प्रत्यक्षविषयेप्यर्थाभिनिवेशमात्रं नार्थ इति सूचनया मध्याप्रवेशमाह। [5] भावव्यावृत्तिः।

केशादीति मतिः पुनः ॥८॥

सामान्यविषया ;

केशादीति पुनर्व्विकल्पिका **मतिः** तैमिरिकोपलब्धकेशाद्यध्यवसायिनी **सामान्यविषया**। अयमर्थः(।) तैमिरिकदृष्टं केशादि सामान्यरूपेण व्यवस्यन्ती विकल्पिका बुद्धिरध्यवसायेन विषयेण सामान्यविषया। तैमिरिकधीस्तु स्वलक्षण-विषया बुद्ध्याकारस्य स्वलक्षणत्वात् ॥ (८)

किन्तर्हि निर्व्विषयमित्याह (।)

केशप्रतिभासमनर्थकम् ।

तैमिरिक**केशप्रतिभासं** ज्ञान**मनर्थकम्**बाह्यकेशाभावात् ।[1]

ज्ञानरूपतयार्थत्वे सामान्ये चेत् प्रसज्यते ॥९॥

ननु **ज्ञानरूपतयार्थत्वे** केशादीति विकल्पबुद्धिप्रतिभासिनि **सामान्ये** स्वलक्षणता **प्रसज्यते चेत्** (।९)

तथेष्टत्वाददोषः ;

तथा ज्ञानाकारतया सामान्यस्यापि स्वलक्षणताया **इष्टत्वाददोषः** ॥

(ख) सामान्यस्य ज्ञानाकारता

कथन्तर्हि सामान्यरूपतेत्याह (।)

अर्थरूपत्वेन समानता ।

अर्थरूपत्वेनाध्यवसीयमानज्ञेयरूपंत्वेन समानता न तु बुद्ध्याकारत्वेन।

(ग) विजातीयव्यावर्तकं सामान्यम्

कथं पुनरर्थरूपत्वेनापि समानतेत्याह (।)

सर्वत्र समरूपत्वात् तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात् ॥१०॥

सर्व्वत्र व्यक्तिषु **तद्व्यावृत्तिसमाश्रयात्** विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण दृश्य-विकल्प्यैकत्वाध्यवसायादुपकल्पितस्य सा[2]मान्यस्य **समरूपत्वात्** साधारणरूपत्वा-दर्थत्वेन सामान्यमुच्यते ज्ञानाकारस्य सामान्यस्य संप्रति व्यतिरिक्तस्य[1] च पूर्व्वं प्रतिषेधात् ॥ (१०)

---

[1] *ज्ञानाकारात् ।*

रूपादिस्वभावमेवाविशेषेण सामान्यं किन्नेष्यत इत्याह (।)

न तद्वस्त्वभिधेयत्वात् साफल्यादक्षसंहतेः ।

तत्सामान्यं न वस्तुरूपादिस्वभावमभिधेयत्वात्। शब्द[1]धर्मवत् सामान्यं शब्दज्ञानगोचरः। न च शब्दविषयो वस्तु (।) कस्मादित्याह (।) साफल्यादक्षसंहतेः। यदि शब्दविषयो वस्तु भवेत् तदा रूपादिशब्दादेवार्थादेरपि रूपादिप्रतीतौ न किञ्चिदक्षैः। न चैवं। ततो वस्तुविषयेणेन्द्रियज्ञानेन शब्दस्य न तुल्यविषयता। तथा चावस्तुत्वैव शाब्दज्ञानावभासिनः सामान्यस्य न रूपादिता।।

न[2]नु रूपादयो न शब्दस्य विषयः किन्तर्हि ना[3]मनिमित्ते विप्रयुक्तसंस्कारसंज्ञे ते विज्ञानाद् व्यतिरिक्ते वै भा षि क स्येष्टे। तदापि (।)

नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनि ।।११।।

नामादिवचन इष्यमाणे किन्तन्नामादिकं वक्तरि श्रोतर्यर्थे वा सम्बद्धमसम्बद्धमेव वा क्वचित्[4]। सर्व्वथा **वक्तृ[5]श्रोतृवाच्यानुबन्धिनि**[5]। (११)

असम्बन्धिनि नामादावर्थे स्यादप्रवर्त्तनम् ।

असम्बन्धिनि वा नामादौ शब्देन चोदितेऽर्थेऽप्रवर्तनं स्यादचोदितत्वात्।।[6]

भवतु तावदन्यसम्बन्धिनि असम्बन्धिनि वा नामादावर्थेऽप्रवर्तनं। अर्थसम्बन्धिनि तु कथमप्रवृत्तिः।[7] अचोदितत्वात्।

सारूप्याद् भ्रान्तितो वृत्तिरर्थे चेत् स्यान्न सर्वदा ।।१२।।

देशभ्रान्तिश्च,

न हि देवदत्ते प्रतिपादिते तत्पितरि प्रवृत्तिः। निमित्तस्यार्थसारूप्यात्। तद्भ्रान्तितोऽर्थे प्रवृत्तिश्चेत् सम्भाव्यत एतत् किन्तु न स्यात् सर्व्वदा। न हि यमलकयोर्नियमेन भ्रान्त्याऽ[8]न्यत्र प्रवृत्तिः। कदाचित्तत्रापि दर्शनात्। तथा[9]

---

[1] शब्दस्यायन्धर्मो यदुत शब्दज्ञानगोचरत्वं।

[2] वैभाषिकमतमाशङ्कते।

[3] विज्ञानवाद्यतिरिक्ते।

[4] इति चत्वारो विकल्पाः।

[5] वक्तृसम्बन्धिनि। श्रोतृसम्बन्धिनि। अर्थसम्बन्धिनि।

[6] वै०।

[7] सिद्धान्ती, अर्थस्य शब्देनाचोदितत्वात्।

[8] यावताऽयं पुरुषः सर्व्वदार्थ एव दृष्टः शब्दात्प्रवर्तमानः। न कदाचिन्नास्ति वक्त्रादिसम्बद्धे। तत्र भ्रान्त्या वृत्तिः।

[9] देशभ्रान्त्यार्थे वृत्तिरिति चेत्।

देशभ्रान्तिश्च न स्यात्। वक्तृश्रोत्रादिसम्बन्धिनि नियतदेशे नामादौ प्रतिपादिते तदन्यदेशे घटादौ सारूप्यादपि न यु[1]क्ता प्रवृत्तिः॥ (१२)

ननु त्वन्मतेऽपि ज्ञानाकारस्याभिधेयत्वात्कथं बाह्ये प्रवृत्तिरित्याह (।)

न ज्ञाने तुल्यमुत्पत्तितो धियः।
तथाविधायाः ;

न ज्ञाने ज्ञानाकारे वाच्येऽर्थेऽप्रवर्तनं **तुल्यं**। **धियस्तथाविधाया** बहिस्त्वेनाध्यवसिताकाराया **उत्पत्तितः**। शब्दजनिता हि बुद्धिर्वस्तुतः स्वांशालम्बनाप्यनाद्यविद्यावशाद् बहिर्विषया व्य[2]वसीयत इति[3] युक्तमर्थे प्रवर्तनं॥

अन्यत्र तत्रानुपगमाद् धियः ॥१३॥

अन्यत्र नामादिविष[4]यिणि ज्ञाने तदर्थाध्यवसायात्। अर्थे प्रवर्तनं न युक्तं। निराकारबुद्धिवादि वै भा षि क मते बाह्यार्थप्रतिभासाया ज्ञानाकाराया धियोऽनुपगमतः। (१३)

बाह्यार्थप्रतिभासाया उपाये वाऽप्रमाणता।
विज्ञानव्यतिरिक्तस्य ;

यदि ज्ञेयाकारा बुद्धिः स्यात् स्यात्तत्प्रतीत्याऽभिमानात्प्रवृत्तिरपि। अप्रवृत्तिदोषदर्शनाद् **बाह्यार्थप्रतिभासाया** बुद्धेरु[5]पाये स्वीकारे **वाऽप्रमाणता** नामादेः विप्रयुक्तसंस्कारस्य **विज्ञानव्यतिरिक्तस्य** (।)

कथमित्याह (।)

व्यतिरेकाप्रसिद्धितः ॥१४॥

22b **व्यतिरेकाप्रसिद्धितः**।[7] प्रतिभासमानस्याकारस्य ज्ञानत्वात्। न चेन्द्रियादिषु सत्स्वपि विज्ञानकार्यानुत्पत्तितोऽर्थ इव नामादिरपि शक्यव्यवस्थानः। न हि गृहीतसंकेतस्य शब्दश्रुतौ क्वचिदर्थाप्रति[6]पत्तिः॥ (१४)

सर्वज्ञानार्थवत्त्वाच्चेत् स्वप्नादावन्यथेक्षणात्।
अयुक्तं ;

---

[1] तथाहि त्वयेदं करणीयमिति नियुक्तः पुमान् सारूप्यादन्यत्र न प्रवर्तत एवेति वृद्धेः।

[2] दृश्यविकल्पयोरैक्येन वृत्तेः। [3] यस्यापि न नामादिर्विप्रयुक्तोऽभिधेयः।

[4] अभ्युपगमे। [5] परार्थानुमानेन।

नन्वस्ति प्रमाणं सर्व्वस्य ज्ञानस्यार्थवत्त्वात्। शाब्दमपि ज्ञानमर्थवदेव। न च रूपादयो विषय इति पारिशेष्यान्नामादिकमेवेति चेत् स्वप्नावादादिशब्दात् तैमिरिकज्ञानादिष्वन्यथा अर्थशून्यस्येक्षणात् स[1]र्व्वज्ञानार्थवच्छब्दस्य[1] नामादि-विषयत्वानुमानमयुक्तं। स्वप्नविज्ञानमपि निमित्तविषयमेवेति चेदाह (।)

न च संस्कारान्नीलादिप्रतिभासतः ॥१५॥

न च संस्कारान्निमित्ताख्यात् स्वप्नज्ञानं नीलादिर्व्वर्णसंस्थानविशेषतः प्रति-भासतः। न च विप्रयुक्तसंस[2]कारो वर्णसंस्थानविशेषवान्। (१५)

नीलादिरेवासावर्थ इति चेत् (।)

नीलाद्यप्रतिघाताच्च ;

स्वप्नप्रतिभासि न नीलादि वस्तु अप्रतिघातात्। नीलादयो ह्यर्थाः स्वदेशे पदार्थान्तरस्य व्याघातकाः स्वप्नोपलब्धास्तु नैवं। पिहितद्वारावरकोदरसुप्त[2]-स्थानान्तरगमना(त्) हस्तियूथादिदर्शनात्।

किन्तर्हि तदित्याह (।)

ज्ञानं तद्योग्यदेशकैः।

अज्ञातस्य स्वयं ज्ञानात् ;

ज्ञानं तत् नीलादि योग्यदेशकैः स्वप्नायमा[3]नेन समानदेशैः पुरुषान्तरैरज्ञा-तस्य स्वयं ज्ञानात्। स्वयम्वेद्यमसामान्यमिति ज्ञानलक्षणं। तच्च स्वप्नदृष्ट-नीलादिषु व्यक्तं।

नामाद्येतेन वर्णितम् ॥१६॥

एतेन स्वप्नदृष्टस्य ज्ञानत्वसाधनेन नामादि वर्ण्णितं। नामादिकमपि तन्न भवति योग्यदेशकैरज्ञातस्य स्वयं ज्ञानात् ज्ञानं तत्[4]। तस्मान्नास्त्यर्थः सामा[5]न्यबुद्धिरिति। (१६)

अपि च (।)

सैवेष्टार्थवती केन चक्षुरादिमतिः स्मृता।
अर्थसामर्थ्यदृष्टेश्चेदन्यत् प्राप्तमनर्थकम् ॥१७॥

यैव रूपादिविषयत्वेनेष्टा सैव चक्षुरादिमतिरर्थवती केन हेतुना मता। अर्थस्य रूपादेश्चक्षुरादिमतिजनने सामर्थ्यदृष्टेश्चेत्। अन्यसामान्यविषयं

---

[1] अनैकान्तिक। [2] सुखादिवत्। [3] यदुत्पाद्यरूपं योगी पश्यति न। तेन व्यभिचारस्तत्रान्यस्यायोग्यत्वात्। [4] नामादि।

विकल्पज्ञानमनर्थकं प्राप्तं(।) न हि यथा चक्षुरादिबुद्धेरर्थव्यतिरेकाद् व्यतिरेकः तथा सामान्यबुद्धेर्व्यतिरेकः। आभोगमात्रेण भावात्। (१७)

अप्रवृत्तिरसम्बन्धेप्यर्थसम्बन्धवद् यदि ।

न[1] केवलं वक्तृश्रोतृसम्बन्धिनि[2] **असम्बन्धेपि** नामा[1]दावर्थे**ऽप्रवृत्तिः** स्यात्। **अर्थसम्ब**[3]**न्धवत्** नामाद्यर्थे प्रवृत्त्यर्थं **यदी**ष्यते तदा अतीतानागतं नामादि तदभिधायिनां शब्दानां वाच्यं न स्यात्। अभूत् मा न्धा ता भविष्यति शं ख श्चक्रवर्त्तीति(।)

कस्मादित्याह (।)

अतीतानागतं वाच्यं न स्यादर्थेन तत्क्षयात् ॥१८॥

अर्थेनातीतानागतेन सह तस्य नामादेः सम्बन्धिनः **स्यात्** स्वरूपा[4]-भावात्। (१८)

(२) परमते दोषः

क. *व्यक्तिसामान्ययोर्भेदे दोषः*

अथ (।)

सामान्यग्रहणाच्छब्दादप्रसंगो मतो यदि ।

तन्न केवलसामान्याग्रहणाद् ग्रहणेपि वा ॥१९॥

शब्दात् सामान्यग्र[5]**हणात्** तत्प्रतीत्या फलवन्त्यक्षाणीति तेषां वैफल्यस्या**प्रसङ्गो मतो यदि**(।) तदेतन्न युक्तं (।) **केवलस्य** व्यक्तिशून्यस्य **सामान्य**[5]**स्याग्रहणात्**। व्यक्तिव्यंग्यं हि सामान्यं व्यञ्जकाग्रहणे कथं गृह्यते। केवलस्य **ग्रहणेपि वा**। (१९)

अतत्समानता व्यक्ती तेन नित्योपलम्भनम् ।

नित्यत्वाच्च यदि व्यक्तिर्व्यक्तेः प्रत्यक्षतां प्रति ॥२०॥

अतत्स[6]**मानता व्यक्ती**। यत्प्रतीत्या यत्प्रतीयते तत्तस्य सामान्यं व्यंग्यञ्च। स्वतन्त्रप्रतीतिस्तु न सामान्यं व्यङ्ग्यं वा। तेनापराधीनप्रतीतित्वेन **नित्योपलम्भनं** सामान्यं प्राप्तं। व्यक्तिसदसत्त्वयोरप्युपलब्धिः स्यात्। स्वप्रतीतौ व्यक्तिनिरपेक्षत्वात्। तयोपलभ्यस्वभाव[7]स्य सामान्यस्य **नित्यत्वाच्च नित्यमुपलम्भनं** भवेत्।

---

[1] तदेवं नामादावप्रवृत्तिः। [2] सम्बन्धेपि। [3] अर्थेन सम्बद्धं।
[4] अनागतस्य चानुत्पत्तेः। [5]आनुषङ्गिकमपनीय प्रकृतं सामान्यमाह (।) शब्देन सामान्यस्यैव ग्रहादूपादौ सफलमक्षं ॥
[6] समानानां भावः समानता व्यक्तेः सामान्यं न स्यादित्यर्थः। व्यक्तिरभिव्यक्तिरपि न स्यात्। [7] व्यक्त्यनुत्पत्तिविनाशेपि।

यदि व्यक्तेर्व्विशेषात्[6] व्यक्तिरभिव्यक्तिः सामान्यस्य प्रत्यक्षतां प्रति प्रत्यक्षभाव-निमित्तमिष्टा। प्रत्यक्षभूतसामान्यविषया प्रतीतिर्व्यञ्जिकाया व्यक्तेर्भवति। अन्या तु सामान्यबुद्धिर्व्यञ्जकमन्तरेणापि ॥ (२०)

ननु (।)

आत्मनि ज्ञानजनने यच्छक्तं शक्तमेव तत् ।
अथाशक्तं कदाचिच्चेदशक्तं सर्वदैव तत् ॥२१॥

य[1]त्सामान्यमात्मनि प्रत्यक्षात्मकज्ञानजनने व्यञ्जकव्यापारकाले शक्त-मन्यदापि शक्तमेव तन्नित्यैकस्वभावतयाऽनुपकार्यत्वात्। ततश्च केवलस्य सामान्यस्य प्रत्यक्षजननादक्षवैकल्यप्रसङ्गः। अथाशक्तं तत्कदाचित्[7] केवलाद्यवस्या- 23a यादचेत् तदा सर्व्वदैवाशक्तं तदुपेयं एकस्य स्वभावद्वयायोगात् स्वभावभेद-लक्षणत्वाद्वस्तुभेदस्य। (२१)

एतदेव स्फुटयति (।)

तस्य शक्तिरशक्तिर्वा या स्वभावेन संस्थिता ।
नित्यत्वादेपि किं तस्य कस्तां क्षपयितुं क्षमः ॥२२॥

तस्य सामान्यस्य शक्तिरशक्तिर्व्वा स्वविषयज्ञानजननादौ या स्वभावेन संस्थिता। तां शक्तिमशक्तिम्वा नित्यत्वादचिकित्स्यस्यानपनेयप्राचीनस्वभावस्य कोऽन्यः क्षपयितुं क्षमः। (२२)

तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन् विभाव्यते ।
नीलाद्याकारलेशो यः स तस्मिन् केन निर्मितः ॥२३॥

किन्तु यत्तद्व्यक्तिनिरपेक्षमि[2]ष्टं तच्च सामान्यविज्ञानमनुरुन्धन् विषयभावेनानु-वर्तमानो यो विभाव्यते नीलाद्याकारलेशोऽसं[1]पूर्णस्फुटीभावः स [3]तस्मिन् सामान्य-ज्ञाने केनार्थेन निर्मितः। न तावज्जात्या तस्यास्त[4]दसम्भवात्। नापि व्यक्त्या तत्र तस्या[5] अप्रतिभासनात्। ततश्च केवलसामान्यग्राहि तत् ज्ञानमिति न युक्तं। विशेषग्रहणे चाक्षवैफल्यं तदवस्थं[6]। (२३)

स्यादेतत् (।) द्विविधो भावानां प्रत्ययः। प्रत्यक्षोऽप्रत्यक्षश्च। तत्र (।)

---

[1] सिद्धान्त्याह (।) सामान्यं तत्स्वभावतः प्रत्यक्षजनकं न वेति।
[2] सामान्यविषयं। [3] विकल्पाविकल्पा तन्मतेन।
[4] व्यक्त्याकारासम्भवात्। [5] ? व्यक्तिरिति। [6] ? अभ्युपगन्तव्यं।

प्रत्यक्षप्रत्ययार्थत्वान्नाक्षाणां व्यर्थतेति चेत् ।

शब्दादिभावेषु प्रत्ययोऽप्रत्यक्षः। प्रत्यक्षस्तु अक्षेभ्य इति न तद्वैफल्यं।

अत्राह (।)

सैवैकरूपाच्छब्दादेर्भिन्नाभासा मतिः कुतः ॥२४॥

सैव[1] प्रत्यक्षाप्रत्य[2]क्षाभासा **भिन्नाभासा म**[3]तिरेकरूपात् **शब्दादे**रादिशब्दाद् गन्धरसादेः कुतः। एकरूपविषया च भिन्नप्रतिभासा चेति विरुद्धं। (२४)

किञ्च (।) जातिर्जातिमतो रूपाद् भिन्नाऽभिन्ना वा।

न जातिर्जातिमद् व्यक्तिरूपं येनापराश्रयम् ।

सिद्धं ; पृथक् चेत् कार्यत्वं ह्यपेक्षेत्यभिधीयते ॥२५॥

तत्र न तावज्जातिर्जातिम[4]**देव व्यक्तिरूपं येन** कारणेनापराश्रयमनन्यानुयायि **सिद्धं**। न ह्येकस्या व्यक्ते रूपमन्यत्रास्ति। सर्व्वानुयायि च सामान्यमिष्टं व्यक्तेः सकाशात् **पृथक् चे**त्सामान्यं। अस्येदं सामान्यमिति भाविकसम्बन्धा[5]नुपपत्तिः। अपेक्षालक्षणः सम्बन्धश्चेत् नन्वपेक्षेति कार्यत्वमुच्यते तत्सामान्यस्य नित्यस्याऽसम्भवि। (२५)

निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुतः ।

सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥२६॥

कार्यमपि निष्पत्तेर्नित्यत्वादपर[6]**ाधीनं** सर्व्वत्र निराशंसं वस्तुतो न क्वचित्सम्बध्यते। केवलं **कल्प**[6]**नया** कारणात्मनि **सम्बध्यते**। यत्तु **कथञ्चन** सामान्यम**कार्यं** तत्कि क्वचित् सम्भ[6]त्स्यते। (२६)

अन्यत्वे तदसम्बद्धं सिद्धाऽतो निःस्वभावता ।

जातिप्रसंगोऽभावस्य न ;

तस्माद् (।)

व्यक्तेः सकाशा**दन्यत्वे तत्** सामान्य**मसम्बद्धमतो**ऽस्य **निःस्वभावता सिद्धा** व्यक्तिभ्यस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां व्यवस्था[4]पयितुमशक्यत्वात्। यद्यपि निःस्वभावा जातिस्तथापि **नाभावस्य** शशविषाणादेरपि जातेर्जातिरूपतायाः प्रसङ्गः। न हि यो योऽभावः स जातिरुच्यते। किन्तु सामान्यं यत्तन्निःस्वभावं।

---

[1] स्पष्टास्पष्टा। [2] तत्त्वान्यत्वावाच्यस्य सामान्यत्वे शशशृङ्गादेः प्रसङ्गश्चेत्।
[3] अभेदः। [4] यदप्यङ्कुरादि बीजादेः तदपि निष्पन्नमपराधीनं।
[5] बीजादेरङ्कुरादीति। [6] सम्बन्धमनुभविष्यति।

ननु निःस्वभावत्वे कथं सामान्यमित्याह (।)

अपेक्षाभावतस्तयोः ॥२७॥

अपेक्षाभावतस्तयोः शाबलेयागोव्यावृत्त्योः परस्परमपेक्षाभावतस्तद्व्यावृत्तिरेव सामान्यं न शशविषाणादिः। न हि तदपेक्षा क्वचिदस्ति। अतद्व्यावृत्ति[5]स्तु निःस्वभावाप्यनुगामिप्रत्ययहेतुः सामान्यं। अभावत्वमिव प्रागभावादिषु पदार्थत्वमिव द्रव्यादिषु। (२७)

तस्मादरूपा रूपाणां नाश्रयेणोपकल्पिता।
तद्विशेषावगाहार्थैर्जातिः शब्दैः प्रकाश्यते ॥२८॥

तस्माद्वस्तुतो जाति**ररूपा** निःस्वभावा **रूपाणां** शाबलेयादीनां **नाश्रयेणोपकल्पिता जातिः**। **शब्दैस्तद्विशेषावगाहार्थैः**। ते च ते विशेषाश्च तद्विशेषास्तेषाम**वगाहः** प्रवृत्तिविषयत्वेन व्यापनं सोऽर्थः प्रयोजनं येषां तैः सकृदेककार्यानेकप्रतिपत्त्यर्थं तदाश्रयेणोपकल्पिता **जाति**रतद्व्यावृत्तिलक्षणा **शब्दै**रभिधेया। (२८)

यदि जातिर्निःस्वभावा कथं स्वभावविशिष्टा व्यवसीयत इत्याह (।)

तस्यां रूपावभासोयं तत्त्वेनार्थस्य वा ग्रहः।

भ्रान्तिः सा;

तस्यां जातौ **रूपस्य** स्वभावस्या**वभासो यस्तत्त्वेन** जातिस्वभावेन **वार्थस्य** यो **ग्रहो भ्रान्तिः सा** जातेर्निःस्वभावत्वात् विशेषात्मकत्वाभावात्।

किन्तर्हि भ्रान्तेर्बीजमित्याह (।)

अनादिकालीनदर्शनाभ्यासनिर्मिता ॥२९॥

अनादिकालीनानामनादिकालिकानां तथाभूताध्यवसायज्ञानानाम**भ्यासेन निर्मिता**। (२९) 23b

यद्यन्यव्यावृत्तिः सामान्यं किन्तस्य रूपमित्याह (।)

अर्थानां यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणम्।
यन्निष्ठास्त इमे शब्दा न रूपं तस्य किञ्चन ॥३०॥

अर्थानां विशेषाणां **यच्च सामान्यमन्यव्यावृत्तिलक्षणं। यन्निष्ठा** यद्विषयास्ते **इमे** सांकेतिकाः **शब्दास्तस्य रूपं** स्वभावो **न किञ्चन**। वस्तुतः कल्पितत्वात्। (३०)

ननु बुद्ध्याकारः स स्वभावः स एव तर्हि सामान्यम्भविष्यतीत्याह (।)

सामान्यबुद्धौ सामान्येनारूपायामवीक्षणात् ।
अर्थभ्रान्तिरपीष्येत सामान्यं साऽपि;

सामान्यबुद्धावरूपायां ग्रा[1]ह्यरूपरहितायामपि **सामान्येन** विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पिताऽभेदेनाकारेण भेदेष्वर्थेष्वी**क्षणात्** सामान्यमपि यद्व्यवस्थाप्यते साप्यर्थ**भ्रान्तिरिष्येत**[1] विवेचकैः। न हि बुद्ध्याकारः **सामान्यमुक्तं** स्वलक्षणत्वात्।

अभिप्लवात् ।।३१।।

अर्थरूपतया तत्त्वेनाभावाच्च न रूपिणी ।
निःस्वभावतयाऽवाच्यं कुतश्चिद् वचनान्मतम् ।।३२।।

अर्थनिष्ठ**तया** तु सामान्ये गृह्यमाणेऽर्थभ्रमः[2] त[3]था बुद्ध्याकारस्यार्थरूपत्वेन व्यक्तिष्व[4]भिप्लवात् अभिसम्बन्धात् । **त**[5]**त्त्वेना**र्थरूपत्वे**नाभावा**[6]**च्च** । **न रूपि**[7]**णी** तथा भूतबाह्यविषयवती सामान्यबुद्धिः अतश्च। ततश्च **निःस्वभावतया** सामान्यं भेदाभेदाभ्याम**वाच्यं** व्यक्तिभ्यः। स्वभावं हि भिन्नमभिन्नं वा स्यात्। **कुतश्चि**दसामान्यात् भेदेन **वचनात्** यदि वस्तुसामा[2]न्यं **मतं**। (३१,३२)

यदि वस्तुनि वस्तूनामवाच्यत्वं कथञ्चन ।
नैव वाच्यमुपादानभेदाद् भेदोपचारतः ।।३३।।

यद्येवं व्यक्तेर[8]पि भेदाभेदाभ्यां वाच्यं स्यात्। यस्मान्न **वस्तूनामवाच्यत्वं कथञ्चन**। यथा हि सामान्यं स्वरूपवत्त्वात् सामान्यान्तराद् भेदेनोच्यते तथा व्यक्तेरपि तत्त्वान्यत्वाभ्यां यथासम्भवमुच्येत[9]। तस्माद्यत् कुतश्चिदपि वस्तुनस्तत्वान्यत्वाभ्यामवाच्यं तदवस्त्विति सविशेषणो हेतुः। अथवा निर्विशेषणे हेतौ नासिद्धिः। यत[10]: सामान्यान्तरादपि सामान्यं भेदेन **नैव वाच्यमु**पादानस्य[3] कर्कशाबलेयादे**र्भेदा**त्तदाश्रयोत्पन्नबुद्ध्यालम्बना अश्वत्वगोत्वादीनां **भेद**[11]**स्योपचारात्**। (३३)

---

[1] बुद्धिप्रतिभासः सामान्यमित्यत्राह। [2] अतस्मिंस्तद्ग्रहात्। [3] तत्रैवाह हेतुं।
[4] भाति स्वाकारमर्थेर्प्पयन्ती। [5] वस्तुतोर्थरूपतया।
[6] नाप्यर्थधर्मोन्यापोहोत्र युक्तः। [7] निःस्वभावापूर्व्वहेतोश्च
[8] वस्तुत्वात्। ? अश्व।
[9] वस्तुभवतस्तत्त्वान्यत्वम्वा नातिक्रामति।
[10] पटावपि घटत्वमन्यत्वेन नैव वाच्यं। न चोपचरितभेदेन वस्तुत्वं। न हि कलायविदलं स्वर्णमुपचर्य हेमवान् (?वत्) स्यात्।
[11] न तु भिन्नसामान्ये तद्रूपादय एव केवला भिन्नाः। उपचरितभेदान्न वस्तुत्वसिद्धिः।

किञ्च (।)

> **अतीतानागतेप्यर्थे सामान्यविनिबन्धनाः ।**
> **श्रुतयो निविशन्ते सदसद्धर्मः कथम्भवेत् ॥३४॥**

अतीतानागतेप्यर्थे सामान्यनिबन्धना सामान्याश्रयाः **श्रुतयो निविशन्ते** व्यवतिष्ठन्ते। आसीत् घटो भविष्यतीत्यादयः। तथा चासतो घटस्य सामान्यं धर्म इत्युक्तं स्यात्। तच्च सामान्यं **सदसतो**ऽतीतादे**र्धर्मः कथम्भवेत्**। न हि तैक्ष्ण्यं शशविषाणस्य भवति[1]। (३४)

> **उपचारात् तदिष्टं चेद् वर्त्तमानघटस्य का ।**
> **प्रत्यासत्तिरभावेन या पटादौ न विद्यते ॥३५॥**

अथोपचारात्तदसद्धर्मत्वमिष्टं सामान्यस्य न वस्तुत इति **चेत्**। स[2]ति घटे तद्धर्मतादृष्टेरसत्यपि[3] तस्मिन् सा कल्प्यत इत्यर्थः।

ननु सामान्यसम्बन्धिनो[4]ऽपि घटस्याभावेनातीतादिघटलक्षणेन का **प्रत्यासत्ति**रुपचारनिबन्धनमस्ति **या पटादौ न विद्यते** यदभावा[5]त् घटसम्बन्धिता सामान्यस्य प[5]टे नोपचर्यते(।) सादृश्यं प्रत्यासत्तिरिति चेत्। तन्न(।) सदसतोः सादृश्याभावात्। प्राक् तादृगासीदिति चेत्। यदासीन्न (तदा) तदुपचारः सम्बन्धस्य सत्त्वात्। यदा यन्नास्ति तदापि न सादृश्यं। सति च किञ्चिदुपचर्येत नासति। (३५)

किञ्च (।)

> **बुद्धेरस्खलिता वृत्तिर्मुख्यारोपितयोः सदा ।**
> **सिंहे माणवके तद्वद् घोषणाप्यस्ति लौकिकी ॥३६॥**

मुख्यारोपितयोरर्थयोर्बु[6]**द्धे**र्ग्राहिकाया **अस्खलि**[6]**ता** दृढा **वृत्तिः**। तन्त्रादवृत्तिश्च **सदा**। यथा **सिंहे माणवके** च सिंहबुद्धेरस्खलिता। स्खलिता च वृत्तिरिति **लौकिक्यपि घोषणास्ति** न केवलं प्रामाणिकी। न चातीतानागतघटादिबुद्धिः स्खलन्ती जायते येनातीतानागतव्यक्तिधर्मता सामान्यस्यारोपिता स्यात्। (३६)

---

[1] अतीतादौ न सामान्यनिबन्धना शब्दवृत्तिः किन्तूपचारादित्याह।

[2] घटस्य रूपादिभ्योऽवाच्यत्वेपि पटाद् घटे भिन्नता . . . . . . वाच्य एव। वर्तमाने घटस्वदर्शनात्। [3] वर्त्तमानस्य।

[4] यदि वस्तुभूतसामान्याश्रयेण शब्दवृत्तिस्तदातीतादौ न स्यात्।

[5] पटे यस्याः प्रत्यासत्तेरभावान्नोपचार इति।

[6] अस्खलिता वृत्तिरित्यावर्त्य यत्नात्।

यत्र रूढ्याऽसदर्थोपि जनैः शब्दो निवेशितः ।
स मुख्यस्तत्र तत्साम्याद् गौणोन्यत्र स्खलद्गतिः ॥३७॥

तस्मा**द्यत्र**[1] विषयेऽ**सदर्थो** वाच्यरहितोपि **शब्दो** रूढया वाचकत्वेन **जनैर्निवेशितः** संकेतितः **स मुख्यः तत्रार्थे तत्साम्यात्**। तद्विषयसादृश्या**दन्यत्र** स शब्दः **स्ख**[2]लद्वृत्तिरदृढतया प्रत्ययहेतुः। **गौणः**। ततश्च सदर्थविषयत्वं मुख्यत्वं असदर्थविषयत्वञ्चामुख्यत्वमिति मुख्यगौणलक्षणमपास्तं। संकेतवशेन नियमाभावात्। (३७)

यथा भावेप्यभावाख्यां यथाकल्पनमेव वा ।
कुर्यादशक्ते शक्ते वा प्रधानादिश्रुतिं जनः ॥३८॥

यथा भावेपि पुत्रादौ तत्कार्यासमर्थत्वादसत्कल्पेऽ**भावाख्यां** शशविषाणं वन्ध्यासुत इत्यादिकां जनः कुर्य्यात्। तत्र भावेप्यमुख्योऽभावशब्दः। अभावे तु मुख्यः त[3]था **यथा कल्पनमेव** सांख्या द्यभिमते वस्तुतोऽ**शक्ते** प्रधानादौ **शक्ते** वा पुरुषादावनेककार्यसम[4]र्थे तत्साम्यात्। **प्रधानादिश्रुतिं जनः कुर्य्यात्**। स प्रधानशब्दोऽभा[5]व एव मुख्यो भावे चामुख्यः। तस्मात्सदसदर्थविषयता मुख्यगौणविषयतेति व्यभिचारिलक्षणं[5]। (३८)

यथासंकेतमेव तु शब्दवृत्तिरिति युक्तं न चैतद्वस्तुविष(य)त्वे न्याय्यं। **तथा**[6] हि (।)

शब्देभ्यो यादृशी बुद्धिर्नष्टेऽनष्टेपि दृश्यते ।
तादृश्येव ;

शब्देभ्यो यादृशी यादृशाकारा **बुद्धिः नष्टे** विषये। तादृश्ये**वानष्टेपि** विषयेऽव्याप्ततेन्द्रियस्य **दृश्यते**। न हि शब्दजनिता घटबुद्धिर्निमीलितनयनस्य नष्टेऽनष्टे वा घटे विशिष्यते। तुल्याकारत्वात्। व्याप्तेन्द्रियस्य तु शब्दं श्रृण्वतो या स्पष्टा बुद्धिः सा प्रत्यक्षैव न शब्दकृता। तस्मादवस्तुविषयैव शाब्दी बुद्धिः।

सदर्थानां नैतच्छ्रोत्रादिचेतसाम् ॥३९॥

---

[1] सिंहादौ। [2] पुनर्व्यभिचारमाह। [3] अवस्तुनः कुतो भेदः।

[4] कर्तृत्वादिमारोप्य त्रिगुणीमये प्रधानकल्पना तस्य च लोकेनानिष्टेरुपरतव्यापारेऽनेककार्यसमर्थोऽयं सांख्यपुरुष इति।

[5] सांख्यमते प्राह।

[6] अभिधया वाच्यत्वाभ्यामवस्तुत्वात्तत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह।

सवर्णानां व्रस्तुविषयाणां तु **श्रोत्रादीन्द्रियजातानां चेतसां नैतद्विषयसदसत्ता**-कालयोः साम्यं शब्दबुद्धेरिवार्थाभावे इन्द्रियबुद्धेरनुत्पत्तेः। (३९)

ननु नष्टेऽनष्टेपि वस्तुनि ये शाब्दी चेतसी जायेते।

सामान्यमात्रग्रहणात् सामान्यं चेतसोर्द्वयोः।

ताभ्यां **सामान्यमात्रस्य ग्रहणात्**। तयोर्**द्वयोश्चेतसोः सामान्यं** साम्यं ग्राह्य-प्रतिभासकृतमस्ति। एतच्चायुक्तं यस्मात् (।)

तस्यापि केवलस्य प्राग् ग्रहणं विनिवारितम् ॥४०॥

तस्यापि सामान्यस्य **केवलस्य** व्यक्ति[1]शून्यस्य **ग्रहणं** (२।१४) **प्राग्निवा-रितम्** अतत्समानताऽव्यक्ती (२।२०) इत्यादिना (४०)

ख, व्यक्तिसामान्ययोरभेदे दोषः

भिन्नं सामान्यं निषिध्याभिन्नमपि निषेद्धुमाह (।)

परस्परविशिष्टानामविशिष्टं कथं भवेत्।
तथा द्विरूपतायां वा तद् वस्त्वेकं कथं भवेत् ॥४१॥

प[1]रस्परविशिष्टानां विशेषाणा**मविशिष्टमभिन्नं** **रूपं** **कथम्भवेत्**। अवश्यं हि व्यक्तीनां भेदः कथञ्चिदङ्गीकर्तव्यः। सत्त्वर[2]जस्तमसामिव प्रकृतिचैत-न्ययोरिव वाऽन्यथा सामान्यमेव न स्यात्। भिन्नानामभिन्नस्य रूपस्य तत्त्वा[3]त्। ये च भिन्नस्वभावास्ते नाभिन्ना भवितुमर्हन्ति विरुद्धत्वात्। अथैकस्यापि स[3]मान-मसमानञ्च द्वे रूपे। तथा **द्विरूपतायां तद्वस्त्वेकं कथम्भवेत्**। अन्यो हि समानाद-समानः स्वभावः। अतश्च द्वे वस्तुनी स्यातां नत्वेकं द्विरूपं। (४१)

अथ द्वयोरेकं तद्रूपं सामान्यं।

ताभ्यां तदन्यदेव स्याद् यदि रूपं समं तयोः।

यदि तयोर्द्वयोः समं समानं **रूपं** तदा (।) **ताभ्यामेवान्यदेव तत्स्यात्**। पृथग्भूतमेव सामान्यं भविष्यति को दोष इति चेदाह (।)

तयोरिति न सम्बन्धो व्यावृत्तिस्तु न दुष्यति ॥४२॥

---

[1] **पूर्वं न जातिर्जातिमदेव केवलमित्युक्तमधुना तत्र युक्तिरुच्यते।**

[2] **योपि जगत एकत्वमिच्छति तेनापि।** [3] **सामान्यत्वात्।**

तयोस्तत्सामान्यमिति न सम्बन्धः। उपकार्योपकारकत्वाभावात्। तथा-सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात्।[1] अस्मन्मते तु **व्यावृत्तिः** सामान्यं न **दुष्यति**। अतत्कार्य-व्यावृ[2]त्तेरवस्तुत्वात्। अन्यथाऽन्यानन्यत्वपक्षोक्तो दोषः। (४२)

तस्मात् समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्षणम् ।

यतः समानत्वेनावस्तुता **तस्मात्समानतैवास्मिन् सामान्येऽवस्तुलक्षणं** यत्सामान्यं तदवस्थितिव्याप्तिसिद्धेः। भेदेऽभेदे च वस्तुत्वायोगात् प्रकारान्तरस्य चाभावात्।

किञ्च (।)

कार्यञ्चेत् तदनेकं स्यान्नश्वरञ्च न तन्मतम् ॥४३॥

सामान्यं कार्यमकार्यम्वा स्यात्। सम्बन्धिनीनां व्यक्तीनां **कार्यञ्चेत्** प्रतिव्यक्ति सामान्योक्तावनेकं **स्यात्**। एकञ्च सामा[3]न्यमिष्टं। अनेकत्वे सामान्यरूपतानाशः। **नश्वरञ्च न तत्सामान्यं मतं**। कार्यत्वान्नश्वरञ्च तत्प्राप्नोति कार्यत्वस्य नाशित्वेन स्वभावस्य व्याप्तेः। (४३)

किञ्च (।)

वस्तुमात्रानुबन्धित्वाद् विनाशस्य न नित्यता ।

वस्तुमात्रानुबन्धित्वात् नाशस्य वस्तुनो[1] **न नित्यता** स्यात्। अ[2]नित्यताविरहे तु वस्तुविरहोपि व्याप्याभावस्य व्यापकाभावनियतत्वात्।

अथ द्वितीयः पक्षः। तदा (।)

असम्बन्धश्च जातीनामकार्यत्वादरूपता ॥४४॥

अकार्यत्वात् जातीनां स्वव्यक्तिभिः सह सम्बन्धश्च न स्यात्। कार्यकारणभावाभावे तस्येदमिति सम्बन्धस्यानुत्पत्तिरित्युक्तं[3] कार्यत्वं ह्यपेक्षेत्यभिधीयते (२।२५) इत्यत्रान्तरेऽ**कार्यत्वाज्जातीनामरूपता** निःस्वभावता। उत्पद्यमानं हि सस्वभावं भवेन्नेतरत्। नि[4]यामकाभावेन स्वभावाभावप्रसङ्गात्। (४४)

शाब्दप्रत्ययस्यावस्तुविषयतायामुपपत्त्यन्तरमाह (।)

---

[1] तर्ज्जन्या यथाङ्गुष्ठाद् भेदस्तथा परिशिष्टानामेव। वस्तुत्वे।

[2] किन्तु क्षणिकता स्यात्।

[3] वस्तुत्वे च सामान्यस्यानित्यतैव। अनित्यत्वेऽनेकत्वादसामान्यत्वं।

[4] लोकेनासम्मतत्वादसम्मुख्यः प्रधानं कुतः। देवदत्तादिः सन्मुख्यः

**यच्च वस्तुबलाज्ज्ञानं जायते तदपेक्षते ।
न सङ्केतं न सामान्यबुद्धिष्वेतद् विभाव्यते ॥४५॥**

यच्च ज्ञानमिन्द्रियजं **वस्तुनो** रूपादे**र्बलाज्जायते तन्न** संकेतमपेक्षते, बालबधिरादेरपि भावात्। **सामान्यबुद्धिषु त्वेतत्** संकेतानपेक्षत्वं न **विभाव्यते** संकेतग्रहणस्मरणापेक्षत्वात्। तस्मान्न वस्तुबलभाविन्यस्ता[१]:। तथात्वे सतीन्द्रियार्थसन्निपाते क्षेपायोगात्[२]। (४५)

**याप्यभेदानुगा बुद्धिः काचिद् वस्तुद्वयेक्षणे ।
सङ्केतेन विना सार्थप्रत्यासत्तिनिबन्धना ॥४६॥**

या[३]पि **संकेतेन विना वस्तुद्वयेक्षणे** शावलेयं दृष्ट्वा बाहुलेयं पश्यतः अभेदानुगमात् स एवायमित्यभेदमध्यवस्यन्ती बुद्धिरुत्पद्यते शावलेयकर्कदर्शने तु नोत्पद्यते। सा[४]र्थानां शावलेयादीनामसत्यपि सामान्ये या **प्रत्यासत्तिरे-कबुद्ध्यादिफलार्थत्वं तन्निबन्धना**। (४६)

सामान्यं विनैककार्यतैव न स्यादित्याह(।)

**प्रत्यासत्तिर्विना जात्या यथेष्टा चक्षुरादिषु ।
ज्ञानकार्येषु जातिर्वा ययान्वेति विभागतः ॥४७॥**

प्रत्यासत्तिर्विना जात्या चक्षुरादिषे[५]षां विषयालोकमनस्काराणां तेषु 24b ज्ञानकार्येषु ज्ञानहेतुषु जात्यादि विना रूपज्ञानैककार्यजनकत्वं प्रत्यासत्ति**र्यथेष्टा**। यथा वा शावलेयाद्वाहुलेयादीनां कर्कादीनाञ्च तुल्ये भेदे **यथा** प्रत्यासत्त्या जात्यन्तरं विनैव **विभागतो जातिरन्वेति** । शावलेयबाहुलेयादिष्वेव गोत्वं समवेतं न कर्कादिषु सैवानुगामिप्रत्ययनिबन्धनमास्तामलं जात्या। (४७)

ग. न चक्षुरादिभिः प्रत्येयं सामान्यम्

इतश्च न वस्तु सामान्यं (।)

कथञ्चिदपि विज्ञाने तद्रूपानवभासतः ।

दृश्यत्वेनाभिमतस्य **तद्रूपस्य** स्वग्राहिणि[1] **विज्ञाने कथञ्चिदप्यनवभासतः**।

---

[१] सामान्यबुद्धयः।   [२] ? संकेतापेक्षा न स्यात्

[३] प्रत्यक्षं सामान्यमिति वादिनं शङ्कते।

[४] सिद्धान्तयति

ननु सन्त्यपीन्द्रियाणि नोपलभ्यन्ते। ततोऽत्रानुपलम्भादसत्वं न। न हीन्द्रियाणि स्वग्राहिणि ज्ञाने प्रत्यवभासमानत्वात् सन्तीष्यन्ते (।) किन्तर्हि (।) सत्स्वपि विषयमनस्कारादिषु कदाचित्प्रवर्तते ज्ञानं कदाचिन्नेति व्यभिचारबलादतीन्द्रियाणि कानिचिदिन्द्रियव्यपदेश्यानि व्यवस्थाप्यन्ते।

यदि नामेन्द्रियाणां स्याद् द्रष्टा भासेत तद्वपुः ॥४८॥
रूपवत्वात्;

यदि त्वतीन्द्रियाणामतीन्द्रियदर्शी द्रष्टा नाम स्यात्। भासेत रूपवत्वात्तेषा-मिन्द्रियाणां वपुः। (४८)

न जातीनां केवलानामदर्शनात्।
व्यक्तिग्रहे च तच्छब्दरूपादन्यन्न दृश्यते ॥४९॥

जातीनान्तु द्रष्टुरभिमतानां केवलानां व्यक्तिस्वरूपव्यतिरिक्तानामदर्शना-दभाव एव। व्यक्तिग्रहे तस्या व्यक्तेः। शब्दस्य गौरित्यस्य रूपादन्यत् सामान्यं न दृश्यते। (४९)

ज्ञानमात्रार्थकरणेऽप्ययोग्यमत एव तत्।
तदयोग्यतयाऽरूपं तद्ध्यवस्तुषु लक्षणम् ॥५०॥

अत एवादृश्यमानत्वात् ज्ञानमात्रस्यार्थस्यार्थक्रियायाः करणेऽप्ययोग्यमेव तत्। अन्यथा हीयं भावानामर्थक्रिया यदुत स्वज्ञानजननं। तत्राप्ययोग्यतया तत्सामान्यम-रूपं निःस्वभावं। हिर्यस्मात् सर्व्वार्थक्रियायामशक्तत्वमवस्तुषु लक्षणं सर्वसा-मर्थ्यरहितं[1] व्यवस्थाप्यते। (५०)

तथा च सामान्यमिति न वस्तु[1]।

यथोक्तविपरीतं यत् तत् स्वलक्षणमिष्यते।

यथोक्तात्सामान्याद्विपरीतं यत्तत्स्वलक्षणमुच्यते। इदञ्च वैपरीत्यं। अन-भिधेयत्वं। तत्वान्यत्वाभ्यां वाच्यत्वं। असदर्थप्रत्ययाविशिष्टप्रतिभासविषयत्वं (।) असाधारणत्वं। संकेतस्मरणानपेक्षप्रतिपत्तिकत्वं। अन्यरूपविविक्तस्वरूपप्रतिभास-त्वं (।) अर्थक्रियाक्षमत्वञ्च। एतद्युक्तं स्वलक्षणमिष्यते। एतद्विपर्ययस्यावस्तुत्व-साधनस्य सामान्यलक्षणत्वात्।

यच्चातत्कार्यव्यवच्छेदलक्षणमुक्तं (।)

---

[1] रूपाहितवासनामात्रस्योत्पत्तेः।

सामान्यं त्रिविधं, तच्च भावाभावोभयाश्रयात् ॥५१॥

सामान्यं तच्च त्रिविधं बोद्धव्यं भावाभावोभयाश्रयात्। किञ्चिद् भावोपादानं सामान्यं यथा रूपादीन् भावानाश्रित्य कृ[1]तकत्वादिशब्दवाच्यं लिङ्गं। अभावोपादानं यथोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यासतोऽनुपलब्धिरनुत्पत्तिमत्त्वादि च। तद्ध्यभावाश्रयं सामान्यं लिङ्गं। उभयाश्रयमनुपलब्धिमात्रं[2] ज्ञेयत्वादि च भावाभावसाधारणत्वात्। (५१)

यदि भावाश्रयं ज्ञानं भावे भावानुबन्धतः।
नोक्तोत्तरत्वाद् दृष्टत्वाद्; अतीतादिषु चान्यथा ॥५२॥

यदि किञ्चित्सामान्यं **भा[3]वाश्रयं** तत् **ज्ञानं** तद्**भावे** भावविषयं प्राप्नोति। भावानुबन्धतो भावान्वयव्यतिरेकानुविधानात्। नैतद्युक्तं न तद्वस्तु। अभि[4]धेयत्वादिनोक्तोत्तरत्वात्। निषिद्धं हि सामान्यस्य वस्तुत्वमनन्तरमेव प्रपञ्चेनेत्यनुमानबाधितत्वं प्रतिज्ञा[4]याः। दृष्टत्वात्। **अतीतादिषु चान्यथा** वस्तुव्यतिरेकेणैवासीद् घटो भविष्यति चेति सामान्यबुद्धिरुत्पद्यते इत्यसिद्धतापि भावानुबन्धत इति हेतोः। (५२)

भावधर्मत्वहानिश्चेद् भावग्रहणपूर्वकम्।
तज्ज्ञानमित्यदोषोऽयं;

वस्तु विना सामान्यबुद्ध्युत्पादे **भावध[6]र्मत्वहानिः** सामान्यस्य प्रसज्यते **चेत्।** **भावस्य** रूपादेर्**ग्रहणपूर्वकं**[5] तस्य सामान्यस्य साधारणबाह्यरूपतयाऽध्यवसितबुद्ध्याकारलक्षणस्याध्यवसायेन **ज्ञानमित्ययमवस्तु**[6]धर्मत्वलक्षणोऽदोषो **दोषो न** भवति। न हि सामान्यं[7] रूपादिरिव भावरूपतया ज्ञानविषय इति भावधर्म इष्टं[8]।

---

[1] पंक्तिसेनाऽदिवत्।

[2] किं पिशाचादयोऽत्यन्तमसन्तोऽथ सन्तोपि नेक्ष्यन्त इत्युभयोपादानत्वं प्रत्येतुं ज्ञानधर्ममुक्त्वा विषयधर्ममाह ज्ञेयत्वादि।

[3] यद्यपि भावानुविधानं पारम्पर्येण तथापि न साक्षाद्वस्तुविषयत्वं सिध्यति।

[4] भावविषयत्वमिति परप्रतिज्ञाऽभिधेयत्वादिनाऽनुमानेन बाध्यते। परंपरया भावानुविधानेपि न साक्षाद्वस्तुविषयता सिद्ध्यति।

[5] रूपाहितवासनामाश्रित्योत्पत्तेः।

[6] वस्तुधर्मत्वहान्या।

[7] ?भावस्य सत्वे भवत्। भावाश्रयत्वात्। [8] ?रूपादिरिव।

मेयं त्वेकं स्वलक्षणम् ॥५३॥

किन्तु भाववासनाप्रबोधप्रसूतविकल्पकल्पितत्वात्[1] परमार्थतो **मेयं त्वेकं स्वलक्षणं**। तस्यैव रूपबुद्ध्युत्पादकत्वात्। (५३)

तस्मादर्थक्रियासिद्धेः सदसत्ताविचारणात् ॥

252a सामान्यस्य तु कल्पितत्वात्। सामर्थ्याभावात्स्वलक्षणमेकं प्रमेयं **तस्मादर्थक्रियासिद्धेः**। अर्थक्रियार्थिभिः **सदसत्ताभ्यां** तस्यैव **विचारणात्**। असत्त्वमपि स्वलक्षणस्यैव विचिन्त्यते।

यद्येकमेव प्रमेयं तदा[3]चार्येण प्रमेयद्वैविध्यं यदुक्तं न स्वसामान्यलक्षणाभ्यामन्यत्प्रमेयमस्तीति तद् विरुध्यते इत्याह।

स्वसं० पृ १३० **तस्य स्वपररूपाभ्यां गतेर्मेयद्वयं मतम् ॥५४॥**

तस्य स्वलक्षणस्य प्रत्यक्षतः **स्वरूपेणा**नुमानतः **पररूपेण** सामान्याकारेण **गतेर्मेयद्वयं मतं** न तु भूतसामान्यस्य सत्त्वात् (५४)।

४. अनुमानचिन्ता

(१) अनुमानसिद्धिः

क. *भ्रान्तमनुमानं प्रमाणम्*

अयथाभिनिवेशेन द्वितीया भ्रान्तिरिष्यते।

या च **द्वितीया** पररूपेण गति[1]**रयथाभिनिवेशेन भ्रान्तिरिष्यते** साऽनुमानं यथाऽर्थोऽस्ति यथा वा स्वाकारस्तथा नाभिनिविशते किन्तु स्वाकारं बाह्यं साधारणतया मन्यते।

गतिश्चेत् पररूपेण न च भ्रान्तेः प्रमाणता ॥५५॥

नन्वनुमानं **पररूपेण गतिश्चेत्** तदा भ्रान्तिरेव। **न च भ्रान्तेः प्रमाणते**ष्यते मृगतृष्णादेरिव। (५५)

---

[1] यत एवं नान्यवर्थक्रियाक्षमं।

[2] व्याप्तिः पक्षधर्मता चेत्यत्र नेवं वाच्यं। अन्वयव्यतिरेकपक्षधर्मताकालेपि न वाच्यं। अन्वयव्यतिरेकमात्रे तु वाच्यं। अस्ति न वेति कृत्वा। दृष्टत्वात

[3] दिग्नागेन।

अत्रोच्यते।

अभिप्रायाविसंवादादपि भ्रान्तेः प्रमाणता।*
गतिरप्यन्यथा दृष्टा;

भ्रान्तेरपि प्रमाणता। अभिप्रायस्यार्थक्रियार्थिभिः ज्ञानगोचरतयाऽभिप्राय-विष[1]यीकृतस्यार्थक्रियासमर्थस्यार्थस्य **संवादात्**। अर्थक्रियार्थिनो हि तत्साधनसमर्थार्थप्रापकं[2] प्रमाणमिच्छन्ति। **अन्यथा** पररूपेण **गतिरपि** काचिदभिप्रेतार्थ-सम्वादिका **दृष्टेति** प्रमाणमेव।

नन्वनुमानं वस्त्वेव गृह्णत् प्रमाणमस्तु किं भ्रान्तिरिष्यत इत्याह।

पक्षश्चायं कृतोत्तरः ॥५६॥

पक्षश्चायं प्रागेव न तद्वस्तु अभिधेयत्वादित्यादिना (२।११) **कृतोत्तरः**। (५६)

ननु भ्रान्तमपि यद्यनुमानं प्रमाणं तदा सर्व्वैव भ्रान्तिः प्रमाणं स्यादित्याह।

***मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः।**
मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोर्थक्रियां प्रति ॥५७॥

मणिप्रदीपयोर्ये प्रभे तयोर्मणिबुद्ध्या मणिरेवायमित्यध्यवसायेन तद्ग्रहणार्थं **धावतो मिथ्याज्ञानस्य** भ्रान्तत्व[3]स्या**विशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियाम्प्रति**। मणिप्रभाया-मप्यध्यवसायी मणिसाध्यामर्थक्रियां प्राप्नोति। (५७)

यथा तथाऽयथार्थत्वेप्यनुमानतदाभयोः।
अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम् ॥५८॥

दीपप्रभायान्तु मणिव्यवसायी तन्न प्राप्नोतीति **यथा तथा** त्रिरूपलिङ्गजमनु-मानं। तदाभञ्च तन्न न तथा। तयोः स्वाकारे बाह्याध्यवसायप्रवृत्तत्वात् अयथा-र्थत्वेपि **प्रमाणत्वं व्यवस्थितं**। विशेषेणावस्थितमर्थक्रियानुरोधेनानुमानमेव प्रमाणं। परम्परयाऽर्थादुत्पत्तेः तत्प्रापकत्वात्। नेतरद्विपर्यया[4]त्। तस्मात्प्रमेय-द्वित्वं गतिभेदात्। (५८)

तयोर्लक्षणं ग्रहणञ्चाख्यातुमाह।

बुद्धिर्यत्रार्थसामर्थ्यादन्वयव्यतिरेकिणी।
तस्य स्वतंत्रं ग्रहणमतोऽन्यद् वस्त्वतीन्द्रियम् ॥५९॥

---

* द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।११ [1] प्रवृत्तिविषयस्य।

अर्थसामर्थ्याज्जायमाना बुद्धिर्यत्रान्वयव्यतिरेकिणी तत्स्वलक्षणन्तस्य ग्रहणमपराश्रयं स्वरूपग्रहणं स्वजन्ययाऽर्थस्वरूपया बुद्ध्या साक्षात्तस्य ग्रहणात्। अतः स्वलक्षणत्वादन्यद्वस्तु यदन्वयव्यतिरेकौ नानुकरोति बुद्धिः साक्षादप्रतिभासमानं केवलमध्यवसायविषयः तत्सामान्यलक्षण**मतीन्द्रियं** बुद्धिष्वप्रतिभा[1]सनात् (५९)।

कथन्तत्प्रत्येतव्यमित्याह (।)

तस्यादृष्टात्मरूपस्य गतेरन्योर्थ आश्रयः।
तदाश्रयेण सम्बन्धी यदि स्याद् गमकस्तदा ॥६०॥

तस्य सामान्यस्य स्वलक्षणविशेषेण स्वलक्षणविवेकेना**दृष्टात्मरूपस्य**[1] **गतेः** प्रतीतेः तस्मा**दन्योऽर्थो** लिङ्गभूत **आश्रयः** सिद्धिनिमित्तं **यदि** ततः प्रत्येतव्येनानग्निव्यवच्छेदादिना **तदाश्रयेण** च धर्मिणा **सम्बन्धी** सम्बन्धवान् **स्यात्तदा गमको** नान्यथा। अनेन साध्यप्रतिबन्धोऽन्वयव्यतिरेकरूपः पक्षधर्मता च लिङ्गस्योक्ता (६०)।

नन्वन्याश्रयेण च स्वरूपप्रतीतिर्भविष्यति तथापि परो[१]क्षता कथमित्याह (।)

गमकानुगसामान्यरूपेणैव तदा गतिः।
तस्मात् सर्वः परोक्षोर्थो विशेषेण न गम्यते ॥६१॥

तदाऽर्थान्तरात्प्रतीतिकाले **गमकं** पक्षसपक्षानुयायि लिङ्गं।[2] **तदनु**यायिना तद्व्यापकेन **सामान्यरूपेणैव** परोक्षोऽर्थो गम्यते। न तु सर्वतो व्यावृत्तेन विशिष्टेन रूपेण। **तस्मात्सर्वः परोक्षोऽर्थः** प्रतीयमानो **न विशेषेण** कथञ्चिद् **गम्यते** येन परोक्षताहानिः स्यात्। (६१)

या च सम्बन्धिनो धर्माद् भूतिर्धर्मिणि ज्ञायते।
सानुमानं परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनम् ॥६२॥

या च सम्बन्धिनो धर्मादन्वयव्यतिरेकतो लिङ्गात् तदाश्रये **धर्मिणि ज्ञायते** परोक्षार्थप्रतीतिः **सानुमानं** त्रिरूपलि[7]ङ्गप्रभवत्वात्। तदेवानुमानं **परोक्षाणामेकान्तेनैव साधनं**। प्रत्यक्षस्य तत्रावृत्तेः। (६२)

मु॰ पृ॰ ६६ **न प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यां मेयस्यान्यस्य सम्भवः।**
तस्मात् प्रमेयद्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते ॥६३॥

न च प्रत्यक्षपरोक्षाभ्यामन्यस्य प्रमेयस्य सम्भव इति दर्शितं प्राक्। **तस्मात्प्रमेयस्य द्वित्वेन प्रमाणद्वित्वमिष्यते** प्रमेयमधिगच्छत् प्रमाणमुच्यते। (६३)

---

[1] साक्षान्न गतिः। तत्सत्तामात्रस्य। ? तस्यैव क्षणतानस्य।
[2] हेतुसत्तयैव साध्यसत्त्वात्।

ख. द्वितीयं प्रमाणमनुमानम्

व्येकसंख्यानिरासो वा प्रमेयद्वयदर्शनात् ।

तच्च द्विविधमिति तद्ग्राहकं द्वयमपि प्रमाणमेव **प्रमेयद्वयस्य दर्शनात्। व्येकसंख्यानिरासो वा** बोद्धव्यः (।) तृतीयादिकं न प्रमाणं तृतीयादिप्रमेयाभावात्। नाप्येकं[1] द्वितीयस्य प्रमेयस्य तेनानधिगतेः। न हि प्रत्यक्षं स्वलक्षणसामर्थ्यात् तदाकारग्राहि जातं सामान्यं प्रत्येति कल्पनागम्यत्वात्तस्य। 25b

एकमेवाप्रमेयत्वादसतश्चेन्मतं च नः ॥६४॥

ननु प्रत्यक्षमेकमेव प्रमाणमसतोऽप्रमेयत्वात्। असच्च सामान्यमत्राह (।) **असतोऽप्रमेयत्वं म[1]तच्च नः।** (६४)

अनेकान्तोऽप्रमेयत्वेऽसद्भावस्य विनिश्चयः ।
तन्निश्चयप्रमाणं वा द्वितीयं ;

किमनिष्टमापद्यते। स्वलक्षणमेव तु पररूपेण गतेः सामान्यलक्षणमिष्टं। तच्च सदेवेति कथमप्रमेयं ततस्तत्साधनमपि प्रमाणमेव। तथाऽसतोऽप्रमेयत्वे साध्येऽसत्त्वादिति हेतुरनेकान्तोपि। तथा[2] हि परलोकादेरसत्तया चार्वाके णापीष्यत एव केनापि प्रमाणेन निश्चयः। अथवा प्रमेयत्वाभावस्याप्यसत्त्वहेतुर्नैव निश्चय इति व्यक्तमनैकान्तिकत्वं। अतश्च यत एव प्रमाणात्तस्याभावस्य निश्चयस्तदेव द्वितीयम्प्रमाणमनुमानं नाध्यक्षं।

कस्मादेवमित्याह (।)

नाक्षजा मतिः ॥६५॥

अभावेऽर्थबलाज्जातेरर्थशक्त्यनपेक्षणे ।
व्यवधानादिभावेपि जायेतेन्द्रियजा मतिः ॥६६॥

ना[3]क्षजा मतिःरभावे विषये प्रवर्त्ततेऽर्थस्य ग्राह्यस्य बलाज्जातेः। यद्बलेन प्रत्यक्षं प्रवर्त्तते तदेव[3] प्रतिपद्यते न चाभावस्य सामर्थ्यं[2] नाम। यदि पुनरर्थसामर्थ्यानपेक्षणमस्य तदा ग्राह्यस्यार्थस्य शक्त्यनपेक्षणे तद्व्यवधानादिभावेपीन्द्रियजा मतिर्जायेत। न चैतदस्ति। ततोऽर्थसामर्थ्यापेक्षि नाभावविषयं भवितुमर्हति। (६५,६६)

स्यादेतत् (।)

---

[1] चार्व्वाकं प्रति सिद्धसाधनमाह   ? तत्सत्तामात्रस्य।

[2] परलोकादेः प्रत्यक्षादेवाभावनिश्चयोऽस्तीत्याह।   [3] प्रत्यक्षं निश्चिनोति।

अभावे विनिवृत्तिश्चेत् प्रत्यक्षस्यैव निश्चयः।
विरुद्धं सैव वा लिङ्गमन्वयव्यतिरेकिणी ॥६७॥

प्रत्यक्षस्यैव प्रवृत्तिर्भावे सत्त्वनिश्चयो **विनिवृत्तिश्चाभावे** नि[1]श्चयो न तु प्रमाणान्तरवृत्तिरिति चेत्।[2] विरुद्धमिदं यः प्रत्यक्षाभावान्निश्चयः स प्रत्यक्षादिति। न हि प्रत्यक्षतन्निवृत्त्योरैका[3]त्म्यं[3] तथा ह्यभावो भाव एव स्यात्। भावोपि चाभावः। न च प्रत्यक्षनिवृत्तावप्यवश्यमभावः। व्यवधानादिष्वर्थसत्त्वेपि तस्याभावात्। अथार्थान्वयव्यतिरेकानुविधायिनी प्रत्यक्षनिवृत्तिरेकज्ञानसंसर्गिपदार्थान्तरोपलब्धिरूपाऽभावनिश्चयहेतुस्तदा **सैव** प्रत्यक्षनिवृत्तिरनुपलब्ध्याख्या**न्वयव्यतिरेकिणी लिङ्गमिति** तज्जा प्रतीतिरनुमानमेवेति कथं नाप्रत्यक्षं प्रमाणं।[4] (६७)

ग. प्रमाणद्वयसिद्धिः

किञ्च (।)

सिद्धं च परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाद्वयम्।

परचैतन्यप्रतिपत्तेः प्रमाणद्वयं सिद्धं। न हि प्रत्यक्षादर्वाग्दर्शनः परचैतन्यमवैति। किन्तु स्वसन्ताने बुद्धिपूर्वकत्वेनोपलब्धचेष्टादिदर्शनात्तदनुमानं परचित्तनिश्चयः किमस्तीत्याह (।)

व्यवहारादौ प्रवृत्तेश्च सिद्धस्तद्भावनिश्चयः ॥६८॥

परस्परप्रेषणाध्येषणव्यवहारादौ **प्रवृत्तेश्च सिद्धश्च** तस्याः परचैतन्यप्रतिपत्ते**र्भावनिश्चयः**। (६८)

घ. अविसंवादादनुमानं प्रमाणम्

नन्वनुमानाभिमता प्रतीतिर्नास्त्येवेति न ब्रूमः। किन्तु प्रामाण्ये तस्याः विप्रतिप[5]द्यामह इत्याह (।)

प्रमाणमविसंवादात् तत् क्वचिद् व्यभिचारतः।
नाश्वास इति चेल्लिङ्गं दुष्टमीदृशम् ॥६९॥

प्रमाणन्तदनुमानमविसम्वादात्। प्रत्यक्षमपि हि सम्वादकत्वात् प्रमाणं तच्चानुमानस्यापि समानं। **क्वचिच्छ्यामतादिसाधनार्थमुपात्ते** तत्पुत्रादौ लिङ्गे

---

[1] प्रत्यक्षनिवृत्त्याभावस्य निश्चयश्च स्यात्। [2] स्ववचनविरुद्धं। [3] ऐकात्म्यभाव एव स्यात्। [4] अर्थेति। [5] स्वपुत्रादौ।

व्यभिचारतः सम्वादेऽप्यनाश्वास इति चेत्। लिङ्गस्य बुद्धिभ्रान्तिरलिङ्ग एव लिङ्गबुद्धिस्तस्या एतल्लिङ्गमीदृशं व्यभिचारि भवतः प्रतिभाति। न खलु त्रिविधं लिङ्गं साध्यव्यभिचारि। यच्च व्यभिचारि तत्त्रिविधमेव न भवति। (६९)

एतदेवाह (।)

यतः कदाचित्सिद्धाऽस्य प्रतीतिर्वस्तुनः क्वचित्।
तदवश्यं ततो जातं तत्स्वभावोपि वा भवेत् ॥७०॥

यतो वस्तुनो धूमशिंशपादेः लिङ्गादस्य साध्यस्य वह्निवृक्षादेः **क्वचिद्धर्मिणि कदाचिदनुमानकाले प्रतीतिः सिद्धा** तद् धूमादिकं **ततो** वह्न्यादेर**वश्यं जातं**। तच्छिंशपादिकं तस्य वृक्षस्य **स्वभावोपि** वाऽवश्यम्**भवेत्**। (७०)

न च कार्यस्वभावयोः कारणव्यापकव्यभिचारो यस्मात् (।)

स्वनिमित्तात् स्वभावाद् वा विना नार्थस्य सम्भवः।
यच्च रूपं तयोर्दृष्टं तदेवान्यत्र लक्षणम् ॥७१॥

स्वस्य निमित्तात्कारणाद्विना, स्वभावाद् व्यापकाद्वा **विनाऽर्थस्य** कार्यस्य 26a
व्याप्यस्य च **न सम्भवः**। तदुत्पाद्यत्वात्तद्रूपत्वाच्च । ततस्तदाश्रयेणोत्पन्नाऽनुमान-प्रतीतिरव्यभिचारिण्येव **यच्च तयो**र्धूमशिंशपयो **रूपं** साध्यकार्यस्वभाव[1]त्वस्या-व्यभिचारनिमित्तं **दृष्टं तदेवान्यत्रापि** हेतौ **लक्षणं** बोद्धव्यं। न च तत्पुत्रत्वं श्यामत्वस्य कार्यं स्वभावो वा ततो यद् व्यभिचारि तदलिङ्गमेव। (७१)

ङ. अनुपलब्धेः प्रतिबन्धः

अनुपलब्धेरव्यभिचारं दर्शयितुमाह (।)

स्वभावे स्वनिमित्ते वा दृश्ये दर्शनहेतुषु।
अन्येषु सत्स्वदृश्ये च सत्ता वा तद्वतः कथम् ॥७२॥

प्रतिषेधस्य **स्व**[1]**भावे स्वस्य** निषेध्यात्मनो **निमित्ते** का[2]रणे। **दृश्ये** दर्शनयोग्ये **दर्शनस्य हेतुष्विन्द्रियमनस्कारादिष्वन्येषु सत्सु** विद्यमानेषु**दृश्ये-**ऽनुपलभ्यमाने **च तद्वतो** दृश्यानुपलम्भवतो भावस्य **सत्ता वा कथं**[3] युज्यते। न हि **सत्स्वन्ये**षूपलम्भप्रत्ययेषु दृश्यस्य सतः कदाचिदनुपलम्भसम्भवः।

---

[1] साध्येन सह कार्यस्य स्वभावस्य चाव्यभिचारनिमित्तं।

[2] सत्स्वप्यन्येषु ज्ञानानुत्पादात्   [3] सर्वथा नैवेत्यर्थः।

तस्माद् दृश्यानुपलब्धिरर्थाभाव एव भवतीति तत्प्रभवाऽभावप्रतीतिरविसम्वादिनी। तस्मात्सा[2]ध्यप्रतिबद्धलिङ्गं प्रसूतत्वात् त्रिविधलिङ्गजेप्यनुमाने नास्त्यनाश्वासः। (७२)

च. *अनुमानं त्रिविधम्*

छ. *तत्र चार्वाकमतनिरासः*

अप्रामाण्ये च सामान्यबुद्धेस्तल्लोप आगतः।
प्रेत्यभाववद् ;

एवमपि त्वप्रामाण्ये सामान्यबुद्धेरिष्यमाणे तस्य परोक्षस्यार्थस्यानुमानव्यवस्थाप्यमानस्य लोपोऽभाव आगतः। प्रेत्यभाववत् परलोकस्येव। यदि हि प्रत्यक्षमेकं-प्रमाणं तदा यत्र तन्न प्रवर्तते तस्याप्य[1]भाव एव स्यात्। न चैतदस्ति। न हि चार्वाको देशान्तरस्थं स्वपितरमनुपलभमानस्तदभावं व्यवस्थापयितुम[3]र्हति।

स्यादेतत्(।)

अदौस्तत् पर्यायेण प्रतीयते ॥७३॥

नोपलभ्यमानमेवास्ति किन्तु पर्य्यायेण परिपाट्याऽक्षैर्यत् प्रतीयते तदप्यस्ति चेत्। पित्रादयश्चोपलब्धा उपलप्स्यन्ते चेति सन्त्येव। (७३)

तच्च नेन्द्रियशक्त्यादावचाबुद्धेरसम्भवात्।
अभावप्रतिपत्तौ स्याद् बुद्धेर्जन्मानिमित्तकम् ॥७४॥

तच्च न युक्तं इन्द्रियाख्यायां **शक्तावा**दिग्रहणादाहारादेः क्षुदुपघातादिसामर्थ्ये च पर्य्यायेणापीन्द्रिय**बुद्धेरसम्भवादभावप्रतीतौ** सत्यां प्रत्यक्षाया **बुद्धेर्जन्मानिमित्तकं स्यात्**। न हि दृष्टमात्रेभ्यो विषयालोकमनस्कारचक्षुर्गोल[4]केभ्योऽध्यक्षजन्म सत्स्वपि तेष्वभावात् व्यतिरे[4]कादतिरिक्तं किञ्चिददृश्यं कारणमिष्यते यस्येन्द्रियमिति व्यपदेशः। तस्य पर्य्यायेणापि नाध्यक्षं ग्राहकमस्तीत्यभावः स्यात्। ततश्चाकारण[3]कं प्रत्यक्षजन्म प्राप्तं। अहेतोश्च नित्यं सत्वमसत्त्वम्वा स्यादि(१।८२)त्युक्तं। (७४)

ज. *प्रत्यक्षाच्च सामान्यप्रतीतिः*

स्यादेतत् (।) प्रत्यक्षादेव सामान्यप्रतीतिर्भविष्यति किमनुमानेनेत्याह (।)

---

[1] एवञ्च कारकं तत् ज्ञापकञ्चेष्यते।
[2] अनित्यः शब्द इत्येकां बुद्धिं मन्यते। [3] असकलकारणं।

स्वलक्षणे च प्रत्यक्षमविकल्पतया विना ।
विकल्पेन न सामान्यग्रहस्तस्मिंस्ततोऽनुमा ॥७५॥

स्वलक्षणे च प्रत्यक्षमविकल्पतया प्रवर्तते[5] सामान्यस्य तु ग्रहो विकल्पेन विना न भवति। ततः कारणात्तस्मिन् सामान्येऽनुमैव विकल्पिका। नाध्यक्षमविकल्पकं॥(७५)

ननु (।)

प्रमेयनियमे वर्णानित्यता न प्रतीयते ।
प्रमाणमन्यत् तद् बुद्धिर्विना लिङ्गेन संभवात् ॥७६॥

प्रत्यक्षं स्वलक्षणविषयमनुमानं सामान्यविषयमिति प्रमेयस्य नियमे स्वीक्रियमाणे वर्णस्य नीलादे[1]र्विषयस्यानित्यताऽनित्यतासामान्यात्मता न प्रतीयत इति प्राप्तं। न हि सामान्यविशेषात्मकं प्रमेयं विशेषमात्रविषयेणाध्यक्षेण सामान्यमात्रविष[2]येणानुमानेन वा प्रत्येतुं शक्यं। प्रतीयते चातस्तद्बुद्धिप्रमाणमन्यत् स्यात्। न प्रत्यक्षं सामान्यस्य ग्रहणात्। नाप्यनुमानं विना लिङ्गेन सम्भवात्। विशेषस्यापि ग्रहणाच्च। (७६)

तथा (।)

विशेषदृष्टे लिङ्गस्य सम्बन्धस्याप्रसिद्धितः ।
तत्प्रमाणान्तरं मेयबहुत्वाद् बहुतापि वा ॥७७॥

वि[3]शेषदृष्टे प्रत्यक्षेणाग्निं दृष्ट्वा क्रमासमेव धूमाल्लिङ्गात् स एवायं व[4]ह्निरिति निश्चिनोत्यनुमानेन। लिङ्गस्य सम्बन्धासिद्धितः तत्प्रमाणान्तरं स्यात्। न हि तत्प्रत्यक्षं लिङ्ग[ ]बलादुत्पत्तेः। नाप्यनु[ ]मानं दहनधूम[5]विशेषयोः सम्बन्धाग्रहणात्। तस्मात् मेयानां प्रत्यक्षं लक्षणं सामान्यं सामान्यविशेषाणां बहुत्वात् बहुतापि वा (७७)

प्रमाणानामनेकस्य वृत्तेरेकत्र वा यथा ।
विशेषदृष्टेरेकत्रिसंख्यापोहो न वा भवेत् ॥७८॥

प्रमाणानां स्यात्। अनेकस्य वा प्रमाणस्यैकत्र विषये वृत्तेः प्रमाणबहुता स्यात्।

---

[1] अन्यक्षणे नाशं दृष्ट्वा। आदिना शब्दस्यान्यक्षणस्यानित्यता। तथा हि शब्दादि स्वलक्षणं। अनित्यतादि सामान्यं। अनयोः संकरेण ग्रहणात् प्रमेयान्तरमेतत्। [2] अनित्यः शब्द इत्येकां बुद्धिं मन्यते। [3] असकृद्वेति [प्रमाण]समुच्चयं व्याचष्टे। विशेषदृष्टे च यज्ज्ञानं तदपि प्रमान्तरमित्याह।

[4] न सकृद्दृष्टेन समाप्तिः किन्तु तत्र पुनर्मानवृत्तिः समयान्तरे।

[5] पर्वतवर्तिधूमेन वह्नेः सम्बन्धासिद्धेः।

यथैकमेव स्वलक्षणं प्रत्यक्षेण विशेषदृष्टेन चानुमानेन प्रतीयते। प्रमेयस्य द्वित्वग्रहणयोर्नियमे प्रमाद्वित्वं स्यात् नान्यथा। अथैकसंख्याया अपोहो य उक्तः प्रमेयद्वित्वात्[1] स **न वा भवेत्**॥ (७८)

विषयानियमादन्यप्रमेयस्य च सम्भवात्।

विषयस्य ग्रहणा**नियमात्** यदा ह्येकेनापि प्रमाणेनानेकं गृह्यते तदा प्रमेयद्वित्वेप्येकमेव प्रमाणं स्यात्। प्रमेयद्वयाद**न्यस्य च** सामान्यविशेषस्य **मेयस्य सम्भवात्**। त्र्यादिकम्वा तद्ग्राहकं मानं भवेत्।[1]

अत्रोच्यते (।)

योजनाद् वर्णसामान्ये नायं दोषः प्रसज्यते॥७९॥

विक[2]ल्पकेन ज्ञानेनानित्यताया **वर्णसा[3]मान्ये योजनादयं** सामान्यविशेषात्मकप्रमेयग्राहकप्रमाणान्तराभ्युपगमलक्षणो **दोषो न प्रस[2]ज्यते**। न हि विशेषोऽनित्यतया योज्यते विकल्पानामतद्विषयत्वस्योक्तेर्वक्ष्यमाणत्वाच्च। (७९)

फ. *अनित्यादयो नावस्तुधर्माः*

ननु वर्णसामान्यस्यावस्तुत्वात्तद्योजिताऽनित्यतादयोऽवस्तु[4]धर्माः स्युरित्याह (।)

नावस्तुरूपं तस्यैव तथा सिद्धे प्रसाधनात्।
अन्यत्र नान्यसिद्धिश्चेन्न तस्यैव प्रसिद्धितः॥८०॥

नावस्तुनो रूपमनित्यत्वादि। **तस्यैव** वस्तुनस्तथाऽनित्यत्वादिभिराकारैः **सिद्धे** निश्चयस्य प्राक् **प्रसाधनात्**। अध्यवसायानुरोधेन हि विकल्पानां विषयव्यवस्था(।) यद्यपि चैते स्वाकारग्राहिणस्तथापि बा[3]ह्यमेव विषयतया व्यवस्थाप्यन्ते अनाद्यभ्यासविशेषात्। अनुमानन्तु वस्तुप्रतिबद्धलिङ्गप्रभवत्वाद्यथावस्थितमेव वस्तु व्यवस्यतीति वस्त्वेव क्षणस्थितिधर्मकमस्मात्सिद्धं। ततो नावस्तुरूपमनित्यत्वादि।

---

[1] अन्त्यमध्यक्षं प्रवाहविच्छेदे तद्विविक्तोपलम्भश्चेत्यध्यक्षद्वयजनितेन।

[2] तदेवं "प्रत्यक्षमनुमानञ्च प्रमाणे लक्षणद्वयं प्रमेयम्" इत्याख्याय "तस्य सन्धानेन प्रमाणान्तरं न च पुनः पुनरभिज्ञानेऽनिष्टासक्तेः स्मृतादिवत्" अस्य वृत्तिर्यत्तर्हीदमनित्यादिभिराकारैर्वर्णादि गृह्यतेऽसकृद्वेति व्याख्याता।

[3] न तु विशेषे विशेषस्य विकल्पकेनाप्रहात्।

[4] सामान्यधर्माः।　　? न स्वलक्षणस्य

स्यादेतद्(।) अ(न्य)त्रावस्तुनि सामान्येऽनित्यतादिसम्बन्धिनि सिध्यत्यन्यस्य वस्तुनोऽनित्यरूपस्य न सिद्धिरिति चेत्। नैतद्युक्तं त[1]स्यैव वस्तुनः तस्यैवानित्यरूपस्याध्यवसाय[1]वशेनानुमानात् प्रसिद्धितः। (८०)

ञ. लिङ्गधीसंवादकता

कथं पुनर्व्वस्त्वध्यवसायेऽपि तत्सम्वाद[2]कतेत्याह (।)

यो हि भावो यथाभूतो स तादृग्लिङ्गचेतसः।
हेतुस्तज्जा तथाभूते तस्माद् वस्तुनि लिङ्गिधीः ॥८१॥

यो हि साध्यधर्मो **यथाभूतः** का[3]रणव्यापकस्वभावः स तादृशः कारणकार्यतया व्यापकव्याप्यतया गृहीतव्याप्तिकस्य **लिङ्गस्य चेतसः** परंपराहेतुः।[4] **तज्जा** तस्माल्लिङ्गचेतसो जाता। **तथाभूते वस्तुनि** कारणव्यापकरूपे साध्यधर्मे **लिङ्गिधीः**। तस्मात्परंपरया साध्यप्रतिबन्धात् लिङ्गिधीः[5] सत्येव वस्तुनि भवन्ती तत्सम्वादि[ने]त्प्रमाणमेव। (८१)

ननु लिङ्गमपि लिङ्गिवत्सामान्यमेव। तथा धूमः कृतकं वेत्येव न लिङ्गं किन्तर्हि वह्निकार्यतयाऽनित्यत्वव्याप्यतया च गृहीतं। न च विशेषे व्याप्तिग्रहः। सामान्यञ्च नाध्यक्षगम्यं। विकल्पमात्रेण तत्प्रतीतावनाश्वासः। नैष दोषः। प्रत्यक्षेण कारणकार्ययोर्व्याप्यवृत्तिद्वयविशिष्टयोर्गृहीतयोर्व्विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेणोत्पन्नवि[6]कल्पेन क्वचिदनुमानेन व्याप्तिं गृहीतवतः पश्चाद् धूमकृतकत्वादिदर्शनात्तद्रूप्ये कार्यव्याप्यबुद्धिर्लिङ्गबुद्धिः(।) सा च तत्प्रतिबन्धादनुमानमेवेति नास्त्यनाश्वास(ः।) एतदेवाह (।)

1 लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि।
प्रतिबन्धात् तदाभासशून्ययोरप्यवंचनम् ॥८२॥

लिङ्गलिङ्गिधियोरेवमुक्तक्रमात् **पारम्पर्येण वस्तुनि प्रतिबन्धा**त्तयोर्लिङ्ग-

---

[1] स्वयं विप्लुतोपि वस्तुप्रतिबद्धजन्मतया वस्तु साधयन् प्रमाणं।

[2] दर्प्पणप्रतिबिम्बे तिलकादिसिद्धया मुखे तिलकादिसिद्धिवत्।

[3] वह्निधूमादिजनकः। अनित्याकारवान् शब्दः। तल्लिङ्गयतीति तादृग्लिङ्गम्।

[4] इति कृत्वा

लिङ्गिनोराभासः साक्षात् स्वरूपप्रतिभासः। तच्छून्य[1]योरपि लिङ्गलिङ्गिवस्तुनि
27a अवञ्चनं[7] सम्वादनं। (८२)

ननु लिङ्गबुद्धेरपि लिङ्गिबुद्धित्वात् पृथक् उपादानमनर्थकं (।) नानर्थकं। प्रत्यक्षमुद्भूतविकल्पो वा तद्बुद्धिरिति विप्रतिपत्तिनिरासार्थत्वात्।[?] यदि प्रमाणे लिङ्गलिङ्गिधियौ तदा प्रत्यक्षवदभ्रान्ते स्यातामित्याह (।)

तद्रूपाध्यवसायाच्च तयोस्तद्रूपशून्ययोः।
तद्रूपावञ्चकत्वेपि कृता भ्रान्तिव्यवस्थितिः ॥८३॥

तयोर्द्वयोः **तद्रूप**स्य लिङ्गलिङ्गिरूपस्या**ध्यवसायात्** प्रवर्तने सति वस्तुनि परम्परया तत्प्रतिबद्धतया च **तद्रूपस्यावञ्चकत्वे** सम्वादकत्वे**पि भ्रान्तिव्यवस्थितिः कृता**। कस्मादित्याह[1] **तद्रूपशून्ययोः**। न हि लिङ्गलिङ्गिस्वरूपप्रतिभासिन्यौ धियाविमे स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यावसायेन प्रवृत्तत्वात्। (८३)

तस्माद् वस्तुनि बोद्धव्ये व्यापकं व्याप्यचेतसः
निमित्तं तत्स्वभावो वा कारणं, तच्च तद्धियः ॥८४॥

तस्माद्वस्तुनि विधि[3]ना **बोद्धव्ये व्यापकं** साध्यं। **व्याप्यचेतसो** लिङ्गबुद्धे-**र्निमित्तं**[4] परम्परया। यस्मात्**स्वभावो** वा तद् व्यापकं। व्याप्यस्य यथानित्यत्वं कृतकत्वस्य। **कारण**म्वा दहनो धूमस्य। **तच्च** व्याप्यचेतसस्**तद्धियः** स्वभाव-कारणधियो निमित्तमिति तयाध्यवसितस्य सम्वादनियमः[2] सम्वादित्वमेवं प्र[5]त्यक्षस्यापि प्रामाण्यलक्षणं। (८४)

(२) अनुपलब्धिचिन्ता*

प्रतिषेधस्तु सर्वत्र साध्यतेऽनुपलम्भतः।
सिद्धिं प्रमाणैर्वदतामर्थादेव विपर्ययात् ॥८५॥

? प्रत्यक्षेण धूमादिः प्रतीयते न तस्य लिङ्गतापि निर्विकल्पेन।

[1] वासनाप्रबोधात्तयोः कल्पनं वह्निर्न भात्येव लिङ्गत्वेनापि न भानं धूमस्यैव भानात्।

[2] परम्परया वस्त्वविसंवादात्। ? वस्तुनि।

[3] विधिद्वारेण, न प्रतिषेधमुखेन।

[4] सद्व्यापकबलेन लिङ्गबुद्ध्युत्पत्तेः। ? निमित्तं।

[5] स्वलक्षणेन जनितं। स्वलक्षणव्यवस्थापकञ्च। *द्रष्टव्यं परिशिष्टं १।८

प्रतिषेधस्तु यत्र साक्षान्निषेध्यानुपलब्धिर्विरुद्धा द्युपलब्धिर्वा दर्श्यते तत्र सर्व्वत्रानुपलम्भतः साध्यते। यस्मात्प्रमाणैरर्थस्य सिद्धिं वदतामर्थात्सामर्थ्यादेव विपर्ययात्प्रमाणाभावादर्थाभावः सिध्यति। (८५)

ननु विरुद्धाद्युपलब्धावनुपलम्भः कथं निषेधसाधक इत्याह (।)

दृष्टा विरुद्धधर्मोक्तिस्तस्य तत्कारणस्य वा।
निषेधे यापि तस्यैव साऽप्रमाणत्वसूचना ॥८६॥

दृष्टा विरुद्धधर्मस्योक्तिर्या तस्य निषेध्यस्य तत्कारणस्य वा निषेधे कर्तव्ये यथा नात्र शीतस्पर्शो न वा रोमहर्षयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशो वह्नेरिति (।) सापि तस्यैव निषेध्यस्यैवाप्रमाणत्वस्य प्रमाणरहितत्वस्य सूचना। विरुद्धस्य कारणविरुद्धस्य चोपलम्भेन निषेध्यानुपलम्भ एव ख्याप्यते। (८६)

अन्यथैकस्य धर्मस्य स्वभावोक्त्या परस्य तत्।
नास्तित्वं केन गम्येत;

अन्यथैकस्य विरुद्धादेर्धर्मस्य स्वभावोक्त्या सत्ताप्रतिपादनेन परस्य निषेध्यस्य तन्नास्तित्वं सिसाधयि[1]षितं केन कारणेन गम्येत। न ह्यन्यसत्त्वेऽपरस्य सत्वाभावोतिप्रसङ्गात्। अनिषिद्धोपलब्धेरभावासिद्धेः॥

विरोधाच्चेदसावपि ॥८७॥

सिद्धः केन;

अथ यन्निषिध्यते यच्चोपदर्श्यते तयोर्विरोधात् सहानवस्थानलक्षणादेकभावेऽन्याभाव इति चेत्। नन्वसावपि (८७) विरोधः केन प्रका[1]रेण सिद्धः॥

असहस्थानादिति चेत् तत् कुतो मतम्।
दृश्यस्य दर्शनाभावादिति चेत् साऽप्रमाणता ॥८८॥

द्वयोः सहानवस्थानाद्विरोधः सिद्ध इति चेत्। तत्सहानवस्थानं कुतो हेतोर्मतं ये[6]न विरोधव्यवस्था। अविकलकारणस्य प्रवर्तमानस्य दृश्यस्यान्यभावेऽदर्शनात् सहानवस्थानगतिरिति चेत्। ननु यदेवादर्शनं सा(ऽ)प्रमाणता प्रमाणरहितताऽनुपलब्धिरित्यर्थः। (८८)

तस्मात् स्वशब्देनोक्ताऽपि साऽभावस्य प्रसाधिका।
यस्याप्रमाणं साऽवाच्यो निषेधस्तेन सर्वथा ॥८९॥

---

[1] प्रमाणेन।

यस्मादवश्यं परम्परयानुपलब्धेरेव प्रतिषेधः। तस्मात्स्वशब्देनानुपलम्भस्वरूप वाचकशब्देनोक्ता स्वभावानुपलम्भादावपि शब्दादनुक्तापि विरुद्धोपलब्ध्या[1]दौ सानुपलब्धिरभावसाधिका तस्या एव प्रतिपाद्यत्वात्। यस्य तु चार्व्वाकस्य साऽनुपलब्धिरप्रमाणं प्रतिषेधे साध्ये तेन सर्व्वथा निषेधोऽवाच्यः प्रत्यक्षस्य भावमात्रविषयत्वात्। प्रमाणान्तरस्य चाभावात्। (८९)

एतेन तद्विरुद्धार्थकार्योक्तिरुपवर्णिता।
प्रयोगः केवलं भिन्नः सर्वत्रार्थो न भिद्यते ॥९०॥

एतेन स्वभाव[1]तत्कारणविरुद्धोपलब्ध्योरनुपलब्धित्वप्रतिपादनेन तयोः
27b स्वभावतत्कार[2]णयोर्व्विरुद्धार्थस्य **कार्योक्तिरुपवर्ण्णि**[1]**ता** बोद्धव्या। यथा नात्र शीतस्पर्शो रोमहर्षवान्वा पुरुषो धूमादिति। अत्रापि निषेध्यानुपलम्भस्य परंपरया प्रतिपादनात्। उपलक्षणञ्चैतद् व्यापकविरुद्धतत्कार्योपलब्धी अपि बोद्धव्ये। यथा नात्र तुषारस्पर्शो वह्नेर्धूमादिति। एतासु स्वभावानुपलब्धिविरुद्धोपलब्ध्यादिषु **प्रयोगः** शब्दाभिधाव्यापारः परमनुपलम्भोपलम्भप्रतिपादकत्वेन भिद्यते। **सर्व्वत्रार्थो** निषेध्यानुपलम्भलक्षणो **न** भि[1]द्यते तस्यैव सर्व्वत्र प्रतिपाद्यत्वात्। (९०)

विरुद्धं तच्च सोपायमविधायापिधाय च।
प्रमाणोक्तिर्निषेधे या न साम्नायानुसारिणी ॥९१॥

[3]**या** पुनर्द्विविधेनापि विरोधेन विरुद्धमर्थमभिधा[4]य यं कञ्चिदर्थमुपदर्शयते तन्निषेध्यञ्च सहा[5]भावनिश्चयोपायेन कारणव्यापककार्यानुपलम्भे वर्तमानमविधायात एवापिधाय च पिधानमिव पिधानं स्वरूपप्रतीतिविरोधित्वा[6]दनुपलम्भः। तमकृत्वा कारणाद्यनुपलम्भाप्रदर्शनात्तदुपलम्भसंभावना न व्याहतैव। एवं

---

[1] विरुद्धोपलब्धि।

[2] स्वभावविरुद्धकार्योपलब्धिः। कारणविरुद्धकार्योपलब्धिश्च।

[3] साक्ष्येन प्रतिबन्धान्तरं विरोध इष्टस्तावत्स्मत्तदुत्पत्तिभ्यामस्यासंग्रहादिति सोत्र स्वभावानुपलम्भेऽन्तर्भावितो विरोधस्यापि दृश्यानुपलम्भबलादेव सिद्धेः। तीर्थ्यास्तु विना विरुद्धविधिमनुपलम्भञ्च स्वतो निवृत्तेरित्याहुस्तानाह। या पुनरित्यादि।

[4] क्रियते प्रमाणोक्तिः। अकृत्वा।

[5] सहानवस्थानपरस्परपरिहारविरोधाभ्यां।

[6] उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धिमकृत्वाऽप्रदर्श्य।

निषेध्योपलम्भसम्भा[१]वनामनिवार्य्यविधिना निषेधे कर्तव्ये प्रमा[२]णोक्तिर्या न साम्नायानुसारिणी। (९१)

उक्त्यादेः सर्वविद्प्रेत्यभावादिप्रतिषेधवत् ।

उक्त्यादेर्हेतोः। सर्व्वविदः प्रेत्यभावस्य परलोकस्य निषेधवत्। यथा न सर्व्वज्ञत्वमस्य पुरुषस्य वक्तृत्वात् प्रेत्यभावो पु[३]रुषत्वादित्यादि। (।)

कस्मात्पुनरियं विरुद्धोक्तिरेव नेत्याह (।)

अतीन्द्रियाणामर्थानां विरोधस्याप्रसिद्धितः ॥९२॥

अतीन्द्रियाणां सार्व्वज्ञपरलोकादीनामर्थानां केनचित् वक्तृत्वादिना विरोधस्याप्रसिद्धितः। ज्ञानोत्कर्षाप[४]कर्षयोर्व्वचनापकर्षोत्कर्षादर्शनाद्विपर्ययदर्शनाच्च। (९२)

बाध्यबाधकभावः कः स्यातां यद्युक्तिसंविदौ ।
तादृशोऽनुपलब्धेश्चेद् उच्यतां सैव साधनम् ॥९३॥

यदि चोक्तिसम्विदौ सह स्यातां कस्तयोः परस्परं बाध्यबाधकभावः। न हि ज्ञानवचनयोर्व्विरोधः सिद्धः येनैकसत्वेऽपरस्याभावः। अविरोधोपि न सिद्ध इति-चेत् सत्यं किन्तु संशयेपि न वक्तृत्वमनैकान्तिकं। तादृशः सर्व्वज्ञस्य वक्तुरनुपलब्धेरभावश्चेत् उच्यतां निषेधे साध्ये सैवानुपलब्धिः[५] साधनं नात्रान्यस्य शक्तिः। (९३)

अनिश्चयकरं प्रोक्तमीदृक् कानुपलम्भनम् ।
तस्मात्यन्तपरोक्षेषु सदसत्ताविनिश्चयौ ॥९४॥

किन्त्वीदृगतीन्द्रियार्थविषयमनुपलम्भनमनिश्चयकरं प्रोक्तं सत्यप्यर्थे सम्भवात्। तत् तस्मादत्यन्तपरोक्षेषु सदसत्तानिश्चयौ न स्तः। सत्यपि प्रमाणावृ[६]त्तेः। प्रमाणनिवृत्तावप्य[७]र्थाभावासिद्धेः। तस्मान्नानुप[८]लब्धेः कुतश्चिद-न्य[९]स्मादभावसिद्धिः। किन्तु विरुद्धादेव। (९४)

भिन्नोऽभिन्नोपि वा धर्मः स विरुद्धः प्रयुज्यते ।
यथाऽग्निरहिमे साध्ये सत्ता वा जन्मबाधनी ॥९५॥

स च विरुद्धो धर्मः क्वचिद् भिन्नो वा प्रयुज्यते यथाग्निरहिमे हि[१०]माभावे साध्ये (।) क्वचिदभिन्नो वा यथा सत्ता जन्मनो बाधनी महदादीनां जन्माभावप्रसङ्गः

---

[१] आगमे सर्व्वविदो वचनकौशलदृष्टेः। [२] अर्हत्पुरुषवत्। सन्धानं। [३] सुमेर्व्वादौ। [४] पिशाचादेः। [५] अदृश्यानुपलब्धेः। [६] अभिसम्बन्धात्।

सत्त्वादिति सत्ताजन्मनोश्चाभेदः सांख्या[1]भ्युपगमादुच्यते। न तु परमार्थतः तादात्म्यं विरुद्धयोरस्ति। विरुद्धे च सत्ताजन्मनी प्रागसत्तया हि अभिव्यक्तिरूपताया लाभो जन्मोच्यते। सत्ता तु विद्यमानता। ततो येन रूपेण सत्त्वं न तेन जन्म। येन च जन्म तेन[2] न सत्त्वमिति व्यक्तः परस्परपरिहारस्थितिर्विरोधः। (९५)

यथा वस्त्वेव वस्तूनां साधने साधनं मतम्।
तथा वस्त्वेव वस्तूनां स्वनिवृत्तौ निवर्त्तकम् ॥९६॥

यथा च **वस्तूनां** साध्यानां साधने साधनं **वस्त्वेव** मतं नावस्तु। **तथा वस्त्वेव** स्वस्य **निवृत्तौ वस्तूनां निवर्त्तकं** नावस्तु। (९६)

एतेन कल्पनान्यस्तो यत्र क्वचन सम्भवात्।
धर्मः पक्षसपक्षान्यतरत्वादिरपोदितः ॥९७॥

एतेन वस्तुनः साधनत्वप्रतिपा[3]दनेन विकल्पनान्यस्तो **धर्मः पक्षसपक्षान्यतरत्वादि**। आदिशब्दाभ्युपगमादिश्चापोदितः प्रतिक्षिप्तो बोद्धव्यः। तादृशस्य
28a साधनस्य **यत्र क्वचन**[2] साध्ये **सम्भवात्**। न हि पक्षत्वं सपक्षत्वम्वा जातिनियतं किन्तु वाञ्छाधीनमवस्तु। अतः समीहितसिद्धौ सर्व्वं सर्व्वस्य सिध्येत्। (९७)

तत्रापि व्यापको धर्मो निवृत्तेर्गमको मतः।
व्याप्यस्य स्वनिवृत्तिश्चेत् परिच्छिन्ना कथञ्चन ॥९८॥

तत्र वस्तुन्यपि व्यापको धर्मः कारणं स्वभावो वा। **व्याप्यस्य** कार्यस्य स्वभावस्य **निवृत्तेर्गमको मतः**। व्यापकस्य कारणस्वभावस्य स्वनिवृत्तिः **कथञ्चन** साक्षात्परम्परया वा **परिच्छिन्ना चेत्** स्यात्। (९८)

यदप्रमाणताभावे लिङ्गं तस्यैव कथ्यते।
तदत्यन्तविमूढार्थं;

तथा यस्यार्थस्य एकज्ञानसंसर्गिणोऽप्रमाणता[1] प्रमाणनिवृत्तिस्तस्यैवाभावेऽभावव्यवहारे च साध्ये सा प्रमाणनिवृत्तिः स्वभावानुपलम्भाख्या **लिङ्गं कथ्यते**। **तत्**स्वभावानुपलब्धिलिङ्ग**मत्यन्तविमूढार्थं**। ये ह्यनुपलभ्यमानमपि दृश्यमसत्तया मोहान्न व्यवहरन्ति तान् प्रति व्यवहारसाधकं तल्लिङ्गं।

---

[1] सत्कुत्पद्यते आविर्भावतिरोभावः परं वैभाष्योपि सद्वादी।

[2] अनित्यः शब्दः पक्षसपक्षान्यतरत्वाद् घटवदित्यनित्येन प्रत्यासत्तौ दर्शितायां। तथैव वक्तुरिच्छावशान्नित्यः शब्दः पक्षसपक्षान्यतरत्वादाकाशवदिति नित्येन प्रत्यासत्तिरिति कम्बलिप्रोक्तं हेतुमपाकर्त्तुमाह।

कस्मात्पुनरमूढार्थमपि तन्नेत्याह (।)

आगोपालमसंवृत्तेः ॥९९॥

आगोपालमस्यार्थस्यासंवृ[1]त्तेरगूढत्वात् प्रसिद्धेरित्यर्थः। (९९)

एतावन्निश्चयफलमभावेनुपलम्भनम्।
तच्च हेतौ स्वभावे वाऽदृश्ये दृश्यतया मते ॥१००॥

एतावत्त्रिविधम्।[2] कारणव्यापकस्वभावानुपलम्भनं। अभावेऽभावव्यवहारे च निश्चयफलं। कारणविरुद्धोपलम्भादयस्तु कारणाद्यनुपलम्भोपलक्षणत्वात् त्रिविध एवान्तर्भूताः। तच्चाभावनिश्चयफलत्वमनुपलम्भस्य हेतौ स्वभावे च व्यापके निषेध्यरूपे च दृश्यतया दर्शनयोग्यतया मते दृश्येऽनुपलभ्यमाने सति नान्यथा।

तदेवं त्रिविधलिङ्गजमनुमानं प्रमाणं वस्तुसम्वादात्[3] ततस्तत्प्रसिद्धस्यानित्यतादेर्न वस्तुधर्मतेति स्थितं।[2] (१००)

नन्वनित्योऽयं वर्ण इति स्वलक्षणे योजना तत्कथं योजनाद्वर्णसामान्य (२।७९) इत्युक्तं। अत्राह (।)

अनुमानादनित्यादेर्ग्रहणेऽयं क्रमो मतः।
प्रामाण्यमेव नान्यत्र गृहीतग्रहणान्मतम् ॥१०१॥

अनुमानात्परोक्षस्यानित्यादेर्धर्मस्य ग्रहणे वस्तुसामान्यमनित्यत्वेन गृह्यत इत्ययं क्रमो मतः। वर्णसामान्यञ्च प्रत्यक्षतः सिद्धं तद्बलभाविना विकल्पेन विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण व्यवस्थापनात्। यस्तु विनश्वरं[4] वर्णं दृष्ट्वाऽनित्योऽयमिति विशेषविषयः अनुमानादन्यत्र। तत्र प्रामाण्यमेव न मतं गृहीतग्रहणात् (। १०१)

कथं गृहीतग्राहित्वमित्याह (।)

नाम्यास्यानित्यता भावात् पूर्वसिद्धः स चैन्द्रियात्।
नानेकरूपो वाच्योऽसौ;

---

[1] विवृतौ [2] आनुषङ्गिकं समाप्य प्रकृतमाह।

[3] सति नान्यथायं क्रमः।

[4] सन्तानोपलम्भावस्थायामनित्यमेतद्वर्णादिकं। विकारित्वात्। जलादिवदिति स्वभावहेतुरतो वस्तुन एवात्र सिद्धिः।

नान्याभावाद्व[1]र्ण्णादेरनित्यता तस्यैव क्षणक्षयिस्वभावत्वात्। स च भाव ऐन्द्रियात्प्रत्यक्षात्सिद्धः। पूर्व्वं विकल्पात्। ततस्तमेव यथागृहीतं विकल्पयन् विकल्पो गृहीतग्राही। यत एव नान्याभावादनित्यता। अत एवाभावोऽसौ धर्मिधर्म″रूपतया नानेकरूपः। तथा न वाच्योऽसौ शब्दानां धर्मिधर्मभावस्य तैर्व्वचनात्। तस्य च वस्तुन्यसम्भवात्।

कस्तर्हि वाच्य इत्याह (।)

वाच्यो धर्मो विकल्पजः ॥१०२॥

विकल्पजो विजातीयाश्रयेण विकल्पकल्पितो **धर्मः** परस्परं यथासंकेतमसंकीर्ण्णः शब्दानां **वाच्यः**। (१०२)

सामान्याश्रयसंसिद्धौ सामान्यं सिद्धमेव तत् ।
तदसिद्धौ तथास्यैव ह्यनुमानं प्रवर्त्तते ॥१०३॥

तस्मात्सामान्यस्यानित्यादेराश्रयस्य वर्ण्णादेः प्रत्यक्षात् **संसिद्धौ सिद्धमेव तत्सामान्यं**। यदि त्वभ्यासाद्यभावादनुरूपनिश्चयाभावा°दज्ञानं तदा प्रत्यक्षात्**तदसिद्धावस्यैव** हि वर्ण्णादेस्तथा नित्यत्वेन तदव्यभिचारिलिङ्गा**दनुमानं प्रवर्त्तते**। (१०३)

कस्मात्पुनर्गृहीतेऽप्यपरिज्ञानमित्याह (।)

क्वचित्तदपरिज्ञानं सदृशापरसम्भवात् ।
भ्रान्तेरपश्यतो भेदं मायागोलकभेदवत् ॥१०४॥

क्वचिदनित्यतादौ गृहीतेऽप्यनुरूपनिश्चयाभावा**दपरिज्ञानं**। पूर्व्वक्षणविनाशकाले **तत्सदृशस्यापरस्य सम्भवात्**। भावशून्यान्तरालक्षणाभावात्। स एवायमिति
28b **भ्रान्तेः** स्थैर्यग्राहिण्याः क्षणानां **भेदम**″**पश्यतो**ऽनिश्चिन्वतः पुंसो दृष्टान्तमाह (।) **मायागोलकभेदवत्**। मायाकारदर्शितौ गोलकौ भिन्नावध्यक्षेण गृहीत्वापि सादृश्याल्लाघवाच्च विप्रलब्धबुद्धिरेकत्वेनाध्यवस्यति यथा तथा स्थिराध्यवसायः। (१०४)

ननु यदि क्वचिन्नाशो दृश्येत तदास्या″हेतुकस्य स्वभावत्वात् क्षणक्षयिषु भावेषु एकताबुद्धेर्भ्रान्तत्वं भवेदित्याह (।)

तथा ह्यलिङ्गमाबालमसंश्लिष्टोत्तरोदयम् ।
पश्यन् परिच्छिनत्त्येव दीपादि नाशिनं जनः ॥१०५॥

---

[1] वर्ण्णात्। [2] दृश्येतैव वीवर्तिहिरिति नित्यं गौः भावी।

तथा हि दीपादि (।) आदिशब्दात्तुरङ्गादिसन्तानविच्छेदकालेऽसंश्लिष्टोत्तरोदयमघटितं उत्तरस्य उदयो जन्म यस्मिन् तमेकस्य स्वरसनिरोधित्वेऽपरस्य कारणाभावात्। अनुत्पत्तौ नाखिलमध्यक्षतः पश्यन्नलिङ्गक्रमकलिङ्गरहितमाबालं बालपर्यन्तं जनः परिच्छिनत्त्येव। ततः प्रागपि सतः स्वरसनिरोधात् सदृशापरापरक्षणप्रचये स एवायमिति बुद्धिभ्रान्तिरेव। (१०५)

यथा (।)

भावस्वभावभूतायामपि शक्तौ फलेऽदृशः।
अनानन्तर्यतो मोहो विनिश्चेतुरपाटवात् ॥१०६॥

भावस्य बीजादेः स्वभावभूतायामपि अङ्कुरादिजनिकायां शक्तौ फलेऽङ्कुरादौ अनान[1]न्तर्यतोऽदृशोऽदर्शनात् विनिश्चेतुः पुन्सोऽपाटवात् मोहोऽशक्तभ्रमः। तथा क्षणिकेषु भावेषु सदृशापरापरोत्पत्तेर्भावशून्यक्षणादर्शनाच्च स्थिरभ्रमः। (१०६)

तस्यैव विनिवृत्त्यर्थमनुमानोपवर्णनम्।
व्यवस्यन्तीक्षणादेव सर्वाकारान् महाधियः ॥१०७॥

तस्यैकत्वभ्रमस्यैव निवृत्त्यर्थं सत्त्वादिलिङ्गजस्य क्षणिकता विषयस्यानुमानस्योपवर्णनं निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावात (१।५०) इति न्यायात्। ये तु महाधियो विपरीतव्यवसायानाक्रान्तप्रत्यक्षा योगिनस्ते पदार्थस्य ईक्षणादेव सर्वानाकारान् व्यवस्यन्ति निश्चिन्वन्ति। (१०७)

एवञ्च (।)

व्यावृत्ते सर्वतस्तस्मिन् व्यावृत्तिविनिबन्धनाः।
बुद्धयोऽर्थे प्रवर्त्तन्तेऽभिन्ने भिन्नाश्रया इव ॥१०८॥

तस्मिन्नर्थे वस्तुतोऽभिन्ने निरंशे सर्वतः सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्ते यावन्त्यो व्यावृत्तयः सन्ति तावद् व्यावृत्तिविनिबन्धना निश्चयात्मिका बुद्धयो भिन्नाश्रया इव तत्तद्व्यावृत्तिमात्रविषयत्वेन भिन्नधर्मिधर्म्मादिगोचरा इव प्रवर्तन्ते। (१०८)

यथाचोदनमाख्याश्च सोऽसति भ्रान्तिकारणे।
प्रतिभाः प्रतिसन्धत्ते स्वानुरूपाः स्वभावतः ॥१०९॥

यथाचोदनं यथासंकेतमाख्याः शब्दाश्च प्रवर्तन्ते। यत्र व्यावृत्तौ यः शब्दो विनिवेशितः स च तस्यां निश्चितायां प्रवर्तते स भावोऽसति भ्रान्तिकारणे यथाभ्यासं स्वानुरूपाः स्वव्यावृत्तिसमुचिताः प्रतिभा निश्चयबुद्धीः स्वभावतः प्रति-

[1] फलस्यानन्तरमभावात्

संधत्ते उत्पादयति। तस्मादभ्यासवतामीक्षणादेवानित्यादिनिश्चयः अन्येषान्तु स्थिरारोपणार्थमनुमानमिति स्थितमेतत्। (१०९)

अन्ये त्वाचार्याः[5] प्राहुः।[1]

सिद्धोऽत्राप्यथवा ध्वंसो लिङ्गादनुपलम्भनात्।

अत्र वर्णसन्तानविच्छेदकालेपि सन्तानविच्छेदलक्षणो ध्वंसोऽनित्यता न भावस्वभावात्मिका। स चानुप[2]लम्भनाल्लिङ्गात्सिद्धः। नाध्यक्षाद् भावविषयत्वात्तस्य।

कस्मात्पुनर्ध्वंसोऽनित्यता इत्याह (।)

प्राग् भूत्वा ह्यभवद्भावोनित्य इत्यभिधीयते ॥११०॥

प्राग् भूत्वा हि भावः पश्चादभवन्ननित्य इत्यभिधीयते न तु भाव इत्येव। तथा ध्वंस एवानित्यता सा चानुपलब्धिलिङ्गजाऽनुमानगम्या। (११०)

ननु प्राक् पश्चादभावयोर्व्यवधायकः सत्ता[6]सम्बन्धोऽनित्यता न प्रध्वंसाभाव इत्याह (।)

यस्योभयान्तव्यवधिसत्तासम्बन्धवाचिनी।
अनित्यता श्रुतिस्तेन तावन्ताविति कौ स्मृतौ ॥१११॥

यस्य नैयायिकादेरुभयस्य प्राक् पश्चादभा[3]वस्यान्तस्य यो व्यवधायकः सत्तासम्बन्धस्तद्वाचिन्यनित्यता श्रुतिरिष्टा तेन वादिना तावन्ताविति कौ[4] स्मृतौ। (१११)

प्राक् पश्चादप्यभावश्चेत् स एवानित्यता न किम्।
षष्ठ्याद्ययोगादिति चेद् अन्तयोः स कथं भवेत् ॥११२॥

प्रागभावः पश्चादभावोपि चेत् स एव प्रागभावः पश्चादभावोऽनित्यता किन्नेष्यते। सत्ताविशेषणत्वेनापि तदभ्युपगमस्येष्टत्वात्। पटस्य घटे चा[4]भाव इति
29a षष्ठ्यादिविभक्त्ययो[7]गात् प्रध्वंसा[6]भावो नानित्यता। न हि भावाभावयोः संयो-

---

[1] तेषां प्रध्वंसाभावेऽनित्यताभिमता स यथा सिध्यति तद्दर्शयति।

[2] उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भस्य।

[3] आकाशव्यासवि(ति) विशिनष्टि द्विमध्यस्थेति।

[4] पृथक्स्थयुक्तत्वात्।

[5] भावाभावयोर्विरोधाच्च सम्बन्धषष्ठ्यादि॥

[6] कार्यस्य सत्तया सहाश्लेषः।

गादिः कश्चित्सम्बन्धोस्ति य उच्येत षष्ट्यादिभिरिति चेत् एवन्तर्ह्यनयोः स षष्ट्यादियोगः कथं भवेत्। अभावयोर्व्यवधिभूता सत्तेत्यादि। (११२)

किञ्च (।)

सत्तासम्बन्धयोर्ध्रौव्यादन्ताभ्यां न विशेषणम्।

सत्ता तत्सम्बन्धे परमते ध्रौव्यादन्ताभ्यां प्राक्प्रध्वंसाभावाभ्यां न विशेषणं स्यादन्तद्वयविशिष्टा सत्ता तत्सम्बन्धो वेति (।) न हि नित्यस्य सर्वकालव्यापिनो-ऽन्तसम्भवः।[1]

अविशेषणमेव स्यादन्तौ चेत् कार्यकारणे ॥११३॥

कार्यकारणे अन्तावभिमते इति चेत्[2] तदा ताभ्यां सत्तासम्बन्धयोरविशेषण-मेव स्यात्। (११३)

असम्बन्धान्न भावस्य प्रागभावं स वांछति।
तदुपाधिसमाख्याने तेप्यस्य च न सिध्यतः ॥११४॥

यस्मात् स नै या यि का दिर्भावस्यासम्बन्धात् प्रागभावं सम्बन्धिनं न वाञ्छति। तथा च तदुपाधिसमाख्याने प्रागभावविशेषणं कार्यकारणमिति समाख्यानं व्यपदेशो ययोस्ते तथा ते कार्यकारणेप्यस्य न सिध्यतः। यस्य हि प्रागभावः स भवन् कार्यं स्यात्। न च तत्सम्बन्धो भावस्येति कार्याभावः। कार्याभावाच्च कारणाभावः। तदुत्पादकस्य[3] कारणत्वात्। (११४)

किञ्च (।)

सत्ता स्वकारणाश्लेषकरणात् कारणं किल।
सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ कार्यमथेह किम् ॥११५॥

जन्म सत्ताश्लेषः सत्तासमवायः स्वकारणेन समवायिना सह नित्यः। तयोः करणात् किल त्वयेष्टं कारणं। सा च सत्ता स च सम्बन्धो नित्यौ द्वावपि कार्यम[3]थेह द्वयोर्मध्ये किं युक्तं। (११५)

अपि च (।)

---

[1] वक्तव्यः। [2] भावस्य पदं।

[3] अतो यस्माद् भावः प्रागभावरहितस्ततो न क्रियते।

यस्याभावः क्रियेतासौ न भावः प्रागभाववान् ।
सम्बन्धानभ्युपगमादित्थं विश्वमिदं ततः ॥११६॥

यस्याभाव[1]स्योत्पत्तेः प्रागभावः कारणैरसौ क्रियते। न[2] च कश्चिद् भावः प्रागभाववान् सम्बन्धवानभ्युपगमात्। ततः कार्याभावान्नित्यं विश्वमिदं प्राप्तं। (११६)

कथन्तर्ह्यभावेन सम्बन्धः। न कथञ्चित्। किन्तु बुद्धिपरिकल्पि[3]त एवासावित्याह (।)

तस्मादनर्थास्कन्दिन्योऽभिन्नार्थाभिमतेष्वपि।
शब्देषु वाच्यभेदिन्यो व्यतिरेकास्पदं धियः ॥११७॥

यस्माद्वास्तवसम्बन्धाभ्युपगमे दोषस्तस्माद् भावस्य प्रागभाव इत्यभिन्नार्थत्वेनाभिमतेष्वपि शब्दाद् भिन्नार्थाभिमतेषु च बीजस्याङ्कुर इत्यादिषु शब्देषु धियोऽनर्थास्कन्दिन्यः कल्पितसम्बन्धविषया वाच्यभेदिन्यः। संकेतानुरोधादुपकल्पितसम्बन्धिसम्बन्धलक्षणवाच्यभेदवत्यो व्यतिरेकस्य सम्बन्धिसम्बन्धस्यास्पदं निमित्तं[3] भवन्ति। अलं वास्तवसम्ब[4]न्धानुबन्धेन दोषाश्रयेण। (११७)

तदेवं मेयबहुत्वाद् (ब)हुतापि चेत्यत्र सानुषङ्गं प्रतिविहितं। अनेकस्य वृत्तेरेकत्र वा यथा विशेषदृष्टेनेत्यत्राह (।)

विशेषप्रत्यभिज्ञानं न प्रतिक्षणभेदतः।

अग्निं दृष्ट्वा क्रमेण धूमाल्लिङ्गात् तस्यैव विशेषस्य स एवायं वह्निरिति यत्प्रत्यभिज्ञानं न तत्प्रमा[5]णं। प्रतिक्षणं भावस्य भेदतः एकार्थसाध्यार्थक्रियायाः सम्भवादाभावात्।

स्यादेतन्न यथा दृष्ट एव विशेषो गृह्यते किन्तु तत्सामान्यमित्याह (।)

न वा विशेषविषयं दृष्टसाम्येन तद्ग्रहात् ॥११८॥

न वा विशेषविषयं तद्विशेषदृष्टमनुमानं वक्तव्यं प्रागृदृष्टस्य विशेषस्य साम्येन तस्योत्तरस्य ग्रहणात्। (११८)

---

[1] प्रध्वंसाभावस्य मृतकरणप्रसङ्गः। [2] प्रागभावश्चेतस्स असम्बन्धात्।

[3] धिय एव।

[5] विशिष्टत्वाभावात् पूर्व्वनाशापरोत्पत्तेः स एवायमिति मिथ्याज्ञानं। अवस्था।

स्यादेतदत्र (।) यत्र दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्भेदस्तत्र सामान्यतो दृष्टमनुमानं इह तु।

निदर्शनं तदेवेति सामान्याग्रहणं यदि।
निदर्शनत्वात् सिद्धस्य प्रमाणेनास्य किं पुनः ॥११९॥

तदेव दार्ष्टान्तिकं **निदर्शनमिति सामान्याग्रहणं** यद्युच्यते तदा **निदर्शनत्वात्सिद्धस्य** निश्चितस्यास्य दार्ष्टान्तिकस्य **प्रमाणेन किं** कर्तव्यं। (११९)

विस्मृतत्वाददोषश्चेत् तत एवानिदर्शनम्।
दृष्टे तद्भावसिद्धिश्चेत् प्रमाणाद् ;

नाप्रसिद्धो दृष्टान्तः स चेत् सिद्धः किमनुमानेन गृहीतस्यापि[१] **विस्मृतत्वात्।** पुनरनुमानप्रतीतावदोषश्चेत्। ततो विस्मृतत्वादेवानिदर्शनं। न हि गृहीतविस्मृतस्य दृष्टान्तता। पूर्व्वप्रत्ययेन दृष्टेऽर्थे प्रमाणाद्विशेषदृष्टानुमानाद्य एव प्राग्दृष्टः स एवायमिति तद्भावस्य पूर्व्वस्य सिद्धिश्चेदिष्यते (।)

नन्वयं तद्भावः किमन्यवस्तुनि साध्यते उत तत्रैव।

अन्यवस्तुनि ॥१२०॥
तत्त्वारोपे विपर्यासस्तत्सिद्धेरप्रमाणता।
प्रत्यक्षेतरयोरैक्यादेकसिद्धिर्द्वयोरपि ॥१२१॥

तत्रान्यवस्तुनि (१२०) वर्तमाने तत्त्वस्यातीतवस्त्वात्मकस्यारोपे स्वीक्रियमाणे विपर्यासो ऽयथार्थत्वं स्यात्। न ह्यन्यस्यान्यात्मत्वमस्ति तदशक्यप्रापणमुपदर्शयदप्रमाणं स्यात्। अथ तत्रैव तद्भावसिद्धिरिति द्वितीयः पक्षः। तदा तत्सिद्धेरेकसिद्धेर्व्विशेषदृष्टस्यानुमानस्याप्रमाणता गृहीतग्राहित्वात्। न ह्येकस्य निर्भागस्य किञ्चिदगृहीतं नाम। तथा हि प्रत्यक्षेतरयोरध्यक्षानुमानविषययोरैक्यात् द्वयोरपि प्रत्यक्षेऽनुमाने च एकस्यार्थस्य सिद्धिः। (१२१) 29b

ततश्च *दृष्टान्तग्राहिणैवा[१]भ्रष्टस्मृतिसंस्कारेण प्रत्यक्षेण सिद्धत्वात् विफलमनुमानं।* प्रत्यक्षसंस्कारभ्रंशे तु नादृष्टान्तमनुमानमस्ति (।) तस्माद् (।)

सन्धीयमानं चान्येन व्यवसायं स्मृतिं विदुः।
तल्लिङ्गापेक्षणाभो चेत् स्मृतिर्न व्यभिचारतः ॥१२२॥

अन्येनातीतदर्शनेन एकविषयतया **सन्धीय[१]मानं** घटयमानं परं **व्यवसायं[२]**

---

[१] अभ्रष्टदर्शनसंस्कारं। [२] निश्चयं।

स्मृतिं विदुर्विद्वांसः। गृहीतार्थविकल्पेन स्मृतित्वं तच्चेहाविकलं। तस्य प्रतिपत्तव्यस्य चिह्नमव्यभिचारि लिङ्ग[1]त्तदपेक्षणान्नोचेद्विशेषदृष्टमनुमानं स्मृतिः सा तु लिङ्गनिरपेक्ष्या। नैतद्युक्तं[2] व्यभिचार[3]तः।[3] तथा हि यदि लिङ्गन्त्रिरूपन्तदा व्याप्तिग्रहणविषयत्वेनैव तत्सिद्धेर्व्यर्थमनुमानं। अथ न त्रिरूपन्तदा नाव्य[3]भिचारनिश्चयः। तस्माद्विशेषदृष्टस्याप्रमाणत्वादेकत्रानेकवृत्तेरपि ऋयेकसंख्यापोहनाभावो निरस्तः। तस्मात्स्थितमेतन्मानं द्विविधं मेयद्वैविध्यादिति॥(१२२)॥

५. प्रत्यक्षचिन्ता

(१) प्रत्यक्षलक्षणविप्रतिपत्तिनिरासः

क. *कल्पनापोढं प्रत्यक्षम्*

इदानीमवसरप्राप्तां प्रत्यक्षस्य लक्षणविप्रतिपत्तिं निराकर्त्तुमाह।

१ **प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति।**
प्रत्यात्मवेद्यः सर्वेषां विकल्पो नामसंश्रयः॥१२३॥

यत्तत्प्रत्यक्षमिति प्रसिद्धं[3] तत् कल्पनाया अपोढं द्रष्टव्यं कल्पनार्थरहितमित्यर्थः। तच्चैतदीदृशं प्रत्यक्षेणैव स्वसम्वेदनेनैव सिध्यति। कल्पनारहितस्यार्थस्य रूपस्य सम्वेदनस्यापरोक्षत्वात्। यदि तु कल्पनास्वभावत्वमस्य स्यात्तथैव प्रकाशेत। विकल्पस्यापरोक्षत्वात्। तथा हि प्रत्यात्मवेद्यः सर्व्वेषां प्राणिनां विकल्पो नामसंश्रयः शब्दसंसर्गवान्। स यदि स्यादुपलभ्य एव भवेत्[4](।१२३)

तस्मात्(।)

२ **संहृत्य सर्वतश्चिन्तां स्तिमितेनान्तरात्मना।**
स्थितोपि चक्षुषा रूपमीक्षते साक्षजा मतिः॥१२४॥

संहृत्याकृष्य सर्व्वतो विकल्पनीयाच्चिन्तां स्तिमितेन सर्व्वाविकल्पविगमात् अधिक्षिप्तेनान्तरात्मना चेतसा स्थितोऽपि पुरुषश्चक्षुर्विज्ञानेन रूपमीक्षते साक्षजा निर्विकल्पा मतिः सर्वं सम्विदितैव। (१२४)

---

[1] स्मृतेर्धूमाद्यपेक्षा नास्त्यस्यास्ति। [2] न स्मृतिरनिमित्तैव।

[3] विशेषदृष्टे हि विशेषेणान्वयाभावात् त्रैरूप्यं। तदेवं लिङ्गजं प्रत्यभिज्ञानं दूषितं प्रत्यक्षजं दूषयिष्यते।

[4] देशादिकथयापि स्यात् प्रत्यभिज्ञानं न तदव्यभिचारि।

सन्त्येवेन्द्रियधियः कल्पनास्तास्तु नोपलभ्यन्त इत्यप्यसत्। तथा हि।

[1]पुनर्विकल्पयन् किञ्चिदासीन्मे कल्पनेदृशी। सिद्धिविनिश्चय टी० पृ० ३५A
इति वेत्ति वेत्ति चेति न पूर्व्वोक्तावस्थायामिन्द्रियाद् गतौ ॥१२५॥

विकल्पावस्थाया ऊर्ध्वं पुनर्व्विकल्पयन् पुमानासीन्मे कल्पनेदृशीति वेत्ति नेन्द्रियाद्[b]त्पन्नायां गतौ बुद्धौ संहृत्येत्यादिना पूर्व्वमुक्तावस्था यस्यास्तस्याः कल्पनां वेत्ति। यदि सा तत्र स्यादतत्संस्कारस्य स्मृतिर्जायते। तस्मान्नास्तीति निश्चीयते (।१२५)

किञ्च (।) वाच्यवाचकाकारसंसर्गवती प्रतीतिः कल्पना। न चेन्द्रियविषयेऽन्वयात् संकेताऽसम्भवाच्च शब्दयोजनास्ति (।) तथाहि (।)

एकत्र दृष्टो भेदो हि क्वचिन्नान्यत्र दृश्यते।
न तस्माद् भिन्नमस्त्यन्यत् सामान्यं बुद्ध्यभेदतः ॥१२६॥

एकत्र दे[1]शादौ न दृश्यते न चा[c]ननुयायिनि शब्दसंकेतः। सामान्यमनुयायीति चेत्। तस्माद् भेदादन्यद् भिन्नं सामान्यं नास्ति बुद्धेरभेदतः। (१२६)

यदि हि सामान्यं सामान्यं स्यात् द्व्याकारा बुद्धिर्भवेत्। विशेषमात्राकारैव तु प्रत्यक्षबुद्धिरुपलभ्यते।

तस्माद् विशेषविषया सर्वैवेन्द्रियजा मतिः।
न विशेषेषु शब्दानां प्रवृत्तावस्ति सम्भवः ॥१२७॥

तस्मात्सर्व्वेन्द्रियजा मतिर्व्विशेषमात्रविषयाऽन्यस्यानुपलब्धेः। न च विशेषेषु शब्दानां प्रवृत्तौ संभवोऽस्ति (१२७)

अनन्वयाद् विशेषाणां सङ्केतस्याप्रवृत्तितः।
विषयो यश्च शब्दानां संयोज्येत स एव तैः ॥१२८॥

विशेषाणामनन्वयात् तत्र संकेतस्या[?]प्रवृत्तितः। उत्तरकालं शब्दार्थप्रतिपत्त्यर्थं संकेतक्रिया। न च विशेषाः कालान्तरमनुवर्तन्ते। तस्माद्य एव शब्दानां विषयो व्यवच्छेदः स एव तैः संयोज्येत न स्वलक्षणं। (१२८) 30a

अस्येदमिति सम्बन्धे यावर्थौ प्रतिभासिनौ
तयोरेव हि सम्बन्धो न तदेन्द्रियगोचरः ॥१२९॥

तस्मादस्यार्थस्येदम्वाचकमिति सम्बन्धे वाच्यवाचकभावलक्षणे यावर्थौ प्रतिभासिनौ तयोरेव हि सम्बन्धो वक्तव्यः। यदा चार्थन्दृष्ट्वा सकेतं तत्र प्रवर्तयति तदेन्द्रियगोचरोऽर्थो नास्ति (।१२९)

---

[1] शब्दादेकत्र नियुक्तात्सर्व्वत्रार्थप्रतीतिः स्यात्।

विशदप्रतिभासस्य तदार्थस्याविभावनात् ।
विज्ञानाभासभेदश्च पदार्थानां विशेषकः ॥१३०॥

संहृतेन्द्रियव्यापारस्य तदा संकेतसंकल्पकाले **विष (श?) दप्रति[1]भासस्यार्थस्याविभावनात्**। यदि तत्रार्थः प्रतिभाति तदेन्द्रियज्ञानवत् स्फुटः प्रतीयते। न च प्रतिभासभेदेपि शब्देन्द्रियज्ञानयोरेकविषयत्वं यस्माद्विज्ञानस्याभासभेद आकारभेदः **पदार्थानां** ग्राह्यानां(?णां) **विशेषको** भेदकः। यदि तु प्रतिभासभेदेप्यर्थाभेदस्तदा विश्वमेकं द्रव्यं स्यात्। (१३०)

स्यादेतत्। यदा स्वलक्षणमुपदर्श्य शब्दो निवेश्यते तदा स्वलक्षणमेव वाच्यवाचकमित्याह (।)

चक्षुषाऽर्थावभासेऽपि यं परोऽस्येति शंसति ।
स एव योज्यते शब्दैर्न खल्विन्द्रियगोचरः ॥१३१॥

चक्षुषार्थावभासे[2]पि, जाते तथा श्रोत्राच्छाब्दावभासेपि यमर्थमन्यव्यवच्छेदं बुद्धिपरिवर्त्तिनं परः प्रतिपादकोऽस्यार्थस्यायं वाचक इति **शंसति** कथयति **स एवा**न्यव्यवच्छेदः **शब्दैर्योज्यते न खल्विन्द्रियगोचरः** स्वलक्षणमनन्वयात्तस्य। तद्दर्शनान्तरं संकेतसंकल्पे च विनाशाच्च। (१३१)

अव्यापृतेन्द्रियस्यान्यवाङ्मात्रेणाविभावनात् ।

तथाऽव्यापृतेन्द्रियस्यान्यवाङ्मात्रेण स्वलक्षणाविभावनात् प्रत्यक्ष इव।

स्यादेतत् (।) संकेताविषयत्वेपि शब्दसंसृष्टमेव[3] स्वलक्षणमध्यक्षं प्रकृत्या प्रत्येष्यतीत्याह (।)

न चानुदितसंबन्धः स्वयं ज्ञानप्रसङ्गतः ॥१३२॥

न चानुदितसम्बन्धो वाच्यवाचकभावो यस्य स शब्दः प्रत्यायको दृष्ट इति शेषः (।) तथाभ्युपगमे तु **स्वयं** संकेतमनपेक्ष्यैव श्रुताच्छब्दादर्थस्य **ज्ञानप्रसङ्गतः**। (१३२)

नन्विन्द्रियव्यापारसमकालमहिरहिरिति धारावाहिसविकल्पकमध्यक्षं प्रवर्तते। यदि तु तत्र विकल्पकमविकल्पकञ्च द्वयमिष्यते तदा विकल्पेन निर्विकल्पस्य व्यवधानाद् दर्शनं[4] विच्छिन्नं स्यात्। न चैतदस्ति। न युगपज्ज्ञानसम्भवः (।) अत्राह (।)

[1] **मनसो युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः**
विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति ॥१३३॥

मनसोः सविकल्पाविकल्पयोरेकस्मात्समनन्तराद्युगपद् वृत्तेः कारणात्तयोरैक्यं विमूढः प्रतिपत्ता व्यवस्यति। निर्विकल्पकं हि स्वलक्षणविषयं विकल्पश्च वस्तुतोऽतद्विषयत्वेप्यवसायानुरोधात्तद्विषय[1]:। सहोत्पत्तिश्चानुभवसिद्धत्वात् दुरपह्नवा। ततः सहोत्पन्नयोरेकविषययोरैक्यभ्रम एषः। पराभिमतायां[2] युगपदनुत्पत्तावपि सविकल्पाविकल्पयोर्लघुवृत्तेः शीघ्रवृत्तेर्वा कारणात् तयोर्मूढमतिः प्रतिपत्ता ऐक्यं व्यवस्यति अलातभ्रान्तौ चक्रमिव। (१३३)

यदि दर्शनमविकल्पं तदनन्तरन्तु विकल्पः पुनस्तदनन्तरं दर्शनं तदा (।)

विकल्पव्यवधानेन विच्छिन्नं दर्शनम्भवेत्।
इति चेद् भिन्नजातीयविकल्पेऽन्यस्य वा कथम्॥१३४॥

विकल्पेन व्यवधानाद्विच्छिन्नं दर्शनं भवेत्। न धारावाहीति चेत्। नन्वस्य परस्यापि गां पश्यतो निर्विकल्पेन प्रत्यक्षेण भिन्नजातीयस्याश्वादेर्विकल्पे जायमाने दर्शनं कथमविच्छिन्नं। न ह्यश्ववाचकशब्देन संयोज्य गौर्गृह्यते। येनैकमेव सविकल्पं तदध्यक्षं भवेत्। एकत्वे वाश्वप्रतीतिर्न स्यात्। गोविषयत्वात्तस्य। (१३४)

स्यादेतत्।

अलातदृष्टिवद् भावपक्षश्चेद् बलवान् मतः।
अन्यत्रापि समानं तद् वर्णयोर्वा सकृच्छ्रुतिः॥१३५॥

अलातस्य भ्रम्यमानस्य नानादेशेषु लाघवाद् भावपक्षबलवत्वाच्च दर्शनप्रतिसन्धानेन चक्रबुद्धिवत् विजातीयव्यवकीर्यमाणस्य दर्शनस्यान्तरा अभावेपि भावपक्षो बलवान् मत इति दर्शना'विच्छेदबुद्धिरिति चेत्। अन्यत्राभावपक्षेपि तद्बलवत्त्वे लाघवसामर्थ्यात् समानं[3]। ततो दर्शनविच्छेदलाघवाद्विच्छेदधीरेवास्तु। सरो रस इत्यादौ वर्णयोर्वा लाघवात्स[?]कृच्छ्रुतिः प्राप्ता। (१३५) 30b

ख. परमतदूषणम्

किञ्च (।)

सकृत् सङ्गतशब्दार्थेष्विन्द्रियेष्विह सत्स्वपि।
पञ्चभिर्व्यवधानेपि भात्यव्यवहितेव या॥१३६॥

---

[1] अस्पष्टः। [2] वृष्टाविमृष्टावौ।
[3] तथा क्रमाभेदात्सकृच्छ्रुतिभेदो न स्यात्।

सकृत् यु[1]गपत्संगताः स्वस्वगोचरीभूताः सर्व्वेऽर्था[2] येषु तेष्विन्द्रियेषु चक्षुरादिषु मतःपर्यन्तेषु **सत्स्वपीह**[3] सङ्क्रान्तकान्तावदनप्रतिबिम्बस्य सहकारसुगन्धिनः शीतस्य भ्रमद्भ्रमरोपगीतस्य स्वादुनो मधुनः सार्व्वगुणानुभवकाले प्रसरत्संकल्पजन्मनां यूनां या मतिः **पञ्चभिरिन्द्रियबुद्धिभिर्व्यवधानेपि** त्वत्पक्षेऽ**व्यवहितेव** समकालेव **भाति**। (१३६)

सा मतिर्नामपर्यन्तक्षणिकज्ञानमिश्रणात्।
विच्छिन्नाभेति तच्चित्रं तस्मात् सन्तु सकृद्धियः ॥१३७॥

सेन्द्रियमतिर्नाम्नः शब्दस्य **पर्यन्तो** वर्णस्तस्य **क्षणिकं ज्ञानं** तेन **मिश्रणात्** सरो रस इत्यादिष्वविच्छिन्ना प्राप्नोति। विजातीय[1]विज्ञानान्तराव्यवधानात्। तथापि **विच्छिन्नाभा** क्रमवती। यत्तु **चित्रमाश्चर्यं** यदि लाघवकृतः सकृद्ग्रहाभिमानः तदा वर्णज्ञाने स नितरां[2] युक्तो विजातीयाव्यवधानात्। इन्द्रियज्ञानेषु तु न **युक्तः** पञ्चभिर्व्यवधानात्। तस्मात्**सकृद्धियः सन्तु** यथोक्तं मनसो युगपद्वृत्तेरि(२।१३३)ति। (१३७)

अन्य[3]था (।)

प्रतिभासाविशेषश्च सान्तरानन्तरे कथम्।
शुद्धे मनोविकल्पे च न क्रमग्रहणम्भवेत् ॥१३८॥

सान्तरे पञ्चभिरिन्द्रियज्ञानैर्व्यवहितत्वात्। अनन्तरे सरो रस इत्यादिके ज्ञाने विजातीयाव्यवधानात् **प्रतिभासस्याविशेषश्चा**प्रसक्तः (।) स चानुभवबाधितत्वात् **कथम**भ्युपगम इति शेषः। यदि लघुवृत्तित्वात् सकृद्ग्रहस्तदा **शु[4]द्धे** विजातीयाव्यवकीर्णे **मनोविकल्पे च** प्राबन्धिके **क्रमग्रहण**मनुभवसिद्धं **न भवेत्**। (१३८)

योऽग्रहः सङ्गतेप्यर्थे क्वचिदासक्तचेतसः।

ननु यदि युगपत् ज्ञानोत्पत्तिस्तदैकत्रासक्तं पुनरुत्पत्तिधर्मकं चेतो यस्य तस्या**सक्तचेतसः क्वचिदर्थे** स्वेन्द्रियेण **सङ्गतेपि** योऽग्रहो विज्ञानानुत्पत्तिः स कथं।

आह (।)

सक्त्या नोत्पत्तिवैगुण्याद्योयं वै तद्द्वयोरपि ॥१३९॥

---

[1] "युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गमि" (न्यायसूत्रे१।१।१६)ति **दूषयन्नाह।**

[2] **युगपद्विज्ञानानुत्पत्तिपक्षे।**

[3] **एकलोलीभूतवस्तुग्रहणात्मिका स्यात्।**

[4] **युगपज्ज्ञानोत्पत्त्यनिष्टौ।**

एकत्र सक्त्या विषयासञ्चारलक्षणयाऽन्यस्य भिन्नविषयस्य ज्ञानस्योत्पत्ति-वैगुण्यात्। अविगुणो हि स[1]मनन्तरप्रत्ययः स्वकार्यमारभते। न त्वासक्ति-विगुणः। यच्चैतच्चोद्यं परिहृतमस्माभिस्तद् द्वयोरपि समानं युगपद्विज्ञाना-नुत्पत्तिवादिनोपि मते सर्व्वत्रैवेन्द्रियसंगमे समाने क्वचिदेव ज्ञानं क्वचिन्नेति कुतः। (१३९)

तत्रासक्तिवैगुण्यमेव मनस उत्तरं तच्च समानमस्माकमलातदृष्टिवदिति दृष्टान्तस्यासिद्धिमाह (।)

शीघ्रवृत्तेरलातादेरन्वयप्रतिघातिनी ।
चक्रभ्रान्तिं दृगाधत्ते न दृशां घटनेन सा ॥१४०॥

शीघ्रा प्रवृत्तिर्भ्रमणं यस्यालातादेस्तस्या[2]न्वयेनानुगमेन प्रतिघात उपहतत्वं तद्वती दृग् दृष्टिश्चक्राकारां भ्रान्तिमिन्द्रियजां धत्ते।[1] न दृशां भिन्नभिन्नदेशाला-तदर्शनानां घटनेन योजनया सा मानसी भ्रान्तिः स्फुटप्रतिभासत्वात्। मानसस्य च विपर्ययात्। तस्मादहिरहिरिति विकल्पसमकालमध्यक्षं वस्तु स्फुटमवैति न तु विकल्प इति स्थितं। (१४०)

केचिदिन्द्रियजत्वादेर्बालधीवदकल्पनाम् ।
आहुर्बालाविकल्पे च हेतुं सङ्केतमन्दताम् ॥१४१॥

केचिदाचार्यीयाः श ङ्क र स्वा मि प्रभृतयः इन्द्रियजत्वादादिशब्दा[2]दमानसत्वा-नुभवाकारप्रवृत्तत्वादेर्हेतोः प्रत्यक्षबुद्धिमकल्पनां बालधीवदाहुः। दृष्टान्तसिद्ध्यर्थं। बालस्याविकल्पे विकल्पाभावे च संकेतमंदतां हेतुमाहुः। वाच्यवाचकयोर्जना हि विकल्पः। सा च संकेतपूर्व्विका तदभावाद् बालस्य कल्पनाभावः। (१४१)

तेषां प्रत्यक्षमेव स्याद् बालानामविकल्पनात् ।
सङ्केतोपायविगमात् पश्चादपि भवेन्न सः ॥१४२॥

तेषामेवं वादिनां मते बालानां प्रत्यक्षमेव ज्ञानं स्यान्न विचारकं (।) किं कारणमविकल्पनात्। भवतु को दोष इति चेत्। आह संकेतोपायस्य विचारस्य विग- 31a
मात् बालानां पश्चादपि स सङ्केतो न भवेत्। तदभावाद्विकल्पाभावश्च। (१४२)

मनो व्युत्पन्नसङ्केतमस्ति तेन स चेन्मतः ।
एवमिन्द्रियजेपि स्याद् शेषवद्भेदमीदृशम् ॥१४३॥

---

[1] स्वमतमाख्याय परमतं निषेधति।

[2] तदालम्बनं।

अस्मान्तरागतं व्युत्पन्नं संकेतं मनोऽस्ति बालानां तेन संकेतः तेषां मतश्चेत्। एवं सतीन्द्रियजेऽपि ज्ञाने स्यात् कल्पना तन्निवर्तकहेत्वभिधानात् ततो[1] दृष्टासिद्धिरेव। इदमिन्द्रियजत्वादि ईदृशं निषेध्येन सहासिद्ध[2]विरोधं। शेषवच्चोक्तं। (१४३)

अथान्येन लिङ्गेनाव्यभिचारिणा बालज्ञानमविकल्पनं[1] प्रसाध्य दृष्टान्तीक्रियते तदा (।)

> यदेव साधनं बाले तदेवात्रापि कथ्यताम्।
> साम्यादलधियामुक्तमनेनानुभवादिकम् ॥१४४॥

यदेवाव्यभिचारि बाले बालस्येन्द्रियज्ञाने साधनं तदेवात्र व्युत्पन्नसंकेतानामिन्द्रियज्ञानेऽपि कथ्यतां किमिन्द्रिजत्वादिनोपन्यस्तेन। व्युत्पन्नाव्युत्पन्नयोरलक्षितशब्दसंसृष्टत्वमात्रानुकरणेन साम्यात्। अनेनेन्द्रियजत्वदूषणेनानुभव आदिर्यस्य मानसत्वादेस्तदुक्तं दोषवत्तया बोद्धव्यं। (१४४)

(२) सामान्यनिरासः

क. वर्णसंस्थानराहित्यादसिद्धिः

अविकल्पसिद्धौ पर[3]मतं दूषयित्वा स्वयं उपपत्त्यन्तरमाह (।)

> १ विशेषणं विशेष्यञ्च सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम्।
> गृहीत्वा सङ्कलय्यैतत् तथा प्रत्येति नान्यथा ॥१४५॥

विशेषणं[2] व्यवच्छेदकं विशेष्यं व्यवच्छेद्यं तयोः सम्बन्धं यथासम्भवं समवायादिकं लौकिकीं लोकप्रसिद्धां स्थितिं व्यवस्थाञ्च जात्यादिकं विशेषणं विशेष्यं द्रव्यादि विशेषणविशेष्यशब्दयोश्च पूर्व्वापरनियम इति पृथक् प्रत्येकं स्वरूपेण गृहीत्वा तदनन्तरमेतत् सर्व्वं सङ्कलय्य संयोज्य तथा विशेषणविशिष्टत्वेन प्रत्येति विशिष्टबुद्धिर्नान्यथा। विशेषणाद्यग्रहणे। (१४५)

---

[1] असिद्धिर्दृष्टे वस्तुनि।

[2] विपक्षे बाधनादर्शनात्।

[3] जातिगुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धभेदाच्चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति सविकल्पवादिनं निषेधति।

यथा दण्डिनि जात्यादेर्विवेकेनानिरूपणात् ।
तद्वता योजना नास्ति कल्पनाप्यत्र नास्त्यतः ॥१४६॥

यथा दण्डिनि दण्डीति[3] विशिष्टबुद्धिः दण्डपुरुषतत्सम्बन्धादिग्रहणपूर्व्विका तदग्रहे च न भवति। जातिरादिर्यस्य गुणकर्मादेः स्वरूपस्य **जात्या**[1]**दिमतो विवेकेनानिरूपणात् तद्वता** जातिमता **योजना** विशेषणविशेष्यभावो **नास्ति। अतो** योजनाविरहात् **अत्र** जातिमदादौ **कल्पनापि नास्तीति** तस्माज्जात्यादियोजनात्मिका कल्पना नास्ति शब्दयोजनात्मिका तु सम्भाव्येत। सापि स्वलक्षणे संकेताभावान्निर[4]स्ता प्राक्। (१४६)

ननु यदि सामान्याभावस्तदा विभिन्नासु व्यक्तिषु कथमन्वयिप्रत्यय इत्याह (।)

यदप्यन्वयिविज्ञानं शब्दव्यक्त्यवभासि तत् ।

यदप्यन्वयिविज्ञानमुत्पद्यते, तच्च **शब्दस्य** गौरित्यादेर्**व्यक्तेश्च** वर्णसंस्थानविशेषस्य आभास आकारस्तद्वत्प्रतीयते न जात्याभासवत्।

किं पुनः सामान्याभासमेव नेत्याह (।)

वर्णाकृत्यक्षराकारशून्यं गोत्वं हि वर्ण्यते ॥१४७॥

वर्णो नीलादिराकृतिः संस्थानमक्षरं गवादिशब्दः। तेषामाकारो यथा प्रतीतः तेन **शून्यं गोत्वं हि** सामान्यवा[5]दिभि**र्वर्ण्यते** (१४७)

अतोऽन्वयिविज्ञाने यद्वर्णसंस्थानादि प्रतिभासते न तत्सामान्यं (।)

समानत्वेपि तस्यैव नेक्षणं नेत्रगोचरे ।
प्रतिभासद्वयाभावात् बुद्धेर्भेदश्च दुर्लभः ॥१४८॥

तस्यैव समानत्वे वा स्वीक्रियमाणे **नेत्रगोचरे**ऽर्थे नाङ्गीकर्तव्यमीक्षणं। [विकल्पप्रतिभासिनः] **प्रतिभासद्वयस्य** स्फुटास्फुटवर्णसंस्थानवतो**ऽभावात्**। एकाकारमेव ज्ञानं यद्युभयाभासमङ्गीक्रियते तदा **बुद्धे**(र्भे)दः प्रत्यक्षत्वाप्रत्यक्षत्वादिना दुर्लभः। यदपि स्पष्टप्रतिभासमध्यक्षं तदप्यनक्षजं स्यात्। अस्पष्टप्रतिभासत्वात्[6]। एवमनक्षजमध्यक्षं स्यात्। स्पष्टप्रतिभासत्वात्। तस्माददृष्टेन सामान्यादिना न योजयतीत्यकल्पनमध्यक्षं (।१४८)

---

[1] इयं जातिरयं जातिमानित्यादिविवेकेन न भाति यतो योजना स्यात् दण्डिवत् ततो न जात्यादयः सन्ति।

ख, समवायस्यातीन्द्रियत्वादसिद्धिः

किञ्च (।)

समवायाग्रहादन्तैः सम्बन्धादर्शनं स्थितम् ।

समवा[1]यस्यातीन्द्रियस्याग्रहा**दक्षै**रक्षभवैर्विज्ञानैर्जातितद्वतोः **सम्बन्धस्या**[2]-विशिष्टप्रतीत्याऽदर्शनं स्थितं निश्चितं यद्बलेन यत्प्रतीतिस्तदग्रहे न युक्ता सा।

य[3]दि नास्ति समवायस्तदेह तन्तुषु पट इत्यादयो बुद्धयो न स्युरित्याह (।)

पटस्तन्तुष्विहेत्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः[4] **॥१४९॥**

31b **इह तन्तुषु पट इत्यादि शब्दाः**[5] **इमे स्वयं** समयानुलोचनैः **कृता** न वस्तुपराधीनाः। (१४९)

तथा[6] हि(।)

शृङ्गं गवीति लोके स्यात् शृङ्गे गौरित्यलौकिकम् ।

शृङ्गं गवि तिष्टतीति **लोके स्यात्** प्रमाणप्रसिद्धयोरनुरोधात्। **शृङ्गे गौरिति** तु तदुपकल्पितम**लौकिकं** प्रमाणप्रसिद्धिबहिर्भावात्।

(३) अवयविनिरासः

यद्येवमवयवेभ्यो न गौर्भिन्नस्तदा गवि शृङ्गमित्यपि न स्यादित्याह[5] (।)

गवाख्यपरिशिष्टाङ्गविच्छेदानुपलम्भनात् ॥१५०॥

शृङ्गस्य **गवाख्यैः परिशिष्टा**[6]**ङ्गैर्विच्छेदस्य** वियोगस्यानु**पलम्भनात्** शृङ्गं गवीत्युच्यते न त्ववयवातिरिक्तगोसद्भावात्। (१५०)

ननु तन्तुषु पट[1] इति भवत्येव प्रतीतिरिति चेत्। आह (।)

तैस्तन्तुभिरियं शाटीत्युत्तरं कार्यमुच्यते ।
तन्तुसंस्कारसम्भूतं नैककालं कथञ्चन ॥१५१॥

तैस्तन्तुभिः पटावस्थाप्राग्भाविभि**रियं शाटीति** कारणभूततन्तूत्तरकालभावि-तन्तूनां **संस्कार**स्तुरीवेमकुविन्दकरादिसहकारी प्रभवावस्थाविशेषलाभः। तस्मात्स्वरसेन निरुध्यमानात्संभूत**कार्यमुच्यते**। न तु तन्तुभिः सह**ैककालं कार्यं**

---

[1]इह बुद्धिनिबन्धनोऽनुमेय इष्टः। [2]सम्बन्धाग्रहे तद्विशिष्टाग्रहात्।
[3]समवायास्तित्वमाह। [4]नापि लौकिका इत्याह।
[5]अतीन्द्रियत्वान्न समवायादयं व्यपदेशः किन्तु। [6]तात्पर्यार्थः।

तन्तुपट इति कथञ्चन कथ्यते कार्यकारणयोः सम[1]कालत्वाभावात् (। १५१)

यदि नास्ति तन्तुपटयोर्भेदस्तदा कथमे[2]ते तन्तवः पटश्चायमिति व्यपदेश इत्याह (।)

कारणारोपतः कश्चित् एकापोद्धारतोपि वा।
तन्त्वाख्यां वर्त्तयेत् कार्ये दर्शयन् नाश्रयं श्रुतेः ॥१५२॥

कारणानान्तन्तूनामा**रोपतः**। एकस्य तन्तोर**पोद्धारतो** बुद्धया निःकर्षणात् वा **कश्चिद्** व्यवहर्त्ता कार्ये पटे **तन्त्वाख्यां** तन्तुश्रुतिं **वर्तयेत्**। पटश्रुतेराश्रयं कारणं **दर्शयेन् न** तन्तुभ्यो व्यतिरिक्तः पटोस्ति एवमाकारपरिणतास्तन्तवः पट इत्यर्थः। (१५२)

यदि तन्तवः केवला न तेभ्यः पटोऽन्यस्तदा पटव्यपदेशो निर्निबन्धनः स्यादित्याह (।)[3]

उपकार्योपकारित्वं विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा।

तन्तूनां परस्परं शीताद्यपनोदक्षमं साहित्य**मुपकार्योपकारित्वं**। अन्योन्यस्य **विच्छेदाद् दृष्टिरेव वा** पटव्यपदेशनिब[?]न्धनमिति शेषः।

यदि व्यतिरिक्तं व्यपदेशनिबन्धनं नास्ति तदा पट इति व्यपदेशो न मुख्यः स्यात्। वाहीके गोव्यपदेशवदित्याह (।)

मुख्यं यदस्खलज्ज्ञानमाविसंकेतगोचरः ॥१५३॥

मुख्यन्तदुच्यते **यदाविसंकेतस्य गोचरो** न व्यतिरिक्त इत्येव परस्पराविच्छेदावस्थेषु च पटश्रुतेः संकेताद**स्खलद्**गतिगोचरत्वान्मुख्यत्वं। [3]तस्मात्प्रत्यक्षतो जातेरनुपलम्भाद्योजनाविरहः। (१५३)

(४) नानुमानतः सामान्यसिद्धिः

स्यादेतत् (।) विशिष्टप्रतीतिर्व्विशेषणप्रतीतिपूर्व्विका यथा दण्डिप्रतीतिः। विशिष्टप्रतीतिश्च शावलेयादिषु गौरिति विशेषणञ्च शावलेयादिषु गोत्वमेवेत्यनुमानतो जातिसिद्धिरित्याह (।)

---

[1] समवायस्तु समकालयोरेव।

[2] न समवायः।

[3] यथा सास्नाविमान् गौः।

अनुमानञ्च जात्यादौ वस्तुनो नास्ति भेदिनि।

अनुमानं वस्तुनः शाबलेयादेर्**भेदिनि जात्यादौ नास्ति**। न हि व्यक्तिव्यतिरिक्तं विशेषणमुपलभ्यते शृङ्गा[5]द्यवयवसन्निवेश एव त्वभिन्नो विशेषणमस्तु। तथा च नाभिमतसिद्धिः।

दृष्टान्तासिद्धिमप्याह (।)

सर्व्वत्र व्यपदेशो हि दण्डादेरपि सांवृतात् ॥१५४॥

सर्व्वत्र पुरुषादौ दण्डीत्यादि**व्यपदेशो**पि **हि** न **दण्डादे**र्व्वस्तुनः किन्तु **सांवृतात्**[1]। दण्डस्वलक्षणस्य व्यपदेशे हेतुत्वे सर्व्वत्र पुरुषे स्यात्। सम्बन्धिन्येवान्यत्रेति चेत्। तर्हि सम्बन्धो दण्डः कारणं दण्डि व्यपदेशस्य सम्बन्धश्च संयोगादिर्नास्तीति परं कार्यकारणभावः परिशिष्यते। तस्य निमित्तत्वे यथा[6] दण्डी पुरुषस्तथा पुरुषी दण्ड इत्यपि स्यात्। समानत्वान्निमित्तस्य (।) तस्मात् कल्पितविशेषणभावनियमो दण्डः सम्बन्धी सांवृत एव विशेषणं। (१५४)

किञ्च (।)

वस्तुप्रासादमालादिशब्दाश्चान्यानपेक्षिणः।
गेहो यद्यपि संयोगस्तन्माला किन्तु तद्भवेत् ॥१५५॥

षट्सु पदार्थेषु **वस्तु** वस्त्विति सर्व्वानुयायी शब्दः प्रासादेषु **प्रासादमाले**ति शब्दो गृहे[2]षु बहुषु नगरमित्या**दिशब्दाश्चान्यानपेक्षिणो**ऽर्थान्तरभूतविशेषणरहिता
322a इति व्यभिचारिता[3] हेतोः। न हि पदार्थेषु व्यतिरिक्तं सामा[4]न्यं वस्तुत्व[7]मभ्युपगम्यते वैशेषिकैः। न च प्रासादो द्रव्यं विजातीयानां द्रव्यानारम्भात्। ततश्च मालागु[5]णोपि **गेहो**[6] **यद्यपि संयोगस्तस्य माला किन्तु तद् भवे**[7]**त्**। न भावगुणो निर्गुणत्वात् गुणानां। (१५५)

---

[1] दण्डदण्डिनोः परस्परोपकार्योपकारकभावोपकल्पितावस्थाविशेषादर्थान्तरभूतात्।

[2] आविना। [3] अनैकान्तिकता।

[4] वस्तुवस्त्विति। [5] न द्रव्यं।

[6] अर्थान्तरसंयोगाभावादभ्युपगम्योच्यते।

[7] वस्त्वनन्तर्भा(वा)ऽत्र किञ्चित्।

क. सामान्यस्वीकारे दोषः

जातिश्चेद् गेह एकोपि मालेत्युच्येत वृक्षवत् ।
मालाबहुत्वे तच्छब्दः कथं जातेरजातितः ॥१५६॥

जातिश्चेदभ्युपगम्यते **एको गेहो मालेत्युच्येत वृक्षवत्**। यथा वृक्षत्वजातियोगादेको वृक्षो वृक्ष इत्युच्यते एवमेकोपि गेहो माला स्यात्। तथा गेहमालानां **बहुत्वे तच्छब्दो** मालेत्यनुगा[1]मिशब्दः **कथं जाते**[1]र्मालायां **अजातितो** जात्यन्तरविरहात्। (१५६)

किञ्च(।)

मालादौ च महत्वादिरिष्टो यश्चौपचारिकः ।
मुख्याविशिष्टविज्ञानग्राह्यत्वान्नौपचारिकः ॥१५७॥

महती प्रासादमालेति कथं व्यपदेशः। महत्वं परिमाणं गुणः। तस्य मालायां न सत्त्वं(।) न हि प्रासादमाला किञ्चिदित्युक्तं। नापि संयोगलक्षणे प्रासादे महत्त्वं निर्गुणत्वा(त्) गुणानां। काष्ठादिषु द्रव्येषु प्रासादारम्भकेषु महत्त्वसत्त्वा-दृक्षेषु कुसुमसम्भवाद्[2] वनसंख्यालक्षणं कुसुमितमिति यथोच्यते। तथा प्रासाद**माला**[3]**यो महत्वादिरौपचारिको** यश्चेष्टः स चायुक्तः काष्ठादिष्वपि तादृशस्य मह[4]त्त्वस्याभावात्।

किञ्च(।) महान् पर्व्वत इति[5] मुख्यमहत्त्वग्राहकज्ञानेनास्खल[6]द्वृत्तित्वादविशिष्टेन ज्ञानेन ग्राह्यत्वात् प्रासादमालामहत्वादिरौपचारिको न युक्तः (।) न हि माणवक इव सिंहबुद्धिर्महत्त्वबुद्धिश्च मालायां स्खलति। (१५७)

किञ्च (।) भिन्नविशेषणं मुख्यमभिन्नविशेषणञ्चामुख्यमिति यदु[7]च्यते तदप्ययुक्तमित्याह (।)

अनन्यहेतुता तुल्या सा मुख्याभिमतेष्वपि ।
पदार्थशब्दः कं हेतुमन्यं षट्कं समीक्षते ॥१५८॥

मुख्याभिमतेष्वपि दण्डयादिष्वनन्यहेतुता भिन्नविशेषणनिमित्तरहितता **तुल्या** गौणेन [6]सर्व्वत्र व्यपदेशो हि दण्डा[7]देरपि सांवृतमिदि(२।१५४)त्युक्तेः। किन्त्वा-

---

[1] निःसामान्यानि सामान्यानीति वचनात्। [2] अवयव्यभावाद्वनसंख्या।
[3] प्रत्ययवयवेषु। [4] अस्मन्मते। [5] मुख्यविषयौ यौ शब्दप्रत्ययौ ताभ्यामविशिष्टो यः प्रत्ययस्तेन ग्राह्य एतावन्मात्रनिमित्तत्वान्मुख्यत्वव्यवस्थायाः।
[6] सह मुख्येषु। [7] असत एव विशेषणत्वेनोपनयात्।

नुयायी यथार्थशब्दः षष्ठ्या पदार्थेषु कथमन्यं हेतुं निमित्तं प्रवृत्तौ समीक्ष्यते (?क्षते)[1]। न हि षट्पदार्थातिरिक्तं किञ्चिदस्ति (।) (१५८)

यो यथा रूठितः सिद्धः तत्साम्याद्यस्तथोच्यते ।

तस्माद्योऽर्थो येन प्रकारेण रूढितः आदिसंकेतानुसारेण सिद्धः स मुख्य[2]:। यश्च तस्य मुख्यस्य साम्यात्तथामुख्यवाचकशब्देनोच्यते स गौणः (।)

कुत एतदित्याह (।)

यत्र गौणश्च भावेष्वप्यभावस्योपचारतः ॥१५९॥

भावेष्वपि कुपुत्रादिषु पुत्रादिरित्यभावोपचारतः। परमते तु भावे वृत्तत्वान्मुख्यत्वं भवेत्। (१५९)

ख. विवक्षान्वयिसंकेतानुगमत्वाद् रूढेः

स्यादेतद् (।) रूढ्यैव मुख्यता किन्तु सापि भिन्ने विशेषणे सतीत्याह (।) न (।)

संकेतान्वयिनी रूढिर्वक्तुरिच्छान्वयी च सः।
क्रियते व्यवहारार्थं छन्दः शब्दांशनामवत् ॥१६०॥

संकेतान्वयिनी यथासंकेतं **रूढिः स च** संकेतो **वक्तुः**[2] संकेतयितुरिच्छान्वयी **व्य**[3]**वहारार्थं क्रियते**। **छन्दसो** गायत्र्या[4]देः **शब्दां**[5]शस्य प्रकृतिप्रत्य[5]यादेर्**नामवत्**। न हि विशिष्टानुपूर्वीकेषु वर्णेषु पृथग्भूतं गायत्र्यादिशब्दनिमित्तं किञ्चिदस्ति। शब्दांशेषु वाऽपि तु संकेतयितुरिच्छानुरोधादेव तथा व्यपदेशः। (१६०)

यदि व्यक्तिभ्यो न भिन्नं सामान्यं तदा कथमनुगामी प्रत्यय इत्याह (।)

वस्तुधर्मतयैवार्थास्ताद्दग्विज्ञानकारणम् ।
भेदेपि यत्र तज्ज्ञानात्तान्तथा प्रतिपद्यते ॥१६१॥

---

[1] पूर्व्वमनुमादूषणे उक्तेधुना मुख्योपचारलक्षणदूषणे।

[2] नान्तरनिमित्तः।

[3] एवं तर्हि किमर्थं क्रियते आह।

[4] अर्थान्तरविशेषणम्विना वृक्षेष्वनष्टवाविनामवत्।

[5] अवयव।

वस्तुधर्मतया प्रकृत्यैव केचिदर्थाः परस्परं भेदेपि तादृशस्यानुगामिनोऽतत्कार्यव्यावृत्तिविषयस्य विज्ञानस्य कारणं । यत्र येष्वर्थेष्वनुगामि ज्ञानं तानभेदिनो[*]ऽर्थान् तथा एकत्वेन प्रतिपद्यते न त्वेकसामान्यं(?न्य-) बलात्तथा ज्ञानं। (१६१)

स्यादेतत्। प्रतिव्यक्ति ज्ञानान्यपि भिन्नानीति कथमनुगामि ज्ञानमित्याह (।)

ज्ञानान्यपि तथा भेदेऽभेदप्रत्यवमर्शने।
इत्यतत्कार्यविश्लेषस्यान्वयो नैकवस्तुनः ॥१६२॥

ज्ञानान्यपि परस्परतो भेदे तथाऽर्थवद्वस्तुधर्मितयाऽभेदप्रत्यवमर्शने निमित्तं ततो ज्ञानान्यपि तदेकपरामर्शगोचरतयाऽनुगामिप्रत्यय उच्यन्ते इत्यनेन प्रकारेण भेदिष्वर्थेष्वतत्कार्यादर्थस्य विश्लेषो व्यवच्छेदस्तस्यान्वयो विद्यते। न त्वेकस्य 32b
वस्तुनः सामान्यस्य (।१६२)

वस्तूनां विद्यते तस्मात्तन्निष्ठा वस्तुनि श्रुतिः ।

व[1]स्तूनां विशेषाणामन्वयो विद्यतेऽनुपलम्भबाधितत्वात्तस्य। तस्मात् तन्निष्ठा व्यावृत्तिविषया वस्तुनि श्रुतिः प्रवर्तते।

(५) अन्यापोहचिन्ता

क. अतत्कार्यव्यावृत्तिः

नन्वतत्कार्यव्यावृत्तिर्वस्तुनः स्वभावभूता ततो व्यावृत्तिविषयत्वे वस्तुविषयतैव शब्दस्य स्यादित्याह[2] (।)

बाह्यशक्तिव्यवच्छेदनिष्ठाभावेपि तच्छ्रुतिः ॥१६३॥

बाह्यस्य वस्तुनः शक्तेरतत्कार्याद्यो व्यवच्छेदस्तत्र निष्ठा विषयित्वं तस्याअभावेपि तच्छ्रुतिर्व्यवच्छेदवाचिनी श्रु[3]तिः। (१६३)

विकल्पप्रतिबिम्बेषु तन्निष्ठेषु निबध्यते ।
ततोऽन्यापोहनिष्ठत्वादुक्तान्यापोहकृच्छ्रुतिः ॥१६४॥

विकल्पानां प्रतिबिम्बेष्वाकारेषु तन्निष्ठेषु तद्व्यावृत्तिवस्तुत्वेन[1] व्यवस्थाविषयतया तद्व्यवहारव्यवस्थितिषु संके[4]तकाले निबध्यते। ततो विकल्पप्रति-

---

[1] वस्तुषु। [3] न च शब्दो वस्तुस्पर्शीत्यनेनास्य विरोधं मन्यते।
[2] कथमिति न वृत्तेन सम्बन्धनीयः। [4] स्वलक्षणविकल्पविषययोरैक्यभ्रान्त्या।

बिम्बानां बाह्य[1]व्यावृत्तात्मत्वेन व्यवहारविषयत्वादन्यापोहनिष्ठत्वात्कारणा-
दुक्ता श्रुतिरन्यापोहकृत्। अन्यव्यावृत्ताकारविकल्पजननात् अन्यव्यावृत्तेषु प्रव[2]र्त-
नाच्च शब्दोऽन्यापोहकृदुक्तः। (१६४)

ननु शाब्दे ज्ञाने ग्राह्यं बाह्यतयैव प्रतीयते न ज्ञानाकारतयेत्याह (।)

व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने भात्यर्थप्रतिबिम्बकम्।
शब्दात्तदपि नार्थात्मा भ्रान्तिः सा वासनोद्भवा ॥१६५॥

शब्दादुत्पन्नज्ञानेऽर्थप्रतिबिम्बकं व्यतिरेकीव भिन्नं बाह्यमिव **यदाभा**[2]**ति तदपि नार्थात्मा** बहिरर्थस्वरूपं किन्तु **भ्रान्तिः सा वासना**[3]निर्मिता। यथा तैमिरिक-
दृष्टेषु केशादिषु बाह्यभ्रमः। एवं विकल्पाकारेपि बाह्यव्यवहारोऽविद्यावशा-
दित्यर्थः। (१६५)

ज्ञाना[4]कारस्तर्हि वस्तुभूतो वाच्यः स्यादित्याह (।)

तस्याभिधाने श्रुतिभिरर्थे कोंशोवगम्यते।
तस्यागतौ च संकेतक्रिया व्यर्था तदर्थिका ॥१६६॥

तस्य ज्ञानाकारस्य **श्रुतिभिरभिधानेऽर्थे**ऽतत्कार्यव्यावृत्ते शब्देनाचोदिते कोंशो-
वगम्यते न कश्चित्तदकार्यव्यावृत्तस्यार्थस्य शब्दा**दगतौ च** सत्यां **संकेतक्रिया व्यर्था** य[5]**स्मात्तदर्थिका** अतत्कार्यव्यावृत्तार्थप्रतीतिफला से[5]ष्यते। (१६६)

एवन्तर्ह्यन्यापोहेपि संकेते कृते प्रवृत्तिरर्थेषु न स्यात्। तस्यार्थात्मत्वाभा-
वादित्याह।[6]

शब्दोर्थांशकमाहेति तत्रान्यापोह उच्यते।
आकारः स च नार्थेस्ति तं वदन्नर्थभाक् कथम् ॥१६७॥

शब्दोऽर्थांशकमाहेति प्रश्ने **तत्रान्यापोहो**ऽतत्कार्यव्यावृत्तिः सर्व्वविशेषसंभ-
विनी वाच्यतयो**च्यते**। अतोऽर्थांशात्मन्यन्यापोहे गृहीतसंकेतः शब्दादुच्चरितार्थं
प्रतीत्य तत्र प्रवर्त्तित इति युक्तं। यस्तत्रा[7]**ऽऽकारः स चार्थे नास्ति तं** बुद्ध्याकारं
वदन् शब्दो**ऽर्थभाक्** बाह्यार्थाभिधायी **कथमस्तु**। (१६७)

---

[1] वस्तुविवेकनिष्ठत्वात्। [2] दृश्यविकल्पयोरेकीकरणात्।
[3] स्वलक्षणानुभववासनाहेतु। [4] सावतारः श्लोकः पूर्व्वपक्षः।
[5] कुत इत्याह।
[6] *अत्राह सिद्धान्ती।* [7] *बाह्यनीलाविवर्त्तनाभ्यासायातो ज्ञानीयः।*

किञ्च (।)

शब्दस्यान्वयिनः कार्यमर्थेनान्वयिना स च ।
अनन्वयी धियोऽभेदाद् दर्शनाभ्यासनिर्म्मितः ॥१६८॥

शब्दस्या[1]न्वयिनोऽन्वयिनार्थेन **कार्यं** व्यवहारकाले प्रतीतिलक्षणं प्रयोजनं। **स च** बुद्धयाकारः स्वलक्षणदर्शनाभ्यासेन वासनानिर्म्मितोऽन[2]**न्वयी धियोऽन**न्वयिन्या **अभेदात्**। (१६८)

ननु यद्यर्थः शब्दस्य न विषयस्तदा तदंशरूपोप्यन्यापोहः कथं वाच्य इत्याह (।)

तद्रूपारोपगत्यान्यव्यावृत्ताधिगतेः पुनः ।[१]
शब्दार्थार्थः स एवेति वचने न विरुध्यते ॥१६९॥

बुद्धया[3]कारे **तद्रूप**स्यार्थांशापोहस्यारोपगत्या एकत्वाध्यवसायेनान्य**व्यावृत्तस्यार्थ[4]**स्याधिगतेः **शब्दार्थांश**ापोहः शब्दार्थ उच्यते। न तु सामान्याच्छब्दाद[5]र्थ-प्रतीतेः। यदि पुनर्बुद्धयाकारस्य व्यावृत्तार्थत्वेन प्रतीतेः स बुद्धयाकार एव शब्दार्थ इत्युपचारादुच्यते बुद्धयाकारशब्दार्थवादिना (।) तदेवं **वचने** किञ्चिदपि **न विरुध्यते**। बुद्धयाकारस्यानन्वयिनः शब्दार्थत्वानिष्टेः। (१६९)

ख. अन्यापोहकृच्छब्दः

मिथ्यावभासिनो वैते प्रत्ययाः शब्दनिर्म्मिताः ।

मिथ्यावभासिनो वा शब्दनिर्मिता एते प्रत्ययाः। तथा हि न तावदर्थः शब्द-**बुद्धेर्विषयः**। तत्स्वरूपानवभासतः। तत्र शब्दसंकेताभावाच्च। नापि **बुद्धयाकार**स्तस्य वेदनेपि विषयत्वेनानध्यवसायात् स्वल[6]क्षणत्वात् संकेता-भावाच्च। न हि बुद्धयाकारस्य बहिष्ट्वं बाह्यस्य वा बुद्धयाकारत्वमस्ति येन तथेति भासः सत्यप्रतिभासः स्यात्। तस्माद्वस्तुतोऽवस्तुप्रतिभासिनः शाब्दाः प्रत्ययाः।

कथन्तर्हीदानीमर्थांशापोहकृच्छ्रुतिरुक्तेत्याह[1] (।)

अनुयान्तीममर्थांशमिति वापोहकृच्छ्रुतिः ॥१७०॥

---

[1] गोर्गौरिति। [2] यत्र बुद्धौ भासते ततोऽभिन्नः ज्ञानवत्।
[3] विनारोपं व्यवहाराभावात् यथा संगतिस्तस्य तथाह। [4] स्वलक्षणस्य।
[5] अनिष्टं परित्यज्य इष्टे प्रवर्तनात् शब्दाः।

इममन्यापोहमर्थांशं शब्दा अतत्प्रतिभासित्वेपि अनुयान्ति वृत्तिविषयत्वेन व्यवस्थापयन्ति। अर्थदर्शनायातत्वेन परस्परं या तत्प्रतिबन्धनादिति चान्यापोहकृच्छ्रुतिरु[1]क्ता। (१७०)

तस्मात् संकेतकालेपि ;

33a यस्माद् व्यवहा'रकालेऽन्यव्यवच्छेदप्रतीतिः शब्दात् तस्मात्संकेतकालेप्यन्यापोहः श्रुतौ वाच्यतया सम्बध्यते नान्यत्।

नन्वर्थमुपदर्श्य संकेतः क्रियते तत्कथमपोह उच्यत इत्याह (।)

निर्दिष्टार्थेन संयुतः।
स्वप्रतीतिफलेनान्यापोहः संबध्यते श्रुतौ ॥१७१॥

निर्दिष्टेनार्थेनान्यव्यावृत्तेन व्यवहारकाले स्वस्य प्रतीतिः फलं प्रयोजनं यस्य तेन संयुतोऽभेदाध्यवसायादेकत्वमुपनीतोऽन्यापोहो बुद्ध्याकारस्वभावः श्रुतौ सम्बध्यते न स्वयं एव। (१७१)

[2]तथा हि (।)

अन्यत्रादृष्ट्यपेक्षत्वात् क्वचित्तद्दृष्ट्यपेक्षणात्।
श्रुतौ संबध्यतेपोहो नैतद् वस्तुनि युज्यते ॥१७२॥

संकेतस्यान्यत्र व्यवच्छेद्येऽवृक्षेऽदर्शनापेक्षत्वात्। क्वचिदव्य'वच्छेद्ये वृक्षैकदेशे दृष्ट्यपेक्षणात् श्रुतावपोहः सम्बध्यत इति निश्चीयते। वस्तुनि सामान्यादौ संकेतविषये एतत् व्यवच्छेद्याव्यवच्छेद्ययोर्दर्शनादर्शनापेक्षणं न युज्यते।[3] वस्तुनि विधिमुखेन प्रतिपाद्ये किमन्यत्रादर्शनापेक्षया। अपेक्ष्यते च ततोऽन्यव्यवच्छेद एव प्रतिपाद्यत इति गम्यते। अन्यव्यवच्छेदः सामान्यादिकं चापेक्ष्यते विपक्षपरिहारेण प्रतिपत्त्यर्थमिति चेत्।[4] अलं तदा[2] सामान्येन। अन्यव्यवच्छेदेनैव व्यवहारपरिसमाप्तेः। (१७२)

यतश्च जातिगुणक्रियादीनि विशेषणानि वस्तुग्राहिणि ज्ञाने नाभासन्ते (।)

तस्माद् जात्यादितद्योगा नार्थे तेषु च न श्रुतिः।
संयोज्यतेन्यव्यावृत्तौ शब्दानामेव योजनात् ॥१७३॥

तस्माज्जात्यादयस्तेषां योगा[5]श्चार्थे[6] न सन्ति। अतस्तेषु श्रुतिश्च नोपयुज्यते। अन्यव्यावृत्तावेव प्रतीतिसिद्धायां शब्दानां योजनात्। (१७३)

---

[1] नैतेषु विषये प्रवर्तयेयुरिति (दिग्)नागेन।
[2] विधिमुखेन सामान्यनिमित्तशब्दप्रवृत्तौ बोधमाह। [3] तथा हि सामान्ये।
[4] कल्पनानुविद्धार्थग्रहणं। [5] सम्बन्धाः। [6] इन्द्रियविषये।

(६) क. प्रत्यक्षे शब्दकल्पनानिरासः

तदेवं जात्यादिकल्पना तत्सम्बन्धकल्पना च नास्तीत्युक्तं। शब्दकल्पनापि न सम्भवतीत्याह (।)

संकेतस्मरणोपायं दृष्टसंकलनात्मकम् ।
पूर्वापरपरामर्शशून्ये तच्चाक्षुषे कथम् ॥१७४॥

शब्दकल्पनं हि पूर्व्वगृहीतस्य **संकेत**स्य **स्मरणमुपायो** यस्य संकेतस्मरणोपायं वाचकत्वेन **दृष्टस्य** शब्दस्य **संकलनं** तथायोजन[१]**मात्मा** यस्य तत् दृष्टसंकलनात्मकं प्रसिद्धं। तच्च **पूर्व्व**स्य संकेतकालदृष्टवाचकशब्दस्यापरस्य दृश्यमानार्थस्य **परामर्शो** वाच्यवाचकतायोजनन्तेन शून्या सब्दामिश्रवस्तुस्वरूपग्राहिणि **चाक्षुषे ज्ञाने कथं** संभाव्यते। चाक्षुषं चाक्षजमात्रोपलक्षणमिन्द्रियज्ञानमित्यर्थः। (१७४)

किञ्च (।)

अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते ।
तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना ॥१७५॥

दृश्यमानादर्थादन्यत्रातीतादौ विकल्पनीये **गतचित्तः** प्रवृत्तविकल्पोपि द्रष्टा **चक्षुषा** चक्षुर्व्विज्ञानेन **रूपमीक्षते**। तस्य दृश्यमानार्थस्य **संकेतः** संकेतविषयो वाचकं नाम तस्याग्रहोऽस्मरणं **तत्र** चाक्षुषे ज्ञाने **स्पष्टः**। ततस्तज्जा वाचकनामस्मरणप्रभवा **कल्पना च** चाक्षुषे ज्ञाने नास्तीति शेषः। (१७५)

किञ्च (।)

जायन्ते कल्पनास्तत्र यत्र शब्दो निवेशितः ।
तेनेच्छातः प्रवर्त्तेरन् नेक्षेरन् बाह्यमक्षजाः ॥१७६॥

तत्र विषये शब्दयोजनात्मिकाः **कल्पना जायन्ते**। **यत्र** संकेतकाले **शब्दो निवेशितः**। न चेन्द्रिय[५]विषये शब्दसंकेत इति न तत् ज्ञानं शब्दयोजनात्मकं (प्राक्)। अथेन्द्रियविषय एव शब्दनिवेशस्तदा **तेन** शब्दविषयत्वेन कारणे**नेच्छातः प्रवर्त्तेरन्नक्षजाः** प्रत्यया विकल्पवत्। न चैतदस्ति। इच्छाप्रभवत्वे वा बाह्यार्थसंनिधानानपेक्षत्वात्। **बाह्यमर्थं नेक्षेरन्नक्षजाः** प्रत्ययविकल्पवत्। (१७६)

अपि च (।)

रूपं रूपमितीक्षेत तद्धियं किमितीक्षते ।
अस्ति चानुभवस्तस्याः सोविकल्पः कथं भवेत् ॥१७७॥

---

[१] वर्त्तमानार्थेन।

33b सर्व्वविकल्पवादिनो मते रूपमिति प्रवृत्तविकल्पबुद्धौ रूपमीक्षेत।[१] तद्धियं रूपधियमपि कल्प्यमानां किमितीक्षते ज्ञाता[६] रूपबुद्धयनुभवो नास्तीति न युक्तं। यस्मादस्ति चानुभवस्तस्याः [२]सर्व्वेषां प्रतिपत्तॄणां। न च रूप इव तद्बुद्धावपि कल्पनाऽनुभूयते। ततश्च रूपबुद्धेरनुभवोऽविकल्पः कथम्भवेत्[३]। (१७७)

तयैवानुभवे दृष्टं न विकल्पद्वयं सकृत्।
एतेन तुल्यकालान्यविज्ञानानुभवो गतः ॥१७८॥

तयैव रूपबुद्ध्या रूपस्य स्वात्मनश्चाऽनुभवेऽभ्युपगम्यमाने रूपमिति रूपानुभव इति च विकल्पद्वयं सकृत् स्यात्। तच्च नास्त्य[४]नुभवबाधितत्वात्। एतेन सकृत्कल्पनाद्वयनिषेधेन तुल्यकालेनान्येन[५] निर्व्विकल्पज्ञानेनानुभवो रूपबु[१]द्धेर्गतो निर्णीतोत्तरो बोद्धव्यः। (१७८)

ख. उत्तरकालभाविविकल्पज्ञानेनानुभवः

उत्तरकालभाविना विकल्पज्ञानेनानुभव इति चेदाह (।)

स्मृतिर्भवेदतीते च साऽगृहीते कथं भवेत्।
स्याच्चान्यधीपरिच्छेदाभिन्नरूपा स्वबुद्धिधीः ॥१७९॥

अतीते च रूपानुभवे स्मृतिः पश्चात्तनेन विकल्पेन न भवेन्नानुभवः। सा स्मृतिरगृहीतेऽनुभवे कथम्भवेत्। यदि चातीतबुद्धिर्व्विकल्प्यते तदाऽन्यस्य पुंसो धियः परिच्छेदेन परोक्षबुद्धिविकल्पात्मकेनाभिन्नरूपा तथात्वेन स्वबुद्धिधीः स्यात्। अस्ति च परबुद्धिप्रतीतिविलक्षणस्वबुद्धयनुभवः। तस्मादवि[२]कल्प एवासौ। (१७९)

किञ्च (।)

अतीतमपदृष्टान्तमलिङ्गञ्चार्थवेदनम्।
सिद्धं तत्केन तस्मिन् हि न प्रत्यक्षं न लैङ्गिकम् ॥१८०॥

सविकल्पकप्रत्यक्षवादिना निर्व्विकल्पस्याप्यस्वसंवेदनवा[६]दिनो मतेऽतीतमर्थवेदनं न केवलमध्यक्षतो वर्तमानविषय[७]त्वान्न सिध्यति। किन्त्वनुमानादपि यस्मादलिङ्गं लिङ्गरहितं। तथा हि धर्मिणो ज्ञानस्यासिद्धत्वात् लिङ्गमाश्रया-

---

[१] निर्व्विकल्प एवैतद्युक्तं प्राक् रूपबुद्धिस्ततोऽस्याविकल्पो नात्र।
[२] यदि रूपग्रहणे बुद्धेरननुभवस्तदोत्तरा स्मृतिर्न स्यादस्ति च तदप्रत्यक्षत्वेऽर्थाप्रत्यक्षत्वाच्च। [३] स्वन्मतेन। [४] अनुपलब्धेः।
[५] इन्द्रियज्ञानकालेन विकल्पेन रूपबुद्धयनुभवो निरस्तः इति वृत्तिः।
[६] वैशेषिकस्य। [७] हेतुः।

सिद्धं । अनुमानात् ज्ञानसिद्धिवादिनः कस्यचिज्ज्ञानस्याध्यक्षासिद्धत्वात् अनुमानसिद्धावनवस्थानात् **अपदृष्टान्तं**। दृष्टान्तासिद्धौ न[3] व्याप्तिसिद्धिरिति लिङ्गरहितमेवातीतं रूपादिदर्शनं। **ततस्मात्केन** प्रमाणेन सिद्धं **तस्मिन् हि** रूपादिदर्शने **न प्रत्यक्षमभिमतत्वादस्ति**। **न च लैङ्गिकमनुमानमुक्तक्रमादिति** सकलमप्रतिपत्तिकमन्धमू[1]कं जगत्प्राप्तमिति। (१८०)

अथ (।)

तत्स्वरूपावभासिन्या बुद्ध्यानन्तरया यदि।
रूपादिरिव गृह्येत;

तत्स्वरूपावभासिन्याऽतीतरूपादिबुद्धिरूपप्रतिभासिन्या तज्जन्ययाऽनन्तया धियाऽतीतबुद्धि**र्यदि गृह्यते** सौत्रान्तिकमते **रूपादिरिव** तदनुकारिण्या तद**नन्तर[4]या** धिया तदा को दोष इत्याह (।)

यदा चिरं बहुषु विषयेषु ज्ञा[5]नानि प्रवर्तन्ते तदा (।)

न स्यात् तत्पूर्वधीग्रहः ॥१८१॥
सोविकल्पः स्वविषयो विज्ञानानुभवो यथा।
अशक्यसमयं तद्वदन्यदप्यविकल्पकम् ॥१८२॥
सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्था च कल्पना।
अभावे निर्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथम् ॥१८३॥
अस्ति चेन्निर्विकल्पञ्च किञ्चित्तत्तुल्यहेतुकम्।
सर्वं तथैव हेतोर्हि भेदाद् भेदः फलात्मनाम् ॥१८४॥

तस्मादन्त्यात् ज्ञानात् याः **पूर्व्वा धियस्तासां ग्रहो न स्या**दिति दोषः। अन्त्यबुद्धिजनितया हि धिया सैव गृह्यते न त्वन्या इति स्यात्। अस्ति चानुभवस्तासां यद्बलेन चिरमहमद्राक्षमिति भवति द्रष्टुः। तस्मा**त्स्वविषयः** स्वरूपालम्बनो **विज्ञानानां** पूर्व्वभाविना**मनुभवोऽविकल्पः**। स यथा **तद्वदन्यदपि** ज्ञानमन्त्यमप्रतिब[5]द्धवृत्ति चा**विकल्पकं** बोद्धव्यं। यस्मात्सकलमेव स्वरूप**मशक्यसमयं** शब्दसंकेताविषयः। ततश्च न विकल्पग्राह्यं (।) किञ्च विशेषसंकेताभावात् व्यवहारकालानुयायित्वाच्च **सामान्यवाचिनः शब्दास्तैः** शब्दै**रेकार्था** एकविषया **च कल्पना** शब्दयोजनया शब्दार्थं एव कल्पना। परमते च **निर्व्विकल्पस्य** ज्ञानस्या**भावे** विशेषस्य **विकल्पाविषयस्याधिगमः कथं** न कथञ्चि- 34a
दित्यर्थः। विशेषानुभवदर्शना**दस्ति किञ्चि[6]न्निर्व्विकल्पं च** ज्ञानं यथाद्रुमी मां स

---

[1] प्रत्यक्षासिद्धया। वचनाभावात् अननुभूतेनाविकल्प्य वचनं।
[2] इन्द्रियज्ञानान्यसन्तानेन।

कादम इति चेत्। एवन्तर्हि तेन निर्विकल्पेन तुल्यहेतुकं चक्षूरूपमनस्कारादिसमान-हेतुकं विशेषविषयं सर्व्वं ज्ञानं तथैवाविकल्पकमस्तु (।) न तु स्वलक्षणविषयमपि किञ्चित्सविकल्पकं। हिर्यस्माद्धेतोर्भेदात्फलात्मना भेदो भवति। हेत्वभेदे तु फलाभेद एव युक्तः। नान्यथा क्वचिदप्येकजातीयता स्यात्।[१] (१८१-८४)

किञ्च (।)

अनपेक्षितबाह्यार्था योजना समयस्मृतेः ।
तथानपेक्ष्य समयं वस्तुशक्त्यैव नेत्रधीः ॥१८५॥

योज[२]ना कल्पनाऽनपेक्षितबाह्यार्था बहिरर्थसंकेतविषयमनपेक्ष्यै[१]व समयस्य प्रागगृहीतस्य स्मृतेः सकाशाद् भवति तावत्। तथा समयमनपेक्ष्य वस्तुनः स्वलक्षणस्य शक्त्या स्वाकारानुकारिविज्ञानजननसामर्थ्येनैव नेत्रधीर्जायते यदि तदा को विरोधः। (१८५)

स्यादेतद् (।)

संकेतस्मरणापेक्षं रूपं यद्यक्षचेतसि ।
अनपेक्ष्य न चेच्छक्तं स्यात् स्मृतावेव लिङ्गवत् ॥१८६॥

रूपमक्षचेतसि कर्तव्ये संकेतस्मरणापेक्षं तदनपेक्षं पुनर्नाशक्तमिति एवं तर्हि श्रुतावेव रूपं शक्तमिति स्यात्। न त्विन्द्रियबुद्धौ लिङ्गवत्। यथा हि लिंगं न लिंगबुद्धौ साक्षाच्छक्तं किन्तु लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धिस्मृतावेव। तथा संकेतस्मरणे रूपं नि[३]मित्तं स्यात्। न चागृहीतं स्मृतिप्रतिबोधकमिति निर्व्विकल्पकमस्य ग्रहणं प्राक् ततः स्मृतिः। ततश्च योजनेति क्रमः। (१८६)

कथं पुनरर्थसम्मुखीभावात् स्मृतिजन्मेत्याह (।)

तस्यास्तत्सङ्गमोत्पत्तेरक्षधीः स्यात् स्मृतेर्न्न वा ।
ततः कालान्तरेपि स्यात् क्वचिद् व्याक्षेपसम्भवात् ॥१८७॥

तस्याः स्मृतेस्तस्यार्थस्य संगमेन सम्मुखीभावेनोत्पत्तेः[४]। न स्वक्षधीरर्थात्स्यात्। सा तु स्मृतेरर्थजनितायाः स्यात्। न वा स्मृतेरपि भवेत् स्मृत्यधीनतायां नार्थाधीनता। यच्च स्मरणं भावि तन्नावश्यं[५] भवतीति कदाचिन्न भवेदपि। ततः स्मृतेः कालान्त[६]रेणापि स्यादध्यक्षधीः स्मृत्यनन्तरं क्वचिद्विषयान्तरे व्याक्षेपस्याशक्तिलक्षणस्य संभवात्। तन्निवृत्तौ सत्यां क्रमेण भवेत्। (१८७)

---

[१] "प्रत्यक्षं कल्पनापोढमि" त्यादि "पुनरेषा कल्पना नास्ती" त्यन्तः [प्रमाण] समुच्चयो व्याख्यातः। [२]शब्दार्थयोः। [३]अर्थात्तैव स्मृतिः स्यात्। [४]इच्छावशात्।

स्यादेतत्प्रथममभिमुखीभवन्नर्थः स्मृ[1]तेर्हेतुस्तत इन्द्रियज्ञानस्येति (।)

क्रमेणोभयहेतुश्चेत् प्रागेव स्यादभेदतः ।
अन्योऽक्षबुद्धिहेतुश्चेत् स्मृतिस्तत्राप्यनर्थिका ॥१८८॥

क्रमेणोभयहेतुरभिमतश्चेत्। यद्येवं पूर्व्वापरैकस्वभावसामर्थ्यस्य भावस्याभेदत-स्तज्जन्यं द्वयमपि प्रागेव स्यात् न क्रमतः।[2] स्यादेतद्(।) भावानां क्षणिकत्वा-च्चान्यः स्मृतिप्रबोधकः क्षणोऽन्यश्चाक्ष[3]बुद्धेर्हेतुश्चेत्। तत्राद्येपि क्षणे वाचक-शब्दस्मृतिरनर्थिका (। १८८)

यस्माद् (।)

यथा समितसिध्यर्थमिष्यते समयस्मृतिः ।
भेदश्चासमितो ग्राह्यः स्मृतिस्तत्र किमर्थिका ॥१८९॥

यथा समितस्य शब्दवाच्यतयाऽ[4]र्थस्य सिद्ध्यर्थं समयस्मृतिरिष्यते।[5] भेदो विशेषोऽसमितः संकेताविषयश्चाक्षधिया ग्राह्यः। तत्र स्मृतिः समयस्य किमर्थिका निष्प्रयोजना (। १८९)

सामान्ये कालान्तरानुवर्त्तिनि संकेतः स एव स्मर्यत इति चेदाह (।) न (।)

सामान्यमात्रग्रहणे भेदापेक्षा न युज्यते ।
तस्माच्चक्षुश्च रूपञ्च प्रतीत्योदेति नेत्रधीः ॥१९०॥

सामान्यमात्रस्य ग्रहणेऽभ्युपगम्यमाने भेदस्य विशेषस्य संकेतविषयस्यापेक्षा न युज्यते[6] यथा गौरित्युक्ते कीदृशो गौरिति। तस्मात्सामान्यवति विशेषे संकेत-स्तेनैवार्थित्वाद् व्यवहारिणां। तथा च भेदश्चासमितो ग्राह्य इत्युक्तं। तस्मा-च्चक्षुश्च रूपञ्च[1] प्रतीत्यासाद्योदेति नेत्रधीरित्यभ्युपगन्तव्यं। (१९०)

व्यवधानेनापि रूपकारणता स्यादिति चेत्। आह (।)

साक्षाच्चेत् ज्ञानजनने समर्थो विषयोऽक्षवत् ।

साक्षाच्च विषयो रूपादिः स्वग्राहकज्ञानजनने समर्थोऽक्षवत्। न व्यवधानेन। स्मृत्यधीनतायां दोषस्योक्तत्वात्[2] (।) तस्मादशब्दसंसृष्टार्थबलभावितद्रूपानुकारि 34b
प्रत्यक्षमनाविष्टाभिलापमविकल्पकमेव युक्तं ॥ X X ॥

---

[1]इन्द्रियज्ञानहेतोः। [2]अतत्स्वभावत्वेन वा पश्चादपि अक्षणिकपक्षे।
[3]स्मृतिविषयस्याक्षज्ञानेन ग्रहार्थं हि स्मृतिः। [4]यत्र स्मृतिविषयावन्यो।
[5]अथ कस्माद् द्वयाधीनतयामुत्पत्तौ प्रत्यक्षमुच्यते न प्रतिविषयमिति [प्रमाण] समुच्चयं व्याख्यातुमुपक्रमते॥

६. प्रत्यक्षभेदाः

(१) इन्द्रियप्रत्यक्षम्

अथ कस्माद् द्वयाधीनजन्म तत्तेन नोच्यते ॥१९१॥

अथ द्वयाधीनजन्मविषयेन्द्रियोत्पत्तितदिन्द्रियज्ञानमिन्द्रियेणो**च्यते** व्यपदिश्यते प्रत्यक्षमिति प्रतिगतमक्षम्प्रत्यक्षमिन्द्रियाश्रितमित्यर्थः : (।) कस्मात्पुनर्व्विषयेण **नोच्यते** प्रतिविषयमिति ।(१९१)

न खलु व्यसमितया व्यपदेशो नियुज्यते। अपि तु (।)

समीक्ष्य गमकत्वं हि व्यपदेशो न गृह्यते।
तथाक्षव्यपदेशोस्ति तद्धर्मश्च नियोज्यताम् ॥१९२॥

गमकत्वं समीक्ष्य परिभाव्य ।.**तच्च गमकत्वमक्षेण व्यप**[1]**देशो** प्रत्यक्षमित्यस्ति[1] **तस्य** गमकत्वस्य व्यापकस्य **धर्म्मो** व्याप्यभूतो **नियोज्यतां**।[2] (१९२)

ततो लिङ्गस्वभावोत्र व्यपदेशो नियोज्यताम्।
निवर्त्तते व्यापकस्य स्वभावस्य निवृत्तितः ॥१९३॥

ततो व्याप[3]काभावात् **व्यपदेशो** धर्म्मिणि **अत्र** गमकत्वे साध्ये **नियोज्यतां** लिङ्गं। प्रतिविषयमिति व्यपदेशात् **व्यापकस्य** गमकत्वस्य **निवृत्तितो निवर्त्तते** नियोज्यतेति व्यापकानुपलब्ध्या तत्र नियोज्यत्वाभावः सिद्धः। (१९३)

क. अक्षाणां गमकत्वात् प्रत्यक्षम्

सञ्चितः समुदायः स सामान्यं तत्र चाक्षधीः।
सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विकल्पेनानुबध्यते ॥१९४॥

ननु "सञ्चितालम्बनाः पञ्च विज्ञानकाया" इति सिद्धान्तः। "तत्रा[4]नेकार्थजन्यत्वात् स्वार्थे सामान्यगोचर[2]" मिति चोक्तं[5]। तथा च परमाणूनां **समुदा**[6]**यः**

---

[1] रूपशब्दादेः। [2] अर्हता। [3] पूर्वार्द्धेनान्वयो द्वितीयेन व्यतिरेकः।
।।भाष्य· [4] यच्च वसुबन्धुनोक्तं। आयतनस्वलक्षणं चक्षुर्ग्राह्यत्वादि तत्प्रतिज्ञानानि स्वलक्षणविषयाणि, न द्रव्यं स्वलक्षणं प्रति। एकपरमाणु।
[5] [प्रमाण] समुच्चये। [6] रूपशब्दादेः अष्टद्रव्यत्वात्।
१।४।

सञ्चित इत्युच्यते । स एव च सामान्ये मतः तत्र च सामान्येऽक्षधीर्जायते (।) सामान्यबुद्धिश्चावश्यं विक[1]ल्पेनानुबध्यते अनुसीव्यते । (१९४)

तत्कथ[2]मविकल्पं प्रत्यक्षमुच्यते ॥

अत्रा[3]ह (।)

अर्थान्तराभिसम्बन्धाज्जायन्ते येऽणवोऽपरे । उत्पा दि· १५८·
उक्तास्ते सञ्चितास्ते हि निमित्तं ज्ञानजन्मनः ॥१९५॥

अर्थान्तराणां परमाण्वन्तराणामभिसम्बन्धात्[4] सन्निधानविशेषेणोपसर्पण-प्रत्ययेभ्यः पूर्व्वकेभ्यः[5]परमसन्निहितेभ्योऽपरेऽन्ये येऽण[6]वो जायन्ते ते सञ्चिता उक्ताः सञ्चितालम्बना[3] विज्ञानकाया इत्यादौ । ज्ञानजन्म[7]नस्त एव हि निमित्तमुक्ताः तत्रानेकार्थजन्यत्वादित्यादिना । (१९५)

अणूनां स विशेषश्च नान्तरेणापरानणून् ।
तदेकानियमाज्ज्ञानमुक्तं सामान्यगोचरम् ॥१९६॥

अणूनां स च ज्ञानजननसामर्थ्यलक्षणो **विशेषोऽपरानणून्**व्यवधानवर्त्तिनो[8]ऽन्त-रेण विना न भवति । न हि प्रत्येकमणवो दृश्याः किं तु सहिता एव । **तत्**तस्मा-**देक**स्मिन्नर्थे परमाणौ ज्ञानस्या**नियमात्**[6] **सामान्यगोचरं** संचितपरमाणुसंघातविषयं **ज्ञानमुक्तं** तत्त्ववादिना । न तु परमाण्वतिरिक्तसामान्य[9]विषयं । तत्कथं सामान्य-विषयत्वात् सविकल्पत्वप्रसङ्गः ॥ (१९६)

अथैकायतनत्वेपि नानेकं दृश्यते सकृत् ।
सकृद्ग्रहावभासः किं वियुक्तेषु तिलादिषु ॥१९७॥

अथैकेन्द्रियज्ञानज[10]नकत्वात् नीलपीतादीना**मेकायतनत्वे** रूपायतनत्व-संग्रहेपि **नानेकं** नीलादि **सकृद् दृश्यते** किन्तु क्रमेण तत्कथमणूनां बहूनामेकदा

---

[1] सामान्यविषयाऽक्षधीः सविकल्पा परस्य ।

[2] यदि रूपशब्दादिसमुदायालम्बना अपि पञ्च विज्ञानकायाः कथमेषां स्वलक्षणविषयत्वं न व्याहृतं कल्पनापोहत्वञ्च । [3] पूर्व्वपक्षद्वये बौद्धः ।

[4] विज्ञानजननसमर्थस्वभावोत्पादनप्रत्ययसन्निधानात् । [5] असमर्थेभ्यः ।

[6] समर्थाः प्रत्येकं । नान्यदेव सामान्यं । [7] द्वितीयं परिहरति ।

[8] सर्वेषां तत्साधारणं कार्यमित्यर्थः । न पुनरायतनसामान्यस्य ग्रहणात् ।

[9] न द्रव्यस्वलक्षणमिति व्याचष्टे । नियमेनानुत्पत्तेः ।

[10] न विषयव्यपदेशि मनोज्ञानस्यापि विषयज्ञानत्वात् । "असाधारणहेतुत्त्वाद-क्षैस्तद् व्यपदिश्यते" इति दिग्नागः । अवयविद्रव्यमेकं जनकं न बहवः ।

ग्रहणं ।[१] अत्रोच्यते । यदि नानेकमेकदा गृह्यते तदा **तिलादिषु वियु**[२]**क्तेषु** विभिन्न-देशेषु **सकृद्ग्रहावभासो** युगपद् ग्रहणानुभवः किं कस्माद्धेतोः । (१९७)

ज्ञानानां लघुवृत्तित्वात् सकृद् ग्रहणभ्रमश्चेत् । आह (।)

प्रत्युक्तं लाघवञ्चात्र तेष्वेव क्रमपातिषु ।
किं नाक्रमग्रहस्तुल्यकालाः सर्व्वाश्च बुद्धयः ॥१९८॥

प्रत्युक्तं प्रतिक्षिप्तं **चात्र** सकृद्ग्रहावभासे **लाघवं** बुद्धीनां । अन्यत्रापि समानं तद्वर्ण्णयोर्व्वा सकृच्छ्रुति[३](२।१३५)रित्यादिना । तथाप्युच्यते । **तेष्वेव** तिलादिषु हस्तादिभ्यः **क्रमपातिषु किं** कस्मा**न्नाक्रमग्रहणं** भवति । **सर्व्वाश्च बुद्धयः**[४] सहावस्थितेषु सम्भवन्त्यस्तुल्यकालाः । (१९८)

ततः (।)

काश्चित्तास्वक्रमाभासाः क्रमवत्योपराश्च किम् ।
सर्वार्थग्रहणे तस्मादक्रमोयं प्रसज्यते ॥१९९॥

तासु काश्चिदक्रमाभासायाः सहस्थितवस्तुविषयाया **अपराश्च** बुद्धयः
352a **क्रमवत्यो**ऽयुगपत्प्रतिभासाः **किं** भवन्ति याः क्रमपातिवस्तुविषयाः[५] (।)अस्ति चायं भेदः । **तस्मात्सर्व्वस्यार्थस्य** क्रमिणोऽक्रमिणश्च **ग्रहणेऽक्रमोऽयं** लाघवाविशेषा**त्प्रसज्यते** । (१९९)

किञ्च (।)

नैकं चित्रपतङ्गादि रूपं वा दृश्यते कथम् ।
चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरन्ततः ॥२००॥

चित्रपतङ्गादि नैकमनेकं नीलादिरूपं **वा दृश्यते कथं** यदि नानेकमेकेन गृह्यते । **चित्रं** नीलपीताद्यात्मकं तत्पतङ्गादिक**मेकमिति**[१] **चेत् इद**ञ्चित्र**मेकं** यदुच्यते **तत्त**-श्चित्रपतङ्गादपि **चित्रतर**माश्चर्यतरं । चित्रमिति नानारूपाणि तदेव पुनरेकमुच्यत इत्युपहसति (। २००)

तथा च (।)

नैकं स्वभावं चित्रं हि मणिरूपं यथैव तत् ।
नीलादि प्रतिभासश्च तुल्यश्चित्रपटादिषु ॥२०१॥

---

[१] येन सामान्यविषयत्वं स्यात् ।
[२] माषमुद्गादेः संयोगस्य सहकारिणो नियुक्तत्वेऽभावान्नावयवी ।
[३] युगपत्पञ्चज्ञानसाधने । [४] क्षणिकत्वात् । [५] सकृद्दर्शनमविरुद्धं ।

चित्रमनेकरूपं हि[1] यस्मात्तस्मान्नैकं पतङ्गादि। **यथैव** संस्थानविशेषेण सन्नि[1]विष्टानां बहूनां **मणीनां रूपं** **त**च्चित्रमनेकं नैकमवयवि द्रव्यं विजातीयानां द्रव्यानारम्भात्। चित्रबुद्धिरेकत्वान्मुख्या पतङ्गे[2]मणिरूपादिषु पुनरुपचरितेति चेत्। आह(।) नीलादिप्रतिभासश्चित्रप्रतिभासः स **चित्रपट आदि**र्येषां मणिरूपादीनां तेषु चित्रपतङ्गे **च तुल्यः**। न त्वग्निमाणवकयोर्दहनबुद्धिरिव स्खलदस्खलद्वृत्तिर्लक्ष्यते। (२०१)

तत्रावयवरूपञ्चेत् केवलं दृश्यते तथा।
नीलादीनि निरस्यान्यच्चित्रं चित्रं यदीक्षसे ॥२०२॥

तत्र चित्रप[2]टादिषु केवलम**वयवरूपं तथा चित्रतया दृश्यते** नावयवी विजातीयानां द्रव्यानारम्भादिति चेत्। चित्रपतङ्गादावपि **नीलादीनि निरस्य** पृथक्कृत्य तेभ्यो**ऽन्यच्चित्र**मवयविरूपं **यदीक्षसे** त्वं त**च्चित्र**माश्चर्यं। स्वसिद्धान्तानुरागभेषजविशोधितचक्षुरीक्षसे त्वमेव यदीदृशमवयविनं परं नात्रान्येषामधिका[3]रः। (२०२)

अपि च(।)

तुल्यार्थाकारकालत्वेनोपलक्षितयोर्द्वयोः।
नानार्था क्रमवत्येका किमेकार्थाक्रमापरा ॥२०३॥

तुल्या[4]र्थाकारत्वेन तुल्यकालत्वेन **चोपलक्षितयोः** कृत्रिमाकृत्रिमपतङ्गविशेषणयो**र्द्वयो**र्म्मध्ये **एका**[3] कृत्रिमपतङ्गविषया **धीर्नानार्था** विजातीयात्मकद्रव्यानारम्भात् **क्रमवती** च नीलानां बहूनां क्रमेण ग्रहणात्। **अपरा** अकृत्रिमपतङ्गविषया एकार्थावयविविषया अत एवाक्रमा च किं कस्मादिष्यते। द्वयोरपि समानता युक्ता निमित्तस्य साम्यात्। (२०३)

किञ्च।

वैश्वरूप्याद्धियामेव भावानां विश्वरूपता।
तच्चेदनङ्गं केनेयं सिद्धा भेदव्यवस्थितिः ॥२०४॥

धियामेव वैश्वरू[5]**प्या**न्नानाकारत्वाद् भावानां ग्राह्यानां (? णां) **विश्वरूपता** व्यवस्थाप्यते। चित्रस्यावयविन[6] एकतास्वीकारे तद्बुद्धिषु प्रतिभासनानात्वं भेदव्य[1]वस्थितावनङ्गं **चेत्**। तदा भावानां **भेदव्यवस्थिति**रपह्नूयेतैव। **केना**न्येन निबन्धेन **सिद्धा** भविष्यति। (२०४)

---

[1] द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणा गुणान्तरमत्र तु नानारूपा मणयः।
[2] एकोत्रावयवी। अवयवास्तु विभिन्नाः दृश्यन्ते।
[3] इति स्वभावानुपलम्भ उक्तः। [4] अर्थाकारश्च कालश्च।
[5] सम्विनष्टत्वाद्विषयस्थितेः। [6] चित्रपतङ्गे।

अपि च[1] (।)

विजातीनामनारम्भादालेख्यादौ न चित्रधीः ।
अरूपत्वाच्च संयोगश्चित्रो भक्तेश्च नाश्रयः ॥२०५॥

विजातीनां भिन्नजातीनां रागद्रव्याणां कार्यद्रव्यानारम्भात् आलेख्यादौ चित्रधीर्न स्यात्। आलेख्यं संयोगस्तस्य चित्रं रूपमिति चेत् (।) न (।) संयोगोपि चित्रस्तस्यारूपत्वात्।[2] संयोगो गुणस्तथा रूपञ्च। न च गुणे गुणान्तरमस्ति।

स्यादेतत् (।) यथा तरुषु संख्यालक्षणं वनं कुसुमितत्वं चात एकार्थसमवायात् वने कुसुमितबुद्धिः। तथावयवेषु चित्रसंयोगयोः समवायाच्चित्रं चित्रमिति बुद्धिरुपचारादित्यादि भक्तेरुपचारस्य च संयोग आश्रयो न युक्तः। (२०५)

प्रत्येकमविचित्रत्वाद् गृहीतेषु क्रमेण च ।
न चित्रधीसङ्कलनमनेकस्यैकयाऽग्रहात् ॥२०६॥

प्रत्येकमवय(व)नामविचित्रत्वात्। नीलादिषु क्रमेण स्वबुद्धिभिर्गृहीतेषु[3] बुद्ध्यन्तरेण चित्रसंकलनं संक्षिप्य ग्रहणञ्च न युक्तं। एकया धियाऽनेकस्याग्रहात्। (२०६)

नानार्थैका भवेत्तस्मात् सिद्धातोप्यविकल्पिका ।
विकल्पयन्नायेकार्थं यतोन्यदपि पश्यति ॥२०७॥

कथं नीलानामेकबुद्ध्या संकलनं। दृष्टौ वा तस्मात्संकलनस्वीकारादेवैका बुद्धिर्नानार्थाऽनेकविषया भवेत्[4]। अतोऽनेकार्थवेदनादपि बुद्धिरविकल्पिका सिद्धा। यतः शब्दयोजितमेकमर्थं विकल्पयन्नान्यदसंयोजितमर्थान्तरमपि पश्यति द्रष्टा। न ह्येकदानेकशब्दयोजना तस्मादर्थसञ्चयविषयत्वात् सामान्यविषयत्वं (।) तथापि त्वविकल्पिते तेन विरोधः। (२०७)

ख. चित्रैकत्वचिन्ता

ननु (।)

चित्रावभासेष्वर्थेषु यद्येकत्वं न युज्यते ।
सैव तावत् कथं बुद्धिरेका चित्रावभासिनी ॥२०८॥

---

[1] एकोऽवयवी यदि ज्ञानक्रमको न नीलादयस्तदा।

[2] संयोगस्य कथमरूपे रूपे रूपं स्यात्। [3] पक्षवात्।

[4] यदुक्तं "नैकायतनसत्त्वेपि नानेकं दृश्यते सकृदि"ति (२।१९७) तद् व्यस्तं स्यात्।

चित्रं नानाकारोऽ[1]**वभासो** येषां पतङ्गादीनां तेष्वर्थेष्वे**कत्वं न** युज्यते। **यदि सैव** चित्रार्थग्राहिणी बुद्धिश्चित्रावभासिनी चि[2]त्रा[3]कारा कथ**मेका** संमता। यथा चित्रत्वेपि बुद्धिरेका तथा कार्यद्रव्यञ्चैकं स्यात्। (२०८)

अत्राह (।)

卐 इदं वस्तुबलायातं यद् वदन्ति विपश्चितः।

इदं वस्तु[3]नोऽव्यभिचारि लिङ्गस्य **बलादायातं यद्व**[4]**दन्ति विपश्चितो** बुद्धा भगवन्तः।

किं तदित्याह (।)

यथा यथार्था चिन्त्यन्ते विशीर्यन्ते तथा तथा ॥२०९॥

यथा यथा येन प्रकारेण एकत्वेनानेकत्वेन वा**ऽर्था** नीलादयो बाह्यज्ञानात्मानो वा **विचिन्त्यन्ते तथा** विशीर्यन्ते क्वचिदपि न व्यवतिष्ठन्त इति यावत्। न हि ज्ञानमेकं नानाकारत्वात्। तल्लक्षणत्वाच्च भेदस्य। ना[5]प्यनेकं चित्रप्रतिभासानुपपत्तेः। परस्परमवेदनात्। अन्यस्य च ग्राहकस्याभावात्। (२०९)

1 किं स्यात् सा चित्रतैकस्यां;

ननु यदि **सा चित्रता बुद्धावेकस्यां** स्यात् तया च चित्रमे[6]कं द्रव्यं व्यवस्थाप्येत (।) तदा **किं** दूषणं **स्यात्**।

आह(।)

न स्यात्तस्यां मतावपि।

न केवलं द्रव्ये तस्यां मतावप्ये**कस्यां न स्याच्चित्रता**। आकारनानात्वलक्षणत्वाद् भेदस्य। नानात्वेपि चित्रता कथम्(।) अनेकपुरुषप्रतीतिवत्।

कथन्तर्हि प्रतीतिरित्याह (।)

यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम् ॥२१०॥ °मर्थे...

यदीदमताद्रूप्येपि ताद्रूप्यप्रथ[6]**नमर्थानां** भासमानानां नीलादीनां **स्वयम**परप्रेरणया **रोचते**। **तत्र** तथाप्रतिभासे **के वयम**सहमानाऽ(?अ)पि निषेद्धुं। अवस्तु च प्रति[6]भासते चेति व्यक्तमालीक्यं। (२१०)

---

[1]परो दूषयति पूर्व्वोक्तं। [2]परमुखेनोपन्यासो धर्मनैरात्म्यसूचनाय। [3]तात्त्विकाकारवादिनोयं दोषो न ममेत्याह। [4]धर्मनैरात्म्यं। [5]प्रष्टुः साध्यं। [6]अविद्यावशादुपलम्भः।

२।३।२८ १ तस्माभार्थेषु न ज्ञाने स्थूलाभासस्तदात्मनः।
एकत्र प्रतिषिद्धत्वाद् बहुष्वपि न सम्भवः ॥२११॥

तस्मान्ना[1]र्थेषु बाह्येषु न ज्ञाने तद्ग्राहके स्थूलाभासः स्थूल आकारः संगच्छते। तदात्मनः स्थूलस्वरूपस्यैकत्रावयवे परमाणौ वा प्रतिषिद्धत्वात्। बहुष्वपि तेषु सम्भवो नास्ति मिलिता अपि हि त[2] एव। ते च प्रत्येकं स्थौल्यवि[3]कला इति समुदिता अपि तथैव स्युः। तथा नीलाद्याकारेषु प्रत्येकं चित्रस्य स्थौल्यस्याभावात् समुदायेप्यभावः। (२११)

ननु सुखाद्यात्मकं[4] स्वप्रकाशं विज्ञानमेकमिदमिति यो गा चा र मतमव्याहत-मित्याह (।)

परिच्छेदोन्तरन्योऽयं भागो बहिरिव स्थितः।
ज्ञानस्याभेदिनो भिन्नौ प्रतिभासो ह्युपप्लवः ॥२१२॥

परिच्छेदो ग्राहकाकारः सुखादेरन्तरबहिर्देशे परिच्छेदादन्योयं भागो ग्राह्यो नीलादिर्बहिःस्थित इवाभाति सर्व्वेषां। हियंस्मात् ज्ञानस्याभेदिनो भिन्नावाकारौ तत्त्वतो न युक्तौ (।) तस्मादन्तर्ब्बहिर्देश[5]सम्बन्धतया प्रतिभास उपप्लवो न सत्यः। (२१२)

तत्रैकस्याप्यभावेन द्वयमप्यवहीयते।
तस्मात्तदेव तस्यापि तत्त्वं या द्वयशून्यता ॥२१३॥

तत्र एकज्ञानात्मनि विरुद्धं द्वयं न युक्तमित्येकस्य ग्राह्यत्वस्य ग्राहकत्वस्य वावश्याभ्युपगन्तव्येनाभावेन द्वयमप्यवहीयते। अन्योन्यसापेक्षयोरेकाभावेऽपरा-भावस्य न्यायप्राप्तत्वात्। तस्मात्तस्य ज्ञानस्यापि तत्त्वं तदेव या द्वयेन ग्राह्यग्राहका-कारेण शून्यता नाम। (२१३)

तद्भेदाश्रयिणी चेयं भावानां भेदसंस्थितिः।
तदुपप्लवभावे च तेषां भेदोप्युपप्लवः ॥२१४॥

इयं च भावानां रूपवेदनादीनां भेदसंस्थितिः(।) तस्य ग्राह्यग्राहकस्य भेदः स आश्रयो[6] यस्याः सा तथा। तस्य ग्राह्यग्राहकभावस्य भेदव्यवस्थानिबन्धनस्यो-पप्लवभावे मिथ्यात्वे च तेषां रूपादीनां भेदोऽपि तद्व्यवस्थापित उपप्लवः। न केवलं रूपादीनां भेदाभेदावुपप्लवः। (२१४)

---

[1]एकानेकोभयरूपरहिता स्वसम्वित्तिरविरुद्धैव।
[2]परमाणव एव न स्थूलाः स्वरूपहानेः। [3]तत्त्वतो द्वयप्रतिभासि।

लक्षणशून्यत्वान्निःस्वभावत्वमपीत्याह (।)

न ग्राह्यग्राहकाकारबाह्यमस्ति च लक्षणम् ।
अतो लक्षणशून्यत्वान्निःस्वभावाः प्रकाशिताः ॥२१५॥

रूपादीनां **ग्राह्यग्राहकाकाराभ्यां बाह्यं** भिन्नं **लक्षणं न चास्ति**। तथा हि विषयतया किञ्चिन्निर्दिश्यते। यथा रूप्यत इति कृत्वा रूपं। किञ्चिद्विषयितया विजानातीत्यादि[1] व्युत्पत्त्या ‘यथा रूपिणः स्कन्धाः। न त्वेतद्व्यतिरिक्तं किञ्चिल्लक्षणमस्ति। **अतो लक्षणेन** ग्राह्यग्राहकत्वे[2]न **शून्यत्वान्निःस्वभावाः** सर्व्वधर्म्माः **प्रकाशिता** भगवद्भिर्बुद्धैः। (२१५)

किञ्च (।) बहिरर्थवादेपि लक्षणशून्यत्वात् निःस्वभावतां धर्म्माणामाख्यातुमाह (।)

व्यापारोपाधिकं सर्वं स्कन्धादीनां विशेषतः ।
लक्षणं स च तत्त्वन्न तेनाप्येते विलक्षणाः ॥२१६॥

स्कन्ध आदिर्येषां धात्वायतनानां तेषां यल्लक्षणं राशीभवन्तीति राश्यर्थः स्कन्धानां (।) कार्योत्पादकत्वेनाकारार्थो धातूनां। आयन्तन्व[3]न्तीत्यायद्वारार्थं आयतनानां[7] (।) **तत्सर्वं लक्षणं व्यापारोपाधिकं** व्यापारविशेषणं। **स च** व्यापारो- 36a
ऽप्रतीतेर्भेदपक्षे न तत्त्वं। अभेदेपि प्रागभावी भाव एव स्यात्। स च तत्त्वं न भवति। "अशक्तं सर्वमिति चेदि" (२।४) त्यत्रोक्तक्रमात्। **तेन** व्यापारोपाधिकलक्षणायोगेनापि **विलक्षणा** निःस्वभावा **एते** स्कन्धादयः। (२१६)

कथं तर्हि बाह्यस्कन्धादिदेशना भगवतामित्याह (।)

यथास्वंप्रत्ययापेक्षादविद्योपप्लुतात्मनाम् ।
विज्ञप्तिर्वितथाकारा जायते तिमिरादिवत् ॥२१७॥

अनाद्य**विद्योपप्लुतात्मना**मप्रहीणाक्लिष्टज्ञा[4]नानां पुंसां य[5]थास्वं यस्य भ्रमस्य य आत्मीयः[6] प्रत्ययो **यथास्वंप्रत्ययस्त**[1]**स्यापेक्षण**मपेक्षः। तस्माद्वितथौ ग्राह्यग्राहकाकारौ यस्याः सा तादृशी **विज्ञप्तिर्जायते। तिमिरादिवत्** तिमिरादाविव, **वितथाकारचन्द्रद्वया**दिविज्ञप्तिः। (२१७)

---

[1] संजानातीति संज्ञा, अनुभवतीत्यनुभव इत्यादि।
[2] न तु सम्वित्त्या। [3] चित्तचैत्तानामुत्पत्तिम्विस्तृण्वन्ति।
[4] ग्राह्यग्राहकाभिनिविष्टानां। [5] बाह्यानपेक्षत्वे सदा स्यादित्याह।
[6] सन्तानपरिणाम उत्पत्तिनिमित्तं।

असंविदिततत्त्वा च सा सर्व्वापरदर्शनैः ।

सा च विज्ञप्तिः सर्व्वैरपरद[1]र्शनैरनुत्कृष्टदर्शनैरसम्विदिता द्वयशून्यतातत्त्वं यस्याः साऽसंविदिततत्वा (।)

कस्मादित्याह (।)

असंभवाद्विना तेषां ग्राह्यग्राहकविप्लवैः ॥२१८॥

ग्राह्यग्राहकविप्लवैर्विना तेषामपरदर्शनानां विज्ञप्तेरसम्भवात् । ग्राह्यग्राहको-पप्लुतदर्शनत्वमेव चानुत्कृष्टदर्शनत्वं । (२१८)

तदुपेक्षिततत्त्वार्थैः कृत्वा गजनिमीलनम् ।
केवलं लोकबुध्यैव बाह्यचिन्ता प्रतन्यते ॥२१९॥

तद् भ्रान्तदर्शनानु[2]रोधादुपेक्षिततत्त्वार्थैरवधारिततदद्वयविवेकैर्भगवद्भिर्बुद्धै-र्गजनिमीलनं कृत्वा गजस्येव पार्श्वद्वयं पश्यतोपि नयननिमीलनकलया तत्त्वम-पश्यन्तमिवात्मानं दर्शयद्भि[3]र्लोकस्याविद्योपहतस्य बुद्ध्या द्वयग्राहिण्या बाह्यस्य चिन्तास्कन्धायतनादित्वेन प्रतन्यते । स्कन्धादिदेशनया हि लोकबुद्ध्यनुरोधप्रवर्त्तित-पाषण्डग्रा[4]हनिवृत्तौ मुख्यया येषु मुमुक्षवोऽवतार्यन्त इति देशनाक्रमः । (२१९)

अथवा चित्रत्वेपि[5] बाह्यमेकं न युक्तं बुद्धिस्तु चित्राप्येकैवेति दर्शयितु[6]माह (।)

नीलादिश्चित्रविज्ञाने ज्ञानोपाधिरनन्यभाक् ॥
अशक्यदर्शनः ;

नीलादिश्चित्रे ज्ञाने ज्ञानोपाधिरनुभवस्यात्मभूतः अनन्यभाक् आकारान्तरा-सहचरः[5] केवल इत्यर्थः । तादृशोऽशक्यद[6]र्शनः सहैवाकारान्तरवेदननियमात् । न हि चित्रे विज्ञाने समुत्पन्ने नीलं निरस्य पीतं शक्यदर्शनं । तस्मादशक्यविवेचनत्वं तुल्ययोगक्षेमत्वं सहप्रतिभासनियतत्वं ज्ञानात्मनां नीलादीनामेकत्वं । बाह्यात्मनां तु नैतत्संभवति । एकं पिधायापि द्रष्टु[4]मन्यस्य शक्यत्वात् ।

ननु ज्ञानाकारोपि नीलः पीतानुभवकाले यदा नानुभूयते तदा शक्यविवेचन एवेत्याह (।)

तं हि पतत्यर्थे विवेचयन् ॥२२०॥

---

[1] बुद्धादन्यैः । [2] केवलं । [3] आत्मग्रह ।
[4] प्रतिबिम्बवदाकाराः पारमार्थिकत्वेऽनेकान्तः स्यात् ।
[5] तज्ज्ञानवत् । [6] स नीलादिरेकैकं ।

समनुभूयमानात् पीतात् वि[1]वेचयन् भेदेन व्यवस्थापयन् प्रमाता अर्थ एव नीले पतति विवेचकत्वेन। परो[2]क्षं तदा नीलमर्थ एव। अपरोक्षतैव तु ज्ञानस्वभावः। अतो यद् विविच्यते तदज्ञानं। यज्ज्ञानं तन्न विविच्यत एव। (२२०)

तस्माद् (।)

卐

यद् यथा भासते ज्ञानं तत्तथैव प्रकाशते।
इति नामैकभावः स्याच्चित्राकारस्य चेतसि ॥२२१॥

यज्ज्ञानं यथा नीलाद्यात्मतया जातं **तत्तथा** भासते **प्रकाशते**। भासमान[3]स्वभावत्वात् ज्ञानं तथा तेनैव स्वरूपेणानुभूयते सर्व्वैः प्रतिपत्तृभिः। न चोत्पन्नस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशकस्याविदितः कश्चिदाकारोस्ति इत्यशक्यविवेचनत्वात् तुल्ययोगक्षेमत्वात् सहप्रतिभासनियमात्। **चित्रस्य** नीलपीताद्याकारस्य **चेतसि** बुद्धावेकभावो नाम भवेत्तदा को दोषः।[3] (२२१)

पटादिरूपस्यैकत्वे तथा स्यादविवेकिता।

ज्ञानवत् पटादिरूपस्य एकत्वेऽभ्युपगम्यमाने तथा ज्ञानस्येवाविवेकिताऽशक्यविवेचनत्वं स्यात्। न चास्ति (।) नीलादीनां[4] ग्रहणाग्रहणभेदस्य दर्शनात्।

स्यादेतद् (।) अवयवा नीलाद्याः परस्परतोऽवयविनश्च भिन्नास्तेषां भेदाद्विवेकेन ग्रहणं। यस्त्वभिन्नोऽवयवी न तस्य विवेकेन ग्रहणमित्याह (।)

विवेकीनि निरस्यान्यदा विवेकि च नेक्षते ॥२२२॥

विवेकीनि नीलाद्यवयवरूपाणि निरस्य पृथक् कृत्वा **अन्यदा विवेकिरूपञ्च नेक्षते**।[4] दृश्यसम्मतमनुपलभ्यमानं कथमभ्युपगमार्हं। (२२२)

यच्चोच्यते परमाणवः प्रत्येकम[5]तीन्द्रियत्वात् सञ्चिता अपि न ज्ञानगोचर इ[6]ति तत्राह (।)

को वा विरोधो बहवः संजातातिशयाः पृथक्।
भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि नात्मेन्द्रियादिवत् ॥२२३॥

---

[1] उत्तरज्ञानेन पूर्व्वकं। [2] अतीतत्वात्।

[3] न ह्येवं बाह्यश्चित्रोर्थस्तथाहि।

[4] पिहितेष्वप्यवयवेषु निरवयस्त्वावयवी दृश्यते।

[5] उद्योतकराद्यैः। [6] नाप्युदकाभ्याहरणं विनावयविनमिति भावः।

यदि बहवः परमाणव उपसर्पणप्रत्ययात् संज्ञा[1]तातिशया विज्ञानजननयोग्याः संहता उत्पन्नाः स्वग्राहि कार्यञ्च बुद्धेःकारणं भवेयुस्तदा को विरोध इन्द्रिया[2]दिवत्। इन्द्रियादयः प्रत्ये[3]कं न बुद्धेर्हेतुर्मिलितास्तु भवन्ति तद्वदणवोपि स्युः। न हि परेषामिवास्माकञ्च नित्यैकस्वभावा अणवः। ते हि यथाप्रत्ययमतीन्द्रियाः सन्त ऐन्द्रिया अपि स्युः। (२२३)

ननु हेतुत्वेपि कथमणवो ग्राह्या इत्याह (।)

हेतुभावादृते नान्या ग्राह्यता नाम काचन ॥

हेतुभावादृते विना **ग्राह्यता नाम** या प्रसिद्धा[1] सा **नान्या काचित्**। अपि तु हेतुतैव ग्राह्यता।

एवन्तर्हीन्द्रियादिकमपि हेतुत्वाद् ग्राह्यं स्यादित्याह (।)

तत्र बुद्धिर्यदाकारा तस्यास्तद् ग्राह्यमुच्यते ॥२२४॥

तत्र तेषु हेतुषु **बुद्धिर्यदाकारा** भवति **तस्या** बुद्धेस्तद् **ग्राह्यमुच्यते** अणुसञ्चयः सैव च बुद्धिराकारमनुकरोति नेन्द्रियादेः। (२२४)

कथं वाऽवयवी ग्राह्यः सकृत् स्वावयवैः सह।
न हि गोप्रत्ययो दृष्टः सास्नादीनामदर्शने ॥२२५॥

तत्कथं तद्ग्राह्यं। योप्याह (।) नानेकं सकृद् गृह्यत इति। तन्मतेऽवयवी **स्वावयवैः** सास्नाककुद्लाङ्गूलादिभिः **सह** कथम्वा ग्राह्यो युक्तः। न गृह्यत एवेति चेत्। **न हि गो**रवयविनः **प्रत्ययः**[2] **सास्नादीना**मवयवानाम**दर्शने** क्वापि **दृष्टः**[3]। (२२५)

गुणप्रधानाधिगमः सहाप्यभिमतो यदि।
सम्पूर्णाङ्गो न गृह्येत सकृन्नापि गुणादिमान् ॥२२६॥

यदि सहाप्यभिमतो गुणप्रधानयोर्विशेषणविशेष्ययोर**धिगमो** नोपाधीनामन्योन्यं विशेषणविशेष्यभूतानां द्रव्यानां(?णां) वा तादृशानां(?णां)। एवन्तर्हि विषाणी

---

[1] योग्यदेशत्वाव्यवहितत्वादिना।

[2] असन्निन्द्रियार्थसन्निकर्षाद् वैशेषिकाः। इन्द्रियार्थसन्निकर्षान्नैयायिकाः।

[3] पृथगर्थः।

[4] परस्परमनुपाधिभूतानेकद्रव्यग्रहणं नेष्यते न पुनर्गुणप्रधानभूतस्य। विशेषणभूतांश्च सास्नादयोऽवयवा गोर्द्रव्यस्येति तेषां सहग्रहो युक्तः। न त्वणूनामनेकत्वात्।

सास्नादिमानिति वा यदा गृह्यते तदा तेनैवावयवेन सम्बन्धव्यवसायादितरावयवसम्बन्धानवसायात् संपूर्णाङ्गोऽवय[1]वी न गृह्येत। सकृद् गृह्यते च। नापि गुणादिमान् गृह्येत। विषाणी[2] गौरिति बुद्ध्या विषाणविशिष्टो गौर्विषयीकृतो न त्वन्ये गुणकर्मसामान्यादयः। ततश्च नीलादिरूपं गुणः परिस्पन्दादि च कर्म्म। वस्तुत्वादि च सामान्यं न गृह्येत। दृष्टविरुद्धञ्चैतत्। (२२६)

सर्व्वेषां गुणकर्म्मसामान्यावयवादीनां वस्तुतो विशेषणत्वात् सर्व्वग्रहणमिति चेत्। आह (।)

विवक्षा परतन्त्रत्वात् विशेषणविशेष्ययोः ।
यदङ्गभावेनोपात्तन्तत्तेनैव हि गृह्यते ॥२२७॥

विशेषणविशेष्ययोर्व्विवक्षापरतन्त्रत्वात् पुरुषेच्छानुरोधात् न पारमार्थिकत्वं। तथा विषाणी गौरिति गोर्विषाणमित्यादौ विपर्ययो विशेषणविशेष्ययोः प्रयोक्तुरिच्छावशेन दृश्यते। तस्माद्यदेव ह्यङ्गभावेन विशेषणभावेन स्वमनीषिकया प्रतिपादयित्रोपात्तं तेनैव विशेषणेन विशिष्टं तद्विवक्षितं गृह्यते न तदितरैः। तेषामविवक्षितत्वेनाविवक्षितत्वात्। ततश्च न संपूर्ण्णाङ्गो नापि गुणादिमान् गृह्येत। (२२७)

किञ्च (।)

स्वतो वस्त्वन्तराभेदाद् गुणादेर्भेदकस्य च ।
अग्रहादेकबुद्धिः स्यात् पश्यतोपि परापरम् ॥२२८॥
गुणादिभेदग्रहणान्नानात्वप्रतिपद्यदि ।
अस्तु नाम तथाप्येषां भवेत् सम्बन्धिसंकरः ॥२२९॥

वस्तुनः स्वतो वस्त्वन्तराद् भेदाभावात् वदन्ति हि स्वतो हि न गौर्नागौर्गोत्वयोगात् गौः। तथा स्वतो हि शुक्लो नाशुक्लः शुक्लत्वयोगात् शुक्ल इत्यादि। भेदकस्य च गुणा[3]देरग्रहात् पदार्थैः सह। ततश्च परापरमर्थजातं पश्यतोप्येकपदार्थत्वबुद्धिः स्यात्। न हि द्रव्याणामन्योन्यस्य भेदका गुण[4]जात्यादयस्तैः[5] सह गृह्यन्ते येन भेदबुद्धिः स्यात्। द्रव्ये गृहीते पश्चाद् गुणादीनां भेदानां विशेषाणां नानात्वग्रहणं द्रव्याणां यदीष्यते। अस्तु नाम पश्चाद् गुणादिग्रहणं। तथाप्येषां

---

[1] न हि विषाणेनान्येप्युपाधयोऽवच्छिद्यन्ते तेषां विशेष्यत्वप्रसङ्गात्।

[2] सकृदनेकार्थप्रतीतिप्रसङ्गात्। [3] घटदर्शनेपि घटबोध एव भिन्नोपाधिपदार्थाग्रहात्। [4] दीर्घत्वादि। [5] नाना सामान्यादीनि नैकस्येति तद्विशिष्टानां।

सांख्य[9] मतेपि (।)

शब्दादीनामनेकत्वात् सिद्धोनेकग्रहः सकृत् ।
सन्निवेशग्रहायोगादग्रहे सन्निवेशिनाम् ॥२३०॥

शब्दादीनां सु[8]खदु[2]:खमोहात्मकतया **अनेकत्वात्** शब्दादिग्रहे **सकृदनेकग्रहः सिद्धः । संनिवेशिना**[8]**मग्रहे सन्निवे**[9]**शस्य ग्रहायोगात्** ।[10] न ह्यङ्गुल्यग्रहणे मुष्टिग्रहणं ।(२३०)

ग. (क) कल्पनापोढत्वे धर्मधर्म्यादिसंगतिः

यदि प्रत्यक्षमविकल्पं तदा कथं धर्म्मधर्म्यादिग्रहणमित्याह (।)

सर्वतो विनिवृत्तस्य विनिवृत्तिर्यतो यतः ।
तद् भेदोन्नीतभेदा सा धर्म्मिणोऽनेकरूपता ॥२३१॥

---

[1] **भिन्नद्रव्यसमवायान्यपि संकलनात् सम्भिन्नग्रहतः ।** [2] **भेदस्थितिः ।**
[3] **अनभ्यस्तत्वस्य ।** [4] **उपाधीन् ।** **पूर्व्वके नष्टे । देशभेदादियोगे सति ।**
[5] **अनेन क्रमेण ।** [6] **येनैकरूपत(ा)इष्टा ।** [7] **श्रोत्रादीनां ।**

एक चेत् कथमुपाधाभेदनाय । अनवधृतकानेकभावं वस्तुमात्रं तदिति चेत् । तत्र तर्हि देशभेदादयोप्युपाधयः पश्चादुपलभ्यमाना योज्यन्ते । तदनन्तरं दृष्टत्वात् तत[3]श्चानिवार्यः सम्बन्धिसंकरप्रस[4]ङ्गः । (२२८,२२९)

सांख्य[9] मतेपि (।)

शब्दादीनामनेकत्वात् सिद्धोनेकग्रहः सकृत् ।
सन्निवेशग्रहायोगादग्रहे सन्निवेशिनाम् ॥२३०॥

शब्दादीनां सु[8]खदु[2]:खमोहात्मकतया **अनेकत्वात्** शब्दादिग्रहे **सकृदनेकग्रहः सिद्धः । संनिवेशिना**[8]**मग्रहे सन्निवे**[9]**शस्य ग्रहायोगात्** ।[10] न ह्यङ्गुल्यग्रहणे मुष्टिग्रहणं ।(२३०)

ग. (क) कल्पनापोढत्वे धर्मधर्म्यादिसंगतिः

यदि प्रत्यक्षमविकल्पं तदा कथं धर्म्मधर्म्यादिग्रहणमित्याह (।)

सर्वतो विनिवृत्तस्य विनिवृत्तिर्यतो यतः ।
तद् भेदोन्नीतभेदा सा धर्म्मिणोऽनेकरूपता ॥२३१॥

---

[1] **भिन्नद्रव्यसमवायान्यपि संकलनात् सम्भिन्नग्रहतः ।** [2] **भेदस्थितिः ।**
[3] **अनभ्यस्तत्वस्य ।** [4] **उपाधीन् ।** **पूर्व्वके नष्टे । देशभेदादियोगे सति ।**
[5] **अनेन क्रमेण ।** [6] **येनैकरूपत(ा)इष्टा ।** [7] **श्रोत्रादीनां ।**
सत्त्वरजस्तमः । [8] **सुखादीनां ।** [9] **शब्दादेः ।** [10] **दृष्टान्तः ।**

सर्व्वतः[1] परस्माद्विनिवृत्तस्यार्थस्य यतो यतः परस्माद्विनिवृत्तस्तैर्भेदैर्व्यावृत्ति-भिरुन्नीता साऽनेकरूपता धर्म्मिधर्म्मात्मिकतया **धर्म्मिणो**ऽर्थस्य। सर्व्वतो व्यावृत्ते प्रत्यक्षेण गृहीते वस्तुनि तद्व्यावृत्त्यनुकारिणो[2] विकल्पा(:)प्रत्यक्षदृष्टत्वेन धर्म्मिधर्म्मभावं व्यवस्थापयन्तीति प्रत्यक्षकृतः स उच्यते। न तु प्रत्यक्षप्रति-भासमानत्वात्। (२३१)

तथा हि (।)

ते कल्पिता रूपभेदाद् निर्व्विकल्पस्य चेतसः।
न विचित्रस्य चित्राभाः कादाचित्कस्य गोचरः ॥२३२॥

ते धर्मिधर्मादयो **रूपभेदाद्** बुद्ध्याकारविशेषा विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण **कल्पिता** विचित्राभा वस्तुबलभावित्वात् **का**[3]**दाचित्कस्य विचित्रस्य** धर्म्मि-धर्म्मभेदप्रतिभासरहितस्य **निर्व्विकल्पस्य चेतसः** प्रत्यक्षस्य **न गोचरः**। प्रत्यक्षं हि वस्तुसामर्थ्योत्पन्नं तदाकारमनुकुर्यात् न विकल्पितं। (२३२)

(ख) शब्दविकल्पविषयः सामान्यम्

भवतु[4] वा वस्त्वेव सामान्यं तथापि नासौ शब्दविकल्पविषय इत्याह (।)

यद्यप्यस्ति सितत्वाद् यादृगिन्द्रियगोचरः।
न सोऽभिधीयते शब्दैर्ज्ञानयो रूपभेदतः ॥२३३॥

यद्यपि सितत्वादि सामान्यमस्ति पटादौ धर्म्मिणि **यादृक्** सितत्वादिविशदा-कार **इन्द्रियस्य गोचरः**। **स** इन्द्रियज्ञानगोचरोऽर्थो**ऽभिधीयते न शब्दैः**। **ज्ञानयो**-रिन्द्रियशब्दजनितयो **रूपस्या**कारस्य स्फुटास्फुटत्वेन **भेदतः** (२३३)

एकार्थत्वेपि बुद्धीनां नानाश्रयतया स चेत्।
श्रोत्रादिचित्तानीदानीं भिन्नार्थानीति तत्कुतः ॥२३४॥

बुद्धीनामिन्द्रियशब्दजनितानाम**एकार्थत्वे** एकवि[5]षयत्वेपि **नानाश्र**[6]**यतया** कारणभेदात्मकस्स आकारभेदश्चेत्। **इ**[7]**दानीमेवं** स्थितौ **श्रोत्रादीन्द्रियचित्तानि**

---

[1] स्वार्थे सामान्यगोचरं व्याख्याय [प्रमाण]समुच्चये।
"धर्म्मिणो नैकरूपस्य नेन्द्रियात् सर्व्वथा गतिः।
स्वसम्वेद्यत्वनिर्द्देश्यं रूपमिन्द्रियगोचर" इति व्याचष्टे।

[2] कादाचित्कत्वादर्थसन्निधिसापेक्षत्वमाहात्म्यया कल्पितधर्मभेदज्ञेयत्वादि-विषयत्वे सर्व्वदा स्यात्। एतेन सामान्यं वस्तुसत्प्रतिषिद्धं।

[3] सामान्यमात्र। [4] चक्षुरादिमनसी।

भिन्नार्थानि शब्दरूपगन्धादिभिन्नविषयाणीति व्यपदिश्यते (।) **तत्कुतः** प्रमाणादवधारितं। तान्यपि चित्तान्यभिन्नविषयत्वेपीन्द्रियाणामाश्रयभूतानां भेदाद् भिन्नाकाराणीति किन्न कल्प्यते। (२३४)

किञ्च (।)

जातो नामाश्रयोन्योन्यः चेतसां तस्य वस्तुनः ।
एकस्यैव कुतो रूपं भिन्नाकारावभासि तत् ॥२३५॥

सामान्यादिचेतसामाश्रयः कारणमिन्द्रियं शब्दश्चेति **अन्योन्यो नाम जातः**। तथापि सामान्यादेर्व्वस्तुन **एकस्यैव रूपं तत्कुतो भिन्नाकारावभासि** स्फुटास्फुटावभासि स्फुटास्फुटप्रतिभासं। न हि स्वरूपेण भासमानमेकं भिन्नप्रतिभासं युक्तम्। (२३५)

यदप्युच्यते परैः (।) शाब्देन्द्रियज्ञानयोर्यदि नैकविषयत्वं तदा विषाणादिमन्तमर्थं गौरिति शब्दात्प्रतीत्य कालान्तरे व्यक्तिविशेषं दृष्टवतोऽयमसौ शब्दात् प्राङ्मया प्रतीतो गौरिति प्रत्यभिज्ञानमेकताध्यवसायि यदुत्पद्यते तन्न स्यादिति। तत्राह (।)

वृत्तेर्दृश्यापरामर्शेनाभिधानविकल्पयोः ।
दर्शनात् प्रत्यभिज्ञानं गवादीनां निवारितम् ॥२३६॥

अभिधानविकल्पयोर्दृश्यस्याध्यक्षविषयस्यापरामर्शेन विषयीकरणेन **वृत्तेः** पश्चाद् **दर्शनात्** स एवायं शब्दनिर्दिष्टो गौरिति **प्रत्य[1]भिज्ञानं गवादीनां** यदिष्यते **तन्निवारितं** बोद्धव्यं। इन्द्रियशब्दज्ञानयोर्भिन्नाकारत्वेनैव विषयत्वाभावात् कथं त[2]देकताध्यवसायि वस्तुविषयं स्यात्। (२३६)

अन्वयाच्चानुमानं यदभिधानविकल्पयोः ।
दृश्ये गवादौ जात्यादेस्तदप्येतेन दूषितम् ॥२३७॥

यच्च **दृश्ये गवादावनेकत्राभिन्नाकारयोरभिधानविकल्पयोरन्वयादनुवृत्तेर्जात्यादेरनुमानं परैरुच्यते तदप्येतेना**भिधानविकल्पयोर्दृश्यत्वापरामर्शेन हेतुना **दूषितं** बोद्धव्यं। न ह्यन्वयिनावपि शब्दविकल्पौ वस्तु स्पृशतः। तत्कथं ताभ्यां वस्तुनः सामान्यस्य सिद्धिः। (२३७)

यदि नास्ति सामान्यं तथा कथमस्तु प्रत्यभिज्ञानमित्याह (।)

---

[1]मिथ्यावत्।   [2]पूर्व्वापरैकता इन्द्रियज्ञानोत्तरभावि।

दर्शनान्येव भिन्नान्यप्येकां कुर्वन्ति कल्पनाम् ।
प्रत्यभिज्ञानसंख्यातां स्वभावेनेति वर्णितम् ॥२३८॥

दर्शनानीन्द्रियज्ञानान्ये**व भिन्नानि** नानाक्षणविषयाण्यनेकान्य**पि स्वभावेन** प्रत्यभिज्ञानकारणस्वरूपेण स्वकारणप्रसूतेन कल्पनात्मकत्वाध्यवसायिनीं **प्रत्यभिज्ञानसंख्यातां** प्रत्यभिज्ञाननाम्ना प्रसिद्धां **कुर्वन्तीति वर्णितं** प्राक्[1] ।

तस्मात्स्थितमेतत् प्रत्यक्षमनिर्देश्यत्वादविकल्प[2]मिति । उक्तमिन्द्रियप्रत्यक्षं ॥ XX ॥ (२३८)

(२) मानसप्रत्यक्षम्

मानसमाख्यातुमाह (।) तच्चेन्द्रियज्ञानानन्तरमिष्टं । तेन सहैकविषयं भिन्नविषयं वा स्यात् । उभयथापि तु दोष इत्याह (।)

पूर्व्वानुभूतग्रहणे मानसस्याप्रमाणता ।
अदृष्टग्रहणेऽन्धादेरपि स्यादर्थदर्शनम् ॥२३९॥

पूर्व्वानुभूतस्येन्द्रियज्ञानगृहीतस्य **ग्रहणे मानसस्य** स्वीक्रियमाणे**ऽप्रमाणता स्यात्** । अज्ञाता(र्थ) प्रकाशस्य प्रमाणत्वात् । इन्द्रियज्ञाना**दृष्टस्य ग्रहणे** पुनरिष्य**माणेऽन्धादेरपि स्यादर्थस्य** रूपादे**र्दर्शनं** । (२३९)

इन्द्रियज्ञानानुभूतविषयत्वे[3]ऽपि द्वौ विकल्पौ सोऽर्थः क्षणिको न वा ।

क्षणिकत्वादतीतस्य दर्शने च न सम्भवः ।
वाच्यमक्षणिकत्वे स्याल्लक्षणं सविशेषणम् ॥२४०॥

प्रथमपक्ष इन्द्रियज्ञानविषयस्यार्थ[4]स्य [5]पूर्व्वकालस्य सहभु[6]वो वा **क्षणिकत्वादतीतस्य** न[7]ष्टस्य मानसेन **दर्शने** दर्शनस्य **च न सम्भवो**स्ति । **अक्षणिकत्वे** वा अधिगतार्थाधिगन्तृत्वादप्रमाणं स्यात् । अथ मानसमधिगतार्थाधिगन्तृप्रमाणमिष्यते तदापि मानसस्य **सविशेषणं लक्षणं वाच्यं** स्यात् । यथाधिगतविषयत्वेपि "**कल्पनापोढमभ्रान्तं**" मानसं प्रत्यक्षमिति[8] (।२४०)

---

[1] प्रथमपरिच्छेदे । [2] ······ सौत्रान्तिकस्य ।

[3] "मानसञ्चार्थरागादि स्वसम्वित्तिरकल्पिका" [प्रमाणसमु° १।६]
"योगिनां गुरुनिर्देशाव्यतिभिन्नार्थमात्रदृग्" इतिसवृत्ति व्याख्यातुं परोक्तदूषणं चतुःश्लोक्याह । वृत्तिर्मानसमपि रूपादिविषयमविकल्पकमनुभवाकारप्रवृत्तमिति ।

[4] वैशेषिकस्तुल्यं करामलवद्विषयविषयित्वमाह ।

[5] वैभाष्यस्य स ज्ञानविषयनिरोधः ।

किञ्च (।)

> निष्पादितक्रिये किञ्चिद् विशेषमसमादधत् ।
> कर्म्मण्यैन्द्रियमन्यद् वा साधनं किमितीष्यते ॥२४१॥

निष्पादिता क्रिया यस्मिन् तत्र **कर्मणि विशेषं कञ्चिदसमादधत् ऐन्द्रियमि-न्द्रियज्ञानमन्यद्वा** प[1]रश्वादि **साधनं किमितीष्यते** (।) क्रियानिर्व्वर्तनं हि साधनव्यापारः। तच्चेन्निष्पन्नं किमन्यत् कुर्व्वत्तत् साधनं स्यात्। (२४१)

अपि च (।)

> सकृद् भावश्च सर्व्वासां धियां तद्भावजन्मनाम् ।
> अन्यैरकार्यभेदस्य तदपेक्षाविरोधतः ॥२४२॥

तस्मात् स्थिराद् भावाज्जन्म यासान्तासां **सर्व्वासां धियां सकृद् भावश्च** स्यात्। न क्रमभावः। क्रमिसहकार्यपेक्षया क्रमेण स्थिरोप्यर्थः करोति बुद्धीरिति चेत्। अतोऽन्यैः सहकारिभिर**कार्यो भेदो** विशेषो **यस्य** स्थिरैकरूपस्य तस्य **तद-पेक्षाया विरोधतः**॥ (२४२)

यत एवं (।)

> तस्मादिन्द्रियविज्ञानानन्तरप्रत्ययोद्भवः ।
> मनोन्यमेव गृह्णाति विषयं नान्धदृक् ततः ॥२४३॥

तस्मादिन्द्रियविज्ञानमेवानन्तरप्रत्ययस्तस्मादुद्भवो यस्य तन्मनो मानसं प्रत्यक्षं। इन्द्रियप्रत्यक्षग्राह्य(।)द्विषयादन्यमेव विषयं गृह्णाति। तत इन्द्रिय-ज्ञानजन्यत्वात् मानसस्यान्धानां चक्षुर्विज्ञानविकलानां दृग् दर्शनं रूपस्य न भवति। गृहीतग्राहित्वं च विषयान्तरग्रहणादपास्तं(।२४३)

यद्यन्यविषयग्राहकं मा[1]नसं तदा भूतभविष्यद्ग्राहकमपि स्यादित्याह (।)

> स्वार्थान्वयार्थापेक्षैव हेतुरिन्द्रियजा मतिः ।
> ततोन्यग्रहणेप्यस्य नियतग्राह्यता मता ॥२४४॥

स्वार्थः स्वकीयो विषयस्तस्मादन्वय उत्पादो यस्यार्थस्य **तदपेक्षैव इन्द्रियजा मतिर्मनो**विज्ञानस्य **हेतुरिष्यते**। **ततोऽन्यस्य** विषयस्य **ग्रहणेपि** मनोविज्ञानस्ये-ष्यमाणे नियत इन्द्रियज्ञानग्राह्योपादेयक्षण एव ग्राह्यो यस्य तद्भावो **नियतग्राह्यता सा मता**[2]। (२४४)

---

[1] मानसादि ।

[2] अभिधर्मेऽस्ति मनोविज्ञानसमङ्गी तु नीलमिदमिति च, मनो द्विधा। सविकल्पं निर्विकल्पञ्च तु तन्मानसं प्रत्यक्षं विमतिनिरासाय व्युत्पादितं।

ननु स्वज्ञानेन स्वालम्बनज्ञानेन एककालिकस्तुल्यकालिकोर्थः।

तद्तुल्यक्रियाकालः कथं स्वज्ञानकालिकः।
सहकारी भवेदर्थ इति चेदक्षचेतसः ॥२४५॥

तेन सहकारिसम्मतेन्द्रियज्ञानेनातुल्यः **क्रिया[1]कालो** यस्य भिन्नकालत्वात् सोऽर्थः **सहकारी कथमक्षचेतसो भवेदिति चेत्**। (२४५) 38a

अत्राह (।)

असतः प्रागसामर्थ्यात् पश्चाच्चानुपयोगतः।
प्राग्भावः सर्व्वहेतूनां नातोर्थः स्वधिया सह ॥२४६॥

कार्योत्पत्तेः प्रागसतस्तत्रा**सामर्थ्यात्**। सदधिष्ठानं हि सामर्थ्यमसतः कथं स्यात्। कार्योत्पत्तेः **पश्चात्** सतः कारणव्यापाराद्वा पश्चात् कार्यसमकालस्य सतो वा तत्रा**नुपयोगतो** व्यापाराभावात्। कार्यात्**प्राग्भावः सर्व्वहेतूना**मिति स्थितं। विषयश्च ज्ञानानां नाकारणमतिप्रसङ्गात्। **अतो**[1] विषयः कारणात्मकः **स्वधिया** स्वालम्बनधिया **सह न** भवति। पूर्व्वभावित्वे च विषयस्य तत्कालेन्द्रियज्ञान-सहकारिता युक्तिमती। (२४६)

ननु (।)

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः।
हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षमम् ॥२४७॥

प्राग्भावभावित्वाद् **भिन्नकालं** वस्तु **कथं ग्राह्य**मिति **चेत्**। **हेतुत्वमेव ज्ञानेऽकारस्य** स्वानुरूपस्या**र्पणक्षमं ग्राह्यतां युक्तिज्ञा विदुः** (।) न हि संदंशायोगोलयोरिव ज्ञानपदार्थयोर्ग्राह्यग्राहकभावः। कथन्तर्हि यदाकारमनुकरोति तत् **ग्राह्य**स्य ग्राहकमित्युच्यते। (२४७)

ननु यदि कारणं ग्राह्यं तदा समनन्तरप्रत्ययादिकं च तथा स्यात्। इत्याह (।)

कार्यं ह्यनेकहेतुत्वेऽप्यनुकुर्व्वदुदेति यत्।
तत्तेनाप्यत्र तद्रूपं गृहीतमिति चोच्यते ॥२४८॥

कार्यं हि ज्ञानम**नेकहेतुत्वेऽपि** यत्कारणमाकारद्वारेणा**नुकुर्व्वदुदेति तत्**कारणमपि तद्रूपमुपरोपितस्वाकारं **तेन** कारणाकारेण **गृहीतमिति चोच्यते**। यथा पितृरूपं पुत्रेण गृहीतमिति कथ्यते। उक्तं मानसं ॥ XX ॥ (२४८)

---

[1] स्वसत्ताकालः।

(१) क. स्वसंवेदनप्रत्यक्षम्

स्वसम्वेदनमाख्यातुमाह (।)

1 अशक्यसमयो ह्यात्मा रागादीनामनन्यभाक् ।
तेषामतः स्वसंवित्तिर्नाभिजल्पानुषङ्गिणी ॥२४९॥

रागद्वेषसुखदुःखादीनां सर्व्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षमविकल्पत्वात्।

तथा[2] हि (।) **रागादीनामात्मा स्वरूपमनन्यभाक्** ना[1]न्यं भजते। स्वरूपमात्रावस्थितेः। तस्मादशक्यः **समयः** संकेतोऽस्मिन् **अतः** संकेताविषयत्वात् **तेषां** रागादीनां **स्वस्यात्मनः सम्वित्तिः** प्रकाशोऽभिजल्पो वाचकशब्दोल्लेखस्तदनुषङ्गो यस्यास्ति सा तथा न भवति। वा[1]च्यं हि वाचकेन संयोज्येत। न च रागाद्यात्मा वा[1]च्यस्ततस्तत्प्रकाशो न शब्दसंगतः। (२४९)

अवेदकाः परस्यापि ते स्वरूपं कथं विदुः ।

ननु रागसुखादय आत्मगुणा[2]: **परस्य** बाह्यस्याप्यवेदनाज्ज्ञातत्वात् **ते स्वरूपं कथं विदुः**। वेदकस्य कदाचित् स्ववेदनं संभाव्येत। अवेदकं च न क्वचिदुपयोगि।

यदि न स्ववेदना रागादयस्तदा कथं वेदयन्त इत्याह (।)

एकार्थाश्रयिणा वेद्या विज्ञानेनेति केचन ॥२५०॥

एकोर्थ आत्मा आश्रयो रागादिभिः सह यस्यास्ति तेनैकार्थाश्रयिणा **ज्ञानेन वेद्या** रागादय **इति केचन** नै या यि का दयः। (२५०)

अत्राह (।)

---

[1] रागादिसुखादिषु स्वसम्वेदनमिन्द्रियानपेक्षत्वान्मानसं प्रत्यक्षमिति वृद्धिः। अत्र च नात्मसंयोगमात्रभावित्वं सुखादेर्दृष्टमिति दृष्टग्रहणात्।

[2] वैशेषिका ज्ञानाद् व्यतिरिक्तं सुखादिकमात्मगुणमाहुः। सुखादिज्ञानबाह्यमिति सांख्या एतदपाकरणार्थं मानसग्रहणं। सातत्विकं स्ववेदनं सर्व्वेन्द्रियकालिकत्वात्। धारावाहि च प्रत्यक्षसिद्धत्वात्। अविकल्पञ्च स्वप्ने स्पष्टभासात्। कामशोकादिष्वपि सप्रयोजनञ्च। विनानेन स्मृतेरयोगात्। स्वसम्वित्तेर्निर्विकल्पत्वं साध्यं सा च ज्ञानस्यापि नास्ति कुतः सुखादीनां।

[3] यादृशो यादृशादुत्पन्नो दृष्टस्तादृशोन्योपि तादृशादेव अन्यादृशस्तु यादृशा इति स्थिते।

१ तदतद्रूपिणो भावास्तदतद्रूपहेतुजाः ।
तत्सुखादि किमज्ञानं विज्ञानाभिन्नहेतुजम् ॥२५१॥

तद्रूपिणो विवक्षितैकरूपवन्तोऽ**तद्रूपिण** इतररूपवन्तो **भावा** यथाक्रमं **तद्रू**[१]पाद् दृष्टैकरूपाद्धेतोः सामग्रीलक्षणाज्जाता **अतद्रूपहेतुजाता** विलक्षणसामग्रीजाता भवन्तीति तावत् स्थितं। तत् तस्मादिमं न्यायमुल्लङ्घ्य **विज्ञानेन** सहा**भिन्न** एको हेतुरिन्द्रियविषयमनस्कारादिसामग्रीलक्षणस्तस्मा(त्) जातं **सुखादिकं** कस्मादज्ञानं समानसामग्रीप्रसूतत्वात् द्वयमपि ज्ञानं स्यान्न वा किञ्चित्। (२५१)

अभिन्नहेतुकतामेव समर्थयितुमाह (।)

सार्थे सतीन्द्रिये योग्ये यथास्वमपि चेतसि ।
दृष्टं जन्म सुखादीनां तत्तुल्यं मनसामपि ॥२५२॥

यस्य यदात्मीयं जनकं तस्मिन्निन्द्रिये **सार्थे** सविषये योग्ये कार्योत्प[२]दनं प्रति **चेतसि** समनन्तरप्रत्यये सति **सुखादीनामपि जन्म दृष्टं**। तद्यथास्वमिन्द्रियादिषु योग्येषु सत्सु जन्म दर्शनं **मनसां** ज्ञानाना**मपि तुल्यं**। अतस्तुल्यहेतुकत्वात् तुल्यजातीयतैव युक्ता नान्यथा क्वचिदेकता स्यात्। (२५२)

तुल्यहेतुकत्वेपि संस्कारादेर्नियामकत्वात् सुखादिकमज्ञानं स्यादित्याह (।)

असत्सु सत्सु चैतेषु न जन्माजन्म वा क्वचित् ।
दृष्टं सुखादेर्बुद्धेर्वा तत्ततो नान्यतश्च ते ॥२५३॥

असत्स्विन्द्रियादिषु दुःखादेर्बुद्धेर्वा जन्म न क्वचिदिष्टं। **सत्सु च एतेष्वि**न्द्रियादिषु अजन्म वा **सुखादेर्बुद्धेर्वा न क्वचिद् दृष्टं** (।) तत् तस्मात् तत इन्द्रियादेर्दृष्टसामर्थ्यात् कारणात् ते सुखबुद्धी जायेते । **अन्यतः** संस्कारादे**र्न ते** तस्य सामर्थ्यादर्शनात्। (२५३)

ख. सुखादिपरवेद्यतानिरासः

नन्वभिन्नहेतुकत्वे सुखदुःखादिभेदश्च न स्यादित्याह (।)

सुखदुःखादिभेदश्च तेषामेव विशेषतः ॥
तस्या एव यथा बुद्धेर्मान्द्यपाटवसंश्रयाः ॥२५४॥

सुखदुःखादिभेदश्चावान्तर**स्तेषामिन्द्रियादीनामेव** हेतूनां **विशेषतो**ऽवान्तरात्। **यथा तस्या बुद्धे**रेवान्तरहेतुविशेषात् **मान्द्यपाटवसंश्रयाः** परस्परसंभविनो भवन्ति(।)तस्मात् सुखादयो विज्ञानेनाभिन्नहेतुकत्वाद्विज्ञानस्वभावा एवेति[१] स्थितं। (२५४)

इदानीं परवेद्यतामेषां निषेद्धुमाह (।)

यस्यार्थस्य निपातेन ते जाता धीसुखादयः।
मुक्त्वा तं प्रतिपद्येत सुखादीनेव सा कथम् ॥२५५॥

यस्यार्थस्य स्त्र्यादेर्**निपातेन** सन्निधानेन **ते धीसुखादयो जाता**स्तं कारणभूतमाकारार्पणक्षमं **मुक्त्वा** सुखादीनेव सहभाविनो विषयलक्षणरहितान् सा बुद्धिः **कथं प्रतिपद्येत**। अकारणस्य विषयत्वेतिप्रसङ्गात्। (२५५)

अविच्छिन्नाथ भासेत तत्संवित्तिः क्रमग्रहे।
तल्लाघवाच्चेत्तत्तुल्यमित्यसंवेदनं न किम् ॥२५६॥

अथेन्द्रियज्ञानेन विषयग्रहस्तदनन्तरं मानसाध्यक्षेण सुखादिग्रह इति **क्रमग्रहे** स्वीक्रियमाणे **तयो**र्विषयसुखयोः **संवित्तिरविच्छिन्ना** यौगप[2]द्येन न **भासेत**। अस्ति च युगपत्प्रतिभासः परिस्फुटः। तयोर्बाह्यसुखग्राहिमनसोर्**लाघवात्** यौगपद्यप्रतिभासश्**चेत् तल्लाघवं** प्रतिक्षणमेकैकत्वसंवेदनाभावस्यापि **तुल्यमित्यसंवेदनमेव** साहित्यस्य **किं न** भवति। (२५६)

इन्द्रियबुद्ध्यैवैकया बाह्यसुखयोः सकृद्ग्रहणमिति चेत्। आह।

न चैकया द्वयज्ञानं नियमादक्षचेतसः।

न चैकया द्वयस्य ज्ञानं संभवति। **अक्षचेतसो**र्बाह्यरूपादिग्रहण एव **नियमा**न्नियतत्वात् **सुखा**[1]द्यात्मगुणग्रहणा[2]भावात्।

किञ्च (।)

सुखाद्यभावेप्यर्थाच्च जातेस्तच्छक्त्यसिद्धितः ॥२५७॥

नाकारणं विषयः **सुखाद्यभावेपि** केवलादर्थादिन्द्रियबुद्धेर्जातेरुत्पादात्। तस्य सुखादेरिन्द्रियबुद्धिजननं प्रति **शक्त्यसिद्धे**रविषयत्वं।[3] (२५७)

पृथक् पृथक् च सामर्थ्ये द्वयोर्नीलादिवत् सुखम्।
गृह्येत केवलं;

द्वयो रूपिसुखाद्योः **पृथक् पृथ**ग्ज्ञानोपपत्तौ **सामर्थ्ये** वाभ्युपगम्यमाने **नीलादिवत् केवलं सुखं गृह्येत**।

---

[1] सुखाद्यात्मनः संयोगजमनसा गृह्यते इत्युपगमात्।

[2] सुखादयो नात्मानं विदुरिति बुद्ध्या वेद्येरन्निति किं सहजया उत्तरकालया वा तत्र। सहिता व्यस्ताश्च यथा नीलादयो ज्ञानहेतुस्तद्वत् सुखादिर्विषयश्च स्यादिति द्वयं ग्रहणमविरुद्धमित्याह।

अयुक्तं चैतत्।

तस्य तद्धेत्वर्थमगृह्णतः ॥२५८॥

न हि तस्य सुखादेर्हेतुमर्थं स्त्र्यादिमगृह्णतः[1] (।२५८)

न हि संवेदनं युक्तमर्थेनैव सह ग्रहे।

सुखस्य संवेदनं युक्तं। अर्थेनैव सह सुखस्येन्द्रियधिया ग्रहे नास्ति दोष इति चेत्। न (।)

किं सामर्थ्यं सुखादीनां नेष्टा धीर्यत्तदुद्भवा ॥२५९॥

सुखादेरिन्द्रियबुद्धिजनने किमस्ति सामर्थ्यं येन तस्याः स विषयः सन् सह गृह्येत। यद्यस्मात्तदुद्भवा सुखादुद्भवा नेन्द्रियधीरिष्टा तस्मान्न तद्ग्राहिका। (२५९)

विनार्थेन सुखादीनां वेदने चक्षुरादिभिः।
रूपादिः स्त्र्यादिभेदोऽक्ष्णा न गृह्येत कदाचन ॥२६०॥

ततश्च कथमर्थसुखयोः सहवेदनं। अर्थेन विनैव चक्षुरादिभिश्चक्षुरादिज्ञानैः सुखादीनां वेदने चाभ्युपगम्यमाने स्त्र्यादेर्भेदो विशेषो रूपादिः सुखहेतुरक्ष्णा चक्षुर्ज्ञानेन(न)कदाचन गृह्येत। (२६०)

कस्मादेवमित्याह (।)

न हि सत्यन्तरङ्गेऽर्थे शक्ते धीर्बाह्यदर्शनी।
अर्थग्रहे सुखादीनां तज्जानां स्यादवेदनम् ॥२६१॥

अन्तरङ्गे सन्निहिते अर्थे क्षेत्रज्ञसमवेते सुखादौ शक्ते स्वग्राहिज्ञानोत्पादनक्षमे सति न हि बाह्यदर्शनी धीरर्थग्राहिणी युक्ता। बहिरङ्गो बाह्योर्थ इन्द्रियालोकादिसहकार्यपेक्षणात्। सुखादिस्तु न तत्सापेक्ष इति तस्माज्जाता धीस्तमेव गृह्णीयात्। इन्द्रियधियाऽर्थग्रहे स्वीक्रियमाणे सुखादीनां तज्जानामर्थदर्शनप्रसूतानामवेदनं स्यात्। इन्द्रियबुद्धिरर्थग्रह एवोपयुक्ता तत्कालमन्या च धीर्नास्ति पश्चात् ज्ञानान्तरकाले विषयबलभाविनः सुखादे[2]रभाव इति कथं वेदनं। (२६१)

धियोर्युगपदुत्पत्तौ तत्तद् विषयसम्भवात्।
सुखदुःखविदौ स्यातां सकृदर्थस्य सम्भवे ॥२६२॥

---

[1] अर्थग्रहणनिरपेक्षं न तत् सिद्धिकल्पं॥ [2] विषयाभावादेव।

विषयसुखग्राहिण्योर्द्वयोरिन्द्रियबुद्धिमनोबुद्ध्यात्मिकयोः। तस्य सुखहेतोर्दुःखहेतोश्च विषयस्य सम्भवात् युगपदुत्पत्तावभिमतायां सकृदर्थस्य सुखदुःखहेतोः सम्भवे सति सुखदुःखविदौ स्यातां। (२६२)

स्यादेतत् (।)

सत्यान्तरेप्युपादाने ज्ञाने दुःखादिसम्भवः।
नोपादानं विरुद्धस्य तच्चैकमिति चेन्मतम् ॥२६३॥

न केवलमर्थे सति किन्त्वर्थान्तरे समनन्तरप्रत्यये ज्ञान उपादाने सति
39a दुःखादिसंभवः। तच्चोपादानापेक्षं ज्ञानं विरुद्धस्य सुख'दुःखादेर्न कारणं भवितुमर्हतीति मतं चेत् (।२६३)

अत्राह (।)

तदज्ञानस्य विज्ञानं केनोपादानकारणं।
आधिपत्यं तु कुर्वीत तद्विरुद्धेपि दृश्यते ॥२६४॥

तद्विज्ञानमज्ञानस्य सुखदुःखादेरुपादानकारणं केन हेतुना सम्मतं। समानजातीयं कारणमुपादानं नान्यत्। न च सुखादिज्ञानमिष्टं। ज्ञानमज्ञानकार्ये आधिप[1]त्यं सहकारित्वं कुर्वीत। तदाधिपत्यं विरुद्धेपि का[2]र्ये दृश्यते। (२६४)

अक्ष्णोर्यथैक आलोको नक्तञ्चरतदन्ययोः।
रूपदर्शनवैगुण्यावैगुण्ये कुरुते सकृत् ॥२६५॥

यथा एक आलोको नक्तंचरस्य मनुष्यादेरक्ष्णो रूपदर्शनस्य वैगुण्यावैगुण्ये यथाक्रमं सकृत् कुरुते। (२६५)

तस्मात् सुखादयोर्थानां स्वसंक्रान्तावभासिनाम्।
वेदकाः स्वात्मनश्चैषामर्थेभ्यो जन्म केवलम् ॥२६६॥

यस्माद[3]न्येन सुखादीनां[1] वेदनं न घटते। तस्मात्सुखादयो ज्ञानात्मानः स्वस्मिन् स्वरूपे प्रतिबन्धद्वारेण संक्रान्तावभासनशीलाश्च येऽर्थानां तेषां वेदकाः। आत्मनश्चापरोक्षत्वाद्वेदकाः। अर्थसरूपस्यात्मनोऽपरोक्षतैव अर्थवेदनं स्ववेदनञ्च। न त्वन्यः कश्चिद् ग्रहणप्रकारः। ततश्चैषां सुखादीनामर्थसरूपाणामर्थेभ्यो जन्मैव केवलं ग्रहीतृत्वं नापरः कश्चिद् व्यापारः। (२६६)

---

[1] सिद्धान्त्येवाह (।) आधिपत्यमात्रं स्यात्।

[2] न च तावतोपादानत्वात्।

[3] महत्तत्त्वादिना।

अर्थात्मा स्वात्मभूतो हि तेषां तैरनुभूयते ।
तेनार्थानुभवख्यातिरालम्बस्तु तदाभता ॥२६७॥

अत एवार्थानुभवः कथं स्ववेदनमर्थज्ञानयोर्भेदा[2]त्तत्तद्वेदनयोश्च भेदस्य न्यायप्राप्तत्वादिति ब्रुवाणः प्रतिक्षिप्तः। तथा हि-तेषां सुखादीनामर्थात्मा अर्थाकारः प्रतिबिम्बसंक्रान्त्या स्वात्मभूतः स्वभावभूतस्तैः सुखादिभिरनुभूयतेऽपरोक्षत्वात्। तेनोपचारेणार्थस्य परभूतस्य प्रतिबिम्बहेतोरनुभवस्य ख्यातिः प्रसिद्धिः। ततश्च ज्ञानस्यालम्बोऽर्थालम्बनं तदाभता अर्थाकारत्वं विचार्यमाणमवशिष्यते न तु पारमार्थिकमालम्ब्यालम्बकत्वं नाम। (२६७)

ग. स्वसंवेदने सांख्यमतनिरासः

इदा[3]नीं सांख्यमतमुत्थापयन्नाह (।)

कश्चिद् बहिःस्थितानेव सुखादीनप्रचेतनान् ।
ग्राह्यानाह न तस्यापि सकृद्युक्तो द्वयग्रहः ॥२६८॥

कश्चिद् बहिःस्थितानेव न त्वात्मसमवायिनः। प्रधानपरिणामजत्वेन सुखदुःखमोहस्वभावत्वात् अर्थानप्रचेतनान् आत्मन एव चेतनत्वाद् बुद्धिदर्पणे जडा[3]त्मनि स्वच्छेऽर्थचेतनयोः प्रतिबिम्बसंक्रान्तिद्वारेण च्छायापत्त्या चेतनस्य ग्राह्यानाह (।) तस्यापि मते द्वयस्य सुखस्य नीलादेश्च सकृद् ग्रहो नियमेन न युक्तः। कदाचिद्रूपनिरपेक्षमपि रूपसुखमनुभूयेत। (२६८)

सुखाद्यभिन्नरूपत्वान्नीलादेश्चेत् सकृद् ग्रहः ।
भिन्नावभासिनोर्ग्राह्यं चेतसोस्तदभेदि किम् ॥२६९॥

सुखादेरभिन्न[4]रूपत्वान्नीलादेः सकृन्नियमेन ग्रहश्चेत्। भिन्नावभासिनोर्भिन्नाकारयोः सुखनीलचेतसोर्ग्राह्यं तत् किमभेदि इष्यते। सुखदुःखादीनां नीलपीतादीनाञ्च भिन्नमनोग्राह्यानामेकत्वमेवं स्यात्। (२६९)

किञ्च (।)

तस्याविशेषे बाह्यस्य भावनातारतम्यतः ।
तारतम्यञ्च बुद्धौ स्यान्न प्रीतिपरितापयोः ॥२७०॥

यदि नीलाद्येव सुखाद्यात्मकं तदा तस्य बाह्यस्य सुखदुःखाद्यात्मतयाऽविशेषे विशेषाभावे रुच्यरुचिविषयतया भावनायास्तारतम्यतः। तारतम्यञ्च बुद्धौ प्रीतिपरितापयोर्न स्यात्। न हि ग्राह्याविशेषे तज्ज्ञानं विशि[5]ष्यते। (२७०)

सुखाद्यात्मतया बुद्धेरपि यद्यविरोधिता ।
स इदानीं कथं बाह्यः सुखाद्यात्मेति गम्यते ॥२७१॥

बुद्धेरपि प्रधानपरिणामरूपाया भावनातारतम्यात् सुखाद्यात्म[1]ताविशेषाद् बाह्याविशेषेपि प्रीतिपरितापतारतम्यस्याविरोधितेष्यते। **यदि इदानीम**न्याभ्युपगमे **बाह्यो**ऽर्थः स सुखाद्यात्मेति कथं गम्यते। अनुभूयमानं सुखमन्यत्रासंभवद् बाह्ये व्यवस्थापनीयं। (२७१)

अग्राह्यग्राहकत्वाच्चेद् भिन्नजातीययाः पुमान्।
अग्राहकः स्यात् सर्व्वस्य ततो हीयेत भोक्तृता॥२७२॥

यदा तु बुद्धिरपि सुखात्मिका तदा किं बाह्यसुखकल्पनया। बाह्यमह[2]तोर-
39b सुखरूपत्वाच्च **भिन्नजातीययोर्ग्राह्यग्राहकत्वा**भावात् सु[5]खाद्यात्मता बाह्यस्य गम्यत इति चेत्[3]। **पुमान्** चेतनो निर्गुणत्वादसुखादिरूपो ग्राह्यस्याचेतनस्य सुखाद्यात्मकस्य सर्व्वस्य भिन्नजातीयत्वात् **अग्राहकः** स्यात्। ततोऽग्राह[4]कत्वात् **भोक्तृतास्य हीयते**। अनुभविता हि भोक्तोच्यतेऽनुभवाभावे कथं भोक्ता। (२७२)

कार्यकारणतानेन प्रत्युक्ताऽकार्यकारणे।
ग्राह्यग्राहकताभावाद् भावेन्यत्रापि सा भवेत्॥२७३॥

बुद्धिसुखयोर्ग्राह्यग्राहक(त्वा)भावात्। 'नाकारणं विषयः' इति कार्यकारणता। ततो ग्राह्य[6]स्य सुखाद्यात्मकत्वात् तत्कार्यया बुद्ध्यापि सुखाद्यात्मिकया[7] भवितव्यमिति परैरुक्ता **कार्यकारणता** सानेनातिप्रसङ्गेन **प्रत्युक्ता**। तथा हि भोक्तापि **ग्राहक** इति स च कार्यसुखाद्यात्मकः कथं **स्यात्**। अपि चाकार्यकारणे बुद्धिसुखे ग्राह्यग्राहकतायाः कार्यकारणतानिबन्धनाया अभावात्। **ग्राह्यग्राहकस्वभावात्** कार्यकारणभावस्य च **भावे**ऽभ्युपगम्यमानेऽन्यत्रात्मविषय[6]योरपि **सा** कार्यकारणता स्यात्। ग्राह्यग्राहकताया भावात्। (२७३)

---

[1] **नीलादि सुखादि च भिन्नमेव। नीलसंप्रहर्षणाकारयोर्भेदात्।**

[2] **प्रधानान्महान्महतोहंकारस्ततः पञ्च शब्दादीनि ततः पञ्चाकाशादीनि पञ्च कर्म्मेन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि मनश्च ... सांख्यस्य। ग्राह्यग्राहकत्वाभावः प्रसज्येद(?ता)स्ति स न स्यात्।**

[3] **विषयबुद्ध्योः।**

[4] **न बाह्यं ज्ञाने संक्रामति स्वरूपेण वेद्यते वाऽन्याबाहप्रसङ्गात्।**

[5] **बुद्ध्या कृतो विषयाकारः पुमांसमध्यारोहति ततोस्य भोक्तृत्वं।**

[6] **विजातीययोरपि।**

यस्मात्सुखादेर्बाह्यस्य भावनातस्तारतम्यानुयोगयोगः।

तस्मात्त आन्तरा एव ,

तस्मात्सुखादय आन्तरा ज्ञानस्वभावा अबाह्या अभ्युपगन्तव्याः।

किञ्च (।)

सम्वेद्यत्वाच्च चेतनाः ।
संवेदनं न यद् रूपं न हि तत्तस्य वेदनम् ॥२७४॥

सम्वेद्यत्वाच्च हेतोस्ते **चेतनाः**। तथा हि सम्वेदनं तद्रूपं यद्विषयस्वरूपं न भवति **तत्संवेदनं** तस्य विषयस्य **वेदनं** यस्मान्न भवति। न ह्यविषयस्वरूपं प्रतिविषयं भेदव्यवस्थां कर्त्तुमर्हतीति साकारं ग्राहकं। तथा च साकारं ज्ञानमेव सुखमस्तु तदुपधायकं तु बाह्यमयुक्तं। भावनाविशेषेण सुखादिवेदनस्याविशेषदर्शनात्। बाह्याधीनत्वे च तदयोगात्। (२७४)

स्यादेतद् (।)

अतत्स्वभावोऽनुभवो बौद्धांस्तान् सन्नवैति चेत् ।
मुक्त्वाभ्यस्तस्मृताकारां संवित्तिं बुद्धिरत्र का ॥२७५॥

भावनातस्तारतम्ययोगिनस्तान् बुद्ध्यात्मकसुखादीन् **अतत्स्वभावोऽ**मुख्याद्याकारो**ऽनुभवः सन्नवैति** प्रत्येतीति[2] **चेत्**।[1] **संवित्तिमभ्यस्ताकारां** हर्षविषादाकारां **स्मृताकारा**मतीतसुखादिकल्पनारूपां सौमनस्यलक्षणां **मुक्त्वा अत्र** संवेदनावसरे **का** परा **बुद्धि**रनुभूयते। यस्याः सुखाद्यात्मकत्वमध्यवसायात्मकत्वञ्चेष्यते। (२७५)

तांस्तानर्थानुपादाय सुखदुःखादिवेदनम् ।
एकमाविर्भवद् दृष्टं न दृष्टं त्वन्यदन्तरा ॥२७६॥

तांस्तानर्थानिष्टाननिष्टा**नुपादाया**श्रित्यै**कं सुखदुःखादिवेदनमाविर्भवद् दृष्टं अन्यद्** बुद्धिरूपम**न्तरा** विषयसंवेदनयोरन्तराले **न दृष्टं**। (२७६)

संसर्गादविभागश्चेदयोगोलकवह्निवत् ।
भेदाभेदव्यवस्थैवमुच्छिन्ना सर्ववस्तुषु ॥२७७॥

बुद्धिचेतनयोः **संसर्गादयोगो**[3]**लकवह्न्योरिवाविभागो** भेदानुपलब्धिरिति **चेत्**। **एवं** भिन्नाकारानुभवेऽप्यभेदकल्पनायां[4] **सर्ववस्तुषु भेदाभेदव्यवस्थोच्छिन्ना** स्यात्। (२७७)

---

[1] स्वप्रक्रियामात्रदीपनमेतत्।   [2] बुद्धिः।
[3] अयःपिण्डमग्निदीप्तं।   [4] तथा एकाकारेऽप्ययोगोलकवत्संसर्गकल्पनायां।

तथा हि (।)

अभिन्नवेदनस्यैक्यं यन्नैवं तद् विभेदवत् ।
सिध्येदसाधनत्वेस्य न सिद्धं भेदसाधनम् ॥२७८॥

अभिन्नमेकाकारं **वेदनं** यस्य तस्यैक्यं **यन्नैवं** भिन्नवेदनं **तद्विभेद**[1]**वत् सिध्येत्**(।) अस्यैकाकारज्ञा[2]नस्याभेदप्रत्य**साधनत्वे** तद्विपरीतभिन्नाकारवेदनं **भेद-साधनमसिद्धं**। (२७८)

भिन्नाभः सितदुःखादिरभिन्नो बुद्धिवेदने ।
अभिन्नाभे विभिन्ने चेत् भेदाभेदौ किमाश्रयौ ॥२७९॥

सां[2]ख्यस्य तु सितदुःखादिर्भिन्नाकारोऽभिन्न इष्टः। **बुद्धिवेदने** त्व**भिन्ना-भे विभिन्ने** इष्टे **चेत्**। **भेदाभेदौ किमाश्रयौ** किं निमित्तौ ते व्यवस्थापनीयौ । (२७९)

ननु वे[3]दनाचेतनासंज्ञादीनां चैत्तानां महाभूमिकादीनां सकृदुत्पन्नानां भेदः परस्परं[4] प्रतीयते। अथ चास्ति। तद्वद्बुद्धिसुखयोरपि स्यादित्याह।[5]

तिरस्कृतानां पटुनाप्येकदाऽभेददर्शनात् ।
प्रवाहे वित्तिभेदानां सिद्धा भेदव्यवस्थितिः ॥२८०॥

पटुना सुखदुःखा[6]दीनां वेदनास्कन्धसंगृहीतेन चैत्तेन **तिरस्कृतानाम**भिभूतानां संज्ञादीना**मेकदाऽभेददर्शनात्**। **प्रवाहे** चित्त[7]सन्ताने सुखाद्यभावकाले स्व[8]रू-पेणोपलक्षितानां **भेदव्यवस्थितिः सिद्धा**। रवेरुदये तारका अनुपलक्षिता अपि निशायामुपलक्ष्यमाणा भेदेन व्यवस्थाप्यन्त एव।[8] तस्माज्ज्ञानात्मानः स्ववेदनाश्च सुखादय इत्याख्यातं स्ववेदनं॥ × × ॥ (२८०)

(४) योगिज्ञानप्रत्यक्षम्

योगिज्ञानमाख्यातुमाह (।)

प्रागुक्तं योगिनां ज्ञानं तेषां तद् भावनामयम् ।
विधूतकल्पनाजालं स्पष्टमेवावभासते ॥२८१॥

---

[1] विभेदोस्यास्तीति कृत्वा। [2] भेदाभेदनिबन्धनाभावमाह।
[3] वैभाष्या वेदनादिसंप्रयुक्तविप्रयुक्तवादिनः प्रत्याहुः। [4] एकैकस्योपलब्धेः।
[5] नैष दोषः। [6] यदा कमनीये तृष्यति अन्यत्र द्वेष्टि रज्यते विरज्यते।
[7] कदाचित्तिरस्कारेपि चित्ताभिसंस्कारकाले चेतना वेद्यत एव यतः।
[8] नैवं प्रवाहेपि बुद्धिसंवेदनयोर्भेदवेदनमस्ति।

प्राक् प्रथमपरिच्छेदे[1] [7] योगिनां ज्ञानं सत्यविषयमुक्तं। तेषां योगिनां भावनामयं भावनाहेतुनिष्पत्तिकं तत् ज्ञानं सत्यस्वरूपविषयत्वेन विभूतकल्पनाजालम विकल्पत्वाच्च स्पष्टं विशदज्ञेयाकारमेवावभासते। (२८१)

भावनाभवं कथं स्पष्टमित्याह (।)

कामशोकभयोन्मादचौरस्वप्नाद्युपप्लुताः ।
अभूतानपि पश्यन्ति पुरतोवस्थितानिव ॥२८२॥

कामश्च शोकश्च भयञ्च तैरुन्मादाश्चौरस्वप्नादयश्चेति कामशोकभयोन्माद-
चौरस्वप्नादिभिरुपप्लुता भ्रान्तास्तेऽभूतानप्यर्थान् भावना[2]वशात् पुरतोऽवस्थिता- 402a
निव प[3]श्य[3]न्ति। यस्मात्तदनुरूपां प्रवृत्तिं चेष्टन्ते।(२८२)

भवतु भावनाजं स्पष्टमविकल्पं तु कथमित्याह (।)

१ न विकल्पानुबद्धस्यास्ति स्फुटार्थावभासिता ।

न विकल्पेनानुबद्धस्य संस्तुतस्य ज्ञानस्य स्फुटार्थावभासितास्ति।

ननु विप्लववशात् विकल्पकमपि स्वप्ने स्पष्टाभं ज्ञानं भवतीत्याह (।)

स्वप्नेपि स्मर्यते स्मार्त्तं न च तत्तादृगर्थवत् ॥२८३॥

स्वप्नेपि स्मार्त्तं स्मरणं किञ्चिदुत्पद्यते। न च तत्प्रबोधावस्थायां तादृगर्थवत्तादृशो निर्व्विकल्पेनानुभूतोऽर्थस्तादृशार्थेन युक्तं स्मर्यते। किन्तर्हि अस्पष्टार्थमेव स्वप्नस्मरणं स्मर्यते। (२८३)

नन्वभूतार्थभावनाब[1]लजं भवतापि स्पष्टाभमविकल्पञ्च सिद्धान्ते नेष्यते इति तेन सह विरोध इत्या[4]ह (।)

अशुभा पृथिवी कृत्स्नाद्यभूतमपि वर्ण्यते ।
स्पष्टाभं निर्विकल्पञ्च भावनाबलनिर्मितम् ॥२८४॥

अशुभा विनीलकविपूयकास्थिसंकलादिका पृथ्वीकृत्स्नादि भूमयत्वादि अभूतमसत्यमपि भावनाबलेन निर्मितं स्पष्टाभं निर्विकल्पकञ्चास्माभिर्वर्ण्यते इति नास्ति सिद्धान्तविरोधः। (२८४)

---

[1] योगिनामप्यागमविकल्पाव्यवकीर्णमर्थमात्रदर्शनं प्रत्यक्षमिति ख्यायते।
[2] यद् भाव्यते तत् स्फुटं स्यादित्यस्य दृष्टान्तोयं श्लोकः। [3] अनुमेयं।
[4] द्विधा स्वप्नज्ञानं स्पष्टमेकमन्यदतीतस्वप्नाकारं।

तस्माद् भूतमभूतं वा यद् यदेवाभिभाव्यते ।
भावनापरिनिष्पत्तौ तत् स्फुटाकल्पधीफलं ॥२८५॥

यतो भावनाया भाव्यस्पष्टतायामाधिपत्यं। **तस्माद् भूत**मार्यसत्यादि **अभूत**मशुभादि **यद्यदेवा**त्यन्तं **भाव्यते**। तद् भाव्यमानं **भावनायाः** सादरनिरन्तरदीर्घकालप्रवर्त्तितायाः **परिनिष्पत्तौ**[2] **स्फुटा कल्पधीः** सा फलं यस्य तत्तथा। (२८५)

तत्र प्रमाणं सम्वादि यत्; प्राङ् निर्णीतवस्तुवत् ।
तद् भावनाजं प्रत्यक्षमिष्टं शेषा उपप्लवाः ॥२८६॥

तत्र भावनाबलभाविषु स्पष्टानिर्विकल्पेषु **यत्संवादि** उपदर्शितार्थप्रापकं तद् भावनाजं प्रत्यक्षं **प्रमाणमिष्टं**।

किमिवेत्याह (।)

प्राक् प्रथमपरिच्छेदे **निर्णीतं वस्तु** सत्यचतुष्टयं तस्मिन्निव। यथा आर्यस[1]त्यविषयं भावनाबलजं संवादित्वात्प्रत्यक्षं प्रमाणमेवमन्यदपीदृशं। **शेषा**[2] अयथार्था **उपप्लवा** भ्रमा यथा अशुभा पृथ्वीकृत्स्नादिप्रत्ययाः। (२८६)

कल्पनापि स्वसंवित्ताविष्टा ना[3]र्थे विकल्पनादिति व्याख्यातुमाह[3] (।)

शब्दार्थग्राहि यद् यत्र तज्ज्ञानं तत्र कल्पना ।
स्वरूपञ्च न शब्दार्थस्तत्राध्यक्षमतोऽखिलम् ॥२८७॥

शब्दार्थग्राहि अन्यव्यवच्छेदस्य ग्राहकं **यज्ज्ञानं यत्र** विषये **तज्ज्ञानं तत्र कल्पनोच्यते**। ज्ञानानां **स्वरूपञ्च** स्वलक्षणात्मकं **न शब्दस्यार्थो** विषयोऽतो वाच्यत्वात्तत्र स्वरूपेऽखिलं ज्ञानमविकल्पत्वा**दध्यक्षं**। उक्तं चतुर्विधं प्रत्यक्षं॥ ×× ॥ (२८७)

७. प्रत्यक्षाभासचिन्ता

प्रत्यक्षाभासमिदानीं वक्तव्यं।

त्रिविधं कल्पनाज्ञानमाश्रयोपप्लवोद्भवम् ।
अविकल्पकमेकञ्च प्रत्यक्षाभं चतुर्विधम् ॥२८८॥

(ध्रौ)

[1] अव्यतिभिन्नार्थो नरव्यापितार्थे उक्तः। [2] मात्रशब्दव्यवच्छेद्याः।
[3] अत्रापि स्मृतिरस्तीति निर्विषयत्वं स्फुटयति।

त्रिविधं कल्पनाज्ञानं[1] प्रत्यक्षाभं मरीचिकायां जलाध्यवसायि भ्रान्तिज्ञानं संवृतौ वि[2]संवादिव्यवसायसा[4]वृतज्ञानं पूर्व्वदृष्टैकत्वकल्पनाप्रवृत्तं लिङ्गानुमेयादिज्ञानं। **अविकल्पकञ्च एकं प्रत्यक्षाभं**। कीदृशमाश्रयस्येन्द्रियस्योपप्लवस्तिमिराद्युपघातस्तस्माद् **भवो** यस्य तत्तथा। एवञ्च **चतुर्विधञ्च** प्रत्यक्षाभासं। (२८८)

नन्वविकल्पकं प्रत्यक्षं। ततस्त्रयमपीदं सविकल्पकत्वादेकः प्रत्यक्षाभासः। तत् किं भ्रान्तिज्ञानं मृगतृष्णिकायां जलावसायि[1] संवृतिसतो द्रव्यादेर्ज्ञानं[1] अनुमानं लिङ्गज्ञानं[1]आनुमानिकं[5] लिङ्गिज्ञानं [1]स्मार्त्तं स्मृतिः[1]आभिलापिकं[1]चेति विकल्पप्रभेद आचार्यं दि ग्ना गे नोक्त इत्याह (।)

अनक्षजत्वसिद्ध्यर्थमुक्ते द्वे भ्रान्तिदर्शनात्।
सिद्धानुमादिवचनं साधनायैव पूर्व्वयोः ॥२८९॥

द्वे सांवृतारोपितयोः कल्पनाज्ञानेऽ**नक्षजत्वस्या**निन्द्रियत्वस्य **सिद्ध्यर्थं** भेदे**नोक्ते**। परेषां तयोरक्षजत्वभ्रान्तिदर्शनाद् घटोयं द्वौ[1] कम्पत इत्यादि। जलमिदमिति च व्यवसायात्मक**मिन्द्रियप्रत्यक्षमेव** प्रतिपद्यत इति परो मन्यते तन्निरासार्थं द्वयोरुपादानं। अनिन्द्रियत्वेन स्मृतिबलभावित्वेन सिद्धं च तद**नुमादि** च तस्य **वचनं पूर्व्वयोः** संवृतारोपितकल्पनयोरेवा**नक्षजत्वसाधनाय**। तथा हि यत्पूर्व्वानुभूतसमयस्मृतिभावि न तत्प्रत्यक्षं। यथाऽनुमानादि। अनुभूतसमयस्मृतिसापेक्षा चावयविजलादिकल्पना इति **विरुद्धोपलब्धिरुक्ता**। (२८९)

ननु सांवृतारोपितकल्पनायाः **कथं**[6] प्रत्यक्षताशङ्केत्याह (।)

संकेतसंश्रयान्यार्थसमारोपविकल्पने।
न प्रत्यक्षानुवृत्तित्वात् कदाचिद् भ्रान्तिकारणम् ॥२९०॥

बहूनां रूपादीनामेकार्थकारित्वख्यापनार्थं घट इत्यादिशब्दनिवेशः स संश्रयो हेतुर्यस्याः सा **संकेत**[8]**संश्रया**कल्पना दृश्यमानान्मरीचिनिचयादेरन्यस्य जलादेरा-

---

[1] "भ्रान्तिसंवृतिसत् ज्ञानमनुमा(ना)नुमानिकं। [प्रमाणसमु० १।८।] ३।
स्मार्ताभिलापिकञ्चेति प्रत्यक्षाभं सतैमिरं"॥ व्याचष्टे॥
संकेताश्रयकल्पना घटादि। अर्थान्तरारोपकल्पना मरीचिषु जलं। परोक्षार्थकल्पनाऽनुमानानुमानिकादिषु सम्बन्धकालदृष्टैकत्वेन वृत्ता॥

[2] सत्त्वं द्रव्यं घटसंख्याक्षेपणसत्ता घटत्वादिषु।

[3] कल्पनमपि स्वसम्वित्तावध्यक्षं स्वसम्वेदनत्वात् सुखादिवत्।

[4] संकेतः परमाणुषु। संख्यासमन्वयव्यवच्छेदेन।

रोपितस्य कल्पना। अन्यार्थकल्पना। ते एते कल्पने प्रत्यक्षानन्तरभावित्वेन प्रत्यक्षानुवृत्तित्वादात्मन्यपि कदाचिदविमर्शकानां प्रत्यक्षता भ्रान्तिकारणं भवतः। (२९०)

यथैवेयं परोक्षार्थकल्पना स्मरणात्मिका।
समयापेक्षिणी नार्थं प्रत्यक्षमध्यवस्यति ॥२९१॥

40b अतो यथैवेयमनुमानानुमानिकादिपरो[1]क्षार्थकल्पना पूर्व्वं गृहीतसमयापेक्षिणी सती स्मरणादिरूपा प्रत्यक्षं प्रत्यक्षविषयमर्थं ना(ध्य)वस्यति। किन्तु कल्पितमेव गृह्णाति (।२९१)

तथानुभूतस्मरणमन्तरेण घटादिषु।
न प्रत्ययोनुयँस्तच्च प्रत्यक्षात् परिहीयते ॥२९२॥

तथा संकेतकाले व्यवहारलाघवार्थं कल्पितस्य द्रव्यादेरनुमानभूतस्य पश्चात्स्मरणमन्तरेण घटादिषु घटोऽयमित्याद्येकवस्त्ववसायी प्रत्ययो न भवति। तच्च संकेतितमारोपितं चार्थमनुयन् घटोऽयं जलमिति च प्रत्ययः प्रत्यक्षात् प्रत्यक्षत्वात् परिहीयते। तस्य वस्तुविषयत्वात् संकेतापेक्षस्य च वि[2]पर्ययात्। (२९२)

अपवादश्चतुर्थोत्र तेनोक्तमुपघातजम्।
केवलन्तत्र तिमिरमुपघातोपलक्षणम् ॥२९३॥

सतैमिरमिति चतुर्थो हेत्वाभासः कल्पनारहितत्वेनातिप्रसक्तायाः प्रत्यक्षताया अपवादः। अभ्रान्तत्वस्य लक्षणैकदेशत्वोपलक्षणत्वं च न तु कल्पनापोढत्वनिराकृतस्योदाहरणमिदं। केवलं सतैमिरमित्यत्र तिमिरं सबाह्योपघातस्य ज्ञानविकृतिहेतोरुपलक्षणं। तेनान्ये[1]न्द्रियविकारजमिन्द्रियजञ्च निर्व्विकल्पं प्रत्यक्षाभासं सि[3]ध्यति (।२९३)

मानसं तदपीत्येके तेषां ग्रन्थो विरुध्यते।
नीलद्विचन्द्रादिधियां हेतुरक्षाण्यपीत्ययम् ॥२९४॥

तद् द्विचन्द्रादिज्ञानमपि मानसं मनोभ्रम इत्येके[3] आ[2]चार्याः। तेषामेवं वादिनां नीलद्विचन्द्रादिधियामक्षाण्यपि हेतुरित्येतदर्थवाचको ग्रन्थो विरुध्यते। ग्रन्थः पुनरयं यावच्चक्षुरादीनामप्याक्षमनस्त्वप्रसङ्गः। तेपि हि परमार्थ-

---

[1] श्रोत्रादि। [2] उक्तं।

[3] कणादादयः।

तोऽन्यथा विद्य[1]माना नीलाद्याभासस्य द्विचन्द्राद्याभासस्य च ज्ञानस्य कारणी-भवन्तीति। (२९४)

स्यादेतत् (।)

पारम्पर्येण हेतुश्चेदिन्द्रियज्ञानगोचरे।
विचार्यमाणे प्रस्तावो मानसस्येह कीदृशः ॥२९५॥

मानसस्य प्रत्य[2]क्षस्येन्द्रियं पारम्पर्येण हेतुः। तेन विरोधाभावश्चेत्[3] वाद वि धि प्र करणे इन्द्रियज्ञानस्य प्रत्यक्षस्य गोचरे[4]विचार्यमाणे मानसस्य विकल्पस्य इहावसरे कीदृशः प्रस्तावः। येन परम्परया तद्धेतुरिन्द्रियमुच्यते। (२९५)

किम्वैन्द्रियं यदक्षाणां भावाभावानुरोधि चेत्।
तत्तुल्यं विक्रियावच्चेत् सैवेयं किं निषिध्यते ॥२९६॥

तिमिरज्ञानं भ्रममनिच्छतोपि किं कीदृशमैन्द्रियज्ञानमिष्यते। यदक्षाणां भावा-भावयोरनुरोधि स्वभावाभ्यामनुवर्तकं तदैन्द्रियमिति चेत्। तत इन्द्रियभावाभा-वानुरोधित्वं तैमिरिकज्ञानस्यापि तुल्यं (।) न हीन्द्रियव्यापारमन्तरेण तैमिरि-कज्ञानमुत्पद्यते। इन्द्रि[3]यविकारेण विक्रियावत् ज्ञानमैन्द्रियं चेत् द्वि[4]चन्द्रादिज्ञानानां तिमिरादीन्द्रियविकारेण विक्रिया (।) सैवेयमभूतार्थोपदर्शनात्मिका भ्रान्तत्वनिमि-त्तमुक्ताऽस्माभिः किं निषिध्यते। (२९६)

सर्पादिभ्रान्तिवच्चास्याः स्यादक्षविकृतावपि।
निवृत्तिर्न निवर्त्तेत निवृत्तेप्यक्षविप्लवे ॥२९७॥

यदि च द्विचन्द्रादिधीर्मानसी भ्रान्तिस्तदा सर्पोचितदेशे मन्दमन्दालोके रज्ज्वादौ संस्थानसाम्यग्रहात् उत्पन्नायाः सर्पादिभ्रान्तेरिव मरीचिषु जलभ्रान्तेरिव यथा प्रत्यक्षं विचारात्। अस्य(ा) द्विचन्द्रादिभ्रान्तेरक्षविकृतावपि सा निवृत्तिः स्यात्। अक्षविप्लवो हि न तस्या हेतुः[5] (।) ततश्च सत्यपि तस्मिन् विमर्शान्निवर्तते सर्पबुद्धिरिव तथा ह्यक्षविप्लवेपि तिमिरादौ निवृत्तेपि तत्त्वमविचारयतो न निवर्तते तद्द्विचन्द्रबुद्धिः। अक्षविप्लवस्य तत्कारणत्वाभावात्। अकारणनिवृत्तौ च निवृत्त्ययोगात्। (२९७)

किञ्च (।)

कदाचिदन्यसन्ताने तथैवार्प्येत वाचकैः।
दृष्टस्मृतिमपेक्षेत न भासेत परिस्फुटम् ॥२९८॥

---

[1] अजाजीपुष्पतुल्येनासरूपकत्वेन।
[2] तदनन्तरजत्वात्।
[3] यदुक्तं दिग्नागेन बौद्धं प्रत्येतत्।
[4] अथ पूर्वकं हित्वा।

यथानुभवं समदेशकालस्यान्यस्य चित्तसन्ताने यथा अहिरहिरित्युपदर्शनेन सर्पभ्रान्तिरर्प्यते। **तथा** द्विचन्द्रादिभ्रान्तिरपि तस्या वाचकैः शब्दैरर्प्येत सामग्रीतुल्यत्वात्। तिमिरस्य चाहेतुकत्वात्। अपि च(।) यथा मरीचिषु तरङ्गजलसमासु पूर्व्वदृष्टजलस्मरणसापेक्षा जलभ्रान्तिः। तत्र द्विचन्द्रादिभ्रान्तिरपि मानसीत्वात् दृष्टचन्द्रद्वयस्मृतिमपेक्षेत। न चेयं स्मरणसापेक्षा चक्षुर्व्विस्फारणमात्रेण स्फरणात्। [1]तथा मानसीत्वात् **परिस्फुटं** सुव्यक्तग्राह्याकारा **न भासेत।**[2] जलादिभ्रान्तिरिव। (२९८)

सुप्तस्य जाग्रतो वापि यैव धीः स्फुटभासिनी।
सा निर्व्विकल्पोभयथाप्यन्यथैव विकल्पिका ॥२९९॥

तस्मात्सुप्तस्य जाग्रतोपि वा यैव धीः स्फुटावभासिनी व्यक्तग्राह्याकारा **सा**
412 **निर्व्विकल्पा**ऽभ्युपगन्तव्या। **अन्यथैव** ह्यस्फुटावभासिनी धीरुभयथा सुप्तस्य जाग्रतो
पि वा **कल्पिका** युक्ता। (२९९)

यत एवं (।)

तस्मात्तस्याविकल्पेपि प्रामाण्यं प्रतिषिध्यते।
विसंवादात्तदर्थं च प्रत्यक्षाभं द्विधोदितम् ॥३००॥

तस्मात् कल्पनापोढमित्युक्ते तिमिरज्ञानस्या**विकल्पे** निर्व्विकल्पत्वेपि सति **प्रामाण्यं** प्रत्यक्षात्मकं प्राप्तं सतैमिरमित्यपवादेन **विसम्वादात् प्रतिषिध्यते।** संवादलक्षणत्वात्प्रामाण्यस्य। **तदर्थ**मुपप्लुतज्ञाननिवृत्त्यर्थं चाचार्य दिङ्नागेन **प्रत्यक्षाभं** संक्षेपतो **द्विधो**क्तं सविकल्पमविकल्पञ्च। उक्तं प्रत्यक्षाभं ॥XX॥ (३००)

८. प्रमाणफलचिन्ता

प्रमाण[1]फलव्यवस्थां कर्तुमाह।

क्रियासाधनमित्येव सर्व्वं सर्व्वस्य कर्म्मणः।
साधनं न हि तत्तस्य साधनं या क्रिया यतः ॥३०१॥

क्रियायाः साधनं हेतुरित्ये**व न हि सर्व्वं** कारणं **सर्व्वस्य कर्म्मणः** क्रियायाः **साधनं** करणं (।) किन्तर्हि तद्वस्तु **तस्य** कर्मणः **साधनं** करणं **या क्रिया यतः** पदार्थाद-

---

[1] "न विकल्पानुबद्धस्य स्पष्टार्थप्रतिभासिता"।

[2] कल्पनापोढवचनादेव निवृत्तेः। अभ्रान्तत्वे यत्नवैर्थ्यं स्यात्।

व्यवधानेन भवति स तस्याः कारणमुच्यते। ततश्चेन्द्रियादेः प्रमितिं प्रत्यव्यवहित-साधकत्वाभावात् न प्रमाणं। (३०१)

किन्तर्हि प्रमाणमस्तीत्याह (।)

तत्रानुभवमात्रेण ज्ञानस्य सदृशात्मनः।
भाव्यन्तेनात्मना येन प्रतिकर्म्म विभज्यते ॥३०२॥

तत्र रूपादौ कर्मणि **ज्ञानस्यानुभवमात्रेणानुभवात्मनो सदृशात्मनस्तुल्यरूपस्य**[1] **तेनात्मना** स्वरूपेण प्रतिविषयं व्यतिरेकिणा **भाव्यं येन प्रतिकर्म्म** प्रतिविषयज्ञानं **विभज्यते**। नीलस्येदं पीतस्येदमिति। अन्यथानुभवमात्रतया सर्व्वत्र विषये सदृशं ज्ञानं प्रतिविषयं कथं भेदेन व्यवस्थापयितुं शक्येत। (३०२)

स्यादेतदिन्द्रियादेर्हेतोः सव्यापा[1]रतादिलक्षणो विशेषो ज्ञानानां भेदेन नियामकमित्याह (।)

अनात्मभूतो भेदोस्य विद्यमानोपि हेतुषु।
भिन्ने कर्मण्यभिन्नस्य न भेदेन नियामकः ॥३०३॥

हेतुष्विन्द्रियादिषु भेदो विशेषः सव्यापारतादिलक्षणो **विद्य**[2]**मानोप्यस्य** ज्ञान[2]स्यानुभवमात्रात्मतया भिन्नस्य **भिन्ने कर्म्मणि** नीलादौ ग्राह्ये **भेदेन नियामको** न युक्तः। कस्मादित्याह (।) **अनात्मभूतः**। ज्ञानास्वरूपत्वादिन्द्रियस्य विशेषः प्रतिकर्म्म न भेत्तुमर्हति। (३०३)

तस्माद् यतोस्यात्मभेदादस्याधिगतिरित्ययम्।
क्रियायाः कर्मनियमः सिद्धा सा तत्प्रसाधना ॥३०४॥

तस्मादस्य ज्ञानस्यात्मभेदात् **यतोऽस्या**र्थस्येयमधिगतिरिति क्रियाया अधिगतेः **कर्मणि** वेद्ये **नियमः सा** क्रिया **तत्प्रसाधना** तत्करणाऽभ्युपगन्तव्या। (३०४)

स्यादेतद् (।) इन्द्रियादिरेव स्वभेदाद् भेद[3]को ज्ञानस्य प्रतिविषयमधिगते-र्नियामकः। ततश्चानुभवात्मत्वादविषय एवासिद्ध इत्याह (।)

अर्थेन घटयत्येनां न हि मुक्त्वार्थरूपताम्।
अन्यः स्वभेदाज्ज्ञानस्य भेदकोपि कथञ्चन ॥३०५॥

---

[1] आविलतादि। [2] विषयसारूप्यानधिगमे निराकारवादिनः सर्व्वं ज्ञानं बोधरूपतामात्रेणाविशिष्टं विषयाधिगते हेतुरिति स्थितिः।

एतामधिगतिमर्थरूपतामर्थसरू[1]**पतां मुक्त्वा न** ह्यन्यः कश्चिन्द्रियादिः **स्वभेदात् कथञ्चन** केनापि प्रकारेण **ज्ञानस्य भेद**[2]**कोप्यर्थेन** ज्ञेयेन **घटयति** योजयति नीलस्येयमधिगतिः पीतस्य चेयमित्यादि। तथा हि यद्यपि प्रत्यर्थं प्रतीन्द्रियञ्च ज्ञानानामस्ति भेदः तथापि विषयसारूप्याभावे स एव विशेषोऽशक्यनिर्देशः। अथ विशेषोप्यधिगतेरेव व्यवस्थाप्यत इति चेत्। ननु तस्या एव[3] व्यवस्थापकमिष्यते। न चाव्यस्थिते व्यवस्थापके व्यवस्थाप्यसिद्धिः। ननु न सर्वत्र परशुव्यापारदृष्टिपूर्व्विकाच्छिदासिद्धिः। छिदादर्शनादपि परशुव्यापारव्यवस्थितेः। एवमिहाप्यधिगतिपूर्व्विकायां प्रमाणस्थितौ न दोषः। **असमानमेतत्**। तथा हि परशुच्छिदयोः कार्यकारणभावविशेषः क्रियाकरणभावः। अधिगतिज्ञानात्मभूतविशेष[4]योस्तु व्यवस्थाप्यव्यवस्थाकभाव एषितव्यः। उभयोरपि ज्ञानस्वरूपात्मत्वात्। तत्र कारणमज्ञातमपि स्वकार्यं निर्वर्तयतीति कार्यदर्शनाच्च तद्व्यवस्था युक्तैव। व्यवस्थापकस्तु नानुपलक्षितो व्यवस्थाप्य व्यवस्थायां क्षमते। न ह्यप्रतीतं कल्प्यमानं **आश्वस्त्यं**[5] **व्यवस्थापयति**। (३०५)

तस्मात्प्रमेयाधिगतेः साधनं मेयरूपता।
साधनेऽन्यत्र तत्कर्मसम्बन्धो न प्रसिध्यति ॥३०६॥

तस्मात्प्रमेयाधिगतेः फलभूतायाः व्यवस्थाप्यायाः **साधनं** प्रमाणं **मेयरूपता**। अथ न सारूप्यं तस्य प्रतिविषयं भिन्नस्य सूपलक्षणत्वात् सारूप्यात्पुनरन्यत्र **साधने** तस्याः क्रियायाः **कर्म्मसम्बन्धो** नीलस्येयमधिगतिः पीतस्य चेत्यादि **न सिध्यति**। इन्द्रियाधिगतिविशेषस्य सम्भवेप्यनुभवमात्रात्मकज्ञानस्याविशेषकत्वायोगात्। ज्ञानगतस्यापरविशेषस्य लक्षणभेदेनानुपलक्षणात्। (३०६)

सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलम्।

सा **चाधिगतिरनुभवस्वभावा ज्ञानस्यात्मभूतैव। तेन** प्रमाणान्नार्थान्तरं **फलं**। प्रमेयमेव फलमित्यर्थः।

ग्राह्यग्राहकभावोपि भाक्त एवेति दर्शयितुमाह (।)

दधानं तच्च तामात्मन्यर्थाधिगमनात्मना ॥३०७॥

---

[1] अत्रैव तादात्म्यात्।   [2] इन्द्रियमाविलं ज्ञानञ्च तथा।

[3] अधिगतेरेव व्यवस्थापकं सारूप्यस्य।

[4] सारूप्यं।   [5] आश्वस्तस्तस्य भावः।

तच्च ज्ञानमात्मनि तामर्थ[1]सरूपतां दधानं बिभ्रद् अर्थस्याधिग[1]मनात्मना-ऽधिगमलक्षणेन (२०७)

सव्यापारमिवाभाति व्यापारेण स्वकर्मणि ।
तद्वशात्तद्व्यवस्थानादकारकमपि स्वयम् ॥२०८॥

व्यापारेण सव्यापारमिव स्वकर्म्मणि ग्राह्ये आभाति[2]। व्यापारमपि वस्तुतो-ऽकारकमपि स्वयं तद्वशान्मेयसारूप्यवशात्तस्याधिगमस्य व्यवस्थानात्। (२०८)

यथा फलस्य हेतूनां सदृशात्मतयोद्भवाद् ।
हेतुरूपग्रहो लोकेऽक्रियावत्वेपि कथ्यते ॥३०९॥

यथा लोकेपि हेतूनां सदृशात्मतया सदृशरूपतयोद्भवात्। फलस्याक्रियावत्वेपि हेतुरूपग्रहणव्यापाराभावेपि हेतुरूपग्रहः कथ्यते पितू रूपं गृहीतं सुतेनेत्यादि। अतोऽ[2]र्थरूपतां मुक्त्वाऽधिगतिसाधनमन्यदयुक्तं। (३०९)

आलोचनाक्षसम्बन्धविशेषणधियामतः ।
नेष्टम्प्रामाण्यमेतेषां व्यवधानात् क्रियाम्प्रति ॥३१०॥

अत आलोचनस्यार्थालोचनमा[3]त्रस्य जात्यादिविशिष्टनिश्चयफलं प्रति। अक्षसम्बन्धस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्यालोचनफलं प्रति विशेषण(स्य) वेद्यविशेष्यबुद्धि-फलं प्रति प्रामाण्यं साधनत्वं नेष्टं। एतेषामालोचनार्थसम्बन्धविशेषणज्ञानानां क्रियायामधिगतिविषयसारूप्येण व्यवधानात्। (३१०)

व्यवस्थानेपि साधकतमत्वं स्यादिति चेत्। आह।

सर्वेषामुपयोगेपि कारकाणां क्रियाम्प्रति ।
यदन्त्यं भेदकं तस्यास्तत् साधकतमं मतम् ॥३११॥

---

[1] यदाकारमुत्पद्यते तत्र प्रमाणमुपचर्यते।

[2] विना हि क्रियां न करणं। अर्थतत् क्रियाव्याप्यं कर्म चेति विषयाधिगतिः कर्मव्यापारः प्रतिपत्तृधर्मत्वादस्या एतया हि विषयो व्याप्यते। व्यवसायवशाच्च कर्तृगतापि विषयगता व्यवस्थाप्यते यथाध्यवसायं सर्वव्यवहारवृत्तेः (।) तत्र च साधकतमस्वव्यापारेण तदानुकूल्योत्पत्त्या अर्थसारूप्यं करणमिति कर्त्ता कर्म करणं क्रिया चेति चतुष्टयमुक्तं ज्ञेयं।

[3] प्रथमं जगति किमप्येतदित्यालोचनं। नागृहीतविशेषणा विशेष्ये धीः (।) विशेषणं जातिगुणक्रियादयः।

सर्व्वेषां[१] **कारकाणां** साक्षात्पारम्पर्येण **क्रियां प्रत्युपयोगेपि** तेषु मध्ये **यत्कारक-मन्त्यं** कारकान्तरेणाव्यवहितव्यापारं सत् क्रिया**भेदकं तत्तस्याः साधकतमं मतं** नान्यत्। (३११)

तथा हि (।)

सर्वं सामान्यहेतुत्वादक्षाणामस्ति नेदृशम् ।
तद्भेदेपि ह्यतद्रूपस्यास्येदमिति तत्कुतः ॥३१२॥

अक्षाणां तावदीदृशं साधकतमत्वं **नास्ति सर्व्वं सामान्यहेतुत्वात्।** [१]सर्व्वज्ञानसाधारणहेतुत्वात्। अवान्तराधिगतिभेदकत्वानुपपत्तेः। तेषामिन्द्रियाणां प्रमादाविलत्वादि**भेदेपि** ज्ञानस्यातद्रूपस्य विषयसारू[२]प्यरहितस्य **इदमस्य** ग्राहकमिति ग्राहकत्वं यदिष्यते **तत्कुतः**। (३१२)

एतेन शेषं व्याख्यातं विशेषणधियां पुनः ।
अतादूरुप्ये न भेदोपि तद्वदन्यधियोपि वा ॥३१३॥

एतेनाक्षाणामसाधनत्वदर्शनेन **शेष**मालोचनार्थसम्बन्धादि **व्याख्यातं**। तदप्यर्थ-सारूप्यरहितमसाधनं।[३] सारूप्ये च स्वीकर्तव्ये तदेवाव्यवहितत्वात् साधनमस्तु। **विशेषणधियां पुनरयमधिको** दोषः। **अताद्रूप्ये** विशेषणसारूप्याभावे विशेष्यधियः सकाशा**द्भेदोपि** न स्यात्। द्वयोरप्याकाररहितत्वेन भेदस्थित्यनुपप[५]त्तेः। ततश्चैका प्रमाणमन्या च फलमिति कुतः। अथ सारूप्यं विशेषणधियो भेदकमिष्यते। एवं च सति तदेव प्रमाणं फलं च स्यात्। अर्थसरूपत्वादधिगतिरूपत्वाच्च। **तद्वद्** विशेषण-बुद्धेरिव **अन्य**[३]बुद्धेर्विषयसारूप्यं फलात्मकञ्चेष्यतां। (३१३)

किञ्च (।)

नेष्टो विषयभेदोपि क्रियासाधनयोर्द्वयोः ।
एकार्थत्वे द्वयं व्यर्थं न च स्यात् क्रमभाविता ॥३१४॥

क्रियासाधनयोर्विषयभेदोपि नेष्टः सर्व्वस्य। न ह्यन्य[४]त्र परशुव्यापारश्छिदा चान्यत्र। इह तु विशेषणे प्रमाणव्यापारः क्रिया च विशेष्य इति भि[४]न्नविषयता कथमिष्टा।

---

[१]नीलादेः। [२]अस्येदमित्यालोचनमित्यसिद्धेः। [३]विशेष्यबुद्धेः।
[४] द्वे ज्ञाने विशेषणविशेष्यभिन्नविषये इति विशेषणे तदधिगमरूपतया व्यापृतं विशेष्ये।

अथैतद्दोषतया द्वयोः क्रियासाधनयोः क्रमभाविनोरेकार्थत्वे एकविषयत्वे च स्वीक्रियमाणे द्वयं भिन्नं प्रमाणं फलं च व्यर्थं विशेषणज्ञानं प्रमाणं फलं चास्तु विषयस्वरूपत्वादधिगमस्वभावाच्च। ततः परं तु विशेष्यज्ञानमधिगताधिगन्तृत्वादनुपयुक्तं। न चैकविषययोर्ज्ञानयोः क्रमभावितास्ति विषयस्य तज्जननशक्तस्य क्रमेण स्वकार्यजननविरोधात्। (३१४)

सकृदुत्पत्तावेव विशेषणविशेष्यधियोः प्रमाणफलता भविष्यतीति चेत्। 422a
आह (।)

साध्यसाधनताभावः सकृद्भावे ;

सकृद् भावे साध्यसाधनतायाः अभावः। कार्यकारणभावविशेषत्वेन तस्या इ[1]ष्टत्वात्।

नन्वेवमाकाराधिगमयोरेकज्ञानात्मत्वेपि प्रमाणफलताऽनुपपन्नेत्याह (।)

धियोंशयोः।
तद्व्यवस्थाश्रयत्वेन साध्यसाधनसंस्थितिः ॥३१५॥

धियोऽंशयोराकाराधिगमलक्षणयोः **साध्यसाधनसंस्थितिः** क्रियाकरणव्यवस्था। **तद्व्यवस्थाश्रयत्वेना**कारवशेनाधिगतिविशेषव्यवस्थानात्। नास्त्यत्र कार्यकारणात्मकः क्रियाकरणभावः किं तु[2] व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावः। स च तादात्म्येप्यविरुद्धः। (३१५)

अर्थसन्निकर्षोपि न प्रमाणमित्याह (।)

सर्वात्मनापि सम्बद्धं कैश्चिदेवावगम्यते।
धर्मैः स नियमो न स्यात् सम्बन्धस्याविशेषतः ॥३१६॥

बाह्यं **सर्व्वात्मना** सर्व्वैराकारैरिन्द्रियादिभिः **सम्बद्धमपि कैश्चिदेव धर्म्मै**र्नीलत्वादिभि**र्गम्यते** न त्वणुपुञ्जत्वादिभिः[3]। **स एष** ग्रहणस्य **निय**[3]**मो न स्यात्**। **सम्ब**[4]**न्धस्या**पि गतिस्थितिहेतोर**विशेषतः**। (३१६)

---

[1] प्रमाणादन्यफलवादिना।

[2] विज्ञानमेव हि विषयप्रतिभासमुत्पद्यमानं ग्राह्यग्राहकभेदवदुपलक्ष्यते तेन बाह्योर्थोस्तीति नार्थाधिगतिरूपा काचित् क्रियास्ति, या प्रमाणफलत्वेन व्यवस्थाप्यत इति वृत्तिः। प्राप्यकारीन्द्रियपक्षे सर्व्वात्मना विषयस्पर्शात् सर्व्वथावसायः स्यात् सारूप्ये तु यावन्मात्रेण प्रतिबिम्बस्तावतो ग्रहान्न दोषः।

[3] सन्निकर्षप्रमाणत्वे। [4] सन्निकर्षस्य।

तद्भेदेपि भेदोयं यस्मात्तस्य प्रमाणता ।
संस्काराच्चेदताद्रूप्ये न तस्याप्यव्यवस्थितेः ॥३१७॥

यस्मादिन्द्रियसन्निकर्षादेः प्रामाण्यमयुक्तं **तत्त**स्मा**दभेदेपि** सन्निकर्षाद्यविशेषेपि यस्मान्नियामकात् तज्ज्ञानस्या**यं भेदो** नीलस्येदं ज्ञानं पीतस्य चेदमित्या[2]दि **तस्य प्रमाण**ता युक्ता। स च आकार एवेति स एव प्रमाणं ज्ञानजातज्ञानहेतोः **संस्कारा**ज्ज्ञानस्य कैश्चिदेव धर्मैर्ग्रहणनियम इति चेत् **न**(।) **तस्य** संस्कारस्याप्य-**ताद्रूप्ये** विषयासरूपत्वे**ऽव्यवस्थितेः**। (३१७)

यदाकारं ज्ञानं स्यात्तस्यानुभवः संस्कारश्च भवेत्। तस्माच्च ग्रहणप्रति-नियमः। अनुभवस्थित्यभावे तु सर्व्वमव्यवस्थितं।

क्रियाकरणयोरैक्यविरोध इति चेदसत् ।
धर्मभेदाभ्युपगमाद् ;

क्रियाकरणयोरधिगमाकारयोरैकात्म्ये **विरोध इति चेत्**। **असदेतत्**। **धर्म-भेदस्य** व्यावृत्त्युपक[3]ल्पितस्या**भ्युपगमात्**। अनाकारव्यावृत्तिः प्रमाणं। अनधिगति-व्यावृत्तिश्च फलमिति नानयोरैक्यं।

कथन्तर्ह्युक्तं (।) "सा च तस्यात्मभूतैव तेन नार्थान्तरं फलमि" (२।३०७) त्याह (।)

वस्त्वभिन्नमितीष्यते ॥३१८॥

परमार्थतो ज्ञानात्मकं **वस्त्वभिन्नमितीष्यते**। (३१८) न तु कल्पितधर्मद्वारेणपि।

किं पुनस्तत्त्वत एव साधनाद् भिन्नाऽधिगतिश्छि दादिवन्नेष्यत इत्याह (।)

एवं प्रकारा सर्व्वैव क्रियाकारकसंस्थितिः ।
भावस्य भिन्नाभिमतेष्वप्यारोपेण वृत्तितः ॥३१९॥

सर्वैव क्रियाकारकयोः **संस्थिति**र्व्यवस्था **एवं प्रकारा** कल्पितैव **भिन्नाभि-मतेष्वपि** दारुपरश्वादिषु क्रियाकरणभाव[4]स्या**रोपेण वृत्ति**तः। न हि तत्रापि कार्य-कारणवस्तुद्वयव्यतिरिक्ता क्रियाऽस्ति। द्विधाभूतं काष्ठमेवातद्व्यावृत्त्या भेदान्तर-प्रतिक्षेपेण छिदेत्युच्यते। तत्कारणेषु च पुरुषकरपरश्वादिषु सामग्र्यन्तरवर्त्तिनः कराच्छिदायाः अनुत्पत्तेः परशोरसाधारणं सहकारित्वमुपदर्शयितुमतद्व्यावृत्त्या करणव्यपदेशः। न तु क्रियाकरणत्वमन्यदेव कार्यकरणाभ्यां। अधिगमाकार-योस्तु व्यवस्थाप्यव्यवस्थापकभावः क्रियाकरण[5]भावः (।) यथा यः कम्पते सोऽश्व इति (।) उक्ता प्रमाणफलव्यवस्था॥ × × ॥ (३१९)

९. विज्ञप्तिमात्रताचिन्ता

(१) अर्थसंवेदनचिन्ता

क. अर्थसंविद्

इदानीं यो गा चा रो वेद्यवेदकभावमपश्यन् सौ त्रा न्ति कं पृ[1]च्छति।

कार्थसंविद् ;

कार्थस्य संवित् ज्ञानमुच्यते।

अत आह (।)

यदेवेदं प्रत्यक्षं प्रतिवेदनम् ।

यदेवेदं प्रत्यक्षमनुभवसिद्धं **प्रतिवेदनं** नीलाद्याकारेण प्रतिनियतं वेदनं **प्रति**सन्ताननियतं वा सैवार्थसंविदुच्यते।

तदर्थवेदनं केन ताद्रूप्याद् व्यभिचारि तत् ॥३२०॥

ननु **तत्** प्रतिनियतं **वेदन**मनुभूयमानमर्थस्य **वेदनं केन** हेतुनोच्यते स्वप्रकाशात्मकत्वात् स्व[a]वेदनमेव तद्युक्तं नार्थवेदनं। तस्य सर्व्वथा परोक्षत्वात् **ताद्रूप्या**दर्थसरूपत्वात् ज्ञानमर्थवेदनमिति चेत्। तदर्थसारूप्य**व्यभि**[2]**चारि,** द्विचन्द्रकेशोण्डूकज्ञानाद्याकारस्यार्थमन्तरेणापि भावात्। (३२०)

अथ सोनुभवः कास्य

अथानुभाव्याभावे **सोऽनुभवः** प्रत्यात्मवेद्योऽस्य ज्ञानस्य न कर्म्मणि व्यवस्थापनीयः। न हि कर्मरहिता क्रिया क्वचिदस्ति।

अत्राह (।)

तदेवेदं विचार्यते ।

यदुच्यते व्यवहर्तृभिरिदमनेनानुभूयते इति **तदेवेद**मस्माभि**र्विचार्यते**। ज्ञानं स्वप्र[a]काशमुपलभ्यते प्रकाशश्चोच्यत इत्ययुक्तं। 42b

---

[1] अन्तर्ब्बहिस्तोर्थ्या दूषिता(:।) प्रमाद्वयं प्रमेयद्वैविध्यादुक्तं प्रत्यक्षलक्षणञ्च। सौत्रान्तिकप्रमाणं सारूप्यं बाह्योर्थः प्रमेयोधिगतिः फलं व्यवस्थाप्याधुना विज्ञप्तौ प्रमाणफलव्यवस्थां निर्दिदिक्षुः "स्वसम्वित्तिः फलञ्चात्र तद्रूपो ह्यर्थनिश्चयः" इति सम्वित्तिं व्याख्यातुमाह सौत्रान्तिकं। [2] अविस्मास्पद।

यच्चार्थसारूप्यमनुभवनिबन्धनमुक्तं तदप्यसम्भवीति दर्शयन्नाह (।)

सरूपयन्ति तत् केन स्थूलाभासञ्च तेऽणवः ॥३२१॥

ते परस्परं भिन्ना **अणवः** तज्ज्ञानं **स्थूलाभासं** स्थूलाकारं केन रूपेण **सरूपयन्ति**[1]। यदणुस्वरूपमस्थूलमस्ति न तत् ज्ञानारूढं। यच्च ज्ञानारूढं स्थौल्यं नाणुषु तदस्ति। (३२१)

तन्नार्थरूपता तस्य सत्यार्थाव्यभिचारिणी।
तत्सम्वेदनभावस्य न समर्था प्रसाधने ॥३२२॥

तस्मात्तुल्यज्ञानस्य **नार्थरूपता**ऽस्ति। सत्यां वार्थरूपतायां व्यभिचारिणी सा द्विचन्द्रज्ञानादिषु। ततश्च **तत्संवेदनभावस्या**र्थसंवेदनत्वस्य **प्र**[2]**साधने**षु साऽर्थरूपता **न समर्था**। न केवलादर्थसारूप्यादर्थसंवेदनत्वं येन व्यभिचारः स्यात्(।) किन्तर्हि सारूप्यतदुत्पत्तिभ्यां(।) ते च द्विचन्द्रज्ञानादीनां न स्तः। चन्द्रद्वयस्याभावात् तदुत्पत्तेरयोगात्। (३२२)

एतदेवाह (।)

१ **तत्सारूप्यतदुत्पत्ती यदि सम्वेद्यलक्षणम्।**
सम्वेद्यं स्यात् समानार्थं विज्ञानं समनन्तरम् ॥३२३॥

तेन ग्राह्येण सारूप्यं तस्मादुत्पत्तिः स्वसम्वेद्यस्य लक्षणं यदि संमतं तदापि **समनन्तरं ज्ञान**मुत्तरज्ञानेन **समानार्थं** समानग्राह्यं **संवेद्यं स्यात्**। तत्सरूपतदुत्पत्त्योः संभवात्। (३२३)

ख. दृश्यदर्शने प्रत्यासत्तिविचारः

स्यादेतत्(।)

इदं दृष्टं श्रुतम्वेदमिति यत्रावसायधीः।
न तस्यानुभवः ;

सा[3]रूप्यतदुत्पत्तिमत्त्वेपीदं **दृष्टं श्रुतम्वे**[3]**दमिति यत्रावसायधी**रुत्पद्यते **तस्य** **सोऽनुभवो** नान्यस्य। न च समनन्तरप्रत्यये दृष्टश्रुतमध्यवसायो भवति तन्न ग्राह्योऽसौ।

अत्राह (।)

सैव प्रत्यासत्तिर्विचार्यते ॥३२४॥

---

[1] अवयवी सौन्त्रान्तिकेनैव निरस्तः।
[2] पूर्वानुभूतस्मरणं। [3] स्मार्तमेवं प्रयोगः।

दृश्यदर्शनयोः सैव प्रत्यासत्तिर्विचार्यतेऽस्मा[1]भिः। (३२४)

दृश्यदर्शनयोर्येन तस्य तद् दर्शनम्मतम्।
तयोः सम्बन्धमाश्रित्य द्रष्टुरेष विनिश्चयः ॥३२५॥

येन प्रत्यासत्तिसम्भवेन तस्य बाह्यस्य तज्ज्ञानं दर्शनं मतं। तयोर्दृश्यदर्शनयोः सम्बन्धं प्रत्यासत्तिमाश्रित्य द्रष्टुः पुरुषस्यैवं दृष्टं श्रुतं वेदमित्यर्थनिश्चयः। तत्सारूप्यतदु[2]त्पत्तिलक्षणा च प्रत्यासत्तिः समनन्तरप्रत्ययेपि समानेति तन्निबन्धनो दृष्टश्रुताध्यवसाय(ो)पि तत्र स्यादित्यर्थः। (३२५)

आत्मा स तस्यानुभवः स च नान्यस्य कस्यचित्।
प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वमपि तस्य तदात्मता ॥३२६॥

तस्माद्वेद्यरहितस्तस्य ज्ञानस्य स नीलादिरूप आत्मानुभवः (।) स चानुभवो नान्यस्य कस्यचिद् बाह्यस्य। तस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षप्रतिवेद्यत्वमपि यदुच्यते। सा तदात्मताऽपरोक्षानुभवात्मता। (३२६)

नान्योनुभाव्यस्तेनास्ति तस्य नानुभवोपरः।
तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् स्वयं सैव प्रकाशते ॥३२७॥

यथा च स्वरू[2]पादन्यो बुद्धया अनुभाव्यो नास्ति। तथा तस्य ज्ञानस्य चापरोऽनुभवो नास्ति। तस्य[3] [4]ज्ञानग्रहण[4]स्यापि तुल्यार्थचोद्यत्वात्। स ह्यन्यत्वनिबन्धनो ग्राह्यग्राहकभावः। तच्चानुपपन्नमित्युक्तं। ततस्मात्तत् ज्ञानमपरोक्षतयोत्पन्नं स्वयं प्रकाशते। नान्येन प्रकाश्यते। (३२७)

ग. नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिः

कथं तर्हि नीलाद्यनुभवप्रसिद्धिरित्याह (।)

नीलादिरूपस्तस्यासौ स्वभावोनुभवश्च सः।
नीलाद्यनुभवात् ख्यातः स्वरूपानुभवोपि सन् ॥३२८॥

---

[1] ज्ञानज्ञेययोः पृथगिष्टे न तादात्म्यं तद्रूपेर्येऽसत्यपि तद्रूपज्ञानात् न तदुत्पत्तिः विषयव्यवस्थाश्रय इदं परामर्शः परामर्शाच्च तद्विषयव्यवस्था।

[2] ग्राह्यग्राहकत्वायोगात्। [3] ग्राह्यत्वस्य।

[4] यत् स्वसम्विद्रूपं तन्निरालम्बनं यथा स्वप्नज्ञानं स्वविद्रूपञ्च जाग्रत्पीति तन्मात्रानुबन्धित्वा(त्) स्वभावहेतुरुक्त (:।) एतेन अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति नासिद्धत्वं।

तस्य ज्ञानस्य नीला[1]दिरूपोऽसौ स्वभावोऽनुभवः प्रकाशात्मकश्च सः। तेन स्वरूपानुभवोपि सन्नीलाद्यनुभवात् तथा संप्रसिद्धिः। (३२८)

प्रकाशमानस्तादात्म्यात् स्वरूपस्य प्रकाशकः।
यथा प्रकाशोभिमतस्तथा धीरात्मवेदिनी ॥३२९॥

यथा प्रकाशस्तादात्म्यात् प्रकाशात्मकत्वात्[4] परनिरपेक्षः **प्रकाशमानः स्वरूपस्य प्रकाशकोऽभिमतः। तथा धीः** परनिरपेक्षा प्रकाशात्मनोत्पन्ना प्रकाशमानाऽ**स्मवेदिनीति** उपचारादुच्यते। (३२९)

तस्याश्चार्थान्तरे वेद्ये दुर्घटौ वेद्यवेदकौ।
अवेद्यवेदकाकारा; यथा भ्रान्तैर्निरीक्ष्यते ॥३३०॥
विभक्तलक्षणग्राह्यग्राहकाकारविप्लवा।

चकारो हेतौ। यस्मात्तस्या धियोऽर्थान्तरे **वेद्ये वेद्यवे(द)काकारौ दुर्घटौ**(।) तस्माद् वस्तुतोऽ**वेद्यवेदकाकारा** सा बुद्धिर्नीलप्रकाशात्मनोत्पन्ना तथा प्रकाशते। न तु तत्र कश्चिद् ग्राह्यस्य ग्राहकस्य चाकारः समस्ति। कथं तर्हि ग्राह्यग्राहकप्रतिभासव्यव[6]सायावित्याह (।) **भ्रान्तै**रप्रहीणद्वयवासनाविप्लवै**र्यथा विभक्तलक्षणौ ग्राह्यग्राहकाकारावेव विप्लवौ** यस्याः सा तादृशी **निरीक्ष्यते** विभाव्यते भ्रान्तदर्शनानुरोधेन (। ३३०)

घ. *ग्राह्यग्राहकप्रतिभासव्यवसायः*

तथा कृतव्यवस्थेयं केशादिज्ञानभेदवत् ॥३३१॥

तथा ग्राह्यग्राहकभेदेन **कृतव्यवस्था** स नीलादिबर्हिर्देशं ग्राह्यमान्तरञ्च संवेदनं ग्राहकमिति विप्लव एव **केशादिज्ञानभेदवत्**। न हि केशोण्डुकज्ञानविशेषस्य ग्राहकवद् ग्राह्यः केशावयवोस्ति (।) किं तर्हि केशाभासः प्रकाश एव
43a के[7]वलः। (३३१)

यदा तदा न संचोद्यग्राह्यग्राहकलक्षणा।
तदान्यसम्विदोभावात् स्वसम्वित् फलमिष्यते ॥३३२॥

विप्लववशाच्च ग्राह्यग्राहकभेदेन बुद्धिर्यदा व्यवस्थाप्यते **तदा न सं**[8]**चोद्य**-

---

[1] कल्पितः कर्मकर्त्रादीति वाच्यं।

[8] न संचोद्ये ग्राह्यग्राहकलक्षणे यस्याः।

ग्राह्यग्राहकलक्षणा सा। न हि वस्तुतो ग्राह्यग्राहकभावः सम्भवति। न च विप्लववशाद्वस्तुव्यवस्था केशद्विचन्द्रादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात्(।) यदा च न ग्राह्यग्राहकता विज्ञप्तिमात्रतायां तदान्यस्य ग्राह्यस्य संविदो ज्ञानस्याभावात् स्वसंवित् फलमिष्यते। (३३२)

ङ. बाह्यार्थनिरासः

यदि बाह्योनुभूयेत को दोषो नैव कश्चन।
इदमेव किमुक्तं स्यात् स बाह्योर्थोनुभूयते ॥३३३॥

ननु यदि बाह्योऽर्थो ज्ञानेनानुभूयते तदा को दोषः। येन स्वसंवित् फलमिष्यते।

आह (।) यद्यनुभूयते त[1]दा नैव कश्चन दोषः। अनुभव एव तु बाह्यस्य नास्तीत्युच्यते। तथा इदमेव किमुक्तं स्या[1]त् 'बाह्योऽर्थो ज्ञानेनानुभूयत' इति[2] (३३३।)

यदि बुद्धिस्तदाकारा सास्त्याकारविशेषिणी।
सा बाह्यादन्यतो वेति विचारमिदमर्हति ॥३३४॥

यदि बुद्धिस्तदाकारा वा बाह्यसरूपेत्युच्यते। सत्यमस्ति सा बुद्धिराकारविशेषिणी नीलानीलाद्याकारविशेषयुक्ता। किंतु सा बुद्धिर्बाह्यादर्थाज्जायेतान्यतो वासनाप्रतिनियमाद्वा इति विचारमिदमर्हति। न तावद् बुद्धिव्यतिरेकिणाऽर्थः कश्चिद्धेतुतयोपलभ्यते। बुद्धिस्वरूपमात्रवेदनात्। कादाचि[?]त्कतया तु कारणं तस्याः किञ्चिद् व्यवस्थापनीयं तच्च बाह्यं वासना वा स्यात् उभयथाप्युपपत्तेः। (३३४)

दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात्तद्ग्रहे ग्रहाद्। उत्पादादिष्विव ५
दर्शनं नीलनिर्भासं;

तत्र दर्शनेन ज्ञानेनोपाधिना विशेषणेन रहितस्य नीलादेरग्रहात्[3] तस्य ग्रहे च नीलस्य ग्र[3]हात् सहैव नीलधियोर्व्वेदनात् द[4]र्शनं नीलाविनिर्भासं नीलाकारं

---

[1] रिक्तं पश्यन् पृच्छति परं।

[2] यदि निराकारा बुद्धिर्व्विषयोऽर्थान्तरं तदा सम्बन्धासिद्धेः।

[3] तथा नीलाकारस्याग्रहे ज्ञानाग्रहात्। [3] नीलग्रहे दर्शनाच्च।

[4] न हि ज्ञाने द्वावनुभवौ किन्तु स्वोपलम्भ एव ज्ञानस्यापि।

व्यवस्थितं। यत्तावत् नीलादिकं बाह्यमित्युच्यते। तज्ज्ञानेन सहोपलम्भनियमात् तदभिन्नस्वभावं द्विच[1]न्द्रादिवत्।

कस्तर्हि नास्तीत्याह (।)

नार्थो बाह्योस्ति केवलम् ॥३३५॥

बाह्यो नीलादि[2]**रर्थः केवलं नास्ति**। तत्साधकत्वेनाभिमतस्याध्यक्षस्यासामर्थ्यात्। (३३५)

एवन्तर्हि ज्ञानस्य गजाद्याकारस्यालोकादिनिमित्तान्तरसद्भावेपि देशकालादिप्रतिनियमदर्शनात् अर्थो [2]व्यवस्यतीत्याह (।)

कस्यचित् किञ्चिदेवान्तर्व्वासनायाः प्रबोधकम्।
ततो धियाम्विनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥३३६॥

कस्यचिज्ज्ञानस्य गजाद्याकारस्य **किञ्चिदेव** ज्ञानम**न्तर्व्वासनायाः** समनन्तरप्रत्यया[3]न्तरवर्त्तिन्या नियतज्ञानजननयोग्यतालक्षणायाः **प्रबोध**[4]**कं** कार्योत्पादनाभिमुख्यकारकं। **ततः** प्रबोधकवशात् **धियां** नियताकार[5]तया **विनियमः**। **न बाह्यार्थव्यपेक्षया** (।) को हि विशेषो बाह्यो वा नियामकः प्रतिभासस्य प्रबुद्धवासनाविशेषः समनन्तरप्रत्ययो वा। तत्र वासनायाः सामर्थ्यं स्वप्नादावुपलब्धं। न तु बाह्यस्य नित्यपरोक्षत्वात्। न तथापि परोक्षस्य बाह्यस्य साधकस्याभावेपि नाभावस्थितिरिति चेत्। प्रतिभासमानं ज्ञानं बाह्यं तु न प्रतिभासत एवेति तावतैवाभिमतसिद्धेः। साधकप्रमाणरहितपिशाचायमानबहिरर्थनिषेधेनास्माकमादरः। यदि तु[5] तन्निषेधनिर्ब्बन्धो गरीयान् सांशत्वानंशत्वकल्पनया परमाणुप्रतिषेधे आ चा र्यी यः पर्येशि(?। षि)तव्यः। (३३६)

च. *विज्ञानद्वैरूप्यम्*

तस्माद् द्विरूपमस्त्येकं यदेवमनुभूयते।
स्मर्यते चोभयाकारस्यास्य सम्वेदनं फलम् ॥३३७॥

यस्माद् बाह्योऽर्थो **नानुभूयते तस्मा**देकं विज्ञानं अविद्योपप्लुतत्वात् **द्विरूपं** बोधरूपं नीलादिरूपञ्चास्ति। यत् यस्माज्ज्ञानमेवं द्वयाकारतयाऽनुभूयते स्ववेदनेन यथा-

---

[1] भ्रान्त्या। **[2] प्यस्तीति। अन्यथा सदा सर्वत्र ज्ञानं स्यात्। यथा बीजादि सदा स्थितोपि कार्यकारी।**

[3] आलयाख्य। **[4] आलयपरिणतेः सहकारिज्ञानं।**

नुभवं कालान्तरे स्मर्यते च (।) यथा चान्यस्य संवेदनाभावात्। उभयाद्याकारस्य नीलाद्यनुभवरूपस्य संवेदनं फलं। तदेवं प्रमेयो ग्राह्याकारः प्रमाणं ग्राहकाका[1]रः[2] फलं स्वसंविदिति दर्शितं भवति।[3] (३३७)

छ. अर्थसंवित्फलम्

यदा निष्पन्नतद्भाव इष्टोनिष्टोपि वा परः।
विज्ञप्तिहेतुर्विषयस्तस्याश्चानुभवस्तथा ॥३३८॥

यदा बहिरर्थवादेपि **परो** बाह्योऽर्थ **इष्टोऽनिष्टोऽ**[4]**पि वा निष्पन्नतद्भावो** भावनावशाद् व्यवस्थितेष्टानिष्टभावः सरूपाया **विज्ञप्तेर्हेतुः सन् विषयो** भवति। तदा **तस्या** विज्ञप्तेस्तथा इष्टानिष्टाकारेणानुभवो विषयस्य **चानुभव** उच्यते। तेन विषयसारूप्यं प्रमाणमर्थसंवित् फलमु[5]क्तं। (३३८)

अथवा विज्ञानवादेप्यविरुद्धमित्याह (।)

यदा सविषयं ज्ञानं ज्ञानांशेर्थव्यवस्थितेः।
तदा य आत्मानुभवः स एवार्थविनिश्चयः ॥३३९॥

यदा ज्ञानस्यांशे आकारे विप्लववशात् **अर्थ**[6]**स्य व्यव**[7]**स्थितेर्ज्ञानं सविषय**मि[8]ष्टं। **तदा य आत्मनो** ज्ञानाकारस्यानुभवः **स एवार्थस्य निश्चयः** संवेदनमिष्यते 43b (।) ततश्च वि ज्ञा न वा दे प्य[9]र्थाकारः प्रमाणमर्थसंवित्फलमविरुद्धं। (३३९)

यदीष्टाकार आत्मा स्यादन्यथा वानुभूयते।
इष्टोनिष्टोपि वा तेन भवत्यर्थः प्रवेदितः ॥३४०॥

---

[1] "सव्यापारप्रतीतत्वात् प्रमाणं फलमेव सत्। प्रमाणसमु. ३।९।
स्वसम्वित्तिः फलम्वात्र तद्रूपो ह्यर्थनिश्चयः।
विषयाभासतैवास्य प्रमाणन्तेन मीयते।
यदाभासं प्रमेयन्तत् प्रमाणफलते पुनः।।
ग्राह्यग्राहकसम्वित्ती त्रयमातः पृथक्कृतमि"ति प्रमाणसमु. १।११।
सूत्रचतुष्टयानुरोधाच्चतुरावर्त्तितः फलविकल्पः। सम्भवमात्रेणामी विकल्पाः समाप्तिस्तु विज्ञानवाद एव कृता॥

[2] असमर्थोयमेषः फलविकल्पः। [3] रागद्वेषाभ्याम्।

[4] इति द्वितीयः फलविकल्पः

[5] ग्राह्यस्य। [6] अर्थशून्यं। [7] ग्राह्याकारः प्रमेयः।

बहिरर्थनयेपि बुद्धिवेदनस्यैवार्थवेदनत्वात् तथा **यदीष्टाकारो**ऽस्या बुद्धेरा**त्मा-ऽनुभूयतेऽन्यथा**निष्टाकारो वा। तदा **तेन** ज्ञानेने**ष्टोऽनिष्टो वार्थः प्रवेदितो भवति** नान्यथा। (३४०)

विद्यमानेपि बाह्येर्थे यथानुभवमेव सः।
निश्चितात्मा स्वरूपेण नानेकात्मत्वदोषतः ॥३४१॥

यस्मा**द्विद्यमानेपि बाह्योऽर्थे यथानु**भवमनुभवाकारानतिक्रमेण **स**[1] बाह्योऽर्थो **निश्चितात्मा** व्यवस्थाप्यते नार्थ**स्वरूपेण**। यथा सम्भविना निश्चितात्मा व्यवतिष्ठते। इष्टानिष्टत्वेन पुरुषाभ्यामेकस्यार्थस्य ग्रहणादने**कात्मत्वदोषः** प्रसज्यते।[1] (३४१)

यदि बाह्यं न विद्येत कस्य संवेदनं भवेत्।
यद्यगत्या स्वरूपस्य बाह्यस्यैव न किं मतम्* ॥३४२॥
अभ्युपायेपि भेदेन न स्यादनुभवो द्वयोः।
अदृष्टावरणात्स्यात् चेन्न नामार्थवशा गतिः ॥३४३॥

अनेका[2]त्मकत्वस्या**भ्युपाये** स्वीकारेपि[3] **द्वयोः** पुरुषयो**र्भेदे**नेष्टत्वेनैकस्यान्यस्य **वानिष्टत्वेनानुभवो न स्यात्**। द्व्याकारत्वाद्वस्तुनस्तथै[4]व प्रतीतिप्रसक्तिः। अदृष्टे**न** सुखदुःखवेदनीयेन कर्मणावरणात्। द्वितीयस्याका[5]रस्य एकात्मत्वेन प्रतिभासः स्यादिति चेत्। एवं सत्यर्थ**वशा ग**[6]तिर्ज्ञानमिति नाम प्रसिद्धं न स्यात्। अदृष्टवशेनेष्टानिष्टाकारयोः प्रतीतेरुपदर्शनात्। (३४२, ३४३)

किञ्च (।)

तमनेकात्मकं भावमेकात्मत्वेन दर्शयत्।
तददृष्टं कथं नाम भवेदर्थस्य दर्शकम् ॥३४४॥

भावमनेकात्मकमेकात्मकत्वेनैकाकारतया दर्शयददृष्टं **तत्कथमर्थस्य दर्शकं नाम भवेत्**। तदेव हि दर्शकमस्य यत् तत्स्वरूपं प्रतिभासयति। न चैकाकारोऽर्थः। ततस्तत्प्रतीतिर्नार्थप्रतीतिः। (३४४)

---

[1] अर्थवशाद् बुद्धेर्व्यवस्थाने यावन्त आकारा ज्ञाने तेर्थगताः प्रसजन्तीत्यनेकाकारोर्थः स्यात्। * वृत्तिकृता त्वविवृतैषा॥ [2] सांख्यस्य बाह्यरूपाः सुखादयः त्रिगुणात्मकत्वाज्जगतः। [3] बाह्यवादिभिरपि यथानुभवमेवार्थनिश्चयोऽभ्युपगत इत्यात्मानुभव एवार्थस्य। [4] द्वयोरपीष्टानिष्टसङ्करप्रतीतिः स्यात्। [5] आलोकं चिकीर्षता सर्व्वमेवान्धीकृतं तर्हि।

इष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना नाक्षधीर्यदि ।
अनिष्टादावसन्धानं दृष्टं तत्रापि चेतसाम् ॥३४५॥

यथावस्थितवस्तुग्राहिण्यक्षधीस्तदनन्तर**मिष्टानिष्टावभासिन्यः कल्पना**[1]ऽयथार्था। तेनानेकात्मकत्वदोषप्रसङ्ग इति **यदीष्यते**। **तत्रेन्द्रियत्वेप्यनिष्टादावादि**शब्दात्कामलादौ **चेतसामिन्द्रियज्ञानानामसन्धा**[2]नमर्थाकारानुविधानं **दृष्टं**। तस्मादिन्द्रियबुद्धिरयथार्थाकारा न भवतीति नास्ति। (३४५)

तस्मात् प्रमेये बाह्येपि युक्तं स्वानुभवः फलम् ।
यतः स्वभावोस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः ॥३४६॥

तस्मान्न केवलं स्वरूपे **बाह्येपि प्रमेये स्वानुभवः फलं युक्तं**। **यतः** कारणात् **स्वभावोस्य** ज्ञानस्य **यथा** प्रतिभाति **तथैव** नार्थस्य **विनिश्चयः** सिध्यति। (३४६)

तदर्थाभासतैवास्य प्रमाणं न तु सन्नपि ।
ग्राहकाऽत्माऽपरार्थत्वाद् बाह्येष्वर्थेष्वपेक्षते ॥३४७॥

तत् तस्माद् **बाह्येष्वर्थेषु** ग्राह्येष्वस्य ज्ञानस्या**र्थाभास**[1]**ताऽ**र्थाकारतैव **प्रमाणम**[2]**पेक्षते** न त्वन्वयि**ग्राहकात्मा** ग्राहकाकारो**ऽपरार्थत्वात्**[3] आत्मविषयत्वात्तस्य। (३४७)

ज. आत्मसंविदेवार्थसंविद्

यस्माद् यथा निविष्टोसावर्थात्मा प्रत्यये तथा ।
निश्चीयते निविष्टोसावेवमित्यात्मसंविदः ॥३४८॥

यस्मात्कारणा**द्यथा** इष्टत्वेनानिष्टत्वेन वार्थस्यात्माकारः **प्रत्यये निविष्टस्तथा**ऽर्थो निश्चीयते तस्मादर्थाकारः प्रमाणं। असावर्थाकार एवमिष्टानिष्टत्वेन **बुद्धौ निविष्ट इत्यात्मसंविदः** स्वसंवेदना**न्निश्चीयते**। (३४८)

इत्यर्थसंवित् सैवेष्टा यतोर्थात्मा न दृश्यते ।
तस्माद् बुद्धिनिवेश्यार्थः साधनं तस्य सा क्रिया ॥३४९॥

इति तस्मात् सैवात्मसंविद**र्थसंविदिष्टा**। **यतः** स्वरूपाद् बहिर्भूतो**ऽर्थात्मा न दृश्यते** बुद्ध्याकार एव तु वेद्यते। अतस्तद्वेदनदर्शनमेवार्थवेदनं। यस्माच्चार्थ-

---

[1] अन्याकारत्वं। [2] ज्ञानारूढाकारसम्वेदनानुरूपेणार्थावसायव्यवस्थानात्।
[3] परार्थं प्रमाणन्न च ग्राह्याकारवद् ग्राहकाकारो व्यवस्थाकारीति भावः।

सारूप्यवशेनार्थाधिगतिव्यवस्था तस्माद् **बुद्धिनिवेश्यार्थो**ऽर्थप्रतिबिम्बं **साधनं** प्रमाणं **तस्य** प्रमाणस्य साधिगतिः **क्रिया** फलमिष्यते। (३४९)

यथा निविशते सोर्थो यतः सा प्रथते तथा ।
अर्थस्थितेस्तदात्मत्वात् स्वविदप्यर्थविन्मता ॥३५०॥

यतः कारणात् **यथार्थो** ज्ञानात्मनि **निविशते** तथा सा स्वसंवित्तिः प्रथते ख्याति (।) तस्मादर्थस्य स्थितेरधिगतेस्तदात्मत्वात् परमार्थतः[1] **स्वविदपि** सती **अर्थविद् मता**। स्वसंवेदनमेवार्थवेदनमुपचारादुच्य[6]त इति तादात्म्यमनयोः (।) (३५०)

तस्माद् विषयभेदोपि न ;

यस्मादर्थाकार एव प्रमाणं प्रतीतिसाधनत्वात् फलञ्च प्रतीयमानं **तस्मात्प्रमाणफलयोर्विषयभेदोपि नास्ति**। यथा परमते आलोचनविशेषणज्ञानादीनामेकार्थापेक्षिण्यावेव हि सारूप्यप्रतिपत्ती प्रमाणफलत्वं प्रतिलभेते।

यद्यर्थसंवेदनं फलं तदा स्ववित्फलं कथमुक्तमित्याह (।)

स्वसंवेदनं फलम् ।
उक्तं स्वभावचिन्तायां तादात्म्यादर्थसंविदः ॥३५१॥

अर्थसंवेदनस्य वस्तुतः **स्वभावचिन्तायां** स्वसंवेदनं फल**मुक्तं**। **अर्थसंविदस्तादात्म्यात्**[7] [2]स्वसंवेदनात्मत्वात्। न स्वाकारप्रतीतेरन्यास्त्यर्थप्रतीतिः स्वरूपेण तस्याः प्रतीतेः। (३५१)

ननु यदि यथार्थं नानुभवस्तदा स्ववासनाप्रबोधकमनुवर्तमानस्य ज्ञानस्यार्थो[3] बाह्योस्तीत्येतदेव कुत इत्याह (।)

तथावभासमानस्य तादृशोऽन्यादृशोपि वा ।
ज्ञानस्य हेतुरर्थोपीत्यर्थस्येष्टा प्रमेयता ॥३५२॥

तथा इष्टानिष्टाकारेणाव[4]**भासमानस्य ज्ञानस्यार्थोपि ता**[5]दृशोन्यादृशो वा

---

[1] तद्यद्यर्थसारूप्यं मानं स्ववित्फलं तदा विषयभेदः। आत्मविषया वित्तिर्बाह्यविषयं सारूप्यमित्याह। प्रतिभासमात्रेण तद्व्यवस्थाहेतुत्वात्।

[2] विद्यमानेपि बाह्येर्थे यथानुभवमेव वे(२।३४?)त्यादिना। "यदा त्वबाह्य एवार्थः प्रमेय" इत्यादि समुच्चयस्य तृतीयः फलविकल्पो व्याख्यातः।

[3] विना च बाह्यं तत्स्वरूपाग्रहणे कथम्बाह्यार्थस्तृतीयः फलविकल्पः।

[4] अर्थनिरपेक्षत्वं। [5] यथावभासोऽन्यादृशो आलोकादिभावेपि नीलादिरहितदेशेऽनुत्पत्तेरिन्द्रियसिद्धिवत्।

हेतुरित्यर्थस्य प्रमेयतेष्टा सौत्रान्तिकमते । सारूप्यस्य परमार्थतः "सरूपयन्ति तत् केन स्थूलाभासञ्च तेणव" (२।३२१) इति प्रतिषेधात्[1] । (३५२)

यथा कथञ्चित्तस्यार्थरूपं मुक्त्वावभासिनः ।
अर्थग्रहः कथं ;

यदि सारूप्याभावस्तदा[1] तस्य ज्ञानस्यावभासिनो यथा कथञ्चिदिष्टानिष्टादिना भासमानमर्थरूपमर्थाकारं मुक्त्वा कथं केन प्रकारेणार्थस्य ग्रहः स्यात् । न ह्यर्थः स्वरूपेण दृश्यते । तत् स्वरूपबुद्धिवेदनादर्थग्रहव्यवस्था । सारूप्यमेव चेन्न संभवति कथमर्थग्रह इति मन्यते सौत्रान्तिकः

योगाचारस्तु तस्य साहाय्यकं मन्यमान आह (।)

सत्यं न जानेह्मपीदृशम् ॥३५३॥

स[2]त्यं न जानेऽहमपीदृशमर्थग्रहः कथमिति । (३५३)

कथं तर्ह्यसत्यर्थे ग्राह्यग्राहकफलभेद इत्याह (।)

अविभागोपि बुद्ध्यात्मविपर्यासितदर्शनैः ।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥३५४॥

पर[3]मार्थतोऽविभागो भेदरहितोपि बुद्ध्यात्माद्वयवासनया विपर्यासितं विभागेनोपदर्शितं दर्शनं येषां तैरतत्त्वदर्शिपुरुषैर्ग्राह्यग्राहकसंवित्तीनां परस्परं भेदस्तद्वानिव लक्ष्यते । (३५४)

अत्र दृष्टान्तमाह (।)

मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां यथा मृच्छकलादयः ।
अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि ॥३५५॥

यथा मृच्छकलादयो मन्त्रादिभिरुपप्लुतयथार्थज्ञानहेतुकृतमक्षं येषां तेषामन्यथा सुवर्णादित्वेनैवावभासन्ते । तेन सुवर्णादिना रूपेण रहिता अपि वस्तुतः । (३५५)

---

[1] ननु तादृशोऽप्यादृशोपि वार्थः प्रमेयो नेष्टः स्वपरयोस्तत् किमेवमुच्यते । परेण स्ववाचा बाह्यं निषेधयितुमुक्तं तदाह ।

[2] य एवमिच्छति स पृच्छयतां ।

[3] आनुषङ्गिकमुक्त्वा विज्ञप्तौ प्रमाणमाह ।

कस्मात्पुनर्मन्त्रादिसामर्थ्यात्[3] सुवर्णादितामेव यातं मृत्खण्डमिति नाभ्यु-प(ग)म्यते इत्याह (।)

तथैव दर्शनात्तेषामनुपप्लुतचक्षुषाम् ।
दूरे यथा वा मरुषु महानल्पोपि दृश्यते ॥३५६॥

मन्त्रादिनाऽनुपप्लुतचक्षुषान्येन पुंसा तेषां मृच्छकलादीनां यथोपहताक्षेण ते दृश्यन्ते **तथैव दर्शनात्** मृदात्मत्वेनैव दर्शनात् सुवर्णादित्वेन निष्पत्तिकल्पनमयुक्तं। **यथा मरुषु दूरेऽल्पोपि महान् दृश्यते** तद्देशस्थैरल्पत्वेनैव भातस्य दर्शनात्। (३५६)

卐 यथानुदर्शनञ्चेयं मेयमानफलस्थितिः ।
क्रियतेऽविद्यमानापि ग्राह्यग्राहकसंविदाम् ॥३५७॥

तस्माद् **ग्राह्यग्राहकसंविदां** परमार्थतो**ऽविद्यमानापि मेयमानफलस्थितिर्यथादर्शनं क्रि**[1]**यते**। ग्राह्याका[1]रो मेयः ग्राहकाकारो मानं संवित्तिः फलमिति **व्यवस्था**प्यते। (३५७)

अन्यथैकस्य भावस्य नानारूपावभासिनः ।
सत्यं कथं स्युराकारास्तदेकत्वस्य हानितः ॥३५८॥

अन्यथा यदि वस्तुतो ग्राहकादिविभाग इष्यते तदै**कस्य भावस्य** ज्ञानात्मनो **नानारूपा(व)भासिनो**ऽनेकाकारप्रतिभासवन्त आकारा ग्राह्यादिकाः **कथं सत्यं स्युः**। **तस्यै**कज्ञानात्मन **एकत्वस्य हानितः**। न ह्येकं प्रतिभासमानानेकाकारात्मकं भवितुमर्हति। प्रतिभासेन सर्व्वेषां भेदेन व्यवस्थापनात्। (३५८)

अनेकमेव तर्हि ज्ञानं परिच्छेदादित्वेन स्यादि[5]त्याह।

अन्यस्यान्यत्वहानेश्च ;

न चानेकं ज्ञानं एकमेवेष्टव्यं। वस्तुतो भिन्नस्याभेदे इष्यमाणे ग्राह्यादेः परस्परतो**ऽन्यस्यान्यत्वहानेः**। यदा हि भेदप्रतिभासेप्येकत्वमिष्टं तदा भेद एव न व्यवस्थितः। ततश्च सुखदुःखादयो नीलपीतादयश्च परस्परं न भिद्येरन्। प्रतिभासभेदस्य तत्साधनत्वात्। अन्यस्य च तत्साधनस्याभावात्।

---

[1]**प्रथमे विकल्पे नीलादिपरिच्छेदद्वारेण तज्ज्ञानं फलं आकारः प्रमा। द्वितीये विज्ञप्तौ ग्राह्यांशः प्रमेयो ग्राहकांशः प्रमा। तदुभयवेदनं फलं। तृतीये तु प्रतिपत्त्रध्यवसाये नेष्टानिष्टादिरूपेण गृह्यमानोऽर्थः प्रमेयः तथा भानं मानं। तत्संवित् फलं। तदार्थाभासतैवासत्तैवास्य प्रमाणमित्युक्तः चतुर्थः।**

एवन्तर्ह्येकं तावत् ज्ञानं नानाकारं स्यादिति शङ्कायां नकारं काकाक्षिवत् संबन्धयन्नाह (।)

नाभेदो रूपदर्शनात् ।
रूपाभेदेपि पश्यन्ती धीरभेदं व्यवस्यति ॥३५९॥

ना[1]भेदो ज्ञानस्याभिबुद्धस्य रूप[2]स्यादर्शनात् । रूपाभेदञ्चाद्वयादौ पश्यन्ती धीरभेदं व्यवस्यति । न च ग्राह्यग्राहकादिषु भिन्नाभासेष्वभेदप्रतिभासः । (३५९)

तस्माद् (।)

भावा येन निरूप्यन्ते तद्रूपं नास्ति तत्त्वतः ।
यस्मादेकमनेकं च रूपं तेषां न विद्यते ॥३६०॥

भावा[3] ग्राह्यादयो येन रूपेण ग्राह्यत्वादिना निरूप्यन्ते अनुभूयन्ते तद्रूपं तत्त्वतस्तेषां नास्ति । यस्मादेकं रूपमनेकञ्च रूपं तेषां न विद्यते । वस्तुभवदेकमनेकं वा स्यात् । न च ग्राह्याद्याभा एकोऽनेको वा युक्तः । तस्मादुप्लव एवायं । (३६०)

ननु (।)

साधर्म्यदर्शनाल्लोके भ्रान्तिर्नामोपजायते ।
अतदात्मनि तादात्म्यव्यवसायेन नेह तत् ॥३६१॥
अदर्शनाज्जगत्यस्मिन्नेकस्यापि तदात्मनः ।

लोके साधर्म्यदर्शनादतदात्म[4]नि तादात्म्यव्यवसायेन भ्रान्तिर्वितथाकारा बुद्धिर्जायते इति नाम प्रसिद्धं । इह[7] विज्ञप्तिनये तत् साधर्म्यदर्शनं नास्ति । 44b
(३६१) एकस्यापि तदात्मनो भूताकारस्य जगत्यदर्शनात् ।

अत्राह (।)

अस्तीयमपि या त्वन्तरुपप्लवसमुद्भवा ॥३६२॥
दोषोद्भवा प्रकृत्या सा वितथप्रतिभासिनी ।
अनपेक्षितसाधर्म्यदृगादिस्तैमिरादिवत् ॥३६३॥

साधर्म्यदर्शनाद्या मानसी भ्रान्तिरियमप्यस्ति ।[5] या पुनरन्तरुपप्लवसमुद्भवा अविद्याप्रभवा सा प्रकृत्या दोषोद्भवा । अविद्या तिमिरादिहेतुका वितथप्रतिभासिन्यभूताकारा अनपेक्षितसाधर्म्यदृगादिस्तैमिरादिवत् । यथा तिमिरज्ञान-

---

[1]अभिन्नरूपदर्शने हि अभेदः स्यात् । [2]बुद्धेन रूपस्य बुध्यते । [3]चित्तगताः ।
[4]मरीचिषु जलवत् । [5]इयमेवेति तु न नियमः । अनपेक्षितसाधर्म्याप्यस्ति ।

मिन्द्रियदोषादनपेक्षितसाधर्म्यमेव जायते तथा ग्राह्यादिभ्रान्तिरपीत्यर्थः, जायमानमेव हि ज्ञानं वासनासा[1]मर्थ्यादनुभवाननुभवत्वेनान्तर्ब्बहिर्देशत्वेन सुखादि नीलादि दर्शयति। एवं तर्हि बहिरर्थोपदर्शनशक्तमेव स्वदर्शनहेतुबलात् कस्मान्नेष्यत ज्ञानमिति चेत्। न (।) स्वप्नादावविद्याया असद्ग्राह्याकारोपदर्शनसामर्थ्योपलब्धेः। आकारातिरिक्तबहिरर्थस्यादर्शनान्न ज्ञानस्य तदुपदर्शनसामर्थ्यकल्पना न्याय्येत्यास्तां तावदिदं। (३६२, ३६३)

ङ. विज्ञप्तिमात्रतायां प्रमाणफलव्यवस्था

विज्ञप्तिमात्रतायां प्रमाणफलव्यवस्थाप(ना)र्थमा[1]ह (।)

तत्र बुद्धेः परिच्छेदो ग्राहकाकारसम्मतः।
तदात्म्यादात्मवित्तस्य स तस्य साधनं ततः ॥३६४॥

तत्र विज्ञप्तिमात्रतायां बुद्धेः स [2]ग्राहकाकारः संमतः परिच्छेद आकार आत्मवित् तस्य ग्राहकाकारस्य फलं। तादात्म्यात् परिच्छेदस्वभावत्वात् स्वसंवित्तिः फलञ्चेति सूत्रे स्वाभासं विषयाभासञ्च ज्ञानमुत्पद्यते (।) तत्र यत् स्वसंवेदनन्तत् फलं विषय(:) परिच्छेदात्मक एव हि ग्राहकाकारः स एव चात्मवेदनं। ततः परिच्छेदवशेनात्मवेदनव्यवस्थानात् (।) स परिच्छेदस्तस्यात्मविदः[3] फलभूतायाः साधनं प्रमाणं। (३६४)

तत्रात्मविषये माने यथा रागादिवेदनम्।
इयं सर्व्वत्र संयोज्या मानमेयफलस्थितिः ॥३६५॥

तत्र एवं सत्यात्मविषये माने स्वसंवेदने प्रमाणे यथा रागादिवेदनं[4] मानमेयफलात्मकं। इयं मानमेयफलस्थितिः सर्व्वत्र विज्ञप्तिनयेपि सं[5]योज्या। (३६५)

तथा हि (।)

तत्राप्यनुभवात्मत्वात्ते योग्या स्वात्मसंविदि।
इति सा योग्यता मानमात्मा मेयः फलं स्ववित् ॥३६६॥

तत्रापि रागादिवेदनेपि ते रागादयोऽनुभवात्मत्वात् स्वात्मनः संविदि योग्या इति तस्मात् सा स्ववेदनयोग्यता रागादीनां मानमा[6]त्मा मेयः फलं स्ववित्। (३६६)

---

[1]बाह्यविज्ञानवादौ द्विरावर्त्तितौ भेदकथनार्थं।

[2] विज्ञप्तौ ग्राह्यांशो मेयो यः पूर्व्वं प्रमाणमुक्तः। ग्राहकांशः प्रमा तदुभयसंवित् फलं। [3]स्वसंवित्तेः। [4] अनुभवनीयः।

नन्[1] रागादिष्टात्मसंवेदनं फलभूतं मानयुक्तमिह तु ग्राहकाकारो योग्यतालक्षणं प्रमाणमुच्यत इति व्याहतमिति शङ्कायामुत्तरं (।)

ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मतात्मनि ।
सा योग्यतेति च प्रोक्तं प्रमाणं स्वात्मवेदनम् ॥३६७॥

या **ग्राहकाकारसंख्याता परिच्छेदात्मता साऽत्मनि** संवेदने **योग्यता चेति** तस्माद्रागादिषु **स्वा[2]त्मसंवेदनं प्रमाणं प्रोक्तं**। न हि स्ववेदनं फलभूतमिह विवक्षितं किन्तु योग्यता। तस्मादभिन्नार्थतैव। (३६७)

ननु स्वाभासं तावदस्तु ज्ञानं परिच्छेदस्व[3]भावत्वात्। विषयाभासं तु कथं यथा विषयं कारणं तथा चक्षुरादिरपीति तदाकारतापि स्यादित्याह (।)

सर्व्वमेव हि विज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवद् ।
तदन्यस्यापि हेतुत्वे कथञ्चिद् विषयाकृति ॥३६८॥

सर्वमेव हि ज्ञानं विषयेभ्यः समुद्भवदुत्पद्यमानं तेभ्यो विषयेभ्योऽन्यस्येन्द्रियादेरपि हेतुत्वे कथञ्चित् स्वकारणायातविषयगतशक्ति[4]भेदा**द्विषयाकृति** भ[5]वति नेन्द्रियाद्याकारं। (३६८)

यथैवाहारकालादेर्हेतुत्वेऽपत्यजन्मनि ।
पित्रोस्तदेकस्याकारं धत्ते नान्यस्य कस्यचित् ॥३६९॥

यथैवापत्यजन्मनि पित्रोर्मातापित्रो**राहारकालादे**[6]श्च हेतुत्वेपि तदेकस्य पित्रोर्म्मध्ये एकस्य पितुर्म्मातुर्व्वाकारमपत्यं **धत्तेऽन्यस्या**हारकालादेश्च **कस्यचित्** (न)। (३६९)

तद्धेतुत्वेन तुल्येपि तदन्यैर्विषये मतम् ।
विषयत्वं तदंशेन तदभावे न तद् भवेत् ॥३७०॥

यत एवं तत् तस्मात् ततो विषयादन्यैरिन्द्रियादिभि**र्हेतुत्वेन तुल्ये** सदृशेपि **विषये** रूपादौ **विषयत्वं** ग्राह्यत्वं तेन स्वाकारार्पकत्वेनां**शेन** विशेषणं **मतं**। यस्मादा-

---

[1] दिग्नागेनोक्तं रागादिषु च स्वसंवेदनमिन्द्रियानपेक्षत्वात् मानसं प्रत्यक्षं पुनः ग्राहकाकारसम्वित्ती प्रमाणफलते इति ग्राहकाकारः प्रमाणं। वार्त्तिके तु योग्यतोक्ता। आह एकाभिप्रायतां।

[2] ज्ञानं तज्ज्ञानविशेषास्तु द्विरूपता ज्ञानस्य।

[4] *आलम्बनच्छायमिति वस्तुधर्मता।* [6] *आदिनाऽदृष्टादिः।*

कारार्प[1]कत्वं विषयलक्षणमवस्थितं। तस्मात्तस्याकारार्पकत्वस्याभावे तद्विषयत्व-मिन्द्रियादिषु **न भवेत्**। (३७०)

किञ्च (।)

अनर्थाकारशङ्का स्यादप्यर्थवति चेतसि।
अतीतार्थग्रहे सिद्धे द्विरूपत्वात्मवेदने ॥३७१॥

अर्थवति चेत[2]**स्यनर्थाकार**ता अर्थाकाररहितता **शङ्का स्यादपि** दृश्यमान-स्याकारस्यार्थत्वेनैव सम्भाव्यमानत्वात्। **अतीतस्यार्थस्य ग्रहे** विकल्पात्मके त्वर्थस्या-
45a भा[3]वात्। अर्थाभासतया च **द्विरूपत्वं** तथा चापरोक्षत्वादा**त्मसंवेदनं** चेति द्वे अप्यस्तु सिद्धे। न ह्यसन्नेवार्थो दृश्यते। ततोऽर्थाकारता सा ज्ञानस्यैव[2] तथा[3]र्थेन च परो-क्षत्वाभावात् स्वाभासञ्च तत्। न चान्येन ज्ञानेन तद् वेद्यते। वेद्यवेदकभावस्य निषिद्धत्वात्। अतः स्ववेदनमेव तत्। (३७१)

ञ. सामान्यस्य नित्यानित्यत्वप्रतिषेधः

स्यादेतद् (।) अतीता व्यक्तिरसत्त्वान्न विकल्पविषयो जातिस्तु सत्त्वात् स्यादित्याह (।)

नीलाद्याभासभेदित्वान्नार्थो जातिरतद्वती।
सा वा नित्या न जातिः स्यान्नित्या वा जनिका कथम् ॥३७२॥

अतीतविकल्पस्य **नीलाद्याभासभेदित्वात्** वर्ण्णसंस्थानाद्याकारविशेषवत्त्वात् **न जातिरतद्वती** वर्ण्णाद्याकाररहितार्थोविषयः। किञ्च (।) जातिर्व्विषयीभवन्ती अनित्या वा भवेत् नित्या वा। **सा वानित्या जातिर्न स्यात्** नि[1]त्यलक्षणत्वा-त्तस्याः **नित्या वा बुद्धेर्जनिका कथं** स्यात्। (३७२)

नित्यस्य क्रमयौगपद्याभ्यां विरहात्। ना[4]मनिमित्ते विप्रयुक्तः संस्कारो विष-यश्चेदित्याह (।)

नामादिकं निषिद्धं प्राक् नायमर्थवतां क्रमः।
इच्छामात्रानुरोधित्वादर्थशक्तिर्न सिध्यति ॥३७३॥

---

[1] साकारत्वात्ततोऽन्यं भाविकमर्थं कल्पयतः किमयं ज्ञानीय एकार्थो बहिर्व्वा येन ज्ञानमनर्थकं स्यात्। [2] सिद्धा ज्ञानस्यैव द्विधाभासता।

[3] बुद्धेर्द्विरूपत्वमात्मवेदनञ्च ते सिद्धे। [4] संज्ञा नाम। अर्थस्वरूपन्निमित्तं।

नामादिकं विषयत्वेन निषिद्धं प्राक् (२।११) "नामादिवचने वक्तृश्रोतृवाच्यानुबन्धिनी" (२।११) त्यादिना। किञ्चार्थवतां सविषयाणां चक्षुर्विज्ञानादीनामयं क्रमोऽर्थसामर्थ्येन विनोत्पाद इति नास्ति। मनोविज्ञानानां त्वर्थसन्निधानानपेक्षाणामिच्छामात्रानुरोधित्वात् जनिकार्य[2]शक्तिर्न सिध्यति। न चाहेतुरर्थो ग्राह्योऽतिप्रसङ्गात्। (३७३)

(२) स्मृतिचिन्ता

भवत्वतीतार्थालम्बनं विज्ञानं विषयाकारमनुभवस्तु मा भूदित्याह (।)

स्मृतिश्चेदृग्विधं ज्ञानं तस्याश्चानुभवाद्भवः।
स चार्थाकाररहितः सेदानीं तद्वती कथम् ॥३७४॥

ईदृग्विधमतीतविकल्पनात्मकं ज्ञानञ्च स्मृतिः। तस्याश्चानुभवाद् भव उत्पादः। न ह्यनुभवमन्तरेण स्मृतिः। स चानुभवो भवन्मतेऽर्था[1]काररहितः। इदानीमस्मिन्नभ्युपगमे सा स्मृतिस्तद्वत्यर्थाकारवती कथमस्तु। यद्यनुभवारूढो नार्थाकारः कथमसौ विदितः। अविदितस्य का स्मृतिः। (३७४)

क. नार्थात् स्मृतिः

अर्था[2]त्स्मृतिरुत्पद्यत इति चेत्। आह (।)

नार्थाद् भावस्तदाभावात् स्यात्तथानुभवेपि सः।
आकारः स च नार्थस्य स्पष्टाकारविवेकतः ॥३७५॥

नार्थाद् भावस्तस्यास्तदा[2] स्मृतिकालेऽभावादतीतार्थस्य।[3] यथा चार्थादुत्पद्यमानायाः स्मृतेरर्थाकारो भवति। तथानुभवेप्यर्थादुत्पद्यमाने सोऽर्थाकारः स्यात्(।) अपि च स्मृत्यारूढः सोऽस्पष्टश्चाकारो नार्थस्या[4]नुभवारूढात् स्पष्टादर्थाकाराद् विवेकतो भेदात्। (३७५)

व्यतिरिक्तं तदाकारं प्रतीयादपरस्तथा।
नित्यमात्मनि सम्बन्धे प्रतीयात् कथितश्च न ॥३७६॥

यदि च बुद्धिव्यतिरिक्तोऽर्थ एव मनोविज्ञानग्राह्यस्तदा बुद्धेर्व्यतिरिक्तमेकेन विकल्प्यमानन्तदाकारमपरोपि[4] योग्यदेशस्थः प्रमा न प्रतीयात्। परोपलभ्यतां

---

[1] निराकारवादित्वात्। [2] सिद्धमतः साकारं स्मरणं।
[3] अभ्युपगम्य निराकारवादिनि प्रसङ्गमाह। [4] मुक्तो(?) स्मृतौ नीलाद्यः।

निषेद्धुं नियमात्मन्यस्य विकल्प्यस्यार्थस्य सम्बन्धे वा[1] स्वीक्रियमाणे यदा स्वयमनुचिन्तयितुं पर[2]स्मै कथ्यते तदा कथञ्चित् परो न प्रतीयात् प्रत्येति च कथितं (३७६)

एकैकेनाभिसम्बन्धे प्रतिसन्धिर्न युज्यते ।
एकार्थाभिनिवेशात्मा प्रवक्तृश्रोतृचेतसोः ॥३७७॥

प्रतीत्यर्थमेकैकेनैकेन वक्त्रा श्रोत्रा च भिन्नस्य भिन्नस्य अर्थस्याभिसम्बन्धेऽत्रा[3]पि स्वीक्रिमाणे प्रवक्तृश्रोतृचेतसोः प्रतिसन्धिरेकार्थाभिनिवे[4]शात् यदेवानेन कथितं तदेव मया प्रतीतं यदेव मया कथि[5]तं[6] तदेवानेन ज्ञातमित्यभिन्नार्थाध्यवसायरूपो न युज्यते । (३७७)

तदैक्यव्यवहारश्चेत् सादृश्यादतदाभयोः ।
भिन्नात्मार्थः कथं ग्राह्यस्तदा स्याद्धीरनर्थिका ॥३७८॥

वक्तृश्रोतृसम्बन्धिनोस्तयोरर्थयोरैक्यव्यवहार एकत्वावसायः सादृश्याच्चेत् । तदुभयदर्शने सादृश्यं न चात्र दर्शनं । भवतु वा तथापि अतदाभयोर्भिन्नात्मसम्बन्धार्थाप्रतिभासिनोर्व्वक्तृश्रोतृचेतसोर्भिन्नात्मार्थः [7]कथं ग्राह्यः। यदा चार्थभेदो नास्ति तदाऽभिन्नार्थाध्यवसायिनी धीर्व्वक्तृश्रोत्रोरनर्थिका स्यात् । यथार्थं बुद्धेरभावात् । यथाबुद्धि चार्थाभावात् । (३७८)

भवतु तावदेवं स्मृतिर्विषयाकाराऽनुभवज्ञानं[8] त्वनाकृति स्यादित्या[9]ह (।)

तत्रानुभवविज्ञानेनोभयांशावलंबिना ।
एकाकारविशेषेण तज्ज्ञानेनानुबध्यते ॥३७९॥

तच्चानुभ[8]वविषयेण स्मरणेनानुब[9]ध्यतेऽनुगम्यते स्मर्यते इति यावत् ।

कीदृशेनोभयांशावलम्बिना ज्ञेयप्राचीनज्ञानगतविषयाकारानुभवरूपधर्मद्वयविषयेण कथमनुबध्यत इत्याह (।)

एकस्मादविवादसिद्धादनुभवाकाराद्विशेषो विषयाकारस्तेन स्मरणज्ञानेन हि विज्ञानमर्थाकारानुभवाकारविशिष्टमेव स्मर्यते ततस्तादृशमेव तत् । (३७९)

---

[1] प्राप्यकारित्वात्कार्यस्य । [2] किञ्चिन्तयसीति पृष्टे ।
[3] सर्वः पुरुषः प्रत्यात्मैकैकसंगतः परतः श्रवणेपि स्वार्थाबाधी ।
[4] यमलकयोरिव । [5] किं चिन्तयसीति पृष्टे । [6] भेदेनाभानात् ।
[7] विषयज्ञाने तज्ज्ञानाभावाच्छेनुभवविज्ञानम् । [8] प्राचीन ।
[9] विषयाकारता नेष्टा परेणेति द्विरूपता साध्यते । शरीरान्तर्वर्तिनो यथा ।

अन्यथा ह्यतथारूपं कथं ज्ञानेधिरोहति ।
एकाकारोत्तरं ज्ञानं तथा ह्युत्तरमुत्तरम् ॥३८०॥

अन्यथाऽतथारूपमाकारद्वयरहितमनुभवज्ञानं स्वग्राहिणि स्मरणज्ञाने कथं द्व्याकारमधिरोहति। अधिरूढं च ततो द्व्याकारं तत्। तथा ज्ञानमुत्तरमुत्तरं बुद्धिपूर्व्वज्ञानालम्बनमेकाकारोत्तरमेकेनैकेनाकारेणाधिकं प्रतीयते। अर्थज्ञानेन तदालम्बक एकोऽर्थाकारः प्रतीयते। तदालम्बनेन[1] तु विषय[1]भूतज्ञानाकारस्तदा- 45b
लम्बकस्य स्वाकारः। (३८०)

तस्यार्थरूपेणाकारावात्माकारश्च कश्चन ।
द्वितीयस्य तृतीयेन ज्ञानेन हि विविच्यते ॥३८१॥

यस्मात्तस्य द्वितीयस्य ज्ञानस्य तौ द्वावाकारावर्थरूपेण विषयभावेन तदालम्बक आत्माकारश्च कश्चन तृतीयेन द्वितीयज्ञानालम्बकेन हि यस्माद् विवेच्यते अवधार्यते। तस्मादर्थाकारं स्ववेदनञ्च ज्ञानमभ्युपगन्तव्यं। (३८१)

अर्थकार्यतया ज्ञानस्मृतावर्थस्मृतेर्यदि ।
भ्रान्त्या संकलनं ;

अ[2]थ निराकारमेव ज्ञानमर्थस्य कार्यमनुभवरूपमर्थकार्यतया ज्ञान[3]स्मृतौ विशेषणत्वेना[4]र्थस्य स्मृतेः स्मर्यमाणस्यार्थस्य भ्रान्त्या ज्ञानात्म[5]नि संक[1]लनं सम्ब(न्ध)नं यदि स्यात्तदा को दोषः।

आह।

ज्योतिर्मनस्कारे च सा भवेत् ॥३८२॥

अर्थवत् ज्योतिष आलोकस्य मनस्कारस्य च ज्ञानहेतुत्वात्। तत्कार्यज्ञाने स्मर्यमाणे सा स्मृतिर्ज्योतिर्मनस्कारे आलोकसमनन्तरप्रत्यययोरपि स्यात्। तत्र भ्रान्त्या अर्थाकारमिवालोकमनस्काराकारमपि संकलनीयं। न त्वर्थाकारमेव नियमेन संकलयितुं युक्तं। (३८२)

सर्व्वेषामपि कार्य्याणां कारणैः स्यात्तथा ग्रहः ।
कुलालादिविवेकेन न स्मर्येत घटस्ततः ॥३८३॥

---

[1] प्रथमज्ञानस्य यौ बाह्यग्राहकाकारौ। तौ द्वितीयस्य ज्ञानस्य ग्राह्याकारौ जातौ। [2] स्पष्टेप्यर्थे बाह्याभिनिवेशत्यागार्थं परप्रक्रियां दूषयितुं परमतेनुपक्षिपति। [3] कार्यभूते विषयज्ञाने या स्मृतिः।
[4] तत्कारणस्य स्मृतिर्भवति ततः। [5] निराकारेपि साकारवत्।

यदि चा[१]र्थकार्यं भ्रान्त्या स्मर्यते तदा सर्व्वेषामपि कार्य्याणां कारणैः सह तथा ग्रहः कार[२]णात्मत्वेन ग्रहणं स्यात्। ततश्च घटकुलालादिकार्यं कुलालादेर्व्यवेकेन भेदेन न स्मर्यंत। (३८३)

अथास्त्येव कश्चिदालोकादिभ्यो विषयस्य ज्ञानात्मन्यारोपणीयो विशेषस्ततस्तदाकारावग्रहेण स्मर्यते। नान्यथेत्याह (।)

यस्मादतिशयाज्ज्ञानमर्थसंसर्गभाजनम्।
सारूप्यात्तत् किमन्यत् स्याद् दृष्टेश्च यमलादिषु ॥३८४॥

यस्मादर्थारोपितादतिशयात् ज्ञानमर्थसंसर्गस्यार्थसंश्लेषस्य भाजनं पात्रं भवति। अर्थेन सारूप्यादन्यत् किन्तत् स्यात्। सारूप्यादन्यस्यातिशयस्योपलक्षणत्वायो[३]गात्। यमलादिषु सारूप्याद् भ्रान्त्या तथार्थनिश्चयस्य दृष्टेश्च। (३८४)

किञ्च।

आद्यानुभयरूपत्वे ह्येकरूपं व्यवस्थितम्।
द्वितीयं व्यतिरिच्येत न परामर्शचेतसा ॥३८५॥

आद्यस्यार्थज्ञानस्यानुभयरूपत्वेऽर्थाकाररहितत्वात् अनुभवैकरूपत्वे तदालम्बकं द्वितीयं ज्ञानमेकस्मिन् रू[४]पेऽनुभवात्मनि व्यवस्थितं परामर्शचेतसा ज्ञानज्ञानालम्बकेन तृतीयज्ञानेन न व्यतिरिच्यंत। न विषयज्ञानग्राहकतया भेदेन गृह्येत। स्वाभासमात्रत्वेन सर्व्वस्याविशेषात्। (३८५)

अर्थसंकलनाश्लेषा धीर्द्वितीयावलम्बते।
नीलादिरूपेण धियं भासमानां पुरस्ततः ॥३८६॥

यतो बुद्धेरनाकारत्वे दोषोऽयं ततः पु[५]रोऽर्थस्य धियं नीलादिरूपेण भासमानां द्वितीया धीरर्थसंकलनस्यार्थाकारावग्रहस्याश्लेषः संसर्गो यस्याः सा तामवलम्बते। (३८६)

अन्यथा ह्याद्यमेवैकं संयोज्येतार्थसम्भवात्।
ज्ञानं नादृष्टसम्बन्धं पूर्व्वार्थेनोत्तरोत्तरम् ॥३८७॥

अन्यथा यद्यनाकारं ज्ञानमर्थकार्यतया भ्रान्त्याऽर्थाकारं स्मर्यत इत्याश्रीयते त[१]दाद्यमेवैकमर्थज्ञानं स्मृत्याऽर्थेन संयोज्येत। अर्थात्संभवात् तस्य। न उत्तरोत्तरं ज्ञानं पूर्व्वस्य ज्ञानस्यार्थेनाकारणभूतेनादृष्टसम्बन्धं संयोज्येत।

---

[१] इत्यर्थाकारसमावेशितज्ञानम्। [२] „

[४] विषयज्ञानतज्ज्ञानविशेषास्तु द्विरूपतेति व्याख्याय स्वयमुपपत्तिमाह (।) अद्विरूपं विषयाभासाभावात्। [५] न विषयाकारोपधानात्।

तस्मात्स्थितमेतत् ज्ञानानां विषयसा[1]रूप्यानुभवरूपत्वाभ्यां द्व्याकारत्वं। ततश्च सहोपलम्भनियमोऽर्थविज्ञानयोः। अर्थाकारताया अर्थोपलम्भात्। अनुभवरूपतायाः स्वभे(?वे)दनत्वात्। (३८७)

तथा च (।)

सकृत् सम्वेद्यमानस्य नियमेन धिया सह।
विषयस्य ततोऽन्यत्वं केनाकारेण सिध्यति ॥३८८॥

धिया सह नियमेन सकृत्संवेद्यमानस्य विषयस्य ततो धियोऽन्यत्वं भेदः **केनाकारेण** प्रकारेण **सिध्यति**।[1] भिन्नयोः सहोपलम्भनियमायोगात्। (३८८)

यदि विषयज्ञानयोरभेदस्तदा ग्राह्यग्राहकतया भेदः कथं प्रतिभातीत्याह (।)

भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये।

भेदश्च वा[5]सनावशात् भ्रान्तमुपप्लुताकारं ज्ञानं येषां तैरर्वाग्दर्शिभि**र्दृश्येत**। **इन्दाविवाद्वये** एकरूपे द्वैतं तिमिरोपहतबुद्धिभिः।

भेदेपि कस्मान्न सहोपलम्भनियम इत्याह (।)

संवित्तिनियमो नास्ति भिन्नयोर्नीलपीतयोः ॥३८९॥

भिन्नयोर्नीलपीतयोः संवित्तिनियमो नास्ति। ततो यत्रास्ति तत्राभेदएव(।३८९)

तथा हि(।)

नार्थोऽसम्वेदनः कश्चिदनर्थम्वापि वेदनम्।
दृष्टं सम्वेद्यमानन्तत् तयोर्नास्ति विवेकिता ॥३९०॥
तस्मादर्थस्य दुर्वारं ज्ञानकालावभासिनः।
ज्ञानादव्यतिरेकित्वं ;

नार्थोनुभवमन्तरेण कश्चिद् दृष्टः (।) वेदनञ्चार्थाकारम्विना न दृष्टं सम्वेद्यमानं। तत्तस्मात्तयोरर्थतदुपलम्भयोर्नास्ति विवेकिता। (३९०)तस्मात् ज्ञानकालावभासिनोर्थस्य। अर्थज्ञानयोरपि सहसंवित्तिज्ञानादव्यतिरेकित्वमभिन्न[2]त्वं दुर्व्वारमित्युपसंहारः।

स्यादेतत्।

हेतुभेदानुमा भवेत् ॥३९१॥

---

[1] विषयस्याभावात्तद्भेदो न साध्यः किन्तु बुद्धिरेव तदात्मिका साध्यते।

[2] तादात्म्यप्रतिबन्ध उक्तः।

अभावाद्वक्षबुद्धीनां सत्स्वप्यन्येषु हेतुषु ।
नियमं यदि न ब्रूयाद् प्रत्ययात् समनन्तरात् ॥३९२॥

46a **सत्स्वप्यन्ये**ष्विन्द्रियादिषु **हेतुष्वक्षबुद्धीनामभावात्**। हेतुभेद[1]स्य तदतिरिक्तस्य कारणविशेषस्यानुमा भवेत्। कारणसाकल्ये सति तन्मात्रसाध्यस्य कार्यस्यानुत्पादायोगात्। यश्चासौ कारणभेदः स बाह्योऽर्थो भविष्यतीति मन्यते परः। एवमप्यनुमानगम्यो बहिरर्थो भवेन्न प्रत्यक्षो यथेष्यते। किन्तु व्यतिरेकसामर्थ्यादपि तदाऽर्थः-क्षिप्येत। **यदि** यो गा चा रो नानार्थप्रतिभासिनीनां धियामुत्पादक्रमस्य **नियमं**यथाप्रत्ययं प्रबुद्धवासनागर्भात् **समनन्तरप्रत्ययान्न ब्रूयात्**। (३९१,३९२)

बीजादंकुरजन्माग्नेर्धूमात् सिद्धिरितीदृशी ।
बाह्यार्थाश्रयिणी यापि कारकज्ञापकस्थितिः ॥३९३॥

ननु बाह्या[1]र्था[1]भावे **बीजादङ्कुरस्य जन्मे**तीदृशी एवंजातीया यापि प्रतीतिसिद्धा कारकस्थितिः। **धूमात्** कार्यात्कारणस्याग्नेः **सिद्धिरितीदृशी** यापि **ज्ञापक**हेतु**स्थितिः** तदुच्छेदः स्यात्। हेतुफलभावाश्रयस्य बाह्यस्यैवाभावात्। (३९३)

अत्राह[2] (।)

सापि तद्रूपनिर्भासा तथा नियतसङ्गमाः ।
बुद्धीराश्रित्य कल्प्येत यदि किं वा विरुध्यते ॥३९४॥

सा कारकज्ञापकस्थितिरपि **तद्रूपनिर्भा**[3]**सा** बीजाङ्कुरधूमाग्निप्रतिभासवासनाप्रतिनियमात्। **तथा** क्रम[4]विशेषेण **नियतः सङ्गम** उत्पादो यासां ता **बुद्धीरा**[5]**श्रित्य** यदि **कल्प्यते** तदा **किं**[6]**वा विरुध्येत** न किञ्चित् हि बीजप्रतिभासं ज्ञानं स्वहेतोः प्रबुद्धाङ्कुरज्ञानवासनापाटवमङ्कुरज्ञानं जनयति। एवं धूमज्ञानमग्निज्ञानमुत्पादयति। तावतैव च ज्ञापकव्यवस्थाया अविरोधः। (३९४)

---

[1] "विद्यमानेपि बाह्येर्थे यथानुभवमेव वे" (२।३४१) त्यादिना "यदा तु बाह्य एवार्थः प्रमेय" इत्यादि [प्रमाण] समुच्चयस्य तृतीयः फलविकल्पो व्याख्यातः।

[2] विज्ञप्तौ कार्यकारणत्वस्थापनाय प्रत्यक्षानुपलम्भसाधनं हेतुफलभावं पराशङ्कते।

[3] बुद्ध्योर्वस्तुत्वाभावस्तुकं कार्यकारणत्वं।

[4] यथा बीजादङ्कुरजन्मनि एवमेव बीजबुद्ध्यनन्तरमङ्कुरबुद्धिः।

[5] न हि वस्तु केनचिद् गम्यते स्वयमात्मानं गमयति ज्ञानप्रतिभासस्यैव वेदनात्।

नन्वस्ति विरोधः। तथा हि (।)

अनग्निजन्यो धूमः स्यात् तत्कार्यात् कारणेऽगतिः ।
न स्यात् कारणतायां वा कुत एकान्ततो गतिः ॥३९५॥

धूमज्ञानादग्निज्ञानोत्पादेऽनग्निजन्यो धूमः स्यात्। अग्निप्रतिभासस्य प्रागविद्यमानत्वात् विपर्ययः स्यात्। तत् तस्मात्कार्यात् कारणे गतिर्न स्यात्। अग्निज्ञानं प्रति धूमज्ञानस्य का[2]रणतायां वा कारणात् कार्ये[1] एकान्त[3]तोऽसंदिग्धा कुतो गतिरिति (३९५)

अत्राह (।)

तत्रापि धूमाभासा धीः प्रबोधपटुवासनाम् ।
गमयेदग्निनिर्भासान्धियमेव न पावकम् ॥३९६॥

तत्र धूमादग्न्यनुमानेपि धूमाभासा धीरग्निवासनाप्रतिबद्धा एकसामग्र्यधीनतयाऽग्निनिर्भासान्धियमेव धूमज्ञानादेव प्रबोधेन पटुजननोन्मुखा वासना शक्तिर्यस्यास्ताङ्गमयेत्। न पा[4]वकं बाह्यरूपं सर्व्वदाऽदर्शनात्। (३९६)

अग्निवासनाधूमज्ञानयोर्हेतुफलतामाख्यातुमाह (।)

तद्योग्यवासनागर्भ एव धूमावभासिनीम् ।
व्यनक्ति चित्तसन्तानो धियं धूमोग्नितस्ततः ॥३९७॥

तस्याग्निप्रतिभासस्य योग्या[1] जननसमर्था वासनागर्भे स्वभावभूता यस्य चित्तसन्तानस्य स चित्तसन्तानो धूमावभासिनीं धियं व्यनक्ति उत्पादयति(।) त[2]तोऽग्नित एव धूमो भवतीति न कार्यकारणताविपर्ययः। न च कारणात्कार्यानुमानमग्निवासनाप्रभवत्वात् धूमाग्निज्ञानयोः। धूमज्ञानात् प्रबुद्धाग्निवासनाद्वारेणाग्निज्ञानानुमितिरेकसामग्र्यधीना। (३९७)

ख. ज्ञानद्वयरूपतासिद्धिः

a. एवन्तर्हि विज्ञाननय एव सर्व्वव्यवस्था[3]नमविरोधात् कथमाचार्येण बहिरर्थापेक्षया ज्ञानद्विरूपतोक्तेत्याह (।)

---

[1] अनुमातव्ये। [2] नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति स्युः।

[3] येन लिङ्गबोधकाले धूमभासज्ञानस्यानग्निजन्यत्वं स्यात्।

[4] बाह्यवादिनोपि तुल्यमेतद्येन वह्निना धूमो जनितः कथं तदनुमानं यश्च भावी तेनासौ न जनित इति भाव्यनुमीयते।

अस्त्येष विदुषां वादो बाह्यन्त्वाश्रित्य वर्ण्यते ।
द्वैरूप्यं सहसंवित्तिनियमात्तच्च सिध्यति ॥३९८॥

अस्त्येष सर्व्वव्यवस्थासु विज्ञप्तिमात्रताप्रतिपादको **विदुषां** न्यायदर्शिनां **योगाचाराणां वादः**। सौत्रान्तिकैरिष्टं **बाह्यमर्थमाश्रित्य** ज्ञानस्य **द्वैरूप्यमाचार्येण वर्ण्यते**। **तच्च द्वैरूप्यं** सहसम्वेदननियमात् सहोपलम्भनियमात् **सिध्यति**। (३९८) भेदेपि सति तदभावात्।

b. द्वैरूप्यसिद्धावुपपत्त्यन्तरं वक्तुमाह (।)

ज्ञानमिन्द्रियभेदेन पटुमन्दाविलादिकाम् ।
प्रतिभासभिदामर्थे बिभ्रदेकत्र दृश्यते ॥३९९॥

इन्द्रियस्य भेदेन प्रसादोपघातादिना विशेषेण पुरुषार्थे **ज्ञानं पटुमन्दाविलादिकां प्रतिभासभिदां बिभ्रत्** दधत् **दृश्यते**। (३९९)

अर्थस्याभिन्नरूपत्वादेकरूपं भवेन्मनः ।
सर्वं तदर्थमर्थाच्चेत् तस्य नास्ति तदाभता ॥४००॥

तस्य ज्ञानस्यार्थाच्चे**न्नास्ति तदाभता**ऽ[1]र्थाकारता तदा**र्थस्याभिन्नरूप**[2]**त्वात्**। **तदर्थं** तद्विषयं **सर्व्वं मनो**वेदन**मेकरूपम्भवेत्**। न पटुमन्दाविलतादिभिन्नं ज्ञानस्य स्वगताकारभेदानभ्युपगमात्। अर्थस्यैकरूपत्वात् प्रतिभास[3]भेदविरोधा[7]त्। अस्ति
46b चायं तस्मादर्थरूपताऽनुभवरूपता चेति द्वैरूप्यसिद्धिः। (४००)

नन्वर्थरूपतायामप्यर्थस्यैकरूपत्वात् तत्सरूपं ज्ञानमेकाकारं स्यात्। न प्रसन्नाविलादिरूपमित्याह (।)

अर्थाश्रयेणोद्भवतस्तद्रूपमनुकुर्व्वतः ।
तस्य केनचिदंशेन परतोपि भिदा भवेत् ॥४०१॥

अर्थस्य सरूपस्याश्रयेणो**द्भवतस्तस्य** ज्ञानस्य **तद्रूप**मर्थाकार**मनुकुर्व्वतः केनचिदंशेना**कारेण पटुमन्दत्वादिना **परतो** वासनादेरपि कारणाद्[4] **भिदा भवेत्**। (४०१)

---

[1] निराकारत्वात्।

[2] एकरूप एवार्थः साकारः।

[3] एकस्मिन्नर्थे नानाकारः।

[4] यस्मिन् सति यस्यात् येन विना न भवति तवान्येषु सत्स्वपि तत्तस्य कारणं।

तथा ह्याश्रित्य पितरं तद्रूपो हि सुतः पितुः ।
भेदं केनचिदंशेन कुतश्चिदवलम्बते ॥४०२॥

तथा हि पितरमाश्रित्य तद्रूपः पित्राकारोपि **सुत** उत्पन्नः **के[1]नचिदंशेनाकारेण कुतश्चित्** कर्म्मादिहेतोः **पितुः** शकासात् (?सकाशात्) **भेदमन्यादृशत्वमवलम्बते** पितापुत्रयोः सर्व्वथा साम्याभावात्। (४०२)

c. द्वैरूप्यसिद्धावुपपत्त्यन्तरमाह (।)

मयूरचन्द्रकाकारं नीललोहितभास्वरम् ।
सम्पश्यन्ति प्रदीपादेर्म्मण्डलं मन्दचक्षुषः ॥४०३॥

मयूरचन्द्रकाकारमन्तरान्तरा नीललोहितभास्वरं दीप्तं प्रदीपादेर्मण्डलमविद्यमानमेव **मन्दचक्षुषः[1] संपश्यन्ति।** दीपस्य तादृशस्वरूपाभावात्। ज्ञानस्यानुभवात्मनः स आकार इति द्वैरूप्यसिद्धिः। (४०३)

अथ तादृशं वस्त्वेवोत्पन्नं दृश्यत इति न ज्ञानाकार इत्याह (।)

तस्य तद्बाह्यरूपत्वे का प्रसक्तेक्षणेऽक्षमा ।
भूतं पश्यँश्च तद्दर्शी कथञ्चोपहतेन्द्रियः ॥४०४॥
शोधितं तिमिरेणास्य व्यक्तं चक्षुरतीन्द्रियम् ।
पश्यतोऽन्यात्त्वदृश्येऽर्थे तदव्यक्तं कथं पुनः ॥४०५॥

तस्य मण्डलस्य **तद्बाह्यरूपत्वे**ऽभ्युपगम्यमाने **प्रसक्तेक्षणे** द्रष्टरि **काऽक्षमा द्वेषो** येनास्मै नात्मानमुपदर्शयेत्। यद्वस्तूपहतेन्द्रियेण दृश्यते। तदनुपहतेन्द्रियेण सुतरां दृश्यते। **भूतं** सत्यं **च पश्यन् तद्दर्शी** मण्डलदर्शी **कथमुपहतेन्द्रियः** (४०४) अपरैरदृश्यं मण्डलं **पश्यतो**ऽस्य मन्दच[2]क्षुष्ट्वेन नष्टस्य **तिमिरेण व्यक्तं चक्षुः शोधितमि**त्युपहसति। किन्तु तैमिरिकस्यातीन्द्रियार्थदर्शनक्षमं तच्चक्षुरन्यस्यातैमिरिकस्या**दृश्येऽर्थे** प्रदीपे **कथं पुनरव्यक्त**मस्फुटं यदतीन्द्रियं पश्यति तत् सर्व्वं दृश्यं सुतरां पश्यति। (४०५)

किञ्च (।)

आलोकाक्षमनस्कारादन्यस्यैकस्य गम्यते ।
शक्तिर्हेतुस्ततो नान्योऽहेतुश्च विषयः कथम् ॥४०६॥

?चलगताः। ?क्रमेण। [1]विप्लुताक्षः।

आलोकादिमनस्कारादन्यस्य दीप[1]स्य एकस्य मण्ड[2]लज्ञानजनने शक्तिर्गम्यते तन्मात्रभावेन भावात्। ततो दीपादन्यो मण्डलो न हेतुरहेतुश्चासौ मण्डलज्ञानस्य कथं विषयोऽतिप्रसङ्गात्। (४०६)

स एव यदि धीहेतुः किम्प्रदीपमपेक्षते।

स मण्डल एव मण्डलग्राहिण्या धियो हेतुर्न दीपो यदीष्यते तदा मण्डलं किं कस्मात् प्रदीपमपेक्षते न ह्यहेतोरपेक्षाऽतिप्रसङ्गात्।

दीपो मण्डलञ्च मण्डलबुद्धिहेतुरित्याह (।)

दीपमात्रेण धीभावादुभयत्रापि कारणम् ॥४०७॥

उभयं न कारणं दीपमात्रे[3]ण मण्डलधियो भावात्।[4] (४०७)

दूरासन्नादिभेदेन व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते।
तत्स्यादालोकभेदाच्चेत्तत्पिधानापिधानयोः ॥४०८॥

यदि चार्थ एव साकारो ग्राह्यो ज्ञानन्त्वनाकारं तदार्थस्य दूरासन्नादिना भेदेन विशेषेण व्यक्ताव्यक्तं न युज्यते एकात्मनः पदार्थस्य स्वरूपेण दृश्यमानत्वात्। दूरासन्नस्थाभ्यां समानः प्रतीयेत।[5] ज्ञानस्वगताकारभेदानभ्युपगमात्। व्यव-धानाव्यवधानयोरालोकस्य मान्द्यामान्द्यभेदात्। तद् व्यक्ताव्यक्तं वस्तु स्यादिति चेत् (।) दूरस्थितौ[6] तस्यालोकस्य पिधानमपिधानञ्चाऽभ्युपगन्तव्यं तयो-
472 स्तुल्ययोः (।) (४०८)

तुल्या दृष्टिरदृष्टिर्वा सूक्ष्मोंऽशस्तस्य कश्चन।
आलोकेन च मन्देन दृश्यतेतो भिदा यदि ॥४०९॥

सर्व्वस्य प्रतिपत्तुर्बुद्धिरबुद्धिर्व्वा तुल्यार्थस्य स्यात्। [1]दूरस्थस्य रजोनीहारादिभिरुपहतत्वात् मन्देनालोकेन तस्य दृश्यार्थस्य सूक्ष्मोऽंशोऽवयवः कश्चन

---

[1] एकमेष्टव्यं वस्तुतो भिन्नस्याभेदे इष्यमाणे। मरीचिषु जलवत्।

[2] बाह्यमभ्युपेत्य द्वैरूप्यमुक्त्वाधुना बाह्याभावमाह।

[3] एकस्य नानात्वविरोधात्।

[4] अत्र द्वौ विकल्पौ।

[5] साम्यव्यक्ताव्यक्तत्वं।

न दृश्यतेऽतः। सन्निकृष्टाद् व्यक्तं दृश्यमानादर्थादव्यक्तत्वेन भिन्ना यद्युच्यते तदापि द्वयी कल्पना। (४०९)

योसौ स्थवीयान् दृश्यते स एकोऽनेको वा।

एकत्वेऽर्थस्य बाह्यस्य दृश्यादृश्यभिदा कुतः।
अनेकत्वेऽणुशो भिन्ने दृश्यादृश्यभिदा कुतः ॥४१०॥

तत्रैकत्वेऽर्थस्य बाह्य[1]स्याभ्युपगम्यमाने दृश्यादृश्यभिदा कुतः शङ्किता(।) एवं दृश्यमदृश्यमेव वा स्यादेकान्तेन अनेकत्वे दृश्यस्यार्थस्याभ्युपगम्यमानेऽणुशो भिन्नेऽस्मिन् दृश्यादृश्यभिदा कुतः। न ह्यणुष्वपि स्थूलसूक्ष्मभेदः। येन किञ्चिदुपलभ्येत किञ्चिन्नेति विभागः। (४१०)

मान्द्यपाटवभेदेन भासो बुद्धिभिदा यदि।
भिन्नेऽन्यस्मिन्नभिन्नस्य कुतो भेदेन भासनम् ॥४११॥

अथैकत्वेऽप्यर्थे भासः आलोकस्य मान्द्यपाटवभेदेन स्पष्टास्पष्टतया भेदो बुद्धेरिष्यते।[2] तथाप्यन्यस्मिन्नालोके पटुमन्दतया भिन्नेऽभिन्नस्यार्थस्य स्वरूपेण दृश्यमानस्य कुतो भेदेन स्पष्टास्पष्टतया भासनं युक्तं। (४११)

किञ्च (।)

मन्दन्तदपि तेजः किमावृत्तेरिह सा न किम्।
तनुत्वन्तेजसोप्येतदस्त्यन्यत्राप्यतानवम् ॥४१२॥

व्यवहितवस्त्वन्तरालवर्त्ति तेजो मन्दं किं कस्मादेतो रजोनीहारादिभिस्तद्देशवर्त्तिभिरावृत्तेरालोको मन्द इति चेत्। इह सन्निहितवस्त्वन्तरालवर्त्तिन्यालोके सा रजोनीहारादिभिरावृत्तिः किन्न भवति।[3] तनुत्वादावारकस्य नीहारादेर्नावृत्तिश्चेत्। तत्तनुत्वं तेजसोपि सन्निहितवस्त्वन्तरालवर्त्तिनोऽस्तीति सन्निहितञ्च वस्तु न स्फुटं प्रतीयते तथाऽन्यत्र दूरस्थं वस्तु स्फुटं प्रतीयेत्। दूरस्थे वस्तुन्यावारकालोकयोः समानमतानवं, समीपस्थे च समं तानवमिति न स्यात् प्रतीतिभेदः। (४१२)

किञ्च (।)

अत्यासन्ने च सुव्यक्तं तेजस्तत्स्यादतिस्फुटम्।
तत्राप्यदृष्टमाश्रित्य भवेद्रूपान्तरं यदि ॥४१३॥

लोचनस्यात्यासन्ने शलाकादौ सुव्यक्तं तेज आवारकस्य तनुत्वादिति तदत्या[4]-सन्नं शलाकादिकमतिस्फुटं स्यात्। न च मनागव्यवहितमिवात्यासन्नं वस्तु स्फुट-

मीक्ष्यते। तत्र दूरात्यासत्तिभेदेन व्यक्ताव्यक्तदर्शनेप्यदृष्टं धर्माधर्ममाश्रित्यापेक्ष्य रूपान्तरं व्यक्ताव्यक्तं जायत इति यद्युच्यते (।४१३)

अन्योन्यावरणात्तेषां स्यात्तेजोविहतिस्ततः ।
तत्रैकमेव दृश्येत तस्यानावरणे सकृत् ॥४१४॥

तदा **तेषां** व्यक्ताव्यक्तानां रूपाणा**मन्योन्यस्यावरणात्** कदाचित्कस्यचिदुपलम्भो भवतीति वक्तव्यं। **तत** एकोपलम्भकालेऽपरोपलम्भहेतो**स्तेजसो**[6]**विहति**रावृतिरिति च **स्यात्**। अन्यथा नावृत्ते तस्मिन्नपरस्याप्युपलब्धिः स्यादवैकल्यात्सामग्र्याः। **तत्रा**परोपलम्भहेतोरालोकस्यावरणे सति **एकमेव** व्यक्तमव्यक्तस्वरूपं दूरासन्नादिदेशस्थितैः प्रतिपत्तृभिः सर्व्वैर्दृ**श्येत**। न त्वेकेन व्यक्तमितरेण चाव्यक्तमिति स्यात्। **तस्या**दृष्टोत्पन्नरूपस्य परस्परमनावरणे तेजसश्च**ानावरणे सकृत्** (।४१४)

पश्येत् स्फुटास्फुटं रूपमेकोऽदृष्टेन वारणे ।
अर्थानर्थौ न येन स्तस्तददृष्टं करोति किम् ॥४१५॥

47b **स्फुटास्फुटं रू**[6]**पं पश्येदेकः**[1] प्रतिपत्ता। दृश्यरूपद्व[2]यस्य दर्शनहेतोश्चालोकस्यानावरणाददृष्टेन द्वितीयस्य रूपस्य। वरणे व्यक्तमव्यक्तमेव वा रूपमेकं दृश्यत इति[3] चेत्। **येन** द्वितीयरूपावरणेन कृतेन पुंसो**ऽर्थानर्थाव**दृष्टकार्यौ **न स्तः** सम्भवत**स्तदावरणमदृष्टं** कर्तुं **किं** कस्मात् **करोति** शुभाशुभलक्षणं ह्यदृष्टमर्थानर्थफलं (।) यत्पुनरनुभवस्वभावं तत्[2] दृष्टफलमेव भवति (।४१५)

यस्मात् सर्व्वमनन्तरोक्तमसंगतं।

तस्मात् संविद् यथाहेतु जायमानार्थसंश्रयात् ।
प्रतिभासभिदां धत्ते शेषाः कुमति दुर्न्नयाः ॥४१६॥

तस्मादर्थसंश्रया[4]**ज्जायमाना संवित्** बुद्धि**र्यथाहेतु** वासनाप्रबोधहेत्वनतिक्रमेण **प्रतिभास**स्याकारस्य व्यक्ताव्यक्तादि**भिदां धत्ते** बिभर्त्तीति[5] न्याय्यं। तदितरे पुनरालोकभेदोपन्यासाद्याः **शेषाः कुमतिदुर्नयाः** परवादिनां कुमतीनां दुर्व्विमर्शाः[6] (।४१६)

---

[1] एकैको दूरासन्नस्थः सर्व्वः। [2] युगपत् स्फुटानि भवन्ति रूपाणि।।

[3] सौमनस्योत्पादनेनानुग्राहकं धर्मो दर्शयति। दुःखोत्पादनेने(?नो)पघातकमावृणोति विपर्य्ययादधर्मः।

[4] अभ्युपगमेप्यर्थस्य।

[5] द्वैरूप्यं

[6] अर्थव्यक्त्यसंभवन्दर्शयन् बुद्धेर्द्वैरूप्यमाह।

किञ्च (।) अनाकारेण ज्ञाने[2]नार्थः क्षणि[1]कोऽक्षणिको वा व्यज्येत (।) तत्र (।)

ज्ञानशब्दप्रदीपानां प्रत्यक्षस्येतरस्य वा ।
जनकत्वेन पूर्वेषां क्षणिकानां विनाशतः ॥४१७॥

क्षणिकानां ज्ञानशब्दप्रदीपादीनां स्वविषयस्य **प्र**[3]**त्यक्षस्याप्रत्यक्षस्य वा** ज्ञानस्य **जनकत्वेन** हे[4]तूनां **पू**[5]**र्व्वेषां** ज्ञानकाले **विनाशतः** (४१७)

व्यक्तिः कुतोऽसतां ज्ञानाद् ;

असतां ज्ञानात् कुतो व्यक्तिः। यदाऽर्थस्तदा न ज्ञानं यदा ज्ञानं तदा नार्थ इति कुतो व्य[6]ङ्ग्यव्यञ्जकभावस्तयोः। अथ शब्दादयो ज्ञानेन सह द्वितीयं स्वोपादेयक्षणं जनयन्ति स एव तेन ज्ञानेन व्यज्य[3]ते नेतरदित्याह (।)

अन्यस्यानुपकारिणः ।
व्यक्तौ व्यज्येत सर्व्वोर्थस्तद्धेतोर्नियमो यदि ॥४१८॥

स्वकारणादन्यस्य सहोत्पन्नस्यानुपकारिणो **व्यक्तिविवक्षायां सर्व्वोऽर्थः** समानकालेन ज्ञानेन **व्यज्यतामनुपकारकत्वाविशेषात्**। **तस्मात्सहोत्पादकात् हेतोरनुपकार**कत्वविशेषेष्वपि सहोत्पन्न एवार्थो ज्ञानेन व्यज्यत इति **नियमो** यदि कल्प्यते (४१८)

नैषापि कल्पना ज्ञाने ज्ञानन्त्वर्थावभासतः ।
तं व्यनक्तीति कथ्येत तदभावेपि तत्कृतम् ॥४१९॥

तदैषापि **कल्पना न युक्ता ज्ञाने** व्यञ्जकत्वस्य स[4]होत्पन्नेन्द्रियादिव्यञ्जकत्वप्रसङ्गा[4]त्। अस्माकं मते तु साकारं तेनार्थेन कृतं **ज्ञानमिति** ज्ञानस्य काले **तस्यार्थस्याभावेप्यर्थावभासतोर्था**कारात्संवेद्यमानात् **तमर्थं व्यनक्तीति कथ्यते**ऽन्यस्यार्थव्यक्तिप्रकारस्यायोगात् (।४१९)

सहोत्पन्नस्यापि तर्हि स्वाकारज्ञानेन व्यक्तिः स्यादित्याह (।)

नाकारयति चान्योर्थोऽनुपकारात् सहोदितः ।
व्यक्तोनाकारयज्ज्ञानं स्वाकारेण कथं भवेत् ॥४२०॥

कारणादन्यस्यान्यश्चार्थः सहोत्पन्नो ज्ञानं **नाकारयति स्वाकारेण** विशेषयति **अनुपकारात्**। न ह्यनुपकार(का)कारे[6]ण विशिष्यतेऽतिप्रसङ्गात्। **यश्चार्थो ज्ञानं नाकारयति स कथं व्यक्तो भवेत्**। (४२०)

---

[1] नित्यो दीपः कस्यचित्। शब्दो नित्यो वैयाकरणादेः बुद्धिर्नित्या सांख्यस्य।
[2] यदा स्वरूपानुकारि ज्ञानमव्यवहितं विकल्पज्ञानजनने।
[3] ज्ञानादीनां। [5] नाकारणं विषयः। [4] ज्ञानस्यैव विषयाकारः सिद्धः।
[6] इन्द्रियेणापि ज्ञानहेतुना यज्जनितमिन्द्रियन्तद्विषयः स्यात्।

ग, अक्षणिकस्य व्यक्तिरसम्भवा

अक्षणिकस्याप्यर्थस्य व्यक्तिं निषेद्धुमाह (।)

> **वज्रोपलादिरप्यर्थः स्थिरः सोन्यानपेक्षणात् ।**
> **सकृत् सर्वस्य जनयेज्ज्ञानानि जगतः समम् ॥४२१॥**

यो **वज्रोपलादिः** स्थिरोऽर्थः सोऽपि ज्ञानोत्पादनस्वभावत्वेनान्यस्य सहकारिणोऽनुपकारकस्यानपेक्षणात् सकृत्सर्व्वस्य जगतः स्वग्राहकाणि ज्ञानानि समम्एककालं जनयेत् । (४२१)

न चैतदस्ति (।)

> **क्रमाद् भवन्ति तान्यस्य सहकार्युपकार्यतः ।**
> **आहुः प्रतिक्षणं भेदं स दोषोऽत्रापि पूर्ववत् ॥४२२॥**

क्रमेणोत्पादात् क्रमाद् भवन्ति जायमानानि[१] तानि वज्रादिज्ञानान्यस्य वज्रोपलादेः । सहकारिणामुपकारात् स्वभावान्तरलक्षणात् प्रतिक्षणं भेद[२]मन्यस्वभावता[३]माहुः, यथा च पू[४]र्व्ववत् शब्दादिष्विवात्र वज्रादिष्वपि क्षणिकेषु विज्ञानात् पूर्व्वकालभाविषु सोऽव्यक्तिदोषप्रसङ्गस्तदवस्थः । (४२२)

(३) a. स्वसंवेदनचिन्ता

क, बुद्धिरर्थाकारा

पुनर्बुद्धेरर्थाकारसिद्ध्यर्थमाह (।)

> **संवेदनस्य तादात्म्ये न विवादोस्ति कस्यचित् ।**
> **तस्यार्थरूपताऽसिद्धा सापि सिध्यति संस्मृतेः ॥४२३॥**

सम्वेद[५]नस्य तादात्म्येऽनुभवरूपत्वे कस्यचिद्विदुषो वा[६]दो नास्ति । तस्य संवेदनस्यार्थरूपता विवादादसिद्धा[७] साऽर्था[१]कारतापि संस्मृतेरर्थाभासानुभवस्य सम्य[८]क् स्मरणात् सिध्य[९]ति । (४२३)

---

[१] कारकाकारकत्वेन । [२] क्षणिकत्वं ।

[३] विनाशावसतां कुतो ज्ञानाद् व्यक्तिरिति प्राहिकया ।

[४] यस्मादनुभवोत्तरकालं विषय इव ज्ञाने स्मृतिरुत्पद्यते, तस्मादस्ति द्विरूपता ज्ञानस्येत्यादि व्याचष्टे ॥ [५] ज्ञानं न ज्ञानरूपविषयवत् ।

[६] विषयज्ञानतज्ज्ञानेत्यादौ एकत्र ज्ञाने विषयाकारोल्लेखेन द्वैरूप्यमुक्तमत्र ।

[७] यथा परस्परविलक्षणेषु रूपादिष्वनुभूतेष्वन्योन्यविवेकेन स्मृतिः स्यात्तथा ज्ञानेऽपि स्मृतिरुत्पद्यते तदस्ति द्वैरूप्यमर्थवेदनमन्यथार्थस्मृतेरयोगादस्ति च सात्र ।

[८] कुत एतदस्मात् ।

भेदेनाननुभूतेस्मिन्नविभक्ते स्वगोचरैः ।
एवमेतन्न खल्वेवमिति सा स्यान्न भेदिनी ॥४२४॥

अस्मिन्नर्थसंवेदनेन भेदेनानुभूते स्व स्य गोचरैरर्थैः स्वाकारसमर्पणद्वारेणा-विभक्ते परस्परतो भेदेन व्यवस्थापिते एतज्ज्ञानमेवं घटग्रा[1]हकं। न खल्वेवं नैव घटग्राहकमिति। सा सम्वेदनस्मृतिर्भेदिनी विभागवती न स्यात् ज्ञानेन सह (।४२४)

न चानुभवमात्रेण कश्चिद् भेदो विवेचकः ।
विवेकिनी न चास्पष्टभेदे धीर्यमलादिवत् ॥४२५॥

न चानुभवमात्रेणावान्तरभिन्नेन प्रतिज्ञानं कश्चिद् भेदो विद्यमानोपि परस्परं विवेचको भेदव्य[2]वस्थापनहेतुः। तथाविधाऽस्पष्टे भेदे सत्यपि धीः स्मृतिरूपा विवेकिनी न भवति। किन्त्वे[3]कबोधाध्यवसायिनी प्रत्यभिज्ञैव स्याद्यमलादि[4]वद्य-मलयोरर्थान्तरभेदसद्भावेप्येको दृश्यमानो नापरस्माद् भेदेनावसीयते किन्त्वेकत्वेनैव प्रत्यभिज्ञायते। (४२५)

तस्मादर्थाकारानुभवाकारतया बुद्धिर्द्विरूपैव।

द्वैरूप्यसाधनेनापि प्रायः सिद्धं स्ववेदनम् ।
स्वरूपभूताभासस्य तदा संवेदनेक्षणात् ॥४२६॥

ज्ञानानां द्वैरूप्यसाधनेनापि [5]प्रायो बाहुल्येन[5] स्वसं[6]वेदनं ज्ञानं सिद्धं। तथा[7] ज्ञानस्य स्वरूपभूतस्याभासस्याकारस्य तदा द्विरूपज्ञानोत्पत्तिकाले संवेदनादनु-भूतेरीक्षणात् (।४२६)

ख. अर्थानुभवाकारा

ज्ञानान्तरेण सरूपेण ज्ञानमर्थवद्वेद्यते इति चेत्। तदा (।)

धियाऽतद्रूपया ज्ञाने निरुद्धेऽनुभवः कथम् ।
स्वञ्च रूपं न सा वेत्तीत्युत्सन्नोनुभवोऽखिलः ॥४२७॥

धि[8]याऽतद्रूपयाऽग्राह्यज्ञानस्वरूपया निरुद्धे ग्राह्ये ज्ञाने कथमनुभवः। स्वकाले-

---

[1] स्वसत्ताकाले [2] सारूप्यादन्य इन्द्रियादिभेदात्। [3] सामग्रीभेदात् सुखादि-भेदवद्विवेकेन स्मृतिः सेत्स्यतीत्यपि न। यतः सर्वार्था स्पष्टानुभवपूर्व्वा साकारा नैवं सुखादिरन्तः प्रीत्यादिरूपः। [4] यथापरस्परविलक्षणेषु रूपादिष्वनुभूतेष्वन्योन्य-विवेकेन। [5] प्राहिकया [6] तच्च वेद्यत इत्यर्थादात्मवेदनं न साक्षात्प्रायः शब्दाः।
[7] अनुत्तरेण द्वैरूप्ये विषयसारूप्यमात्मभूतं ज्ञानस्य सिद्धं।

ज्ञानं न वे[1] सते ग्राहककाले ग्राह्यस्यैवाभाव इति कथं बुद्धिवेदनं। स्वञ्च रूपं त्वन्मते सा बुद्धिर्न वेत्तीत्यनुभवो[2]ऽखिलोऽर्थस्य ज्ञानस्य चोत्सन्नः स्यात्। ज्ञानप्रकाशो ह्यर्थप्रकाशः। स च स्वपरकालयोर्नास्तीति प्रकाशो न स्यात् सर्व्वस्य। (४२७)

किञ्च (।)

बहिर्मुखञ्च तज्ज्ञानं भात्यर्थप्रतिभासवत्।
बुद्धेश्च ग्राहिका वित्तिर्न्नित्यमन्तर्मुखात्मनि ॥४२८॥

अस्यार्थस्य ग्राह्यस्य प्रतिभासवदाकारवत्तद् बाह्यग्राहकं ज्ञानं **बहिर्मुखं** बाह्यतया **प्रतिभाति** यथा नीलादिज्ञानं। **बुद्धेश्चात्मनि ग्राहिका** वित्ति[3] **नित्यं** सर्व्वकाल-**मन्तर्मुखा**ऽबाह्यतया ग्राहकत्वेन प्रतिभाति। तदेतत् स्ववेदनताया[4]मेवोपपन्नं। (४२८)

यदि तु बुद्ध्यन्तरग्राहिका बुद्धिः स्यात्तदा नीलादिवत् स्मर्यमाणाऽतीतस्व-बुद्धि[1]वच्च ग्राहकाकारत्वाद् बहिष्ट्वेनावभासेत तथा स्ववेदनताऽभावे (।)

यो यस्य विषयाभासस्तं वेत्ति न तदित्यपि।
प्राप्ता का संविदन्यास्ति ताद्रूप्यादिति चेन्मतम् ॥४२९॥

यो विषयस्याभास आकारो **यस्य** ज्ञानस्य **तं** स्वाकारार्पकं विषयं **तदाकारवत्** ज्ञानं **न वेत्तीति** प्राप्तं विषयस्वरूपस्यात्मनो वेदने हि विषयवेदनं तत्परोक्षतया **अर्थोपि** परोक्षः स्यात्। यतोऽर्थस्वरूपधी[2]वेदनादन्या **का संविदर्थस्यास्ति। ताद्रूप्याद्विषयसारूप्या**[3]दस्वसंवेदनादर्थस्य संविदिति **चेन्मतं**। (४२९)

एवं सति (।)

प्राप्तं संवेदनं सर्व्वसदृशानां परस्परम्।
बुद्धिः सरूपा तद्विच्चेत् नेदानीं वित् सरूपिका ॥४३०॥

सर्व्वेषां यमलकादीनां **सदृशानां परस्परं सम्वेदनं प्राप्तं** न सदृश इत्येवानुभवः **सरूपा तद्विदर्थस्य** संवेदनञ्**चेत्। इदानीमस्मिन्नभ्युपगमे सरूपिका वित्** भवति। सारूप्यं वेदनलक्षणं न भवति। किन्त्वनुभवरूपता। सत्यपि सारूप्ये यमल-कादी[1]नामनुभवत्वात्। नापि सारूप्यवाहितानुभवमात्रं वेदनं, किन्तु स्वसंवेदनं सारूप्यं। (४३०)

---

[1] तुल्यकालयोर्न ग्राह्यग्राहकत्वं स्वसम्वेदनं नाभ्युपेतं।
[2] प्रत्यक्षविरुद्धत्वं स्ववेदनाभावस्याह एतेन।
[3] या विषयग्राहिका पूर्व्वा। [4] नैमायिकः न स्वरूपबोधं मन्यते।

यदि सारूप्यवशाद्वेदनं तदा बुद्धयात्मनापि सारूप्याद्वेदनं स्यात्। तथा ग्राह्य-ग्राहकयोर्भेद एव प्राप्त इत्याह (।)

स्वयं सोनुभवस्तस्या न स सारूप्यकारणः ।

तस्या बुद्धेः **सोऽनुभवो**ऽपरोक्षत्वं स्वयं स्वरूपेण तथोत्पत्तेर्न **सारूप्य[1]कारणः** सोऽनुभवो बुद्धेः। एवं तर्हि बाह्येप्यर्थे बुद्धिसारूप्यं निष्फलमित्याह (।)

क्रियाकर्म्मव्यवस्थायास्तल्लोके स्यान्निबन्धनम् ॥४३१॥

तदर्थसारूप्यं क्रियाया अर्थादनुभूतेः। **कर्मणो** बाह्यस्य **व्यवस्थाया निबन्धनं लोके** बहिरध्यवसायिनि स्यात्। (४३१)

न ह्यस्य सारूप्यमन्तरेणेयमस्य संवित्तिरिति शक्यं व्यवस्थापयितुं[2] (।)

स्वभावभूततद्रूपसंविदारोपविप्लवात् ।
नीलादेरनुभूताख्या नानुभूतेः परात्मनः ॥४३२॥

यस्या बुद्धेः **स्वभावभूतस्य रूपस्य** विषयाकारस्य **संविदो** बहिरर्थेष्वा[3]**रोपः** स एव **विप्लवो** भ्रान्त्युपनीतत्वात् तस्मान्नीलादेर्व्वस्तुतोऽदृश्यमानस्याप्यनुभूताख्या-ऽनुभवव्यवहारो लोकस्य न पुन[3]र्ज्ञानात्**परात्मनो**र्थस्य साक्षादनुभूतेर्थानुभव-व्यवहारः। (४३२)

धियो नीलादिरूपत्वे बाह्योर्थः किं प्रमाणकः ।

परमार्थतस्तु **धियो नीलादिरूपत्वे** स्वसम्वेद्ये तदाकारार्प्पको **बाह्योऽर्थः** स्वरू-पेणादृश्यमानः **किं प्रमाणकः**। न ह्याकारद्वयं वेद्यते येनैको बाह्यस्यापरो ज्ञानस्येति स्यात्।

बाह्य एवाकारवान् धीस्तु निराकारेति प्रत्यक्षसिद्धोऽर्थः स्यादित्याह (।)

धियोऽनीलादिरूपत्वे स तस्यानुभवः कथम् ॥४३३॥

धियोऽनीलादिरूपत्वे सोऽर्थाकाररहितोनु[3]**भवस्तस्य** नीलस्य ग्राहक इति **कथं** शक्यव्यवस्थापनः। (४३३)

यदा संवेदनात्मत्वं न सारूप्यनिबन्धनम् ।
सिद्धं तत् स्वत एवास्य किमर्थेनोपनीयते ॥४३४॥

अनुभवमात्रात्मतया सर्व्वत्र ज्ञानेऽविशेषात् विशेषव्यवस्थानशक्तया।

---

[1] सारूप्यकृतः। [2] यदि स्वानुभवात्मतयैव प्रकाशो नार्थानुभवात्मतया तदा सम्बन्धाभावादर्थानुभवव्यपदेशो न युक्त इत्याह (।) [3] असतोपि।

यदा सम्वेदनात्मकत्वमपरोक्षत्वं **न सारूप्यनिबन्धनं तदा स्वत एव** प्रकाशात्मतयोत्पत्तेस्तत्संवेदनात्मत्वं **सिद्धं**। ततश्चार्थेनास्य ज्ञानस्य **किमुप्नीयते** येन तस्य तद्वेदनमित्युच्यते(।) न हि ज्ञानस्य स्वप्रकाशेऽर्थापेक्षा। न च स्वस्मा[४]द् व्यतिरिक्तं तेन वेद्यते तत्कथमर्थवेदनमनेनेत्युच्यते (।४३४)

किञ्च (।)

नच सर्वात्मना साम्यमज्ञानत्वप्रसङ्गतः।
न च केनचिदंशेन सर्वं सर्वस्य वेदनम् ॥४३५॥

ज्ञानं **सर्व्वात्मना** वा एकदेशेन वाऽर्थस्य सरूपं यत्तद्ग्राहकं स्यात्। तत्र न तावत्सर्व्वेण जडत्वादिना **साम्यमज्ञानत्वप्रसङ्गतः**। **न च** जडयोर्ग्राह्यग्राहकभावः **केनचिदंशेन** वस्तुत्वनीलत्वादिना **सर्व्वं** ज्ञानं सर्व्वस्यार्थस्य संवेदनं स्यात्। सर्व्वं वा नीलज्ञानं सर्व्वस्य[१] नीलस्य **वेदनं** स्यात्। (४३५)

यथा नीलादिरूपत्वान्नीलाद्यनुभवो मतः।
तथानुभवरूपत्वात्तस्याप्यनुभवो भवेत् ॥४३६॥

यथा नीलादि[५]**रूपत्वात्** ज्ञानं **नीलादी**नाम**नुभवो मतः तथा** किम**नुभवरूपत्वात्** तस्यानुभवस्यार्थविषयस्यापि पूर्व्वकस्योत्तरं ज्ञानम**नुभवो** न[२] **भवेत्**। (४३६)

नानुभूतोनुभव इत्यर्थवद् (हि) विनिश्चयः।
तस्माददोष इति चेत् नार्थेप्यस्त्येष सर्वदा ॥४३७॥

ना[३]नुभवेऽनुभूतोऽ**नुभव इत्यर्थवद**र्थ इव गृहीते **विनिश्चयो** भवति। **तस्माद**नुभवस्याप्यनुभवो ग्राह्यः कः स्यादित्यय**मदोष इति चेत्**।[४] न केवलमनुभवेऽ**र्थेऽप्येषो**[५]ऽनुभूतत्वनिश्चयः **सर्व्वदा नास्ति**। न हि धारावाहिन्यर्थज्ञानेऽर्थेषु प्रतिक्षणमनुभूतनि[७]श्चयः[६]। ततश्चार्थोपि नानुभूतः स्यात्। (४३७)

कस्माद्वाऽनुभवे नास्ति सति सत्तानिबन्धने।
अपि चेदं यदाभाति दृश्यमाने सितादिके ॥४३८॥

---

[१] भिन्नाकारस्य न वेदनमिति शङ्का स्यात् नीलाकारस्तु सर्व्वनीलानुकारीति सर्व्वग्रहः।

[२] ताद्रूप्यमभिव्यापित्वाद्विषाणित्वमिव गौर्नानुभवलक्षणः। [३] न चेष्यते।

[४] तदुत्पत्तिसारूप्ययोः सतोरपीदं मयानुभूतमिति निश्चयोऽर्थानुभवः। नैवमनुभवविषयोऽनुभवः स्मृतिरेव तु स्यात्।

[५] परामर्शयोगी। [६] पश्यत एवार्थं विषयान्तरव्याक्षेपान्नानुभूतनिश्चयः।

पुंसः सिताद्यभिव्यक्तिरूपं संवेदनं स्फुटम्।
तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः पररूपमथात्मनः ॥४३९॥

कस्माद्वाऽनुभवेऽनुभूतनिश्चयस्य सत्तानिबन्धने सारूप्ये तदुत्पादे च सति नास्ति सत्तानिश्चयः। अर्थेप्यनुभूतनिबन्धने सारूप्यतदुत्पत्ती एव ते तज्ज्ञानेपि समाने। अपि च स्वसंवेदनानभ्युपगमे सितादिके [1]दृश्यमाने, यदिदं[2] (४३८) सिताद्यभिव्यक्तिरूपमन्तः प्रकाशमानं संवेदनं स्फुटं पुंसः प्रतिपत्तुराभाति। तत् किं सिताद्यभिव्यक्तेः पररूप[3]मथात्मभूतमिति विकल्पौ, ततस्तत्त्वान्यत्वा-व्यतिक्रमात्। (४३९) 492

पररूपेऽप्रकाशायां व्यक्तौ व्यक्तं कथं सितम्।
ज्ञानं व्यक्तिर्न सा व्यक्तेत्यव्यक्तमखिलं जगत् ॥४४०॥

पररूपेऽभ्युपगम्यमाने सम्वेदनं यत्प्रकाशते तत्र सितादिव्यक्तिरूपमित्यप्रकाशायां शुक्लादिव्यक्तौ सितं कथं व्यक्तं। ज्ञानं हि व्यक्तिर्न च सा व्यक्ता सितादिके दृश्यमाने इष्यत इत्यव्यक्तमखिलं जगत्प्राप्तं। सिताद्यभिव्यक्ति-रेषितव्या। (४४०)

तथा हि (।)

व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तरव्यक्तावपि दोषप्रसङ्गतः।

अर्थव्यक्तेर्व्यक्तिरापद्यमाना न व्यक्ता स्यात्। अथ व्यक्तिरेव न सिध्येत्। तस्याः स्वप्रकाशत्वेऽर्थव्यक्तिरपि तथास्तु। अथार्थव्यक्तिर्व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तराद् उत्तरकालभाविवेदनाद् व्यक्तिरेवं तस्याश्चा[4]न्यत इत्यनवस्था दुर्वारा।

किञ्च (।)

दृष्ट्या वाज्ञातसम्बन्धं विशिनष्टि तया कथं ॥४४१॥

दृष्ट्या धियाऽसम्विदितया सहाज्ञातसम्बन्धमर्थं कथं विशिनष्टि प्रतिपत्ता दृष्टोयमिति। (४४१)

कथमर्थो दृष्ट्याऽज्ञातसम्बन्ध इत्याह (।)

यस्माद् द्वयोरेकगतौ न द्वितीयस्य दर्शनम्।
द्वयोः संसृष्टयोर्दृष्टौ स्याद् दृष्टमिति निश्चयः ॥४४२॥

यस्माद् द्वयोरर्थज्ञानयोर्मध्ये एकस्य गतौ दर्शन[4]काले न द्वितीयस्य दर्शनमस्ति। तथा हि न पदार्थो दृश्यते न तदा बुद्धिरुपलभ्यते तदुपलम्भस्य भावित्वात्।

---

[1] विच्छिन्ने। [2] तदैवावेदनात्।
[3] विषयज्ञानस्यापि स्वयमव्यक्तेः। [4] तत्समकालं, आह

यदा च बुद्धिरुपलभ्यते न तदाऽन्योऽतीतत्वात्। तस्माद् **द्वयोरर्थज्ञानयोः संसृष्टयोरेकोपलम्भात् दृष्टौ** सत्यां **दृष्टमिदमिति निश्चयः** ततोऽन्योपलब्धिः स्वोपलब्धिरूपैव **स्यादेतत्**। (४४२)

सरूपं दर्शनं यस्य दृश्यतेऽन्येन चेतसा।
दृष्टाख्येति न चेत्;

यस्यार्थस्य सरूपं समानाकारं **दर्शनं** ज्ञानमन्येन **चेतसा दृश्यते** तत्रार्थे **दृष्टाख्या** दृष्टव्यवहा[2]र **इति चेत्**।

अत्राह (।)

सिद्धं सारूप्येऽस्य स्ववेदनम् ॥४४३॥

अस्य ज्ञानस्यार्थेन सह **सारूप्ये** सिद्धे **स्वसंवेदनं** ज्ञानं सिद्धं। तथा ह्यर्थाकारस्तावत् ज्ञानकाले परिस्फुटं वेद्यमानो ज्ञानस्यात्मा चेत् ज्ञानमप्यर्थाकारवदपरोक्षमेव स्वभावत इति नान्यवेद्यं। (४४३)

अथात्मरूपं नो वेत्ति पररूपस्य वित् कथम्।

अथ ज्ञानमात्मरूपं **न वेत्ति पररूपस्य** बाह्यरूपस्य **वित्[1] कथं**। न ह्यर्थाकारज्ञानवेदनमन्तरेणार्थवेदनमित्युक्तं।

सारूप्यमात्रेणार्थवित्तिर्भविष्यतीति चेत् (।)

सारूप्याद् वेदनाख्या च प्रागेव प्रतिवर्ण्णिता ॥४४४॥

सारूप्यादनुभवात्मतारहिता**द्वेदनाख्या** वेदनव्यवहृतिश्च **प्रागेव** (२।४३०) "प्राप्तं संवेदनं सर्वसदृशानां परस्परमि"त्यनेन प्रतिवर्ण्णिता **प्रत्युक्ता**। (४४४)

किञ्च[2] (।)

दृष्टयोरेव सारूप्यग्रहोऽर्थेऽञ्च न दृष्टवान्।
प्राक् कथं दर्शनेनास्य सारूप्यं सोऽध्यवस्यति ॥४४५॥

दृष्टयोरेव कयोश्चित् **सारूप्यग्रहो** दृष्टो यथा यमलकयोः। **न** च कश्चिद् द्रष्टा ज्ञानात्[3] **प्रागर्थं दृष्टवान्**। तत्कथन्**दर्शनेन** सहास्यादृष्टस्यार्थस्य स द्रष्टा **सारूप्यमध्यवस्यति** निश्चिनोति। (४४५)

किञ्च (।)

---

[1] वेदकमप्रत्यक्षोपलम्भात्। [2] सारूप्यमेव नास्तीत्याह(।) [3] प्रथमज्ञाने।

सारूप्यमपि नेच्छेद्यः तस्य नोभयदर्शनम् ।
तदार्थो ज्ञानमिति च ज्ञाते चेति गता कथा ॥४४६॥

सारूप्यमपि[1] शब्दात् स्वसम्वेदनं यो वादी **नेच्छेत् न तस्योभयस्यार्थस्य** ज्ञानस्य च **दर्शनं** संगच्छते। सारूप्याभावेऽर्थवेदनाऽयोगात्। स्ववेदनाभावे च न ज्ञानसम्वेदनं। अन्येन तद्ग्रहस्य निषिद्धत्वात्[2]। यदा चैवं **तदार्थो ज्ञानमिति** भेदः। **ते च ज्ञाते चेति कथापि गतेति** कृत्स्नं जगदन्धमूकं भवेत्। प्रतीतिनिबन्धनत्वादस्य व्यवहारस्य। (४४६)

अथ स्वरूपं सा तर्हि स्वयमेव प्रकाशते।
यत्तस्यामप्रकाशायामर्थः स्यादप्रकाशितः ॥४४७॥

अथ यदेतत्सिताद्यभिव्यक्तिरूपं स्फुटसम्वेदनमाभाति तद् बुद्धेः **स्वरूपं** (।) सा बुद्धिस्तर्हि **स्वयमेवा**परोक्षतया **प्रकाशते यद्यस्मात्तस्यां** बुद्धावप्रकाशायां परोक्षायामर्थोऽप्रकाशितः स्यात्। प्रकाशते चार्थ इति बुद्धिरप्यपरोक्षस्वभावेति स्वसम्वेदनसिद्धिः। (४४७)

एतेनानात्मवित्पक्षे सर्व्वार्थादर्शनेन ये।
अप्रत्यक्षां धियं प्राहुस्तेपि निर्व्वर्णितोत्तराः ॥४४८॥

अनात्मवित्पक्षे स्वसंवेदनाभावे[3] **एतेना**नन्तरमुपदर्शितेन **सर्व्वस्यार्थस्यादर्श- नेन** दर्शनाभावप्रसङ्गेन **ये** जैमिनीया **अप्रत्यक्षां धिय**मर्थापत्तिगम्यामा**हुः तेपि निर्व्वर्णितोत्तरा** दत्तोत्तरा बोद्धव्याः। तथा ह्यर्थदर्शनान्यथानुपपत्त्या बुद्धिर्व्यव- स्थापनीया। अर्थदर्शनमेव तु बुद्धिपरोक्षतायामसङ्गतमिति न तदन्यथानुपपद्यमानं बुद्धिं कल्पयितुमलं। (४४८)

अपि च (।)

आश्रयालम्बनाभ्यासभेदाद् भिन्नप्रवृत्तयः।
सुखदुःखाभिलाषादिभेदा बुद्धय एव ताः ॥४४९॥

आश्रयस्येन्द्रियस्या**लम्बनस्य** सुखादिवेदनीयस्या**भ्यासस्य** च यथा वृत्तस्य **भेदाद्विशेषात् सुखदुःखाभिलाषादि**[4]**भेदा भिन्नप्रवृत्तयो** नानाकाराः सम्वि-

---

[1] अनाकारवादी वैभाष्यादिः। साकारवाद्यपि नैयायिकादिर्यः सम्वेदनं नेच्छति।

[2] ज्ञानान्तरेण स्वयमविदिते ज्ञान्यग्रहायोगात्।

[3] यस्सर्व्वार्थादर्शनमुक्तं पूर्व्वं अर्थो ज्ञानमिति ते। [4] द्वेषप्रत्यत्नाविरादिना।

49b दितरूपा जाय[^]न्ते बुद्धय[1] एव च ता बोधस्वभावत्वात्। ज्ञानेनाभिन्नहेतुकत्वा[2]च्च। (४४९)

प्रत्यक्षास्तद्विविक्तञ्च नान्यत् किञ्चिद् विभाव्यते।
यत्तज्ज्ञानं परोप्येतान् भुञ्जीतान्येन विद्यदि ॥४५०॥

ततः प्रत्यक्षाः। न च सामान्येन वेदनमिति स्ववेदनतैव। न च तेभ्यः सुखादिभ्यो विविक्तं भिन्नमन्यत् किञ्चिद् बुद्धिस्वरूपं विभाव्यते उपलभ्यते यत्तत् प्रत्यक्षं ज्ञानं स्यात्। किञ्चान्येन ज्ञानेनान्यस्य ज्ञानस्य वित् वेदनं यदीष्यते तदा भोक्तृसन्तानवर्त्तिन एतान् सुखादीन् परः प्रतिपत्ताऽल[3]भ्यमानो भुञ्जीत सुखाद्युपभोगवान्भवे[1]त् भोक्तृपुरुषवत्। (४५०)

तज्जा तत्प्रतिभासा वा यदि धीर्वेत्ति नापरा।
आलम्बमानस्यान्यस्याप्यस्त्यवश्यमिदं द्वयम् ॥४५१॥

तस्मात्सुखादेर्जाता तत्प्रतिभासा सुखादिप्रतिभासा वा तान् सुखादीन् वेत्ति भोक्तृत्वेन नापरायाः काचिद् बु[2]द्धिरिति यदीष्यते तदा भोक्तृसन्तानवर्त्तिनः सुखादीनालम्बमानस्यान्यस्य पुरुषान्तरज्ञानस्यैवं तज्जत्वं तत्प्रतिभासि[3]त्वं द्वयमालम्बनीयसुखाद्यपेक्षयाप्यवश्यमस्ति ततः सोपि भोक्ता स्यात्। (४५१)

अथ नोत्पद्यते तस्मान्न च तत्प्रतिभासिनी।
सा धीर्निर्विषया प्राप्ता;

अथान्यस्य धीर्भोक्तृसुखादेः सकाशा[4]न्नोत्पद्यते नापि तत्प्रतिभासिनीष्य[5]ते तदा सा धीर्निर्विषया प्राप्ता। ग्राह्यस्य पररूपस्याभावेपि प्रकाशमाना स्वप्रकाशैव स्यात्।

स्यादेतत् (।) भोक्तुः सुखं यद्यपि स्वरूपेण परबुद्धया न गृह्यते तत्सामान्यमात्रं तु गृह्यते इति भोक्तृत्वनिरालम्बनत्वयोरभाव इत्याह (।)

सामान्यं च तद्ग्रहे ॥४५२॥

न गृह्यत इति प्रोक्तं;

---

[1] सुखादिजातं प्रतिभासे। [2] पूर्वं बुद्धिरूपाः स्थापिताः।
[3] पाश्चात्यज्ञानं तदालम्बते न स्ववेदनं तदनुमातृसन्तानेप्यस्ति।
[4] तत्रान्यस्य भोगः। [5] उत्पत्तिसारूप्याभ्यामालम्बनव्यवस्थानात्।
[6] सुखादनालम्बमानत्वात्।

तस्य भोक्तृसुखविशेषस्याग्रहे (४५२) तत्समवायि सामान्यं न गृह्यत इति प्रोक्तं। "अतत्समानता व्यक्ती तेन नि[१]त्योपलम्भनमि" (२।२०)त्यादिना।

न च तद्वस्तु किञ्चन।

तस्मादर्थावभासोसौ नान्यस्तस्या धियस्ततः ॥४५३॥

न च तत्सामान्यं **किञ्चन** [१]**वस्तु**(।) यथा ह्युपगतस्यानुपलम्भबाधितत्वात्। **तस्मा**दनन्तरोक्ताद् युक्तिकलापात् **अर्थावभासोसौ** स्फुटं प्रकाशमानस्तस्याः परोक्षत्वेनेष्टाया **धियो नान्यः** किन्तु तद्रूप एव (। ४५३)

सिद्धे प्रत्यक्षभावात्मविदौ; गृह्णाति तत्पुनः।

नाध्यक्षमिति चेदेष कुतो भेदः समार्थयोः ॥४५४॥

ततोऽर्थाभासज्ञानयोस्तादात्म्यात् **प्रत्यक्षभावात्मविदौ** प्रत्यक्षत्वस्वसंवित्ती **सिद्धे**। ज्ञानस्यापरोक्षतया परनिरपेक्षप्रकाशत्वाच्च।

स्यादेतत्(।) स्वसन्तानवर्तिनः[२] सुखादीनध्यक्षमालम्बते ततः प्रीतिपरितापादियोगाद् भोक्तृता (।)

अन्यस्य पुनस्तान् सुखादीन् नाध्यक्षं[३] गृह्णाति किन्तु बुद्धिमात्रं[४] ततः प्रीतिपरितापाद्यभावात् न भोक्तृत्वमिति चेत्। **समार्थयो**रेकविषययोः स्वपरसन्तानवर्तिनोर्ज्ञानयोरेष प्रत्यक्षाप्रत्यक्षलक्षणः **कुतो**[५] **भेदः**। सुखस्वरूपविषयत्वात् द्वयमपि प्रत्यक्षमप्रत्यक्षम्वा स्यात्। (४५४)

अदृष्टैकार्थयोगादेः सम्विदो नियमो यदि

सर्वथान्यो न गृह्णीयात्सम्विद्भेदोप्यपोदितः ॥४५५॥

अदृष्टाच्छुभाशुभादिलक्षणादेकार्थसम[५]वायादेर्वा निमित्तात्स्वसन्तानवर्तिसुखग्राहिकायाः **सम्विदो नियमो**[६] भोगरूपत्वावधारणं। तेनान्यस्य न भोक्तृतेति यदीष्यते तदाऽदृष्टेनैकार्थसमवायेन वा नियमितं सुखा**दन्यो न गृह्णीया**देवेत्यस्तु स्वरूपप्रतिभासे[६] भोक्तृत्वस्याप्रतिषेधात्। न ह्यात्मसमवायितामात्रेण सुखादेर्भोगः किन्तर्ह्युपलम्भेन। स च परस्याप्यस्तीति भोक्ता स्यात्। एकस्य विषयस्य **सम्विद्भेदो** ग्रहणभेदेपि व्यक्ताव्यक्ततया **उदितो** निराकृतः। ततः स्वरूपप्रतिभासस्यैकप्रकारत्वात्। (४५५)

---

[१] तदा व्यतिरेकाव्यतिरेकोभयरूपेणायोगः प्रागुक्त एव। [२] अन्यस्य। [३] अनुमा। [४] अस्ववेदने। [५] नान्यस्यैकात्मसमवायः। ईश्वरप्रसाद आदिना। [६] परस्य स्वीकृते।

येषाञ्च योगिनोऽन्यस्य प्रत्यक्षेण सुखादिकम् ।
विदन्ति तुल्यानुभवास्तद्वत्तेपि स्युरातुराः ॥४५६॥

येषाञ्च[1] परेषां कारणादीनां योगिनोऽन्यस्य सुखादिकं प्रत्यक्षेण योगबलोत्पन्नेन विदन्तीति मतं तेषां मते परेण सुखिना दुःखिना च सह तुल्यानुभवा योगिन इति तद्वत् दुःखिपुरुषवत् योगिनोप्यातुरा दुःखपीडिताः स्युः । (४५६)

विषयेन्द्रियसम्पाताभावात्तेषां तदुद्भवम् ।
नोदेति दुःखमिति चेत् न वै दुःखसमुद्भवः ॥४५७॥

502 विषयेन्द्रिययोः सम्पातस्य संसर्गस्याभावात् । तदुद्भवं विषयेन्द्रियसंसर्गजं दुःखं तेषां योगिनां नोदेतीति चेत् । न वै नैव दुःखस्य समुद्भव उत्पत्तिः (४५७)

दुःखस्य वेदनं किन्तु दुःखज्ञानसमुद्भवः ।
न हि दुःखाद्यसंवेद्यं पीडानुग्रहकारणम् ॥४५८॥

दुःखस्य वेदनं दुःखित्वं । किन्तु दुःखविषयज्ञानसमुद्भवो दुःखिता (।) न हि दुःखं आदिशब्दात् सुखमसम्वेद्यं अज्ञायमानं पीडानुग्रहयोः कारणं भवति येन दुःख[illegible]त्पत्ती दुःखितासुखिते स्यातां । (४५८)

म. स्वसंवेदननये योगिनामनातुरता

ननु बौद्धस्यापि मते योगिनः सुखाद्याकारेण ज्ञानेन परदुःखमालम्बमानाः कस्मादा[1]तुरा न भवन्ति दुःखिन इव योगिनोपि दुःखा[2]कारं स्वसम्वेदनञ्च ज्ञानमिति न कश्चिद्विशेष इत्याह (।)

भासमानं स्वरूपेण पीडा दुःखं स्वयं यदा ।
न तदालम्बनं ज्ञानं न तदेवं प्रयुज्यते ॥४५९॥

दुःखं स्वयं[3] परनिरपेक्षप्रकाशं स्वरूपेण प्रकाशस्वभावेन भासमानं पीडा (।) ततस्तस्मादुत्पन्नं तत्सरूपं तदालम्बनं योगिनो ज्ञानञ्च पीडेति यदा बौद्धैरिष्यते तदैवं योगिनोपि परदुःखालम्बका दुःखिनः स्युरिति न युज्यते येनायं भेदः (४५९)

---

[1] वैभाष्यादीनां ।

[2] परचित्ताभिज्ञया मनसा सुखादियुतं मनो वेत्ति योगी यथाऽन्यादयः स्वयमसम्बरमः स्वज्ञानेष्वप्यकास्तदाभासमात्रेण । न हि दुःखादीति वृत्तौ सिद्धान्ते योजितं ।

[3] स्वसन्ततिजं ।

भिन्ने ज्ञानस्य सर्व्वस्य तेनालम्बनवेदने ।
अर्थसारूप्यमालम्ब आत्मा वित्तिः स्वयं स्फुटा ॥४६०॥

तेन सर्व्वस्य ज्ञानस्यालम्ब[2]नवेदने भिन्ने भिन्नलक्षणे तथा ह्यर्थं[1]सारूप्यमालम्ब आलम्बनार्थः। आत्मा स्वयं प[3]रनिरपेक्षः स्फुटा वित्ति[3]र्व्वेदनार्थः। (४६०)

अपि चाव्यक्तताऽभावे धियः स्याल्लिङ्गतो गतिः ।
तच्चाक्षमर्थो धीः पूर्व्वो मनस्कारोपि वा भवेत् ॥४६१॥

अपि च धियोऽव्यक्तताऽभावे लिङ्गतो गतिः स्यात्। तच्च लिङ्गम्भवदक्षमिन्द्रियमर्थो विषयो धी[3]रनन्तरा पूर्व्वको मनस्कारो वा भवेत्। (४६१)

कार्यकारणसामग्र्यामस्यां सम्बन्धि नापराम् ।
सामर्थ्यादर्शनात्तत्र नेन्द्रियं व्यभिचारतः ॥४६२॥
तथार्थो धीमनस्कारौ ज्ञानं तौ च न सिध्यतः ।
नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं व्यक्तिरर्थस्य चेन्मता ॥४६३॥
लिङ्गं ;

यस्मात्कार्यकारणसामग्र्यामस्यामेभ्योऽपरमात्मनः संयोगादिसम्बन्धि नास्ति सामर्थ्यादर्शनात्। तत्र[3] तेष्वि[4]न्द्रियं तावन्न लिङ्गं व्यभिचारतः सत्यपि तस्मिन् ज्ञानाभावात्। (४६२) तथार्थोपि ज्ञानव्यभिचारान्न लिङ्गम्। धीमनस्कारौ बोधस्वभावत्वात् ज्ञानं तौ च लिङ्गज्ञाना[5]त्प्राङ्न सिध्यतः ज्ञानस्यानुमेयत्वात् (।) न चाप्रसिद्धस्य निश्चितस्य लिङ्गत्वं सत्तामात्रेण लिङ्गत्वेऽतिप्रसङ्गात्। अर्थस्य व्यक्तिः स्फुटता बुद्धेर्लिङ्गं मता चेत् (४६३)

सैव ननु ज्ञानं व्यक्तोर्थोनेन वर्णितः ।
व्यक्तावननुभूतायां तद्व्यक्तत्वाविनिश्चयात् ॥४६४॥

ननु सैव व्यक्तिर्ज्ञानमर्थप्रकाशलक्षण[6]त्वात्। न च तदेव लिङ्गि चेति युक्तं। अनेन व्यक्तेर्लिङ्गत्वकथनेन व्यक्तोऽर्थो वर्ण्णितः प्रतिक्षिप्तः। तथा हि व्यक्तौ

---

[1] अर्थान्तरात्सारूप्येणोत्पत्तिः।

[2] ग्राह्यग्राहकत्वाविभ्रान्त्याविरहितः। [3] स्वसम्वेदनरूपोत्पत्तिः

[3] धीः स्वयमिति वृत्तिः। यानुमेया सैव प्रकारान्तरेण लिङ्गं कल्प्येत यथा यत्कृतकं तदेवानित्यं। अनन्तरानुमानमेव युक्तं।

[4] सुप्तमूर्च्छादौ।

[5] सर्व्वं लिङ्गमात्मनि ज्ञानापेक्षं लिङ्गिबोधोपायो भवति।

बुद्धिरूपायामननुभूतायामर्थसम्बन्धिनस्तद्व्ययवतस्तस्य व्यक्तिव्यक्तत्वस्याविनिश्च-याच्च लि[1]ङ्गत्वं सत्तामात्रेण लिङ्गत्वेऽतिप्रसङ्गात्। (४६४)

अथार्थस्यैव कश्चित्स विशेषो व्यक्तिरिष्यते।

अथार्थस्यैव स्वभावभूतः स कश्चित् स्वभावविशेषो व्यक्तिरिष्यते न ज्ञानं।

नानुत्पादव्ययवतो विशेषोऽर्थस्य कश्चन ॥४६५॥

तदप्यर्थस्य स्थिरैकरूपत्वादनुत्पादव्ययवतो[2] विशेषो व्यक्तिरूपः कश्चन न सङ्गतः। (४६५)

तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं क्षणभङ्गः प्रसज्यते।
स च ज्ञातोऽथवाऽज्ञातो भवेज्ज्ञातस्य लिङ्गता ॥४६६॥

तस्य विशेषस्येष्टौ वा प्रतिज्ञानमर्थस्य पूर्वस्वभावनाशे सति स्वभावान्तरोत्पादात् क्षणभङ्गः प्रसज्यते (।) स चार्थस्वभावविशेषो ज्ञातोऽज्ञातो वा भवेत् लिङ्गं ज्ञानस्य तत्र ज्ञातस्य यदि लिङ्गतेष्यते (। ४६६)

तदा (।)

यदि ज्ञानेऽपरिच्छिन्ने ज्ञातोऽसाविति तत्कुतः।
ज्ञातत्वेनापरिच्छिन्नमपि तद् गमकं कथम् ॥४६७॥

ज्ञानेऽपरिच्छिन्ने तदुपाधिर्ज्ञातोऽसावर्थो लिङ्ग[3]मिति यदिष्टं तत्कुत उपपद्यते (।) अथाज्ञातस्य लिङ्गता तदा ज्ञातत्वे[4]नापरिच्छिन्नमपि तद्वस्तु कथं गमकं लिङ्गं सत्तामात्रेण गमकत्वेऽतिप्रसङ्गादित्युक्तं। न च ज्ञानादर्शने दृष्टता युक्ता। (४६७)

अदृष्टादृष्टयोऽन्येन द्रष्ट्रा दृष्टा न हि क्वचित्।

हि यस्मादवृष्टा वृष्टिर्ज्ञानं येषां तेऽर्थाः क्वचिदन्येन द्रष्ट्रा दृष्टा इति न दृष्टा निश्चयविषयाः स्युः।

अथार्थस्यै(व) वि[5]शेषः कश्चिद् बुद्धिकृत आस्ते तेन बुद्ध्यनुमानमित्याह(।)

विशेषः सोऽन्यदृष्टावप्यस्तीति स्यात्स्वधीगतिः ॥४६८॥

---

[1] व्यक्तोऽर्थो लिङ्गमार्थमात्रमिति यत्कल्प्यते तस्य।

[2] यत् केनचिज्ज्ञानेन गृह्यमाणेस्य व्यक्तिरर्थावस्थितिः।

[3] न कारकवज्ज्ञापकोऽज्ञातोऽपि कार्यकारी।

[4] एकदृष्टावप्यन्यस्यास्यपर्यन्तज्ञातो विशेषः।

स विशेषोऽर्थस्यान्येन पुरुषेण दृष्टावश्यत्तीति पुरुषान्तरस्यातद्व्यापृतेन्द्रियस्य[1] तस्मादर्थगतविशेषात् स्वधीग[1]तिः स्यात्। (४६८) 10b

अथ धर्मस्य साधारणत्वात् तस्य बुद्ध्यव्यभिचारात्।

तस्मादनुमितिर्बुद्धेः स्वधर्मनिरपेक्षिणः।
केवलान्नार्थधर्मात्कः; स्वधर्मः स्वधियो परः ॥४६९॥

तस्मात् केवलादर्थधर्मात् स्वधर्मनिरपेक्षिणोऽनुमातृपुरुषात्मभूतज्ञाननिरपेक्षाबुद्धेरनुमितिर्न सम्भवति सर्व्वस्यैव तस्मात् स्वबुद्ध्यनुमानप्रसङ्गात्। अथात्मधर्म ए[2]व स कश्चिद् बुद्धेर्गमक इति चेत्। आह (।) स्वस्यात्मनो धर्मः स्वबुद्धेरात्मसम्बन्धिन्या बुद्धेरपरोन्यः कः (।४६९)

प्रत्यक्षाधिगतो हेतुः तुल्यकारणजन्मनः।
तस्य भेदः कुतो बुद्धे र्व्यभिचार्यन्यजश्च सः ॥४७०॥

प्रत्यक्षाधिग[3]तो हेतुः स्यात्। न ह्यप्रतीतस्य हेतुता। न च बुद्धेः प्रत्यक्षतेष्यते तद्व्यतिरिक्तश्च कश्चिदात्मधर्मो न प्रत्यक्ष इति न स्याद् बुद्ध्यनुमानं (।) किन्त्वात्मधर्मोसौ बुद्ध्या सममेककारणो वा स्यात् भिन्नकारणो वा (।) तत्र बुद्ध्या सह तुल्यात् कारणाज्जन्म यस्य तस्यात्मधर्मस्य बुद्धेः सकाशात् कुतो भेदः। अभिन्नहेतुकत्वेऽभिन्नतैव युक्ता। अथान्यहेतुकोसौ तदान्यजश्च स व्य[4]भिचारी स्यात्। एकसामग्र्यधीनयोरेकदर्शनादपरानुमानमव्यभिचारि नान्यथा।[4] (४७०)

उक्तमेवार्थं संगृह्णन्नाह (।)

रूपादीन् पञ्चविषयानिन्द्रियाण्युपलम्भनम्।
मुक्त्वा न कार्यमपरं तस्याः समुपलभ्यते ॥४७१॥

रूपमादिर्येषां तान् शब्दगन्धरससपर्शान् पञ्चविषयान् पञ्चेन्द्रियाणि चक्षुः श्रोत्रादीनि उपलम्भनं ज्ञानं मुक्त्वा तस्या बुद्धेर्न कार्यमपरं समुपलभ्यते। इयतैव सर्व्वस्य संग्रहात्। (४७१)

---

[1] तमर्थमपश्यतोपि स्वबुद्ध्यनुमानं स्यान्न च युक्तं।

[2] पुरुषस्य।

[3] बुद्ध्यसिद्धेर्न तादात्म्यं नापि तदुत्पत्तिरनुमेयधिया।

[4] बुद्धेर्लिङ्गवदनुमाने तल्लिङ्गेन कार्येण भाव्यमिति।

तत्रात्यक्षं द्वयं पञ्चस्वर्थेष्वेकोपि नेष्यते ।
रूपदर्शनतो जातो योन्यथा व्यस्तसम्भवः ॥४७२॥

तत्र तेषु मध्ये द्वयमिन्द्रियं ज्ञानञ्चात्यक्षमतीन्द्रियं इन्द्रियस्य ज्ञानान्यथानुपपत्त्या व्यवस्थापनात् । ज्ञानस्य त्वन्मतेऽप्रत्यक्षत्वात् । रूपादिषु पञ्चस्वर्थेषु एकोपि नेष्यते बुद्धेरप्रत्यक्षत्वात् । यो यावद् दृश्यमानोऽन्यथा ज्ञानमन्तरेण व्यस्तसम्भवः प्रतिक्षिप्तसत्त्वो विषयस्य रूपदर्शनतो बुद्धेर्जातोऽभ्युपगम्यते । (४७२)

यदेवमप्रतीतं तल्लिङ्गमित्यतिलौकिकम् ।
विद्यमानेपि लिङ्गे तान्तेन सार्द्धमपश्यतः ॥४७३॥

यच्चैवं बुद्धिनान्तरीयकतयाऽप्रतीतं तद् बुद्धेर्लिङ्गमित्यतिलौकिकं लोकातिक्रान्तं । किञ्चाभ्युपगम्योच्यते । विद्यमानेपि कस्मिंश्चिल्लिङ्गे कदाचिद् बुद्धिं तां तेन लि[1]ङ्गेन सार्धमपश्यतोऽप्रतिपत्तेः । (४७३)

कथं प्रतीतिर्लिङ्गं हि नादृष्टस्य प्रकाशकम् ।
तत एवास्य लिङ्गात्प्राक् प्रसिद्धेरुपवर्णने ॥४७४॥

तस्माल्लिङ्गात् कथं बुद्धिप्रतीतिः । लिङ्गं ह्यन्वयरहितमदृष्टस्यार्थस्य न प्रकाशकं यु[2]क्तं (।) तत एव लिङ्गादस्य ज्ञानस्यान्वयसिद्ध्यर्थमात्मन्यनुमानात्प्राक् सिद्धेर्निश्चयस्योपवर्णने वाभिधीयमाने (४७४)

दृष्टान्तान्तरसाध्यत्वं तस्यापीत्यनवस्थितिः ।
इत्यर्थस्य धियः सिद्धिः नार्थात्तस्याः कथञ्चन ॥४७५॥

तस्यान्वयसाधकस्याप्यनुमानस्य दृष्टा[3]न्तान्तरेणानुमानसाध्येन साध्यत्व[4]मित्यनवस्थितिः स्यात् । तथा चैकस्यासिद्धौ सर्व्वस्यासिद्धिः प्रसज्यते ।

इति तस्मादर्थस्य धियः सकाशात् सिद्धिर्नार्थात् तस्या धियः कथं च न सिद्धिरिति न्याय्यं (।४७५)

तदप्रसिद्धावर्थस्य स्वयमेवाप्रसिद्धितः ।
प्रत्यक्षाञ्च धियं दृष्ट्वा तस्याश्चेष्टाभिधादिकम् ॥४७६॥

---

[1] बालोपि सम्बद्धमेव लिङ्गमाह वह्नेरिव धूमः ।

[2] आत्मनि बुद्धेरन्वयादृष्टेः ।

[3] स्यादेतद् (।) येन कायस्यान्वाविनात्मनि बुद्धिं साधयितुमिच्छति प्रमाता तत एव लिङ्गात् सपक्षे बुद्धिः सेत्स्यति तथा सिद्धयात्मन्यनुमानमिति सपक्षेऽनुमानं विना दृष्टान्तबलेनेत्याह ।

[4] अन्यथा सपक्षे यदि दृष्टान्तं विना सिद्धिरात्मन्यपि किन्न सिद्धिः ।

यस्मात्तस्य धियोऽसिद्धावर्थस्य स्वयमेवाप्रसिद्धितः कथं लिङ्गता।

स्वप्रकाशत्वात् प्रत्यक्षां धियं तस्याश्च चेष्टाऽभिधाऽर्थस्य सुखप्रसाद-वैवर्ण्यादि"स्तं दृष्ट्वा गृहीतव्याप्तिकस्यान्यसम्बन्धिचेष्टादिदर्शनात्। (४७६)

परचित्तानुमानञ्च न स्यादात्मन्यदर्शनात्।
सबन्धस्य मनोबुद्धावर्थलिङ्गाप्रसिद्धितः ॥४७७॥

परचित्तानुमानञ्चेष्टं न स्यात्। बुद्धेरात्मनि स्वसन्ततौ चेष्टादिभिः सह सम्बन्ध-स्यादर्शनात्। अपि च वासनामात्रबलभाविन्या मनोबुद्धौ विकल्पबुद्धौ विषय-भूतस्यार्थस्याभावात्[1] अर्थस्य लिङ्गस्यासिद्धितो[2] बुद्ध्यन्तराल्लिङ्गादनुमानं स्यात्।[3] (४७७)

प्रकाशिता कथं वा स्याद् बुद्धिर्बुद्ध्यन्तरेण वः।
अप्रकाशात्मनोः साम्याद् व्यङ्ग्यव्यञ्जकता कुतः ॥४७८॥

कथम्वा बुद्ध्यन्तरेणाप्रत्यक्षेण बुद्धिः प्रकाशिता स्या"त्। वो युष्माकं दर्शनं[4] 512a
यस्मादप्रकाशात्मनोर्ल्लिङ्गलिङ्गिनोरसिद्धत्वेन साम्यात् व्यङ्ग्यव्यञ्जकता कुतः। यद्यप्रकाशात्मनोर्न व्यङ्ग्यव्यञ्जकता तदार्थज्ञानयोरपि कथं व्यङ्ग्यव्यञ्जकता-भाव इति। (४७८)

विषयस्य कथं व्यक्तिः;

विषयस्य कथं व्यक्तिरिति (।)

उत्तरमाह (।)

प्रकाशे रूपसंक्रमात्।
स च प्रकाशस्तद्रूपः स्वयमेव प्रकाशते ॥४७९॥

प्रकाशे स्वसम्विदिते ज्ञाने विषयस्य रूपसंक्रमात् सारूप्यसंभवात् ज्ञानेनार्थ-प्रकाशित इत्युच्यते। स च प्रकाशस्तद्रूपो विषयस्वरूपः स्वयमेवा[1]परोक्षप्रकाशा-त्मनोत्पन्नः प्रकाशते न त्वन्येन प्रकाश्यते। (४७९)

---

[1] न विकल्पोऽर्थापेक्षः। [2] अनुमानं न स्यात्। ज्ञानान्तरवेद्यपक्षेपि।

[3] तत्रापि

[4] पूर्व्वात्मरूपयोरपरबुद्ध्यपेति चेदाह। एकस्य विकल्पाविकल्पजननविरो-धात् पूर्व्वधिया परधीबोधजनने स्मृतेरजननात् द्वितीयतया धिया स्वविषया-(व)बोधाव्यवधानं।

स्यादेतद् (।) बुद्धिरपि बुद्ध्यन्तरसरूपोत्पन्ना प्रकाशमाना बुद्धेर्व्यञ्जिका मतेति चेत्। आह (।)

तथाभ्युपगमे बुद्धेः बुद्धौ बुद्धिः स्ववेदिका।
सिद्धान्यथा तुल्यधर्मा विषयोपि धिया सह ॥४८०॥

बुद्धेः प्रकाश्यायाः **बुद्धौ** व्यञ्जिकायां **तथा** संक्रान्तसारूप्यप्रकाशद्वारेण वेदनाभ्युपगमे व्यञ्जिका **बुद्धिः स्वसंवेदिका सिद्धा** (।) धीसरूपाया **बुद्धेः** स्वप्रकाशत्वे पूर्व्वबुद्धिः प्रकाशिता स्यात्। **अन्यथा**[2] स्वप्रकाशत्वानभ्युपगमे **विषयोप्य**प्रकाशस्वभावतया **धिया सह तुल्यधर्मेति** सोपि बुद्धेर्व्यञ्जकः स्यात्। सरूपयोर्धीविषययोरन्योन्यं व्यञ्जकता भवेत्। (४८०)

इति प्रकाशरूपा नः स्वयं धीः संप्रकाशते।
अन्योस्यां रूपसंक्रान्त्या प्रकाशः सन् प्रकाशते ॥४८१॥

इति तस्मान्नोऽस्माकं मते **धीः स्वय**मात्मना **प्रकाशरूपो**त्पन्ना सती **प्रकाशते**। न त्वन्येन प्रकाश्यते इति युक्तं। **अन्यः** पुनर**स्योस्यां** बुद्धौ प्रकाशायां **रूपसं**[1]**क्रान्त्या प्रकाशः सन् प्रकाशते**। ततोऽर्थवेदनव्यवहारः। (४८१)

सादृश्येपि हि धीरन्या प्रकाश्या न तया मता।
स्वयं प्रकाशमाना ;

सादृश्ये सारूप्येपि सति **तया** सरूपया धियाऽन्या पूर्व्विका **धीर्न प्रकाश्या मता** प्रकाशस्वभावस्य परेण प्रकाशायोगात् किन्तु **स्वयं प्रकाश**स्वभावतया प्रकाशमाना प्रकाशत इत्यभ्युपेयं।

घ. अर्थस्य ज्ञानरूपेण प्रकाशकता

एवन्तर्ह्यर्थस्याप्रकाशात्मनः कथं प्रकाशत इत्याह (।)

अर्थस्तद्रूपेण प्रकाशते ॥४८२॥

अर्थः सारूप्यसंक्रान्तेस्तद्रूपेण ज्ञानरूपेण **प्रकाशते** न तु साक्षात् "स्वरूपेण। (४८२)

दृष्टान्तमाह (।)

यथा प्रदीपयोर्दीपघटयोश्च तदाश्रयः।
व्यक्त्यव्यञ्जकभेदेन व्यवहारः प्रतन्यते ॥४८३॥

---

[1] स्फटिकमणाविव जवा(कु)सुमं।

यथा प्रदीपयोः प्रकाशात्मनोर्न प्रकाश्यप्रकाशकभावः। तथा बुद्धयोरपि। यथा दीपघटयोः प्रकाशाप्रकाशस्वभावयोरेकः प्रकाशकोऽन्यः प्रकाश्यः। तथा ज्ञानार्थयोरपि। तदाश्रयोऽप्रकाशप्रकाशात्मनिष्ठो व्यङ्ग्यव्यञ्जकभेदेन व्यवहारो लोके प्रतन्यते (।४८३)

विषयेन्द्रियमात्रेण न दृष्टमिति निश्चयः।
तस्माद्यतोयं तस्यापि वाच्यमन्यस्य दर्शनम् ॥४८४॥

यतश्च विषयमात्रेण इन्द्रियमात्रेण वे[1]दं दृष्टमिति न निश्चयस्तस्माद्यतस्तद्व्यतिरिक्ताज्ज्ञानादिदं दृष्टमिति निश्चयस्तस्यापि विषयेन्द्रियाभ्यामन्यस्य ज्ञानस्य दर्शनमपरोक्षत्वं वाच्यमिति बुद्धिपरोक्षतावादो न युक्तः। (४८४)

(२) b. स्वसंवित्तिसिद्धिः

क. स्मृतेः स्वसंवित्तिः

स्व[2]संवित्तिसिद्ध्यर्थमुपपत्त्यन्तरमाह (।)

स्मृतेरप्यात्मवित्सिद्धा ज्ञानस्य ;

ज्ञानस्यातीतस्य स्मृतेरप्यात्मवित् सुसंवित्तिः सिद्धा। प्रतीतमेव हि स्मर्यते यथार्थः।[3]

स्यादेतत् ज्ञानं प्रतीतमन्येन चेतसा न स्वसंवेदनेनेत्याह (।)

अन्येन वेदने।
दीर्घादिग्रहणं न स्याद् बहुमात्रानवस्थितेः ॥४८५॥

अन्येन[4] ज्ञानेन पूर्व्वकस्य ज्ञानस्य[5] वेदनेऽभिधीयमाने [6]दीर्घादेः स्वरस्य

---

[1] नैयायिकजैमिनीयादेर्बुद्धिपरोक्षत्वात् न स्यादेव।

[2] स्वोपपत्तिभिः स्ववेदं प्रसाध्याचार्योपपत्तिमाह।

[3] स्मर्यते च बुद्धिः।

[4] परोक्तं सिद्धसाधनत्वं स्वयं परिह(र)ति "ज्ञानान्तरेणानुभवेऽनिष्टा।

[5] तत्रापि हि स्मृतिर्विषयान्तरसञ्चारस्तथा न स्यात् स चेष्यते इत्याद्याचार्यसिद्धान्तं मुक्त्वाधिकदोषाभिधानाय।

[6] ह्रस्वप्लुतादेः।

ग्रहणं न स्यात्। क्षणिकस्य ज्ञानस्य एका[1]ण्वत्ययकालमात्रस्थायि[2]नोऽ[3]नेकक्षण-निर्व्वर्त्यासु ह्रस्वीषु मात्रासु दीर्घादिनिर्व्वर्त्तनिकासु ग्राहकत्वेनानवस्थितेः। न ह्येकक्षणमात्रस्थायि ज्ञानमनेकक्षणकलापनिर्व्वर्तनीयमात्रासञ्चयात्मकं दीर्घा-
51b दिकं शक्नोति ग्रहीतुं। किन्त्वकाराद्येकैकमा[1]त्रावयवलेशं गृह्णाति। तद्ग्राह-कत्वेन द्वितीयज्ञानेन तत् प्रतीयते एवमपरापरैर्ज्ञानैरवयवलेशग्राहकैः स्वस्व[4]-ग्राहकज्ञानान्तरितैर्ग्रहणक्रमे केन मात्राग्रहणं। मात्राप्रचयदीर्घादिग्रहणं वा स्यात्।(४८५)

अवस्थितावक्रमायां सकृदाभासनान्मतौ।
वर्ण्णः स्यादक्रमोऽदीर्घः ;

अथा[5]नेकमात्राकालमेकैव बुद्धिरस्तीत्युच्यते तदानेककालमवस्थितौ सत्या-मक्रमायां मतौ सर्व्वमात्राणां सकृदाभासनाद्दीर्घादिर्व्वर्ण्णोऽक्रमः स्यात्।[3] प्रतीति-निबन्धनत्वाद्वस्तुव्यवस्थायाः। तथा चादीर्घो [6]भवेत्। न ह्येककालमुच्चैरुच्चार्य-माणोप्येकमात्रिको दीर्घः।

ननु क्रमवन्तो वर्ण्णा अवयवक्रमेणोत्पद्यमाना दीर्घादिबुद्धिमुत्पादयिष्यन्ती-त्याह (।)

क्रमवानक्रमो कथम् ॥४८६॥
उपकुर्यादसंश्लिष्यन्वर्णभागः परस्परम् (।)

---

[1] यावता कालेन परमाणुरिष्टः परमाण्वन्तरमेकमतिक्रामति तावत्कालः क्षणः (।) क्षणिका श्रोत्रधीः सर्व्वेषामनेकक्षणात्मकमेकवर्ण्णनिष्पत्तिकालं न तिष्ठति।

[2] एकवर्णभागग्राहिबुद्धौ नष्टायामनन्तरन्तदनुभवबुद्धिरिति व्यवहितं तद-परवर्ण्णभागज्ञानं तद्धिया तदज्ञानात् दीर्घग्रहो न स्यात् स्मृतिरपि न विकल्पावि-कल्पयोरेकेन ज्ञानविरोधात्।

[3] सर्व्वेषु वर्ण्णभागेषु बुद्धयः स्वसंविदिता इति स्मृतिसंकलं स्यात् न च स्ववेदनं मन्यते।

[4] पूर्व्वपूर्व्वेण।

[5] आसर्गप्रलयादेरेकैव बुद्धिः सांख्यस्य तमाह तां।

[6] अपरापरबुद्धावपरापरमात्राभागप्रतिभासक्रमेण दीर्घभानं यतः।

क्रमवान् वर्णभागः स्वस्वकालस्थायी प[1]रस्परमसंश्लिष्यन्नसम्बध्यमानो दीर्घबुद्धिमक्रमां कथमुपकुर्य्यादुत्पादये[2]त्।[3] क्रमवति ज्ञेये ज्ञानमपि तथैव यु[4]क्तं। (४८६)

ख. क्रमभाविनां वर्णानां स्फोटेनासंगतिः

अथोत्पन्ना वर्णावयवा अन्त्यावयवोत्पत्तिपर्यन्तमनुवर्तन्ते। ततः क्रमग्रहणं सर्व्वग्रहणञ्चास्तीति युक्तं दीर्घादिग्रहणमित्याह (।)

आन्त्यं पूर्वस्थितादूर्ध्वं वर्धमानो ध्वनिर्भवेत्।

आ अन्त्यमन्त्यं वर्णावयवं यावत् पूर्व्वपूर्व्वेषां वर्णावयवानां क्रमोत्पन्नानां स्थितौ सत्यां प्रथमवर्णावयवादूर्ध्वं पूर्व्वोत्पन्नस्यानुवृत्तावपूर्व्वस्य चापरस्योत्पत्तौ वर्द्धमानो ध्वनिर्भवेत्[1]। न चै[2]तदस्ति। अवयवक्रमग्रहणेन दीर्घबुद्धेरुत्पादात्।

स्यादेतत् (।) क्रमेणोत्पन्नानामवयवानामन्त्यावयव[3]काले ग्रहणमिति न वर्द्धमानध्वनिर्भवति पूर्व्वं कस्यचिद् ग्रहणाभावादित्याह (।)

अक्रमेण ग्रहादन्ते क्रमवर्द्धीश्च नो भवेत् ॥४८७॥

अक्रमेण ग्रहणादन्त्यवर्णनिष्पत्तिकाले च तद्ग्राहिका क्रमवती धीर्नो भवेत्। ततश्च न दीर्घग्रहणं। न ह्येककालमनेकैरुच्चार्यमाणेऽनेकस्मिन्नकारादौ दीर्घबु[4]द्धिर्भवेत्। (४८७)

एकैकबुद्धिः सकृदुत्पन्ना क्रमेणावयवान् गृह्णात्यन्त्यावयवग्रहणकाले दीर्घग्राहिकेति चेत् आह (।)

धियः स्वयञ्च न स्थानं तदूर्ध्वविषयास्थितेः ॥४८८॥

---

[1] उच्चारितैकवर्णभागनाशेऽपरोच्चारणमिति साहित्यं नास्ति।

[2] पूर्वभागस्य बुद्धिजनकत्वे परभागानामनुपयोगात्।

[3] स्वाकारबुद्धिजननेन।

[4] न ह्रिमात्र इति प्रत्यक्षविरोधः।

[1] "नादैराहितबीजायामन्त्येन ध्वनिना सह
आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोवधार्यते" इति
वैयाकरणास्तानाह।

धियोऽवयवग्राहिकायास्तस्मादेकावयवग्रहणादूर्ध्वं पूर्वगृहीतस्य विषय[1]स्यास्थितेर्हेतोर्न स्थाने स्थितिर्युक्ता[2]। (४८८)

स्थाने स्वयम्न नश्येत् सा पश्चादप्यविशेषतः।
दोषोयं सकृदुत्पन्नाक्रमवर्णस्थितावपि ॥४८९॥

अथ विषयानवस्थानेपि स्वयमविनश्वरस्वभावतया बुद्धेः स्थाने वा स्वीक्रियमाणे पश्चादन्त्यावयवग्रहणानन्तरमप्यविनश्वरस्वभावतया[3]ऽविशेषतो न नश्येत्। [4]बुद्धेः सकृदुत्पन्नायाश्चिरावस्थाने यो दोषः सर्व्वदाऽविनाशप्रसङ्ग उक्तोऽयं सकृदुत्पन्नानामक्रमाणां वर्ण्णानां क्रमग्राहिविज्ञानोत्पत्तिकालं यावदवस्थितावप्युच्यमानायां बोद्धव्यः। यदि सकृदुत्पन्ना अप्यविनश्वरस्वभावतया कञ्चित्कालमनुवर्तते तदा चिरमपि तत्स्वभावाप्रच्यवादनुवर्तेरन्। (४८९)

किञ्च (।)

सकृद्वर्णोद्भवाद् व्यर्थः स्याद्यत्नश्चोत्तरोत्तरः।

सकृत् कृतायत्ना[5]ताल्वादिव्यापारात् वर्ण्णा[6]नामुत्पन्नत्वादुत्तरोत्तरो यत्नश्च व्यर्थः स्यात्।

ग. न संयोगविभागद्वारेण शब्दाभिव्यक्तिः

योपि मन्यते (।) प्रयत्नप्रेरितेन वायुना स्तिमितस्य वायोराकाशसंयुक्तस्य संयोगविभागकृता शब्दस्याभिव्यक्तिर्भवतीति तं प्रत्याह (।)

व्यक्तावप्येष वर्णानां दोषः समनुषज्यते ॥४९०॥

---

[1] भागानामस्थितेरिति तुल्यकालम्विष(य)विषयित्वेऽयं येन दीर्घादिबुद्धिकाले न स्यात्।

[2] शब्दपरमाणून् तद्देशविभागेनापरापरदेशसंयोगेन श्रोत्रपथमानयत्यतो वर्ण्णाभिव्यक्तिरिति प्रत्यभिज्ञा च।

[3] नैयायिकस्य।

[4] मीमांसको वर्णस्फोटवादी न वर्ण्णातिरिक्तं पदं वाक्यं वाचकमस्तीत्याह श्रोत्रप्राप्यकारि। वर्ण्णाश्च नित्या देशकालमरान्तरेण्वेकाकारबुद्धिग्राह्यत्वात् यद्देशः शब्दस्तद्देशसन्निहितो वायुरदृष्टचोदितः।

वर्णानामाववीयसंयोगविभागद्वारेणाभिव्यक्तावपीष्यमाणायामयमनन्तरोक्-तोऽक्रमाणां सकृदभिव्यक्तेरुत्तरो यत्नः प्राणप्रेरणादि[१]को व्यर्थः स्यादिति दोषः 522
समनु[२]षज्यते। (४९०)

स्या[३]देतद् (।)

अनेकया तद्ग्रहणे यान्त्या धीः सानुभूयते।
न दीर्घग्राहिका सा च तत्र स्याद्दीर्घधीस्मृतिः ॥४९१॥

अनेक[४]या धिया तस्यानेकाश्रयात्मकस्य वर्णस्य ग्रहणे कृते पश्चाद् यान्त्या धीरन्त्यावयवग्राहिका सा बुद्धयन्तरेणानुभूयते तया दीर्घादिबुद्धि-र्भविष्यतीति चेत्। नन्वेवं पूर्व्वासां बुद्धीनामनेकावयवग्राहिकाणां न बुद्धयन्तरेण ग्रहो नापि स्वसम्वेदनेन वित्तिः। या चानुभूयते साऽन्त्यावयवग्राहिका धीः सापि हि न दीर्घा[५]विवर्णग्राहिका ततस्माद्दीर्घधीस्मृतिर्न स्या[६]त्। (४९१)

पृथक् पृथक् च बुद्धीनां सम्वित्तौ तद् ध्वनिः श्रुतेः।
अविच्छिन्नाभता न स्याद् घटनञ्च निराकृतम् ॥४९२॥

न ह्यगृहीतमेव स्मर्यते वर्णावयवग्राहिकाणां बुद्धीनां पृथक् पृथक् स्व[६]स्वग्रा-हिणीभिः बुद्धिभिः संवित्ताविष्यमाणायाञ्च तद् ध्वनिश्रुतेर्दीर्घादिवर्णबुद्धेर-विच्छिन्नाभता निरन्तरप्रतिभासता न स्यात्। अन्तरान्तरा बुद्धिग्राहिणीभिर्बुद्धि-भिरवयवग्राहिबुद्धीनां व्यवधानात्। स्वग्राहिकाभिर्बुद्धिभिर्व्यवधानेपि बुद्धीनां लघु-वृत्तित्वात् घटनमव्यवधानाध्यव[२]सानं निराकृतमन्यत्रापि समानं तदि[७]त्यादिना (२।१३५) यथावयवग्राहिका बुद्धयो लघुवृत्तयः तथा तद्ग्राहिबुद्धिकाले तद-भावोपि लघुवृत्तिरिति बुद्धयवच्छेदवर्णविच्छेदोऽपि मन्यैतेत्युक्तं प्राक्। (४९२)

किञ्च (।)

विच्छिन्नं शृण्वतोप्यस्य यद्यविच्छिन्नविभ्रमः।
ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि स्यादविच्छिन्नविभ्रमः ॥४९३॥

विच्छिन्नं शृण्वतोपि लघुवृत्तेर्यद्यविच्छिन्नभ्रमस्तदा ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि लघु-वृत्तेरविच्छिन्नविभ्रमः स्यादिति दीर्घबुद्धिर्भवेत्। (४९३)

---

[१] सकृदभिव्यक्तस्य सदा स्थितेर्नित्यत्वात्
[२] उक्तमप्युत्तरप्रकरणावतारार्थमाह। [३] सावयववादी मीमांसक आह।
[४] निरन्तरया इति पूर्व्वतो विशेषः। [५] पूर्व्वापिहावेव।
[६] पूर्व्वानुभवाभिः। [७] तद्वर्णयोर्वा सकृत् श्रुतिः।

विच्छिन्ने दर्शने चाक्षादविच्छिन्नाधिरोपणम् ।
नाक्षात्सर्व्वाक्षबुद्धीनां वितथत्वप्रसङ्गतः ॥४९४॥

वर्ण्णावयवानाम[1]क्षादिन्द्रिया[2]**द्विच्छिन्ने** स्वबुद्धिभिर्व्यवहिते च वस्तुतो **दर्शनेऽक्षादविच्छिन्नस्य** दर्शनस्याधि**रोपणमारोप** इति न युक्तं। एवं **सर्व्वासामक्षबुद्धीनां** रूपादिग्राहिणीनां **वितथत्वप्रसङ्ग**[3]**तो** न किञ्चिदभ्रान्तं स्यात्। (४९४)

घ. बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरेण गृहीतो नाविच्छेदप्रतिभासः

बुद्धेर्बुद्ध्यन्तरेण गृहीतावविच्छेदप्रतिभासो नास्तीति सोपपत्तिकमाख्यातुमाह (।)

सर्व्वान्त्योपि हि वर्ण्णात्मा निमेषतुलितस्थितिः ।
स च क्रमादनेकाणुसम्बन्धेन नितिष्ठति ॥४९५॥

सर्व्वेषां दीर्घादीनामेकमात्रिकत्वाद**न्त्यो वर्ण्णात्मा**ऽकारादि**र्निमेषे**ण नयननि[4]मीलनेन **तुलिता** [3]परिमिता **स्थिति**र्यस्य स तथा। स चाक्षिनिमेषकालस्थाय्यकारादि**रनेके**षामाकाशतमःसंज्ञितानां पक्ष्ममालाद्वयवर्त्तिना**मणूनां सम्बन्धेना**क्रमणेन निमेषकालसंज्ञितेन **क्रमाद्** भूयः क्षणव्यवधाना**न्निष्ठति** परिसमाप्यते। एतेनान्त्योपि वर्ण्णोऽनेकक्षणस्थायीत्युक्तं। (४९५)

एकाण्वत्ययकालश्च कालोल्पीयान् क्षणो मतः ।
बुद्धिश्च क्षणिका तस्मात्क्रमाद्वर्ण्णान्प्रपद्यते ॥४९६॥

एकस्याणोरत्यय आक्रमणं स **कालः** परिमाणं यस्य[5] तादृशश्च **कालोल्पीयान्** लघुतमो भेत्तुमशक्यः **क्ष**[4]**णो** भवेत्। तावत्कालमात्रस्थाण्णुतया **बुद्धिश्च क्षणिका**[5] **तस्मा**त्क्षणिकत्वाद् बुद्धिः **क्रमा**त्पुन[6]र्धीर्व्यवहिता भूयसी भवन्ती **वर्ण्णान् प्रतिपद्यते** तत्कथमविच्छिन्नवर्ण्णग्रहः सङ्गतः। (४९६)

---

[1] श्रोत्रात् श्रवणे।

[2] व्यवधानेप्यव्यवहितभानात्। [3] निमेषमात्रेणाभिनिर्वृत्तिधर्म्मेति यावत्।

[4] अन्यस्य द्वित्रिपरमाणुव्यतिक्रमादिभेदेन कालो भेत्तुं शक्यः।

[5] अनेकक्षणाभिनिर्वृत्तिधर्म्माश्च वर्ण्णाः।

[6] क्रमग्राहिकापि स्वग्राहिकयान्तरितेत्यविच्छिन्नग्रहः कुतः।

इति वर्णेऽपि रूपादावविच्छिन्नावभासिनी ।
विच्छिन्नाप्यन्यया बुद्धिः सर्व्वा स्याद्वितथार्थिका ॥४९७॥

इति तस्माद् **वर्णेऽपि रू**[1]**पादावपि** बुद्धिस्तद्ग्राहिकयाऽन्यया धियाऽन्तरिता वस्तुतो **विच्छिन्नाप्यविच्छिन्नावभासिनी** कु[2]त[3]श्चिन्निमिताद् भवन्ती **सर्व्वा** 52b
वितथार्थिका शून्या भ्रान्तिः स्यात् । (४९७)

घटनं यत्र भावानामन्यत्रेन्द्रियविभ्रमात् ।
भेदालक्षणविभ्रान्तं स्मरणन्तद्विकल्पकं ॥४९८॥

यत्र भावानां[4] सदृशापरापरेषामुत्पद्यमानानां स एवायमित्येकत्वघटनं तद् भावानां परस्परतो **भेदालक्षणेन विभ्रान्तं विकल्पकं** ज्ञानं **स्मरणं**। अ[5]**न्यत्रेन्द्रियविभ्रमात्**। अतः पुनरलातादिषु भ्राम्यमाणेषु चक्राद्याकारं ज्ञानमुत्पद्यतेऽसाविन्द्रियभ्रमो निर्व्विकल्पक एव। (४९८)

तस्य स्पष्टावभासित्वं जल्पसंसर्गिणः कुतः ।
नाक्षग्राह्येऽस्ति शब्दानां योजनेति विवेचितम् ॥४९९॥

तस्य विकल्पस्य **जल्पसं**[1]**र्गिणः** शब्दसंसर्गवतः **स्पष्टाव**[1]**भासित्वं** ज्ञेयाकारवैशद्यं **कुतः** ।[6] यस्मादक्षग्राह्ये स्वलक्षणे **शब्दानां** संकेताग्रहणात् वाचकत्वेन **योजना** नास्तीति **विवेचितं** प्राक्। (४९९)

ङ. तदा न *विच्छिन्नं* दर्शनम्

विच्छिन्नं पश्यतोऽप्यक्षैर्घटयेद्यदि कल्पना ।

अथाक्षैरिन्द्रियज्ञानैः स्वज्ञानव्यवहितैरपरापरमर्थं **विच्छिन्नं पश्यतोऽपि** ज्ञानानुचरी **कल्प**[7]ना तदेवेदमित्येकत्वेन **घटयेदिति** यदुच्यते (।)

---

[1] यथा वर्णेषु प्रत्येकं विभ्रम एवं रूपादावपीति दार्ष्टान्तिककथनं।

[2] तन्माभूत् सर्व्वेन्द्रियज्ञानवितथत्वमिति नाविच्छिन्नभ्रमः स्वीकर्तव्यस्तदा च निरन्तरभानम्न स्यादस्ति चातः स्ववित्तिर्ज्ञानानां सिद्धा।

[3] क्षणिकानां निरन्वयविनाशिनां। असति बाधके भानादेवानयोः प्रामाण्यं।

[4] इन्द्रियवैगुण्ये तु न घटनं सकृदसदर्थप्रतिभासं स्पष्टमेव ज्ञानमत्र।

[5] यतोनेन दीर्घादिवर्ण्णस्य प्रतिभासो मृष्येत।

[6] यश्चाक्षप्रत्ययः स्पष्टप्रतिभासस्तस्य वर्णभागेष्वनुसन्धायी दीर्घादिप्रत्ययो नास्ति।

[7] ग्राहकज्ञानानुभवस्यानन्तरजा तृतीया।

तदा विच्छिन्नदर्शनमेव नास्तीति य[1]त्तुमाह (।)

अर्थस्य तत्संवित्तेश्च सततं भासमानयोः ॥५००॥

अर्थस्य ग्राह्यस्य **तत्संवित्तेश्च** विजातीयाव्यव[1]कीर्णत्वात्। **सततं भासमानयोरनयोर**विच्छेद[2]भासनस्य (।५००)

बाधकेऽसति सन्न्याये विच्छिन्न इति तत्कुतः।
बुद्धीनां शक्तिनियमादिति चेत्स कुतो मतः ॥५०१॥

बाधके संश्चासौ **न्यायश्च** तस्मिन् प्रमाणभूते बाधकेऽसतीत्यर्थः। तेऽर्थसंवित्ती ज्ञानज्ञानेन **विच्छिन्ने** इति यदुच्यते **तत्कुतः**[3]। **बुद्धीनामे**कैकबुद्धिजनन**शक्तिनियमात्** न ग्राह्यबुद्धया सह तद्ग्राहिका बुद्धिर्भवति। ततो विच्छिन्न[4]तयाऽर्थदर्शनमिति **चेत्**। **स** युगपत् ज्ञानानुत्पादः **कुतो** हेतोर्**मतः**। (५०१)

युगपद् बुद्ध्यदृष्टेश्चेत् तदेवेदं विचार्यते।

युगपद् बु(बु)द्ध्योरुत्पन्नयोर**दृष्टेश्चेत्** यद्यदर्शनं प्रमाणं विच्छेदस्यापि तदस्तीति सोप्ययुक्ताभ्युपगमः। अथ विच्छेदादर्शनेपि विचारात् सा सिध्यति तदा **तदेवेदं युगपद् बुद्ध्य**दर्शनमपि बाध्यतया न युगपद् बुद्ध्युत्पादबाधनासमर्थमिति **विचार्यते**। तत् किमस्योपन्यासेन।

च. न युगपत् चित्तद्वयसंप्रतिपत्तिः

ननूक्तं भगवता "ऽस्या[5]नमेतत् यत् द्वे चित्ते युगपत् संप्रतिपद्येयातामि"ति। तत्कथमित्याह (।)

तासां समानजातीये सामर्थ्यनियमो भवेत् ॥५०२॥

ता[6]**सां** बुद्धीनां विकल्पिकानामिन्द्रियजानाञ्च **समानजातीय** एकस्मिन् ज्ञाने कर्त्तव्ये **सामर्थ्यनियम**स्तथा भगवता **प्रतिपादितो भवेत्**। ततो ग्राह्य[6]ग्राहकमसमानजातीयं बुद्धिद्वयमपि सह जायेत। समानजातीयन्तु न सह जायते। (५०२)

---

[1] इन्द्रियज्ञानेऽर्थोपि निरन्तरं भासते तज्ज्ञानमपि तदाकारं सम्वेद्यतेऽप्रसिद्धं।

[2] प्रत्यभिज्ञा नेह विच्छेदावसायसाधकं किञ्चित्प्रमाणमस्ति।

[3] यस्मिन्विच्छेदे सति कल्पिकया घटनं। [4] वैभाष्यः स्ववित्तिं नेच्छति।

[5] आभिप्रायिकमेतत्।

[6] विषयज्ञानन्तदनुभवज्ञानञ्च।

तथा हि सम्यक् लक्ष्यन्ते विकल्पाः क्रमभाविनः ।

तथा हि विकल्पाः क्रमभाविनः सम्यग् लक्ष्यन्ते। इन्द्रियज्ञानानि[5] च समानजातीयानि क्रमवन्ति च दृश्यन्ते विकल्पेन्द्रियज्ञाने चक्षुःश्रोत्रादिज्ञाने च सहोत्पद्यते(न्ते) ।

(४) प्रत्यभिज्ञाचिन्ता

क. एकत्वमन्तरेण प्रत्यभिज्ञानम्

एतेन यः समक्षेऽर्थे प्रत्यभिज्ञानकल्पनाम् ॥५०३॥
स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां कल्पयेत् सोऽपि वारितः ।

एतेन विकल्पाविकल्पयोः सहोत्पादेन **यो मीमांस[1]कः समक्षे** प्रत्यक्षेऽर्थे स एवायमित्येक[2]त्वविषयां **प्रत्यभिज्ञानाख्यां कल्पनां** (५०३) **स्पष्टप्रतिभा[3]सां प्रत्यक्षां** प्रमाणं **कल्पयेत् सोपि निवारितः**। विकल्पो हि विकल्पितार्थगोचरत्वादस्पष्टप्रतिभास एव। विष(?श)दप्रतिभा[4]सनेन्द्रियज्ञानेन सहभावित्वात् स्पष्टत्वारोपोऽध्यवसीयते।

किञ्चैकत्वमन्तरेणापि प्रत्यभिज्ञानं दृश्यत इति दर्शयन्नाह (।)

केशगोलकदीपादावपि स्पष्टावभासनात् ॥५०४॥

लूनपुनर्जाते **केशादौ** मायाकारदर्शिते **गोलकादौ** क्षणविनाशिदीपादौ। **स्पष्टावभासनात्**। (५०४)

प्रतीतभेदेष्वप्यव्यक्ता धीः कथन्तादृशी भवेत् ॥
तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानाद्वर्णाद्येकत्वनिश्चयः ॥५०५॥

प्रत्यक्षात् **प्रतीते भेदे** सा प्रत्यभिज्ञा **तादृशी** एकत्वाध्यवसायिनी दृश्यमानाव्यक्ता **धीः कथं[5] भवेत्**। प्राप्नोति च प्रत्यभिज्ञा प्रत्यक्षवादिनो म[6]ते। **तस्मान्नास्ति प्रत्यभिज्ञानाद् वर्णाद्ये[6,1]कत्वनिश्चयः**। (५०५)

---

[1] जैमिनीयः।
[2] विकल्प एव प्रत्यभिज्ञा ।
[3] विषयज्ञानन्तदनुभवज्ञानञ्च परो ब्रूयात्।
[4] एकत्वसाधनाभिमतस्यानेकत्रापि दर्शनात् ।
[5] इति साध्यं हेतुः परं।
[6] रूपादिः।

पूर्व्वानुभूतस्मरणात्तद्धर्मारोपणाद्विना ।
स एवायमिति ज्ञानं नास्ति तच्चाक्षजे कुतः ॥५०६॥

यस्[1]मात्पूर्व्वानुभूतस्यार्थस्य स्मरणात्तद्धर्मस्य विद्यमानत्वेनारोप[2]णात् विना स एवायमिति ज्ञानमेकत्वविषयं नास्ति(।) तच्च पूर्व्वानुभूतस्मरणं तद्धर्मारोपणञ्चाक्षजे वर्तमानवस्तुबलभाविनि कुतः सम्भवति। (५०६)

ख. अविच्छिन्नं वर्णादिदर्शनम्

स्यादेतद् (।) अर्थज्ञानयोर्युगपत्स[3]म्भवे सत्यविच्छिन्नं वर्णादिदर्शनं स्यादित्याह (।)

न चार्थज्ञानसम्वित्योर्युगपत्सम्भवो यतः ।
लक्ष्यते प्रतिभासौ द्वौ नार्थार्थज्ञानयोः पृथक् ॥५०७॥
न ह्यर्थाभासि च ज्ञानमर्थो बाह्यश्च केवलः ।

न चार्थज्ञानयोर्ये सम्वित्ती तयोर्युगपत्सम्भवोस्ति (।) यतोर्थस्यार्थज्ञान[4]स्य द्वौ प्रतिभा[5]सौ पृथग्न भेदेन ल[6]क्ष्यते। (५०७) न ह्यर्थाभासि तत् ज्ञानं। अर्थो बाह्यश्च केवलो बुद्धिव्यतिरिक्त इति द्वौ प्रतिभासौ सम्भवतः।

स्यादेतत्। अर्थज्ञानज्ञानयोर्भिन्नावेव प्रतिभासौ केवलं तदुत्तरया विकल्पबुद्धया एकत्वेन गृह्येते अत्राह (।)

एकाकारमतिग्राह्ये भेदाभावप्रसङ्गतः ॥५०८॥

एकाकारया मत्या विकल्पिकया ग्राह्येऽर्थज्ञानयोर्ज्ञाने यदि तदा तयोर्भेद[6]स्याभावप्रसङ्गत एकत्वमेवाभ्युपगन्तव्यं।[3] अर्थज्ञानज्ञानयोः प्रतिभासभेदाभावात्। (५०८)

सूपलक्षेण भेदेन यौ सम्वित्तौ न लक्षितौ ।
अर्थार्थप्रत्ययौ पश्चात् स्मर्येते तौ पृथक् कथम् ॥५०९॥

---

[1] स्वीकृत्येन्द्रियत्वं चूर्णयित्वा ऐन्द्रियस्वभावमधुनाह।
[2] अतीतारोपं विना स एवायमिति नास्ति।
[3] बौद्धेन स्वीकृतयुगपज्ज्ञानसम्भवे सति।
[4] बौद्धेन स्वीकृतयुगपज्ज्ञानसम्भवे सति।
[5] उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेः।   [6] बुद्ध्याकाराभेदावर्थाभेदेन।

अर्थश्चार्थप्रत्ययश्चार्थार्थप्रत्ययौ सूपलक्षेण भेदेन संवित्तावनुभवे, न लक्षितौ। तौ पश्चात् कालान्तरे पृथग् भेदेनायमर्थोऽर्थज्ञा[1]नञ्चेदमिति कथं स्मर्येते युगपदर्थ-ज्ञानतज्ज्ञानयोरुत्पादे प्रतिभासनानात्वप्रसङ्गात्। (५०९)

क्रमेणानुभवोत्पादेऽप्यर्थार्थमनसोरयम्।
प्रतिभासस्य नानात्वचोद्यदोषो दुरुद्धरः ॥५१०॥

अर्थार्थमनसोः क्रमेणानुभवोत्पादेपीष्यमाणेऽयं प्रतिभासस्य नाना[2]त्वबोध[3]-लक्षणो दोषो दुरुद्धरः। द्वयप्रतिभासस्य क्रमेणाभ्युपगमात्। (५१०)

अर्थसंवेदनं तावत्ततोऽर्थाभासवेदनम्।
न हि संवेदनं शुद्धं भवेदर्थस्य वेदनम्* ॥५११॥
तथा हि नीलाद्याकार एक एकं च वेदनम्।
लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने वेदनं परम् ॥५१२॥

न चार्थज्ञानं ज्ञानञ्च कदाचिद् भेदेन प्रतीयते[4]। (५११) तथा हि नीला-द्याकार एको ग्राह्यतया एकञ्च तद्ग्राहकं वेदनं लक्ष्यते न तु नीलाभे वेदने पृथग् ग्राहकमपरं वेदनं लक्ष्यते। तस्माज्ज्ञानस्य विदितस्यान्येनानुभवासम्भवे स्ववेद[5]-नमेव तदिति व्यवतिष्ठते॥ (५१२)

किञ्च (1)

ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्तत्रापि च स्मृतिः।
दृष्टा; तद्वेदनं केन तस्याप्यन्येन चेत्;

नीलादिविषयस्य[5] ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणानुभवो भवेत्[6]। तत्रापि ज्ञान-ज्ञानेपि हि[6] स्मृतिर्दृष्टा। यदा ज्ञानान्तरालम्बकं ज्ञानं क्रमेण स्मर्यते न चागृ-

---

[1] स्मर्यते च तस्मान्न युगपद् द्वयं। [2] पूर्वेन्द्रियज्ञानस्य मनसानुभवेपि युगपद् भानम्या भूद्विच्छिन्नमुत्पद्येत। [3] अर्थज्ञानं ज्ञानज्ञानाकारमिति।

[4] एकोऽर्थाकारः सम्वेदनाकारश्चेत्यप्रसङ्गोऽत्र।

[5] शास्त्रकृत् स्वयं परित्यज्याचार्यीयमाह (1) न ह्यसौ स्मृतिरभावितेषु जात इत्याचार्येण स्वसम्वित्तिसाधनायोक्तं। परेणात्र सिद्धसाधनमुक्तं विनापि स्वसंवित्तिं ज्ञानान्तरेण संविद् भविष्यतीति सिद्धान्तितमत्र। "ज्ञानान्तरेणानु-भवेऽनिष्टा तत्रापि हि स्मृतिः विषयान्तरसञ्चारस्तथा स्यात स चेत् स" इति व्याचष्टे। [6] भवतु नाम, तथापि चात्र स्मृतिर्दृष्टासीन् मे ज्ञानज्ञानमिति सा न स्यात् स्वयन्तस्याननुभवात्।

*वृत्तिकृतास्वविवृतेषा।

हीतं स्मर्यते इति तस्य ज्ञानज्ञानस्य वेदनं वक्तव्यं। तत् केनास्तु वेदनं यदि स्वसम्वेदनेन तदा पूर्वकस्यापि तथा स्थितिर्व्यर्थमन्येन वेदनाङ्गीकरणं (।) तस्याप्यन्येन[1] वेदनं तदा (।)

इमाम् ॥५१३॥

मालां ज्ञानविदां कोयं जनयत्यनुबन्धिनीम् ॥
पूर्व्वा धीः सैव चेन्न स्यात्सञ्चारो विषयान्तरे ॥५१४॥

ज्ञानवृत्तीनामिमां (५१३) मालामनुबन्धिनीं प्रबन्धप्रवृत्तां को जनयति। न तावदर्थेन्द्रियादिसामग्री तस्या अर्थज्ञानमात्रजननव्यापारत्वात्। सैव ग्राह्या धीः पूर्व्विका स्वग्राहिकां धियं जनयति सा च स्वग्राहिकामिति। प्रबन्धप्रवृत्तिरिति चेत्। एवं सति स्वकारणग्रहणप्रवणत्वाद्विषयान्तरे ज्ञानादन्यस्मिन्नर्थे सञ्चारो ग्राहकत्वेन प्रवृत्तिर्न स्यात्[2]। (५१४)

तथा हि (।)

तां ग्राह्यलक्षणप्राप्तामासन्नां जनिकां धियम् ।
अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं गृह्णीयादपरं कथम् ॥५१५॥

जनिकां धियमासन्नां ग्राह्यलक्षणप्राप्तामगृहीत्वोत्तरं ज्ञानमपरं विषयं कथं गृह्णीयात्। (५१५)

प्रत्यासन्नेनार्थेन प्रतिबद्धशक्तित्वात् पूर्व्वा धीरर्थग्राहकमेव ज्ञानं जनयति न स्वग्राहकमिति चेत्। आह (।)

आत्मनि ज्ञानजनने स्वभावे नियताञ्च ताम् ।
को नामान्यो विबध्नीयाद् बहिरङ्गोऽन्तरङ्गिकाम् ॥५१६॥

आत्मनि विज्ञानजनने स्वग्राहकज्ञानोत्पादके स्वभावे नियतां व्यवस्थितां च तामिमामन्तरङ्गिकामन्यनिरपेक्षत्वात् को नामान्योर्थो बहिरङ्गः स्वज्ञानजनने चक्षुर्मनस्काराद्यपेक्षित्वाद्विबध्नीयात्। स्वग्राहकज्ञानजननप्रवृत्तां तिरस्कुर्य्यात्। येन विषयान्तरसञ्चारो धियः स्यात्। (५१६)

बाह्यः सन्निहितोप्यर्थः तां विघ्नन् हि न प्रभुः ।
धियं नानुभवेत् कश्चित्पश्चादर्थस्य सन्निधौ ॥५१७॥

---

[1] अनवस्था स्यादेवं।

[2] स्वकं विषयान्तरासञ्चारन्तावदाह स्वकारणार्थीयं।

[3] एकार्थविषयेव ज्ञानपरम्पराऽसञ्चारं स्यात्।

तस्माद्बाह्यः सन्निहितोऽप्यर्थस्तां स्वग्राहकज्ञानजनने शक्तां धियं विबन्धन् प्रतिहातुं न प्रभुः शक्तः। अन्यथा यद्येवं नाभ्युपगम्यते तदार्थस्य सन्निधौ तत् ज्ञानस्यैवोत्पादनात् ज्ञानज्ञानस्यानुत्पादाद्धियं कश्चिन्नानुभवेत्। (५१७)

न चासन्निहितार्थास्ति दशा काचिदतो धियः।
उत्खातमूला स्मृतिरप्युत्सन्नेत्युज्ज्वलं मतम् ॥५१८॥

न च काचिद्दशा सन्निहितार्था[1] ऽस्ति यत्र ज्ञानज्ञानमुत्पद्येत नार्थज्ञानमिति न स्यादनुभवो बुद्धेः। तस्माद् धियः स्मृतिरप्यु[2] त्खातमूला उत्सन्ना बुद्धिस्मरणस्य हि मूलं बुद्ध्यनुभव इति ज्ञानाननुभवे कुतः स्मरणमिति ज्ञानान्तरेण ज्ञानानुभववादिनामुज्ज्वलं मतमित्युपहसति। (५१८) किञ्च (।)

अतीतादिविकल्पानां येषां नार्थस्य सन्निधिः।
सञ्चारकरणाभावादुत्सीदेदर्थचिन्तनम् ॥५१९॥

येषामतीताद्यर्थ[3] विषयाणां विकल्पानामर्थस्य सन्निधिर्नास्ति यः पूर्वकस्य ज्ञानस्य स्वग्राहकज्ञानजननशक्तिं प्रतिबध्नीयात्, येन विषयान्तरग्राहिणो विकल्पाः स्युः। तत्र सञ्चारकारणस्या[3]र्थस्य विकल्पविषयस्याभावात् कस्यचिदतीतादेरर्थस्य चिन्तनं विकल्पनमुत्सीदेत्। (५१९)

स्यादेतत् (।)

आत्मविज्ञानजनने शक्तिसंक्षयतः शनैः।
विषयान्तरसञ्चारो यदि ;

तज्ज्ञानानामात्मनि ग्राहकज्ञानजनने शनैः क्रमेण स्वग्राहकज्ञानजननशक्तेः संक्षयतः तथाभूतज्ञानानुत्पत्तौ विषयान्तरे सञ्चारो ज्ञानप्रवृत्तिरिति कथ्यते।

सैवार्थधीः कुतः ॥५२०॥

शक्तिक्षये पूर्वधियो न हि धीः प्राग्धियं विना।

तदा पूर्वधियः शक्तिक्षये सति सैवार्थग्राहिका धीः कुतो जा[3]यते। (५२०) न हि प्रा[4]ग्धिया पूर्विकां धियं समर्था विनोत्तरसर्वज्ञानमुत्पद्यते।

अन्यार्थाशक्तिविगुणे ज्ञाने ज्ञानोद्भवस्ततः ॥५२१॥

---

[1] पञ्चस्कन्धके भवे सर्वदार्थः।
[2] भवतु नामाध्यक्षेषु विषयेषु सञ्चारोऽतीतानागतविकल्पे तु नार्थो यः।
[3] अर्थबुद्धिजननापेक्षया पूर्व्वाऽन्त्या तस्याः [illegible] तस्या बुद्धेः न [illegible]विशेषात्।

यदि च सा शक्तत्वात् स्वग्राहिकान्धियं कर्त्तुमसमर्थार्थधियमपि न कुर्य्यात्।[1] तथा ह्यन्यस्मिन्नर्थे आसक्तिरभिष्वङ्गस्तया विगुणे पूर्व्वे विज्ञाने तदुत्तरस्य ज्ञानस्योदयागतेः जन्माप्रतीतेः पूर्व्वबुद्धेः सामर्थ्यादुत्तरबुद्धेर्जन्मेति निश्चीयते (।) ततः समर्था पूर्व्वबुद्धिः स्वग्राहिणीमेव धियं जनयेत्। तत्र परापेक्षाविरहात्। (५२१)

म[2]न्वा ल य वि ज्ञा न त् सकृत् षट् प्रवृत्तिविज्ञानानि जायन्त इतीष्यते ततस्तान्यर्थशक्तिवैगुण्येपि पू[3]र्व्वचेतस आलयज्ञानान्तरं जायेरन् आलयज्ञानस्याव्याहृतशक्तित्वादित्याह[4] (।)

सकृद्विजातीयजातावप्येकेन पटीयसा।
चित्तेनाहितवैगुण्यादालयान्नान्यसम्भवः ॥५२२॥

सकृद्विजातीया[5]नां प्रवृत्तिज्ञानानां जातावप्यालयज्ञानादिष्टायामेकेन चित्तेन स्वविषयासक्तेन पटीयसा विषया[6]न्तरज्ञानजननं प्रत्याहितमारोपितं वैगुण्यं यस्य तस्मादालयादन्यस्य विषयान्तरग्राहिज्ञानस्य सम्भवो न भवति। (५२२)

न [illegible]सकृदित्येव प्रवृत्तिज्ञानानि भवन्ति (।) किन्तु मनस्कारसादृगुण्यमपेक्षन्ते[illegible] नेष्यते तदा (।)

नापेक्षेतान्यथा साम्यं मनोवृत्तेर्मनोन्तरम्।
मनोज्ञानक्रमोत्पत्तिरप्यपेक्षा प्रसाधनी ॥५२३॥

54a मनसः समनन्तरप्रत्ययस्य वृत्तेः साम्य[6]मर्थान्तरानासक्तत्वेनानुकूल्यमुत्पत्तु मनोऽन्तरं नापेक्षेत। अपेक्षते च। ततो मनस्कारानुकूलता सापेक्षादालयात् ज्ञानोत्पत्तिः। तथा मनोज्ञानानां विकल्पानां क्रमेणोत्पत्तिर्युगपदनुत्पादोप्युत्तरज्ञानानां पूर्व्वज्ञानापेक्षा प्रसाधनी। (५२३)

एकत्वान्मनसोन्यस्मिन्सक्तस्यान्यागतेर्यदि।
ज्ञानान्तरस्यानुदयो न कदाचित्सहोदयात् ॥५२४॥

---

[1] कुत एतदिति युक्तिमाह। सन्निहितेपि विषये ज्ञानोत्पादानुपलब्धेः।

[2] विज्ञानवादिन आलय(विज्ञानं) विविधवासनाभावितं नवीस्र तोवदविरतं इन्द्रियज्ञानानां प्रवर्तकं। [3] मनसः।

[4] न च प्रवर्तन्ते इति मन एवापादानं नालयं।

[5] आलयाद्विजातीयत्वं मनसो व्याकृतत्वेन, ऐन्द्रियाणां च कादाचित्कत्वेन।

[6] आलयाद्विजातीयत्वं। अवैगुण्यं साम्यं।

अविगुणपूर्व्वज्ञानानपेक्षायामालयादिन्द्रियज्ञानानीव विकल्पज्ञानान्यपि सह जायेरन्।[१] अणुपरिमाणस्य नित्यस्यैकस्य मनसोऽन्यस्मिन्निन्द्रिये सक्तस्यान्यत्रेन्द्रियान्त[२]रेऽगतेरगमनादिन्द्रियान्तरजस्य ज्ञानान्तरस्यानुदयो यदि सम्मतः सो पि न युक्तः। कदाचिद् नर्तकीदृष्ट्[२]यवस्यादिष्वनेकविषयसन्निपाते चक्षुरादि[२]-ज्ञानानां सहोदयात्। (५२४)

यदा च न पटीयान् कश्चिद्विषयः प्रत्युपतिष्ठते पुरुषस्य च न क्वचिद्विशेषेणेच्छा भवति तदा[३] (।)

समवृत्तौ च तुल्यत्त्वात्सर्व्वदान्यागतिर्भवेत् ।
जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत् ॥५२५॥

अर्थपुरुषेच्छायाः समायां साधारणायां वृत्तौ च मनस एकेन्द्रियसम्बद्धस्य तुल्य[३]त्वाद्विषयान्तरे प्रेरकाभावात् उदासीनत्वात् सर्व्वदा तदिन्द्रियज्ञानोत्पत्तौ सत्यामन्यस्येन्द्रियान्तरज्ञानज्ञेयस्यागतिर्भवेत् प्रतीतिर्न स्यात्। अस्ति च क्वचिद नासक्तस्य विषयान्तरेष्वेकस्याप्यनेकार्थदर्शनं।[४] आत्ममनोयोगमात्रजानां विषयानिरपेक्षाणां सुखादिज्ञानानामिन्द्रियमनोयोगविशेषस्य निया[५]मकस्याभावात् सकृद् वा जन्म स्या[३] त्। (२२५)

एकैव चेत्क्रियैकः स्यात् किन्दीपोऽनेकदर्शनः ।
क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः ॥५२६॥

न हि रूपादिबुद्धीनामेव सुखादिबुद्धीनामिन्द्रियमनोयोगविशेषात् प्रतिनियमः शक्यो वक्तुं एकस्मान्मन[६]स एकैव सुखादिबुद्धिलक्षणा क्रिया जायते न च द्वे इति चेत्। यद्येवं किं कस्माद्दीप एकोऽनेकदर्शनोऽनेकद्रष्टृज्ञानजनकः। द्रष्टुर-

---

[१] यतो विषयान्तराविवुक्षुः स्यात्।

[२] सकृदपि दीर्घशष्कुलीसमर्मरध्वनि समुद्वहद्बहलामोदां धवलादिरसान्वितां असिस्पर्शवतीं कुड्यां भिक्षतो(?ता)नेकेन्द्रियज्ञानस्य सम्वेदनात् स्फटिकतुल्ये समनन्तरे सकृत्संगतसर्व्वार्थेष्विन्द्रियेष्वसत्स्वपीत्यादौ साधितं प्राक्।

[३] वैशेषिक आह (।) अणु मनोद्रव्यं पृथिव्यादिद्रव्येषु पतितं। ज्ञानन्त्वात्मगुणो नवस्वात्मगुणेषु मध्ये पाठात्। [४] यत्रात्मा मनसा तदिन्द्रियेण तद्विषयेण तत्र क्रमोत्पत्तिकल्पनैवं स्यादपि। आत्ममनसोर्नित्यत्वादविशेषात्सत्प्रतिबद्धसन्निकर्षोप्यविशिष्टः। [५] न क्रमनियामकं मन एकत्वात् सकृदात्मसंयोगात्।

[६] आत्मानं कर्त्तारमपेक्ष्य कारणभूतात्।

नेकत्वादेको[1]ऽप्यनेकज्ञानजनक इति चेत्। ज्ञेयस्यानेकत्वात्तद्ग्राहकानेक[2]-ज्ञान[3]जन[4]कोपि स्यादिति समानं। किञ्च(।) मनो नित्यमेकदापि सर्व्वज्ञानजनन-शक्तं न वा। शक्तञ्चेत् सर्व्वज्ञानानि सकृत् कुर्यात्। अशक्तञ्चेत् क्रमेणापि तज्जनने न शक्तं स्यात्। पूर्व्वावस्थितस्याशक्तस्य रूपस्य पश्चादप्यविशेषतो विशेषाभावात्[4]। (५२६)

अनेन देहपुरुषावुक्तौ संस्कारतो यदि।
नियमः स कुतः पश्चात् बुद्धेश्चेदस्तु सम्मतम् ॥५२७॥

अनेन मनसः शक्तत्वाशक्तत्वविकल्पाद्दोषद्वयेन देहपुरुषौ शरीरात्मानावुक्तावुक्तोत्तरौ। तयो[5]रपि तथा[6]विकल्पे तथादोषसद्भावात् ज्ञानजातज्ञानहेतोः संस्कारतो बुद्धीनामसकृद् भावनियमो यदीष्टस्तदा संस्कारस्य कुतः कुतस्त्या[6]दुत्पन्नो बुद्धीर्नियमयेत्। बुद्धेः पूर्व्विकाया उपपद्यत इति चेत्(।) अस्तु पूर्व्वस्या बुद्धेर्व्वासनासंज्ञकस्य संस्कारः स बुद्ध्यात्मनो जन्म सम्मतमस्माकं (।) तथा च यदुक्तं "न हि धीः प्राग् धिया विने"(२।५२१)ति तदेव प्रसाधितं स्यात्। ततश्च बुद्धेर्बुद्ध्य[6]न्तरजन्मनः सामर्थ्यादुत्तरया धिया पूर्व्वबुद्धिर्गृह्यतेति न स्याद्विषयान्तरसञ्चारोस्याः। (५२७)

स्यादेतत्। बुद्धेरुपादानतामात्रं बुद्ध्यन्तरं प्रति न तद्ग्राह्यता ततो विषयान्तरसञ्चारो भवेदित्याह(।)

न ग्राह्यतान्या जननाज्जननं ग्राह्यलक्षणम्।
अग्राह्यं न हि तेजोस्ति ;

न बुद्ध्यन्तरजननादन्या तद्ग्राह्यता किन्तर्हि जननमेव ग्राह्यस्य लक्षणं। तच्चेदस्ति कुतो ग्राह्यताया अभावः (।) न हि तेजो ज्योतिर्बुद्धेर्जनकतयाऽ-

---

[1] मनसः करणानां न स्वातन्त्र्यं कर्तृवशवृत्तेः। कर्त्रोरैक्ये (इ) न्क्रियैक्यमनेकत्वे तु एककरणेनाप्यनेका क्रिया परस्य।

[2] पूर्व्वानुवाद(:)। न तर्हि मनो नियामकं ज्ञानानामात्मैव सवासनो नियामकः स्यात्। [3] युगपत्

[4] न सहकार्यपेक्षाप्यनाधेयातिशयस्य।

[5] एकदेहादिकज्ञानं वैभाष्यस्य पुद्गलनामा पुरुषोपि। स सांख्यस्यात्मा इष्टः।

[6] नित्यत्वे सकृद्भाव एव अनित्यत्वे तु प्रश्नः।

ग्राह्यमस्ति। तस्मा[1]दिदमेव बुद्धिं प्रति ग्राह्यत्वं ग्राह्यस्य यत्तत् ज्ञानं नाम। 54b

ननु च तेजसो बुद्धिजनकस्य सूक्ष्मो व्यवहितः सन्निहिततरश्च कश्चिदवयवो यथा न गृह्यते तथा जनिकापि बुद्धिर्न गृह्येतेत्याह[2]।

न च सौक्ष्म्याद्यनंशके ॥५२८॥

अनंशके निरवयवे ज्ञाने सौक्ष्म्यं सूक्ष्मत्वं नास्ति। आदिशब्दात् स्वसन्तानवर्तित्वाव्यवधानात्यासत्त्यादयश्चानुपल(म्भ)हेतवो न सन्ति।(५२८)

स्यादेतत्(।) ज्ञानस्य द्वे शक्ती ज्ञानजननशक्तिर्ग्राह्यताशक्तिश्च[2] तत्र क्रमेण ग्राह्यताशक्तिहानौ जननशक्तिमात्रमवतिष्ठत इत्याह (।)

ग्राह्यताशक्तिहानिः स्यात् नान्यस्य जननात्मनः।
ग्राह्यताया न खल्वन्यज्जननं ग्राह्यलक्षणे ॥५२९॥

अन्यस्य ज्ञानकार्यभूतजननात्मनो जनकस्वभावस्य पूर्वज्ञानस्य ग्राह्यताशक्तिहानिर्न स्यात्। जननस्य ग्राह्यलक्षणत्वात्तस्य च सत्त्वात्। तथाहि ग्राह्यलक्षणेऽक्षवि[3]ष्युपलभ्यमाने[4] न खलु ग्राह्यताया अन्यत् साक्षाज्जननं। यदेवोत्तरोत्तरज्ञानस्य साक्षाज्जननं तदेव तद्ग्राह्यत्वं(।) ततो[2] जननसत्त्वे नास्ति ग्राह्यत्वहानिः। (५२९)

साक्षान्न ह्यन्यथा बुद्धे रूपादिरुपकारकः।
ग्राह्यतालक्षणादन्यस्तद्भावनियमोऽस्य कः ॥५३०॥

न ह्यन्यथा साक्षाज्जननादन्येन प्रकारेण रूपादिर्दृश्यमानो बुद्धेर्ग्राहिकाया उपकारकः। परस्परोपकारिणोपि ग्राह्यत्वे रूपकारणग्रहणमपि स्यात्। अनुपकारकस्य ग्राह्यत्वे सर्व्वग्रहणप्रसङ्गः। तस्मादस्य रूपादेर्ग्राह्यतालक्षणाद्देशाद्यवि[1]प्रकर्षिणः साक्षाज्जनकत्वादन्यः कस्तद्भावनियमो ग्राह्यत्वनियम[2]ः। (५३०)

बुद्धेरपि तदस्तीति सापि सत्त्वे व्यवस्थिता।
ग्राह्योपादानसंवित्ती चेतसो ग्राह्यलक्षणम् ॥५३१॥

---

[1] आलोको यदि न ग्राह्यो न जनयेदेव बुद्धिं।

[2] आलोकेप्यग्राह्यत्वं जनकत्वेन दृष्टमेव। अभ्युपगम्याह। आलोकः सावयव इति स्यादप्यग्राह्यता न त्वमूर्ते ज्ञाने। [3] ग्राहके रूपज्ञानादौ सति।

[4] व्यवधानाभावात् स्वभावविशेषसंमुखीभावात् कारणान्तरसाकल्याच्च।

[5] न बुद्धिमात्रं परबुद्धिसत्त्वात्। नोपादानमात्रमिन्द्रियसत्त्वात् परमते। तस्माद् द्वयं।

तत्साक्षाज्जनकत्वलक्षणं ग्राह्यत्वं बुद्धेरप्यस्तीति साप्युत्तरबुद्धिजनिका तथैव तद्ग्राह्यत्वे व्यवस्थिता रूपादिषु कारणत्वेपि देशाद्यविप्रकर्षश्चक्षुराद्युपयोगञ्चापेक्ष्य तद्ग्राह्यतेष्यते। चेतसस्तु देशादिविप्रकर्षाभावाच्चक्षुराद्युपयोगाभावाच्च ग्राहिणो ज्ञानस्योपादानमुपादानकारणता सम्वित्तिरनुभवात्मता ते ग्राह्यलक्षणं। स्वसम्वेदनस्वभावतायां सत्यामुपादानकारणतोत्तरबुद्धिग्राह्यतेत्यर्थः। (५३१)

(५) क. योगिनां ज्ञानम्

ननु सूक्ष्मव्यवहितासन्नरूपाद्यनुपादानञ्च ज्ञानञ्चेन्न ग्राह्यं तदा कथं यो[१]गिनां तेषां ग्रहणमित्याह (।)

रूपादेश्चेतसश्चैवमविशुद्धधियं प्रति।
ग्राह्यलक्षणचिन्तेयमचिन्त्या योगिनां गतिः ॥५३२॥

रूपादेरसूक्ष्मस्याव्यवधानादिविशिष्टस्य बुद्धिकारणत्वं। चेतसश्चानुभवात्मत्वे सत्युपादानता ग्राह्यत्वमिति। एवमनेन प्रकारेण ग्राह्यलक्षणचिन्तेयं प्रक्रान्ता अविशुद्धधियं वासनोपप्लुतबुद्धिमदर्वाग्दर्शिनं जनं प्रति न तु विशिष्टबुद्धीन् योगिनः प्रति (।) यस्मा[२]द्योगिनां सूक्ष्मव्यवहितपरचित्तादिगतिरचिन्त्या। भावसत्तामात्रं योगिज्ञानापेक्ष्यं ग्राह्यलक्षणमित्यर्थः। (५३२)

तत्र सूक्ष्मादिभावेन ग्राह्यमग्राह्यतां व्रजेत्।
रूपादि बुद्धेः किं जातं पश्चाद् यत् प्राङ् न विद्यते ॥५३३॥

तत्रैतादृशे ग्राह्यलक्षणद्वये स्थिते सति रूपं स्थूलमव्यवधानादिभावे सति ग्राह्यं सत्पश्चात् सूक्ष्मादिभावेनाग्राह्यतां व्रजेदिति युज्यत एवैतत्।[३] बुद्धेरेकदा ग्राह्यायाः पश्चादग्रहणकाले किं सूक्ष्मत्वाद्यग्राह्यताकारणं जातं यत् प्रागुपलम्भकाले न विद्यते। न हि स्वसन्तानवर्तिनश्चेतसो निरवयवस्य सर्व्वदा किञ्चि-

---

[१] यदि सौक्ष्म्यादेरग्राह्यं रूपादिरचित्तञ्चानुपादानभूतस्यात्तदा योगिनां तदुभयं न ग्राह्यं स्यात् (।) भवति च तद् व्यभिचारि लक्षणं।

[२] समाधिबलेनैकजन्मकुशलेनापि देवेष्वष्टगुणैश्वर्यादिः किं पुनश्चिरेण वीतारागाणां।

[३] रूपमग्राह्यं स्यादपि बुद्धेस्त्वेतत् सर्व्वं नास्तीति कथमग्राह्यता।

दुपलम्भकारणमस्ति। तादृशस्य यद्यनुपलम्भः कदाचिन्नोपलभ्येत। उपलभ्यते चेह कदाचित्सर्व्वदोपलम्भप्रसङ्गः॥ (५३३)

सति स्वधीग्रहे तस्मात्सैवानन्तरहेतुता।
चेतसो ग्राह्यता सैव ततो नार्थान्तरे गतिः ॥५३४॥

तस्माच्चित्तान्तरेण स्वधीग्रहे सति चेतसो यैवानन्तरहेतुता बुद्ध्यन्तरं प्रति **सैव ग्राह्यता** सा च नापैति तत उत्तरोत्तरबुद्धेः पूर्व्वपू[1]र्व्वबुद्धिग्रहणमेव व्यापार 552
इत्यर्थान्तरे न स्याद् ग[1]तिः। (५३४)

ख. ग्राह्यताशक्तिहानादपि न जननशक्तिः

ननु भावा अनेकशक्तियो[2]गादनेककार्यकारिण एकशक्तियोगादेककार्यकारिणः तत् ज्ञानस्य ग्राह्यताश[3]क्तिरप्यन्या। अन्या च जनन[4]शक्तिः। ततो ग्राह्यताशक्तिहानादपि जननशक्तिर्भविष्यतीत्याह (।)

नानैकशक्त्यभावेपि भावो नानैककार्यकृत्।
प्रकृत्यैवेति गदितं; नानैकस्मान्न चेद्भवेत् ॥५३५॥

नानैकशक्त्यभा[5]वेपि भावव्यतिरिक्ताऽनेकासां शक्तीनामेकस्याश्च शक्तेरभावेपि भावः स्वहेतो[6]र्नानैककार्यकारणस्वभावतयोत्पन्नो **नानैककार्यकृत् प्रकृत्यैव** भवतीति गदि[7]तं।

ननु नानैकं कार्यमेकस्मात्कारणान्न भवेत्सिद्धा[8]न्तविरोधादिति चेत्। (५३५)

(६) हेतुसामग्र्याः सर्वसम्भवः

न किञ्चिदेकमेकस्मात्सामग्र्याः सर्व्वसम्भवः।

सत्यमेतन्न किञ्चित्कार्यमेकस्मात्कारणाज्जायते किन्तु सामग्र्या जन्मानेकोपादानसहकारिभावसञ्चयात्मिकायाः सर्व्वस्यैकस्यानेकस्य च कार्यस्य सम्भवः।
कथन्तर्ह्येकमनेकस्य[8] हेतुरुच्यत इत्याह (।)

एकं स्यादपि सामग्र्योरित्युक्तं तदनेककृत् ॥५३६॥

---

[1] न विषयान्तसञ्चार इत्युपसंहारः। [2] वर्शकवादी। [3] कर्मरूपा।
[4] कर्तृरूपा। [5] भिन्ना शक्तिरयुक्ता। [6] प्राक्। [7] स्वयूथ्याः।
[8] तथानेककृदेकोपि तद्भावपरिदीपन इत्यत्र।

चक्षूरूपालोकमनस्कारादिषु जायमानरूपक्षणेन्द्रियज्ञानकार्यद्वयापेक्षयाऽवान्तरभिन्नसामग्र्योरेकस्य रूपस्योपादानसहकारिभावेनोपयोगात् एकस्मादप्यनेकं कार्यं जायत इति तत एकमनेककार्यकृदित्युच्यते(।)न त्वेकस्मादसहायादनेकं कार्यं जायते इत्यभिप्रायात्। (५३६)

स्यादेतत्(।)

अर्थं पूर्व्वञ्च विज्ञानं गृह्णीयाद् यदि धीः परा।

धीर्जायमाना **पूर्व्वञ्च**[3] **विज्ञानमर्थञ्च** तत्कालसन्निपतितं **यदि गृह्णीयात्** तदा विषयान्तरसञ्चारः सम्भवेत्। अत्राह (।)

अभिलापद्वयं नित्यं स्याद् दृष्टक्रममक्रमम् ॥५३७॥
पूर्वापरार्थभासित्वाच्चिन्तादावेकचेतसि।

पूर्व्वगृहीतस्य वर्णस्य चिन्तादावादिशब्दात् प्रत्यक्षेप्येकस्मिन् **चेतसि** दृष्टः क्रमो यस्य तत् दृष्टक्रम**मभिलापद्वयं** वर्णद्वयं **नित्यमक्रमं स्यात्** युगपत्प्रतीयेतेत्यर्थः। (५३७) किं कारणमित्याह (।) **पूर्व्वापरार्थभासित्वा**[1]**त् चिन्तादि**ज्ञानेन हि पूर्व्ववर्णग्राहकज्ञानं गृह्येत इति[5] तत्प्रतिभासी वर्णो गृह्येत। तत्का[2]लोपनिपतितश्चान्यो वर्ण इति क्रमोपलभ्ययोर्युगपद् ग्रहणप्रसङ्गः।

द्विर्द्विरेकं च भासेत भासनादात्मतद्धियोः ॥५३८॥

एकञ्च वर्णादिर्द्विर्द्वि**र्भासेत**। आ[3]त्मतद्धियोर्भासनात्। तद्दर्शने तत् ज्ञानदर्शने तु तद्दृष्टमिति द्विधा दर्शनप्रसङ्गः[4]। (५३८)

(७) आत्मानुभूतं प्रत्यक्षम्

विषयान्तरसञ्चारे यद्यन्त्यन्नानुभूयते।
परानुभूतवत्सर्व्वाननुभूतिः प्रसज्यते ॥५३९॥

अथ विषयज्ञाने वृत्ते तज्ज्ञाने चोत्पन्ने विषयदर्शनस्य निष्पन्नत्वात्

---

[1] प्रसङ्गसाधनमिदं यदि पूर्व्वापरावर्थावेकत्र भासेते इत्यर्थः।

[2] अवर्णचिन्तने अग्राहिज्ञानग्राहकं यदुत्तरमिवर्णग्राहकं तत्रेकारश्च पूर्व्वज्ञानारूढाकारश्च भासत इत्यभिलापद्वयमेकचित्तं स्यात्। न चास्ति।

[3] विषयरूपमात्मा, तदिति तदालम्बनं ज्ञानं तयोः। एकदा ह्यकारः स्वग्राहिज्ञाने भाति पुनरिकारज्ञाने स्वज्ञानारूढः इत्येकवर्णचिन्तैव न स्यात्।

[4] स्वयं सिद्धसाधनं परिहृत्याचार्यीयं समन्वयते परिहारं।

ज्ञानान्तरं विषयान्तरग्राहकमिति स्या[5]द्विषया[1]न्तरसञ्चार इत्यभिमते यद्यन्त्यं ज्ञानं ज्ञानानुभवितृ नानुभूयते तदा सर्व्वस्यार्थस्य तत् ज्ञानस्य चाननुभूतिः प्रसज्यते परानुभूतवत्। पुरुषान्तरानुभूतार्थतज्ज्ञानयोरिव (५३९)।

ननु आत्मनाऽनुभूतमर्थं तत् ज्ञानं प्रत्यक्षं न परैरनुभूतमिति यद्युच्यते।

आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं नानुभूतं परैः यदि।
आत्मानुभूतिः सा सिद्धा कुतो येनैवमुच्यते ॥५४०॥

नन्वन्त्यज्ञानाननुभवेऽर्थज्ञानस्याननुभवात्। तदनुभवाभावे चार्थानुभवासिद्धे- रात्मानुभूतिः सा कुतः सिद्धा। येनैव'मुच्यते। आत्मानुभूतं प्रत्य[2]क्षं न परानु- 55b
भूतमिति। (५४०)

ननु चक्षुरादावनर्थभूते चक्षुरादिना रूपाद्यनुभूतमिति यथा तथा ज्ञाना- ननुभवेऽप्यर्थो ज्ञात इति भविष्यतीत्याह (।)

व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः स्यात् न व्यक्तेर्व्यक्तमिच्छतः।
व्यक्तयसिद्धावपि व्यक्तं यदि व्यक्तमिदं जगत् ॥५४१॥

अर्थव्यक्तिहेतोश्चक्षुरादेरर्थदर्शनेऽप्यप्रसिद्धिरव्यक्तिः स्यात्[3] यतो न कारण- दर्शनपूर्व्वकं कार्यदर्शनं। न तु व्यक्तेरुपलब्धेर्व्यक्तमर्थमिच्छतो व्यक्त्यसिद्धि- र्युक्ता। यदि पुनर्व्यक्तेरसिद्धावपि व्यक्तं वस्तूच्यते तदा सर्व्व[1]मिदं जगद् व्यक्तं[4] स्यात्। अव्यक्तव्यक्तिकत्वेन विशेषाभावात्[5] तथा ह्यर्थो न सत्तामात्रेण प्रतीत उच्यते। प्रतिपत्तिसंयोगात् (।) नापि ज्ञानसत्तामात्रेण परचित्तज्ञानेनापि संवेदनप्रसङ्गात् किन्तु ज्ञानानुभवेनार्थप्रतीतिर्व्वाच्या। न चान्येन सम्वेदनं ज्ञान- स्योपपद्यत इति स्वप्रकाशमेव स्वभावतस्तद्वक्तव्यमिति स्वसम्वेदनसिद्धिरिति।[1] (५४१)

आचार्यश्री म नो र थ न न्दि कृतायां वा[6]र्त्तिक-
वृत्तौ प्रत्यक्षपरिच्छेदो द्वितीयः ॥

---

[1] ज्ञानज्ञानाद्यन्त्यवर्तिनो ज्ञानान्तरेणाननुभूताद्विषयान्तरसञ्चारस्तस्य स्ववेद- नमवश्याभ्युपेयं। तस्याननुभवे प्राक्तनमगृहीतमिति सर्व्वलोपः।

[2] अनुभवसिद्धो ह्यात्मपरविभागः।

[3] अज्ञातस्यापि बीजस्याङ्कुरजननदृष्टेः। [4] सर्व्वे सर्व्वज्ञाः स्युः।

[5] न च भवति तस्मात् स्ववेदनमेष्टव्यम्।

तृतीयः परिच्छेदः

स्वार्थानुमानं

प्रत्यक्षमाख्यायावसरप्राप्तमनु[1]मानमिदानीम्वक्तव्यं (।) तच्च द्विविधं (।) स्वार्थं परार्थञ्च। तत्र स्वार्थमिदानीं वक्तव्यं एतत्पूर्वकत्वात् परार्थस्य।

१—हेतुचिन्ता

(१) हेतुलक्षणम्

तल्लिङ्गे च विप्रतिपत्तयः सन्तीति तासां निराकरणेन तद्व्यवस्थापनार्थमाह।

पक्ष[2]धर्मस्तदंशेन व्याप्तो हेतुः ;

पक्षो धर्मिधर्मसमुदायोनुमेयः। तदेकदेशत्वा[3]दुपचारेण[3] धर्मी पक्ष उक्तः। तस्य धर्मः (।) अनेन पक्षधर्मत्वमुक्तं। धर्मिधर्मो हेतुरित्यनुमाने सर्व्वस्य धर्म्मिधर्म्मो हेतुः स्यादित्युपचाराश्रयणं। तथा चाक्षु[4]षत्वादिः शब्दे धर्मिणि न हेतुः। तदंशेन पक्षस्य धर्मेण[5] सिसाधयिषितेन व्याप्तो हेतुर्बोद्धव्यः। द्विविधा चेयं व्याप्तिर्व्यापकव्याप्यधर्मतया। तत्र व्याप्ये सति व्यापकस्यावश्यम्भाव[6]स्तस्य व्याप्तिः। व्याप्यस्य च व्याप[7]क एव सति भावो नाम तस्य व्याप्तिः। आभ्यां

---

[1] निरोधमार्गप्राप्तिदुःखसमुदयपरिहारार्थत्वादस्यैव।

[2] श्लोकेत्र लिङ्गलक्षणं संख्या(त्रिधैव)नियमः (अविनाभावनियमात्) संख्यानियमकारणं विपक्षनिवृत्ति(हेत्वाभास)श्चोक्तो

[3] तदंशत्वेन सम्बन्ध उक्तः।

[4] यथा रूपमिति दृष्टान्तधर्मिधर्म एव हेतुः स्यादन्यथा।

[5] धर्मिमात्रस्य पक्षत्वाद् धर्मी च शब्दादिः साध्य एव तदंशो विवक्षावशाद् यदा तु समुदायः पक्षस्तदा तदंश एकदेश एव।

[6] इति व्याप्यधर्म उक्तो व्याप्ये धर्मिणि व्याप्तिर्धर्मः।

[7] व्यापकधर्मोऽत्र व्याप्तिमत्त्वात् धर्मत्वं व्याप्तेः।

यथाक्रममन्वयव्यतिरेकावुक्तौ। व्याप्यसद्भावे व्यापकस्य सत्वनियमस्यान्वयरूपत्वात्। व्यापकाभावे व्याप्याभावस्य च व्यतिरेकरूपत्वात् (।)

(२) हेतुस्त्रिधा

एतेन त्रिरूपत्वं हेतोर्लक्षणमुक्तं ।।

त्रिधैव सः।

त्रिधैव त्रिप्रकार एव कार्यस्वभावानुपलम्भभेदेन स[1] हेतुः। यथाग्निरत्र धमात्। वृक्षव्यवहारयोग्योयं शिंशपात्वात् ।[5] नेह प्रदेशे घट उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धेरिति संख्यानियम उक्तः।

कस्मात् पुनस्त्रिविध एव हेतुरित्याह।

अविनाभावनियमात्;

अविनाभावस्य साध्याव्यभिचारित्वस्य त्रिविध एव हेतौ **नियमात्** नियतत्वात्। संयोग्यादिषु चाभावात् सत्येवाविनाभावे हेतुत्वं स च व्याप्त्या कथितः। **अनेन** संख्यानियमकारणमुक्तं।

(३) हेत्वाभासाः

हेतव उक्ताः। के पुनर्हेत्वाभासा इत्याह (।)

हेत्वाभासास्ततोऽपरे ।।१।। 56a

हेतुवदा[*]भासन्त इति **हेत्वाभासा** हेतुप्रतिरूपकाः (।) ततस्त्रिविधाद्धेतोरपरेऽन्ये संयोग्यादयः। अविनाभावे सति हेतुत्वं स च तादात्म्यात् तदुत्पत्तेश्च। ये तु तद्विकलास्तेऽविनाभावविरहात् हेत्वाभासा इत्यर्थः (।१)

यदि[*] तदुत्पत्त्या गम्यगमकभावस्तदा धूमत्वविशेषवत् सामान्यधर्माः पार्थिवत्वादयोपि गमकाः स्युः। तथाऽग्नेः सामान्यधर्मवन्चान्दनत्वादयोपि विशेषधर्म्मा गम्याः स्युः। सर्व्वथा कार्यकारणभावादित्याह।

कार्यं स्वभावैर्यावद्भिरविनाभावि कार्यवत्। कारणे 卐

हेतुः स्वभावे भावोऽपि भावमात्रानुरोधिनि।१

---

[1] पक्षधर्मत्वेन यथोक्तव्याप्त्या च युक्तः।

[2] दिङ्नागोक्तं परं प्रति सर्व्वथा गम्यगमकत्वं कार्यहेतौ शङ्कते।

कार्यं स्वभावैर्यावद्भिर्विशिष्टैर्धूम[1]त्वादिभिरविनाभावि विना न भवतीति कारणे कारणविषयेऽवधारितं तैरेव विशिष्टैः स्वभावैर्हेतुर्न साधारणैः पार्थिवत्वादिभिः। अग्निमन्तरेणापि तेषां भावात्। तथा कारणेऽधिकरणे याव[2]द्भिः स्वभावैरग्नित्वादिभिः सामान्यधर्मैरविनाभावि कार्यं[2] धूमादिनिश्चितं तेषां सामन्यधर्माणां हेतुर्न विशेषधर्माणां चान्दनत्वादीनां। तान्यन्तरेणापि धूमादेर्दर्शनात्। यदि धूमत्वविशेषितं पार्थिवत्वं हेतुः क्रियते तदेष्टमेव व्यभिचाराभावात् (।) यदि च कारण[3]गतचान्दनत्वादिविशेषजनितो धूमस्य विशेषः शक्यो निश्चेतुं तदा चान्दनत्वादयो गम्या इष्यन्ते। न हि कार्यकारणभावः सत्तामात्रेण गम्यगमकभावनिमित्तं किन्तु निश्चयापेक्षः। स च यावन्निश्चीयते तथा गम्यगमकभावः।

भावोपि स्वभावोपि हेतुः स्वभावे साध्ये कीदृशे हेतोर्भावः केवलो भावमात्रं तदनुरोद्धुमनुवर्त्तितुं शीलमस्येति भावमात्रानुरोधि तस्मिन्। यस्य सत्तामात्रेण यो धर्मोऽवश्यं भवति न हेत्वन्तरमपेक्षते। तस्मिन् साध्ये स्वभावाख्यो[4] हेतुर्नान्यत्र यथा वस्तुत्वं रामे(।)एवञ्च विधिसाधनत्वं कार्यस्वभावयोर्दर्शितं।

२. अनुपलब्धिचिन्ता

(१) दृश्यानुपलब्धिफलम्

इदानीं तृतीयहेतोः प्रतिषेधफलत्वमाह।

१ अप्रवृत्तिः प्रमाणानां[3];

---

[1] इत्थंभूतलक्षणा तृतीया। स्वगतैः सामान्यैः धर्मैः कार्य्यस्यास्तु विशेषधर्मा गमकाः स्वभावे कृतकत्वेन प्रमेयत्वं गमकं।

[2] कारणस्यैः।

[3] एवमङ्गेन अन्यजन(क)त्वं स्याविष्यते च सर्व्वथा। आह ज्ञापकहेतुरयं।

[4] प्रत्यक्षपृष्ठभाविना निश्चयेनाधूमव्यावृत्तिरूपावधारणेन, धूमादिस्वलक्षणं आलम्बनं ताम्रादिविशेषानवधारणेन चानेकस्वलक्षणरूपं सामान्यलक्षणं लिङ्गं प्रत्यक्षविषयो व्यवस्थाप्येत लिङ्गि च।

व्यर्तिरेकेण मानबहुत्वात् आगमापेक्षया वा आगमस्यापि निवृत्तिर्नाभावं साधयतीति वक्ष्यते।

प्रमाणनिवृत्तिरूपाऽनुपलब्धिरसति सद्व्यवहारातिक्रान्तत्वादसदविशिष्टे देशकालस्वभावविप्रकृष्टे सु मे र्व्वा दौ (।) सज्ज्ञान[1]शब्दव्यवहाराणां प्रवृत्तिप्रतिषेधोऽप्रवृ[1]त्तिस्तत्फला (।) एतच्चाप्रवृत्तिफलत्वं दृश्यादृश्यानुपलब्ध्योः साधारणं ज्ञानपूर्वकत्वात्[2] (।) सत् ज्ञानशब्दव्यवहारस्य ज्ञानाभावे तदभावस्य न्यायप्राप्तत्वात्।

दृश्यानुपलब्धेः फलान्तरमाह। काचित् प्रमाणनिवृत्तिरसत्ज्ञानमभावज्ञानं तत्फला। कथमित्याह। 56b

हेतुभेदव्यपेक्षया ॥२॥

हेतुरनुपलम्भस्तस्य भेदो विशेषणमुपलब्धिलक्षणप्राप्तविषयत्वं। तस्य व्यपेक्षया कांक्षया उपलब्धिलक्षणप्रा[1]प्तानुपलब्धिरित्यर्थः।

ननु[3] यद्यनुपलब्ध्याऽभावः साध्यते तदोपलब्ध्यभावोपि तत एवेत्यन[4]वस्थानादभावाप्रतिपत्तिः स्यात्। दृष्टान्तश्च न स्यादन्यस्याभावसाधनस्याभावादनुपलब्धेश्चान[5]वस्थाप्राप्तत्वात्। अथ पदार्थान्तरोपलब्धिरेवानुपलब्धिस्तयाऽध्यक्षसिद्धयाऽभावः साध्यते तस्मान्न दोषः। यद्येवमर्थान्तरादपि किन्नाभावः साध्यते (।) तदपि ह्यनुप[1]लब्धिरूपं प्रत्यक्षसिद्धञ्च। को वान्योपलम्भाभावेन सम्बन्धः।

उच्यते। एकज्ञानसंसर्गि वस्त्वन्तरं तदुपलब्धिश्चानुपलब्धिर्विवक्षितोपलब्धेरन्यत्वादभक्षास्पर्शनीयवत्। स एवाभावः तदतिरिक्तस्य विग्रहवतोऽभावस्याभावात्। तस्मात्तादात्म्यमभावानुपलम्भयोः सम्बन्धः।

एवं तर्ह्यनुपलब्धिसिद्धिरेवाभावसिद्धिः किं साध्यते ॥

---

[1] उपलब्धिः कर्मधर्मश्चेद्वस्तुयोग्यता। कर्तृधर्मश्चेज्ज्ञानं। उपलि(? लब्धि): सत्त्वमेव। असताञ्चानुपलब्धिरसत्त्वं। मुख्यं सत्त्वमनेन दृश्यानुपलब्ध्याऽक्षेपः। अदृश्यानुपलब्धिः। दृश्यानुपलब्धौ वस्तुवशान्निवृत्तं सत्त्वं स्वनिमित्तं ज्ञानादि निवर्तयति। अदृश्येप्यभीष्टकार्याकरणादसत्कल्पे प्रतिपत्त्यध्यवसायान्निवृत्तं सत्त्वं स्वनिबंधनं निवर्तयति (।)

[2] उपलब्धिः कारणं सद्व्यवहारस्य। तदभावे कार्याभाव उक्तः।

[3] अभावप्रमाणस्वीकारे यद् दूषणं तदिहापि तस्य परिह(र)ति।

[4] यस्य विषयस्याभावः साध्यते तदुपलब्धेरप्यभावोऽन्ययानुपलब्ध्या तस्या अप्यन्यथेति।

[5] येनैव पक्षधर्मेण साध्यधर्मिण्यभावः साध्यते। तेनैव दृष्टान्तधर्मिण्यपि। तत्राप्यपर(ो) दृष्टान्त इति।

सत्यं (।) नाभावः[2] साध्यः सिद्धत्वादस्य। किन्तर्हि (।) विषयोपदर्शनेन विषयी व्यवहारः साध्यते। यथा गोव्यवहारविषयोऽयं सास्नादिसमुदाया[1]त्मकत्वात्। (२)

(२) अनुपलब्धिश्चतुर्विधा

सा च प्रयोगभेदाद**नुपलब्धिश्चतुर्विधा** कथमित्याह।

विरुद्धकार्ययोः सिद्धिरथ हेतुस्वभावयोः।
दृश्यात्मनोरभावार्थानुपलब्धिश्चतुर्विधा ॥३॥

विरुद्धञ्च कार्यञ्च विरुद्धकार्ये कार्यञ्च प्रत्यासत्तेर्विरुद्धस्यैव बोद्धव्यं। तयो**र्दृश्यात्मनोर्हेतुभावयोः** कारणस्वभावयोश्च दृश्यात्मनोर्यथाक्रमं सिद्धिरुपलब्धिरसिद्धि[3]रनुपलब्धिश्च।

विरुद्धोपलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शोऽग्नेः। व्याप्यव्यापकयोर्वस्तुतस्तादात्म्यात्। [2]**व्यापक**विरुद्धोपलब्धिरप्यनेनैवोक्ता भवति। यथा नात्र तु[3]षारस्पर्शोऽग्नेः। **विरु**[4]**द्धकार्यो**पलब्धिर्यथा नात्र शीतस्पर्शो धूमात्। कारणा[5]नुपलब्धिर्यथा नात्र धूमोऽनग्नेः। **स्वभावानु**पलब्धिर्यथा नात्र धूमोनुपलब्धेः। अनेन **व्यापकानु**पलब्धिरप्युक्ता[6] यथा नात्र शिंशपा वृक्षाभावात्।

चतुर्विधाप्यनुपलब्धिरभावार्था प्रतिषेधफला (।) तत्र स्वभावानुपलब्धिः स्वयमेव प्रतिषेध्याभावरूपतया सिद्धाऽभावव्यवहारसाधनी। इतरास्तु निषेध्याभावाव्यभिचारिण्यः तदभावमभावव्यवहारञ्च साधयन्ति। तस्यासिद्धत्वात्। (३)

यदि विरुद्धकार्योपलब्ध्याऽभावसिद्धिस्तदा विरुद्धकारणोपल[5]ब्ध्यापि किं न साध्यत इत्याह।

तद्विरुद्धनिमित्तस्य योपलब्धिः प्रयुज्यते।
निमित्तयोर्विरुद्धत्वाभावो हि व्यभिचारवान् ॥४॥

---

[1] सिद्धमेतदस्यैव गोत्वात्। [2] कारणाभावस्यैव व्यापनात्।

[3] अस्य व्यापकं शीतं। [4] एकप्रकारैवेयं।

[5] प्रभेदोस्याः कारणविरुद्धोपलब्धिः कारणविरुद्धकार्य्योपलब्धिश्च प्रतिषेध्यकारणानुपलम्भसाधनात्। वह्निर्विरुद्धं शीतं निवर्त्तयन् तत्कार्यं निवर्त्तयति (।)

[6] स्वभावाभावस्यैव प्रतिपादनात्

तद्विरुद्धनिमित्तस्य निषेध्य(=शीतस्पर्शवह्नि)विरुद्धकारण(=काष्ठ)स्योपलब्धिः प्रयुज्यते (।) यथा न शीतस्पर्शोऽत्र काष्ठादिति सा निषेध्यस्य विरुद्धस्य च ये निमित्ते तयो[1]र्विरुद्धत्वाभावे व्यभिचारिणी अनै[2]कान्तिकी। विरोधे तु निमित्तयोरिष्यत एव[3] (।) यथा नास्य[4] रोमहर्षादि[5]विशेषाः[6] सन्ति सन्निहितदहनविशेष[7]त्वात् (।) रोमहर्षतदभावयोर्विरो[8]धः। तत्कारणयोश्च शीत[8]- 57a
दहनयोरिति युक्तेयमनुपलब्धिः। तथा निषेध्य(=रोमहर्ष)विरुद्ध(=ताप)-कारण(=दहन)कार्य(=धूम)ोपलब्धिर्यथा। न रोम[9]हर्षयुक्तपुरुषवानयं प्रदेशो[10] धूमादित्युक्ताष्टविधानुपलब्धिः। (४)

अनया दिशाऽपरा अपि बोद्धव्याः।

> इष्टं विरुद्धकार्येऽपि देशकालाद्यपेक्षणम्।
> अन्यथा व्यभिचारी स्यात् भस्मेवाशीतसाधने ॥५॥

वि[11]रुद्धकार्ये विरुद्धकार्योपलब्धावपि[12] विषये निर्देशात् (।) देशस्य सन्निहितस्य कालस्य वर्तमानस्य क्वचिदतीतापेक्षणमिष्टं[13] (।) अन्यथा व्यभिचारि स्या[1]ल्लिङ्गं (।) उदाहरणमाह (।) भस्मेवाशीतस्य शीताभावस्य साधने (।) यथा नासीत् क्वचित्[14] शीतस्पर्शो, नास्ति वात्र भस्मन इति भस्मानैकान्तिकं। देशविशेष्येऽतीतकालापेक्षया तु स्याद्धेतुर्नासीदत्र शीतस्पर्शो भस्मन इति॥ (५)

ननु (।)

---

[1] काष्ठतुषारयोः

[2] यद्यप्यग्निजनकान्यकाष्ठेन शीतनिमित्तस्य विरोधस्तथापि तस्य कार्यदर्शनादेव निश्चय इति कार्यविरोध एव।

[3] कारणविरुद्धोपलब्धिः।

[4] दन्तवीणादि।

[5] शीतकार्या न पिशाचादिकृताः।

[6] रोमहर्षापनयक्षम।

[7] संताप।

[8] रोमाञ्चतापनिमित्तयोः

[9] कारणविरुद्धकार्योपलब्धिरियं।

[10] धूमादित्यस्य पक्षधर्मत्वदर्शनाय पुरुषे धर्मिणि न स्यात्। धूमस्य प्रदेशधर्मत्वात्। अत्र धूमोपलब्ध्याऽग्निविरुद्धशीतकार्यरोमहर्षाद्यभावः।

[11] चिरविनष्टेऽप्यग्नौ धूमसंभवात् कथं न व्यभिचार इत्याह।

[12] अपिशब्दात् कार्यहेतावपि (।)

[13] आदिशब्दादवस्थाविशेषापेक्षा। [14] देशानपेक्षा।

१ हेतुना यः समग्रेण कार्योत्पादोनुमीयते ।
अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोनुवर्णितः ॥६॥

हेतुना समग्रेण यः कार्योत्पादोनुमीयते (।) स कस्मिन् हेताव[1]न्तर्भवतीत्याह (।) **स स्वभावहेतुरनुवर्णितः**। न हि समग्रा[2]द्धेतोः कार्यसम्भवोनुमीयते (।) किन्तर्हि (।) कार्यार्जनयोग्यत्वं (।) तच्चार्थान्तरानपेक्षत्वाद्धेतुसाकल्यमात्रानुबन्ध्येवेति तस्मिन् साध्ये हेतुसाकल्यं स्वभावहेतुरेव।(६)

कस्मात् पुनः कार्यमेव नानुमीयत इत्याह।

२ सामग्रीफलशक्तीनां परिणामानुबन्धिनि ।
अनैकान्तिकता कार्ये प्रतिबन्धस्य सम्भवात् ॥७॥

कार्येऽनुमेयेऽनैकान्तिकता हेतुसाकल्यस्य। कीदृशे (।) **सामग्र्याः** फलञ्च ताः [उत्तरक्षणं] (।) **शक्तयश्च** तासां **परिणामः**[2] कार्योत्पादानुगुणस्तार[3]तम्ययोगी क्षणप्रबन्धः। **तदनुबन्धिनि** तदपेक्षिणि। अत एव प्रतिबन्धस्य सम्भवादित्युक्तं।(७)

न खलु कार्यं हेतवो मिलिता इत्येव भवति (।) किं त्वेषां विशेषमपेक्षतेऽन्तरे च शक्तिव्याघातो मन्त्रतन्त्रादिना वैकल्यञ्च सम्भवतीति कार्यस्यावश्यभावान्न तदनुमानं।

एकसामग्र्यधीनस्य रूपादे रसतो गतिः ।
हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकारवत् ॥८॥

या च **रसतो** मधुरादिकात् (।) **रूपादे**रादिशब्दाद् गन्धस्य स्पर्शस्य च **एकसामग्र्य**[4]**धीनस्य** रसादिना [5]सहैकसामग्र्यायत्तस्य **गतिः** सा कथमित्याह(।)

---

[1] अप्रतिबद्धसामर्थ्याच्चेत् कार्यमुत्पन्नं दृश्येतैव। कारणकारणात्तु व्यभिचार इत्याह।

[2] यथा तानवितानवतस्त (न्तू) न् व्यापारवत्पुंसाधिष्ठितान् दृष्ट्वा पटानुमानं। कारणाख्यं नानुपलब्धि (स्त्रिधैवेति इष्यते) विधिसाधनात्। कारणस्वभावत्वान्न कार्यं। अन्येनान्य(नु)मानान्न स्वभावोपि हेतुरित्याह। नात्र कार्योत्पादानुमानं किन्तु समग्राणां कार्योत्पादनयोग्यता। स्वभावविशेषः कार्यमुत्पद्यतेऽस्मादिति श्लोकेप्यर्थः प्रयोगो या समग्रा सोत्तरपरिणामात् कार्योत्पादनयोग्या यथोत्पादितकार्यसामग्री (।)

[3] पुनस्त्रिधैवेति त्रस्यति (।) अकार्यकारणभूते नानुमेयादन्येनान्धकारे मातुलुङ्गादिरसमास्वाद्य चम्पकगन्धमाघ्राय वह्निस्पर्शमनुभूय तेषां रूपसामान्यमनुमीयते। सा कथमनुमेयादन्येनानुमानान्न स्वभावहेतुः।

हेतुधर्मानुमानेन रसकारणस्य धर्मो रसादिसहचररूपजनकत्वं (।)तदनुमानेन रसाद् रूपादिगतिः। न हि कार्यं रसः कारणमन्तरेण। कारणञ्चास्य[1] रससहकारि रूप-जनकं पुञ्जात् पुञ्जोत्पत्तेः। अतः तस्मिन्ननुमितेऽनुमितमेव रूपं **धूमेन्धनविकार-वत्**।[5] धूमाद्धेतुधर्मानुमानेनेन्धनविकारस्याङ्गारादेर्द्धूमसहचरस्येवानुमानं। (८)

एतदेव स्फुटयन्नाह (।)

शक्तिप्रवृत्त्या न विना रसः सैवान्यकारणम्।
इत्यतीतैककालानां जायते कार्यलिङ्गतः ॥९॥

रसहेतोः **शक्तिप्रवृत्त्या** शक्त्याभिमुख्येन **विना न रस** उत्पद्यते (।) सैव रसहेतोः शक्तिप्रवृत्तिरन्यस्य रूपादेः **कारणं** इतरसमानकालरूपादिजनकत्वेन रस-हेतोर[2]**तीतस्य** हेतोरे**ककालानां** रससहचराणां च रूपादीनां **गतिः** त[3]स्य रस-रूपहेतोः **कार्याद्** रसाल्लिङ्गाज्जाता॥

एवं पिपीलिकोत्सरणादि[4]दर्शनात् वर्ष(।) पिपी[5]लिकादिक्षोभहेतोर्भूतपरि-णामविशेषस्यानुमानात् वर्षानुमानं कार्यलिङ्गजं वेदितव्यं। नदीपूरादेर्व्वर्षकार्यत्वं व्यक्तमेव॥ (९)

हेतुना योऽसमग्रेण कार्योत्पादोऽनुमीयते।
तच्छेषवदसामर्थ्याद् देहाद् रागानुमानवत् ॥१०॥

यः पुनर्**हेतुनाऽसमग्रेण कार्योत्पादः** कार्योत्पादनयोग्यत्वमनुमीयते[5] **तच्छेष-वद**नैकान्तिकम**सामर्थ्यात्**। समर्थं[7] हि कार्योत्पादनयोग्यं न च व्यग्राणां समर्थता। देहात्[6] बुद्धीन्द्रियादेश्च हेतो रागानुमानवत्। देहादीनां कथञ्चिद्[9] रागहेतुत्वेपि[8]

---

[1]इति कार्यात् कारणविशेषानुमानं।

[2]रसोपादानसमानकालभाविनोतीताः। लिङ्गभूतरससहभाविन एककालाः। इति अनेन द्वारेण। नानागतगतिः(।)

[3]योग्यतानुमानं।

[4]मत्स्योत्पतनात्। गृहीताण्डस्यान्यत्र गतिः बलाकातस्तोयं (।)

[5]मीमांसाकादिभिः।

[6]कार्यं सर्वथाऽसम्बद्धं योग्यतापि नास्ति क्षणपरिणामेनापि रागादिमानयं देह इन्द्रियबुद्धिमत्वात्।

[7]अदेहादे रागादृष्टेः

[8]अहं ममेत्यात्मात्मीयाभिनिवेशपूर्व्वकत्वात् (।)

नायोनिशोमनस्कार[1] रहितानां कारणत्वं सहितानामेव[2] हेतुत्वात्। ततः केवलाद् देहाद् रागानुमानमनैकान्तिकं। (१०)

तथा (।)

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यदर्शनात्।
हेतुज्ञानप्रमाणाभं वचनाद् रागितादिवत् ॥११॥

विपक्षेऽदृष्टिमात्रेण कार्यसामान्यस्य[3] क्वचिद् धर्मिणि दर्शनात्। हेतुज्ञानं[4] यत् प्रमाणाभं सन्दिग्धविपक्षव्यावृत्तिकं[1] तत् वचनाद् रागितादिवत्[5]। यथा वचनस्य वीतरागेऽदर्शनात् क्वचिद् दर्शनाद् रागानुमानमनैकान्तिकं (।) न हि रागवचनयोः कार्यकारणभावः सिद्धः। वक्तुकामता[6]हेतुत्वात् तस्य। सा च वीतरागस्य करुणया[7] संभवति। यद्यपि वक्तरि रागो दृश्यते तथापि क्वचिद् वक्तुकामतासत्वेपि रागाभावे वचनाभावासिद्धेर्न तत्कार्यतासिद्धिरुपलक्षणाद् वक्तुकामता[8]निवृत्तेरेव वचनाभावो न तु रागाभावात् (।) ततो वीतरागात् सन्दिग्धोस्य व्यतिरेकः॥ (११)

न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिता।
संभाव्य व्यभिचारित्वात् स्थालीतंडुलपाकवत् ॥१२॥

न च विपक्षे[8] हेतोरदर्शनमात्रेण साध्याभावप्रयुक्तसाधनाभावनिश्चयरहितेन साध्याव्यभिचारिता साध्यते सम्भाव्यव्यभिचा(रि)त्वात्। यदि विपक्षाद्धेतुनिवृत्तिनिश्चय एवं व्यभिचारशङ्कानिरासः। स तु नास्तीति तस्याप्यभावः।

---

[1] योनिशो मनो नैरात्म्यज्ञानं (।) तद्विरुद्धमात्मादिज्ञानं।

[2] रागे साध्ये तत्र हितोपलंविपक्षस्तत्र देहादृष्टेरस्ति (।)

[3] वक्तुकामताजस्य रागरागिगतवचनस्य (।) वक्तुकामतैव रागश्चेदिष्टस्तत्। अभिष्वङ्गो नो रागः।

[4] नैवं करुणाधर्मालम्बनत्वात्। न वाग्विशेषात् सरागोपि वीतरागवदित्यनिश्चयात्।

[5] द्वेषमोहादि। [6] अविशिष्टं विवक्षामात्रं।

[7] नेयमभिष्वङ्गो धर्मालम्बनत्वात्।

[8] विपक्षे दृष्टया व्यभिचारी न च विरागे वचनं दृष्टमित्याह। अनैकान्तिकस्यादर्शनमात्रेणानिरासादनैकान्तिकविपक्षेण यद्वचनं तेन वैशेषिकेण वायोः सत्वसाधनार्थं स्पर्शश्च न च दृष्टानामिति (वैशे० सू १०। अ० २। आ० १)

स्थालीतण्डुलपाकवत्। स्थाल्यन्तर्गता[3]नां तण्डुलानां[1] पाकस्यैवानुमानं। तदित-रेषां पाकादर्शनात् शेषवत्॥ (१२)

(क) शेषवदनुमाननिरासः

किं पुनः शेषवदित्युच्यते[2]। इत्याह।

> **यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यते।**
> **तस्य संशयहेतुत्वाच्छेषवत्तदुदाहृतम्॥१३॥**

यस्य लिङ्गस्या**दर्शनमा**त्रेण विपक्षे[3] **व्यतिरेकः प्रदर्श्यते**। न तु कारणव्यापक-निवृत्त्या तस्य संशयहेतुत्वात् साध्यानिश्चायकत्वात् शेषवत् तदुदाहृतं। सन्दिग्ध-विपक्षव्यावृत्तिकत्वं शेषवदुच्यते प्रतिबन्धाभावादित्यर्थः।[4] (१३)

(ख) त्रिषु हेतुरूपेषु निश्चयः

> **हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु निश्चयस्तेन वर्णितः।** १
> **असिद्धविपरीतार्थव्यभिचारिविपक्षतः॥१४॥**

सूत्रमुक्तं (।) अस्यायमर्थः (।) यो गुणः स द्रव्याश्रयी तद्यथा रूपादिः। अपाक-जानुष्णाशीतस्पर्शश्च (?स्य) गुणः तस्मात् तस्याश्रयभूतेन द्रव्येण भवितव्यं[1]। (।) न चायं दृष्टानां पृथिव्यादीनां गुणः (।) तेषां पाकजानुष्णाशीतस्पर्शादिगुणत्वात् (।) ततो यस्यायं गुणः स वायुर्भविष्यतीत्युक्ते वैशेषिकेण (।) तत्राचार्य दि ग्ना गे-नोक्तं (।) यद्यदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्यः[2] (स्पर्शस्य) प्रतिषेधः क्रियते न च सोपि युक्त इति दृश्यादृश्यसमुदायस्य सामान्येन निषेधात् (।) यदेतदुक्तं तद्विरुध्यत इति वा र्ति क का रो दर्शयन्नाह दृष्टेत्यादि।[1]यद्यदृष्टया निवृतिः स्यात् तदाऽदृष्टेन दर्शनात्[2]कारणादपाकजस्यानुष्णाशीत[3]स्पर्शस्य दृष्टाऽयुक्तिः (।) दृष्टेषु पृथिव्यादिष्वसङ्गतिर्या वर्णिता वै शे षि कैः यस्या आचार्येणायुक्तत्वमुक्तं सा स्यादविरोधिनी युक्तैव स्यादित्यर्थः। वायुप्रकरणे पृथिव्यादिभ्यः[4] यदि स्पर्शा-देर्गुणत्वं सिद्धं स्यात् ततो वायुद्रव्यानुमानं स्यात्। सैव त्वसिद्धा स्वातन्त्र्येण प्रतीतेः स्पर्शविशेषोस्माकं वायुः (।) आचार्येण तु स्पर्शव्यतिरिक्तं वायुमभ्युप-गम्यायुक्तत्वमुक्तं परे।

[1] बाहुल्येन पक्षदर्शनेपि पक्षसमहेतवः पक्षा इति युक्तं वैधर्म्ये।

[2] पूर्ववच्छेषवत्सामान्यतो दृष्टमिति (न्यायसू० १।१।५) शेषवल्लक्षणं नैयायिकस्य विरुद्धं कारणात् कार्यानुमानं पूर्ववत्। शेषः कार्यं यस्यास्ति तच्छेषवत् (।) कार्यात् कारणानुमानं। अतः पृच्छति किमिति (।)

[3] क्वचित्।

तेन प्रतिबन्धस्यावश्याभ्युपगन्तव्यत्वेन **हेतोस्त्रिष्वपि** पक्षधर्मा[1]न्वयव्यतिरेकेषु **निश्चय** आचार्य **दि ग्ना गे न** वर्णितः। कथमुक्त इत्याह। **असिद्धस्य विपरीतार्थस्य विरुद्धस्य व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकस्य विपक्षेण**[2]। तत्रासिद्धत्वविपक्षेण पक्षधर्मत्वस्य निश्चय उक्तः। विरुद्धविपक्षेणान्वयस्य। अनैकान्तिकविपक्षेण व्यतिरेकस्य॥ (१४)

(३) व्याप्तिचिन्ता

(क) प्रतिबन्धो दिग्नागेष्टः

न ह्य[5] सति प्रतिबन्धे विपक्षाद् व्यतिरेकः शक्यनिश्चयः। उक्तश्च निश्चयस्ततः प्रतिबन्धोप्याचार्येणेष्ट इति प्रतीयते। अन्यथा (।)

व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्यवचनं च यत्।
यद्यदृष्टिफलं तच्च तदनुक्तेपि गम्यते ॥१५॥

प्रतिबन्धानिष्टौ व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकस्य विपक्षेण वैधर्म्यस्य व्यतिरेकस्य वचनं यदाचार्यस्य[3] (।) एष तावन्न्यायः यदुभयं वक्तव्यं[4] विरुद्धानैकान्तिकप्रतिपक्षेणेत्युभयमन्वयव्यतिरेकौ। तच्च यद्यदृष्टिफलमदर्शनमात्रफलं तददर्श[6]नमात्र**मनुक्तेपि**[7] व्यभिचारिविपक्षेण व्यतिरेको गम्यते (।) हेतुत्रैरूप्यानिर्देशादेव विपक्षेऽदर्शनमात्रस्य गतत्वात्। तस्माद् **वैधर्म्यवचनेन**[5] विपक्षे हेत्वभावः कथ्यते। स चादर्शनमात्रेण न सिध्यति॥ (१५)

नास्तीति वचनादेव सिध्यतीति चेत्।

न च नास्तीति वचनात् तन्नास्त्येव यथा यदि।
नास्ति स ख्याप्यते चायमुक्तौ नेति गतिस्तदा ॥१६॥

---

[1] प्रसिद्धस्तु द्वयोरपि साधनमित्यादिना वादिविवादिनोः।

[2] तृतीया आद्यदिधातु सिविपक्षत(?) इत्यत्र।

[3] तद्वचर्यमित्याकूतं

[4] न्यायमुख आचार्येणोक्तं साधर्म्यं वैधर्म्यं चोभयं।

[5] वैधर्म्यस्य।

[6] अनैकान्तिकस्यादर्शनमात्रेणानिरासादनैकान्तिकविपक्षेण यद्वचनं तेन।

न च नास्तीति वचनादेव तत्साधनं विपक्षे **नास्त्येवेति** युक्तं। तदपि ह्यनुपलम्भमेव ख्यापयति[1] (।) स च सर्व्वस्माद्विपक्षाद्धेत्वभावप्रतीतावशक्तः। 58a
(कथन्तर्हीत्याह) यथा येन प्रकारेण साध्यसाधनयोः प्रतिबन्धे सति साध्याभावेन साधनं विपक्षे नास्ति स न्यायो यदि ख्याप्यते व्यभिचारिविपक्षेण वैधर्म्योक्त्या तदा नास्तीति गम्यते नान्यथा॥ (१६)

किञ्च (।)

यद्यदृष्टौ निवृत्तिः स्याच्छेषवद् व्यभिचारि किम्।
व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यान्न वाच्याऽसिद्धियोजना॥१७॥

यद्यदृष्टौ विपक्षाद्धेतोर्निवृत्तिः स्यात् **शेषवत्** सन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकं[2] **व्यभिचारि किमिष्टमाचार्येण**। एवञ्च सरसान्येतानि फलानि रूपाविशेषादिति। सर्व्वस्य तादृग्रूपस्य पक्षीकृतत्वात् न व्यभिचारदर्शनं विपक्षे चादर्शनमस्तीति प्राप्तमदर्शनमात्राद् व्यतिरेकवादिनो हेतुत्वमस्य॥

व्यतिरेक्यपि हेतुः स्यात्। नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरमप्राणादिमत्वप्रसङ्गादिति। बौद्धं प्रति सात्मकस्य कस्यचिदसिद्धेरन्वयाभावात्। निरात्मकेभ्यश्च पटादिभ्यो निवृत्तेः प्राणादि[3]र्व्यतिरेकी स हेतुः स्यात्। अदर्शनाद् व्यतिरेकसिद्धेरनिष्ट[4]श्चा[?]चार्येण॥

किञ्च (।) वादिप्रतिवादिनोरसिद्धस्यान्यतरासिद्धस्य सन्दिग्धस्याश्रया[5]सिद्धस्य सन्दिग्धाश्रयासिद्धस्य असिद्धस्य च निरासं पक्षधर्मत्वनिश्चयेन प्रतिपाद्यान्वयव्यतिरेकनिश्चयवचनेन सपक्षविपक्षयोर्हेतोरन्वयस्य व्यतिरेकस्य च विपरीताया असिद्धेश्चतुर्व्विधाया योजना आचार्येण सपक्षे सन्नसन्नित्येवमादिष्वपि यथायो[6]गमुदाहार्य्यमित्यादिना निर्दिष्टा (।) सापि न वाच्या। अदर्शनस्य व्यतिरेकनिश्चयहेतुत्वे सन्दिग्धव्यतिरेकस्य हेतुत्वात्॥ (१७)

अपि च (।)

---

[1] विशिष्टकारणानुमानं।

[2] उपभुक्तान्यफलानि पक्वानि मधुरादिरसानि वा। रक्तादिरूपाविशेषादुपभुक्तफलवत्। एकशाखाप्रभवत्वाद्वा।

[3] अपानोन्मेषनिमेषादि।

[4] घटादावपि नैरात्म्यासिद्धेर्बौद्धाभ्युपगमाच्चेत् आत्मा न स्यात्।

[5] आचार्येण ह्युक्तं पक्षधर्मो वादिप्रतिवादिनिश्चितो गृह्यते। तेनैषां निरासः।

[6] अन्यतरासिद्धादीनां सपक्षादिष्वसम्भवात् यथायोगं।

विशेषस्य व्यवच्छेदहेतुता स्याददर्शनात् ।
प्रमाणान्तरबाधा चेन्नेदानीन्नास्ति तादृशः ॥१८॥

विशेषस्यासाधारणस्य[1] श्रावणत्वादेर्नित्येऽनित्ये चादर्शनादुभयतो व्यावृत्तेः शब्दे धर्मिणि द्वयव्यवच्छेदन[2] हेतुता स्यात्। **प्रमाणान्तरबाधा चेत्**[3] अन्योन्य-व्यवच्छेदरूपयोरेकप्रतिषेधस्यापरविधिनान्तरीयकत्वात् उभयव्यवच्छेदो[4]नुमान-बाधित[5]:। **नेदानीं**[6] (बाधसंभवे) नास्ति तादृशः। एवं तर्ह्यदृष्टेरभावनिश्चयो नास्तीति वक्तव्यं। यथा श्रावणत्वेनोभयव्यावृत्ततया निश्चितेन प्रसाध्यमानस्यो-भयव्यवच्छेदस्य प्रमा(णा)न्तरेण बाधा। (१८)

(ख) आचार्यीयमतनिरासः

तथान्यत्रापि संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनम् ।
दृष्टाऽयुक्तिरदृष्टेश्च स्यात् स्पर्शस्याविरोधिनी ॥१९॥

तथान्यत्रापि विपक्षाद्धेतो[6]र्व्यतिरिकेपि **संभाव्यं प्रमाणान्तरबाधनं**। अदर्शन-मात्रस्य निमित्तस्य समानत्वात्। तथा दृष्टाऽयुक्तिरदृष्टेश्च[7] स्यात् स्पर्शस्याविरो-धिनी। दृष्टेषु पृथि[8]व्यादिष्वपाकजस्यानुष्णाशीतस्पर्शस्यायुक्ति[8]र्योगाभावः (।) अदृष्टेरदर्शनात् वैशेषिकस्येष्टाऽनुपलम्भाद् व्याप्त्या निवृत्त्या निश्चयादाचार्येण प्रतिक्षिप्ता च। [9]"यद्यदर्शनमात्रेण दृष्टेभ्यः[10] प्रतिषेधः क्रियते न च सोपि युक्त"

---

[1] अदर्शनमात्राद् व्यावृत्तिरिष्टाऽस्ति च नित्यानित्ययोरदर्शनं।

[2] प्रतिषेधहेतुत्वं।

[3] श्रावणत्वस्य कृतकत्ववद् वस्तुधर्मत्वान्नित्यादस्त्येव व्यतिरेको बाधकात्। परे तु नित्यमपि वस्त्विच्छन्ति तदपेक्षयोच्यते नित्यानित्यव्यावृत्तिः।

[4] वस्तु भवत्तत्वमन्यत्वम्वा नातिक्रामति (।)

[5] यद् विरुद्धं न तस्यैकत्र युगपत्सम्भवो यथा शीतोष्णयोर्विरुद्धश्च नित्या-नित्ययो युगपदेकत्र धर्मिणि व्यवच्छेदो यथोक्तविधानेनेति व्यापकविरुद्धं।

[6] लक्षणयुक्ते बाधासम्भवे तल्लक्षणमेव दूषितं स्यादिति सर्व्वत्रानाश्वासः। नैवं मानद्वये।

[7] अध्यक्षं किञ्चिद् दृष्ट्वा यत् किञ्चिद् पृथिव्यादि तत् सर्व्वमनुष्णा-शीतरहितं तत्र तूलोपलपर्णवादिवद् भेदसम्भवात्। अदर्शनमात्रे प्रत्यक्षबाधा।

[8] असङ्गतिः।

[9] यद्यदृष्ट्या निवृत्तिस्तदाऽदृष्टेरदर्शनादनुष्णाशीतस्य स्पर्शस्य दृष्टो युक्तिः दृष्टेषु पृथिव्यादिष्वसङ्गतिर्या वैशेषिकोक्ता। यस्याचार्येणायुक्तत्वमुक्तं स्याद-विरोधिनी, युक्तैव। [10] दृष्टमेव स्वीकृत्यादृष्टेपि।

इत्यादिनाऽविरोधिनी विरोधरहिता स्यात्। एवमाचार्यीयः[१] कश्चन प्रतिबन्धमनभ्युपगच्छन् विरोधादुपालब्धः॥ (१९)

संप्रति परान् प्रत्याह[६] (।)

देशादिभेदाद् दृश्यन्ते भिन्ना द्रव्येषु शक्तयः।
तत्रैकदृष्ट्या नान्यत्र युक्तस्तद्भावनिश्चयः॥२०॥

देशादिभेदात् देशकालसहकारिभेदात् **दृश्यन्ते भिन्ना** नानाप्रकारा **द्रव्येषु शक्तयः**[२] (।) **तत्रै**कस्मिन् देशादावेकस्य द्रव्यस्य शक्तिविशेषवतो **दृष्टयाऽन्यत्र** देशादौ[३] **तस्य** शक्तिविशेषवतो द्रव्यस्य **भावनिश्चयो न युक्तः** प्रतिबन्धमन्तरेण। न ह्येकत्र यथौषधयो दृष्टास्तथैवान्यत्रापि ताः शक्यन्ते व्यवस्थापयितुं क्षेत्रादिविशेषाद् विशिष्टतररस[४]वीर्यादि[५]दर्शनात्। (२०) 58b

(क) वैशेषिकमतनिरासः

किञ्च।

आत्ममृच्चेतनादीनां योऽभावस्याप्रसाधकः।
स एवानुपलम्भः किं हेत्वभावस्य साधकः॥२१॥

आत्ममृच्चेतनादीनां योऽभावस्याप्रसाधकः। आत्मनोनुपलभ्यमानस्य च योऽनुपलम्भोऽभावस्याप्रसाधको वैशेषिकस्येष्टः (।) तथा मृदश्चेतनायाः स्वभावभूताया योऽनुपलम्भोऽभावाप्रसाधकश्चार्वाकस्येष्टः।[५] [६]तथा क्षीरादौ दध्याद्यभावस्य योनुपलम्भोऽप्रसाधक इष्टः सांख्यस्य। स एवानुपलम्भः किं कस्माद् विपक्षे हेत्वभावस्येष्टो वैशेषि[1]कादिभिः (।) यथा घटादौ प्राणादिमत्वाभावो वैशेषिकस्य। वक्तृत्वाभावो विपक्षे[७] चार्वाकस्य। संघात[८]त्वाभावो वा विपक्षे सांख्यस्यानुपलम्भादिष्टः।

---

[१] शिष्योऽज्ञोऽदर्शनेनाभाववादी।

[२] अनेकशक्तिद्रव्येषु तत्र।

[३] हेतोर्विरोधादनुयुक्ते।

[४] वीर्यंदोषापनयशक्तिः परिणामो विपाकः संस्कारः क्षीरसेकादि।

[५] लोकायतिकस्य।

[६] आदिना। [७] असर्व्वज्ञाविरागयोः।

[८] अपरार्थेषु च शशविषाणादिषु (परार्थाश्चक्षुरादय इत्यभिधाय) संघातत्वस्यादर्शनाद् व्यतिरेकः को हि संहतस्य परार्थत्वे नियमः।

उक्तः परेषाञ्च न्यायव्याघातः[1] परस्परविरोधश्च[2] (।) (२१)

यस्माददर्शनमात्रात् न व्यतिरेकसिद्धिः।

तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धः स्वभावो भावमेव वा।
निवर्तयेत् कारणं वा कार्यमव्यभिचारतः ॥२२॥

तस्मात् तन्मात्रसम्बन्धस्तत्साधनं केवलं तन्मात्रं तेन सम्बद्धः। हेतु[4]सत्तामात्रेण कारणान्तरापेक्षार[5]हितेन सम्बन्धो यस्येत्यर्थः[3]। **स्वभावो** व्यापको धर्मो निवर्त्तमानो भावं व्याप्यमेव वा निवर्त्तयेत्। यथा वृक्षत्वं शिंशपां वृक्षविशेषत्वाच्छिंशपायाः। **कारणं वा** निवर्त्तमानं **कार्यं** निवर्त्तयति **अव्यभिचारतः** (।) न हि व्याप्यं कार्यं च व्यापकेन कारणेन विना भवतः तत्स्वभावत्वात् तदधीनत्वाच्चेति। (२२)

तादात्म्यतदुत्पत्ती अवश्याश्रयणीये॥

अन्यथैकनिवृत्यान्यविनिवृत्तिः कथं भवेत्।
नाश्ववानिति संदेहे किं न वा पशुसंशयः ॥२३॥

अन्यथैकस्य साध्यस्य **निवृत्याऽन्यस्य** साधनस्य **विनिवृत्तिः कथम्भवेत्** स्वतन्त्रत्वात्। न हि मर्त्योऽश्वरहित इति गोरहितोपि भवति। (२३)

तथा (।)

सन्निधानात् तथैकस्य कथमन्यस्य सन्निधिः।
गोमानित्येव मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किम् ॥२४॥

तथा सन्निधानादेकस्य हेतोः[6] **कथमन्यस्य** साध्यस्य **सन्निधिः। गोमा**[6]**नित्येव मर्त्येन भाव्यमश्ववतापि किं**। गवाश्वस्य परस्परमप्रतिबद्धत्वादेकभावे नान्यभावः। तथा शिंशपाऽवृक्षादावपि स्यात् (।) यस्मात् कारणव्यापकनिवृत्त्या कार्यव्यापकनिवृत्तिर्दर्शनीया वि[7]पक्षे (।२४)

---

[1] भिन्ना प्रत्येष्विति। [2] आलम्बस्वीकृतिः। [3] ज्ञापको लिङ्गं।
[4] साध्यस्य। [5] स्वभावेनासम्बद्धस्य। [6] यस्मात्।
[7] यस्माद् व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं नान्यत् स्वभावप्रतिबन्धग्राहकात्। तेनैव साधनस्य साध्यायत्तत्वग्रहात्। साध्याभावेऽभावो गृहीत एव। केवलं तद्विस्मृतावग्राहकं प्रमाणं विस्मृतत्वाद् दृष्टान्ताभ्यां साधर्म्यवैधर्म्ययोः प्रदर्श्यते।

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टोऽवश्यमिहाश्रयः
तदभावे च तन्नेति वचनादपि तद्गतिः ॥२५॥

तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते नेष्टो[1]ऽवश्यमिहाश्रयः वस्तुभूतो धर्मी। तस्य कारणव्यापकस्य साध्यस्याभावे च तत्कार्यव्याप्यं साधनं नेति वचनादपि तस्य साध्याभावे साधनाभावस्य गतिः। वस्तुनि वस्तुनिवृत्तिः सन्दिग्धा वस्तुसम्बन्धाविरोधात्। अवस्तुनि तु वस्तुसत्ता विरुध्यते निवृत्तिस्तु युक्ता। अतः स धर्मिणमन्तरेणापि वाङ्मात्रतोपि गम्यत एव (।२५)

यतः।

तद्भावहेतुभावौ हि दृष्टान्ते तदवेदिनः।
ख्याप्येते विदुषां वाच्यो हेतुरेव हि केवलः ॥२६॥

तद्भावहेतुभावौ दृष्टान्ते ख्याप्येते (।) तस्य साधनस्य भावस्तादात्म्यं साध्यस्य हेतुभा[2]वश्च। ख्याप्यते वैधर्म्यदृष्टान्ते साध्यनिवृत्त्या साधननिवृत्तिकथनेन तयोस्तादात्म्यतदुत्पत्तिबन्धमजानतो यावन्यनिवृत्त्येतरनिवृत्तिः। सा वस्तुभूतमाश्रयमन्तरेणापि शक्यते निर्देष्टुं। ये तु प्रतिबन्धं विदन्ति[3] तेषां विदुषां हेतुरेव केवलो वाच्यः[4]। न दृष्टान्तः तत्र दर्शनीयस्य[5] प्रतिबन्धस्य सिद्धत्वात्। यस्माद् दृष्टान्ते प्रतिबन्धः कथ्यते। (२६)

तेनैव ज्ञातसम्बन्धे द्वयोरन्यतरोदितः।
अर्थापत्त्या द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते ॥२७॥

तेनैव कारणेन ज्ञातसम्बन्धे हेतौ साधर्म्यवैधर्म्यदृष्टान्तयोरन्यतरस्योदितोऽर्थापत्त्या सामर्थ्येन द्वितीयेपि स्मृतिः समुपजायते इति न तस्य निर्देशः कर्त्तव्यः (।) तथा हि यत् कृतकं तदनित्यं[6] यथा घट इति (।) तादात्म्ये निश्चिते नित्यत्वाभावे

---

[1] नियमेन कार्यस्वभावे हेतौ।

[2] स्वभावहेतौ साध्यस्य तद्भावः साधनव्यापकत्वं। कार्यहेतौ साध्यस्य हेतुभावः कारणत्वं।

[3] अविस्मृतेः।

[4] पक्षधर्ममात्रनिश्चयार्थं।

[5] अन्वयव्यतिरेकनिश्चायकस्य।

[6] यदैककार्यकरणं प्रति सामर्थ्यं तत् तदैव न पूर्वं न पश्चात् तत्कार्याभावात् (।) सामर्थ्यञ्च तद्व्यतिरिक्तमेवमुत्तरोत्तरकार्योत्पत्तावपि सामर्थ्यभेदेन पदार्थभेदात् क्षणिक एव क्रमाक्रमनियमः। अन्यथा एकस्यैककार्यकरणेऽनेककृतौ वान्यदाऽवस्तुत्वं कार्याभावात् पुनः कृतोऽक्रम एव। अथ प्रकारान्तरेण नैकदा नापि पुनः पुनः करोति तदास्यावस्तुत्वं नित्यस्याकर्तृत्वात्।

कृतकत्वाभावः सामर्थ्यादाकाशादौ गम्यते। तथा वैधर्म्यदृष्टान्तेन तादात्म्ये कथिते सामर्थ्यादन्वयो घटादौ गम्यते ॥

एवं साधनभावे साध्यस्यावश्यं भावो यदि साध्याभावे हेत्वभावः। तथा साध्याभावे हेत्वभावस्तदा भवति। (२७)

यदि साधनभावेऽवश्यं साध्यभावः। एवं कार्यानु[1]पलम्भयोरपि योज्यं॥

हेतुस्वभावाभावोतः प्रतिषेधे च कस्यचित्।
हेतुर्युक्तोपलम्भस्य तस्य चानुपलम्भनम् ॥२८॥

यतः कारणव्यापकनिवृत्तिभ्यां कार्यव्याप्यनिवृत्तिः अतो हेतोः[1] **स्वभावस्य** व्यापकस्याभावः। कस्यचित् कार्यस्य व्याप्यस्य च प्रतिषेधेऽभावे[2]ऽभावव्यवहारे च हेतुः। तथा तस्य प्रतिषेध्यस्य[3] युक्तो[4]पलम्भस्य उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलम्भनं प्रति[5]षेधे[6] प्रतिषेधव्यवहारे हेतुः[7]। तस्य स्वयमेवाभा[8]वरूपत्वात् ॥ (२८)

इतीयन्त्रिविधोक्ताप्यनुपलब्धिरनेकधा।
तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः ॥२९॥

इति निर्दिष्टक्रमेणेयमनुपलब्धिः कारणव्यापकस्वभावानुपलब्धिभेदेन त्रिवि[8]धाप्यनेकधा बहुप्रकारा तत्तद्विरुद्धाद्यगतिगतिभेदप्रयोगतः। ते च कारणव्यापकस्वभावास्तेषां विरुद्धादयश्च तत्तद्विरुद्धादय आदि[9]शब्दाद् विरुद्धकार्यादयश्च तेषां यथाक्रममगतिगतयः कारणव्यापकस्वभावानामनुपलब्धय(:।) तेषां विरुद्धादीनामुपलब्धयश्च तासामन्योन्यं भेदो नानात्वं तस्य प्रयोगतः। शब्दस्याभिधाव्यापारात्। यथोक्तं[10] प्राक्। सैषाऽनेकप्रकारापि त्रिविधानुपलब्धिः संगृहीतेत्यर्थः॥ (२९)

उक्तमर्थं श्लोकाभ्यां संगृह्णन्नाह।

१ **कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात्।**
अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न न दर्शनात् ॥३०॥

---

[1] कारणस्य। [2] च अभावात्। [3] स्वभावस्य। [4] व्याप्य।
[5] कारणव्यापकानुपलब्धी तु प्रतिषेधतद्व्यवहारयोः।
[6] इत्यर्थः परः। [7] किं कारणं प्रतिषेधस्य न हेतुरित्याह।
[8] समासात्। [9] कारणविरुद्धकार्योपलब्धिरादिना।
[10] प्रागन्त्राष्टधोक्तवत्।

कार्यकारणभावात् तदुत्पत्तेर्वा **नियामकात्** साधनस्य साध्याव्यभिचारकारणात् स्वभावात् तादात्म्याद्वा नियाम**कादवि**[1]**नाभावनियमः** साध्याव्यभिचारित्वनियमः साधनस्य। विपक्षे हेतोर**दर्शनात्** न सपक्षे **दर्शनात्**। दर्शनादर्शनयोर्व्यभिचारिण्यपि हेतौ सम्भवात् नियमहेत्वभावाच्च॥ (३०)

> [1] **अवश्यंभावनियमोऽन्यथा परस्य कः परैः।**
> **अर्थान्तरनिमित्ते वा धर्मे वाससि रागवत्॥३१॥**

अन्यथा तादात्म्यतदुत्पत्त्योरव्यभिचारनिबन्धनयोरस्वीकारे **परस्य** साध्यस्य **परैः** साधनैः **कोऽवश्यंभावनियमो** न कश्चित्।[2]उत्पादकादन्योऽर्थोऽर्थान्तरं **तन्निमित्ते वा धर्मे**[2]ऽस्वभावभूते कोऽवश्यम्भावनियमः। **वाससि रागवत्**। यथा[3]र्थान्तरनिमित्तस्य रागस्य वस्त्रे[4] नावश्यंभावनि[5]यमः॥ (३१)

(ख) अविनाभावनियमः

> **अर्थान्तरनिमित्तो हि धर्मः स्यादन्य एव सः।**
> **पश्चाद्भावाच्च हेतुत्वं फलेऽप्येकान्तता कुतः॥३२॥**

वस्त्रोत्पादका**दर्थान्तरनिमित्तो** रागद्रव्यकारणो **हि धर्मो** रागः[6] प्रागुत्पन्नाद् वस्त्रा**दन्य एव स्याद्** भिन्नकालत्वाद् भिन्नहेतुकत्वाच्च (।) इत्य[7]पि **सर्वकार्यं** विश्व**मेकं** भवेत्। ततश्च सहोत्पत्तिनाशौ स्याताम्। सर्वत्र सर्व्वं चोपयुज्यते। एकत्वाभिमानस्तु सदृशापरापरोत्पत्तेर्भ्रान्त्या। तस्य[8] चा[9]र्थान्तरनिमित्त[10]स्य **धर्मस्य** वस्त्रोत्पादात् **पश्चाद्भावान्न हेतुत्वं** वस्त्रं प्रति। अतः कारणतयापि नास्यानुमानं रागोत्पत्तौ वस्त्रं सहकारिकारणं। अतः कार्यतया रागानुमानं चेत्

---

[1] अविनाभावेनैव सिद्धे पुनर्नियमग्रहणं परनिरासाय। स ह्यन्यं नियममिच्छति।

[2] कृतकस्य हेतोरर्थान्तरस्य मुद्गरादेर्निमित्तत्वमनित्यं प्रतीष्यसे यत् तस्य कुतो नियमः। [3] कुसुम्भादि। [4] पूर्वनिष्पन्ने।

[5] दूषणान्तरमाह। अर्थान्तरनिमित्तमनित्यत्वं कृतकादन्यदेव स्यात्।

[6] अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यदुत विरुद्धधर्माध्यासः कारणभेदश्च।

[7] त्रैगुण्याद्वैक्यमिति चेदाह।

[8] अहेतुफलस्य साध्यस्यासंबन्धाद्धेतुः फलं वा स्यादित्याह।

[9] कृतकादर्थान्तरनिमित्तस्यानित्यस्य न हेतुत्वं।

[10] फले नित्ये पश्चाद्भाविनि च नैकान्तता कृतकस्य ज्ञापकहेतोः।

कलेऽपि कारणादनुमीयमाने एकान्तता कुतः। न ह्यवश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्ति ।। (३२)

यदि दर्शनादर्शने नान्वयव्यतिरेकबुद्धिहेतुर्धूमोऽग्निञ्च व्यभिचरतीति न स्यात प्रतिपत्तिरित्याह ।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मानुवृत्तितः ।
तस्याभावे तु स भवन् हेतुमत्तां विलंघयेत् ।।३३।।

कार्यं धूमो हुतभुजः कार्यधर्मस्य कारणान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वस्य त्रिविध[1]-दर्शनादर्शननिश्चितस्यानुवृत्तितः स[2] धूमस्तस्याग्नेरभावे तु भवन् हेतुमत्तामवि[3]लंघयेदतिक्रामयेत् ।। (३३)

[1] **नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वाऽहेतोरन्यानपेक्षणात् ।**
अपेक्षातश्च भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः ।।३४।।

अहेतुत्वे च धूमस्य नित्यं सत्त्वमाकाशस्येव स्यात्। असत्त्वं शशविषाणादेरिव। अहेतोरन्यापेक्षणाभावात् अपेक्षातश्च भावानां कादाचित्कस्य सम्भवः। ततो यद्यहेतुर्भावस्तदा नित्यं स्यात्। असदेव वा स्याद्धेत्वभावात् (।) तस्माद् धूमस्य[3] कादाचित्कत्वदर्शनात् हेतुमत्त्वं। अन्यन्वयव्यतिरेकानुविधानदर्शनात् तत्कार्यत्वञ्च। यश्च यस्य कार्यं स तं न[5] व्यभिचरति। तदधीनस्वरूपत्वात्[6] ।। (३४)

अतएव (।)

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा यद्यग्निरेव सः ।
अथानग्निस्वभावोऽसौ धूमस्तत्र कथं भवेत् ।।३५।।

अग्निस्वभावः शक्रस्य मूर्धा वल्मीको **यद्यग्निरेव स** तदा न हि वह्निस्वरूपतां विहायान्यद् वह्ने रूपं। **अथान्यथा** प्रतीयमानत्वादनग्निस्वभावोऽसौ तदा **धूमो** वह्नेर्जन्यस्वभावस्तत्र शक्रमूर्ध्नि **कथं भवेत्**। न हि वह्निजन्योऽन्यस्माद् भवितु-

---

[1] प्रागदृष्टौ क्रमात् पश्यन् वेत्ति हेतुफलस्थितिं।
दृष्टौ वा क्रमशोऽपश्यन्नन्यथा त्वनवस्थितिः ।।

[2] धूमस्यान्यत्राग्निजन्यत्वे न किञ्चिद् बाधकमस्ति। तदेवेदमिति च प्रतीतेस्तत्सामान्यं प्रतीतमुच्यते।

[3] न चाग्निसम्बन्धित्वयात्यक्षमीक्षेताकारणान् सकृदप्यनुदयात्।

[5] नापि स्वभावतो भवति। अनिष्पन्नस्यासत्त्वादेव। [6] तद्धिकारणमकारणं।

मर्हति तदधीनत्वात्। ततः शक्रमूर्ध्नो धूमोत्पत्तिरिति भ्रान्तिरेषा[1]। वह्नेरेव तद्देशवर्तिनोऽनुपलक्षितादुत्पत्तिः॥ (३५)

किञ्च (।)

धूमहेतुस्वभावो हि वह्निस्तच्छक्तिभेदवान्।
अधूमहेतोर्धूमस्य भावे स स्यादहेतुकः॥३६॥

धूमहेतुस्वभावस्तच्छक्ति[2]भेदवान् धूमजननशक्तिविशेषयुक्तो वह्निः प्रतीतः। अधूमहेतोरदहनात् धूमस्य भावे स धूमोऽहेतुकः स्यात्। हेतुं प्रमाणनिश्चितमन्तरेणैवोत्पादात्। अहेतुत्वे च नित्यं सत्त्वमसत्त्वम्वा स्यादित्युक्तं॥ (३६)

स्यादेतत् (।) शालूकादि स्वबीजाद् विजाती[3]याच्च गोमयादेर्दृश्यते (।) तत्कथमवह्नेर्धूमोत्पादेऽहेतुत्वप्रसङ्ग इत्याह (।)

अन्वयव्यतिरेकाद्यः यस्य दृष्टोनुवर्तकः।
स्वभावस्तस्य तद्धेतुरतो भिन्नान्न सम्भवः॥३७॥

अन्वय[4]व्यतिरेकाद् यः स्वभावो यस्यानुवर्तकोऽपेक्षको दृष्टस्तस्य स्वभावस्य तदनुवर्त्यमानं हेतुरतो भिन्नाद् विजातीयान्न संभवः कस्यचि[5]द्। यद्धि शालूकादि स्वबीजप्रभवं यच्च विजातीयप्रभवं तयोः सदृशत्वप्रतीतावपि न तादृशत्वं रसवीर्यविपा[6]क[7]भेदात्। यदि तु हेतुभेदेप्यभेदो विश्वात्मकं द्रव्यं स्यादित्यायुक्तं 60a
प्रसज्येत॥ (३७)

(४) सामान्यचिन्ता

स्वभावेप्यविनाभावो भावमात्रानुरोधिनि।
तदभावे स्वयम्भावस्याभावः स्यादभेदतः॥३८॥

---

[1] बाष्पे वर्षासु।......... [2] खद्योतादिसकाशात्। [3] कार्यहेतुमपि।

[4] उत्पद्यमानस्य पूर्व्वापररूपविविक्तस्य प्रत्यक्षेण ग्रहात् क्षणिकग्रह एव। न स्वक्षणिकग्रहः पूर्व्वापरकालयोरभासात् तत्सम्बन्धितयाऽभानमिवार्थी पूर्व्वस्य विनाशः। अन्यस्वभावस्य भानमेवोत्पाद इति कथमुच्यते पूर्वोत्तरक्षणानां विनाशोत्पादावदृष्टेरक्षणिक इति। नाप्यनेकक्षणरूप इवाभिमतः तत्त्वे ह्यतीतादित्वमस्य स्यात्। तत्र चासत्त्वादेवाभानं। भासश्च वर्तमानस्यैव सत्त्वात्। तेन स्पष्टवस्तुभानमेव क्षणिकत्वं भ्रान्तेस्तु नाध्यवसायः प्रथममनुपलब्ध्या प्राक् सत्त्वं। अन्यत आगमनं तस्मिन्निहि (त) कुड्यादेर्हेतुत्वनिषेधः। एतावद्भिर्धूमो नाग्निजन्यः स्यात्। प्रथमप्रत्यक्षपक्षे यत्संनिधानात् कार्यप्रवृत्तिस्तन्मध्ये यदभावे कार्याभावस्तत्कारणं ज्ञेयं गर्दभादेः।

[5] यथा कदलीबीजकन्दोद्भवा स्फुटमेव तादृशो लोको विवेचयत्याकारभेदात्।

स्वभावे[1]ऽपि हेतावविनाभावः। क्व(।)साध्ये भावमात्रानुरोधिनि साधन-स्वरूपमात्रानुवर्तिनि व्यापके यथा कृतकत्वस्यानित्यत्वे(।) यतस्तस्य व्यापकस्याभावे भावस्य व्याप्यस्य कृतकत्वादेः स्वयमभावः स्यात्। अभेदत ऐकात्म्याद् वस्तुतः॥ (३८)

यदि य एव कृतकः स एवानित्यो भेदाभावात् तदा[2,3] प्रतिज्ञा[3]र्थैकदेशो हेतुः स्यादित्याह।

४. सर्वे भावाः स्वभावेन स्वस्वभावव्यवस्थितेः।
स्वभावपरभावाभ्यां व्यावृत्तिभागिनो यतः ॥३९॥

सर्वे भावाः स्वभावेन[3] स्वस्वभावव्यवस्थितेः। आत्मात्मीयरूपव्यवस्थितत्वात्। स्वभावपरभावाभ्यां सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्ति[4]भागिनो यस्मा[5]न्न केनचिन्मिश्राः। (३९)

५. तस्माद् व्यावृत्तिरर्थानां यतश्च तन्निबन्धनाः।
जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥४०॥

तस्माद् यतो यतोऽस्वरूपादर्था[6]द् व्यावृत्तिरर्थानां तन्निबन्धनाः[7] तत्तद्व्या-

---

[1] स्वभावे भावोपीत्युक्तेपि प्राक् तदनूद्य पक्षैकदेशासिद्धिनिवृत्त्यर्थं पुनराह।

[2] एवं सन्धिस्ततोऽपरं प्रबाधते।

[3] पक्षनिर्देशः प्रतिज्ञा तस्या अर्थो धर्म्मधर्म्मिसमुदायः। तदेकदेशः साध्यधर्मात्मको हेतुः स्यादसिद्धः (।) अत्र च पूर्ववृत्तेन धर्मकल्पनाबीजं द्वितीयेन धर्मकल्पना तृतीयेन प्रतिज्ञार्थैकदेशगतापरिहार इति समासार्थः।

[3] आत्मादिभिर्भावा भिद्यन्ते न स्वभावेनेति परः (।) तन्न (।) भावा भिन्नाभिन्नभेदकारणे भावस्य न कि(ञ्चि)त्॥ सर्व्वभावा भिन्ना इति नाध्यक्षानुगम्यमिति चेत्। तन्न।

"तत्त्वमुक्तं प्रसिद्धत्वं भिन्नरूपोपलम्भनात्।
न ह्याख्यातुमशक्यत्वाद् भेदो नास्तीति गम्यते॥"
घटादीनां स्वरूपेणोत्पत्तिरेव भेदः।

[4] यदि न वस्तुतो धर्मधर्मिभावः कथम्बुद्धिभेद इत्याह।

[5] नित्याकृतकादेः।

[6] अन्यथावः

[7] नित्यो नेति वासनातोऽनित्यबुद्धिरेवेति बुद्धिभेदः।

वृत्तिभिमिता जाति[1]भेदास्त[2]द्विशेषावगाहिनः तत्स्वलक्षणाश्रया: कल्प्यन्ते शब्दैः स्ववाच्यतया ॥ (४०)

यतः शब्दः काश्चिद् अर्थक्रियाः कुर्वन्नतत्कारिणोऽशब्दादकृतकानित्यादेश्च व्यावृत्त इति तत्तद्व्यवच्छेदप्रतिपादनार्थं शब्दकृतकानित्यत्वाद्या जातयोऽन्य-शब्दवाच्यतया कल्प्यन्ते।

तस्माद् विशेषो यो येन धर्मेण संप्रतीयते।
न स शक्यस्ततोन्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥४१॥

तस्मात् स्वभावाभेदेपि कृतकत्वानित्यत्वादीनां येन धर्मेण नाम्नाऽनित्य इत्यनेन यो विशेषो नित्याद् व्यावृत्तिः संप्र[3]तीयते न स विशेषः शक्यः ततोऽनित्य-शब्दादन्येन कृतकशब्देन प्रत्येतुं (।) तेन कारणेन साध्यसाधनयोर्भिन्ना व्यवस्थितिः। यद्यपि शब्द एव कृतकोऽनित्यश्च तथाप्यशब्दव्यावृत्ततया निश्चितो धर्मी कृत-कतया च हेतुः। अनित्यतया चासिद्धः साध्यः[4]। ततो धर्मिसाध्यसाधनानां भेदः कल्पितो न तु तान्येव कल्पितानि तेषां सत्त्वात्।[5] ततः कल्पितधर्मिणि कल्पितात् साधनात् कल्पितस्य साध्यस्य[6] सिद्धिमाचक्षाणः प्रत्याख्यातः (।) तस्मान्न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः। साध्यसाधनयोर्भिन्नव्यवच्छेदरूपत्वात् ॥ (४१)

कस्मात् पुनर्व्यवच्छेदः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इतीष्यते न तु वस्त्वेव विधिरूपेणेत्याह[1] (।)

एकस्यार्थस्वभावस्य प्रत्यक्षस्य सतः स्वयम्।
कोन्यो भागो न दृष्टः स्यात् यः प्रमाणैः परीक्ष्यते ॥४२॥

एकस्यार्थस्वभावस्य स्वयमात्मना प्रत्यक्षस्य सतः कोन्यो भागो न दृष्टः स्यात् यः प्रमाणैः[2] परीक्ष्यते निर्णीयते। यदि प्रमाणान्तरैः शब्दान्तरैश्च वस्त्वेव विषयीकर्त्तव्यं[3] तदा तत् प्रत्यक्षेण शब्दान्तरेण च दृष्टमेवेति व्यर्थानि प्रमाणानि स्युः। (४२)

---

[1] अनित्यकृतकादयः। [2] स्वलक्षणस्य ये विशेषा अकृतकानित्यव्यावृत्ताः।
[3] अतो भिन्नविषया विकल्पाः शब्दाश्च तत्समविषया अपर्यायाः।
[4] सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादित्यादि।
[5] सामान्यं खलु नात्माधि(ष्ठि)तोपि कल्पितो धर्मधर्मिभावोन्यथापि साध्यते।
[6] धर्मधर्मिनिरंशस्य वृक्षस्यानुमानैर्व्यवस्थापेक्षया बहुवचनं।
[7] यथाऽनित्ये साध्ये शब्दो धर्मी प्रत्यक्षतः सर्वाकारं सिद्धः स्यात्।

त्वन्मतेपि प्रत्यक्षेण दृष्टे धर्मिणि प्रमाणान्तरवैफल्यं स्यात् (।) नेत्याह।

नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन संयोज्येत गुणान्तरम् ।
शुक्तौ वा रजताकारो रूपसाधर्म्यदर्शनात् ॥४३॥

दृष्टे सर्वथा वस्तुनि **नो चेद् भ्रान्तिनिमित्तेन** सादृश्यादिना **संयोज्येता**रोप्येत **गुणान्तरं** धर्मान्तरमसदेव[1] शुक्तौ वा शुक्ताविव **रूपसाधर्म्यदर्शनात्** भ्रान्ति-
60b निमित्ताद् रजताकारस्तदा सर्व्वथा वस्तुनिश्चयात् प्रमाणान्तरशब्दान्तरवैफल्यं स्यात्। (४३)

एतदेवाह (।)

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।
भ्रान्तेर्न निश्चय इति साधनं संप्रवर्त्तते ॥४४॥

तस्माद्[2] **दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः** धर्मः। तथापि भ्रान्तेर्विप-रीताकारारोपिकाया न निश्ची[3]यत इत्यारोपितव्यवच्छेदार्थं **साधनं** शब्दान्तरञ्च **संप्रवर्त्तते** ॥ (४४)

न केवलं प्रत्यक्षाद् वस्तुग्रहे साधनान्तरशब्दान्तर[1]वैफल्यं किन्त्वनुमाना-दपीत्याह।

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य निश्चये ।
सर्वग्रहो ह्यपोहे तु नायं दोषः प्रसज्यते ॥४५॥

वस्तुग्रहेनुमानाच्च धर्मस्यैकस्य कृतकत्वादेः प्रत्ययभेदाभेदित्वादिकृते **निश्चये सर्वस्या**नित्यत्वादे**र्ग्रहः** स्यात् । एकरूपत्वात्। कृतकत्वादिसाधनान्तरवैयर्थ्यं। **अपोहे**[4] स्वन्यव्यवच्छेदे शब्दलिङ्गविषये स्वीक्रियमाणे **नायं** प्रमाणान्तरादिवैफल्य-

---

[1] विकल्पेन सदृशापरोत्पत्त्या भ्रान्त्या नारोप्येत स्थिरत्वादि(ति) चेत्। अनुभूतानिश्चिते तु प्रमाणान्तरं प्रवर्त्तत एवारोपनिवृत्तये। तच्च लिङ्गं स्वव्यापकं विधिरूपेण निश्चितत्वादन्यसमारोपं निषेधति। अन्यथा समारोप एव व्यावृते-रप्रवृत्तिर्न स्यात्।

[2] अनंशस्यैकदेशदर्शनायोगात्।

[3] दृष्टोपि।

[4] अपोह्यतेऽनेनेति बाह्यतया आरोपित आकारः। अपोह्यतेस्मिन् स्वल-क्षणमन्यापोहः।

धः प्रसज्यते[1]। न खलु प्रत्यग्रदृष्टं वस्त्वन्तरं धर्म्यलिङ्गा[2]भ्यां विपरीक्रियते[3] किन्त्वन्यव्यवच्छेदः। एकस्मिंश्च व्यवच्छेदे सिद्धेप्यसिद्धं व्यवच्छेदान्तरं लिङ्गान्तरतः शब्दान्तरतश्च साध्यत इति न कश्चिद् दोषः॥ (४५)

९ तस्मादपोहविषयं लिङ्गमिति प्रकीर्तितम्।
अन्यथा धर्मिणः सिद्धौ किमतः साधकं परम्॥४६॥

तस्मादाचार्येणापोहविषयं लिङ्गमि[2]ति प्रकीर्तितं। लिङ्गमुपलक्षणं शब्दश्च। अन्यथा यदि वस्तुविषयं[4] लिङ्गं तदा धर्मिणः सर्वात्मना प्रत्यक्षतः सिद्धौ किमतो धर्मिणः परमसिद्धमस्ति यत्प्रसाधकं लिङ्गम्प्र[3]माणं स्यात्॥ (४६)

कचित् सामान्यविषयं दृष्टे ज्ञानमलिङ्गजम्।
कथमन्यापोहविषयं तन्मात्रापोहगोचरः॥४७॥

ननु क्वचिन्नीलादावसमारोपितोऽन्यो विपरीतांशो यस्मिन्। तस्मिन् प्रत्यक्षेण दृष्टे यज्ज्ञानमलिङ्गजं विकल्पकं सामान्यविषयं भवति। तदारोपाभावात्। कथमन्यापोहविषयं। आह[5] तन्मात्रस्यानीलमात्रस्यापोहो विजातीयाद् व्यावृत्तिर्व्यवच्छेदः स गोचरो यस्य तत्तथा। नीलविकल्पस्यानीलव्यवच्छेद एव विषय इत्यर्थः॥ (४७)

कस्मा[1]देवमित्याह (।)

निश्चयारोपमनसोर्बाध्यबाधकभावतः।
समारोपविवेकेऽस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते॥४८॥

---

[1] न विकल्पानां स्वरूपेण बाह्यो ग्राह्योपि तु स्वाकारेण सहैकीकृत एव बाह्यो विषयः स चासत्योऽपोह्यतेऽनेनान्यदित्यपोहः।

[2] अकस्माद् धूमादग्निप्रतिपत्तावपि विपर्यासोस्ति। अग्निमन्तं प्रदेशमनग्निमत्वेन (धूमदर्शनात् प्राक् दर्शने साग्निदेशमन्योयमिति) ग्रहात् तस्मान्न धर्मिबुद्धिर्वस्तुग्राहिणीत्यपोहविषया लिङ्गादनुमेयमनुतस्मन्वयं संशयितो विपर्यस्तो वा स्यात्।

[3] उक्तेन प्रकारेण न साक्षात्। [4] नापोहविषयं।

[5] स्वलक्षणं स्वाकाराभेदेन गृह्णत् प्रत्यक्षव्यापारमात्मन्यारोपयति। बाह्याध्यवसाय एव योज्यते तेन नीलमिति नीलसजातीये विहितं सर्वमन्यद् व्यवच्छिनत्ति। रूपनिश्चयेपि क्षणि(कत्वा)निश्चयात्।

निश्चयारो[१]पमनसोर्बाध्यबाधकभावतः। समारोपस्य विवेके व्यवच्छेदेऽस्य निश्चयस्य प्रवृत्तिरिति गम्यते॥ (४८)

तस्माद् (।)

यावन्तोंऽशसमारोपा निश्चयास्तन्निरासतः।
तावन्त एव शब्दा भिन्नव्यवच्छेदगोचराः॥४९॥

यावन्तोऽंशस्य[२] धर्मस्य **समारोपास्तस्य** निरासनिमित्तं वि**निश्चयाः** शब्दाश्च **तावन्त** एव (।) तेन ते निश्चयाः शब्दाश्च **भिन्नव्यवच्छेदगोचराः**॥ (४९)

अन्यथा वस्तु विषयीकुरुत एकेन वा धिया।
एकत्र नान्यो विषयोस्तीति स्यात् पर्यायता॥५०॥

अन्यथा यदि शब्दनिश्चयौ सर्वात्मना वस्तु विषयीकुरुतः तदे[३]केन शब्देन **बुद्धया वा** विकल्पिकया व्याप्ते सर्वात्मना विषयीकृते वस्तुन्ये**कत्र नान्यो**ऽप्रतिपन्नो **विषयोस्तीति पर्यायता** शब्दानां **स्यात्** विकल्पानाञ्चैकविषयता भवेत्॥ (५०)

ननु द्रव्यादुपाधयः परस्परञ्च भिन्नास्तन्निमित्ता विकल्पाः शब्दाश्च तेषु तदाधारे वा द्रव्ये वर्त्तन्त इत्याह।

नानोपाधिविशिष्टस्य भेदिनोर्थस्य ग्राहिका।
उपकाराङ्गशक्तिभ्योऽभिन्नात्मनिश्चयग्रहे॥५१॥

यस्यापि नैयायिकादे[३]र्मते **नानोपाधे**र्द्रव्यत्वाद्यनेकधर्म**विशिष्ट**[४]स्यात एवोपाधि[५] भेदाद् **भेदिनोर्थस्य**[६] **ग्राहिका** विधिरूपेण[७] धीः (।) तस्यापि[८] मतेन नानाप्रकाराणामुपाधीनामुपकारस्याङ्गं[९] याः शक्तयस्ताभ्योऽभिन्नात्मन उपाधिमतो द्रव्यस्य **निश्चयज्ञानेन ग्रहे**॥ (५१)

---

[१] प्रत्यक्षपृष्ठभाविन्यारोपे।

[२] यतो वस्त्वध्यवसायेन शब्दादेर्वृत्तिः न वस्तुस्वरूपग्रहेण ततः।

[३] वैशेषिकादेः भिन्नं पारमार्थिकं धर्मधर्मित्वं निन्दति।

[४] घटादेः।

[५] उपाधिषु वा शब्दधियौ वर्त्तेते इति न पर्यायताप्रसङ्गः।

[६] नानाभेदयोगात् स्वयमभिन्नस्य।

[७] प्रत्युपाधिभिन्ना। [८] दूषणमाशङ्क्य परिहरति

[९] कारणं।

सर्वात्मना कृते ग्राहे को भेदः स्यादनिश्चितः।
तयोरात्मनि सम्बन्धादेकज्ञाने द्वयग्रहः ॥५२॥

सर्व्वात्मना कृते सत्युपकार्यस्योपाधिकलापस्य मध्ये को भेद उपाधिविशेषः स्यादनिश्चितः। यथा द्रव्यमेकमुपाधिमुपकरोति। तथा परानपि (।) तत एकोपाध्युपकारकत्वे विधिरूपेण गृह्यमाणे[1] सर्व्वोपाध्युपकारकत्वं गृह्येत। तथा च सर्व्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गः। न हि यत्सापेक्षं यद्रूपं तद[2]ग्रहणे तद् गृहीतुं शक्यं॥

ननु धूमापेक्षं वह्नेः कारणत्वं न च तद्ग्रहे धूमग्रहः। नैतद् युक्तं (।) तथाहि (।)

किं पुनः कारणत्वमिष्टं वह्नेर्यद्यविद्यमानत्वाद् धूमात् पूर्व्वकालभाविता। धूमासाहित्यं वर्त्तमानकालसत्ता। न तद् धूमापेक्षं स्वकारणात् तथोत्पत्तेः। धूममन्तरेणैव च भावात्। न च तद्ग्रहे धूमग्रहो विरुद्ध[3]त्वात्। न हि धूमग्रहणे तस्मात् प्राग्भावित्वस्य तदसाहित्यस्य च ग्रहणं। अथ धूमस्यायं हेतुरिति निश्चयविषयत्वं कारणत्वमिष्टन्तदाऽस्त्येवेदृशकारणत्वस्य ग्रहे धूमप्रतीतिरुभयप्रतीत्याकारत्वादस्य निश्चयस्य द्वयान्वयव्यतिरेकग्रहणसापेक्षत्वाच्च॥

ननु च गृहीततदुत्पत्तेरग्निमात्रदर्शनात् कारणत्वप्रतीतिरिमं च तदा धूमप्रतीतिः॥

(सिद्धान्ती।) न च तत्र प्रत्यक्षात् कारणत्वस्य प्रतीतिः किन्त्वग्निस्व[4]पमात्रस्य (।) अन्यथा सर्व्वस्य तद्दर्शिनः कारणत्वप्रतीतिप्रसङ्गः।[5] किन्तु व्याप्तिग्रहसापेक्षा आनुमानिकी तत्प्रतीतिः। तथा हि गृहीततदुत्पत्तेरेवेयं भवति नान्यस्य। तदुत्पत्तिग्रहे च यदेवं रूपं तदेतत्कारणमिति गृहीता व्याप्तिरनुमानप्रतीतौ च धूमकारणं वह्निरिति व्यवच्छेदद्वयमन्योन्यसापेक्षं प्रतीयत एव इत्यलं तत्प्रसङ्गेन। न ह्यनुत्पादितकार्यैः कारणत्वनिश्च[6]यः। अत्यन्तमभ्यासाच्च व्याप्तिग्रहसंस्कारस्य प्रबुद्धत्वादपेक्षा नास्तीत्यतत्वविवेकिनां नानुमानत्वप्रबोधः। न ह्यनुमानमहमित्युत्पन्नमनुमानमुच्यते। किन्तु त्रिरूपलिङ्गजमनुमेयविषयं कारणत्वज्ञानञ्च तादृशमेव। द्रव्यन्तु येनैव रूपेण एकमुपाधिमुपकरोति तेनैवापरानपीत्येकोपाध्युपकारकत्वे गृह्यमाणे नानेकोपाध्युपकारकत्वस्य ग्र[7]हणात् सर्व्वोपाधिग्रहणप्रसङ्गः परस्परसापेक्षत्वात्। ततश्च तयोरुपाधिकलापतदुपकारकत्वयोरात्मनि सम्बन्धात्।

---

[1] सति सम्बन्धाद् द्वयग्रह उपाध्युपाधिमतोः

[2] स्वाग्रहणे स्वाम्यग्रहवत्। [3] कथन्तर्हि तत्प्रतीतिरित्याह।

द्रव्यस्य सम्बन्धादेकस्योपाध्युपकारकत्वस्य ज्ञाने द्वयस्य ग्रहः स्यात्। एकनियता प्रतीतिर्न भवेदित्यर्थः ॥ (५२)

अथ द्रव्यादुपाध्युपकारिकाः शक्तयो भिन्ना एव द्रव्यग्रहणे तासामग्रहणात् न सर्व्वोपाधिग्रहणप्रसङ्ग इत्याह।

धर्मोपकारशक्तीनां भेदे ताः तस्य किं यदि।
नोपकारस्ततः तासां तथा स्यादनवस्थितिः ॥५३॥

धर्माणामुपाधीनां[1] उपकारस्य निमित्तभूतानां शक्तीनां द्रव्याद् भेदे स्वीक्रियमाणे ताः शक्तयस्तस्य द्रव्यस्य किं कस्मात् (।) यदि नोपकारस्ततो द्रव्यात् तासां शक्तीनामुपकारमन्तरेण सम्बन्धेऽतिप्रसङ्गात् (।) अथ तासां शक्तीनां द्रव्येणोपकारः क्रियते स्वरूपेण तदा शक्त्युपकारत्वस्य ग्रहणाच्छक्तीनां ग्रहः। तद्ग्रहाच्च सर्व्वोपाधिग्रहप्रसङ्गः तदवस्थः।

61b स्यादेतत् (।) शक्तीरपि भिन्नाभिः शक्तिभिरुपकरोति तथा स्यादनवस्थितिः। तथा हि यास्ताः शक्त्युपकारिकाः शक्तयस्ता द्रव्यस्योपकारद्वारा[1] द् (?) यदीष्टास्तदा सकलोपाधिकारकत्वे सर्व्वोपाधिग्रहप्रसङ्गभयादन्याः शक्तय एष्टव्याः। तथा चानवस्था व्यक्ता। (५३)

१ उक्तमर्थं संगृह्णन्नाह।

एकोपकारके ग्राह्येऽदृष्टाः तस्मिन्न सन्ति ते।
सर्वोपकारकं ह्येकं तद्ग्रहे सकलग्रहः ॥५४॥

एकस्योपाधेरुपकारके द्रव्ये ग्राह्येऽभिमते तत एकोपाध्युपकारकद्रव्यस्वभावादपरे उपाध्यन्तराणामुपकारका उप[1]कारशक्तिभेदा दृष्टे तस्मिन्नेकोपाध्युपकारके द्रव्येऽदृष्टा ये ते न सन्ति (।) एकमेव हि रूपं सर्व्वोपाध्युपकारकमतस्तस्यैकोपाधिमतो ग्रहे सकलोपाधिग्रहः स्यात् ॥ (५४)

---

[1] यद्येकोपाधिरूपेणैव शब्दादिवृत्तिस्तदा नोक्तो दोषः किन्तु शब्दाद्यैरन्यासेप्युपाधिमति प्रवृत्तिर्न स्यादिति व्यर्थः शब्दप्रयोगः। अर्थक्रियाश्रयो हि व्यवहार उपाय(य)श्चात्र व्यवहारेऽसमर्थाः (।) समर्थस्योपाधिमात्रनोच्यते (।) किञ्च (।) निश्चयगृहीतेष्वर्थे भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं प्रमाणान्तरमिच्छता निश्चयविषयस्य न च लिङ्गित इत्यनुमितं स्यात् अन्यथा भ्रान्त्ययोगात् (।) तच्चायुक्तमित्याह।

क. न्यायमीमांसामतनिरासः

(क) व्यावृत्तस्वभावा भावाः

यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं गृहीतेप्यन्यदिष्यते ।
१ तद्व्यवच्छेदविषयं सिद्धन्तद्वत् ततोऽपरम् ॥५५॥

सर्व्वात्मना विकल्पेन गृहीतेपि वस्तुनि भ्रान्त्या तथा न निश्चय इति यदि भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमन्यत् प्रमाणान्तरमिष्यते (।) तद्भ्रान्तिनिवर्त्तकं प्रमाणान्तरं व्यवच्छेदविषयं सिद्धं[1] भ्रमारोपितत्वापोहविषयत्वाद्। ततो भ्रान्तिनिवर्त्तकादपरं यत् पूर्व्वमुत्पन्नम्वस्तुविषयमिष्टं तद्वदपोहविषयं सिद्धं॥ (५५)

कस्मादित्याह (।)

तद्विपक्षसमारोपविषये यदि निश्चयैः ।
५क निश्चीयते न यद् रूपं तत्तेषां विषयः कथम् ॥५६॥

अविद्यमानान्यसमारोपे विषये वृत्तेः। विकल्पो हि व्यवच्छेदविषयं निश्चिन्वन् तद्विपक्षसमारोपविषये न भवति। किन्तु तद्व्यवच्छेदनिश्चयारोपमनसोर्बाध्य-बाधकभावत इत्युक्तं।

अपि[2] च निश्चयैरेकाकारप्रवृत्तैर्[3]यद् रूपं न निश्चीयते तत्तेषाम्विषयः कथ-मुच्यते। निश्चितञ्चाप्रतिपन्नं चेति विप्रतिसि(?षि)द्धं। यदि कृतकत्वनिश्चयेऽनित्यत्वाद्यपि निश्चितं कथं तस्याप्रतिपत्तिः। कृत(क)त्वस्यापि मा माभूत्॥ (५६)

एवन्तर्हि प्रत्यक्षगृहीते वस्तुनि निश्चयानिश्चयौ न स्यातामित्याह।

प्रत्यक्षेण गृहीतेपि विशेषेंऽशविवर्जिते ।
यद्विशेषावसायेस्ति प्रत्ययः स प्रतीयते ॥५७॥

प्रत्यक्षेण गृहीतेपि विशेषे स्वलक्षणे सर्व्वतो व्यावृत्तेऽशैर्भागैर्विवर्जिते यस्य विशेषस्य व्यवच्छेदस्यावसायेस्ति प्रत्ययः सहकारी प्रकरणाभ्यासपाटवादिः स

---

[1] उत्पित्सुसमारोपनिषेधद्वारेण।

[2] किञ्च ।

[3] यदेषां स्वविषयनिश्चयनमेव स्वार्थे वृत्तिः।

प्रतीयते नेतरः। न खल्वस्मन्मते प्रत्यक्षं निश्च[1]यात्मकं नाप्यनुभवमात्राधीनो निश्चयो[2] येन सर्व्वथा निश्चयप्रसङ्गः। किन्तु यत्र व्यवच्छेदे[3]ऽभ्यासादयः[4] सहकारिणः प्रत्यक्षस्य सन्ति स निश्चीयते नान्य इति युक्तो विभागः। (५७)

> ९ तत्रापि चान्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि।
> शब्दाश्च निश्चयाश्चैव निमित्तमनुरुन्धते ॥५८॥

तत्रापि चान्यापोहेपि शब्दविकल्पविषयेऽन्यव्यावृत्तिरन्यव्यावृत्त इत्यपि (।) ये शब्दाश्च निश्चयाश्चैव भिन्नविषया इव प्रवर्तन्ते न ते[5] व्यावृत्तिव्यावृत्तयोर्वास्तवभेदनिबन्धनाः किन्तर्हि संकेतमेव भेदव्यवहारव्यवस्थापकं वक्ष्यमाणनिमित्तमनुरुन्धतेऽनुवर्त्तन्ते। यदि गोरन्याऽगोव्यावृत्तिस्तदा यथा गौरगोरश्वादेर्व्यावृत्तस्तथाऽगोव्यावृत्तेरपि व्यावृत्तः। ततश्चाश्वादिवद् गोरगौरेव स्यात्। यो ह्यगोव्यावृत्तेर्व्यावृत्तः सोऽगौर्यथाश्वादिर्गौश्च तथेति स्यात्। तथाऽगोव्यावृत्ति[6]रपि न प्राप्नोति। सर्व्वस्यैवागोत्वात्। गोरगोरन्यत्वे हि तस्माद् व्यावृत्तिः स्यात्। यदा तु गौरेव नास्ति तदा कस्य कस्माद् व्यावृत्तिः। तस्मान्न व्यावृत्तिव्यावृत्तयोर्व्वस्तुतो भेदः। (५८)

ततश्च ॥

> द्वयोरेकाभिधानेपि विभक्तिर्व्यतिरेकिणी।
> भिन्नमर्थमिवान्वेति वाच्यते स विशेषतः ॥५९॥

द्वयोर्व्यावृत्तिव्यावृत्तयोरेकस्यार्थस्याभिधानेपि वस्तुतो विभक्तिः षष्ठ्यादिर्व्यतिरेको वाच्यभेदः तद्वती। व्यावृत्तस्य व्यावृत्तिरिति भिन्नमिवार्थमन्वेत्यनु-

---

[1] कथमिदानीमनिश्चीयमानं प्रत्यक्षेणापि गृहीतमिति चेन्न प्रत्यक्षं निश्चयेन गृह्णाति किन्तु तत्प्रतिभासेन (।) शब्दप्रतिपत्त्योर्भेदस्तु संकेतभेदान्न तत्त्वतो वाच्यभेदः। संकेतभेदश्चानन्तरं भेदान्तरेस्याद्युक्तः।

[2] अनुभवो हि पटीयान् स्मृतिबीजमाधत्ते निश्चयः स्मृतिरूपः।

[3] यथोपाध्याये पितर्यागच्छति पिता मे आगच्छतीति तत्रापि तारतम्यात् पूर्व्वापरविकल्पजननशक्तिः।

[4] अथ गोरश्वादव्यावृत्तिर्व्यावृत्तो गौरिति वा यदा क्रियते तदा व्यावृत्तिव्यावृत्तयोर्व्वस्तुतो भेदे सामान्यं नामान्तरेणोक्तं स्यात् व्यावृत्तिरिति। अभेदेपि ज्ञानशब्दयोर्भेदो (स्वलक्षणात्) न स्यादित्याह (।) एकमानेन सर्वसिद्धौ मानान्तरादिवैयर्थ्यं तदवस्थं।

गच्छति वाचकत्वेन। वाच्यस्य ले[२]शविशेषतो[१]ऽल्पभेदात् साङ्केतिकादभिन्ने- 62a
प्यर्थे॥ (५९)

किमर्थं संकेतभेदः कश्च वाच्यविशेष इत्याह।

भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपौ तयोर्द्वयोः।
पदं सङ्केतभेदस्य ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः॥६०॥

भेदान्तरस्य[२] प्रतिपाद्यमानाद् व्यवच्छेदादन्यस्य व्यवच्छेदस्य **प्रतिक्षेपः**[३]। सामानाधिकरण्यस्य स्वभावोऽ**प्रतिक्षेप**स्तत्सम्भवः। **तौ**[४] **तयोर्द्वयो**र्व्यावृत्ति-व्यावृत्त[५]शब्दयोः[६] **संकेतभेदस्य ज्ञातृवाञ्छानुरोधिनः** पदं कारणं (।) ज्ञाता[७] हि कदाचित् गौरनश्वत्वं निष्कृष्टधर्मान्तर[८]सम्बन्धयोग्यत्वं जिज्ञासते[९] (।) तदा गो[१]त्वमस्येत्युच्यते न तु गोत्वमस्य शुक्लमिति। यदा तु व्यावृत्ति[१०]रेवानिष्कृष्ट-धर्मान्तरसम्बन्धयोग्या जिज्ञासिता भवति (।) तदा व्यावृत्तशब्दसंकेतो यथा गौरय-मिति धर्म्मान्तरसामानाधिकरण्यञ्च गौः[११] शुक्ल इत्यादि[१२]॥ (६०)

भेदोयमेव सर्वत्र द्रव्यभावाभिधायिनोः। ते॰न्याओ॰टी॰ पृ॰६०॰
शब्दयोर्न तयोर्वाच्ये विशेषस्तेन कश्चन॥६१॥

भेदोयमेव संकेतकृतो धर्मान्तर[१] [३]प्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपप्रतिपत्तिफलो **द्रव्य**[१] [४]**भावा-भिधायिनो**र्द्धर्मिधर्मवाचिनोः **शब्दयोर्न** वास्तवः। **तेन तयोर्व्वाच्ये** निश्चयविषये **न कश्चिद् विशे**[१]**षः**। भेदान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामेकस्यैव प्रत्यायनात्॥ (६१)

---

[१] शब्दा हीच्छाधीना न वस्त्वधीनाः ते यथा प्रयोक्तुमिष्यन्ते भेदेऽभेदे वा तथा वाचकाः (।) यथा राज्ञः पुरुष आत्मात्मनो द्रष्टिृति।

[२] गोत्वापेक्षया द्रव्यत्वपार्थिवत्वादेः।

[३] अस्वीकारः। [४] यथाक्रमं। [५] धर्मधर्मिवाचिनोः। [६] प्रयोजनं।

[७] श्रोता।

[८] (अमहिषत्वादि) किमस्याश्वाद् व्यावृत्तं रूपमस्तीति।

[९] न सामानाधिकरण्यम्विशेषणविशेष्यभावो वा त्यक्त्वा भेदान्तरत्वा-देव गोत्वशुक्लत्वाभ्यां युक्तमेकं धर्मिणं गृहीत्वा बुद्धेरप्रतिभासनात्।

[१०] कुतोस्य व्यावृत्तिरिति तदा भेदान्तराक्षेपात् तत्साकांक्षत्वाच्च।

[११] अनेकधर्मवन्तं धर्मिणमेकमिव दर्शयन्ती बुद्धिरत्र यस्मात्।

[१२] अयं नीलादि। [१३] नापरं सामान्यगुणादिकं बाधितत्वात्।

[१४] सर्व्वत्र सामान्यतद्वति गुणतद्वति क्रियातद्वति।

जिज्ञापयिषुरर्थं तं तद्धितेन कृतापि वा ।
अन्येन वा यदि ब्रूयात् भेदो नास्ति ततःपरः ॥६२॥

तथा व्यवहर्त्ता **जिज्ञापयिषुरर्थं तं** साङ्केतिकं भेदं **तद्धितेन कृतापि वा**[१] पाचकत्वमस्य पाचकोयम्पाकः पाक्थो वेत्यादि। **अन्येन वा** स्वयंकृतेन समयेन **यदि ब्रूयात्** (।) तथापि **ततो** भेदप्रतिपादकात् तद्धितादेर्भेदः परो वास्तवो **नास्ति**॥ (६२)

तेनान्यापोहविषये तद्दोषोपवर्ण्णनम् ।*
प्रत्याख्यातं पृथक्त्वे हि स्याद् दोषो जातितद्वतोः ॥६३॥

तेन व्यावृत्तिव्यावृत्तयोरभेदे**नान्यापोहविषये** जातिमान् शब्दवाच्य इति[२] पक्षः तद्वत् पक्षभूर्दोषोऽन्यापोहेपि स्यादिति। **तद्दोषोपवर्ण्णनं प्रत्याख्यातं**। तद्वत् पक्षो हि जातिमभिधाय शब्दस्तद्वति वर्त्तत इति तद्वचने[२] स्वातन्त्र्यम[३]स्य न स्यात् सामानाधिकरण्यञ्च न भवेत् (।) गौः शुक्ल इति जातेरशुक्लत्वात् (।) न चोपचाराश्रयेण स्वातन्त्र्यं सामान्याधिकरण्यञ्चास्खलद्गतियुक्तमित्यादि **जातितद्वतोः पृथक्त्वे हि स्याद् दोष एषः**। न तु व्यावृत्तिव्यावृत्तिमतोर्भेद इति नात्र तत्पक्षोक्तदोषः॥ (६३)

यदि[४] व्यावृत्तित[१]द्वतोर्न भेदस्तदा गोर्गोत्वं शुक्लत्वसास्नादिमत्वादयश्चेति षष्ठीवचनभेदादि न प्राप्नोतीत्याह।

येषां वस्तुवशा वाचो न विवक्षापराश्रयाः ।
षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं तान् प्रति युक्तिमत् ॥६४॥

येषां बाह्यानां मते **वस्तुवशा** वस्त्वायत्ता **वाचो न विवक्षापर** आश्रयः कारणं यासां तास्तथा। **षष्ठीवचनभेदादि चोद्यं तान् प्रति युक्तिमत्**॥ (६४)

यद् यथा वाचकत्वेन वक्तृभिर्विनियम्यते ।
अनपेक्षितबाह्यार्थं तत् तथा वाचकं वचः ॥६५॥

---

१ जातिगुणक्रियासम्बन्धैश्चतुष्टयी वृत्तिरुक्तानेनैव।

* तद्वत्पक्षोपवर्ण्णनम्।

२ जाति। ३ शब्दस्य।

४ कथमिदानीमेकस्याननुगमादन्यव्यावृत्तिः सामान्यं। स्वलक्षणानुभवोत्तरमेककार्येष्वेकमाकारमादर्श(य)न्विकल्पः सामान्यं अतत्कार्येभ्यो भिद्यमाना अर्थाः सामान्यादिव्यवहारविषय इत्यन्यापोहविषयत्वं।

अस्माकं **यद्वचो यथा** धर्मान्तरस्य प्रतिक्षेपेणाप्रति**वाचकत्वेन वक्तृभिर्नियम्यते** विशेषेण व्यवस्थाप्यतेऽ**नपेक्षितवाह्या**[5]**र्थं** संकेतमात्रानुरोधित्वात् **तद्वचस्तथा वाचकमिष्टमि**ति न चोद्यावकाशः॥ (६५)

दाराः षण्णगरीत्यादौ भेदाभेदव्यवस्थितेः ।
खस्य स्वभावः खत्वं वेत्यत्र वा किं निबन्धनम् ॥६६॥

यस्य तु वास्तव एव शाब्दो व्यवहारस्तस्य **दाराः षण्णगरी**[1]**त्यादा**वादिशब्दात् गृहा विंशतिरित्यादौ च यथाक्रममभिन्ने भिन्ने च वस्तुतो **भेदाभेदयो**र्बहुवचनैकवचननिमित्तयो**र्व्यवस्थितेः**। **खस्य स्वभावः खत्वं** वेत्यत्र धर्मिधर्मभेदस्य **किम्वा** निमित्तं न किञ्चन। न ह्येकस्या(:) स्त्रिया बहुत्वं षण्णां नगरा[6]णां वा एकत्वमाकाशस्य स्वभावो भि[2]न्नः सामान्यं वास्ति। अथ चास्ति शब्दवृत्तिस्ततः कल्पित एव तद्विषयो वक्तव्यः॥ (६६)

यदि सर्वतो व्यावृत्तस्वभावा भावा न तेषु सामान्यमस्ति कथं गोत्वमित्यादिसामान्यप्रतीतिरित्याह।

१ एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ।
रूपं परेषां व्यावृत्तं सा धीः संवृतिरुच्यते ॥६७॥

भेदिनः सर्व्वतो व्यावृत्तान् **भावानाश्रित्य** परम्परापातेभ्य[3] उत्पद्य **यया** धिया **एकार्थप्रतिभासिन्या** एकार्थाध्यवसायस्वाकारया स्वरूपेण स्वप्रतिभासेन **परेषां** स्वलक्षणानां **रूपं** सर्व्वतो[7] व्यावृत्तं[4] संव्रियते प्रच्छाद्यते **सा**[5] **संवृतिरुच्यते**॥ (६७)

---

[1] क्रियातो गुणतो वा समाहारो द्रव्याश्रितः।नगरन्तु विजातीयानारम्भादद्रव्यं।

[2] भेदान्तराविना एतदुक्तम्भवति। अनश्वत्वामहिषत्वादिषु भेदान्तरेष्वेकपिण्डनिष्ठेषु सत्स्वप्यनपेक्षितभेदान्तरमश्वव्यवच्छेदलक्षणमनश्वत्वमात्रमनश्वत्वशब्दस्य धर्मवचनस्य संकेतकारणं। अत्यक्तभेदान्तरन्तु तदेवानश्वत्वं अनश्व इति धर्मिवचनस्य संकेतभेदे कारणं (।) एतच्च पूर्व्वश्लोकावतारणेन ज्ञेयं।

[3] तदन्यव्यतिरेकिणः पदार्थानाश्रित्य।

[4] तदेवं समारोपपक्षे परोक्तं दूषणं परिहृत्यान्यव्यावृत्तिपक्षे तानभ्युपगमादेवं व्यावृत्ताभावा एकत्वेनाध्यवसिताः सामान्यमित्युक्त्वा बुद्ध्याकारे सामान्ये परदूषणमपनयति। तत्तु बुद्ध्याकारश्च बुद्धिस्थो नार्थबुद्ध्यन्तरानुगः। नाभिप्रेतार्थकारी च सोऽपि वाच्यो न तत्वतः॥ अनुप्रवेशे सामान्यं न स्यादित्यव्यतिरिक्तदूषणं।

[5] प्रकृत्या एकाकारपरामर्शहेतून् भावानाश्रित्य विकल्पबुद्धिरेकाकारोत्पद्यमाना यं एकमाकारं भावेष्वर्पयति स एव बुद्ध्याकारः शब्दप्रवृत्त्यङ्गः सामान्यं सिद्धान्तिनापि बीजमस्य वाच्यमनाश्रयस्यानुत्पत्तेरित्याह।

१ तया संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।
अभेदिन इवाभान्ति भेदा[1] रूपेण केनचित् ॥६८॥

तया संवृत्या **स्वयम**ात्मना **भेदिनः** स्वस्वभावव्यवस्थिता भावाः **संवृतनानात्वाः** स्थगितभेदाः **केनचिद् रूपेण** विजातीयव्यावृत्त्युपकल्पितेन गोत्वादिनाऽ**भेदिन इवाभान्ति** ॥ (६८)

१ तस्या अभिप्रायवशात् सामान्यं सत्प्रकीर्तितम् ।
यथा तयोपकल्पितं तदसत् परमार्थतः ॥६९॥

तस्या बुद्धेः सामान्यरूपतयाऽध्यवसिताकारायाऽ(?अ)**भिप्रायवशात्** सामान्यं **सत् प्रकीर्त्तितं**। विजातीयव्यावृत्तेर्व्वस्तुष्वभावात्। तदुपकल्पितं गोत्वादि सामान्य रूपेण[1] बुद्धयाकारमध्यवश्य(?स्य)न्ति व्यवहर्त्तारः। अध्यवसायानुरोधेन च सामान्यं सदित्युच्यते (।) **यथा** वस्तुत्वेन **तत्** सामान्यं **तया** संवृत्तिबुद्धया कल्पितं **तथाऽसत् परमार्थतः** ॥ (६९)

तदेवासत्त्वमाह।

२ व्यक्तयो नानुयन्त्यन्यदनुयायि न भासते ।
ज्ञानादव्यतिरिक्तं वा कथमर्थान्तरं व्रजेत् ॥७०॥

व्यक्तयस्तावन्न परस्परम**नुयन्ति** भेदात्[2]। तास्वनु[3]**यायि** च किञ्चिन्न **भासते** व्यक्तिमात्रवेदनात्। यच्च **ज्ञानादव्यतिरिक्त**माकार[4]स्वरूपं तत्**कथमर्थान्तरं** ज्ञानान्तरं[5] **वा व्रजेत्** स्वलक्षणरूपत्वादस्य ॥ (७०)

३ तस्मान्मिथ्याविकल्पोयमर्थेष्वेकात्मताग्रहः ।
इतरेतरभेदोस्य बीजं संज्ञा यदर्थिका ॥७१॥

तस्मादर्थरूप[2]स्य ज्ञानरूपस्य च सामान्यस्य योगा**न्मिथ्याविकल्पोयमर्थ**शून्य एष विकल्पोयम**र्थेष्वेकात्मता**याः सामान्यरूपताया **ग्रहः**। **अस्य**[6] चैकात्मतया प्रति-

---

[1] PH. भावाः [2] व्यतिरिक्ते।

[3] विकल्पप्रतिभासेपि दोषश्चेत् समानाकारो भात्येव यथा प्रतिभासश्चास्त्येवावस्तुत्वात्।

[4] विकल्पबुद्धयाकारोस्तु सामान्यं स च ज्ञानवद् वस्तुसन्नित्यत्राह।

[5] बाह्यव्यक्तेर्ज्ञानस्य चाव्यापने स्यात् सामान्यं।

[6] एकप्रत्ययमर्थज्ञानसाधने नियता इति साध्यमुक्तम्।

भासिनो मिथ्याविकल्पस्य बीजं हेतुरितरस्मादतत्कार्य[1]कारिणो भेदो व्यावृत्तिः। यदर्थिका संज्ञा शब्दोपि विजातीयव्यावृत्तौ संकेत्यते तद्विषयश्च ॥ (७१)

(ख) भिन्नानामभिन्नं कार्यम्

कथं पुनर्भिन्नानामभिन्नं कार्यमित्याह।

एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने।
केचिद् भेदेपि नियताः स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥७२॥

एकप्रत्यवमर्शो एकाकाराध्यवसा[2]योऽर्थज्ञानं रूपादिज्ञानं[3] च तदादिर्यस्य ज्वरहरणादेः। तस्यैकार्थस्य **साधने** करणे **स्वभावेन** प्रकृत्या स्वहेतुदत्तया **भेदेपि** भेदाविशेषेपि **केचिद्** बाहुलेयादयो **नियता** न कर्कादिय **इन्द्रियादिवत्**[3]। यथा चक्षूरूपालोकमनस्कारादय[4] एव भेदाविशेषेपि रूपविज्ञानं जनयन्ति न श्रोत्र-शब्दादयः ॥ (७२)

एतदेव दृष्टान्तरेण दृढयन्नाह।

ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा।
दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेपि न चापराः ॥७३॥

ज्वरादिशमने कर्त्तव्ये[1] **काश्चित्** गूडूच्यादयः **सह** परस्परं **प्रत्येकम्वा दृष्टा। नानात्वेपि न चापराः।** यथा गूडूचीमुस्तादयो भिन्नास्तथा त्रपुषादयोपि। तथापि काश्चिज्ज्वरं शमयन्ति न सर्व्वाः। एवं शाबलेयादय एकप्रत्यवमर्शं कुर्व्वन्ति। न कर्कादयः॥ (७३)

स्यादेतत्। तास्वोषधीषु सामान्यं किञ्चिदस्ति तत् ज्वरादिशमनं करोति। तत्रैष दृष्टान्त(ः।) इत्याह।

अविशेषान्न सामान्यमविशेषप्रसङ्गतः।
तासां क्षेत्रादिभेदेपि ध्रौव्याच्चानुपकारतः ॥७४॥

अविशेषात् सामान्यस्याक्रियाव[5]स्थातः क्रियावस्थायां न **सामान्यं** काञ्चिदर्थ-क्रियामुपकल्पयेति। **तासां** गूडूच्यादिव्यक्तीनां **क्षेत्रादिभेदेपि** सामान्यस्य कार्यिणोऽविशिष्टत्वात् ज्वरशमनादेः कार्यस्याविशेषप्रसङ्गतः चिरक्षिप्रप्रशमनाद्यभावासक्तेः।[1] **ध्रौव्याच्चानुपकारतः।** सामान्यस्य नित्यत्वात्। अन्येभ्यः सहकारिभ्य उपकाराभावात् सकृत् तत्कार्याणि स्युः॥ (७४)

---

[1] वाहदोहाद्यकारिणः। [2] पूर्व्वेण सह द्वन्द्वः।
[3] अर्थज्ञानादिदृष्टान्तः। [4] असत्यप्येककार्यनियते सामान्ये। [5] प्रसङ्गस्।

(ग) अपोहस्य विजातीयव्यावर्त्तकत्वम्

अपोहविषयत्वे शब्दवि[6]कल्पयोः सामान्यं विशेषणविशेष्यभावं धर्मिधर्मभावञ्च व्यवस्थापयितुमाह।

तत्स्वभावविकल्पा धीस्तदर्थे वाप्यनर्थिका।
विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥७५॥

तस्योत्पलादेः शब्दादेश्च स्वलक्षणस्य स्वभावग्रहादूर्ध्वं या विकल्पिका धीः प्रजायते वस्तुतोऽनर्थिकापि तदर्थेव स्वलक्षणविषयेवाऽध्यवसायानुरोधात् परमार्थता[1]ऽतत्कार्येभ्यो अर्थेभ्यो भेदो व्यावृत्तिस्तत्र निष्ठाऽवस्थानं यस्या सा तथा विजातीयव्यावृत्तिविषयेत्यर्थः॥ (७५)

१ तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः।
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः ॥७६॥
अर्था ज्ञाननिविष्टास्त एवं व्यावृत्तरूपकाः।
अभिन्ना इव चाभान्ति व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥७७॥

632a तस्यां विकल्पबु[1]द्धौ यद् रूपं य आकारो दृश्यविकल्पयोरेकत्वाध्यवसायाद्व्यक्तिव्यतिरिक्तबाह्यमपि बाह्यमिवासाधारणमप्येकमिव सर्व्वव्यक्तिषु सदृशवृत्तेः। यथा यथा व्यक्तयो दृश्यन्ते तथा तथैवाध्यवसायात् व्यावृत्तमिव विजातीयव्यावृत्तवस्तुभेदेन निश्चयात्। न च तद्व्यावृत्तं गोरूपत्वप्रसङ्गात्। अत एव निस्तत्त्वं निःस्वरूपं यथाभूतरूपतिरोधानेनान्यथाध्यवसायात्। तथा चापरी[2]क्षाया विचारस्यानङ्गभावादनाश्रयान्निस्तत्त्वं तत्[3] द्विविधं त्वर्थो ज्ञानं वा। न चैतत् तथा। यतः[4] कारणात् तेन कल्पितेन सामान्यरूपेण तेऽर्था एकार्थक्रियाकारिणोऽतत्कार्ये[5]भ्यो

---

[1] तेन यद् [कुमारिल] भट्टः (।) "अन्य निवृत्तिमात्रापोहे अनीलादिव्यावृत्तावनुत्पलादिव्यावृत्त्यभावः। एवमनुत्पले ततो न विशेषणविशेष्यता। नापि सामानाधिकरण्यमपोहयोर्भेदात् (।) न च स्वलक्षणं शब्दविषयः। अपोहयोर्व्याऽप्रतीतेः।" तन्निरस्तं। बाह्याभिन्नस्य स्वाकारस्य शब्दादिविषयत्वेनेष्टत्वात् (।) तेन नीलोत्पलादिशब्दे शबलार्थाभिधानमेव।

[2] परीक्षाङ्गं। [3] यतो बुद्धिप्रतिभासि रूपं निस्तत्त्वमतस्तद्विषयो व्यवहारोऽपि मिथ्यार्थ इत्याह।

[4] यतो विजातीयाद् व्यावृत्तिरूपवन्तः। यथाऽनुत्पलाद् व्यावृत्तिरपिच उत्पकार्थाः।

व्यावृत्तस्वभावा ज्ञाननिविष्टा विकल्पबुद्धयारूढा अभिन्ना इवा[1] भान्त्युत्पलत्वादिना शब्दत्वादिना च।

एतेन सामान्यव्यवस्थो[2]क्ता(।) त[3] एवैकजा[4]त्यवसिताऽन्यतोऽनीलात् नित्याच्च नीलमित्यादिविक[5]ल्पाकारेण एकेन तत्कारिता[6] व्यावृत्तरूपताऽध्यव-सायविषयेण विशेषिता व्यावृत्ता आभान्ति नीलोत्पलमिति शब्द[7]स्यानित्यत्व-मिति ।। (७६, ७७)

त एव तेषां सामान्यसमानाधारगोचरैः ।
ज्ञानाभिधानैर्व्यवहारो मिथ्यार्थः प्रतन्यते ।।७८।।

तेषामुभयव्यावृत्तिविशेषितानां विकल्पारूढानामर्थानां सामान्ययोर्व्विशेषण-विशेष्यभूतयोर्द्धर्मधर्मिरूपयोश्च सामानाधिकरण्यं समानाधारो भावप्रधानत्वान्नि-र्देशस्य। स गोचरो येषान्तैर्ज्ञानाभिधानै[र्]व्विकल्पशब्दैर्व्विशेषणविशेष्यभावस्य धर्मिधर्मभावस्य व्यवहारो मिथ्यार्थः प्रतन्यते विस्तार्यते ।। (७८)

स च सर्वः पदार्थानामन्योन्याभावसंश्रयः ।
तेनान्यापोहविषयः तदतत्कार्यकारिणाम् ।।७९।।
वस्तुलाभाश्रयो ;

स च ज्ञानाभिधानलक्षणो विशेषणविशेष्यभावादिव्यवहारः सर्व्वः पदार्थानां तदतत्कार्यकारिणामन्योन्यस्य इतरेतरस्याभावो व्यवच्छेदः[8] संश्रयो विषयो यस्य स तथा। तेन व्यवच्छेदविषयत्वेनापोहविषयो व्यवस्थाप्यते।[9] वस्तुनो[10] लाभस्य प्राप्तेश्चाश्रयो निमित्तं स व्यवहारो भवति ।।[11] (७९)

यत्र यथोक्तानुमितौ यथा ।
नान्यत्र भ्रान्तिसाम्येपि दीपतेजो मणौ यथा ।।८०।।

यत्र व्यवहारे वस्तुनः सम्बन्धः परंपरया तदुत्पत्तेरस्ति[12] यथोक्तानुमितौ

---

[1] न वस्तुतो बुद्धिरूपस्यालीकत्वात्। [2] व्यवहारनिमित्तं।
[3] त एवेति परिकारिकाया आकृष्टं।
[4] त एव ज्ञान(नि)विष्टा व्यावृत्ताः सन्तः पुनरन्यतः सजातीयादपि व्या-वृत्ता भान्ति यथा नीला अनीलादतश्च व्यावृत्तिद्वयस्य भानात् सामानाधिकरण्य-बीजमुक्तं।
[5] व्यावृत्तभाव। [6] उत्पलानित्यमात्रजाती बुद्धया नीलशब्देन विशेषिते।
[7] व्यावृत्तपदार्थानुभवद्वारेणोत्पत्तेः। [8] विधिविषयत्वाद्वस्य।
[9] न सर्व्वः किन्तु। [10] उदाहरणमाह।

यादृशी साध्यप्रतिबद्धकार्यस्वभावानुपलम्भलिङ्गजानुमितिरुक्ता। तत्र **यथा** परंपरया वस्तुसम्बन्धाद् वस्तुप्राप्तिर्नान्यत्र[1] **भ्रान्तिसाम्येपि दीपतेजो मणौ यथा**। कुञ्चिकाविवरदेशस्थे दीपतेजसि भ्रा°न्त्या समारोपिते मणौ[2] परम्परयापि वस्तुसम्बन्धाभावान्न प्राप्तिः। एवं यद्यपि सर्व्वस्य विकल्पस्य स्वप्रतिभासेऽनर्थेऽर्थाध्यवसायेन वृत्तेर्भ्रान्तत्वं तथापि यो वस्तुसम्बन्धवान् स तत्प्रापको नेतर इति युक्तो विभागः॥ (८०)

ननु यदि ज्ञाननिविष्टानामर्थानां सामर्थ्यादिव्यवहारस्तदा बाह्येषु स न स्यादित्याह।

तत्रानेकोपि कार्यैका न तत्कार्यपराश्रयैः।
ज्ञानाभिधानैरेकत्वात् व्यवहारः प्रतार्यते॥८१॥

तत्र गवाश्वादिव्यक्तिषु मध्येऽ**नेकोपि** सा(?शा)वलेयबाहुलेयादिरे[a]-कमभेदावसायादिकार्यं यस्य **ज्ञानाभिधानैः** कीदृशैस्तद्वाहाद्यकार्यं **कार्यं** न भवति येषां कर्कादीनां तेभ्योऽन्यता तद्व्यवच्छेदः स **आश्रयो** विषयो येषां **तैरेकत्वेन व्यवहारं प्रतार्यते** प्राप्यते। शावलेयादिर्विजातीयव्यावृत्तौ व्यावृत्त्याश्रयैः शब्द-ज्ञानैरेकत्वेन व्यवह्रियते इत्यर्थः॥ (८१)

ततश्चैकोप्यनेककृत् तद्भावपरिदीपनात्।
अतत्कार्यार्थभेदेन नानाधर्मः प्रतीयते॥८२॥

ततश्[3]**चैकोपि** दीपादिरालोकान्धकारापनयनवर्तिदाहाद्य**नेककार्यकृत्**[7] (।)
63b **तद्भावस्यानेककार्यकारित्वस्य परिदीपननिमित्तमतत्कार्यार्थेभ्य** एकैककार्य-समर्थेभ्यो **भेदेन** व्यवच्छेदेन **नानाधर्मः प्रतीयते** शब्दविकल्पैः। यथाऽनालोक-कारिभ्यो भेदादालोककृदनन्धकारहन्तृभ्यो भेदादन्धकारहन्ता दीप उच्यत इत्यादि॥ (८२)

यथाप्रतीति कथितः शब्दार्थोसावसन्नपि।
सामानाधिकरण्यं च वस्तुन्यस्य न सम्भवः॥८३॥

---

[1] स्थिरादिविकल्पे तत्र प(।)रंपर्येणापि वस्त्वसम्बन्धात् वस्तुनोऽस्थिरादि-त्वात्। [2] अधिगन्तव्ये।

[3] तथेत्यनन्तरं सामान्यव्यपेक्षया सामानाधिकरण्यविशेषणविशेष्यभावव्य-वहारश्च बाह्येष्वेवेति दर्शयन्नाह।

तदेवं यथा[1]प्रतीति संव्यवहारानतिक्रमेण[2] शब्दार्थः सामान्यलक्षणः सामानाधिकरण्यं विशेषणविशेष्यभावश्च च शब्दात् कल्पितोऽसन्नपि परमार्थतः। यतो वस्तुन्यस्य शब्दार्थस्य सामान्यादेः पारमार्थिकस्यासंभवः। सर्वतो व्यावृत्तस्य वस्तुमात्रस्याध्यक्षेणोपलम्भात्। तद्व्यावृत्त्याश्रयेण कल्प्यमानं सामान्यं सामाना-नाधिकरण्यं चावस्त्वेव॥ (८३)

धर्म्मधर्म्मिव्यवस्थानं भेदोऽभेदश्च यादृशः।
असमीक्षिततत्त्वोर्थो यथा लोके प्रतीयते ॥८४॥

तथा धर्म[3]धर्मिणोर्व्यवस्थानियमः[1] शब्दो धर्म्येव कृतकत्वं धर्म एव। तयो-र्भेदः[3] शब्दो धर्मी कृतकत्वं धर्म इत्यभेदश्च कृतकोऽनित्यश्च शब्द इत्यादि (।) यादृशो धर्मान्तरप्रतिक्षेपाप्रतिक्षेपाभ्यामुक्तोऽसमीक्षित[5]तत्त्वोर्थोऽलक्षिततत्त्वो यथा[6] लोके प्रतीयते॥ (८४)

तं तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिः।
परमार्थावताराय विद्वद्भिरवकल्प्यते ॥८५॥

तं धर्म्मिधर्म्मादिविभागं तथैव समाश्रित्य साध्यसाधनसंस्थितिर्विद्वद्भि-रवकल्प्यते (।) परमार्थे वस्तुस्वभावभूते क्षणिकत्वादाववताराय[7] लोकस्य वस्तुत्वक्षणिकत्वयोर्भेदः परः कल्पितः वस्तु तु क्षणिकमेव। तच्च साध्यसाधन-कल्पनया शक्यं प्रत्येतुं ॥(८५)

कस्मात् पुनर्वस्तुनि सामान्यधर्मिधर्मादि नास्तीत्याह (।)

१ संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोर्थाः पारमार्थिकाः।
रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपप्लवः ॥८६॥

पारमार्थिका अर्थाः स्वतः स्वरूपेण न संसृज्यन्ते (।) यतः सामान्यं वस्तु स्यात्। नापि भिद्यन्ते कृतकत्वशब्दत्वादिना यतो धर्मिधर्मभेदो भवेत्। यत्तु तेषु[7] रूपमेकं गोत्वाद्यनुयायि। अनेकञ्च[8] [8]शब्दकृतकत्वादि व्यवह्रियतेऽसौ बुद्धेरनादिवासनोपहतायाः उपप्लवो मिथ्योपदर्शनं॥ (८६)

---

[1] यदि बाह्ये सामान्यादिव्यवहारस्तर्हि वास्तवः प्राप्त इत्याह।
[2] विकल्पबुद्ध्यनुरोधेन। [3] अयमपि ज्ञानप्रतिभासिन्यर्थ इत्याह।
[4] शब्दस्य कृतकमिति। [5] विकल्पारोपितत्वात्।
[6] बुद्ध्यारूढोप्यध्यवसिततद्भावतया। [7] बहुष्वर्थेषु।
[8] एकत्रार्थे।

भेदस्ततोपि बौद्धेऽर्थे सामान्यं भेद इत्यपि ।
तस्यैव चान्यव्यावृत्त्या धर्मभेदः प्रकल्प्यते ॥८७॥

ततोयं विशेष इदं **सामान्य**मिति **भेद** इदं साध्यमिदं साधनमित्यपि भेदो **बौद्धे** बुद्धिपरिकल्पितेऽर्थे न वस्तुनि। कथन्तर्हि स्वलक्षणे कृतकत्वादिभेद इत्याह। **तस्यैव** स्वलक्षणस्यान्यस्मादकृतकादेर्व्यावृत्या तदाश्रयेण **धर्मभेदः प्रकल्प्यते** ॥ (८७)

कस्मा[४]त् कल्पितभेदद्वारेण साध्यसाधनभाव इष्टो न वस्तुभेदेनेत्याह।

साध्यसाधनसंकल्पे वस्तुदर्शनहानितः ।
भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्यो नात्र स्वलक्षणम् ॥८८॥

साध्यसाधनसंकल्पे इदं साध्यमिदं साधनमिति विकल्पे क्रियमाणे **वस्तुदर्शनस्य हानितः** कल्पित एव भेदः। न खलु विकल्पे वस्तुदर्शनमस्ति कल्पितगोचर[१]त्वात् तस्य। आलोचनाज्ञानं वस्तुविषयं न किञ्चित् तद् विभजति।

नन्वाचार्यदिग्नागस्य **भेदः सामान्यसंसृष्टो ग्राह्य** इष्टः। अत्र[5] भेदः सामान्यसंसृष्टः प्रतीयते इत्यस्मिन् वचने **न स्वलक्षणं** ग्राह्यतया निर्दिष्टं किन्त्वध्यवसेयतया[२] ॥ (८८)

कस्मादेव[३]मित्याह।

समानभिन्नाद्याकारैर्न तद् ग्राह्यं कथञ्चन ।
भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ॥८९॥

समानभिन्नाद्याकारैः सामान्याकारधर्मिधर्मभेदाकारसामानाधिकरण्याद्याकारैश्च **तत्** स्वलक्षणं **कथञ्चन ग्राह्यं** न भवति। किं कारणमित्याह। **भेदानां**[४] धर्माणां कृतकत्वादीनां **बहुभेदाना**मनेकप्रकाराणां **तत्र** स्वल[५]क्षण **एकस्मिन्नयोगतः** ॥ (८९)

---

[१] कुतः स्वलक्षणस्य सामान्यसहितस्य ग्रह इति वा।

[२] बाह्य एव भेदास्तेनापोहलक्षणेन सामान्येन संसृष्टा अध्यवसीयन्ते।

[३] तत्र बोद्धव्यं।

[४] वस्तुरूपाणां।

[५] निरंशत्वात्।

तद्रूपं सर्वतो भिन्नं तथा तत्प्रतिपादिका ।
न श्रुतिः कल्पना वास्ति सामान्येनैव वृत्तितः ॥९०॥

तस्मात् तस्य स्वलक्षणस्य रूपं सर्वतः सजातीयविजातीयाद् भिन्नं तथा तेन सर्वतो भिन्नेन रूपेण तत्प्रतिपादिका श्रुतिः कल्पना वा नास्ति । सामान्येनैव कल्पितेन रूपेण शब्दविकल्पयोर्वृत्तितः ॥ (९०)

किं पुनः स्वलक्षणमेव शब्दैर्नोच्यते इत्याह[१] ।

शब्दाः संकेतितं प्राहुर्व्यवहाराय स स्मृतः ।
तदा स्वलक्षणं नास्ति सङ्केतस्तेन तत्र न ॥९१॥

शब्दाः संकेतितमर्थमाहुर्न यं कञ्चित्[२] स संकेतो व्यवहाराय स्मृतः (।) संकेतित[३]मर्थं शब्दा[?]दुच्चरितात् प्रतिपद्येयमिति संकेतग्रहणं । तदा व्यवहारकाले च स्वलक्षणं[४] संकेतविषयो नास्ति तेन तत्र स्वलक्षणे संकेतो न युक्तः ॥ (९१)

एवन्तर्हि सामान्ये[५] व्यवहारकालानुयायिनि संकेतः[६] स्यादित्याह ।

अपि प्रवर्त्तेत पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् ।
तत्साधनायेत्यर्थेषु संयोज्यन्तेऽभिधाक्रियाः ॥९२॥

अपि[७]प्रवर्त्तेत पुमान् शब्दाद् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान् । तस्या अर्थक्रियायाः साधनायेति । एतदर्थमर्थेषु संयोज्यन्ते संकेत्यन्ते शब्दा न व्यसनितया ॥ (९२)

अत्रानर्थक्रियायोग्यो नास्ति तद्वानलं स च ।
साक्षान्न योज्यते कस्मादानन्त्याच्चेदिदं समम् ॥९३॥

अत्रैवं सत्यनर्थक्रियायां योग्योऽर्थक्रियायां[1] शक्ता जातिरिति न तत्र सङ्केतो युक्तः । तद्वान् जातिमान् विशेषोऽलं शक्तो[८]ऽर्थक्रियायामिति तत्र संकेत इति चेत् । स विशेषश्च साक्षात् संकेते कस्मान्न योज्यते (।) किं जातिव्यवहि-

---

[१] येन तत्प्रतिपादिका न श्रुतिः ।

[२] सामान्येनैवेत्युक्तेप्यधिकपरिहारायोपन्यासः । [३] संकेतविषयीकृतं ।

[४] एकस्वलक्षणस्यापि क्षणिकत्वान्नानुगमोऽक्षणिकस्यापि संकेतज्ञानाजनकत्वात् । किमुत देशकालभिन्नेषु ।

[५] मी शे वि क स्य व्यतिरिक्ते सा स्य स्याव्यतिरिक्ते । [६] भवतु ।

[७] कथं नाम । [८] सामान्येन अकल्पितेन सम्बन्धाद् व्यक्तिरपि शक्यते

स्वीकारेण अनर्थक्रियाकारित्वादस्याः स्वलक्षणस्य च विपर्ययात्। व्यक्तीनामानन्त्याच्च तत्र शक्य इति चेत्। इदमानन्त्यं समं[१] जातिमद्व्यक्तिष्वपि[२]॥ (९३)

तत्कारिणामतत्कारिभेदसाम्ये न किं कृतः।
तद्वद्दोषस्य साम्याच्चेदस्तु जातिरलं परा ॥९४॥

किञ्च यामर्थक्रियामुद्दिश्य शब्दनियोगस्तत्कारि[२]णामर्थानामतत्कारिभ्यो यो भेदो व्यवच्छेदस्तदेव साम्यं सामान्यमन्यापोहः साधारणत्वात्। तत्र किं संकेतो न कृतः सामान्यवदपोहोपि साधारणोऽनर्थक्रियाकारी स्वलक्षणसम्बन्धात् तदुपलभ्यरूपश्च। तद्वद्दोषस्य जाति[३]मति संकेतविषये आनन्त्यात् संकेताकरणस्य साम्याच्चेदस्तु दोषः समानत्वात् (।) द्वयोरस्य जातिः पराऽलमनुपयुक्ता जातिमभ्युपेत्यापि विजातीयव्यवच्छेदो[३]ऽ[४]वश्याश्रयणीयः। यदि गौरश्वादिभ्यो न व्यवच्छिन्नस्तदाऽश्व एव स्यात्। यश्चैकस्य व्यवच्छेदः[५] स सर्व्वस्य (।) स एव सङ्केतविषयो[६]ऽस्तु किं प्रमाणबाधितजातिस्वीकारेण। अत एव तद्वद्दोषोपि न सम्भवति। अभ्युपगम्य तु सांप्रतमापादितं॥ (९४) किञ्च(।)

तदन्यपरिहारेण प्रवर्त्तेतेति च ध्वनिः।
तेन तेभ्योऽव्यवच्छेदे प्रवर्त्तेत कथञ्च सः ॥९५॥

तस्मा[७]देकार्थक्रियाकारिणो[८]ऽन्यस्य परिहारेण शब्दात् प्रवर्त्ततेति ध्वनिरुच्यते। तेन ध्वनिना तेभ्योऽतत्कारिभ्योऽस्य तत्कारिणोऽव्यवच्छे[६]दे

---

[१] न हि गोशब्दाद् गोत्वबुद्धया व्यक्तिबोधोस्ति। सामान्ये वातोदिते कथं व्यक्तौ वृतिः। न हि सम्बन्धेपि दण्डं (चि)च्छन्धीति दण्डिनं छिनत्ति कश्चित्।

[२] जातौ कृते संकेते व्यक्तावप्रतीतिर्न च जातितद्वतोः सम्बन्धोऽतदुत्पत्तेः।

[३] जातिमत्पक्षें यो [दिग्]नागोक्तदोषः। तद्वतो नास्वतन्त्रत्वादित्यादिना तद्दोषावताराद् भेदेन्यव्यावृत्तिलक्षणे न शब्दनियोगः जातिकल्पनमनर्थनिर्व्वन्ध एव नित्यव्यापिताद्ययोगादयमाशयो व्यावृत्त्यमिधाने नागस्य जातिर्न प्रवृत्तियोग्या तद्वद्वातोदितेपि न वृत्तिरित्युक्तेः अर्थाशक्तेः।

[४] भावानामन्यव्यावृत्यभावे वस्तुभूताऽनेकासमवेता जातिरपि न स्यात्।

[५] विजातीयाद् भेद एव सजातीयाभेदः इति आनन्त्यादिदोषः खण्डितः स्यात् जातिधर्मश्च दर्शित इति व्यवच्छेदं त्यक्त्वा।

[६] व्यवच्छेदविशिष्टोर्थः। [७] अधुना शब्देनावश्यं व्यावृत्तिश्चोदनीयेत्याह। [८] श्रोत्रा प्रतिपादकेन।

व्यवच्छेदेऽक्रियमाणे कथं स श्रोता प्रतिनियतपदार्थार्थी[1] प्रवर्त्तेत विषयानभिधानात् ॥ (९५)

अथ शब्दैर्व्यवच्छेदः क्रियत एव प्रवृत्तिविषयस्तु जातिरुच्यत इत्याह।

व्यवच्छेदोस्ति चेदस्य नन्वेतावत् प्रयोजनम् ।
शब्दानामिति किं तत्र सामान्येनापरेण वः ॥९६॥

अस्य जातिमतो **व्यवच्छेदोऽस्ति चेत्।** **नन्वेतावदन्यव्यवच्छेदे**[2]**न प्रवर्त्तनं शब्दानां प्रयोजनमिष्टमिति सामान्येनापरेण** किं कार्यं **वः**। तदन्तरेण च शब्दादन्यव्यवच्छेदाभिधानेपि प्रवृत्तिसंभवात् ॥ (९६)

(६) सामान्याभावे प्रत्यभिज्ञासंगतिः

यदि नास्ति जातिस्तदा भिन्नस्वभावेषु भावेषु स एवायं गौरित्यादि प्रत्यभिज्ञानं न स्यादित्याह।

ज्ञानाद्यर्थक्रियां तांस्तां दृष्ट्वा भेदेन कुर्वतः ।
अर्थान्तदन्यविश्लेषविषयैर्ध्वनिभिः सह ॥९७॥

ज्ञानमादिर्यस्या बाह्यार्थक्रियायास्तामेकाकारपरामर्शविषयां भेदेन नानात्वेपि **कुर्व्वतोर्थान् दृष्ट्वा तदन्यस्माद् यो विश्लेषः स विषयो** येषां **तैर्ध्वनिभिः सह** ॥ (९७)

संयोज्य प्रत्यभिज्ञानं पूर्वदृष्टान्यदर्शने ।
परस्यापि न सा बुद्धिः सामान्यादेव केवलात् ॥९८॥

संयोज्य स एवायं गौरित्यादिप्रत्यभिज्ञानं **पूर्वदृष्टा**दर्थाद् विलक्षणस्य **दर्शनेपि** कुर्यात्। तदन्यविश्लेषस्य सर्व्वत्र साम्यात् ॥

किञ्च (।) यदि नानात्वात् प्रत्यभिज्ञानमयुक्तं तदा **परस्यापि न सा** प्रत्यभिज्ञा[2] **बुद्धिः सामान्यादेव केवला**दिष्टा किन्तु सामान्यविशेषाभ्यां[3]। (९८)

कस्मादित्याह (।)

नित्यं तन्मात्रविज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः ।

नित्यतया तस्य सामान्य**मात्र**स्य **विज्ञाने व्यक्त्यज्ञानप्रसङ्गतः** ॥

---

[1] आनयेति सर्व्वस्य अग्निमिति व्यवच्छेदवैयर्थ्यं अव्यवच्छेदेनाभिधाने।

[2] तदस्वीकारे न जातिरित्युक्तं। [3] मीमांसकस्य मतेन।

(ङ) तद्वत्तानिश्चयः

तदा कदाचित् सम्बद्धस्यागृहीतस्य तद्वतः ॥९९॥
तद्वत्तानिश्चयो न स्याद् व्यवहारस्ततः कथम् ।

यदा सामान्यज्ञानस्य न विशेषो विषयस्तदा **कदाचिदगृहीतस्य सम्बद्धस्य** सामान्येन **तद्वतो** विशेषस्य (९९) **तद्वत्तानिश्चय** इदमस्य सामान्यमिति ज्ञानं **न स्यात्** । ततस्तद्वत्ताव्यवहारः कथं त्वन्मते ॥

एकवस्तुसहायाश्चेद् व्यक्तयो ज्ञानकारणम् ॥१००॥
तदेकं वस्तु किं तासां नानात्वं समपोहति ।
नानात्वाच्चैकविज्ञानहेतुता तासु नेष्यते ॥१०१॥

64b एकं वस्तु सामान्यं तत्सहायाश्चेद् व्यक्तयो ज्ञानस्य प्रत्यभिज्ञानस्य कारणमिष्यन्ते (।) **तदेकं** सामान्यं **वस्तु किन्तासां** व्यक्तीनाममिश्रस्वभावानां **नानात्वं समपोहति** (।) येन प्रत्यभिज्ञानहेतुत्वे ।[१] **नानात्वाच्चैकस्य**[२] प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्य **हेतुता तासु** त्वया **नेष्यते** । तच्चेत् तथैव[३] न[४] स्यात्[५] प्रत्यभिज्ञानम् ॥ (१००, १०१)

अनेकमपि यद्येकमपेक्ष्याभिन्नबुद्धिकृत् ।
ताभिर्विनापि प्रत्येकं क्रियमाणान्धियं प्रति ॥१०२॥
तेनैकेनापि सामान्यात् तासां नेत्यग्रहे धिया ।

अनेकमपि व्यक्तिरूपं **यद्येकं** सामान्य**मपेक्ष्याभिन्नबुद्धिकृत्** प्रत्यभिज्ञानकारीष्यते । **ताभिर्व्यक्तिभिः** प्रत्येकं[६] **विनैकैकया** प्रेरितेन सामान्येनैकेन **क्रियमाणां धियं**[1] प्रत्यभिज्ञां प्रतिभासां व्यक्तीनां[७] सामर्थ्यं नेति तया धिया तासामग्रहः । केवलं सामान्यग्रहणे च तद्वत्ता निश्चयो न स्यादिति दुःपरिहरं ॥ (१०२)

ननु यथा नीलादीनामेकैकापायेपि चक्षुर्विज्ञानं दृष्टं तत्समुदायेपि दृश्यते । एवं यद्यपि प्रत्येकं व्यक्तीनां व्यभिचारस्तथापि यदा सत्वं[८] तदा विषयत्वमित्याह ॥

---

[१] किं पुनस्तासां नानात्वापोहः भाष्यत इत्याह । [२] ह्यर्थे चः ।
[३] व्यक्तिषु । [४] पूर्ववद् व्यक्तिग्रहः । [५] च एवार्थे ।
[६] न समस्ताभिः किन्तु प्रत्येकं शावलेयाभावे बाहुलेये गोबुद्धिस्तदभावेन्यत्र (।) एवं सर्व्वासां प्रत्येकमभावेपि ।
[७] प्रत्येकं व्यक्त्यभावेपि ज्ञानभावात् ।
[८] बाह्यमध्यवस्यतीत्यलोकेति न सम्वाद इत्याह ।

नीलादेर्नेत्रविज्ञाने पृथक् सामर्थ्यदर्शनात् ॥१०३॥

नीलादेर्नेत्रविज्ञाने कार्ये पृथक् प्रत्येकं सामर्थ्यदर्शनात्। (१०३)

शक्तिसिद्धिः समूहेपि नैवं व्यक्तेः कथञ्चन।

शक्तिसिद्धिः समूहेपि युक्ता। एवं व्यक्तेर्न्न प्रत्यभिज्ञा[2]नजनने सामर्थ्यं कथञ्चन दृष्टं येन समुदायेपि सामर्थ्यकल्पना स्यात्[1] ॥

तासामन्यतमापेक्ष्यं तच्चेच्छक्तं न केवलम् ॥१०४॥

तासां व्यक्तीनामन्यतमापेक्ष्यं तत् सामान्यं प्रत्यभिज्ञाने शक्तं न केवलमिति चेत्[2] ॥ (१०४)

तदेकमुपकुर्युस्ताः कथमेकान्धियश्च न।
कार्यश्च तासां प्राप्तोसौ जननं यदुपक्रिया ॥१०५॥

तत्सामान्यमेकं कथन्ता व्यक्तय उपकुर्युः (।) न स्वेकान्धियमनुपक्रियमाणस्य समवेतत्वेऽतिप्रसङ्गाद् व्यक्तिभिः सामान्यमुपकर्त्तव्यं। तथा धीरप्येकोपकर्त्तव्या। यच्च सामान्यादिरुपक्रियते व्यक्तिभिः कार्यश्च तासां प्राप्तोसौ यद्यस्मादुपक्रिया जननमेव। न ह्युपक्रियमाणादन्यस्मिन्नुपकारात्मे वस्तुनि कृतेपि तस्य किञ्चित्। तत्सम्बन्धाच्चेत्। सम्बन्धो भिन्न एवेति किन्तस्य जातं। अभिन्ने तूपकारे स एव कृतः स्यात्। तथा जननमेवोपकारः॥ (१०५)

अभिन्नप्रतिभासा धीर्न भिन्नेष्विति चेन्मतम्।
प्रतिभासो धिया भिन्नः समाना इति तद्ग्रहात् ॥१०६॥

एकसामान्याभावेऽभिन्नप्रतिभासा एकाकारा धीर्न भिन्नेष्विति चेन्मतं। ननु [3]प्रतिभासो धिया भिन्नो नैकाकारः समाना इमा इति ता[4]सां व्यक्तीनां ग्रहात्।[5] न हि भूत[4]कण्ठगुणवदेकं सामान्यं[6]सर्व्वानुपा(?या) यि व्यक्तिव्यतिरिक्तं प्रतिभाति। किन्तु गौर्गौरिति सामान्यमवसीयते तच्च भेदाधिष्ठानमेव॥ (१०६)

---

[1] नीलादिस्वस्वरूपभेदवत् ज्ञानान्यपि भिन्नान्याकारभेदात्। नैवं शुक्लादिसहितसामान्यजनिते ज्ञाने भेदः। [2] एवं सति।

[3] व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तसामान्ययोगाद् भ्रान्तिरेव व्यक्तिष्वेकाकारः प्रतिभास इत्युक्त्वा नैवास्त्येकप्रतिभासो व्यक्तिष्वित्याहाधुना।

[4] न ह्येकस्मिन् प्रतिभासे समाना इति युक्तं किन्तु तदेवेति।

[5] नवग्रहं। [6] व्यक्तिविशिष्टसामान्यग्रहोपि न युक्त इत्याह।

कथन्ता भिन्नधीग्राह्याः समाश्चेदेककार्यता ।
सादृश्यं ननु धीः कार्यं तासां सा च विभिद्यते ॥१०७॥

[1]ननु समाश्चेद् व्यक्तयोऽध्यवसीयन्ते। **कथं ता भिन्नधीग्राह्याः**। [2]न खलु **समत्वमेकत्वं किन्त्वेककार्यतासादृश्यं** (।) न हि स एवायं तदत्र वेति निश्चयः। अपि त्वयमपि गौरित्यध्यवसायः। तथा चैकार्थक्रियाकारित्वमे[3]व सादृश्यं। **ननु धीः कार्यं तासां** व्यक्तीनां **सा च** प्रतिव्यक्ति **भिद्यते** तत्कथमेकार्थक्रियाकारित्वं सादृश्यं[3]। (१०७)

अत आह।

एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद् धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥१०८॥

यद्यपि प्रतिव्यक्ति भिन्ना तथाप्येकप्रत्यवमर्शस्य[4] **हेतुत्वाद् धीरभेदिन्ये**काऽभिधीयते (।) तथाविधायाश्चैकस्या धियो[5] **हेतुभावेन व्यक्तीनामभिन्नतो**च्यते ॥ (१०८)

सा चातत्कार्यविश्लेषस्तदन्यस्यानुवर्तिनः ।
अदृष्टेः प्रतिषेधाच्च संकेतस्तद्विदर्थिकः ॥१०९॥

सा चाभिन्नताऽतत्कार्येभ्यः पदार्थेभ्यो **विश्लेषो** व्यवच्छेदस्तत्कारिणां वस्तुभूतजातिरेव किन्ने[6]ष्यते इत्याह। **ततो** व्यवच्छेदादन्यस्य (अनुवर्तिनः) सामान्यस्य वस्तुसतोऽदृष्टेः स्वभावानुपलब्ध्या **प्रतिषेधाच्च**[7]। ततश्च **संकेतस्तद्विदर्थिक**[7]स्तस्य व्यवच्छेदस्य विदर्थो यस्यास्ति स तथा ॥ (१०९)

अतत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया श्रुतिः ।
अकार्यकृत्तितत्कारितुल्यरूपावभासिनीम् ॥११०॥

---

[1] परोक्त विरोधमाह समाश्चेत् (।) कथम्भिन्नधीग्राह्या एकाभिन्नधीग्राह्या अपि स्युर्व्यक्तिसामान्ये समाना इति अन्यथा घटपटाविवद्भेव एव स्यात् ।

[2] न समानतान्यथानुपपत्त्या स्वहेतुभ्यस्तथोत्पत्तेः केषाञ्चित् ।

[3] उदकाहरणादि प्रतिव्यक्ति भिन्नं अनुभवज्ञानमेव व्यक्तिकार्यं तदपि भिन्नमेव न विकल्पकं व्यक्त्यभावेपि भावात् धीरविकल्पापि।

[4] स्वविषयस्यैकाकारप्रत्ययस्य ।

[5] अध्यवसितैकरूपायाः प्रत्येकं व्यक्तिग्राहिधियां भेदेपि प्रत्यभिज्ञया तासामेकत्वमध्यवसीयत इत्यर्थः एतदेवैककार्यतासादृश्यं ।

[6] पूर्वोक्तात् । [7] विकल्पाध्यस्तबाह्यप्रतिपत्त्यर्थः ।

संकेतश्चातत्कारिविवेकेन प्रवृत्त्यर्थतया प्रवृत्तिप्रयोजनत्वेन कृत:।[1] ततश्च श्रुतिरपि धियं जनयन्त्यर्थेन विसंवादिकेति सम्बन्धनीयं। कीदृशीं धियं(।)स्वाकारेऽकार्यकृति। कार्यकारणासमर्थे तत्कारि तु'ल्यरूपावभासिनीमेकार्थक्रियाकारि- 65a
सर्व्ववस्तुसाधारणैकरूपाध्यवसायिनीं॥ (११०)

> धियं वस्तुपृथग्भावमात्रबीजामनर्थिकाम्।
> जनयन्त्यप्यतत्कारिपरिहाराङ्गभावतः ॥१११॥

वस्तु[2]नस्तत्कारिणोऽतत्कारिभ्यश्च पृथग्भाव एव केवलः स बीजं कारणं यस्यास्तामनर्थिकामर्थशून्यां[3] परमार्थतः।

कथमविसम्वादिका तर्हि सेत्याह।

अतत्कारिणां विजातीयानां परिहारस्याङ्गभावतः कारणत्वात् तद्व्यवच्छेदस्य विषयत्वात्[4] तत्र प्रवृत्तिः। (१११)

> वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थे न विसंवादिका मता।
> ततोन्यापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः ॥११२॥

वस्तुभेदाश्रयाच्च वस्तुविषयस्य परंपरया हेतुत्वात् तत्र प्रवर्त्तय[1]न्ती श्रुतिरर्थे न विसंवादिका मता।[5] ततोन्यापोहविषया तत्कर्त्राश्रितभावतः।
तत्कार्यकर्तृवस्त्वाश्रितत्वात्[6] ॥(११२)

> अवृक्षव्यतिरेकेण वृक्षार्थग्रहणे द्वयम्।
> अन्योन्याश्रयमित्येकग्रहाभावे द्वयाग्रहः ॥११३॥

ननु संकेतकालेऽवृक्षव्यतिरेकेण वृक्षार्थस्य ग्रहणे द्वयमन्योन्याश्रयं वृक्षो[7]ऽवृक्षश्चान्योन्यापेक्ष इत्येकस्य वृक्षस्यावृक्षस्य चाव्यवस्थितत्वाद् ग्रहाभावे द्वयाग्रहः

---

[1] शब्दजनिता धीः स्वाकारं बाह्यमध्यवस्यतीत्यलीकेति न सम्वादः इत्याह।

[2] एतेन बहिः प्रवृत्त्यङ्गत्वं श्रुतेः।

[3] विधित्वेन वस्त्वध्यवसा(या)त् कथमन्यापोहविषयतेत्याह ततोऽतत्कारिपरिहारे हेतुत्वात्।

[4] अन्यव्यावृत्तवस्त्वध्यवसायिबुद्धिजननात् स्वलक्षणे प्रवर्त्तयति।

[5] विधित्वेन वस्त्वध्यवसा(या)त् कथमन्यापोहविषयतेत्याह(।) ततोऽतत्कारिपरिहारहेतुः।

[6] स्वार्थाभिधानाच्छ्रुतेरपोहे कर्त्तृत्वं व्यवहारे संकेते वस्तुभेदाश्रयत्वादपोहाश्रितत्वं।

[7] यावद् गां नाबुद्ध तावद् गां न बुध्यते इति परः तत्सामान्यमेष्टव्यं।

प्राप्तः। निश्चिते हि वृक्षे तदभावः शक्यो निश्चेतुं। अवृक्षत्वे च निश्चिते वृक्षो निश्चेय इत्येकानिश्चयाद् द्वयानिश्चयः॥ (११३)

सङ्केतासम्भवस्तस्मादिति केचित् प्रचक्षते।
तेषामवृक्षास्सङ्केते व्यवच्छिन्ना न वा;

सङ्केतासम्भवस्तस्मादिति केचिज्जैमिनीयाः **प्रचक्षते**। **तेषामेव**[1] वादिनां जातावपि **सङ्केते** क्रियमाणेऽ**वृक्षा व्यवच्छिन्ना न वा**।

यदि ॥११४॥

व्यवच्छिन्नाः कथं ज्ञाताः प्राग्वृक्षग्रहणादृते।
अनिराकरणे तेषां सङ्केते व्यवहारिणाम् ॥११५॥

यदि व्यवच्छिन्ना इष्यन्ते **कथं** संकेतात् प्राक् **ज्ञाता वृक्षग्रहणा**दृते संकेताद् वृक्षस्याज्ञातत्वाद् अवृक्षाः कथं ज्ञाताः। अथ न व्यवच्छिन्नाः तदाऽनिराकरणे **तेषां** संकेते **व्यवहारिणां** व्यवहारकाले[2]॥ (११५)

न स्यात् तत्परिहारेण प्रवृत्तिर्वृक्षभेदवत्।
अविधाय निषिध्यान्यत् प्रदर्श्यैकं पुरः स्थितम् ॥११६॥
वृक्षोयमिति संकेतः क्रियते तत् प्रपद्यते।
व्यवहारेपि तेनायमदोष इति चेत्;

तेषामवृक्षाणां **परिहारेण न स्यात् प्रवृत्तिः वृक्षभेदवद्** (।) यथा वृक्षविशेषाणां वृक्षसंकेतेऽव्यवच्छिन्नत्वात् प्रवृत्तिविषयत्वमेवमवृक्षाणामपि स्यात्। नन्वे[3]कं शाखादिमन्तं **पुर(:)स्थितं प्रदर्श्य** तस्मादन्य**दविधाय निषिध्य** च। (११६) **वृक्षोयमिति च संकेतः क्रियते** वस्तुसामान्यादिभिः **तत्** संकेतविषयं सामान्यं[4] तत्सम्बन्धिबाह्यलक्षणं **व्यवहारे प्रपद्यते तेनायमन**न्तरोक्त**दोषो न** भवतीति **चेत्**॥

तरुः ॥११७॥

अयमप्ययमेवेति प्रसङ्गो न निवर्त्तते।
एकप्रत्यवमर्शाख्ये ज्ञाने;

---

[1] तुल्यदोषतामाह।

[2] न हि संकेते पराव्यवच्छेदेन निवेशिच्छब्दाद् व्यवहारे तत्परिहारेण प्रवृत्तिः।

[3] वस्तुसामान्यवादी प्राह।

[4] सामान्ये कृतो व्यक्तिषु व्यापकः स्यात्।

अत्र चा[1]'य'मपि शाखादिमांस्तरुरयमेव तरुरिति पूर्वकोऽवृक्षाव्यवच्छेद-प्रसङ्गो न निवर्त्तते ऽत्र चोक्त एव दोष इति द्वयोरप्येकाग्रहात् द्वयासम्भवात् सङ्केतासम्भवः समानः। इदानीं परिहर्तुमाह।[2] एकप्रत्यवमर्शाख्ये ज्ञाने भेदा-विशेषेपि केचिदेव भावा एकाकाराध्यवसायहेतवो नेतरे॥ (११७)

एकत्र हि स्थितः ॥११८॥
प्रपत्ता तदतद्धेतूनर्थान् विभजते स्वयम् ।
तद्बुद्धिवर्तिनो भावान् भातो हेतुतया धियः ॥११९॥
अहेतुरूपविकलानेकरूपानिव स्वयम् ।
भेदेन प्रतिपद्येतेत्युक्तिर्भेदे नियुज्यते ॥१२०॥

तत्रैकस्मिन्नेकाकारज्ञानाध्यवसाये स्थितः प्रतिपत्ता पुरुषस्तद[3]तद्धेतूनर्थान् विभजते स्वयं। यानेकाकारपरामर्शविषयबुद्ध्यादिहेतूनध्यवस्यति। यांश्चा-न्यथा तान् यथाक्रमं तद्धेतूनतद्धेतूंश्च भेदेन व्यवस्थापयति संकेतात् प्रागेव[4] तद्बुद्धिवर्त्तिन एकाकारपरामर्शविषयान् भावान् शाखादिमतो धिय एकाकाराया हेतुतया भातः प्रतिभासमाना न हेतोरेकाकारबुद्ध्यकारणस्य शाखादिमत्वरहितस्य रूपेण विकलान् परमार्थभिन्ना[5]नप्येकरूपानिव[6] स्वयमात्मना संकेतयिता मन्यमानः प्रतिपाद्येपि तानतत्कारिभ्यः शाखादिमत्वरहितेभ्यो भेदे[7]नासंकरेण प्रतिपद्येतेति। उक्तिः शब्दो भेदेऽन्यापोहे नियुज्यते।[8] (११८-२०)

तं तस्या धीर्विकल्पिका भ्रान्त्यैकं वस्त्विवेक्षते ।
कश्चिन्निवेशनायार्थे विनिवर्त्य कुतश्चन ॥१२१॥
बुद्धेः प्रयुज्यते शब्दस्तदर्थस्यावधारणात् ।
व्यर्थोन्यथा प्रयोगः स्यात् ;

---

[1] तरुरयमपीति पक्षेऽन्यस्यापि तरुत्वमनिषिद्धमिति व्यवहारो न नियतः। अयमेवेति पक्षेऽतरुव्यवच्छेदः स्यात्। तत्र चोक्तं प्रतिपादेन संकेते वृक्षावृक्षौ कथं ज्ञाताविति तदवस्थो दोषः।

[2] न दृष्टविपरीतस्य सुज्ञानात्। व्यवच्छेदे तु नैवमवगमात् एकत्र दृष्टस्य क्व(चि)दपि। एतत्तुल्यं यस्मादित्याह।

[3] अतद्धेतुभ्यस्तद्धेतून् विभज्य स्थापयति या बुद्धिः। [4] मिर्युक्ते

[5] एकव्यक्तौ गोशब्दसङ्केते सत्यपि संकेतविषयस्य व्यक्त्यन्तरेऽगमात् स एवायं गौरिति स्यात् प्रतीतिः। [6] सङ्केत्यते।

तं भेदं तस्या उक्तेरुच्चारिताया वाच्यतया प्रतियती धीर्विकल्पिका प्रकृति-
भ्रान्त्या एकमिव वस्त्वीक्षते। तस्मात् कुतश्चनाकार्यकारिणो[१]ऽर्थाद् विनिवर्त्यं
95b क्वचिदेकार्थक्रियाकारिण्यर्थे बुद्धे[२]र्निवेशनाय शब्दः प्रयुज्यते (।) तदर्थस्य
शब्दार्थस्यावधारणात्। घटेनोदकमानयेत्यादौ प्रतिपदमवधारणमिष्टं। व्यर्थोऽन्यथा
प्रयोगः स्यात्। यदि येन केनचिदानयनमिष्टमुदकमानयेत्युच्येत। यदि[२] शब्दानां
व्यवच्छेदो वाच्यस्तदा ज्ञेयादिपदानां सर्व्वस्य ज्ञेयत्वेन व्यवच्छेद्या[१]भावात्।
(१२१, १२२)

अर्थो न स्यादित्याह[३]

तज्ज्ञेयादिपदेष्वपि ॥१२२॥
व्यवहारोपनीतेषु व्यवच्छेद्योस्ति कश्चन।

यस्माद् व्यवच्छेदमन्तरेण न शब्दप्रयोगः तत् तस्माज्ज्ञेया[४]दिपदेष्वपि कुतश्चित् प्रकरणात् व्यवहारोपनीतेषु[५] विशेषविषयेषु कश्चन तदितरोस्ति कल्पितो वा।[६]

निवेशनं च यो यस्माद् भिद्यते तन्निवर्तनात् ॥१२३॥
तद्भेदे भिद्यमानानां समानाकारभासिनि।

यो यस्मादतत्कारिणो भिद्यते (।) तमतत्कारिणम्विनिवर्त्यं भिद्यमानानां तद्भेदेऽतत्कारिभेदे समानाकार[७]भासिनि निवेशनञ्च शब्दानां[८] ॥

स चायमन्यव्यावृत्त्या गम्यते तस्य वस्तुनः ॥१२४॥

---

[१] ज्ञेयादिशब्दे व्यतिरेक उक्तो दृष्टान्तः।

[२] अन्यापोहे शब्दार्थे परोऽव्यापित्वमाह। अज्ञेयाद् विज्ञेयस्य भेदेन विषयीकरणं वाच्यं ततोऽज्ञेयोपि ज्ञेयः स्यादविषयीकृताद् व्यवच्छेदाशक्तेः। एकाद्यसर्वज्ञेन व्यतिरिक्तसमुदायास्वीकृतेरनर्थकता स्यात्। यत्परः शब्द स शब्दार्थ इति विधायकस्य व्यवच्छेदोप्यर्थ इत्यर्थः।

[३] अन्यथा यदि शब्देन कश्चिदर्थो न व्यवच्छिद्यते व्यर्थः शब्दप्रयोगः स्यादुक्तयुक्त्या।

[४] ज्ञेयाः सर्व्वपदार्थाः सर्वज्ञज्ञानस्येत्यत्रापि यदज्ञेयत्वमाशङ्कितन्तद्व्यवच्छेद्यं।

[५] विधिप्रतिषेधप्रयोगस्थेषु।

[६] यदि विधिशब्दार्थोर्थादन्यनिषेधस्तर्हि नागोक्तम्विरुद्धमित्यत आह वृक्षस्यायं भेदो न स्याद् घटवत्।

[७] विकल्पेनैकत्वेनारोप्य सर्व्वत्र। [८] सङ्केतेपि विधिरुक्तोऽनेन।

स चायमन्यव्यवच्छेदः प्रोक्त आचार्येण अन्यव्यावृ[1]त्याऽन्यव्यावृत्तत्वेन गम्यते तस्य वस्तुनः (॥ १२४)

कश्चिद् भाग इति प्रोक्तो रूपं नास्यापि किञ्चन ।

कश्चिद् भागो धर्म इत्यर्थवाचकेन [2] शब्दोऽर्थान्तरनिवृत्तिविशिष्टानेव भावानाहेत्यादिना ग्रन्थेन[1]। न त्वन्यव्यावृत्तिर्नाम काचिदन्या। तद्विशिष्टञ्च वस्तु वाच्यमिति किन्त्वाक्षिप्तव्यावृत्तिको धर्म एव कश्चित् कल्पितभेदो बहिरध्यवसायविषयः शब्दवाच्यः। वस्तुतो रूपं नास्यापि किञ्चमास्ति।

तद्गतावेव शब्देभ्यो गम्यतेन्यनिवर्त्तनम् ॥१२५॥

शब्देभ्यस्तस्य धर्मस्य नीलादेर्गता[3]वेव[2] गम्यते अन्यस्य निवर्त्तनमसंकरप्रतीतिसामर्थ्यात्। (१२५)

न तत्र गम्यते कश्चित् केनचिद् भेदवान् परः ।
न चापि शब्दो द्वयकृदन्योन्याभाव इत्यसौ ॥१२६॥

न तत्र शाब्द्यां बुद्धौ कश्चिन्नीला[3]दिः केनचिद् व्यावृत्यादिना विशिष्टः परो गम्यते। न चापि[4] शब्दो द्वयस्य व्यावृत्तिवचनस्य तद्विशिष्टवचनस्य मुख्यतः कृत् कर्त्ताऽसंकीर्णधर्मं वदन् सामर्थ्याद् व्यावृत्तिञ्चाह। तदेवाह (।) अन्योन्याभाव इति (।) यस्मात् परस्पराभावरूपः सर्व्वो धर्मस्तस्मात् तद्वचने व्यावृत्तिरपि साम[5]र्थ्यादुक्ता। (१२६)

अरूपो रूपवत्त्वेन दर्शनं बुद्धिविप्लवः ।
तेनैवापरमार्थोसावन्यथा न हि वस्तुनः ॥१२७॥

यश्चायं भेदोसावरूपो रूपवत्वेन यत् तद्दर्शन[6]मस्य स बुद्धिविप्लवः।[6] तेनैव बुद्धिविप्लवेनापरमापरमार्थोऽसत्योसौ भेदः। अन्यथा परमार्थत्वे व्यावृत्तिर्व्वस्तुतो न वस्तु स्यात्। (१२७)

तच्चायुक्तं।

---

[1] प्रोक्तो निर्द्दिष्टो गम्यत इति सम्बन्धः।

[2] यदि भेदस्य नीरूपत्वं कथं तर्हि निवृत्तिविशिष्टं वाच्यमित्याह तद्गतेति।

[3] अन्यतो भेदस्यानुयायिनः शब्दवाच्यत्वे सामान्यं तदेव स्यादित्याह असाविति शब्दविशेषयोर्भेदः। [4] नन्वेकः शब्दो विधिप्रतिषेधकृत् कथमित्याह।

[5] एतावन्मात्रेण व्यावृत्तिविशिष्टत्वं न दण्डिवत्

[6] दृश्यविकल्पैक्येन वक्तृश्रोत्रोः।

व्यावृत्तिवस्तु भवति भेदोस्यास्मादितीरणात् ।

न हि वस्तुनो **व्यावृ[1]त्तिर्वस्तु** भवितुमर्हति । अस्मादेव वृक्षादस्य वृक्षस्य **भेद इतीरणाद्** विकल्पनात् भेदस्य वस्तुत्वे भिद्यमाना शिंशपैव वा भेदः स्याद् वस्त्वन्तरं[2] वा। न तावच्छिंशपा धवादेरवृक्षाद् भेदाभावप्रसङ्गात्। न हि शिंशपास्वभावलक्षणो भेदो धवादेरस्ति येन तेप्यवृक्षस्य भेदाः स्युः ॥

सर्व्वत्र एव हि भिद्यमानाभावास्तदात्मन इति चेत्। न तर्ह्येको भेदस्तत्कारिणामतत्कारिभ्यो यः शब्दवाच्यः। व्यक्तिस्वभावस्य तु भेदस्य संकेताविषयत्वादवाच्यतैव। अथ वस्त्वन्तरं भेदस्तदा तस्माद् भेदाख्या(ना)द् वस्त्वन्तराद् भिद्य[3]मानस्य शिंशपादेर्भेदो[4] वक्तव्यः अन्यथा वस्त्वन्तरत्वायोगात्। एवञ्चावृक्षव्यावृत्तेर्द्व्यावृत्तत्वात् शिंशपादिरवृक्षः कर्कादिवत्। भेदस्य च वृक्षाद् भिन्नत्वं भेदान्तरोपाधिकमेवेति द्रव्यान्तरवर्ण्णभेदः स्यात्। न ह्यन्योन्यस्य भेदः सम्बन्धाभावेनातिप्रसङ्गात्। सति सम्बन्धे कार्यकारणभाव एवासौ। ततः सर्व्वं कार्यं
66a स्वकारणस्य भेदः (व्यावृत्तिः) स्यात्।[5] तस्माद् योऽयं भे[6]दः शब्दव्यवहारविषयोऽनुयायी स कल्पितोऽपरमार्थः। स्वस्वभावव्यवस्थितास्तु भावाः पारमार्थिको भेदः ॥

ननु यदि वस्त्वेक[7]रूपं तदेकेन शब्देन लिङ्गेन वा वस्तुनि प्रतिपादिते[8] शब्दप्रमाणान्तरवृत्तिर्न स्यात् ॥

एकार्थश्लेषविच्छेद एको व्याप्रियते ध्वनिः ॥१२८॥
लिङ्गं वा तत्र विच्छिन्नं वाच्यं वस्तु न किञ्चन ।

एकस्य नित्यत्वादेरर्थस्य श्लेषः सम्बन्धस्तस्य विच्छेदे व्यावृत्ता[9]वेको ध्वनि-

---

[1] अभिन्ना वाऽवृक्षाद् वृक्षस्य भिन्ना वा उभयथापि दूषणमाह निवृत्तिररूपत्वेनावृद्धत्वात् सङ्केतावृत्तेश्च न शब्दविषयत्वमनुभवात्तु वृक्षोयं नावृक्ष इति निश्चय(ः।) तेनान्यनिवृत्तिः प्रतिषेधविकल्पेन कल्पितावृक्षादौ च वृत्तेः शब्दोन्यनिवृत्तमाक्षिपति। तेनान्यनिवृत्तिविशिष्टत्वमुक्तमाचार्येण।

[2] भेदशिंशपयोर्मध्येऽपरः।

[3] अततो व्यावृत्तिस्तेनैवं न चैवं तद्भेदाभिमतेपि मा भूत्।

[4] पूर्व्वयुक्त्या न व्यतिरिक्ता व्यावृत्तिर्नापि सामान्यं।

[5] असम्बन्धे स्वीक्रियमाणे तस्माद् यो येन धर्मेणेत्युक्तेपि प्रागधिकविधानायाह (।)अ(?आ)कारान्तरसमारोपोत्र (?) श्लेषः (।) स च प्रतिपत्तिभेदेनानेकः।

[6] बुद्धिप्रतिभासिनि धर्मिणि बाह्यभिन्नतयाध्यस्ते शब्दस्य(?मा)त्रेण वृत्तेरिति तत्राभिप्रायः।

लिङ्गं वा व्याप्रियते[1]। तत्र ध्वनौ लिङ्गे वा विच्छिन्नं सर्वतो व्यावृत्तं न किञ्चन वाच्यमस्ति एका व्यावृत्तिः शब्देन लिङ्गेन वा प्रतिपाद्यते न वस्त्वित्यर्थः।

यस्याभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले गतिः ॥१२९॥
भवेन्नानाफलः शब्द एकाधारो भवत्यतः।

यस्य वस्तुनोऽभिधानतो वस्तुसामर्थ्यादखिले कृतकानित्यादिवस्तुरूपे गतिर्भवेत्। येन शब्दप्रमाणान्तरवैयर्थ्यं स्यात्। अतः शब्दो भूयान्नानाफलोऽनेकधर्मप्रतीतिफल एकाधार एकधर्मिनिष्टो भवति।

साध्यसाधनभावादिमाख्याय सामानाधिकरण्यन्दर्शयितुमाह।[2]

विच्छेदं सूचयन्नेकमप्रतिक्षिप्य वर्त्तते ॥१३०॥
यदान्यत्; तेन स व्याप्त एकत्वेन च भासते।

विच्छेदमनीलादिव्यवच्छेदमेकं[2]कं नीलादिशब्दः सूचयन् यदाऽप्रतिक्षिप्यान्यदनुत्पलव्यवच्छेदादौ वर्त्तते (।) तद्वाचक[3]शब्दप्रयोगे सति तेन व्याप्तः शिष्ट एकत्वेन च भासते।

सामानाधिकरण्यं स्यात् तदा बुद्ध्यनुरोधतः ॥१३१॥

तदा सामानाधिकरण्यं स्यान्नीलोत्पलमित्युभयव्यावृत्तिविशिष्टैकवस्तुव्यवसायिकाया बुद्धेरनुरोधतः॥ (१३१)

किञ्च।

वस्तुधर्मस्य संस्पर्शो विच्छेदकरणे ध्वनेः।
स्यात् सत्यं सति तत्त्वे हि नैकवस्त्वभिधायिनि ॥१३२॥

ध्वनेर्विच्छेदकरणे व्यावृत्ति[4]प्रतिपादकत्वेऽवस्थिते वस्तुधर्मस्य नीलादेः संस्पर्शः प्रवृत्तिविषयत्वं[5] स्यात्। स विच्छेदो हि यस्मात् तत्र वस्तुनि सत्यं सन् तस्मात् सूचने तद्वती प्रवृत्तिर्युक्ता। एकं सामान्यं वस्तु तदभिधायिनि तु ध्वनौ न वस्तुसंस्पर्शः॥ (१३२)

हेतुमाह(।)

---

[1] स्वार्थाभिधाद्वाराऽरोपलक्षणेन शब्दप्रमान्तरसाफल्यमित्यर्थः।

[2] यदि वस्त्वेव शब्दादेर्विषयस्तदा सर्वाकारप्रतीतिप्रसंगोऽसमानाधिकरण्यादयश्चेत्यन्यापोहे विषयत्वमाह।

[3] अनुत्पलप्रयोगेऽनेन व्याप्तो नीलशब्दः। [4] स्वार्थाभिधानद्वारेण।

बुद्धावभासमानस्य दृश्यस्याभावनिश्चयात् ।
तेनान्यापोहविषयाः प्रोक्ताः सामान्यगोचराः ॥१३३॥
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव वस्तुन्येषामसंभवात् ।

बुद्धावभासमानस्य दृश्यस्य सम्मतस्य तस्य स्वभावानुपलब्धेर**भावनिश्चयात्** । न वस्तुनि सत्त्वमिति कथं तत्प्रतिपादिकायाः श्रुतेर्वस्तुनि वृत्तिः । **तेन**[1] व्यवच्छेदस्य वस्तुनि सत्त्वेन **सामान्य**[2]**गोचराश्शब्दाः**[3] **बुद्धयश्च** कल्पिका **अन्या**[3]**पोहविषया** आचार्येण प्रोक्ता (:)। अपोहः शब्दलिङ्गाभ्यां प्रतिपाद्यत इति ब्रुवता। न तु भूतसामान्यविषया। वस्तुन्येषां नीलत्वादीनामनुपलब्धिबाधितत्वेना**सम्भवात्** ।

एकत्वाद् वस्तुरूपस्य भिन्नरूपा मतिः कुतः ॥१३४॥
अन्वयव्यतिरेकौ वा नैकस्यैकार्थगोचरौ ।

यदि वाच्यं **तदेक**[4]**त्वाद् वस्तुरूपस्य** । तस्मिन् **भिन्नरूपा**[5] अनित्यकृतकत्वाद्या **मतिः कुतः** ।[6] एकत्वाद् विषयस्यैकरूपवद् बुद्धिर्युक्ता विशेषश्च सर्वतो व्यावृत्त इति तदात्मभूतं सामान्यम[3]पि तथा स्यात्। ततश्चैकस्य सामान्यस्यान्वयव्यतिरेकानुवृत्त्यननुवृत्ती **एकार्थगोचरौ** व्यक्त्यन्तरविषयौ **न** सम्भवतः। तथा हि सामान्यं व्यक्त्यन्तरानुयायि न व्यक्तिरिति वदता व्यक्त्यभिन्नात्मनः सामान्यस्यान्वयव्यतिरेकौ विरुद्धावभ्युगतौ स्याताम्। तच्चायुक्तं ।

अभेदव्यवहाराश्च भेदे स्युरनिबन्धनाः ॥१३५॥

अथवा[7] व्यक्त्यात्मनो व्यक्तिरूपवद् **भेदे** च सामान्यस्याभेद[8]**व्यवहारा अनिबन्धनाः स्यु**रेकस्यानुयायिनोऽभा[8]वात् ।

अस्मन्मते तु (।)

सर्वत्र भावाद् व्यावृत्तेर्नैते दोषाः प्रसङ्गिनः ।

---

[1] यतो वस्तुनि शब्दार्थे दोषः।

[2] विकल्पिका इत्यर्थः।

[3] अन्योऽपोह्यतेऽनेनेति विकल्पाकारोपोहः।

[4] तच्छब्दवाच्यं सामान्यं स्वलक्षणाद् भिन्नमभिन्नं वाऽतः प्राह। वैशेषिकसाङ्ख्यादेः। [5] स्वसामान्याकारा।

[6] अवाच्यं यदि शब्दवाच्यं।

[7] भेदपक्षे दोषमाह॥

[8] सामान्याधिकरण्यादयः।

सर्व्वत्र व्यक्तिषु भावात् व्यावृत्तेः सजातीयाद्[1] विजातीयाच्चैते बोधा भिन्नाभास[2]बुद्धिविषत्वाभावान्वय[3]व्यतिरेकादि[4]विरुद्धधर्माध्यासा अप्रतक्षिणो[5] भवन्ति। शब्दविकल्पानां भिन्नभिन्नव्यावृत्तिविषयत्वात् विजातीयव्यावृत्त्याश्रयेणा-न्वयबुद्धिविषयत्वात्। सजातीयव्यावृत्त्याश्रयेण व्यतिरेकबुद्धिविषयत्वाच्चेति॥

कस्मात् पुनरन्यव्यावृत्तौ शब्दसङ्केतो न स्वलक्षण इत्याह। 66b

एककार्येषु भावेषु तत्कार्यपरिचोदने ॥१३६॥
गौरवाशक्तिवैफल्याद् भेदाख्यायाः समा श्रुतिः।
कृता वृद्धैरतत्कार्यव्यावृत्तिविनिबन्धना ॥१३७॥

एक[6] कार्येष्वेकत्वाध्यवसायविषयकार्यकारिषु भावेषु तत्कार्यपरि[7]चोदननिमित्तं प्रतिव्यक्ति भेदाख्याया भिन्नस्य शब्दस्य योजनेन संकेतक्रियाया व्यक्त्यानन्त्याद् गौरवादशक्ते[8]र्वैफल्याच्च। समा एका श्रुतिरतत्कार्येभ्यो या व्यावृत्तिस्तन्नि-बन्धना तदाश्रया वृद्धैः[9] कृता संकेतिता। (१३६, १३७)

न भावे सर्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः।
यद् रूपं शाबलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तत् ॥१३८॥

न भावे स्वलक्षणे कस्मादित्याह। सर्व्वभावानां स्वस्वभावव्यवस्थितेः[10] कारणतः। यद्रूपं शाबलेयस्य बाहुलेयस्य नास्ति तद् रूपं। (१३८)

अतत्कार्यपरावृत्तिर्द्वयोरपि च विद्यते।

अतत्कार्येभ्यः परावृत्तिश्च द्वयोः शाबलेयबाहुलेययोरपि विद्यते।[11] ततस्तत्रैव संकेतो न स्वलक्षणे।

स्वलक्षणान्येव तर्ह्यभिन्नस्य[12] शब्दस्य वाच्यानि स्युरित्याह।

---

[1] सजातिभावो विजातिव्यावृत्तिरिति सम्बन्धः।

[2] अनित्यकृतत्वादि। [3] व्यक्तिरूपत्वे। [4] अभेदव्यवहाराः। [5] यथैको गौरगोभिन्नस्तथान्योपीति नासामान्यतावोधः। [6] विजातीयव्यावृत्तं भावं सर्व्वत्र बुद्धया स्वाकाराभेदेनाध्यस्तमेकं शब्दाभिधेयमुक्त्वाधुनाऽभिन्नाकारन्विनाप्येककार्येषु च भावेषु कः शब्दो नियोज्यत इत्याह। [7] एककार्याणां चोदनार्थं त्रिकालस्थानां। [8] स्वलक्षणस्याबाध्यत्वात् [9] व्यवहारज्ञैः।

[10] असांकर्यात्। [11] सवार्थाभेदः शब्दाभेदस्य कारणमेष्टव्यं।

[12] एकस्य सर्व्वसजातीये

अर्थाभेदेन च विना शब्दाभेदो न युज्यते ॥१३९॥

अर्थस्याभेदेन च **विना शब्दस्याभेदो न** युज्यतेऽतिप्रसङ्गात्। (१३९)

एवन्तर्ह्येककार्यतैव भिन्नशब्दवाच्या स्यादित्याह।

तस्मात् तत्कार्यतापोह्यऽतत्कार्यादेव भिन्नता।

यस्मादर्थाभेदाच्छब्दाभेदः कार्यञ्च प्रतिव्यक्ति भिन्नमिति तत्कार्यताप्येककार्योच्यते[1]। साप्यतत्कार्याद् भिन्न[1]तैव[2] स चापोहः।

अतत्कार्यव्यावृत्तौ संकेतक्रियां दर्शयितुं दृष्टान्तमाह।

चक्षुरादावनेकत्र रूपविज्ञानके क्वचित् ॥१४०॥

अविशेषेण तत्कार्यचोदनासंभवे सति।

सकृत् सर्व्वप्रतीत्यर्थं कश्चित् साङ्केतिकीं श्रुतिम् ॥१४१॥

कुर्वीतैतेपि तद्रूपसामान्याद् व्यतिरेकिणः।

यथा चक्षुरादावनेकत्र क्वचिद् रूपविज्ञानफले विषयभूते**ऽविशेषेण** सामान्येन[3] तस्य चक्षुरादिकार्यस्य कारणवाचकैकशब्दद्वारेण **चोदनायाः** परेभ्यः प्रकाशनायाश्चक्षुरालोकादिष्वेकसामान्यभावेपि **संभवे सति कश्चित्** सन्धेयव्यवहाररुचिः **सकृत् सर्व्वस्य** चक्षुरादेः **प्रतीत्यर्थं**[3] **सांकेतिकीं श्रुतिं कुर्यात्** (।) कुतो रूपं[4] विज्ञानमिति **फले**[5]विनापि **तद्रूपाद्** रूपविज्ञानजनकात् **सामान्याच्चक्षुरादिव्यतिरेकिणः।**

एकवृत्तेरनेकोपि यद्येकश्रुतिमान् भवेत् ॥१४२॥

वृत्तिराधेयता व्यक्तिरिति तस्मिन्न युज्यते।

नित्यस्यानुपकार्यत्वात् नाधारः;

अथैकस्य सामान्यस्य **वृत्तेरनेकोपि**[5] विषयो **यद्येकश्रुतिमान् भवेत्** तदा को दोषः।[6] ननु केयम्वृत्तिरिष्टा (।) किमाधेयता उत व्यक्तिरभिव्यक्तिः। इत्येतद् द्वयमपि तस्मिन् सामान्ये न **युज्यते**। कथमित्याह। **नित्यस्यानाधेयाति-**

---

[1] न तु तत्कार्यता नाम सामान्यमस्ति।

[2] असाधारणकारणचोदने तु चक्षुरादीनां नैकाश्रुतिः।

[3] व्यवहारलाघवार्थं। अविशेषेण सामग्रीप्रश्ने।

[4] परो रूपविज्ञानहेतुः सरो वेति।

[5] एककार्यत्वेनैकः शब्दो बहुषु सामान्येन वेत्यविशेषं मन्यते परः।

[6] उपलभ्यत्वेऽनुपलब्धिरनुपलभ्यत्वे च बहुष्वेकशब्दः तुल्यज्ञानञ्च नेत्युक्तं।

शयस्या[1] विशिष्टरूपस्य केनचिदनुपकार्य्यत्वात् नाधारः कश्चित्[2] न ह्यनुपकारक आधारोऽतिप्रसङ्गात् ।[2]

ननु बदरस्यानुपकारकमपि कुण्डमाधार इत्याह।

प्रविसर्प्पतः ॥१४३॥

शक्तिस्तद्देशजननं कुण्डादेर्ब्बदरादिषु ।
न संभवति साप्यत्र तद्भावेप्यवस्थितेः ॥१४४॥

बदरादिषु गुरुतया प्रविसर्प्पतो विसर्प्पणात्। प्रतिक्षणमसमान[3]देशोत्पत्तेः कुण्डादेः सहकारिणः तद्देशजननं[4] बदरोपादानदेशजननं शक्तिः कारणत्वमाधारता(।) सापि शक्तिलक्षणाधारतात्र सामान्ये न संभवति जन्यत्वाभावात्। सामा[5]न्यस्य स्थितिं कुर्व्वन् विशेष आधारः स्यादित्याह। तस्य विशेषस्याभावेऽप्यवस्थितेः (।१४३,१४४)

न स्थितिः साप्ययुक्तैव भेदाभेदविवेचने ।

न स्थितिर्व्विशेषात् सामान्यस्य स्वरूपातिरिक्ताया स्थितेर्निष्क्रियत्वेनाभावात् स्वरूपस्थितिः। तच्च प्रत्येकं व्यक्त्यपायेप्यस्तीति नासौ ततः। अस्तु वा स्थितिः साप्ययुक्तैव भेदाभेदविवेचने क्रियमाणे। तथा ह्याश्रयहेतुका स्थितिः सामान्याभिन्नाऽभिन्ना वा स्यात्। भिन्ना चेत् तस्याः कारणत्वा[6]दाश्रयः स्यात्। न तु सामान्यस्य स्थितिरसम्बन्धात्। सामान्यस्यापि चेद् भेदे सति कोऽनयोः सम्बन्धः। न कार्यकारणभावः स्थितेराश्रयादुत्पत्तेः। सामान्यादुत्पत्तौ वा न व्यक्तिराधारः स्यात्(।) स्थितिहेतुत्वाभावात्। सामान्यञ्च[1] नित्यत्वादकार्यमेव। न चान्यः[2] सम्बन्धोस्ति निराकरणात्।

एवं गमनप्रतिबन्धादिष्वपि वाच्यं। तदेवं न तावदाधेयता वृत्तिः।

व्यक्तिरपि न यु[3]क्ता(।)

---

[1] इह गोत्वमिति समवायश्चेत्र स समवेतस्य क्वचित् स्यात् तच्च तदायत्तत्वे तदुत्पत्त्यान्यस्य।

[2] पूर्व्वत्रानैकान्तमाह परः।

[3] कुण्डात् तुल्यदेशे।

[4] कुण्डबदरक्षणाद् विशिष्टदेशजत्वेनैकसामग्र्यधीनत्वमुक्तं।

[5] अभेदपक्षे स्थितिक्रिया सामान्यक्रियैव सा चायुक्ता।

[6] व्यक्तिसामान्ययो(:) स्थितेरन्यः।

विज्ञानोत्पत्तियोग्यस्वायात्मन्यन्यानुरोधि यत् ॥१४५॥
तद् व्यङ्ग्यं योग्यतायाश्च कारणं कारकं मतम् ।
प्रागेवास्य च योग्यत्वे तदपेक्षा न युज्यते ॥१४६॥

672 यत् स्वरूपेण स्थितमेव (सामान्यं) स्वविषयविज्ञानोत्पत्तियोग्यस्वायात्मन्यन्यानुरोधि परापेक्षं तद् व्यङ्ग्यमुच्यते। यच्च योग्यतायाः स्वरूपभूतायाः कारकं[1] तत् कारणं मतं। व्यतिरिक्तयोग्यताकरणे तु न स्यात् सामान्य[2]स्योपलब्धिः। उपलम्भायोग्यस्वभावत्वात्। योग्यतासम्बन्धेप्यनुपलभ्यस्वभावानपायात् तदवस्थोऽनुपलम्भः। अथ व्यञ्जकाभिमतैर्विशेषैर्न योग्यता क्रियते[1] तदा सा प्रागेवास्तीति स्यात्। तथा च प्रागेवास्य योग्यत्वे तदपेक्षा व्यञ्जकापेक्षा न युज्यते (।१४५, १४६)

सामान्यस्याविकार्यस्य तत्सामान्यवतः कुतः।

तत् तस्मात् सामान्यवतो विशेषस्य सकाशात् सामान्यस्याविकार्यस्य व्यक्तिरपि न सम्भवति।

अथ न सामान्यस्य संस्काराद् व्यक्तिर्व्यञ्जिका किन्त्विन्द्रियस्याञ्जनवदित्याह।

अञ्जनादेरिव व्यक्तेः संस्कारोऽक्षस्य न भवेत् ॥१४७॥
तत्प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात् तद्भावाभावकालयोः।

अञ्जनादेरिवेन्द्रियस्य न संस्कारो व्यक्तेः सकाशात्। त[3]त्प्रतिपत्तेस्तस्या व्यक्ते[4]र्भावाभावकालयोरभिन्नत्वात्। न हि यथे[3]न्द्रियस्याञ्जनसंस्कारभावाभावयोरर्थप्रतिपत्तेः स्पष्टास्पष्टलक्षणो विशेषः तथा व्यक्तिभावाभावकालयोः सामान्यप्रतीतेः सर्व्वदा तुल्याकारत्वात् तस्याः॥

किञ्च।

व्यञ्जकस्य च जातीनां जातिमत्ता यदोच्यते ॥१४८॥
प्राप्तो गोत्वादिना तद्वान् प्रदीपादिप्रकाशकः।

---

[1] टीपादि। पूर्वमयोग्यस्य योग्यत्वेनोत्पादनात्।

[2] व्यञ्जकात् कारकस्य विशेषो जननमात्रं न ज्ञानजननयोग्यता धूमेनाजनकेनापि न व्यभिचारोऽत्र वह्निर्जनको धूमजस्याज्ञानस्यान्यथाग्निस्वलक्षणाकारत्वं स्यात्।

[3] ज्ञानस्य व्यवस्यसत्वेप्यभेदात् स्पष्टत्वेन। [4] व्यञ्जिकायाः।

व्यञ्जकस्य[1] विशेषस्य जातीनां जातिमत्त्वं यदीष्यते (।) तदा गोत्वादिना सामान्येन प्रदीपादि[2]स्तस्य प्रकाशकः तद्वान् सामान्यवान् प्राप्तः[3] व्यञ्जकलक्षणत्वात् तद्वतः। तस्मान्न वृत्तिरभिव्यक्तिर[4]पि तत्कथमेकवृत्तेरनेकोप्येकशब्दवान् स्यात् ॥

किञ्च (।)[4]

> व्यक्तेरन्याथवानन्या येषां जातिस्तु विद्यते ॥१४९॥
> तेषां व्यक्तिष्वपूर्वासु कथं सामान्यबुद्धयः ।

व्यक्तेरन्याऽथवाऽनन्या अव्यतिरिक्ता येषां वैशेषिकसांख्यादीनां जातिर्विद्यते[5] एवेति मतं (।) तेषां मते व्यक्तिष्वपूर्व्वासु कथं सामान्यबुद्धयः स्युः।

तथा हि (।)

> एकत्र तस्सतोन्यत्र दर्शनासम्भवात् सतः ॥१५०॥
> अनन्यत्वेऽन्वयाभावादन्यत्वेप्यनपाश्रयात् ।

अनन्यत्वे एकत्र व्यक्तौ तदात्मनः सतः सामान्यस्यान्यत्र व्यक्त्यन्तरेऽन्वयाभावात् दर्शनासम्भवात्। कथं सामान्यबुद्धिः। अन्यत्वेपि जातेरनपाश्रयादुक्तयुक्त्या[6]ऽश्रयत्वाभावात् न व्यक्तिष्वपूर्व्वासु तन्निबन्धना धीः स्यात्।

अपि च[7] सामान्यं स्वाश्रयगतं वा[8] कल्प्यते सर्व्वगतं वा आकाशादिवत्। तत्र प्रथमपक्षं दूषयितुमाह (।)

> १ न याति न च तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् ॥१५१॥
> जहाति पूर्व्वं नाधारमहो व्यसनसन्ततिः ।

---

[1] व्यञ्जकत्वेपि व्यक्तेर्जातिमत्त्वमयुक्तमतिप्रसङ्गादित्याह।

[2] आदिनेन्द्रियमनस्कारादि। [3] शाबलेयादिवत्।

[4] यद्वा सर्व्वगतत्वेपि व्यक्तिः सत्तानुरोधतः। व्यक्तिशून्येऽदर्शनं व्यञ्जकाभावात् अत एव। [5] वस्तुसतीत्यर्थः। [6] आधाराधेयत्वनिषेधात्।

[7] "केनचिच्चात्मनैकत्वं नानात्वञ्चास्य केनचिदि"ति (श्लोकवा० ५६०) भिन्नाभिन्नपक्षोप्ययुक्त इत्याह। यद्वस्तुत्वे सत्यतद्रूपं तस्य ततोन्यत्वमेव। यथा सुखाद् दुःखस्य। वस्तुत्वे सत्याशक्तिरूपञ्चेष्यते सामान्यमित्येतद्रूपत्वेनान्यत्वे व्यवहारस्य साध्यत्वात् स्वभावहेतुः॥ तच्चेत् सामान्यस्य रूपमनन्यत्वेव तद् भवति। असत्वेऽन्यत्वात्। अनन्यत्वेन्वयाभावस्यैव दोषः।

[8] "पिण्डेष्वेव च सामान्यं नान्तरा गृह्यते यत" इति (कुमारिल) भट्टः (श्लोकवार्तिके ५५१)।

एकव्यक्तिस्थितं सामान्यं व्यक्त्यन्तरमुत्पद्यमानं निष्क्रियत्वान्न याति।[1] न तत्र व्यक्त्युत्पत्तिदेशे प्रागासीत्। व्यक्तिमात्रनिष्ठत्वात्। अस्ति च पश्चादुत्पत्तेः सामान्यं[2] सामान्य[3]शून्याया व्यक्तेः स्थित्यनुपगमा[5]न्न चांशवत् (।) न हि सामान्यं सावयवं येन क्वचिदेकेनावयवेन समवेतं सद् अवयवान्तरैरुत्पद्यमानव्यक्तिभिः सम्बध्यते। न च पूर्व्वोत्पन्नमाधारं जहाति[4] (।) उत्पित्सुव्यक्त्यन्तरेण सम्बन्धार्थमन्यत्र स्थितस्यापरसम्बन्धस्तद्देशागमनं किल न युज्यत इत्यहो व्यसनसन्ततिः स्वाश्रयगतसामान्यवादिनां।

किञ्च (।)

१ अन्यत्र वर्त्तमानस्य ततोन्यस्थानजन्मनि ॥१५२॥
स्वस्थानादचलतोन्यत्र वृत्तिरयुक्तिमत्।

अन्यत्र पूर्व्वस्थितायां व्यक्तौ **वर्त्तमानस्य** सामान्यस्य **स्व**स्मात्[6] **स्थाना**दाश्रयाद**चलतः ततः** पूर्व्वव्यक्तेर**न्यत्र** स्थाने **जन्म** यस्य तत्र द्रव्ये **वृत्तिरयुक्तिमत्**। न हि व्यक्त्यन्तरस्थितस्य व्यक्त्यन्तरमनागच्छतस्तेन सहानुत्पद्यमानस्य च तत्सम्बन्धो युक्तः।

तथा[1] (।)

२ यत्रासौ वर्त्तते भावस्तेन संबध्यतेपि न ॥१५३॥
तद्देशिनञ्च व्याप्नोति किमप्येतन्महाद्भुतम्।

यत्र देशेऽसौ[2] शावलेयादि**र्भावो वर्त्तते** तेन देशेन सामान्यं न सम्बध्यते स्वव्यक्तिनिष्ठत्वात् तस्य। **तद्देशिनं** सामान्यसम्बन्धरहितो देशो यस्य तं विशेषञ्च
67b **व्याप्नो**तीति **किमपि महाद्भुतमेतत्** दुर्बुद्धिविलसितेषु॥

---

[1] न प्रतिबिम्बवदवस्तुत्वात्
"विरुद्धपरिमाणेषु वज्रादर्शतलादिषु।
पर्वतादिस्वभावानां भावानां नास्ति सम्भवो" यतः।

[2] यैः प्रकारैर्व्यक्त्यन्तरे सम्भवस्तेनेष्यन्ते सामान्यञ्चात्रेति व्याघातः (।) व्यक्तिसमवेतभानमनुत्पादेपीति किमुत्पादेनेति चेन्न। प्रतिभासोऽलीकः सामान्याभावेपीति न तन्मात्रात् सत्त्यत्वमिति नेष्टसिद्धिः।

[3] न व्यक्तिसहोत्पन्नं नित्यत्वात्। न व्यक्त्युत्पाद एव तदुत्पादाभेदात्।

[4] अनंशम्वा

[5] पूर्व्वव्यक्तिदेशादविचलदपि ततोन्यदेशद्रव्यं व्याप्नोतीत्यत्राह।

[6] पश्चाद्भावी।

व्यक्त्यैवैकत्र व्यक्ताऽथ सर्वगा जातिरिष्यते ॥१५४॥
सर्वत्र दृश्येताभेदात् सापि न व्यक्त्यपेक्षिणी ।

अथ[1] **सर्व्वगा** जातिरिष्यते तदैकत्रैव देशे **व्यक्त्या व्यक्ता** सा जातिः **सर्व्वत्र**[2] देशे **दृश्येताभेदात्**। एकव्यक्तिव्यक्तं रूपं सर्व्वत्र विद्यमानमभिन्नमित्युपलब्धिप्रसङ्गः। व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावश्चायुक्त इत्युक्तं[3] (।) भवतु वा तथापि न सा जातिर्व्यक्त्यपेक्षिणी।

तथा हि।

व्यञ्जकस्याप्रतीतौ न व्यङ्ग्यं सम्यक् प्रतीयते ॥१५५॥
विपर्ययः पुनः कस्मादिष्टः सामान्यतद्वतोः।

व्यञ्जकस्य[4] प्रदीपादेर**प्रतीतौ न व्यङ्ग्यं** घटादिः संप्रतीयत इति[1] तावत् स्थितं। **सामान्यतद्वतोः पुनः कस्माद् विपर्यय इष्टः**। यदि व्यक्तिः सामान्यस्य व्यञ्जिका तदा व्यक्तेर्ग्रहे सामान्यं न गृह्येत। इह तु सामान्यस्य व्यङ्ग्यस्य प्राग् ग्रहणं (।) ततस्तद्विशिष्टत्वेन व्यक्तिर्गृह्यत इति किमिष्यते। व्यञ्जकाग्रहे व्यङ्ग्याग्रहणात्।

किञ्च (।)

पाचकादिष्वभिन्नेन विनाप्यर्थेन वाचकः ॥१५६॥

यदि सामान्यमेवाभिन्नाभिधानहेतुर्न व्यक्तयः तदा **पाचकादिष्वभिन्नेनार्थेन** पाचकत्वादि[5]सामान्येन **विनैव**[3] त्वन्मतेपि पाचकादिशब्दः कथं **वाचकः**।

प्रत्ययश्चानुयायी। कर्म पचनादि[6] तद्धेतुरिति चेत्[7]। आह।

भेदान्न हेतुः कर्मास्य न जातिः कर्मसंश्रयात्।

---

[1] स्वाश्रयेन्द्रियसंयोगात् घटत्वात्तच्छून्येन दृश्यते जातिरिति समाधातुरपि।

[2] व्यक्तिशून्येपि नो चेत् स्वभावनानात्वाप्रसङ्गः।

[3] वृत्तिराधेयतेत्यादिना।

[4] नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति सामान्यग्रहद्वारा व्यक्तिग्रह इष्टः (।) स च न्यायविपरीतः।

[5] पाचकादिरन्यत्रापीत्यनुवृत्तप्रत्ययः।

[6] अध्ययनादि।

[7] व्यक्तिभ्य एव प्रत्ययोस्तु किं कर्मादिना।

भेदान्न हेतुः कर्मादि । कर्मापि प्रतिव्यक्त्येकस्यामपि पौर्व्वापर्येण भिन्न[1]मेव तत्कथं व्यक्तिवदेकाभिधानहेतुः । कर्मसामान्यं[2] हेतुश्चेदाह। अस्य कर्मणो जातिर्नाभिन्नाऽभिधानहेतुः। तस्याः कर्मसंश्रयात्। कर्मणि[3] समवेतत्वात् तत्रैवा-भिधानहेतुता स्यान्न[3] द्रव्ये[4] ।

अथ कर्मसामान्यं कर्मणि सम्बद्धं तच्च द्रव्य इति परम्परया तत्सम्बद्धं तन्नि-मित्तः शब्दो द्रव्ये वर्त्तत इत्याह।

श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात् कर्मणो न निमित्तता ॥१५७॥
असंबंधान्न सामान्यं नायुक्तं शब्दकारणात् ।
अतिप्रसंगात् ;

श्रुत्यन्तरस्य पाचकादिशब्दादन्यस्य पाक[5] इत्यादिशब्दस्य **निमितत्वात् कर्मणो** द्रव्ये पाचकशब्दवृत्तौ नास्ति निमित्तता परंपरयापि। तथाऽनित्यत्वात् स्थित्य-भावाच्च[6] कर्मणस्तस्मि[7]न्निवृत्ते पाचकादिप्रतिपत्ति[8]र्न स्यात्। अपचत्यपि[4] तद्व्यपदेशो दृश्यते । नित्यत्वात् कर्मसामान्यं पाचकव्यपदेशे हेतुश्चेदाह (।) असम्बन्धात्[9]। द्रव्येण कर्मसामान्यस्य न सम्बन्धः साक्षात् तत्रासमवायात्। नापि परंपरया कर्मणा तत्समवेतस्य नष्टत्वात्[10] समवायिना सामान्येन सम्बन्धा-भावात्। न[11] सामान्यं **शब्दस्य** पाचकादेः **कारणान्नायुक्तं** किंत्वयुक्तमेवाति-प्रसङ्गात्। कर्म[8]त्वस्य सम्बन्धव्यतिरेकेण व्यपदेशहेतुत्वे सर्व्वत्र तथात्वप्र[12]सङ्गः (१५७) ॥

अपचत्यपि पुरुषेऽतीतानागतं कर्म तद्व्यपदेशनिमित्तमिति चेत्। आह (।)

---

[1] भिन्नमभिन्नप्रत्ययहेतुर्न भवतीत्येकं सामान्यमिष्टं तद् यदि भिन्नमपि कर्माभिन्नं प्रत्ययं जनयेत् व्यक्तिभिः कोपराधः कृतः ।

[2] कर्मणः पाकक्रियासमवेतं । [3] द्रव्यादर्थान्तरभूते ।

[4] पाचकशब्दादिना द्रव्यस्यैव परिच्छेदः ।

[5] पाकः पाक इति हि ततः कर्मजातेः स्यान्न पाचक इति ।

[6] पचत एव कर्मास्ति न सर्वदा कर्म । [7] कर्मणि

[8] कर्मनिमित्तत्वे सति पाचक इति नोच्येत उच्यते च तन्न वस्तुभूतक्रिया-निमित्तको व्यपदेशः।

[9] नष्टे कर्मणि सामान्यं न कर्मणि न कर्त्तरीति सम्बद्धसम्बन्धोपि नेत्य-सम्बन्धान्न शब्दज्ञानहेतुः । [10] कर्मणः ।

[11] असम्बद्धमपि हेतुरित्याह। [12] गोत्वमप्यश्वज्ञानहेतुः स्यात्।

कर्मापि नासज्ज्ञानाभिधानयोः ॥१५८॥
अनैमित्तिकतापत्तेः ;

न कर्मासदपि ज्ञानाभिधानयोर्हेतुरनैमित्तिकताया[1] आपत्तेः। हेतुं विना भवतोऽहेतुकत्वप्रसङ्गात् (।) अतीतानागतञ्च कर्माविद्यमानत्वादसदेव।

पाकादिनिर्वर्त्तिका शक्तिः पाचकादिव्यपदेश[2]हे[3]तुरिति चेत्। आह (।)

न च शक्तिरनन्वयात्।

शक्तिर्हि द्रव्यादभिन्ना भिन्ना वा प्रतिपन्ना। अभिन्ना चेत् तदा द्रव्यवदनन्वयात्र चान्वयिनोऽन्वयिशब्दहेतुता[3]। अथ भिन्ना तदा[4]ऽनुपकारकयोः सम्बन्धानुपपत्ते-र्द्रव्येणोपक्रियमाणा शक्तिस्तत्सम्बन्धिनीति वक्तव्यं (।) अत्रापि द्रव्यं शक्त्यन्तरेण स्वयमेवासमर्थस्वभावतया शक्तिमुपकरोतीति वाच्यं। आद्येऽनवस्था द्वितीये तु कार्यमेव किन्न करोतीत्यलं शक्तिस्वी[7]कारेण[5] ॥ 68a

सामान्यं पाचकत्वादि यदि प्रागेव तद्भवेत् ॥१५९॥
व्यक्तं सत्तादिवन्नो चेन्न पश्चादविशेषतः।
क्रियोपकारापेक्षस्य व्यञ्जकत्वेऽविकारिणः ॥१६०॥
अतिशये वा द्रव्यस्य क्षणिकत्वात् क्रिया कुतः।

अभिज्ञाभिधाने निमित्तं सामान्यमेव[6] पाचकत्वादि यदीष्यते तदा पाकादि-क्रियातः प्रागेव तत् पाचकत्वादि सामान्यं द्रव्योत्पत्तावेव व्यक्तं भवेत्[7] (।) नो चेत् प्रागव्यक्तं न पश्चादपि व्यक्तं स्याद[8]विशेषतो विशेषाभावात् (।) नित्यैकरूपस्य सामान्यस्य क्रियायाः कर्मणः पाकादि न उपकारस्तदपेक्षस्य द्रव्यस्य पाचकत्वादिसामान्यव्यञ्जकत्वे चेष्यमाणेऽविकारिणः स्थिरस्य[9] द्र[1]व्यस्यापेक्षा नास्ति। अतिशये वा प्रागवस्थातः स्वीक्रियमाणे क्षणिकत्वं स्यात्। क्षणिकत्वा-

---

[1] अहेतुकौ ज्ञानशब्दौ स्याताम्।

[2] पाचकस्या। [3] अन्वयित्वात् शब्दज्ञानादेरपि।

[4] शक्तेरेवोपयोगाद् द्रव्यानुपयोगासङ्गः।

[5] द्रव्यञ्च नान्वेतीत्यन्वयी शब्दो न स्यात्।

[6] पाचकादिद्रव्येषु।

[7] यदैव वस्तु तदैव गोत्वादिसत्तादियोगात् यथा सत्ता द्रव्यत्वादि यावद्द्रव्य-भावि।

[8] सामान्याश्रयद्रव्यस्य। [9] अक्षणिकत्वात्र सहकार्यपेक्षा।

दुत्पत्त्यनन्तरविनाशित्वात् क्रिया कर्म कुतः सम्भवति। उत्पत्त्यनन्तरं स्थितौ हि कर्म कुर्यात्। सा च क्षणिकस्य नास्तीति न तेनोपकारोपि।

तुल्ये भेदे यया जातिः प्रत्यासत्त्या प्रसर्पति ॥१६१॥

क्वचिन्नान्यत्र सैवास्तु शब्दज्ञाननिबन्धनम्।

वस्तुभूतसामान्यवादिनोपि व्यक्तीनां तुल्ये भेदे परस्परमेकार्थकरणादिकया यया प्रत्यासत्त्या क्वचिद् व्यक्तौ शावलेयबाहुलेययोर्जातिः[2] प्रसर्पति[1]। नान्यत्र कर्कादौ[3]। सैव प्रत्यासत्तिरभिन्नस्य शब्दज्ञानस्य निबन्धनमस्तु किं प्रमाणान्तरबाधितजातिस्वीकारेण॥

ख. सांख्यमतनिरासः

सांख्याः[4] प्राहुः।

न निवृत्तिं विहायास्ति यदि भावान्वयोपरः ॥१६२॥

एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदतः।

यदि निवृत्तिं विजातीय[5]व्यवच्छेदं विहाय भावानां सत्वरजस्तमःसाम्यावस्थास्वभावप्रकृत्यात्मनाऽद्वय एकरूपोऽन्वयोऽपरो नास्ति(।)तदेकस्य कार्यमङ्कुरोऽन्यस्य क्षित्यादेर्न स्यात्। बीजक्षित्यादीनामत्यन्तभेदतः। अङ्कुरकारकं यद् रूपं बीजस्य तच्चेत् क्षित्यादेर्नास्ति न स्यादसौ तत्कारकः। अस्तित्वे चैकरूपान्वयः (।)

सिद्धान्तवाद्याह।

यथेकात्मतयानेकः कार्यस्यैकस्य कारकः ॥१६३॥

आत्मैकत्रापि चास्तीति व्यर्थाः स्युः सहकारिणः।

यथैकात्मतयाऽनेको बीजश(?स)लिलादिः कार्यस्याङ्कुरस्यैकस्य कारकस्तदाङ्कुरकारक आत्माऽनुयायी। एकत्रापि बीजेऽन्यत्र वास्तीति व्यर्था: सहकारिणः स्युः एकत्र विद्यमानेनैव तेनात्मना कार्योत्पत्तेः।

---

[1] व्याप्य वर्त्तते विना सामान्यं। [2] गोत्वविशेषादौ।

[3] तस्मादुपायवृत्तेरेवैकत्वाव्यवसायाद्भावेष्वन्वय इति स्थितम्।

[4] यद् बीजस्याङ्कुरजनकं रूपं न तत्पृथिव्यादावस्ति यदस्ति बुद्ध्यारोपितव्यावृत्तत्वं न तज्जनकं निःस्वभावत्वात्। सांख्यस्तु यज्जनकं रूपं बीजे तच्चेदन्यस्यापि स्यात् यतेन स्वभावेन ततोऽभिन्न इत्यन्वयमाह। भेदेपि केचित् नियता इत्यत्र व्यभिचारः।

नापैत्यभिन्नं तद् रूपं विशेषाः खल्वपायिनः ॥१६४॥
एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भवः ।

सह[१]कारिणामभावेपि बीजसत्वेऽभिन्नं तत् प्रधानं[२] **कर्तृरूपं नापैति**[३] नित्यत्वात्[४] व्यक्ति[५]सत्वाच्च। **विशे**[६]**षाः खलु** नूनमपायिनो न प्रधानं।[७] **एकस्य** सहकारिणो विशेषस्यापायेपि **फलस्याभावात्** । **विशेषेभ्यस्तस्य** कार्यस्य **उद्भवो** निश्चीयते न प्रधानात् (।) विशेषस्यान्वय[८]व्यतिरेकानुविधानात्। सामान्यस्य[९] विपर्ययात्।

स पारमार्थिको भावो य एवार्थक्रियाक्षमः ॥१६५॥
स च नान्वेति योन्वेति न तस्मात् कार्यसम्भवः ।

स एव पारमार्थिको भावो योर्थक्रियाक्षमः ।[५] **स च** विशेषोर्थक्रियाक्षमो **नान्वेति** परस्परं भेदात् (।) **योऽन्वेति** प्रधानाख्यो भावो **न तस्मात् कार्यस्य सम्भवः** ।

यद्येकरूपा[१०]ननुगमस्तदा विशेषेष्वपि केचिज्जनयन्ति नापर इति कुतोयं[११] विभाग इत्याह।

तेनात्मनापि भेदे हि हेतुः कश्चिन्न चापरः ॥१६६॥
स्वभावोयमभेदे तु स्यातां नाशोद्भवौ सकृत् ।

येनैक[१२]रूपान्वये सहकारिवैकल्यप्रसङ्गस्**तेन** कारणे**नात्मना** स्वरूपेण बीजजल-शिलानलादीनां **भेदेपि कश्चित्** क्षितिश(?स)लिलबीजादिरङ्कुरस्य **हेतुर्न चापरः** शिलानलादिः। **हि** यस्मात् **स्वभावोयम**ङ्कुरजननशक्तः। तदितरश्च प्रमाणदृष्टो बीजादीनां शिलादीनाञ्च नात्र पर्यनुयोगावतारः। कुत उत्पन्न इति चेत्। स्वस्वहेतोः। सोपि कस्मात् तज्जनक इति चेत्। स्वहेतोः (।) तत्रापि

---

[१] एतदेव द्रढयन्नाह। [२] सामान्यं। [३] अस्य न विशेषो विशेषेऽभेवहानेः।
[४] एकस्य अप्यन्ते। [५] त्रैगुण्यस्य सर्व्वात्मना सर्व्वत्र सर्वदा सत्वात्।
[६] व्यक्तिभेदाः। [७] अत एकव्यक्तिसत्त्वेपि कार्यं स्यान्न चास्त्यतः।
[८] पाथपृथिव्यादेरङ्कुरेण। [९] एकविशेषस्थितावप्यविकलस्य।
[१०] प्रधानस्य।
[११] सर्व्वं सामान्यं निरस्य पृथिव्यादेर्जनकत्वे न कोप्यजनक इत्याशयः।
[१२] "एकस्य कार्यमन्यस्य न स्यादत्यन्तभेदत" (३।१६५) इत्यत्राह। "ज्वरादिशमन" (३।७३) इत्याद्युक्तेप्यधिकार्थं।

प्रश्ने तदेवोत्तरं। अनादिश्च हेतुफलपरंपरैकरूपानुगमाद्(।) विशेषाणामभेदे[1] तु
68b स्वीक्रियमाणे सकृदेकस्य नाशोद्भवौ[2] स्यातां (।) विशेषान्तरयोर्यथासंभवं नाशे जन्मनि च तदपरस्य विशेषस्य तदभिन्नरूपतया नाशोद्भवौ स्यातां[3] (।)

भेदोपि तेन नैवं चेद् य एकस्मिन् विनश्यति ॥१६७॥
तिष्ठत्यात्मा न तस्यातो न स्यात् सामान्यभेदधीः ।

अथ परस्परं विशेषाणामेकान्तेन नाभेदः (।) किन्तर्हि **भेदो** विशेषरूपतया। **तेन** भेदेन**ैवं** सकृन्नाशोद्भवप्रसङ्गो **न चेत्**। यद्येक**स्मिन्** विशेषे **विनश्यति** (।) **तिष्ठत्यात्मा**नुयायी प्रधानाख्यस्तदा स **तस्य** विशेषस्यात्मा न भवति (।) न हि यस्मिन् विनश्यति यो **न** नष्टः स तस्य[1] स्वभावो विरुद्धधर्माध्यासलक्षणत्वादभेदस्य। **अतः** परस्परं सर्व्वथा भेदा**न्न स्यात् सामान्यभेदधीः**[4]। अन्वयि सामान्यमनन्वयी भेद उच्यते (।) यदा च सामान्यं भेदाद् भिन्नं तदाऽनुगामिव्यक्तिस्वरूपं न सामान्यं (।) न च तदात्मको भेदः। अतस्तद्बुद्धिरपि न भवेत्।

नन्वन्यनिवृत्तावपि समानमेतत्। भावे नश्यति अन्यनिवृत्तिर्नश्यति न वा। यदि नश्यति न स्याद् व्यक्त्यन्तरे तद्बुद्धिः (।)[2] अथ न नश्यति तदाऽत्यन्तभेदात सामान्यभेदबुद्धिर्न स्यादित्याह।

निवृत्तेर्निःस्वभावत्वात् न स्थानास्थानकल्पना ॥१६८॥
उपप्लवश्च सामान्यधियस्तेनाप्यदूषणा ।

निवृत्ते[5]**र्निःस्वभावत्वात् न स्थानास्थान**योः स्थितिनिवृत्त्योः **कल्पना** युक्ता। कल्पिता ह्यन्यनिवृत्तिः निःस्वभावा सा किं भावाद् भिन्नाऽभिन्ना वेति न युक्ता कल्पना। न हि शशविषाणं भिन्नमभिन्नम्वेति युक्तं कल्पयितुं[6]। उपप्लवो

---

[1] भिन्नानां कश्चिद्धेतुर्नान्यः स्वभावादित्यत्र न किञ्चिद् बाधकं भवतु बाधेत्याह।

[2] उपलक्षणमेतत् सूत्रे सर्व्वत्र सर्व्वोत्पादिरपि ज्ञेयः।

[3] व्यपदेशोपि सर्व्वं हि वस्तु रूपेण भिद्यते
न परस्परं। तन्मतं सामान्यं सर्व्वत्र स्थितं विशेषा नश्यन्ति।

[4] परस्परसम्बद्धा

[5] विजातिव्यावृत्तबाह्यं स्वाकाराभेदेनाध्यस्तं शब्दविकल्पविषयमपोहं मुक्त्वाऽन्यनिवृत्तिमात्रं प्राह (दिग्)नागाभिमते वा।

[6] विकल्पबुद्ध्यारोपितसामान्येपि विशेषे नश्यतीत्यादिनेत्याह यः सामान्याकारोऽनेकपदार्थाभिन्नः स भ्रान्तो बहिर्वास्ति।

मिथ्यात्वञ्च सामान्यधियो विषयाभावात् (।) तेन[1] नाप्यदूषणा ॥

यत्तस्य जनकं रूपं ततोन्यो जनकः कथम् ॥१६९॥
भिन्ना विशेषा जनकाः ;

[2]ननूक्तं यदि भावाः[3] सर्व्वथा भिन्नास्तदा यत्तस्य बीजस्य जनकं रूपं न तदन्यस्य क्षित्यादेरिति ततोन्यो जनकः कथमिति। अत्रोत्तरमप्यु[1]क्तमभिन्नरूपा-न्वयव्यतिरेकानुविधानाभावाद् भिन्ना[3] विशेषा एव जनकास्तदन्वयव्यतिरेकानु-विधानात् कार्यस्य सर्व्व एव ते तत्कार्यस्योत्पादकतयोत्पन्नास्तदुत्पादयन्ति।

अप्यभेदोपि तेषु चेत्।
तेन तेऽजनकाः प्रोक्ताः ;

तेषु विशेषेष्वन्वयिना रूपेणाभेदोप्यस्ति तेनैव ते जनका इति चेत्[4] (।) तेनान्वयिरूपेण ते विशेषा अजनकाः प्रोक्ताः[5] एकत्रापि विशेषे तदभावात् सहकारि-वैफल्यप्रसक्तेः। तदन्वयव्यतिरेकानर्थविधानाद् विशेषस्य विपर्ययाच्चेति[6]।

किञ्च (।)

प्रतिभासोपि भेदकः ॥१७०॥
अनन्यभाक् स एवार्थस्तस्य व्यावृत्तयोपरे।

प्रतिभासोप्यनन्यभाग्[7] **भेदको** विशेषाणामसंकीर्णरूपव्यवस्थापनात्। अपि शब्दादुत्पत्तिस्थितिविनाशादयश्च समानाः। ततश्च विशेष एवार्थः पारमार्थिकः। ये त्वपरे सामान्यादयो[5] धर्मास्ते तस्य शेषस्य विजातीयाद् व्यावृत्तयः कल्पिता अनर्थक्रियाकारिणः।

---

[1] न प्लवत्वेन हेतुना नास्या युक्तदूषणं सामान्यबुद्धौ।

[2] तुल्यदोषत्वमपनीय प्रकारान्तरेण प्रक्रान्तदोषापनया(या)ह।

[3] "एकापाये फलाभावाद् विशेषेभ्यस्तदुद्भव" (३।१६५) इति प्रसाधनं प्रागुक्तं स्मारयति।

[4] नात्र विरोधोस्ति।

[5] सामान्यान्वयव्यतिरेकाननुविधानादिति नापैत्यभिन्नमित्यादिना।

[6] "स्यातां नाशोद्भवौ सकृदि"त्यादिना (३।१६७) भेदं प्रसाध्य प्रतिभास-भेदेनापि भेदमाह।

[7] प्रतिव्यक्तिभिन्नः।

तद् कार्यं कारणञ्चोक्तं तत्स्वलक्षणमिष्यते ॥१७१॥
तत्त्यागाप्तिफलाः सर्वाः पुरुषाणां प्रवृत्तयः ।

अर्थक्रियाकारि तु[1] यद् रूपं तत्कार्यं कारणञ्चोक्तं तत्स्वलक्षणमिष्यते (।) तस्य त्यागाप्तिस्तत्फलाः पुरुषाणामर्थानर्थप्राप्तिपरिहारैषिणां प्रवृत्तयः सर्व्वाः ।

किञ्च[2] (।)

यथाऽभेदाविशेषेपि न सर्वं सर्व्वसाधनम् ॥१७२॥
तथाऽभेदाविशेषेपि न सर्व्वं सर्व्वसाधनम् ।

सांख्यस्यापि मते यथाऽभेदस्य प्रधानात्मतया सर्व्वभावेष्वविशेषेपि न सर्व्वं व्यक्तं सर्व्वस्य कार्यस्य साधनं हेतुः । तथा भेदाविशेषेपि[3] न सर्व्वं क्षितिबीजानलशिलादिकं सर्व्वस्य तापाङ्कुरादेः साधनं ।

भेदे हि कारकं किञ्चिद् वस्तुधर्मतया भवेत् ॥१७३॥

विशेषान्तराद् भेदे हि सति वस्तुधर्मतया[4] वस्तुस्वभावत्वात् किञ्चिद् वस्तु कारकं भवेत् । न सर्व्वमिति युक्तं स्वहेतुबलायातत्वाद् भिन्नशक्तिकत्वस्य ।(१७३)

अभेदे तु विरुध्येते तस्यैकस्य क्रियाक्रिये ।

अभेदे तु सर्व्वभावानां विरुध्येते तस्यै[5]कस्याङ्कुरादेः क्रियाक्रिये बीजरूपतया प्रधानमङ्कुरकारकमकारकञ्च दहनरूपतया । विप्रतिषिद्धञ्चैतत् कथमेकस्य युक्तं ॥

भेदोप्यस्त्यक्रियातश्चेत् न कुर्युः सहकारिणः ॥१७४॥

व्यक्तीनां मिथो व्यक्तिरूपतया भेदोप्यस्ति । व्यक्त्यन्तरसाध्यस्य कार्यस्याक्रियातश्चेत् । तदा भेदात् सहकारिणः कार्यं न कुर्युः । एकस्य यः कारकः स्वभावस्तस्यान्यत्राभावात् ।(१७४)

पर्यायेणाथ कर्त्तृत्वं स किं तस्यैव वस्तुनः ।

---

[1] विशेषरूपं ।

[2] एवं मीमांसकादिमतेन प्रातिभासिकं सामान्यं निरस्यानुमानिकं पूर्व्वोक्तं प्रस्तावात् ।

[3] बौद्धस्य । [4] अभेदे तु तस्य सर्व्वत्राभिन्नत्वात् क्रियाक्रिये विरुद्धे ।

[5] प्रधानस्य बीजदहनाद्यात्मकस्य ।

अथ[1] कारकैकस्वभावानुगमात् सहकारिणां **पर्यायेण कर्त्तृत्वं**। स पर्याय-स्तस्यान्वयिन एकस्य [2] **वस्तुनः किं** (कस्मात्) युक्तः। न ह्येकं वस्तु कार्य कुर्व्वत पर्यायेण न करोतीति युक्तं व्यपदेष्टुं तेनैव क्रियमाणत्वात्। सहकारिणां बहूनां पर्यायेण क्रिया सम्भाव्यते। तेषु चैकस्य कारकं रूपमन्यत्र नास्तीति न ते कुर्युः। सर्व्वेषाञ्च स्वहेतुबलायात एककार्यकारकः स्वभावोऽस्माभिरिव सां ख्ये नेष्यते॥

किञ्च[3]।

अत्यन्तभेदाभेदौ तु स्यातां तद्वति वस्तुनि ॥१७५॥

तद्वति सामान्यविशेषवति **वस्तुनि** स्वीक्रियमाणेऽ**त्यन्तमे**कान्तेन सामान्य-विशेषयो**र्भेदाभेदौ स्यातां**। सामान्यस्वरूपत्वाद् भेदस्य सामान्यमेव[2] भवेन्न भेदो भेदात्मत्वात् सामान्यस्य भेद एव भवेत् सामान्यं।[4] (१७५)

अथ तयोः कथञ्चन[5] भेदोप्यस्तीति चेदाह (।)

अन्योन्यं वा तयोर्भेदः सदृशासदृशात्मनोः।

तयोः सामान्यविशेषयोः **सदृशासदृशात्मनोः**[6] साधारणासाधारणस्वरूपयो-रन्योन्यं **भेद** एव **वा** भवेत्। न कथञ्चिदेकत्वं।

एतदेव स्फुटयितुं पूर्व्वपक्षयति (।)

तयोरपि भवेद् भेदो यदि येनात्मना तयोः ॥१७६॥
भेदः सामान्यमित्येतद् यदि भेदस्तदात्मना।
भेद एव;

---

[1]यवबीजञ्चे (त्) शाल्यङ्कुरकारणं पर्यायेण यदा तच्छालिबीजत्वेन परिणमेत्। प्रधानशक्त्यधिष्ठितभेदपरिणामे प्रधानशक्तेर्भेदत्वेन परिणामे वा सर्व्वत्र सर्व्वोपयोगात्।

[2]शालिबीजस्य यवबीजत्वेन परिणामो न युक्त इत्यर्थः भेदाधिष्ठानत्वात् पर्यायस्य।

[3]परिणामं निरस्याभिन्नं भिन्नं भिन्नाभिन्नं सर्व्वासु चोत्तरोत्तरावस्थास्वनु-यायित्वादूर्ध्ववृत्तिर्वा समं सर्व्वासु व्यक्तिष्वनुयायित्वात् तिर्यग्वृत्ति वा सामान्यं सांख्यमीमांसकनैयायिकादेर्दूषयितुमाह किञ्चेति।

[4] निरस्तमभिन्नं।

[5] स्वभावाभेदेपि लक्षणभेदात् अवस्थायाः।

[6] अनुगतव्यावृत्तयोरश्लेषात्।

न सर्व्वात्मनाऽभेद[1]स्तयोः सामान्यविशेषयोरपि कथञ्चिद् **भेदो**[2] **भवेद् यदि** (।) अन्यथा सामान्यविशेषभावानुपपत्तिः। अत्राह। **येनात्मना** स्वरूपेण साधारणेन चासाधारणेन च **तयोः** सामान्यविशेषयोर्भेदः **सामान्यं** विशेष **इत्येतद्** व्यवस्थाप्यते। तेनात्मना साधारणासाधारणेन **यदि भेदस्तदा** भेद एव **तयोः** स्यात् भिन्नलक्षणत्वात्।

तथा च स्यान्निःसामान्यविशेषता ॥१७७॥
भेदसामान्ययोर्यद्वद् घटादीनां परस्परम्।

तथा च निःसामान्यविशेषता सामान्यविशेषरूपताऽभावः सामान्यवि[2]-शेषयो[2]रभिमतयोः **स्यात्**। **यद्वद् घटादीनां** विशेषाणां **परस्परं** न सामान्य-विशेषता।[3] विशेषः स्व(लक्षण)रूपमनुगामि सामान्यं तदेवानुगामि विशेष उच्यते (।) यदि तु तयोर्भेद एव न सामान्यविशेषभावः स्यात्।[4]

यमात्मानं पुरस्कृत्य पुरुषोयं प्रवर्तते ॥१७८॥
तत्साध्यफलवाञ्छावान् भेदाभेदौ तदाश्रयौ।
चिन्त्यते स्वात्मना भेदः;

अपि चायं व्यवहारी **पुरुषो यमर्थस्यात्मानं** स्वभावं **पुरस्कृत्य** प्रवृत्तिविषय-त्वेनाग्रहं कृत्वा **तत्साध्यफलवाञ्छावान्** अर्थसाध्यफलसमीहायु[5]क्तः सन् [6]**प्रवर्त्तते** (।) **तदाश्रयौ** तदर्थविषयौ **भेदाभेदौ** शास्त्रकारैश्चिन्त्येते। न त्वर्थक्रिया-नुपयुक्तसामान्यविषयौ (।) तेषाञ्चार्थक्रियाकारिणां पुरुषप्रवृत्तिविषयाणामर्थानां **स्वात्मना** स्वरूपेण भेदः।[6]

कथं तर्ह्येकबुद्धिशब्दविषयतेत्याह।

व्यावृत्त्या च समानता ॥१७९॥
अस्त्येव वस्तु नान्वेति प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः।

---

[1] सामान्यं विशेष इति भेदस्थापनात्।

[2] भेदो निःसामान्यः सामान्यं निर्विशेषः।

[3] अजन्यजनकत्वेन सम्बन्धाभावात्।

[4] दिगम्बरस्योर्ध्वतासामान्यं सांख्यस्य तिर्यक् एकदोषेण (देशिनं) निरस्य तिर्यक्सामान्यं पुनराह।

[5] अर्थार्थिनः सामान्यस्य भेदाभेदचिन्तया न कि(ञ्चि)दनर्थत्वात्।

[6] आत्यन्तिकोस्त्येव।

विजातीयाद् व्यावृत्या च सा समानताऽस्त्येव। स्वस्वभावनियतन्तु स्वलक्षणं **वस्तु नान्वेति** सर्व्वत्र **प्रवृत्त्यादिप्रसङ्गतः**। अग्निरपि[6] श (=स) लिल[1]स्वभाव एवेति श (=स) लिलार्थी तत्रापि प्रवर्त्तेत। तस्मात् स्थितमेतत् (।) न किञ्चित् किमप्यन्वेतीति[2]।

ग. जैनमतनिरासः

एतेनैव यदाह्रीकाः किमप्ययुक्तमाकुलम् ॥१८०॥
प्रलपन्ति प्रतिक्षिप्तं तदप्येकान्तसम्भवात् ।

एतेन सांख्य मतनिराकरणेनै**वाह्रीका** दिगम्बरा[3] **यत्** "स्यादुष्ट्रो दधि वस्तुत्वात्। न वा स्यादुष्ट्रो[4] विशेषरूपतये" ति। **किमप्ययुक्त**तया हेयोपादेयविषयापरिनिष्टाना**दाकुलं प्रलपन्ति तदपि प्रतिक्षिप्तमेकान्तस्य** भेदस्य **सम्भवात्** ।

आकुलत्वमेवाख्यातुमाह।[7]

सर्वस्योभयरूपत्वे तद्विशेषनिराकृतेः ॥१८१॥
चोदितो "दधि खादे" ति किमुष्ट्रं नाभिधावति ।

सर्व्वस्य वस्तुन **उभयरूपत्वे**[5] स्वपररूपत्वे सति **तद्विशेषस्य** दध्येव दधिनोष्ट्र उष्ट्र एवोष्ट्रो न दधीत्यस्य भेदस्य **निराकृतेः**। **दधि खादेति चोदितो** नियोज्यः **किमुष्ट्रं** प्रति **नाभिधावति** । 69b

अथास्त्यतिशयः कश्चिद् येन भेदेन वर्त्तते ॥१८२॥
स एव विशेषोऽन्यत्र नास्तीत्यनुभयं परम् ।

अथास्ति दध्नः सकाशाद् उष्ट्रस्यातिशयो विशेषः **कश्चिद् येन** विशेषेण चोदितेन **भेदेन** प्रतिनियमेन दधिशब्दाद् दध्न्येव उष्ट्रशब्दादुष्ट्र एव **प्रवर्त्तते** (।) एवन्तर्हि **स**[1] विशेष एवान्यत्रासम्भवी उष्ट्रो विशेषो दधिलक्षणो**ऽन्यत्र** वस्तुनि **नास्तीति** सर्व्वं वस्त्व**नुभयं**[6] न स्वपररूपं किन्तु **परमे**व परस्मात्।

---

[1] अथ स्वलक्षणमन्वेष्यतीति किं कल्पितव्यावृत्त्यापीत्यपि न परस्परं भेदात्। यदि घटः पटे स्यादुदकार्थी पटेऽपि प्रवर्त्तेत न चास्तीति न प्रवृत्त्यादिना तुल्योत्पत्तिनिरोधादि। [2]सामान्यविशेषयोर्वस्तुत एकत्वात् कृतकानित्यत्वानि वा व्यभिचारो व्यावृत्तस्वलक्षणस्यैव सामान्यत्वात् बौद्धे।

[3] सर्वः सर्वस्वभावो न च सर्वस्वभावः।

[4] दध्यवस्थायां। [5] दध्यादेरुष्ट्रादिषु तादात्म्यानुगमात्।

[6] स्वरूपभेदवल्लक्षणभेदश्चेत् न च द्रव्यत्वं द्रव्यादिव्यतिरिक्तं भावि।

किञ्च (।)

सर्व्वात्मत्वे च सर्व्वेषां भिन्नौ स्यातां न धीध्वनी ॥१८३॥
भेदसंहारवादस्य तदभेदादसम्भवः ।

सर्व्वेषां भावानां **सर्व्वात्मत्वे च भिन्नौ धीध्वनी** न स्यातामेकविषयत्वात्। **तयोर्धीध्वन्योरभेदात् भेदसंहारवादस्यासम्भवः** स्यात्। उष्ट्राद् भिन्नं दधीति भेदव्यवहारो दध्येवोष्ट्र इति च तदात्मतोपसंहारव्यवहारश्च[2] बुद्धिशब्दयोरभेदान्न स्यात्। न हि बुद्धिशब्दयोर्भेदव्यवहारो युक्तः। तन्निबन्धनत्वात् तस्य। तदभावेपि भावे चातिप्रसङ्गात्। भेदप्रतीत्योर्भावात् तादात्म्योपसंहारश्च कथं तदधीनत्वात् तस्य।

३. शब्दचिन्ता

द्रव्याभावादभावस्य शब्दा रूपाभिधायिनः ॥१८४॥
नाशङ्क्या एव सिद्धास्तेऽतोऽन्यवच्छेदवाचकाः ।

उक्तं तावद् भावादिशब्दानां व्यवच्छेदविषयत्वं। येप्यभावादिशब्दा **अभावस्य** स्वरूपाभावात् तेपि **रूपाभिधायिनो** वस्तुवाचका **नाशङ्क्या एव**। सम्भवद् वस्तु वाच्यं[3] स्यान्न वेति चिन्त्येतापि।[1] यत्र तु वस्त्वेव नास्ति तत्र का चिन्ता। **अतस्ते**ऽभावादिशब्दा **व्यवच्छेदस्य** भावव्यावृत्ते**र्वाचकाः सिद्धाः**। तस्मात् स्थितमेतत् स्वभावहेतोर्व्वस्तुतः साध्यात्मकत्वेपि न प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुः। साध्यसाधनधर्मिध्वनिविकल्पानां भिन्न[2]व्यवच्छेदविषय[2]त्वात्। न च साध्यादीनां कल्पितत्वं भेदस्य कल्पनात्। शब्दत्वेन निश्चितो धर्म्मी सत्त्वेन च हेतुः (।) क्षणिकत्वेन निश्चितः साध्यः। इत्यकल्पिता एव धर्म्यादय इत्युक्तं।

स चायं स्वभावो हेतुः॥

उपाधिभेदापेक्षो वा स्वभावः केवलोऽथवा ॥१८५॥
उच्यते साध्यसिध्यर्थं नाशे कार्यत्वसत्त्ववत् ।

---

[1] यथाऽविषयशब्दाभावाग्राहकत्वादपोहविषयाः सिद्धा इति दृष्टान्तेन परः साध्यस्तथाभावविषया अप्यपोहविषयाभावस्वरूपाग्राहकत्वात् (।) केवलमध्यवसायात्तु तद्विषयत्वं।

[2] कारणैर्न कृत इति द्वितीयाविक्षणस्थायीति शब्दे भिन्नभिन्नारोपव्यवच्छेदकत्वेन। [3] वस्तुविषयत्वे स्यात् प्रतिज्ञार्थैकदेशता।

क्वचिदुपाधिभेदो विशेषणविशेषो भिन्नो[1]ऽभिन्नो[2] वा तदपेक्षः। केवलो विशेषणरहितः शुद्धोथवा साध्यसिध्यर्थमुच्यते[3] नाशे कार्यत्वस्वभाववत्। नाशे साध्ये कार्यत्वं भिन्नविशेषणापेक्षः स्वभावः तज्जन्मन्यपेक्षितप[4]रव्यापारस्य कार्यत्वात्। एवं प्रत्ययभेदभेदित्वादयो द्रष्टव्याः। उत्पत्तिमत्त्वं पुनरभिन्नविशेषणमुत्पत्त्या स्वभावभूतया कल्पितभेदया विशेषणात्। सत्त्वन्तु केवलं नाश एव साध्ये स्वभावो विशेषणानुपादानात्।

सत्तास्वभावो हेतुश्चेत् सा सत्ता साध्यते कथम् ॥१८६॥
भेदेनानन्वयात् सोयं व्याहतो हेतुसाध्ययोः।

ननु स[3]त्तास्वभावो हेतुश्चेदभिमतः सामान्यरूपो विशेषस्यानन्वयात्। तदा सा सत्ता प्रधाना[5]ख्या सर्व्वव्यक्तिव्यापिनी कथं साध्यतेऽन्ये[6] तत्सत्त्वादिहेतोः। अथ भेदानां परस्परमत्यन्तं भेदेनानन्वयान्न साध्यते तदा सोयं भेदानामनन्वयो हि हे[7]तुसाध्ययोर्व्याहतः।

अर्थानन्वयिनः साध्यता न युक्ता तथा साधनतापि। तत् कथं सत्त्वं साधनं
(1) तस्मात् सत्ता सामान्यं साध्यञ्च [8] साधनञ्चानन्वयात् स्यात् [9]।

अत्राह।

भावोपादानमात्रे तु साध्ये सामान्यधर्मिणि ॥१८७॥
न कश्चिदर्थः सिद्धः स्यादनिषिद्धश्च तादृशम्।

भावः सत्ता सा उपादानं विशेषणं यस्य स भावोपादानः। स एव केवलस्तन्मात्रं तस्मिन्[7] साध्ये सामान्यधर्मिणि सामान्यधर्मवति न कश्चिदर्थः प्रधान-

---

[1] यद्यपि कृतके सत्त्वमस्ति तथापि हेतुकृतोयं कृतक एतन्मात्रमिविवक्षितं न सामर्थ्यं।

[2] स्थानकारणादिप्रत्ययभेदित्वपुरुषप्रयत्नजत्वं स्वभावभूतधर्मभेदेनोत्पत्तिमत्त्वं।

[3] अनित्ये कृतकमुपाधिभेदापेक्षं सत्त्वमनपेक्षं। [4] सत्त्वे

[5] सांख्यस्यास्ति प्रधानमिति साध्यं।

[6] अथ सत्तायाः सामान्ये साध्ये सिद्धसाध्यताऽतो विशेषः साध्यः तत्रान्वयात् साध्यशून्यो दृष्टान्तोतो न सत्ता।

[7] सत्त्वहेतावसाध्यशून्यो दृष्टान्तविशेषाणां दृष्टो हेतौ साध्यं च।

[8] असिद्धत्वात्। [9] इति सांख्योक्तौ बौद्धो दोषमाह।

सिद्धिलक्षणः सांख्यस्य[1] सिद्धः स्यात् (।) सत्वमात्रविशेषणस्य धर्मिणः साधनात्। अभिविद्धञ्च तादृशं साध्यं भेदानां सत्वस्येष्टत्वात्[2] ॥

उपात्तभेदे साध्येस्मिन् भवेद्धेतुरनन्वयः ॥१८८॥
सत्तायां तेन साध्यायां विशेषः साधितो भवेत्।

अथैकसुखाद्यात्मकमित्यप्रधानविशेष(ण)विशेषितं सत्त्वं साध्यं। तदोपात्तभेदे साध्येऽस्मिन्[3] सत्त्वे भवेद्धेतुरनन्वयोऽन्वयरहितः प्रधानस्य क्वचिदन्वयासिद्धेः (।) सामान्यमेव[4] पुनः किन्न साध्यते। सामान्ये साध्ये सिद्धसाधनदोषात्। सत्तायां साध्यायामिष्टायां तेन वादिना विशेष एवाभिमतः साधितो भवेत्।

अत्र चानन्वयदोष उक्तः।

अस्माकन्तु[5] (।)

अपरामृष्टतद्भेदे वस्तुमात्रे तु साधने ॥१८९॥
तन्मात्रव्यापिनः साध्यस्यान्वयो न विहन्यते।

अपरामृष्टोऽनध्यवसितः तस्य वस्तुनो[6] भेदो यस्मिन् तस्मिन् वस्तुमात्रे तु साधने तन्मात्रव्यापिनः साध्यस्यानित्यत्वस्यान्वयो न विहन्यतेऽतः साधनत्वं सत्त्वस्य युक्तं।

ननु धूमादग्नि[7]साधनेपि समानमेतत्। तथा हि यदि धूमादग्निसत्तामात्रं साध्यते तदा सिद्धसाध्यता। अथ पर्वतेऽस्तीति साध्यते तदाऽन्वयासिद्धिः। नैतदस्ति। [8]न हि पक्षायोगव्यवच्छेदस्तमग्निं विशेषी[9]करोति। अनग्निव्यावृत्तस्य साधनात्। सत्तासाधने तु तद्(सत्त्व)विशेष एव प्रधानाख्यः साध्यः।

किञ्च (।)

१ नासिद्धे भावधर्मोस्ति व्यभिचार्युभयाश्रयः ॥१९०॥
धर्मो विरुद्धोऽभावस्य सा सत्ता साध्यते कथम्।

---

[1] त्रैगुण्याविर्यतो नित्यः [2] सिद्धसाध्यतोक्ता

[3] निरन्वयविनाशाभावान्नित्ये त्रिगुणत्वात् सुखदुःखमोहात्मके कर्तृत्वादियुक्ते धूमाग्न्योरन्वयोगव्यवच्छेदेन व्याप्तिः प्रवेशनिष्ठताऽसिद्धा साध्येति न दोषः।

[4] दोषमाह। [5] सत्तायाः।

[6] यत्र धूमस्तत्राग्निरित्यग्निमात्रेण व्याप्तोग्निनान्तरीयो धूमः सिद्धो यत्रैव दृश्यते तत्रैवाग्निबुद्धिं जनयति तत्र च साध्यनिर्देशेन न किञ्चित्।

[7] पक्षोग्नेर्न विशेषणं।

सत्तायां साधनमचेतनत्वादीष्टं सद्भावधर्मोऽभावधर्म उभय[1] धर्मो वा भवेत्। तत्र साधनात् प्रागसिद्धे भावे भावधर्मो नास्तीत्यसिद्धासौ। उभयाश्रयो भावाभावधर्मश्च व्यभिचार्यनैकान्तिकः। न ह्युभयधर्म एका[1]न्तेनैकसत्तां गमयति। अमूर्तत्वमिव वस्तुतां[2]। अभावस्य तु धर्मो विरुद्धोऽसत्यसाधनात्[3]। ततस्त्रिविधदोषदुष्टत्वात् साधनस्य[4] सा सत्ता कथं साध्यते।

साधनपक्षे तु सत्ता धर्मिणि सिद्धत्वान्नासिद्धा[4]। अनित्यताव्याप्तिप्राप्तेः[5]विरोधव्यभिचारौ चापास्तौ। तस्माद्।

सिद्धः स्वभावो गमकोऽतो गम्यस्तस्य व्यापकः ॥१९१॥
सिद्धः स्वभावनियतः स्वनिवृत्तौ निवर्तकः।

व्याप्यस्वभावः साध्यात्मतया सिद्धो (निश्चितो) गमकः। तस्य व्याप्यस्य व्यापकः स्वभावः सिद्धो गम्यः। व्यापकस्य तत्र भाव एव। व्याप्यस्य च तत्रैव भाव इत्युभयधर्मरूपाया व्याप्तेः सिद्धत्वात्।

अतश्चायं [6] व्यापकः स्वनिवृत्तौ तस्य व्याप्यस्य निवर्तकः। अनेन साधर्म्यवैधर्म्यप्रयोगावु[6]द्दिष्टौ।

(१) निर्हेतुकविनाशः

उदाहरणमाह।

अनित्यत्वे यथा कार्यमकार्यं वाऽविनाशिनि ॥१९२॥
अहेतुत्वाद् विनाशस्य स्वभावादनुबन्धिता।

अनित्यत्वे साध्ये कार्यं[7] हेतुर्यथा यत् कृतकं तदनित्यं तथा घटः कृतकश्च शब्द इति साधर्म्यप्रयोगः। अकार्यमकार्यस्वभावो वाऽविनाशिनि नाशाभाव इति। अनित्यत्वनिवृत्तौ कृतकत्वनिवृत्तिर्यथाकाशे कृतकश्च शब्द इति वैधर्म्यप्रयोगः। कथं पुनर्गम्यते सत्त्वमात्रानुबन्धिनी नश्वरतेत्याह (।) अहेतुत्वात्[8] अ[8]हेतुकृतत्वाद्

---

[1] यो भावस्य धर्मः स्वभावः स कथं न भावस्य।

[2] प्रसङ्गस्याश्रितत्वादत्र मूर्तनिवृत्तिमात्रं भावे विज्ञानेपि निरूपाख्येपीति विपक्षादव्यावृत्तेरगमकं।

[3] हेतुसिद्धिं स्वीकृत्यानेकान्तविरुद्धतोक्तिरिहासिद्धावभावात्।

[4] यत् किञ्चित् साधनमुपादीयते तस्य।

[5] निश्चयात्। [6] गम्यगमकत्वमुक्त्वा निवर्त्यनिवर्तकमाह।

[7] कृतकत्वं। [8] व्याप्तिविषयं प्रमाणं विपक्षे बाधकमाह पृष्टः परेण।

विनाशस्य स्वभावाद् वस्तुसत्तामात्रेणानुबन्धिता[1]।

कस्मादेवमित्याह।

सापेक्षाणां हि भावानां नावश्यम्भावितेष्यते ॥१९३॥
बाहुल्येपीति चेत् तस्य हेतोः क्वचिदसम्भवः।

सापेक्षाणां भावानां हि यस्मादवश्यंभाविता[2] **नेष्यते** रागस्येव वाससि। ततश्च कश्चिद् घटो न विनश्येदपि। विनाशकानां हेतूनां बाहुल्यादवश्यं इति चेत्। **बाहुल्येपि तस्य** नाशकस्य **हेतोः**[3] क्वचिद् घटादावसम्भवः स्यात्। तद्व्या-
70b घातकानामपि[4] बाहुल्यात्।

एतेन व्यभिचारित्वमुक्तं कार्याव्यवस्थितेः ॥१९४॥
सर्वेषां नाशहेतूनां हेतुमन्नाशवादिनाम्।

एतेन नाश[5]हेतूनां प्रतिरोधसम्भवेन हेतु[6]मन्नाशवादिनां मतेन **नाशहेतूनां** मुद्गरादीनां **सर्व्वेषां** नाशे कार्येऽनुमापयितव्ये **व्यभिचारित्वमुक्तं** बोद्धव्यं। **कार्या-व्यवस्थितेः**। विनाशहेतोर्विनाशस्योत्पत्तिनियमाभावात्।

कथं पुनर्व्विनाशस्याहेतुतेत्याह।

असामर्थ्याच्च तद्धेतोर्भवत्येव स्वभावतः ॥१९५॥
यत्र नाम भवत्यस्मादन्यत्रापि स्वभावतः।

असामर्थ्याच्च तद्धेतोर्व्विनश्वरस्य[1] वा भावस्य विनाशः क्रियते नाशहेतुना। तत्र विनश्वरस्य स्वयमेव विनाशादलं नाशहेतुना। अविनश्वरस्य नाशं कर्त्तुं न कश्चित् समर्थः। च शब्दात् क्रिया[2]प्रतिषेधः स्यात्। तथा ह्यभावो यदि पर्युदासो

---

[1] भावस्तावदित्यादिना निर्हेतुकत्वे सिद्धे स्वरसते(?) निवर्त्तमाने घटे मुद्गरादिसहाये कपालजनके सदृशक्षणानारम्भान्मन्दमतीनां सहेतुत्वावसायो मुद्-गराच्छेदात् संतानस्य न प्रतीतिबाधापि।

[2] नित्योपि स्यात् कश्चित्।

[3] सर्व्वज्ञसत्वे तु न दोषो यतः यदुपदिश्यते तज्ज्ञानपूर्व्वं यथान्यत् उपदिश्यते च चतुरार्यसत्यं स ज्ञानी सर्व्ववित्

[4] लिङ्गत्वेनोपात्तानां।

[5] ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियता यथाऽसम्भवत्प्रतिबन्धान्त्या सामग्री कार्योत्पादनेऽन्यानपेक्षश्च कृतको विनाशे इति स्वभावहेतुः।

[6] कारकत्वं।

भावान्तरं कपालादिकं तदा तस्य मुद्गरादिहेतुत्वेष्यत एव। तदुत्पादेपि घटस्य न किञ्चिदिति प्रागवदुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः। तस्मादभावं करोति भावं न करोतीति स्यात्। तथा चाकर्त्तुरहेतुतैव। तस्माद् विनाशहेतोर[1]योगात् एव विनाशः स्वभावतः स्वहेतोर्भवति अस्मादिति[1] भावो हेतुः। यत्र नाम विनाशो भवतीति मुद्गरात् कपालोत्पत्तौ लोकाभिमानस्तत्र विनाशकायोगात् स्वहेतोरेव विनश्वरस्वभावतयोत्पत्तेर्द्वितीये क्षणे न भवतीति वक्तव्यं। तस्मादहेतु[2]त्वव्यवस्थानादन्यत्रापि यत्र विसदृशानुत्पत्त्या विनाशोत्पत्त्यभिमानो नास्ति तत्रापि स्वभावतः स्वहेतोरेव विनश्य[2]तीति विनाश एकक्षणस्थायी भावो जायते।

तथाविधे च भावमात्रानुरोधिनि विनाशे सत्वं हेतुरव्यभिचारः कार्यस्य कारणे तदधीनत्वादित्युक्तं। तदेवाह[3]।

या काचिद् भावविषयाऽनुमितिर्द्विविधैव सा ॥१९६॥
स्वसाध्ये कार्यभावाभ्यां सम्बन्धनियमात् तयोः।

या काचि[4]**द् भावविषयानुमितिः** सा **द्विविधैव कार्यभावाभ्यां** हेतुभ्यां कारणव्यापकविषया भवन्ती **तयोः** कार्यस्वभावयोः एव **स्वसाध्ये सम्बन्धस्य नियमात्**। अन्यस्य तु साध्येऽनापत्तेरतदात्मत्वाच्च नाव्यभिचारनियमः।

(२) अनुपलब्धिचिन्ता

क. अनुपलब्धेः प्रामाण्यम्

अनुपलब्धेरप्युपलब्धिनिवृत्तिमात्रलक्षणायाः प्रामाण्यमाख्यातुमाह।

प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वत्वात् तद्भावानुपलम्भने ॥१९७॥
प्रवर्त्तितव्यं नेत्युक्ताऽनुपलब्धेः प्रमाणता।

सज्ज्ञानशब्दव्यवहाराणां**प्रवृत्तेर्बुद्धिपूर्वकत्वात्** तस्या बुद्धे[5]**र्भावानुपलम्भने** कारणाभावात् प्रवर्तितव्यं नेति सामर्थ्यात् सिध्यति (।) न हि कारणाभावे कार्यं युक्तं। अतोऽनुपलब्धेरुपलब्धिनिवृत्तिरूपायाः प्रवृत्तिनिषेधे साध्ये प्रमाणतोक्ता चार्येण। न पिशाचादिकं घटादिकं सदिति[6] वक्तव्यमनुपलब्धेरिति सद्व्यवहारप्रतिषेधमात्रं साध्यते न त्वसत्त्वव्यवहारः।

---

[1] स्वभावमात्रभावात्। [2] हेतुनिरपेक्षत्वात्।
[3] अत्र द्वौ वस्तुसाधनाविति प्रागुक्तमुपसंहरति। [4] विधि।
[5] तस्य प्रवृत्तिविषयस्य भावस्यानुपलम्भने प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रेक्षावता।

यत्र तर्हि प्रत्यक्षानुमानयोः शास्त्रस्य निवृत्तिस्तस्याभाव एव साधयितुं युक्त इत्याह।

शास्त्राधिकारासम्बद्धा बह्वोऽर्था अतीन्द्रियाः ॥१९८॥
अलिङ्गाश्च कथन्तेषामभावोऽनुपलब्धितः।

शास्त्राधिकारे[1]**ऽसम्बद्धा** अनेन शास्त्रविषयत्वमाह (।) **बह्वोऽर्था** अनियतकारणोपनिपातजन्याः सूक्ष्मा दुर्लक्षभेदा मनोवृत्तयो जन्मिनां। देशफलव्यवहिता वाऽनुत्पन्ना द्रव्यविशेषा **अतीन्द्रियाः**। अनेन प्रत्यक्षाविषयतामाह। लिङ्गाच्चाननुमेयतामाह। **तेषामर्थानां** प्रत्यक्षानुमानशास्त्रनिवृत्तिलक्षणाया **अनुपलब्धितः** **कथमभावः** साधयितुं युक्तः। सत्यप्यनुपलम्भे तेषां सत्त्वसम्भवात्।

अत ईदृश्यनुपलब्धिः।

सदसन्निश्चयफला नेति स्याद् वाऽप्रमाणता ॥१९९॥
प्रमाणमपि काचित् स्याद् लिङ्गातिशयभाविनी।

सतोऽसन्निश्चयफला नेति अप्रमाणता[2] **वाऽस्याः स्यात्**। सत्त्वप्रतिषेधे साध्ये **काचित्** त्वनुपलब्धिर्लिङ्गजा प्रतीतिरस्मिन्नेव[3] साध्ये **प्रमाणमपि** **स्याल्लिङ्गाति-**
712 **शयभाविनी** लिङ्गविशेषप्रभवा। यथोक्तं प्राग्घेतुभेदव्यपेक्षयेति (।) उपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलब्धिलिङ्गजेत्यर्थः।

स्वभावज्ञापकाज्ञानस्यायं न्याय उदाहृतः ॥२००॥

यत् पुनरुक्तमप्रमाणमनुपलब्धिरिति।[4] यस्य कस्यचित् **स्वभावस्य ज्ञापकस्य**[5] लिङ्गस्य **अज्ञानस्या**नुपलब्धे[6]**रयं न्याय उदाहृतः**। न हि स्वभावो नोपलभ्यत[7] इत्येव नास्ति। देशकालस्वभावविप्रकृष्टानामदर्शनेपि सत्त्वाविरोधात्। ततो

---

[1] शास्त्राधिकारो यत्र प्रकरणे तत्रान्तरीयकाः।

[2] सन्निश्चयफला न सद्व्यवहारनिमित्ताभावात्। नाप्यसन्निश्चयफला सन्देहात्। इति हेतोः स्याद्वाऽस्या अप्रमाणता। निश्चयफलं हि प्रमाणं।

[3] शास्त्रं हि पुरुषार्थमभिवृत्तं तत्र च न सर्व्वमधिकृतं पुरुषचेतोवृत्तीनां प्रत्येकमानन्त्येनाशक्यवचनत्वादनियतनिमित्ताद् भवनशीलत्वाच्च बहुत्वं। देशादिविप्रकृष्टाः पुरुषानुपयोगिनो न निर्देश्याः। लिङ्गस्यानुपलब्धेरतिशये उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य तद्भावो यत्रास्ति।

[4] अस्मविशेषेण किन्तु पिशाचादेः। [5] स्वभावज्ञापकयोरज्ञानं तस्य।

[6] अदृश्यविषयायाः। [7] स्वभावाज्ञानेन प्रत्यक्षनिवृत्तिरुक्ता।

नास्ति[1] विरक्त[1]चेत इत्याद्य[2]युक्तं (।) न च कारणमित्येव कार्याण्यव्यवधानतो भवन्ति (।) ततो नास्ति दानहिंसाविरतिचेतनानामभ्युदयहेतुता फलानन्तर्याभावादित्ययुक्तं[3]। (२००)

कार्ये तु कारकाज्ञानमभावस्यैव साधकम् ।

कारकाज्ञान[4]न्तु कार्येऽभावस्यैव साधकं (।) न ह्यसति कारणे कार्यसंभवः[5]॥

स्वभावानुपलम्भश्च स्वभावेऽर्थस्य लिङ्गिनि ॥२०१॥
तदभावः प्रतीयेत हेतुना यदि केनचित् ।

तथार्थस्य व्यापकतया निश्चितस्य स्वभावस्यानुपलम्भश्च स्वभावे व्याप्ये लिङ्गिन्यसत्तया साध्ये साधनं[2] तदा च कारणव्यापकानुपलब्धी गमिके यदि केन चिद्धेतुनोपलब्धिलक्षणप्राप्तानुपलम्भेनान्येन वा तयोः कारणव्यापकयोरभावः प्रतीयते (।) न तूपलम्भाभावमात्रेण सन्दिग्धासिद्धत्वात् ।

ख. स्वभावानुपलब्धिः

स्वभावानुपलम्भमाह ।

दृश्यस्य दर्शनाभावकारणाऽसम्भवे सति ॥२०२॥
भावस्यानुपलम्भस्य भावाभावः प्रतीयते ।

दृश्यस्य वस्तुनो दर्शनाभावस्य यत् कारणं व्यवधानेन्द्रियवैकल्यादि तस्यासम्भवे सति भावस्यानुपलब्धस्य भाव(=सत्ता)भावः स्वभा[3]वानुपलब्धेः प्रतीयते ॥

ग. अनुपलब्धिरेवाभावः

विरुद्धस्य च भावस्य भावे तद्भावबाधनात् ॥२०३॥
तद्विरुद्धोपलब्धौ स्यादसत्ताया विनिश्चयः ।

---

[1] अनुमानिवृत्तिरुक्ता लिङ्गाज्ञानेन ।

[2] हिंसाविरतिचेतनादेर्नाभ्युदयहेतुतादि ।

[3] मूषिकादिविषविकारवद् व्यवहितं फलं स्यात् ।

[4] कारणानुपलम्भः साध्येऽनुपलब्धिर्या दृश्येऽपि ।

[5] यदि कथञ्चित् कारणाभावः सिध्येत् तदा कार्याभावः साध्यः यथा नात्र धूमोनग्नेः ।

विरुद्धस्य[1] निवर्त्तकस्य वह्न्यादेर्भावस्य भावे तस्य श(?स)लिलादेर्निवर्त्यस्य **भावबाधनात्। तद्विरुद्धोपलब्धौ** सत्यामसत्ता[2]**या विनिश्चयः** स्यात्।

नन्वनुपलब्धेरभावसाधने को दृष्टान्तः। व्योमकुसुमादिरिति चेत्। अत्रापि यद्यनुपलब्धेरभावसिद्धिस्तदा दृष्टान्तान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गः। तदनपेक्षायां तदनुपलब्धिरभावाख्यं प्रमाणम[3]स्तु।

असम्बद्धमेतत्। न ह्यभावोऽनुपलब्ध्या साध्यते। अनुपलब्धि[4]रेव ह्यभावः स च सिद्ध एव। तथापि तु मूढः[4] तमव्यवहरन् निमित्तो[5]पदर्शनेन व्यवहार्यते[6]। तथा च भावो[7]ऽभावस्य दृष्टान्तः[8]। तयोः स्वनैमित्तिक[9]प्रवर्त्तनस्य सिद्धत्वात्।

ननु यदिदं[10] न सन्ति प्रधानादयोऽनुपलब्धेरिति तत्र कथमसद्व्यवहारविधिः सद्व्यवहारप्रतिषेधो वा। प्रधानादिशब्दवाच्यस्य[5] प्रतिषेधे त[11]च्छब्दाप्रयोगात्[12]।

अत्राह।

अनादिवासनोद्भूतविकल्पपरिनिष्ठितः ॥२०४॥
शब्दार्थस्त्रिविधो धर्मो भावाभावोभयाश्रयः।

अनादिविकल्पाभ्यासवासनाया उद्भूतविकल्पे परिनिष्ठितः प्रतिभासमात्तः **शब्दार्थो धर्मी त्रिविधः**। कथ[13]मित्याह (।) **भावाभावोभयाश्रयः**। सदसदुभय-

---

[1] यदभावः साध्यस्तद्विरुद्धस्यानयोरुपादानयोरन्योन्यवैगुण्यस्याश्रयत्वेनारम्भ-विरोधात्। [2] प्रतिषेध्यस्य। [3] उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य।

[4] अभावतत्त्वभावानुपलब्धावभावव्यवहार एव साध्यते। [5] अनुपलम्भेन।

[6] व्यवहारं। [7] निरुपाख्योपि।

[8] यथा दृश्यः सन् दृश्यते तथा दृश्योऽसन्ननुपलब्धेः।

[9] उपलब्ध्यनुपलब्ध्योर्भावाभावव्यवहारप्रवर्त्तनस्य। यस्य यत्र निमित्तं सकलमप्रतिबद्धमस्ति तत्र तेन भवितव्यं यथाऽङ्कुरादि। अस्ति चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यानुपलब्धावसद्व्यवहारनिमित्तमिति स्वभावहेतुः अनुपलब्धिः।

[10] (दिग्)नागादिनोक्तं।

[11] वाच्यम्विना वाचकाप्रयोगात् प्रधानं।

[12] प्रधानशब्दाप्रयोगे प्रतिषेधोपि प्रतिषेध्याकीर्त्तनान्निर्व्विषयस्याप्रयोगादयुक्त इति चोदकाशयः।

[13] कथं भावाश्रयोर्थजन्यत्वेनाविकल्पत्वप्रसङ्गात् कथमभावाश्रयस्तस्याकारणत्वात्। उभयेऽहेतुकत्वात् त्यक्तः।

विकल्पवासनाप्रभवत्वात् । तदध्यवसायेन तद्विषयत्वात् । तत्र भावोपादानो विकल्पः पटादिरभावोपादानः शशवि<u>शा</u>(?षा)णादिः। उभयोपादानः प्रधाने-श्वरादिः।

तस्मिन् भावानुपादाने साध्येऽस्यानुपलम्भनम् ॥२०५॥
तथा हेतुर्न तस्यैवाभावः शब्दप्रयोगतः ।

तस्मि°न् शब्दार्थे प्रधानादौ भावानुपादाने भावभूतप्रधानाश्रये साध्येऽस्य 71b
प्रधाना[1]देस्तथा (बाह्य)भावाश्रयत्वेनानुपलम्भनं हेतु[2]र्व्यवहारसाधनः। न तु तस्य[3] शब्दार्थस्यैवाभावः प्रधानादिशब्दस्य तत्प्रतिपादकस्य प्रयोगतः[4] ॥

यदि तु वस्त्वेव शब्दविषयस्तदा (।)

परमार्थैकतानत्वे शब्दानामनिबन्धना ॥२०६॥
न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु दर्शनान्तरभेदिषु ।

परमार्थै[5]कतानत्वे परमार्थैकपर(वृत्ति)त्वे शब्दानामर्थेषु दर्शनान्तरभेदिषु प्रतिदर्शनं भिन्नाभ्युप[6]ग[1]मेन नित्यत्वानित्यत्वत्रिगुणीमयत्वाविकल्पितभेदेषु अनिबन्धना परमार्थनिबन्धनरहिता प्रवृत्तिर्न स्यात्। न हि परस्परविरुद्धा बहवो धर्मा एकत्र सन्ति।

अतीताजातयोर्वापि न च स्यादनृतार्थता ॥२०७॥
वाचः कस्याश्चिदित्येषा बौद्धार्थविषया मता ।

अतीताजातयोर्वाप्यसतोर्न स्याच्छब्दवृत्तिः। न च कस्याश्चिद् वाचोऽनृतार्थता स्यात्। अर्थमन्तरेण शब्दाभावात्। यस्मादेते दोषा वस्तुविषयत्वे वाच इति तस्मादेषा बौद्धा[7]र्थविषया कल्पि[8]तार्थगोचरा मता।
यश्च शब्दार्थः[2] तस्य भावानुपादानत्वं साध्यते न तु स एव निषिध्यतेऽन्यथा (।)

शब्दार्थापह्नवे साध्ये धर्माधारनिराकृतेः ॥२०८॥
न साध्यः समुदायः स्यात् सिद्धो धर्मश्च केवलः ।

---

[1] बुद्धिर्धर्मिणो धर्मिणः।

[2] प्रधानादिविकल्पप्रतिभासस्य बाह्योपादानस्यानुपलम्भोऽस्तीति नापक्षधर्मः।

[3] विकल्पस्यस्य ॥

[4] यदि स्वलक्षणमभिधेयं स्यात् तदा तत्प्रतिषेधेऽनर्थकस्य शब्दस्याप्रयोगः स्यात् न चैतत्। [5] स्वलक्ष(त्वे) [6] सिद्धान्त(त्वे)।

[7] वाक्। [8] विकल्पभासी।

शब्दार्थस्यापह्नवे साध्ये धर्माधार[१]स्य धर्मिणो[२] निराकृतेः **समुदायः साध्यो न स्यात्**। धर्मिधर्मसमुदायश्चानुमेयः। धर्म एव केवलः साध्यते इति चेत् **सिद्धो**[३] **धर्मस्तथाभावादिः केवलः** (।) किमर्थं साधनीयः प्रधानादिविकल्पस्य भावानुपादानत्वं तु न सिद्धं तदेव साध्यं[३] युक्तं।

किञ्च[४] (।)

> **सदसत्पक्षभेदेन शब्दार्थानपवादिभिः ॥२०९॥**
> **वस्त्वेव चिन्त्यते ह्यत्र प्रतिबद्धः फलोदयः ।**

सदसत्पक्षभेदेन वस्त्वेव व्यवहारिभिः **शब्दार्थानपवादिभिः चिन्त्यते** नावस्तु। **हि** यस्माद् **अत्र** वस्तुनि **फल**स्यार्थक्रियाया **उदयः प्रतिबद्धः**।

ततश्च (।)

> **१ अर्थक्रियाऽसमर्थस्य विचारैः किं तदर्थिनाम् ॥२१०॥**
> **षण्ढस्य रूपे वैरूप्ये कामिन्या किं परीक्षया ।**

अर्थक्रियायामसमर्थस्य शब्दार्थादेर्**विचारैः** सदसत्पक्षचिन्ताभि**स्तदर्थिनाम**र्थक्रियार्थिनां **किं** न किञ्चित् प्रयोजनं[५] (।) **षण्ढस्य** नपुन्सकस्य **रूपे वैरूप्ये** वा **कामिन्या** वृषस्यन्त्या[६] योषितः **किं परीक्षया**।[६]

घ. *कल्पितस्यानुपलब्धिर्धर्मः*

यत् पुनराचार्येणोक्तं कल्पितस्यानुपलब्धिर्द्धर्म्मं इति तस्य कोर्थः।[७]

> **शब्दार्थः कल्पनाज्ञानविषयत्वेन कल्पितः ॥२११॥**
> **धर्मो वस्त्वाश्रयाऽसिद्धिरस्योक्ता न्यायवादिना ।**

कल्पनाज्ञानस्य विषयत्वेन कल्पित इष्टः प्रधानादि**शब्दार्थः**। **अस्य**[८] कल्पितस्य **वस्त्वा**[९]**श्रयाऽसिद्धि**र्व्वस्त्वाधिष्ठानत्वानुपलब्धिर्द्धर्मो **न्यायवादिनाचार्येणोक्ता**।

---

[१] नास्तित्वं साध्यो धर्मः सिद्धान्ती। [२] प्रधानादिशब्दार्थस्य।
[३] नास्तित्वमात्रस्य क्वचित् सिद्धत्वात्। [४] प्रतिज्ञा। [५] दृष्टान्तमाह।
[६] उ द्यो त क रा द्युक्तदोषनिरासाय पृच्छति नागेन (? दिग्नागः)।
[७] उत्तरमाह। [८] प्रधानादिशब्दार्थस्य।
[९] वस्तुनो बाह्यस्य प्रधानस्याश्रयणं तेनासिद्धिरनुपलब्धिर्द्धर्म उक्तो लिङ्गभूतो भावानुपादानत्वे साध्ये प्रमाणेन चेत् सत्त्वं प्रधानस्य। नानुपलब्धिः धर्मः। असत्त्वेप्यसत्त्वादिति परोक्तमपास्तमनेन शब्दार्थस्यैव कल्पितत्वात्।

४. आगमचिन्ता

ननु यदुक्तं (।) प्रमाणत्रय[1]निवृत्तावपि नार्थाभावनिश्चय इति तन्मा भूत् प्रत्यक्षानुमानयोरसर्व्वविषयत्वात् तन्निवृत्त्या(ऽ)भावनिश्चयः। आगमस्तु सर्व्वविषय इति तन्निवृत्तौ युक्तोऽर्थासत्त्वनिश्चय इत्याह[2]।

नान्तरीयकताऽभावाच्छब्दानां वस्तुभिस्सह ॥२१२॥
नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचकाः।

नान्तरीयकताया अविनाभावस्याभावाद् वस्तुभिः सह शब्दानां। ततः शब्देभ्यो नार्थस्य सिद्धिर्निश्चयः। किन्तर्हि तेभ्यो गम्यत इत्याह[3]। वक्तुरभिप्रायस्य विवक्षायास्ते शब्दाः सूचकास्तदन्वयव्यतिरेकानुविधायित्वात्। न च विवक्षा यथार्थं भवति[4] येन परंपरया तत्सम्वादः स्यात्। विसम्वादाभिप्रायादर्शनाद् वाऽन्यथापि विवक्षासम्भवात्।

आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता ॥२१३॥

यद्येवं सर्व्वमेव वचनं प्रवृत्तिकामानां परीक्षार्हं स्यात्। कश्च सम्वादार्थः कथञ्चाप्तवादसामान्यादनुमानतास्या चार्येणोक्तेत्याह।[5]

सम्बद्धानुगुणोपायं पुरुषार्थाभिधायकम्।
परीक्षाधिकृतं वाक्यमतोनधिकृतम्परम् ॥२१४॥

सम्बद्धवाक्यानां परस्पराभिसम्बद्धानामेकार्थोपसंहारात् (।) न च दशदाडि-मादिवाक्यमिवैकार्थानभिधायि। अनुगुणोपायं शक्यानुष्ठानोपेयसाधनं न तु

---

[1] आगमेन सह। [2] सिद्धान्ती।

[3] ..."शास्त्राधिकार" (३।१९८) इत्यत्र नागमे सर्व्वार्थनिबन्धनमुक्तं यत् तद् बाह्यार्थे यद्यपि घटविवक्षातः पटशब्दस्योत्पत्तिस्तथापि स्थानकरणाभिघातादेरेव साक्षात्कारणादुत्पत्तेर्व्यभिचाराभावान्नाहेतुकत्वं।

[4] आगमप्रामाण्यमभ्युपगम्यात्र तु नैव बाह्यार्थेऽस्य प्रामाण्यमित्युक्तम्।

[5] यो य आप्तवादः सोऽविसंवादी यथा क्षणिकाः सर्व्वसंस्कार इत्यादिकः। आप्तवादश्चायमत्यन्तपरोक्षेऽप्यर्थे इत्यविसम्वादसामान्यादागमस्य बाह्येऽर्थे (दिग्)-नागेनानुमानमुक्तमित्यभ्युपेतबाधामाह। उच्यते न पुरुषोऽनाश्रित्यागमप्रामाण्य-मसितुं समर्थः। प्रत्यक्षफलाया हिंसादिविरतेः स्वर्गादिश्रुतेरविरतेर्नरकादिश्रुतेः। तदभावे विरोधाभावाच्च। तत् सति प्रवर्त्तितव्ये वरमेवं प्रवृत्त इति परीक्षया प्रामाण्यमाह (।) तच्च शास्त्रं न सर्व्वमधिकृतं किन्तु।

विषशमनतक्षकफणारत्नालङ्कारोपदेशकमिव **पुरुषार्थस्य** स्वर्गापवर्गस्याभिधायकं न तु काकदन्तपरीक्षोपदेशकमिव परीक्षायां प्रवृत्त्यर्हविषयमधिकृतं **वाक्यं**। अतोऽपरमनधिकृतमनवधानार्हत्वात्।

प्रत्यक्षेणानुमानेन द्विविधेनाप्यबाधनम्।
दृष्टादृष्टार्थयोरस्याविसंवादः तदर्थयोः ॥२१५॥

अस्य च परीक्षार्हस्य वाक्यस्याविसम्वादः **तदर्थयो**[1] रागमाभिधेययोर्दृष्टा**दृष्टयोः** प्रत्यक्षा[2]प्रत्यक्ष[3]योरर्थयोः **प्रत्यक्षेणानुमानेन** च **द्विविधेने**ति वस्तुबलभाविनाऽगमाश्रयेण **चाबाधनम**न्येषाञ्च बाधनं नाम। यथा प्रत्यक्षत्वेन सम्मतानां पञ्चानां स्कन्धानां प्रत्यक्षेणाबाधनं सिद्धिरेव अप्रत्यक्षत्वेनेष्टानां शब्दादि[3]त्रिगुणमयत्वद्रव्यकर्मसामान्यसंयोगादीनाञ्च तेन बाधनं[4]। अनुमेयत्वेनेष्टानां चतुरार्यसत्यानां वस्तुबलप्रवृत्ते[5]नानुमा[3]नेनाबाधनं सिद्धिरेव। अननुमेयत्वेनेष्टानाञ्चात्मेश्वरादीनामनुमानेन[6] बाध एव। अत्यन्तपरोक्षाणां रागादिहेतुकाऽधर्मप्रहाणादीनामागमाश्रयानुमानेनाबाधनं सिद्धिरेवं[7] रागादिहेतुत्वेनेष्टस्य हेतुत्वानुपरोधिनः स्नानोपवासाग्निहोत्रादेः प्रहाणोपायतयाऽनुपदेशात् हेतुव्याघातस्योपायत्वेनोपदेशाच्चैवं[4] विधमबाधनम**विसम्वाद** इष्टः।

आप्तवादाविसंवादसामान्यादनुमानता।
बुद्धेरगत्याऽभिहिता निषिद्धाप्यस्य गोचरे ॥२१६॥

तस्यैवं भूतस्याप्तवादस्यादृष्टव्यभिचारस्या**विसम्वादसामान्यात्**[8] प्रत्यक्षानुमानागम्येप्यर्थे उत्पन्नाया **बुद्धे**रविसम्वादा**दनुमानता** चा चार्य दि ग्ना गे ना**भिहिता**-

---

[1] गुणत्रययुक्तञ्च यद्यविसंवादि तदा प्रवर्त्तितव्यमित्यविसम्वादमाह।

[2] प्रत्यक्षानुमानविषययोः।

[3] सां ख्ये शब्दादिस्वभावानां सुखदुःखमोहानां प्रत्यक्षेणाप्रतीतेः। वै शे षिकादेर्द्रव्यमाकाशादि। अनेकद्रव्यञ्च द्रव्यमवयवी। कर्मोत्क्षेपणादि। सामान्यं सत्ता गोत्वादि। आदिना विभागादि।

[4] नीलादिव्यतिरेकेणानुपलब्धेः।

[5] आगमापेक्षेण। [6] लिङ्गाभावान्नानुमेयता।

[7] रागद्वेषादिस्वभावमधर्मन्तद्युत्थं कायकर्मादि चाधर्ममभ्युपेत्य स्नानाद्यनुक्तेः।

[8] शक्यपरिच्छेदेऽविसम्वादवत्परोक्षेप्याप्तवादाल्लिङ्गादुत्पन्नायाः सम्वादबुद्धेरनुमानता।

ऽगत्या। अत्यन्तपरोक्षेष्वर्थेषु दानहिंसाचेतनादिष्वर्थानर्थश्रवणादागमप्रामाण्य-मनाश्रित्य स्थातुमसामर्थ्यादितद्भावे विरोधाभावाच्च सत्यां प्रवृत्तौ[1] वरमेवं प्रवृत्तिरित्यगत्या[2]ऽनुमानतोक्ता। न तु वस्तुतो वचनानामर्थेषु नान्तरीयकत्वा-भावात्। (२१६)

किम्वा[3] (।)

हेयोपादेयतत्त्वस्य सोपायस्य प्रसिद्धितः।
प्रधानार्थाविसम्वादादनुमानम्परत्र वा ॥२१७॥

हेयस्य दुःखसत्यस्य उपादेयस्य निरोधसत्यस्य[4] **सोपायस्य** यथाक्रमं समुदय-सत्यस्य समार्गसत्यस्य चागमोक्तवस्तुबलप्रवृत्तेनानुमाने **प्रसिद्धितो** निश्चयात्। सत्यचतुष्टयाधिगमस्य निर्व्वाणहेतुत्वेन **प्रधानार्थस्याविसम्वादात्। परत्रात्यन्त-**परोक्षेप्यर्थे भगवद्वचनादुत्पन्नं ज्ञानमनुमानं युक्तमिति वा पक्षान्तरं। (२१७)

पुरुषातिशयापेक्षं यथार्थमपरे विदुः।
इष्टोयमर्थः प्रत्येतुं शक्यः सोतिशयो यदि ॥२१८॥

अपरे नै या यि का दयः **पुरुषस्यातिशयापेक्षं** यथाभूतार्थदर्शि तदाख्यात् पुरुष-प्रणीतं वचनं **यथार्थं** सत्यार्थं प्रतिजानीयुः (।)

सिद्धान्तमाह (।) पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणमिती**ष्टोऽयमर्थो यदि** पुरुषाणां **सोतिशयो** ज्ञातुं शक्यः स्यात्।

(१) पौरुषेयत्वे

क. पुरुषातिशयप्रणीतं वचनं प्रमाणम्

किन्तु (।)

अयमेवं न वेत्यन्यदोषानिर्दोषतापि वा।
दुर्लभत्वात् प्रमाणानां दुर्बोधेत्यपरे विदुः ॥२१९॥

अयं पुमानेवंदोषवान् **न वा** निर्दोष इत्यन्यस्य **दोषा निर्दोषतापि वा प्रमा-णानां**[5] **दुर्लभत्वाद् दुर्बोधे**[6]**त्यपरे** सौगता **विदुः**। दुर्बोधेत्यन्यदोषा इत्यनेन 72b
लिङ्ग[7]वचनविपरिणामेन सम्बन्धनीयं।

---

[1] न तु प्रमाणगम्य एवार्थे विसंवादकात्। [2] अतोन्यथापरोक्षे प्रवृत्त्य-संभवात्। [3] अथवा। [4] तत्त्वमविपरीतं रूपं। [5] अन्यगुणदोषनिश्चायकानां।
[6] चैतसानामतीन्द्रियत्वात् नापि रागाद्यनुमेयाः कायवचसां प्रतिसंख्य-यान्यथात्वस्य शक्यत्वात्। [7] पुल्लिङ्गबहुवचनं कृत्वा।

तत्किमसमयोच्छेदा दोषा नेत्याह।

सर्व्वेषां सविपक्षत्वान्निर्ह्रासातिशयं श्रितः।
सात्मीभावात् तदभ्यासाद् हीयेरन्नास्रवाः क्वचित् ॥२२०॥

सर्व्वेषामास्रवाणां रागादीनां प्रतिपक्षसंमुखीभावाभावयोर्निर्ह्रासातिशयावुपचयापचयौ श्रयन्त इति **निर्ह्रासातिशयं श्रितस्तेषां सविपक्षत्वात्** प्रतिपक्ष[१]सम्भवात् तस्य प्रतिपक्षस्याभ्यासात् **सात्मीभावादास्रवा** क्व[१]चिच्चित्तसन्ताने **हीयेरन्निति** खलु निर्दोषपुरुषापलापः क्रियते किन्तु तदवधारणोपायो नास्तीत्युच्यते। इच्छाधीनस्य व्याहारस्यान्यथापि कर्त्तुं शक्यत्वात्। न ततस्तथार्थनिश्चयः।

अथ सात्मीयभूतप्रतिपक्षस्य मार्गाभ्यासान्निर्दोषतायामपि सत्यां विपक्षाभ्यासात् पुनर्दोषोत्पत्तिरित्याह।

निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः।
न बाधा यत्नवत्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥२२१॥

निरुपद्रवस्य दोषराशेरुद्वेजकस्य प्रहाणात्। **भूतार्थस्य** प्रमाणपरिदृष्टा[२]र्थविषयत्वात्। **स्व**[१]**भावस्यानारोपितत्वात्** (।) मार्गसात्म्यस्य विपक्षेण **न बाधा यत्नवत्वेपि**। यत्न एव तावन्न सम्भवति विपक्षाभ्यासे दोषदर्शनात्। **यत्नवत्वेपि** तु **बुद्धेस्तत्र** मार्गसात्म्येऽभिरुचिविषयत्वेन **पक्षपाततो**[३] **न बाधा**। न हि रज्वां निवृत्तसर्प्पभ्रमः सर्प्पं भावयितुं यतते कश्चित् (।) भूतार्थस्य दर्शनात्।

ख. सत्कायदर्शनं दोषकारणम्

कः पुनर्दोषाणां हेतुर्यत्प्रहाणादमी प्रहीयन्त इत्या[४]ह।

सर्व्वासां दोषजातीनां जातिः सत्कायदर्शनात्।

सर्व्वासां दोषजातीनां दोषप्रकाराणां **जातिर्जन्म सत्कायदर्शनादात्माभिनिवेशात्**।

नन्वविद्याहेतुकाः क्लेशा भगवतोक्ता इत्याह।

साऽविद्या तत्र तत्स्नेहस्तस्माद् द्वेषादिसम्भवः ॥२२२॥

---

[१] नैरात्म्यस्य। [२] भूतार्थत्वादेव मार्गदिवसस्य स्वभाव उक्तः।

[३] दोषप्रतिपक्षस्य विपर्ययैः सो यत्राभूतार्था स्वभावैर्दोषैः न बाधार्थः श्रोत्रियः सन् कापालिको भवति तस्य पूर्व्वा घृणा यथाऽयत्नमशक्यनिवर्त्या तद्वत्।

[४] बहुमानतः।

साऽविद्या सत्कायदर्शनमेवाविद्याऽन्यत्रोच्यत इति नास्ति विरोधः। तत्र सत्कायदर्शने सति तेष्वात्मीयेषु स्नेहस्तस्मादात्मीयेषु स्नेहात् तदपकारिषु द्वेषादीनां सम्भव इति दोषोत्पत्तिक्रमः। अतो नैरात्म्यदर्शनं मार्गो युक्तः सत्कायदृष्टिप्रतिपक्षत्वात्।

यतश्च सत्त्वदृष्टिरविद्या।

मोहो निदानं दोषाणां अत एवाभिधीयते।
सत्कायदृष्टिरन्यत्र;

अत एव मोहोऽविद्या दोषाणां निदानमभिधीयते। भगवता "ऽविद्या हेतुकाः सर्वे क्लेशा" इति पुनरन्यत्र प्रदेशे "सत्कायदृष्टिर्दोषनिदानम" भिधीयते।

नन्वन्येपीन्द्रियविषया योनिशोमनस्कारादयो दोषहेतवस्तत्किमविद्यासत्कायदृष्टी एवाभिहिते इत्याह।

तत्प्रहाणे प्रहाणतः ॥२२३॥

तस्य मोहस्य सत्कायदृष्टि[5]लक्षणस्य प्रहाणे दोषाणां प्रहाणतः प्राधान्यात् स एवोक्तो नेतर इत्यर्थः॥ (२२३)

५. अपौरुषेयत्वे

(१) वेदप्रामाण्यनिरासः

वेदप्रमाण्यं निराचिकीर्षन् परमतमुत्थापयति।

गिराम्मिथ्यात्वहेतूनां दोषाणां पुरुषाश्रयात्।
अपौरुषेयं सत्यार्थमिति केचित् प्रचक्षते ॥२२४॥

गिरां वाचां मिथ्यात्व[1]स्य हेतूनां दोषाणामज्ञानविसम्वादाभिप्रायादीनां वा पुरुषस्याश्रयादाश्रयणत्वात् अपौरुषेयं वाक्यं मिथ्यात्वहेतोः पुरुषदोषस्याभावात् सत्यार्थमिति केचित् जैमिनीयाः प्रचक्षते॥[6] (२२४)

---

[1] मृष(1)र्थस्वस्य ये हेतवो दोषा रागादयस्तेषां वाचश्च पुरुष आश्रयस्तैः पुरुषस्य परिगृहीतत्वादप्रमाणत्वं (।) द्विधा शब्दार्थो निसर्गसिद्धो वेदादौ औपाधिकः पुरुषाधीनोन्यत्र। न मिथ्यात्वं वेदे पुरुषनिवृत्तेः। न संशयोऽप्रतिभासात्। नाज्ञानं वेदादर्थगतेः (।) पुरुषकारणाभावान्मिथ्यात्वकार्याभावसिद्धिः।

गिरां सत्यत्वहेतूनां गुणानां पुरुषाश्रयात् ।
अपौरुषेयं मिथ्यार्थं किं नेत्यन्ये प्रचक्षते ॥२२५॥

तानेव[1] प्रति गिरां **सत्यत्वस्य हेतूनां**[2] दयाधर्मपरत्वादीनां **गुणानां पुरुषस्याश्रयादपौरुषेयं** वाक्यं सत्यता[3]हेतोः पुरुषगुणस्याभावात् **मिथ्यार्थं किं न** भवतीत्यन्ये सौ ग ताः प्रचक्षते ॥ (२२५)

किञ्च (।)

अर्थज्ञापनहेतुर्हि सङ्केतः पुरुषाश्रयः ।
गिरामपौरुषेयत्वेप्यतो मिथ्यात्वसम्भवः ॥२२६॥

सङ्केतमन्तरेणापौरुषे[4]यादपि वाक्यादर्थप्रतीतेरभावात्। **अर्थज्ञापनहेतुरिह सङ्केतः** स्वीकर्तव्यः। स च पुरुषकृतत्वात् **पुरुषाश्रयः**। **अतः** संकेतस्य[7] पुरुषाश्रयत्वात् **गिरामपौरुषेयत्वेपि मिथ्यात्वस्य सम्भवः**। संकेतवशेन वाचोऽर्थं ब्रुवते। स च दोषाश्रयेण पुरुषेण क्रियत इति तासां न विसंवादशङ्कानिरासः। पौरुषेयवाक्यवदिति व्यर्थमपौरुषेयत्वकल्पनं। (२२६)

क. *अपौरुषेयत्वेप्यप्रामाण्यम्*

अथ शब्दार्थ[5]**योः सम्बन्धो न** पौरुषेयः किन्तु स्वाभाविकः ततो न मिथ्यात्वसम्भवः। तदा (।)

सम्बन्धापौरुषेयत्वे स्यात् प्रतीतिरसंविदः ।

सम्बन्धापौरुषेयत्वेपीष्यमाणे[1] **स्यादर्थानां प्रतीतिरसंविदो**ऽविद्यमानसङ्केतप्रतीतेः पुंसः। न चेच्छब्दार्थयोः सांकेतिको वाच्यवाचकतासम्बन्धः किन्तु स्वाभाविकः। तदाऽगृहीतश(?स)ङ्केतोपि श्रुताच्छब्दादर्थं प्रतिपद्येतेति।

---

[1] मीमांसकानेव शास्त्रकारः परमुखेनाह। [2] दयादीनां।

[3] पुरुषनिवृत्त्या सत्त्वकारणनिवृत्तेः कार्यस्यापि सत्त्वस्य निवृत्तितः शब्दे सत्यत्वमिथ्यात्वयोः पुरुषायत्तत्वात् पुरुषनिवृत्तौ सत्यवन्मिथ्यात्वं च स्यात्।

[4] वस्तुतः पुंनिवृत्त्या सत्यमिथ्यार्थत्वनिवृत्तेरानर्थक्यादनुत्पत्तिलक्षणमानर्थक्यं सङ्केतकाभावात् स्वभावतोऽर्थबोधानुपपत्तिः।

[5] शब्दार्थानादितैव सम्बन्धोनादिः (।) स च त्रिप्रमाणकः श्रोतुर्बोधार्थं केन शब्दे प्रयुक्ते पार्श्वस्थः प्रयोक्तारं वाच्यं वाचकञ्च बुध्यतेऽध्यक्षेण। श्रोतुश्च प्रतिपन्नत्वं प्रवृत्तिलिङ्गानुमानेन। अर्थप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या च शब्दार्थाश्रितां वाच्यवाचकशक्तिमवगच्छत्यर्थापत्त्येति त्रीणि प्रमाणानि सम्बन्धस्य बोधे।

अथ संकेतात् सतोपि तस्य सम्बन्धस्याभिव्यक्ति (:) प्रदीपादिवद् घटादेरतो *नागृहीतव्यञ्जकस्य व्यङ्ग्यप्रतीतिः। तदा (।)*

संकेतात् तदभिव्यक्तावसमर्थान्यकल्पना ॥२२७॥

सङ्केतात् तस्य सम्बन्धस्या**भिव्यक्ता**विष्यमा[1]णायां संकेता**दन्यस्य** सम्बन्धस्य **कल्पनाऽसमर्था** सम्बन्धव्यवस्थापनाय। संकेतादेव वाच्यवाचकभावस्य कल्पितस्य घटमानत्वात् हस्तसंज्ञादेरिवार्थप्रतिपादनस्य। (२२७)

किञ्च (।) वाचा किमेकेनार्थेन सह वाच्यवाचकसम्बन्धः। अथानेकैः। तत्र[2] (।)

गिरामेकार्थनियमे न स्यादर्थान्तरे गतिः।

गिरामेकस्मिन्नर्थे वाचकतया **नियमे** सति संकेतवशादन्यत्रार्थे **न स्याद् गतिः।** दृश्यते च वि[3]वक्षातोऽनेकार्थाभिधानम्[3] ॥

अनेकार्थाभिसम्बन्धे विरुद्धव्यक्तिसम्भवः ॥२२८॥

अने**कै**रर्थैर्वाचकत्वाभिसम्बन्धे **विरुद्ध**स्यार्थस्य **व्यक्तेः**[4] प्रतीतेः **सम्भवः** स्यात्। अग्निष्टोमः स्वर्गस्य साधनमिति विपर्ययोप्यवसीयेत[5] (।) ततश्चा-प्रवृत्तिरेव स्यात्" स्वर्गार्थिनः। (२२८)

अथानेकार्थाभिधाय्यपि शब्दः पुरुषेण सङ्केतादभिमतार्थाभिधायित्वेन नियम्यते तदा (।)

अपौरुषेयतायाञ्च व्यर्था स्यात् परिकल्पना।
वाच्यश्च हेतुर्भिन्नानां सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः ॥२२९॥

अपौरुषेयतायाञ्च व्यर्था परिकल्पना स्यात्। तदभ्युपग[4]मेपि पुरुषस्वातन्त्र्या-भ्युपगमात्। तदार्थेभ्यो **भिन्नानां** शब्दानां तैः सह **सम्बन्धस्य व्यवस्थितेः**[6]। हेतुश्च

---

[1] प्रतीत्यन्यथानुपपत्त्या सम्बन्धकल्पनमत्यर्थेपि चेन्न प्रतीतिः किन्तत्कल्पनया संकेत एवान्वयव्यतिरेकात्। [2] नित्ये सम्बन्धदोषमाह।

[3] अनेकार्थप्रतिपादनस्य दर्शनात् सर्व्वे सर्व्वार्थवाचकाश्चेत्।

[4] अभिमत एव समय इत्यनियमात् सर्व्ववाचकत्वे किं स्वर्गसाधन एवाग्नि-होत्रादिसंकेतः किम्वा तद्विरुद्धे बुद्धिमान्द्यादिति संशयात्।

[5] द्विधा शब्दविषयः साक्षाज्जातिस्तल्लक्षिता च व्यक्तिरिति व्यवस्या सम्बन्धे सम्बन्धीत्यादि। [6] व्यवस्थाय(१): षष्ठी।

वाच्यो[1] ऽनेनाव्यभिचारः। न हि शब्दार्थयोस्तादात्म्यं भेदात्। नापि तदुत्पत्तिरर्थमन्तरेणापि विवक्षातः शब्दोत्पत्तेः। अन्यथा चाव्यभिचाराभावात्। (२२९)

उक्तमर्थं संगृह्णन्नाह।

> **असंस्कार्यतया पुंभिः सर्व्वथा स्यान्निरर्थता।**
> **संस्कारोपगमे मुख्यं गजस्नाननिभं भवेत् ॥२३०॥**

यदि सङ्केतनिरपेक्षाणां स्वत एव वाचकत्वं शब्दानां तदा[1] पुंभि[2]रसंस्कार्यतया सङ्केतद्वारेण नियम्यतया सर्व्वथा निरर्थता स्यात्। पुरुषसङ्केतनिरपेक्षाच्छब्दादर्थप्रतीतेरभावात्। एतद्दोषभयात् संस्कारस्योपगमे स्वीकारे इदमपौरुषेयत्वं मुख्यमनुपचरितं गजस्नान[3]म्भवेत्। गजो हि स्नाने पङ्कमपनीय पुनस्तेनात्मानं लिम्पति। तथाऽपौरुषेयत्वं सम्बन्धस्य स्वीकृत्यापि पुनः सङ्केते पुरुषा[3]पेक्षेति व्यक्तं साम्यं। (२३०)

ख. सम्बन्धचिन्ता

(क) सम्बन्ध्यनित्यत्वे सम्बन्धानित्यता

> **सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न संबन्धेऽस्ति नित्यता।**

तथा सम्बन्धिनामर्थानामनित्यत्वात् सम्बन्धे नित्यता नास्ति। न ह्याश्रयापाये भवत्याश्रितं।

किञ्च (।)

> **नित्यस्यानुपकार्यत्वादकुर्वाणश्च नाश्रयः ॥२३१॥**
> **अर्थैरतः स शब्दानां संस्कार्यः पुरुषैर्धिया।**

नित्यस्य सम्बन्धस्यानुपकार्यत्वात्। अकुर्व्वाणोऽनुपकुर्व्वाणः शब्दोऽर्थश्चाश्रयो न युक्तः। यतः स्वाभाविकसम्बन्धानुपपत्तिरतः सम्बन्धोऽर्थैः सह शब्दानां पुरुषैर्व्यवहर्तृभिरर्थप्रतिपादनाभिप्रायान्वयव्यतिरेकानुविधानमा[1]श्रित्य धिया कल्पिकया[4] संस्कार्यो व्यवस्थाप्यः।

---

[1] शब्दार्थसम्बन्धवादिना। [2] सत्यमिथ्यार्थत्वयोः पुरुषसंस्कारप्रतिबद्धत्वात्।

[3] मिथ्यार्थतापि स्यात्। जातिचोदनेपि न प्रयोजनं निर्ल्लोठितमेतदन्यापोहे "अपि प्रवर्तेत पुमान् विज्ञायार्थक्रियाक्षमान्।" (३।९२)

[4] शब्दार्थावसंबन्धिनावपि सम्बद्धौ पुरुषस्य प्रतिभासेते विकल्पबुद्धौ अनादिव्यवहाराभ्यासात्कार्यकार्यः शब्दस्तद्भावानुविधायित्वाविति व्यवसायवशात् सम्बन्धव्यवस्था।

अथानित्य एव सम्बन्धस्तदा सम्बन्धिनां नाशे सम्बन्धस्य नष्टत्वान्निरर्थकः शब्दः स्यात्।

अथवा (।)

अर्थैरेव सहोत्पादे न स्वभावविपर्ययः ॥२३२॥

शब्देषु युक्तः ;

वाच्यैरर्थैरेव सह सम्बन्धस्योत्पाद इष्यते (।) तदोत्पाद इष्यमाणेपि पूर्व्वमर्थेन सह सम्बन्धस्य विनष्टत्वात्। अर्थसम्बन्धरहितात्मसु शब्देषु स्वभावस्य सम्बन्धविकलस्य विपर्ययः सम्बन्धयोगी न युक्तः[1]। न हि नित्यस्य पूर्व्वापरैक-स्वभाव[2]स्यान्यथात्वं युक्तं। अन्यथा नित्यताहानिप्रसङ्गात्।

(ख) सम्बन्धः कल्पितः

अस्मन्मते तु (।)

सम्बन्धे नायं दोषो विकल्पिते।

विकल्पिते कल्पनानिर्मिते सम्बन्धेऽयं स्वभावान्यत्वप्रसङ्गदोषो न भवति। न हि कल्पनाक्लृप्तो धर्मः स्वभावं वस्तुतः स्पृशति।

नित्यत्वादाश्रयापायेप्यनाशो यदि सम्मतः ॥२३३॥

नित्येष्वाश्रयसामर्थ्यं किं येनेष्टः स चाश्रयः।

सम्बन्धस्य[2] नित्यत्वात् आश्रयस्य वाच्यस्यापायेप्यनाशो यदि जाते[3]रिव सम्मतः तदा नित्येषु जाति[4]सम्बन्धादिष्वाश्रयस्य वाच्यस्य वाचकस्य च किं सामर्थ्य-मुपकारविशेषाधायकं[2] येन सामर्थ्येन स वाच्यादिराश्रय इष्टः। न ह्यनुपकार्य-माश्रितमतिप्रसङ्गात्। नित्यस्य चोपकारासम्भवः। भेदाभेदकल्पनायामयुक्तत्वात्

अथ नित्यस्यापि जातिसम्बन्धादेराश्रयेणाभिव्यक्तिलक्षण उपकारः क्रियते। न चाव्यक्तिहेतुः कारको दीपादिवत् घटादेरित्याह।

ज्ञानोत्पादेन हेतूनां सम्बन्धात् सहकारिणाम् ॥२३४॥

तदुत्पादनयोग्यत्वेनोत्पत्तिर्व्यक्तिरिष्यते।

घटादिष्वपि युक्तिज्ञैः ;

---

[1] अर्थेन सहोत्पन्नस्यानुपकारिरपि सम्बन्धेनाश्रयणाच्च।

[2] सम्बन्धिनामनित्यत्वादित्यादौ परः।

[3] नित्यत्वादाश्रयनाशेप्यनाशवत्। [4] प्रसिद्धिमात्रं तन्निर्वस्तुकं।

ज्ञानोत्पादेन हेतूनां दीपादीनां सहकारिणां[1] सम्बन्धात् तदुत्पादनयोग्यत्वेन[2] ज्ञानोत्पादनसमर्थत्वेनोत्पत्तिर्घटादिष्वपि भावेषु युक्तिज्ञैर्न्यायविद्भिर्व्यक्तिरिष्यते। अन्यथा ज्ञानोत्पादनयोग्यस्य स्वभावस्यानुत्पत्तौ ज्ञानोत्पादनं न स्यात् (।)

अविशेषेऽविकारिणाम् ॥२३५॥
व्यञ्जकैः स्वैः कृतः कोऽर्थो व्यक्तास्तैस्ते यतो मताः ।

नित्यानां जातिसम्बन्धादीनामविकारिणां कुतश्चिदविशेषे विशेषासम्भवे स्वैर्व्यञ्जकैराश्रयाभिमतैः कोऽर्थः स्वभावान्यथात्वादिः कृतो न कश्चित्। यतोऽर्थाद् कृतात् तैर्व्यञ्जकैस्ते * जात्यादयो व्यक्ता मताः।

(ग) भेदाभेदव्यवस्थातोऽपि सम्बन्धस्यावस्तुत्वम्

किञ्च[2] (।)

सम्बन्धस्य च वस्तुत्वे स्याद् भेदाद् बुद्धिचित्रता ॥२३६॥
ताभ्यामभेदे तावेव नातोऽन्या वस्तुनो गतिः ।

यदि सम्बन्धस्य वस्तुत्वन्तदा वस्तुत्वे सति भेदोऽभेदो वाऽभ्युपगन्तव्यः। तत्र भेदाद्[3] बुद्धेश्चित्रता स्यात् (।) वाच्यवाचकौ सम्बन्धश्चेति त्रितयं दृश्येत[4]। न चेक्ष्यते। अथ द्वितीयः पक्षः तदा ताभ्यामभेदे सम्बन्धस्य तौ वाच्यवाचकावेव स्यातां न तु सम्बन्धो नाम कश्चित्। अथ सम्बन्धो न भिन्नो नाप्यभिन्नः[5]। अतो भेदाभे[6]दाभ्यामन्या वस्तुनो गतिर्नास्ति। अन्योन्यव्यवच्छेदात्मकत्वादनयो राश्यन्तरासम्भवान्नान्यः प्रकारोऽस्ति वस्तुनः।

तस्माद् (।)

भिन्नत्वाद् वस्तुरूपस्य सम्बन्धः कल्पनाकृतः ॥२३७॥
सद्द्रव्यं स्यात् पराधीनं सम्बन्धोऽन्यस्य वा कथम् ।

---

[1] योग्यावस्थानात्।

[2] न च सम्बन्धस्त्रिप्रमाणक इति दर्शयन्नाह वर्णा न वाचकास्तेन वाच्यवाचकसम्बन्धस्यावृत्तिर्वर्णेषु निरर्थकत्वात् तद्वृत्तौ सम्बन्धस्य वाचकाङ्गत्वं स्यात्।

[3] सम्बन्धिभ्यां सम्बन्धस्य भेदात्।

[4] यत्सम्बन्धिभ्यां(?) भेदेन नोपलभ्यते तत्ततो नान्यत् यद् दृश्यं नोपलभ्यते तन्नास्ति।

[5] तत्स्वरूपरहितः सम्बन्ध इत्यत्राह।

भिन्नत्वाद् वस्तुनोः सम्बन्धिनोः रूपस्य सम्बन्धः श्लेषलक्षणः कल्पनया कृतो न वास्तवः। अन्यथा सङ्ग्रस्यं सम्बन्धाख्यं परस्परीनं सम्बन्धायत्तं कथं स्यात्।[1] कथञ्चा भिन्नयोः सम्बन्धिनोः श्लेषलक्षणः सम्बन्धः परस्परमिश्रस्वभावत्वाद् सर्व्वस्य तथाऽपि सम्बन्धेतिप्रसङ्गात्।

(६) वर्णपदादिषु सम्बन्धस्यासद्भावः

किञ्च (।)

वर्णा निरर्थकाः सन्तः;

अयं सम्बन्धो वर्त्तमानो वर्णेषु पदादिषु वा वर्त्तेत। तत्र वर्णाः सन्तो[2] निरर्थकाः प्रत्येकं तेषामर्थप्रतिपादकत्वाभावात्। नानाप्रयोक्तृप्रयुक्तेभ्योऽर्थाप्रतिपत्तेश्च व्यतिक्रमप्रयुक्तेभ्यश्च स[3]रो रस इत्यादिभ्य[4]स्तुल्या स्यात् प्रतिपत्तिस्तत्समुदायस्य चासम्भवः क्रमेणोपलम्भात्। न च समुदायो नाम समुदायिभ्यो भिन्नोऽनुपलम्भबाधित[2]त्वात्। तेषाञ्च वाचकत्वादेकस्मादपि 742
प्रतीतिः स्यात्। प्रत्येकं न चेद् वाचकाः समुदितेभ्योपि तेभ्यो न स्यात् प्रतीतिस्तदाप्यन्यस्याभावात्।

अथ क्रमेण वर्णेषु गृहीतेषु तत्संस्कारसहायेनाध्यक्षेण गृहीतादन्त्यवर्णादर्थप्रतीतिः[5]। तत्किमन्त्य एव वर्णो वाचको नान्ये। तथा चेद् व्यर्थं तेषामुच्चारणं। सर्व्वेषु प्रतीतेष्वर्थप्रतीतिरिति चेत्। किमन्त्यवर्णग्राहिकया बुद्ध्या[1] सर्व्वत्र ग्रहणं। अन्यान्यबुद्ध्यैव चेत्। ताः किं बुद्धयोऽन्त्यवर्णबुद्धिकाले भवन्ति। येन तदार्थप्रतीतिरुच्यते। अन्यान्यकाल एवेति चेत्। यदि ताभिर्व्वाचका वर्णा गृह्यन्ते (।) एकैकवर्णग्रहणेप्यर्थप्रतीतिः स्यात्। वाचकेषु सर्व्वेषु गृहीतेषु प्रतीतिरिति चेत्। तदा तु न प्रत्येकं वाचकस्तदतिरिक्तश्च समुदायो नास्ति॥

---

[1] एतेनार्थान्तरत्वे सम्बन्धस्याश्रितत्वं श्लेषश्च गतः।

[2] वस्तुसन्तो विद्यमाना अपि। [3] साहित्याभावेन। नानुमानाल्लिङ्गाभावाद्य हि केचिद् दृष्टान्ते सम्बन्धं कार्यार्थप्रतीतिः सम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वेनेन्द्रियादिवत् साधनापेक्षणात्।

[4] क्रमविशेषेणैकप्रयोक्तृप्रयुक्ता वर्णा एव वाचका इति न दोषश्चेत्। न क्रमस्य नार्थान्तरत्वेन यद् रूपं सरे तद्रूपं रसेपीति तुल्या प्रतीतिः स्यात्।

[5] न वर्णानुभवाहितसंस्कारस्य वर्णेष्वेव स्मृतिहेतुत्वाभावे न हि भवानुभवाहितसंस्कारोऽश्वस्मरणमादधाति। दृष्टत्वादित्यपि न संकेतं विनाऽसत्वात्। संकेतश्च सामान्यविषयो न वर्णस्वलक्षणे।

प्रत्येकं समर्थाः क्षितिबीजादयोऽङ्कुरजनने न च केवला[1]जनयन्तीति चेत्। ये समर्था न तेषां क्षणिकत्वात् पृथग्भाव इत्यसमानं। समुदिता एव तु समर्थाः। न त्वेवं वर्णानां क्वापि समुदायः क्रमोपलभ्यत्वात्। तदा चेद् प्रतिपादका अवाचका एव। पूर्ववर्णग्रहणसंस्कारेपि किमन्त्यवर्णबुद्धौ सर्व्वे प्रतिभान्ति न वा। न तावदुपलभ्यन्ते ततस्तदुपदर्शमपि व्यर्थं सर्व्वेषु क्रमात् प्रतीतेषु स्मृतिः समुदा[य]-विषया भवतीति चेत्। किम्वर्णानां समुदायोस्ति प्रतीतो वा यः स्मर्यते केवलं कल्प्यते। कल्पितस्य वाचकत्वाभ्युपगमे न विवादः। तस्मान्न वर्णे सम्बन्ध-वृत्तिः।

पदवाक्यादिषु तर्हि स्यादिति चेत्।

पदादिपरिकल्पितम् ॥२३८॥
अवस्तुनि कथं वृत्तिः सम्बन्धस्यास्य वस्तुनः।

[1]न हि क्रमोच्चारितेभ्यो वर्णेभ्यो व्यतिरिक्तं पदादिकमुपलभ्यते (।) केवलं कल्पनाबुद्ध्या[2] क्रमोच्चारितानां वर्णानां समुदायः कल्पितः पदं। पदानाञ्च समुदायः क[ल्]पितो वाक्यमुच्यते। तच्च कल्पितत्वादवस्तु। अवस्तुनि सम्बन्धस्य वस्तुनः कथम्वृत्तिः। न हि शशविशा (?षा)णस्य नीलादिर्द्धर्मो युक्तः। तदेवं न सम्बन्धो नित्योऽनित्यो वा युक्त इति स्थितं॥

ग. नापौरुषेयता

अपौरुषेयतापीष्टा कर्तॄणामस्मृतेः किल ॥२३९॥
सन्त्यस्याप्यनुवक्तार इति धिग्व्यापकं तमः।

वेदवाक्यानामपौरुषेयतापि केनचि न्मी मां स क[3] प्रवरेणेष्टा कर्तॄणामस्मृतेः। लिङ्गात् किल। अक्षमायां किल शब्दः। अस्याप्यर्थस्य न्यायाद् दूरमायातस्या-

---

[1] वैयाकरणानां वर्णादिव्यतिरिक्तं पदादि निरस्यते।

[2] भिन्नवर्णानुभवात् कथमेकपदावभासो विकल्पः। अस्ति चेत्यनुभवो-स्तीत्याह क्रमवर्णानुभवपृष्ठभाविमनोविज्ञानं वर्णान्यवादित्वेनैकस्वभावानध्य-वस्यति मिथ्याविभ्रमोऽनादिः।

[3] बहूनां जीर्णकूपादीनां कर्त्ता न स्मर्यते न च तावताऽकर्तृता। इति व्यभिचारवद्युक्तं लिङ्गं जैमि(नि)नोक्तं।

अविगुणपूर्व्वज्ञानानपेक्षायामालयादिन्द्रियज्ञानानीव विकल्पज्ञानान्यपि सह जायेरन्।[१] अणुपरिमाणस्य नित्यस्यैकस्य **मनसोऽन्यस्मिन्निन्द्रिये** सक्तस्यान्यत्रेन्द्रियान्त[१]रेऽगतेरगमनादिन्द्रियान्तरजस्य **ज्ञानान्तरस्यानुदयो** यदि सम्मतः सो पि न युक्तः। **कदाचिद्** नर्तकीदृष्ट्[२]यवस्थादिष्वनेकविषयसन्निपाते चक्षुरादि[२]ज्ञानानां **सहोदयात्**। (५२४)

यदा च न पटीयान् कश्चिद्विषयः प्रत्युपतिष्ठते पुरुषस्य च न क्वचिद्विशेषेणेच्छा भवति तदा[३] (।)

समवृत्तौ च तुल्यत्वात्सर्व्वदान्यागतिर्भवेत्।
जन्म चात्ममनोयोगमात्रजानां सकृद् भवेत्॥५२५॥

अर्थपुरुषेच्छायाः **समायां** साधारणायां **वृत्तौ च** मनस एकेन्द्रियसम्बद्धस्य **तुल्य**[२]**त्वाद्विषयान्तरे** प्रेरकाभावात् उदासीनत्वात् **सर्व्वदा** तदिन्द्रियज्ञानोत्पत्तौ सत्या**मन्यस्ये**न्द्रियान्तरज्ञानज्ञेयस्या**गतिर्भवेत्** प्रतीतिर्न स्यात्। अस्ति च क्वचिद नासक्तस्य विषयान्तरेष्वेकस्याप्यनेकार्थदर्शनं।[४] **आत्ममनोयोगमात्रजानां** विषयानिरपेक्षाणां सुखादिज्ञानानामिन्द्रियमनोयोगविशेषस्य निया[५]मकस्याभावात् **सकृद्** वा **जन्म** स्या[३] त्। (२२५)

एकैव चैरिक्रियैकः स्यात् किन्दीपोऽनेकदर्शनः।
क्रमेणापि न शक्तं स्यात्पश्चादप्यविशेषतः॥५२६॥

न हि रूपादिबुद्धीनामेव सुखादिबुद्धीनामिन्द्रियमनोयोगविशेषात् प्रतिनियमः शक्यो वक्तुं एकस्मान्मन[६]स **एकैव** सुखादिबुद्धिलक्षणा **क्रिया** जायते न च द्वे इति **चेत्**। यद्येवं किं कस्माद्दीप एकोऽनेकदर्शनोऽनेकद्रष्टृज्ञानजनकः। द्रष्टुर-

---

[१] यतो विषयान्तरादिदृक्षुः स्यात्।

[२] सकृदपि दीर्घशष्कुलीसमर्सरध्वनि समुद्वहद्बहलामोदां धवलादिरसान्वितां अतिस्पर्शवतीं कुड्यां मिश्रतो(?ता)नेकेन्द्रियज्ञानस्य सम्वेदनात् स्फटिकतुल्ये समनन्तरे सकृत्संगतसर्व्वार्थेष्विन्द्रियेष्वसत्स्वपीत्यादौ साधितं प्राक्।

[३] वैशेषिक आह (।) अणु मनोद्रव्यं पृथिव्यादिद्रव्येषु पतितं। ज्ञानन्त्वात्मगुणो नवस्वात्मगुणेषु मध्ये पाठात्। [४] यत्रात्मा मनसा तदिन्द्रियेण तद्विषयेण तत्र क्रमोत्पत्तिकल्पनैवं स्यादपि। आत्ममनसोर्नित्यत्वावविशेषात्तत्प्रतिबद्धसन्निकर्षोप्यविशिष्टः। [५] न क्रमनियामकं मन एकत्वात् सकृदात्मसंयोगात्।

[६] आत्मानं कर्त्तारमपेक्ष्य कारणभूतात्।

अन्यो वा रचितो ग्रन्थः सम्प्रदायाद् ऋते परैः ॥२४१॥
दृष्टः कोऽभिहितो येन सोप्येवं नानुमीयते ।

अन्यो वा वेदादितरः काव्यादिर्ग्रन्थो रचितः कविप्रभृतिभिः संप्रदायाद् ऋते उपदेशाद्विना परैरध्येतृभिरभिहितः को दृष्टो न कश्चित् (।) येन परोपदेशोऽसत्यशक्याध्ययनत्वेन सोपि काव्यादिरेवं नित्यं नानुमीयते[1]। तत्रापि हेतुरयं सिद्ध एव। अथ पुरुषेण तत्करणाविरोधात् सन्दिग्धव्यतिरेकताऽस्य हेतोस्तदा वेदेपि दुष्टत्वमस्या (:) कथं निवार्यं ।

अपि च (।)

१ यज्जातीयो यतः सिद्धः सोऽविशिष्टोग्निकाष्ठवत् ॥२४२॥
अदृष्टहेतुरप्यन्यस्तद्भवः संप्रतीयते ।

यज्जातीयो यद्द्रव्यसमानजातीयो यः पदार्थो यतो हेतोः सिद्धोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां निश्चितः स तज्जातीयत्वेनाविशिष्टो अन्योऽदृष्टहेतुरपि तद्धेतुकत्वेन संप्रतीयते (।) किमिव। अग्निकाष्ठवत्। काष्ठकार्यत्वेन वह्नेर्निश्चितत्वात् (।) (।) वह्निदर्शनाददृष्टमपि काष्ठमनुमीयते[2]। न च[3] वैदिक[4]पौरुषेयवाक्यानां कश्चिद्भेदः (।) सर्व्वेषां दुर्भणत्वादीनां मन्त्रादिसामार्थ्यानाञ्च साधारणत्वात्।

इदानीम्वेदकरणसमर्थपुरुषादर्शनं भा र तादिष्वपि समानं[5]। ततोऽसत्यवान्तरभेदे भेदाद्धेतूपन्यासो न युक्तः। सति तु वस्तुतः (।)

तत्राप्रदर्श्य ये भेदं कार्यसामान्यदर्शनात् ॥२४३॥
हेतवः प्रवितन्यन्ते सर्वे ते व्यभिचारिणः ।

तत्र साधनीकृते[1] वस्तुन्यवान्तरभेदे भेद[2]मप्रदर्श्य कार्यसा[3]मान्यस्य विजातीयव्यावृत्तिमात्रस्य दर्शनात्। ये हेतवो यद्वेदाध्यय[4]नं तद्वेदाध्ययनपूर्व्वकं न करणपूर्व्वकं[5] यथा यः पथिकाग्निः[6] स ज्वालापूर्व्वको न वारणिनिर्मथनपूर्व्वक

---

[1] विनोपदेशं पाठाशक्तेः काव्येपि सत्त्वात्।
[2] अपौरुषेयत्वप्रतिज्ञाया अनुमानबाधोक्तानेन। [3] काष्ठहेतुकोयमग्निरिति।
[4] इदानीन्तनकारणात्। [5] एतस्मिन्न्याये स्थिते। [6] लौकिकवैदिकयोः।
[7] पुरुषकार्यैः शब्दैः सामान्यस्य तुल्यस्य वैदिकशब्देषु दर्शनात्।
[8] स्वयमकृत्वा वेदस्य अध्ययनं दार्ष्टान्तिकमग्नेर्दृष्टान्तो नैकान्तिकत्वसाधनस्य।
[9] आद्योपि पथिककृतोग्निरदृष्टहेतुत्वात् कालान्तरहेतुकः पथिकाग्नित्वात् ज्वालान्तरसंभूतदृश्यमानाग्निवत् ज्वालारणिजन्मनोरबाध्यबाधकत्वादनैकान्तिको वह्निसामान्ये।

इत्यादयः प्रवितन्यन्ते विस्तार्यन्ते सर्व्वे ते व्यभिचारिणोऽनैकान्तिकाः न हि[1] वेदाध्ययनमित्येवाध्ययनपूर्व्वकं कृत्वा करण[2]पूर्व्वकस्याप्यध्ययनस्योपपत्तेः। अरणिनिर्मथनस्य च वह्नेर्भावाविरोधात्।

भवतु वा।

सर्व्वथाऽनादिता सिद्‌ध्येदेवं नापुरुषाश्रयः ॥२४४॥
तस्मादपौरुषेयत्वे स्यादन्योप्यनराश्रयः।

एवं वेदाध्ययनमध्ययनपूर्व्वतासाधनं[3] तथापि सर्व्वथाऽनादिता वेदाध्ययनस्य सिध्येत् डिम्भकपांशुक्रीडादीनामिव नापुरुषाश्रयः पुरुषाश्रयणाभावस्तु न सिध्येत्। डिम्भकपांशुक्रीडा[4]दयो हि दर्शनपूर्व्वका अनादयश्च न चापौरुषेयाः डिम्भकैरेव क्रियमाणत्वात्। एवं शब्दा अप्यध्येतृभिरेव क्रियन्ते न तु स्वयमात्मानं ध्वनयन्ति येनापौरुषेयाः स्युः। अनादिस्तादृक् कर[5]णक्रमः पुरुषपरंपराया अनादेरागतत्वात्। अथानादित्वादेवापौरुषेयतेत्याह। तस्यानादित्वादपौरुषेयत्वे साध्ये स्यादन्यो-प्यपौरुषेयोऽनराश्रय इति प्रसङ्गः।

b. तमेवाह।

म्लेच्छादिव्यवहाराणां नास्तिक्यवचसामपि ॥२४५॥
अनादित्वाद् तथाभावः ;

म्लेच्छादेर्व्यवहाराणां मा[6]तृविवाहमुक्तिप्रापणमारणादीनां नास्तिक्यवचसा[7]मपि परलोककर्मफलाद्यपवादिनामनादित्वात् तथाभावोऽपौरुषेयत्वं स्यात्।

यदि पौरुषेयाः कथमनादय इत्याह।

पूर्वसंस्कारसन्ततेः।

---

[1] वेदक्रियाशक्तिरहितस्योपदेष्टृपूर्व्वकाध्यायवृष्टिर्न ब्रह्मादेरपि तथात्वं स्वयं रचयित्वाध्ययनसंभवाविरोधात्।

[2] यद्वेदाध्ययनमित्यादौ वा। ७ स्वयं कृत्वा।

[3] अभ्युपगम्याह।

[4] आदिना भोजनादि बालस्य।

[5] लोकव्यवहारः।

[6] मृते भर्त्तरि पुत्रेण मातृविवाहः कार्यः। वृद्धादीनां मारणं संसारमोचनार्थं आदिना मदनत्रयोदश्यां मदनोत्सवः पुत्रादिजन्मोत्सवः।

[7] लोकायतिकानां।

पूर्वसंस्कारशाब्दादेः सन्ततेः सन्तानेन प्रवृत्तेः ।
अथानादित्वात् म्लेच्छादिव्यवहाराणाञ्चापौरुषेयतास्त्वित्याह ।

तादृशेऽपौरुषेयत्वे कः सिद्धेपि गुणो भवेत् ॥२४६॥

तादृशे म्लेच्छादिव्यवहारसाधारणेऽपौरुषेयत्वे सिद्धेपि को गुणः अविसम्वा-
75a दकलक्षणो भवेत्। पौरुषेयवाक्यानां विसम्वादादर्शनादपौरुषेयत्वमिष्टं । स च
तस्मिन्नपि सति म्लेच्छादिव्यवहाराणामिव[1] दुष्परिहरः ।

(ख) a. अनादित्वेऽर्थसंस्कारभेदेन संशयः

अथ वेदवाक्यानामेवानादित्वादपौरुषेयत्वं तदा (।)

अर्थसंस्कारभेदानां दर्शनात् संशयः पुनः ।

अर्थस्य संस्कारो व्याख्यानं तस्य भेदानां विकल्पानां प्रकृतिप्रत्ययानेकार्थ[1]त्वात् स्वेच्छानिरुक्तादिभ्यश्च यथाप्रतिभं पुंसान्दर्शनात् संशयोऽर्थनिश्चयाभावः ।

b. कस्य चापौरुषेयत्वमिष्टं किम्वर्णानामुत पदवाक्यानामित्याह[2] ।

अन्याविशेषाद् वर्णानां साधने किं फलं भवेत् ॥२४७॥

अन्यैर्लौकिकैर्वर्णैर्वैदिकानामविशेषात् प्रत्यभिज्ञायमानत्वेनैकत्वादपौरुषेयत्वस्य[1] साधने किं फलं भवेत् (।) तथात्वे लौकिकानामर्थव्यभिचारात् ।

c. वाक्यं भिन्नं न वर्णेभ्यो विद्यतेऽनुपलम्भतः ।
अनेकावयवात्मत्वे पृथक् तेषां निरर्थता ॥२४८॥
अतद्रूपे च तादूप्यं कल्पितं सिंहतादिवत् ।

वाक्यं पदञ्च वर्णेभ्यो भिन्नं न विद्यतेऽनुपलम्भात् (।) तत्कथमस्यापौरुषेयत्वं[3] साध्यं। अभिन्नं चेत् तदानेकावयवात्मत्वे वाक्यस्य तेषामवयवानां पृथक् प्रत्येकं निरर्थकतेति पदात्मकमनर्थकमेव स्यात्। ततश्चातद्रूपेऽवाचक-

---

[1] अपौरुषेयत्वं कल्पयित्वापि पुनः संशय एव यतो वेदार्थव्याख्यानविकल्पानामाचार्यभेदेन भेदः ।

[2] वर्णविकल्पमधिकृत्य ।

[3] प्रत्येकं वर्णानिरर्थकत्वावयवप्रतीतिकार्यान्यथानुपपत्त्यास्ति पदादीति चेन्न यावान्वर्णसमुदायोर्थप्रतीतये संकेतस्तावतोर्थप्रतीत्यभाव एतस्मान्न चैवं वृत्त्यानुपलम्भाख्यः पदादेः ।

रूपे तादूप्यं वाचकत्वं कल्पितं कल्पनाबुद्धिनिर्मितं माणवकादाविव सिंहतादि। ततः[१] पौरुषेयमेव वाचकत्वं स्यादिति प्रस्तुतहानिः॥

d. अथ प्रत्येकमवयवानां सार्थकत्वं तदा (।)

प्रत्येकं सार्थकत्वेपि मिथ्यानेकत्वकल्पना ॥२४९॥
एकावयवगत्या च वाक्यार्थप्रतिपद् भवेत्।

प्रत्येकं सार्थकत्वे[२]पि मिथ्यानेकत्वस्यानेकावयवात्मकस्य कल्पना[३] एकस्मादर्थप्रतीतेः।[४] तथैकस्यावयवस्य गत्या वाक्यार्थस्य प्रतिपत् प्रतीतिर्भवेत् (।) एकस्यापि वाचकत्वात्। तत्समुदायो वाचक इति चेत्। स किन्तेभ्यो भिन्नः। स च प्रत्युक्तः(।) अवयवा[३] मिलिताः समुदाय इति चेत्। स च[५] न सम्भवत्येव। तद् यदि प्रत्येकं वाचकत्वमेव तदैषां प्रत्येकं वाचकत्वे चैकस्मादपि स्यादर्थप्रतीतिः।

अथ (।)

सकृच्छ्रुतौ च सर्वेषां कालभेदो न युज्यते ॥२५०॥

एकावयवगत्यार्थप्रतिपत्तेरवयवान्तरवैफल्यदोषात् सर्व्वावयवानां सकृच्छ्रुतिरिष्यते। तदा सर्व्वेषामवयवानां सकृच्छ्रुतौ चाभिमतायामवयवश्रवणस्य कालभेदो[६] न युज्यते। दृश्येत च।

(ग) स्फोटनिरासः

अथानव[७]यवमेकं वर्णेभ्यो व्यतिरिक्तं स्फोटरूपं वाक्यं तच्च क्रमवद्भिर्नियतानुपूर्व्वीकैर्ध्वनिभिः क्रमेण व्यज्यते। व्यक्त्यनुक्रमेणैव च क्रमवत् प्रतीयते तद्रूपाविभागेन नाद[७]रूपाणाम्वर्णानां ग्रहणात् वर्णविभागश्च लक्ष्यते। वस्तुतस्तथारहितमपीति केचित्।

एकत्वेपि ह्यभिन्नस्य क्रमशो गत्यसम्भवात्।

तवैकत्वेपि ह्यभिन्नस्यानवयवस्य स्फोटरूपस्य वाक्यस्य प्रथमध्वनिनाभिव्यक्तत्वात् क्रम[८]शो गतेः[८] प्रतीतेरसम्भवात् सकृत् प्रतीतिप्रसङ्गः[९]। यदि प्रथमव्यक्तौ न प्रतीतिरपरास्वपि न स्यात्। तदेकव्यञ्जकत्वाद् व्यक्तीनां।

---

[१] वाचकत्वस्य पुरुषेण कल्पितत्वात्। [२] वाक्यार्थेन।

[३] एकस्याप्यवयवस्य वाक्यार्थवत्वादवयवान्तरापेक्षा न स्यात्।

[४] यथा चैकोप्यवयवोर्थवान् तथा। [५] परवर्णोच्चारणे पूर्व्वध्वंसनात्।

[६] एकावयवोच्चारणकाले सर्व्वत्र श्रवणात्। [७] नादानां भेदात्।

[८] गृहीतागृहीतयोरभेदात्। [९] जातिस्फोटस्तु जात्यभावादेव निरस्तः।

किञ्च (।) वाक्यन्तन्नित्यमनित्यम्वा स्यात्।

अनित्यं यत्नसम्भूतं पौरुषेयं कथन्न तत् ॥२५१॥
नित्योपलब्धिर्नित्यत्वेऽप्यनावरणसम्भवात् ।

यद्यनित्यं **पौरुषेयं कथं न तत् यत्नसम्भवात्**[1] घटादिवत्। **नित्यत्वेप्युपलब्धिर्नित्या** भवेत्। वाक्यानाम**नावरणस**म्भवात्। आवरणायोगात्। यदि नित्यं कदाचिदुपलभ्यते तदा तस्यानावृतस्वभावता[a]ऽभ्युपगन्तव्या। तादृशं नित्यमुपलभ्येताभिमतकाल इव। आवृतस्वभावे तु सर्व्वदाऽनुपलम्भः स्यात्। तस्मात् कालभेदेनोपलभ्यानुपलभ्यस्वभावत्वादेकस्य नाशादन्यस्योदय इति स्यात्। तथा च नित्यत्वक्षतिः।

एकस्वभाव एव शब्दः परं (।)

अश्रुतिर्व्विकलत्वाच्चेत् कस्यचित् सहकारिणः ॥२५२॥
काममन्यप्रतीक्षोक्तिर्नियमस्तु विरुध्यते ।

75b **कस्यचित् सहकारिणो** ज्ञानजनकस्य **वैकल्यादश्रुतिरिति चेत्। काममन्यस्य** सहकारिण उपकारकस्य प्रती[२]क्षापेक्षणमस्तु नियमः पूर्व्वापरैकस्वभावतावरणन्तु शब्दानां **विरुध्यते**। न ह्येकस्वभावः परमपेक्षते चेति क्षमं। उपकारकस्यापेक्षणीयत्वात्। उपकारान्तरस्य च स्वभावान्तरलक्षणत्वात्।

अपि च शब्दा अव्यापिनो व्यापिनो वा स्युः। तत्र (।)

सर्व्वत्रानुपलम्भः स्यात् तेषामव्यापिता यदि ॥२५३॥
सर्व्वेषामुपलम्भः स्यात् युगपद् व्यापिता यदि ।

यद्यव्यापिता तेषां सर्व्वत्र देशेऽ**नुपलम्भः स्यात्**। न ह्येकदेशस्थितः शैलः सर्व्वत्रोप[1]लभ्यते। योग्यतातिशयलाभाद् व्यञ्जकेभ्यो दृश्यत एवेति चेत्। एवन्तर्हि सर्व्वैः सर्व्वदेशस्थैरुपलभ्येत। तथा **व्यापिता यदि**[2] **सर्व्वेषां** शब्दानां **युगपदुपलम्भः स्यात्**। व्यापित्वात् सर्व्वेषां सर्व्वत्र भावात्।

अथ व्यापित्वेपि य एवाभिव्यक्त्या संस्कृतः[3] स एवोपलभ्यते नेतरः।

---

[1] अवश्यं ह्युत्पत्तिमदनित्यं कुतश्चित् स्यान्निर्हेतुकत्वे देशादिनियमाभावात् तच्च पुरुषप्रयत्नान्वयव्यतिरेकानुविधायिपौरुषेयमेव स्यात्। किञ्चिदेव प्रतिनियतं वस्तुस्थित्यास्ति तत्कदाचित् कस्यचिद् भवति तेन क्वचित् कदाचिच्छ्रवणं।

[2] श्रोत्रजप्रतिज्ञया नित्यत्वं व्यापित्वञ्च शब्दानामित्याह।

[3] प्रयत्नाभिहतवायुना संस्कृतस्य शब्दस्य संस्कृतेनैवेन्द्रियेणोपलब्धेर्न प्रसङ्गः।

संस्कृतस्योपलम्भे च कः संस्कर्त्ताऽविकारिणः ॥२५४॥
इन्द्रियस्य स्यात् संस्कारः शृणुयान्निखिलञ्च तत् ।

संस्कृतस्य चोपलम्भे च स्वीक्रियमाणे नित्यत्वादविकारिणः कः संस्कर्त्ता नाम। न ह्यनुपकुर्व्वन् संस्कर्त्ता[2] अनुपकार्यो वा संस्कार्यः। अथेन्द्रियमनित्यत्वात् संस्कार्यं ततः संस्कृत एव पश्यति नान्य इति विभागः। सत्यमिन्द्रियस्य स्यात् संस्कारः। किन्तु तदिन्द्रियं निखिलं च शब्दग्रामं शृणुयात् न त्वेकशब्दं।[1]

संस्कारभेदभिन्नत्वादेकार्थनियमो यदि ॥२५५॥
अनेकशब्दसंघाते श्रुतिः कलकले कथम् ।

संस्कारस्य शब्दविषयस्य भेदात् प्रतिनियमाद् भिन्नत्वादिन्द्रियसंस्काराणामेकस्मिन्नर्थे शब्दे नियमः श्रुतिर्यदीष्यते तदानेकशब्दसंघाते कलकले श्रुतिरनेकेषां शब्दानां कथं[3]संस्कारप्रतिनियमादिन्द्रियं नानेकशब्दग्राहि स्यात्[2]।

अथ (।)

ध्वनयः केवलं तत्र श्रूयन्ते चेन्न वाचकाः ॥२५६॥
ध्वनिभ्यो भिन्नमस्तीति श्रद्धेयमविवक्षितम् ।

तत्र कलकले ध्वनयः शब्दव्यञ्जकाः केवलं श्रूयन्ते न वाचकाः शब्दाः[3] (।) ध्वनिभ्यः श्रूयमाणेभ्यो भिन्नं[4] शब्दरूपमस्तीति यत्किञ्चिदिदमतिश्रद्धेयं। श्रद्धावशाद् यद्येतदङ्गीक्रियते न तु प्रमाणबलात्।

किञ्च (।)

स्थितेष्वन्येषु शब्देषु श्रूयते वाचकः कथम् ॥२५७॥

कलकले ध्वनिमात्रं यदि श्रूयते न शब्दः तदा बहूनां व्याहर्त्तॄणां तूष्णीम्भावादन्येष्वप्येषु शब्देषु स्थितेषु एकस्मि[4]न् पुरुषे व्याहरति कथं वाचकः श्रूयते

---

[1] अथ यथा शब्दप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्येन्द्रियस्य संस्कारकल्पना तथा संस्कारभेदो यतः प्रतिविषयं भिन्नत्वादिन्द्रियस्यैकशब्दस्य ग्रहणं। प्रतिनियता हि संस्काराः शब्दानां तत्र केनचित् संस्कृतमिन्द्रियं कस्य(चि)देव ग्राहकं।

[2] तस्मात् ताल्वादिना शब्दकरणमेव तेन वाचकाः श्रूयन्ते।

[3] वाचक एव प्रतिनियतशक्तीन्द्रियं न ध्वनिषु।

[4] वर्ण्णपदादिशब्दस्य ध्वनिविशेषत्वात्।

[1]कलकलइव ध्वनिमा[2]त्रश्रुतिस्तदापि स्यात्। अथ वाचकस्योपलब्धिप्रत्ययभावा-[3]दुपलब्धिस्तदा कलकलेपि स्याद् विशेषाभावात्(।)

यदि चेन्द्रियाणां संस्कारविशेषाच्छब्दविशेषोपलब्धिप्रतिनियमस्तदा (।)

कथं वा शक्तिनियमाद् भिन्नध्वनिगतिर्भवेत्।

शक्तिनियमस्तदा शक्तिनियमादिन्द्रियाणां कथं भिन्नध्वनिगतिर्भवेत्।[3] शब्दविशेषवत् ध्वनिविशेषस्यैव ग्राहकमिन्द्रियं स्यात् तत्क[5]थं कलकलध्वनि-प्रतीतिः।

किञ्च (।)

ध्वनयः संमता यैस्ते दोषैः कैरप्यवाचकाः ॥२५८॥
ध्वनिभिर्व्यज्यमानेस्मिन् वाचकेपि कथं न ते।

यैः कैरपि दोषैर्ध्वनयोऽवाचकाः सम्मतास्ते दोषा व्यज्यमानेपि वाचकेस्मिन् कथन्न भवन्ति। तथाहि। यथा प्रत्येकमवाचकत्वाद् वाच(क)त्वे वा ध्वन्यन्तरवैफल्यात् साहित्याभावाच्च ध्वनयोऽवाचकास्तथा ध्वनिभिः प्रत्येकं वाचकानभिव्यक्तेरभि-व्यक्तौ वा ध्वन्यन्तरे वैफल्यात् साहित्याभावाच्च नाभिव्यज्येत[4] शब्दः। अनभिव्य-क्तश्च कमर्थं प्र[5]तिपादयेत्।

(घ) a. वर्णानुपूर्विचिन्ता

वर्णानुपूर्वी वाक्यं चेन्न वर्णानामभेदतः ॥२५९॥
तेषाञ्च न व्यवस्थानं क्रमान्तरविरोधतः।

वर्णानामानुपूर्वी परिपाटिविशेषो **वाक्यं**[6]। तच्चोपलभ्यत एवेति **चेत्**। **न** **वर्णानामानुपूर्व्याया अभेदतः**। न हि वर्णेभ्यो भिन्ना आनुपूर्वी प्रतीति-

---

[1] अवाचकश्रवणादेव। वाचकेन सह पृथग्वा ध्वनेरपि श्रवणं स्यादित्यर्थः।

[2] कलकलेपि वाचकश्रुतिः स्यात् पदवाक्यच्छेदबाधात्।

[3] पूर्वपूर्वध्वनिभागस्योत्तरोत्तरेण ध्वनिभागेनासन्धानाद् वैयाकरणाद्यैरवाचका इष्टा ते दोषाः। तस्मादनुपलब्धिबाधितो ध्वनिः

[4] गतौ वा युगपज्ज्ञानारूपध्वनिश्रुतिवच्छब्दानामपि स्यात् न हि तैः किञ्चिद-पराद्धं।

[5] तत्र वर्णाद्यपौरुषेयता।

[6] न वर्णव्यतिरिक्तं तच्चापौरुषेयं।

विषयः। ततश्च वर्णा एव वाक्यमिति स्यात्। तेषाञ्च लोकवेदयोर्न विशेष इति सर्व्वत्र प्रामाण्यं। अथाप्रामाण्यम्वा स्यात्। अथ विशेषानुपूर्व्वीका वर्णा एव वेदवाक्यं नेतर इत्याह[1] तेषा[?]ञ्च वर्णानां न व्यवस्थान[2]क्रमनियमः। 76a
क्रमान्तरस्य लौकिकस्य विरोधतः। तथा हि वर्णवदानुपूर्व्वी नित्या न च वर्णा बहवः[3] सन्ति। समानजातीया वा एकत्वाद् वर्णस्य। ततश्चाग्निरित्येका[4]-कारगकारनकाराणामानुपूर्व्वीविशिष्टः स्यात् नगमित्यन्यथा न भवेत्। कृतकानामपि बीजाङ्कुरपत्रादीना[5]मृतुसं[6]वत्सरादीनां विशिष्टानुपूर्व्वी नान्यथा भवति किम्पुनर्नित्यानां।

सा चेयमानुपू[1]र्व्वी वर्णानां (।)

देशकालक्रमाभावो व्याप्तिनित्यत्ववर्णनात् ॥२६०॥

देशकृता वा[7] पिपीलिकानामिव पंक्तौ स्यात्। कालकृता वा[8] बीजाङ्कुरादीनामिव। द्वयोरपि देशकालक्रमयोरभावो वर्णानां व्याप्तिनित्यत्वयोर्वर्णनात्। अन्योन्यदेशपरिहारेण। वृत्तिर्हि देशपौर्वापर्यं। तच्च सर्व्वगानामसम्भवि। तथान्योन्यकालपरिहारेण वृत्तिः कालपौर्वापर्यञ्च नित्यानामसम्भवि। (२६०)

अथानुपूर्व्वी समर्थनार्थमनित्यताऽव्या[2]पितेष्यते।

अनित्याव्यापितायाञ्च दोषः प्रागेव कीर्त्तितः।

अनित्या[9]व्यापितायाञ्च दोषः प्रागेवोक्तः। अनित्यत्वे पौरुषेयता। अव्यापित्वे च सर्व्वत्रोपलब्धिश्च न स्यात्[10]।

व्यक्तिक्रमोपि वाक्यं न नित्यव्यक्तिनिराकृतेः ॥२६१॥
व्यापारादेव तत्सिद्धेः करणानां च कार्यता।

---

[1] अथ क्रमो वर्णानां धर्ममात्रं न वस्त्वन्तरं ततोयमबोध इत्याह।

[2] न व्यवस्थितक्रमत्वं

[3] येन केनचिद् व्यवस्थि(त)क्रमा वैदिकाः स्युरन्ये लौकिका यथेष्टपरावृत्तयः।

[4] कर्ण्णे एकत्र एवाकारगकारो गकारश्च करणं। [5] हेमन्तादि।

[6] शौक्रबार्हस्पत्यादि आदिना ग्रहादि।

[7] देशकालाभ्यां कृतो यः क्रमस्तस्य वर्णेष्वभावः।

[8] बीजकाले नाङ्कुरस्तत्काले न पत्रादि।

[9] "अनित्यं यत्नसंभूतं पौरुषेयं कथन्न तदि"(३।२५१)त्यादिना।

[10] न वर्णानुपूर्व्वी वाक्यं येनायं दोषः स्यात् किन्तु वर्ण्णव्यक्तेरित्याह।

इति नित्यव्यापिनामपि शब्दानां व्यक्तेरभिव्यक्तेः[1] प्रतिनियतदेशकालायाः क्रमो वाच्यं न युक्तः। "नित्यस्य व्यक्तिर्नि[2]राकृतेर्ज्ञानोत्पादनहेतूनामित्यादिना। तस्मात् करणानां व्यापारादेव तेषाम्वर्णानां सिद्धेः कार्यतैषां[3] युक्ता न व्यङ्ग्यता।

b. किञ्च (।)

स्वज्ञानेनान्यधीहेतुः सिद्धेर्थे व्यञ्जको मतः ।।२६२।।
यथा दीपोन्यथा वापि को विशेषोस्य कारकात्।

सिद्धे विद्यमानेऽर्थे [3] स्वज्ञानेन कारणेना[4]न्यस्य ज्ञानहेतुर्व्यञ्जको मतः। प्रदीपो घटस्य यथा। अन्यथा वापीति यदि व्यङ्ग्यः प्राक् सिद्धो न भवेत् तदास्य [5]व्यञ्जकस्य कारकाद्धेतोः को विशेषो न कश्चित्। अपूर्व्वप्रतिपत्तिहेतुत्वाविशेषात्।

c. तथा (।)

करणानां समग्राणां व्यापारादुपलब्धितः ।।२६३।।
नियमेन च कार्यत्वं व्यञ्जके तदसम्भवात्।

करणानां समग्राणां व्यापारात् नियमेनोपलब्धितश्च कार्यत्वमेव वर्णानां व्यञ्जके दीपादौ तस्य व्यङ्ग्योपलब्धिनियमस्यासम्भवात्। न हि दीप इत्येव घटप्रतीतिः [6] करणसामग्र्यन्तु कार्यमवश्यम्भावयतीति करणसामग्र्ये नियतोपलम्भस्य कार्यतैव।

d. तद्रूपावरणानां च व्यक्तिस्ते विगमो यदि ।।२६४।।
अभावे करणग्रामसामर्थ्यं किं नु तद्भवेत्।

---

[1] यदा कार्यस्याक्रिया व्यक्तिः।

[2] व्यञ्जककृतेन साक्षाज्जननशक्त्युपधानेन ज्ञानजननासमर्थानां कार्यविशेष एव व्यक्तिः।

[3] स्वकारणादुत्पन्ने व्यङ्ग्ये। [4] दीपः स्वज्ञानद्वारा घटं बोधयति।

[5] शब्दो वा घटादिवत् कार्यवत् कार्य एव? यः परार्थं प्रयुज्यते स प्रयोगात् प्राग् विद्यमानो यथा वाश्या(?वास्या)दि च्छिदायां। प्रयुज्यते च शब्दः परप्रत्यायनाय। प्रत्यभिज्ञयापि सिद्धः।। ग्रहे क्षणिकेपि कर्मणि प्रयोगो दीपादौ च प्रत्यभिज्ञेत्यनेकान्ता एते।

[6] घटशून्ये देशेऽनुपलब्धेः।

तेषाम्वर्णानां रूपस्य स्तिमितवायवीयावयवसंयोगरूपाणामावरणानां प्रयत्न-प्रेरितेन वायुना विगमो यदि व्यक्तिस्ते मी मां स क स्येष्टा तदा[5] पूर्व्वावस्थात्यागे नातिशयो न व्यक्तिरनित्यत्वासक्तेः। उपलम्भावरणविगमो वा शब्दालम्बनं ज्ञानम्वा व्यक्तिः स्यादित्यत्राह कार्यं व्यक्तिरशक्या यस्मादावरणविगमेऽभावे नीरूपे करणग्रामस्य किं नु तत् सामर्थ्यं भवेत्। क्वचित् कर्त्तव्ये सामर्थ्यं स्यात्। न तु कर्त्तव्याभावे [१]। यदि समस्तकात्वर्य (? र्यत्व)सम्भवेपि शब्दानां न कार्यता तदा (।)

शब्दाविशेषादन्येषामपि व्यक्तिः प्रसज्यते ॥२६५॥
तथाभ्युपगमे सर्व्वकारकाणां निरर्थता ।

शब्दादविशेषा[२]दन्यव्यापारान्तरादुपलभ्यमानत्वनियमेनान्येषां घटादीनामपि व्यक्तिः प्रसज्येत कार्यता न स्यात्। [३] तथाभ्युपगमे च [४] सर्व्वेषां कारकाणां व्यञ्जे[५]काभिमतानां निरर्थकता। उत्पा[६]दकं हि कारणमिष्यते न तु व्यञ्जकं शब्दानामिव।

e. साधनं प्रत्यभिज्ञानं सत्प्रयोगादि यन्मतम् ॥२६६॥
अनुदाहरणं सर्व्वभावानां क्षणभङ्गतः ।

यच्च[६] नित्यत्वसिद्धये वर्णानां प्रत्यभिज्ञानं[७] सत्प्रयोग आदिशब्दादुच्चार्यमाणत्वादि साधनं मतं सन्नेव हि प्रयुज्यते। यथा वास्यादि च्छिदायां (।) ततः प्रयोगात् प्रयोगेपि विद्यमानत्वाद् वर्णा नित्या एव। तदनुदाहरणं दृष्टान्तविकलं[८] सर्व्वेषाम्भावानां क्षणभङ्गतः।

दूष्यः कुहेतुरन्योपि ;

अनयैव दिशा परैरुच्यमानः कुहेतुर[७]न्यो[९]पि दूष्यः।

---

[१] नित्यस्यानाधेयातिशयत्वान्नावरणमित्युक्तेश्च।

[२] न किञ्चिदपि कार्यं स्यात्। [३] सर्व्वस्य व्यङ्ग्यत्वमिष्टञ्चेत्।

[४] व्यक्तेः पक्षत्रयानतिक्रमात् तस्यात्रासंभवाज्ज्ञानस्य सिद्धत्वात्।

[५] व्यञ्जकविकल्पत्रये द्वयं निरस्तं। न ज्ञानकरणात् सत्कार्यका(?वा)दे वस्तुवत्। असत्कार्ये तु सर्व्वस्य कार्यतासक्तिर्ज्ञानवत् स्यात्। [६] किञ्च।

[७] अष्टकृत्वो गोशब्द उच्चारितो नाष्टौ गोशब्दाः। यत्प्रयुज्यते तत्प्राक् सद् यथा वास्यादि। यत्परार्थं प्रत्यायत्तमुच्चार्यते। उच्चरितप्रध्वंसित्वे परप्रत्यायनं न स्यात्। [८] विनाशस्याकारणत्वादिना। [९] ....साधनार्थः

f. अथ बुद्धिरभिव्यक्तिर्व्वर्ण्णानां सा च क्रमवती वाक्यमिष्टं तदा[1] वाक्यस्यापौरुषेयत्वेनेष्टत्वाद् बुद्धिरपौरुषेयी स्यात्। तत्र (।)

बुद्धेरपुरुषाश्रये ॥२६७॥
बाधाभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः समम्।

बुद्धेरपुरुषाश्रये पुरुषानाश्रयणे [2]बाधा। कैरित्याह। अभ्युपेतप्रत्यक्षप्रतीतानुमितैः समं एककालमेव बुद्धेरपुरुषाश्रयत्वस्याभ्युपेतेन पुरुष[3]गुणत्वाभ्युपगमेन प्रत्यक्षप्रतीतेन च पुरुषकार्य[4]त्वेन। तत्प्रयत्नका[5]र्यत्वेन वा कादाचित्कत्वानुमितेन कार्यत्वेन च बाधा।

g. वर्ण्णानामानुपूर्व्वी वाक्यं स्यादित्याह।

आनुपूर्व्याश्च वर्ण्णेभ्यो भेदः स्फोटेन चिन्तितः ॥२६८॥
कल्पनारोपिता सा स्यात् कथं वाऽपुरुषाश्रया।

वर्ण्णेभ्य आनुपूर्व्या भेदश्च स्फोटेन चिन्तितेन एकत्वेन ह्यभिन्नस्य क्रमश इत्यादिना चिन्तितः। न हि वर्ण्णेभ्यो व्यतिरिक्ता आनुपूर्व्वी काचिदुपलभ्यते। अभेदपक्षे च सरो रस इत्यादौ प्रतिपत्तेर्भेदाभावप्रसङ्गः। प्रकारान्तरस्य चाभावः। तस्माद् वस्तुभूतानुपूर्व्यायोगात् कल्पनारोपिता सा स्यात्। तथा चापुरुषाश्रया कथमुच्यते।

(ङ) निर्हेतुको विनाशः

कथं पुनरवगम्यते ध्वनिरवश्यमनित्य इत्याह।

सत्तामात्रानुबन्धित्वात् नाशस्यानित्यता ध्वनेः ॥२६९॥
अविनाशात् स एवास्य विनाश इति चेत् कथम्।
अन्योऽर्थोऽन्यस्य नाशोऽस्तु काष्ठं कस्मान्न दृश्यते ॥२७०॥

सत्तामात्रानुबन्धित्वान्नाशस्य ध्वनेरनित्यता। न खल्वसतामन्यस्मान्नाशोत्पत्तिः स्वहेतोरेव तु विनश्वरस्वभावतयोत्पन्ना भावा विनश्यन्ति। [6] विनाशो हि क्रियमाणो भावाद् व्यतिरिक्तो वा भवेत्। अव्यतिरेकपक्षे भाव एव क्रियत

---

[1] ....ज्ञानं व्यक्तिरित्यत्र बुद्धीनां अनुक्रमो वाक्याव्यक्तीनां क्रमवत्त्वात्। तच्चायुक्तम् बुद्धिरूपत्वात् वाक्यस्य अभ्युपगम्य दोषमाह।

[2] साध्ये प्रतिज्ञायाः। [3] तीर्थस्य। [4] भावस्यैव कार्यत्वात्।

[5] तद्भावभावित्वात्। [6] अभ्युपगम्याह।

इति स्यात्। तच्चाश[3]क्यक्रियमुत्पन्नत्वात्। व्यतिरेकेप्यग्नेः सकाशात् अर्थान्तरस्य विनाशाख्यस्योत्पत्तौ काष्ठस्य दर्शनम्भवे**दविनाशात्**।

स एवाग्निजन्मार्थोऽस्य[1] **विनाशस्तेनादर्शनमिति चेत्**[2] **कथमन्योर्थोन्यस्य** विनाशो युक्तः। एवं ह्यति[3]प्रसङ्गः स्यात्। काष्ठेऽग्निकृतः स्वभावो[4] विनाशो न सर्व्वं इति चेत्। काष्ठविनाशयोः कः सम्बन्धः। नाश्रयाश्रयिभावो[1] निषेत्स्यमानत्वा[2]त्। कार्यकारणभावश्चेत् अग्नेरपि स विनाशः स्यात्। तस्यापि कार्यत्वात्। तस्मान्न भावान्तरमर्थस्य नाशः (।) **अस्तु वा नाशः काष्ठञ्चेद**प्रच्युतप्राचीनस्वभावं **कस्मान्न दृश्यते**।

ननु योसावर्थान्तरस्वभावो वह्निकृतः[5] स काष्ठस्य नाशो नाशरूपतया प्रतीतेः। विनाशश्चाभावो यश्चाभावः स काष्ठविरोधिरूप एव क्रियते। न चायमर्थान्तरत्वाद् घटवद् वि[3]रोधिरूपतया कुर्त्तुमशक्यः। न हि घटवदर्थान्तरत्वाद् धूमोऽग्निकार्यो न भवति। तस्माद् यथान्तररूपोपि धूमोऽग्निना क्रियते तथा विरोधिरूपोपि विनाशीक्रियेत। ययोश्च परस्परपरिहारेण विरोधस्तयोरेकभाव एवापरस्परस्यादर्शनमिति कथमग्निकृतस्यार्थान्तरस्य विनाशसंज्ञितस्य विरोधिनो भावे काष्ठस्य दर्शनमुच्यते।

अत्रोच्यते। योसा[4]वर्थान्तरस्वभावो नाशस्तेन सह काष्ठस्य को विरोधः। 772a
यदि सहानवस्थानलक्षणः सम्भाव्यत एव। तद्भावयोर्निवर्त्त्यनिवर्त्तकभावदर्शनादग्निशीतयोरिव। किन्तु भावान्तरस्य यदि काष्ठविनाशकत्वं। स च नाशः किमर्थान्तरनिवृत्तिः। अर्थान्तरत्वे तुल्यः प्रसङ्गः।[5] निवृत्तिश्च निःस्वभावा न तत्र हेतुव्यापार इति वक्ष्यते। परस्परपरिहारस्थितिल[7]क्षणश्चेद् विरोधः। एवमप्यतिप्रसङ्गः। यथा काष्ठाद् भिन्नमभिमतपदार्थान्तरं तथान्यदपि घटादिकमिति तदपि काष्ठस्य विनाशः स्यात्।

ननु य एव काष्ठस्य नाशरूपतया विरोधिरूपतया च स्वहेतुभिः क्रियते स एव नाशो न तु यः कश्चिदर्थ इति कथमतिप्रसक्तिः।

---

[1] **काष्ठस्याभावोऽभूतत्वान्न दृश्यते।**

[2] **भवत्वग्निजार्थस्याभाव इति नाम तथापि।**

[3] **सर्व्वे पदार्थाः काष्ठस्य विनाशः स्युः।** [4] **ततो नातिप्रसङ्गः।**

[5] **तेन परिग्रहात् स्वीकारात् काष्ठं न दृश्यते।**

[6] **तदुत्पादेपि काष्ठं तथैव दृश्यते।**

तदप्ययुक्तं। परस्परपरिहारेण हि विरोधी नाश इष्टः। स च परस्परपरिहारोऽभिमतपदार्थवद् घटा[1]दीनामपीति न विशेषः। अथ य एव काष्ठनिवृत्तिरूपः स एव तन्नाशो नान्यः। किमिदं निवृत्तिरूपत्वं काष्ठादन्यत्वं निवृत्तिमात्रात्मकत्वम्वा। अन्यत्वञ्चेत् तदितरस्यापि समानं। निवृत्तिमात्रात्मकत्वञ्च भावान्तरस्यायुक्तं स्वभावाविशेषवत्वात्। यदुत्पत्तौ यन्निवृत्तिः स विरोधी नाशश्चेति चेत्। अन्या तर्हि विनाशान्निवृत्तिः। तत्र च समानः सर्व्व एव प्रसङ्गः। तस्मात् काष्ठं स्व[2]रसनिरोधितया निवर्त्ततेऽग्निकाष्ठादिसामग्र्यास्त्वङ्गारादिकं जायत इति युक्तं। अर्थान्तरस्वभावे तु सति नाशे काष्ठं कस्मान्न दृश्यत इत्यनिवार्यः प्रसङ्गः।

तत्परिग्रहतश्चेन्न तेनानावरणं यतः।
विनाशस्य विनाशित्वं ;

तेन विनाशाख्येन भावान्तरेण **परिग्रहतो**वष्टब्धत्वात् काष्ठादर्शनमिति **चेत्। न तेन** भावान्तरेण काष्ठस्या**नावरणं यत**स्ततः काष्ठस्यापरिग्रहः। न हि नाशो वस्त्वावरणम**विनाशित्वप्रसङ्गा**[3]त्। न च पूर्व्वापरैकस्वभावस्यावरणं युक्तमित्युक्तं। किञ्च (।)

स्यादुत्पत्तेस्ततः पुनः ॥२७१॥
काष्ठस्य दर्शनं ;

भावान्तरभूतस्य नाशस्य यद्युत्पत्तिरिष्यते तदोत्पत्तिलिङ्गाद् विनाशित्वं नाश[1]स्य स्यात् घटादिवत्। ततः काष्ठनाशस्य नाशात् पुनः काष्ठदर्शनं भवेत्।

हन्तृघाते चैत्रापुनर्भवः।
यथात्राप्येवमिति चेत् हन्तुर्न्नामरणत्वतः ॥२७२॥

ननु **चैत्रस्य** हन्तुर्व्याघाते कृते चैत्रस्य **पुनर्भावो** नास्ति **यथा**, तथा**त्रापि** काष्ठनाशनिवृत्त्या न काष्ठपुनर्भाव **इति चेत्। न हन्तुरमरणत्वतः।**[4] न हि हन्ता मरणं चैत्रस्य। किन्त्वन्य एवेन्द्रियायुर्निरोधः। येन हन्तृमरणे चैत्रपुनरुज्जीवनप्रसङ्गः। यदि त्विन्द्रियादिनिरोधनिवृत्तिः स्यात् स्यादेवोज्जीवनं तच्च त्वन्मते प्राप्तं। निरोधस्योत्पत्तिभावयोरिष्टः। (२७२)

---

[1] यदुत्पत्तिमत् तद्विनश्वरं।

अनन्यत्वे विनाशस्य स्यान्नाशः काष्ठमेव तु ।
तस्यासत्वादहेतुत्वं नातोन्या विद्यते गतिः ।।२७३।।

अथ न भावाद्भिन्नो नाशः किन्तर्ह्यभिन्नः। अनन्यत्वे विनाशस्य नाशः काष्ठमेव तु स्यात् (।) तस्य काष्ठ[1]स्याग्निसन्निधानात् (।) प्रागेव सत्वादहेतुत्वं [5] नाशकाभिमतस्य। नातो भेदाभेदप्रकारादन्या गतिरुत्पत्तिमतोस्ति। द्विधापि च नाशहेत्वयोगः [२]। (२७३)

अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वाद् भावनाशयोः ।
सहभावप्रसङ्गश्चेदसतो नित्यता कुतः ।।२७४।।

अहेतुत्वेपि नाशस्य नित्यत्वादाकाशादिवत् **भावनाशयो**रन्योन्याभावस्वभावयोः **सहभावप्रसङ्गश्चेत्** (।) ननु नाशस्यासतो नीरूपत्वान्नित्यता कुतः। वस्तु हि नित्यमनित्यम्वा स्यात्। यत्तु न किञ्चित् तत्कथमु[३]च्यतां (।२७४)

असत्वेऽभावनाशित्वप्रसङ्गोपि न युज्यते ।
नाशेन यस्माद् भावस्य न विनाशनमिष्यते ।।२७५।।

अतश्चानित्यत्वा**दसत्वे** नाशस्या**भावनाशित्वस्य** [६] **प्रसङ्गो**[४]**पि न युज्यते यस्माद् भावस्य** काष्ठादेर्**नाशेन** हेतुना **नाशनं नेष्यते**। यदि हि नाशेन नाशः क्रियते इतीष्यते तदा नाशाभावे वस्तुनाशो न स्यात्। किन्तु [५] स्वहेतुत एव भावा एकक्षणस्थितिधर्माण उत्पन्ना द्वितीये क्षणे न भवन्ति न तु नाम कश्चिद् भवति। यस्य नित्यत्वानित्य(त्व)योर्दोषावकाशः। (२७५)

a. कथन्तर्हीदानीमहेतुको नाशो भवतीत्युच्यत [६] इत्याह [७](।)

नश्यन् भावः परापेक्षो न तस्य ज्ञापनाय सा ।
अवस्थाऽहेतुरुक्तास्या भेदमारोप्य चेतसा ।।२७६।।

---

[१] अहेतोरुत्पन्नस्य न वह्न्यादिभिः किञ्चित्कर्त्तव्यमिति नाशोऽस्तु।

[२] प्रध्वंसाभावं नाशं गृहीत्वा परतोद्यमाशङ्कतेऽहेतुहिते क्षणिकवादिनः नित्यं भवेत् भावकालेपीति सहभावः स्यात्। [३] विनाशस्य भावनिवृत्तिलक्षणत्वात्।

[४] बौद्धस्य यदि नाशोऽसन्निष्टस्तदा भावस्य नाशित्वं न स्यात् कथमसन् विनाशो भावं नाशयेदिति असतो व्यापारायोगात्।

[५] कथन्तर्हि भावो नष्ट इति व्यपदेश इत्याह।

[६] भावस्य नाश इति व्यतिरेकः कथं यस्य स्वभाव एव नास्ति तस्य किमहेतुकः सहेतुको वेति चिन्तया।

77b **नश्यन् भाव** एव क्षणस्थितिधर्मतया स्वहेतोरुत्पत्तेर्द्वितीये क्षणेऽभवन्न **परापेक्षः** कारणान्तरनिरपेक्ष इति । **तस्य** कारणान्तरानपेक्षनाशित्वस्य **ज्ञापनाय सा** भावानाम**वस्था**ऽ**हेतुरुक्ता**। अहेतुको विनाशो भवतीत्यादि वचसैवास्या अवस्थाया धर्मिणः सकाशात्[१] भेदान्तरप्रतिक्षेपेण **चेतसा** विकल्पकेन[२] भेदमारोप्य न तु वस्तुतो नाशो नाम कश्चित् भावाद् भि[1]न्नस्वभावो भवति। (२७६)

स्वतोपि भावेऽभावस्य विकल्पश्चेदयं समः।
न तस्य किञ्चिद् भवति न भवत्येव केवलम् ॥२७७॥

[३]**स्वतोप्यभाव**[४]**स्य भावेऽ**प्यन्तत्वान्यत्व**विकल्पः समश्चेत्**। तथा हि यदि भावाद् भिन्नोप्यभावो ज्ञातो भावः किमिति न दृश्यतेऽभेदे तु भाव एव नाश इति कथं नष्टः। अत्राह (।) **न तस्य** भावस्य **किञ्चिद्**[५] विनाशोऽन्यो[६]वा **भवति**। किन्तर्हि **स एव केवलं न भवति**। व्यवहर्त्तव्यैकरूपत्वात् तस्य। तत्र च भेदाभेदविकल्पानवतारः। (२७७)

भावे ह्येष विकल्पः स्याद् विधेर्वस्त्वनुरोधतः।

हि यस्मात् भावे विकल्प ए[२]ष भेदाभेदात्मकः स्यात् विधेर्वस्त्वनुरोधतः। नाशस्तु प्रसज्यप्रतिषेधरूपो निःस्वभावत्वात् भेदाभेदविकल्पाक्षमः। यदि च प्रसज्यप्रतिषेधेपि वस्त्वन्तरविधिस्तदा पर्युदासान्न भिद्येतोभयत्रापि विधेः प्राधान्यात्। पर्युदासो वा न सिध्येत् एकनिवृत्तावपरविधाने स स्यात् निवृत्त्यसिद्धौ तु कथं युक्[७]तः।

न भावो भवतीत्युक्तमभावो भवतीति न ॥२७८॥

यदा च भावनिवृत्तिर्विनाशार्थः त[३]दाऽभावो **भवतीत्यादि** वाक्येन भावो **न भवतीत्युक्तं**[८]। अभावस्य भावायोगात्। अतश्च हेतुरपि नाशस्य न कश्चित्। (२७८)

(१५ीत)
b. [1]**अपेक्षेत परः कार्यं यदि विद्येत किञ्चन।**
यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ॥२७९॥

---

[१] अर्थान्तरमिव नाशं।

[२] भावस्य नाशः किमन्यस्मान्न वेति जिज्ञासायां।

[३] ननु यस्याहेतुको नाशो बौद्धस्य तन्मते। [४] नाशस्य।

[५] व्यतिरिक्तमव्यतिरिक्तम्वा। [६] स्थित्यन्यथात्वादिर्द्धर्मः।

[७] इति पर्युदासोपि न स्यात्।

[८] एवं हि भावो निवर्त्तितो भवति यदि किञ्चिन्न विधीयते।

यस्मात् परः कारणाभिमतोऽपेक्ष्येत[1] यदि किञ्चन कार्यं विद्येत। अन्यथा यदकिञ्चित्करं वस्तु तत् केनचित् किमपेक्ष्यते।(२७९)

फ़ एतेनाहेतुकत्वेपि ह्यभूत्वा नाशभावतः।
सत्तानाशित्वदोषस्य प्रत्याख्यातं प्रसञ्जनम् ॥२८०॥

[2]एतेन नाशस्य निःस्वभावत्वकथनेनाहेतुकत्वेपि[3] सत्यभूत्वा नाशस्य भावतः[4]। सत्तानाशित्व[5]दोषस्य प्रसञ्जनं[5] घटादाविव[6] प्रत्याख्यातं[7]। न ह्यभावो नाम कश्चिद् भवति यस्याभूत्वा भावात् सत्त्वं नाशित्वम्वा स्यात्॥(२८०)

c. यथा केषाञ्चिदेवेष्टः प्रतिघो जन्मिनां तथा।
नाश(:)स्वभावो भावानां नानुत्पत्तिमतां यदि ॥२८१॥

ननु यथा जन्मिनां बुद्धयादीनां मध्ये केषाञ्चिदेव घटादीनां प्रतिघः स्वदेशे वस्त्वन्तरोत्पत्तिव्याघात इष्टः। न बुद्धयादीनां। तथा यदि सतामुत्पत्तिमतामेव नाशः स्वभावः स्यात् नानुत्पत्तिमतां शब्दाकाशादीनां तदा[8] कथमुक्तं[5] सत्ता[9]-मात्रानुबन्धित्वात् नाशस्यानित्यता ध्वनेरिति।(२८१)

अत्राह (।)

स्वभावनियमाद्धेतोः स्वभावनियमः फले।
नानित्ये रूपभेदोस्ति भेदकानामभावतः॥२८२॥

---

[1] विनश्यता भावेनापेक्षेत यदि भावस्य कर्तव्यं स्यात्।

[2] परता हेतुकेपि नाशेऽभूत्वा भावात् सत्ताऽनित्यत्वञ्च दुर्निवारं अभूत्वा भवन्नहेतुकं इत्यपि विरुद्धं कादाचित्कस्य सहेतुत्वात्। [3] नाशस्य स्वीकृते।

[4] स नाशो अभूत्वा भवतीति हेतोः सत्ता च नाशित्वञ्चेति। [5] यत्परेण।

[6] तदेतेनैव। [7] नाशे कस्यापि भावानभ्युप(ग)मात्।

[8] एतेन सत्वञ्चानश्वरञ्चेति व्यभिचारः।

[9] ननु नाशस्वभावो भावानां नानुत्पत्तिमतां यदीति प्रकृतं चोद्यं न चात्र नानित्येत्यादिः परिहारः। नाकाशादेः स्वहेतुतो नश्वरताऽनुत्पत्तिमत्वात्॥ अत्र सिद्धान्त्येवम्मन्यते। यथा सत्वं व्यभिचार्युक्त(:)तथा कृतकोपि कश्चिन्नश्वरः कश्चि-न्नेत्याशङ्क्यते। तेनादौ कृतकव्यभिचारं परिहरति॥ सत्वेप्युच्यते। ये क्वचित् कदाचित् केनचिदज्ञाता ज्ञायन्ते पुनर्न ज्ञायन्ते तेषां सत्तानुबन्धी नाश इति व्याप्तिः। अन्यथा नित्यत्वात् सदा ज्ञानजननप्रसङ्गः। सहकार्यपेक्षापि न। नित्यत्वात् पूर्व्वमेव निष्पत्तेर्ज्ञानज(न)कस्य।

हेतोः स्वभावस्य विशिष्ट[१]कार्योत्पादनयोग्यताया **नियमात्**। **फले** कार्ये **स्वभावस्य** प्रतिघाप्रतिघादे**र्नियमः**। ततो नित्यत्वाभिमतानाञ्च हेतुमन्तरेण स्वभावनियमायोगात् हेतुरेष्टव्यः। कृतके पुनर**नित्ये** वा भावे **रूपस्य** नश्वरानश्वरस्य **भेदो नास्ति**। कस्मादित्याह। नित्यानि[६]त्यस्वभावतया कृतकस्य **भेदकानां** हेतूनाम**भावतः**। न हि कश्चिदेव हेतुरनित्यं जनयति[२] नापरः सर्व्वेषां कृतकानामर्थक्रियाकारित्वात्। तस्य चानित्यताव्याप्तेः।(२८२)

d. **प्रत्याख्येयाऽत एवैषां सम्बन्धस्यापि नित्यता।**
सम्बन्धदोषैः प्रागुक्तैः शब्दशक्तिश्च दूषिता ॥२८३॥

अतः[३] सर्व्वभावक्षणिकत्वसाधकात् प्रमाणादे**वैषां** शब्दानामर्थ**सम्बन्धस्यापि नित्यता प्रत्याख्येया**। सम्बन्धस्य वस्तुत्वे क्षणिकत्वात्। या च शब्दशक्ति-
78a योग्यताख्याऽर्थप्रतिपत्त्याश्रयो[७] वर्ण्यते[४] सा[५] च शब्दाद् व्यतिरिक्तैवेति तद्व[६]-दनित्या। अथ भिन्ना[७] तादृशी च **सम्बन्धदोषैः** "सम्बन्धिनामनित्यत्वान्न सम्बन्धे[८] अस्ति नित्यते"(३।२३१)त्यादिना **प्रागुक्तैर्दूषितेति** न पुनरुच्यते।[९](२८३)

(२) a नव्यमीमांसक(भाट्ट)मतनिरासः

क. अपौरुषेयत्वेऽपि दोषाः

(क) अपौरुषेयत्वान्न याथार्थ्यसिद्धिः

न तावदपौरुषेयं वचनमस्तीत्युक्तं। भवतु वा। तथापि (।)

नाऽपौरुषेयमित्येव यथार्थज्ञानसाधनम्।
दृष्टोऽन्यथापि वह्न्यादिरदुष्टः पुरुषागसा ॥२८४॥

---

[१] अयं सप्रतिघस्य जनकोऽयं नेति।
[२] सर्व्वेषां विनश्वरस्वभावस्यैव जननात्।
[३] अनन्तरोक्तात् वस्तुमात्रानुबन्धात्।
[४] जैमिनीयैः।
[५] व्यतिरिक्त एव नास्तीत्यतोधुना।
[६] शब्दवत्
[७] शब्दशक्तिः सम्बन्धः।
[८] अव्यतिरेकात्। [९] तदेवं।

नापौरुषेयमित्येव वचनं यथाऽर्थस्याविसम्वादिनो ज्ञानस्य साधनं[1] यस्मात् पुरुषस्यागसा दोषेणादुष्टोपि वह्न्यादि[2]र्नीलोत्पला[3]दावन्यथा अप[4]रार्थज्ञान-हेतुर्दृष्टः।[5] (२८४)

(ख) अकृतकत्वे ज्ञानहेतुत्वाभावः

किञ्च (।)

न ज्ञानहेतुतैव स्यात् तस्मिन्नकृतके मते।
नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्यात् न च जन्मास्ति कस्यचित् ॥२८५॥

तस्मिन् शब्देऽकृतके मते[5] ज्ञानहेतुतैव न स्यात् न हि नित्येभ्यो वस्तु[6]-सामर्थ्यात् कार्यजन्माशक्तेः कस्यचित् ज्ञानस्यान्यस्य वा[7] जन्मास्ति (।) क्रमाक्रमयोर्व्यापकयोर्नित्यान्निवृत्तेः। तद्व्याप्यस्य सामर्थ्यस्याभावात्[8]। (२८५)

(ग) शब्दे समारोपितगोचरा बुद्धयः

तस्मात् (।)

विकल्पवासनोद्भूताः समारोपितगोचराः।
जायन्ते बुद्धयस्तत्र केवलं नार्थगोचराः ॥२८६॥

तत्रानित्यात्मन्युच्चरिते शब्देऽनाद्यन्तेन विकल्पेन चित्तसन्तातावारोपितायाः वासनाया विकल्पिका बुद्धयो जायन्ते[9] समारोपित[10]गोचराः[2] कल्पितार्थ-

---

[1] शक्यनिश्चयः। [2] ज्योत्स्नादि।

[3] न हि रागादि पुंदोषसंस्काराववेवार्थेषु ज्ञाप्येषु ज्ञापकानां शब्दानां ज्ञानभ्रमः प्रकृत्यापि मिथ्याज्ञानजननस्य संभाव्यत्वाद् वने दवो रात्रौ नीलोत्पलो रक्तप्रतिभासि ज्ञानहेतु ज्योत्स्ना पीते शुक्लज्ञानहेतुरिति विना पुरुषञ्च दृष्टेर्व्वनदवादेः;

[4] वह्न्यादेः सहकारि बलादस्त्वन्यथात्वं नित्ये तु नैवमिति चेन्न शब्देपि सङ्केतसहकार्यपेक्षत्वादनपेक्ष्य ज्ञानजननस्वभावत्वे सङ्केतकरणव्यापारम्विनापि वेदार्थज्ञानं सर्व्वस्य सदा स्यान्न चैवं तन्न स्थितस्वभावतेति मिथ्याज्ञानहेतुत्वं तदवस्थं।

[5] दृष्टे सति।

[6] प्रतीत्य जन्मकाले यत् तदजनकं रूपं तत्स्थस्याजनकत्वात्।

[7] एतत्परिहाराय नित्यं स्वकार्यजननञ्च मिथ्याऽवर्शनात्

[8] नित्याकाशादिभ्यो बुद्धयो भवन्तीत्यपि मृषा न ता (:) तद्भावभाविन्यः क्रमयौगपद्यार्थक्रियाविरोधात्।

[9] स्वागमसंस्कारकल्पनाया बाह्यत्वेन ततः। [10] आकाशाद्याकारः।

विषया **नार्थगोचरा** न स्व[1]लक्षणविषयाः। तथार्थत्वे शब्दप्रमाणान्तर-वैफल्यस्योक्तेः।[2] (२८६)

ख, कृतकत्वेऽपि न दोषः

(क) कृतकत्वान्न मिथ्यात्वनियमः

ननु (।)

मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव दृष्टमित्यकृतं वचः।
सत्यार्थं व्यतिरेकस्य विरोधिव्यापनाद् यदि ॥२८७॥
हेतावसम्भवे भावस्तत् तस्यापि शङ्क्यते।
विरुद्धानाम्पदार्थानामपि व्यापकदर्शनात् ॥२८८॥

मिथ्यात्वमर्थशून्यत्वं **कृतकेष्वेव** वाक्येषु **दृष्टमि**[3]**त्यकृतं वचः** (।) **सत्यार्थं यदि** स्यात् तदा को दोषः। कस्मादेवमित्याह परः। अकृतकत्वस्य साधनस्य विरोधिना कृतकत्वेन साध्य[4]विपर्ययस्य मिथ्यात्वस्य व्यापनात्[5]। अत्राह। विपक्षान्मिथ्यात्वादकृतकस्य हेतोरसंभवेऽसंभवनिमित्तं हेतौ बाधकप्रमाणेऽनुक्ते तस्याकृतकत्वस्यापि मिथ्यात्वे विपक्षे भावः शंक्यते बाधकप्रमाणादर्शनात्।

ननु मिथ्यात्वं कृतकेषु दृष्टं तदकृतकेषु विरोधिषु कथं स्यादित्याह। **विरुद्धाना-मपि** हि व्याप्यानां **पदार्थानामे**कस्य **व्यापकस्य दर्शनात्**। यथा प्रयत्नानन्तरीय-कत्वयोरेकेन कृतकत्वेनानित्यत्वेन वा[5] व्याप्तिः। (२८७,२८८)

किञ्च (।)

नासत्ता सिद्धिरित्युक्तं सर्वतोनुपलम्भनात्।
असिद्धायामसत्तायां सन्दिग्धा व्यतिरेकिता ॥२८९॥

सर्व्वतो विपक्षाद्धेतोरसत्ताया **अनुपलम्भात्** प्रतिबन्धमन्तरेण **न सिद्धिरित्युक्तं** प्राक्। "न चादर्शनमात्रेण विपक्षेऽव्यभिचारिते" (३।१२)त्यादिना। **असिद्धा-याम्वासत्यायां** विपक्षाद् **व्यतिरेकिता सन्दिग्धा** (।)

---

[1] आकाशादि।

[2] सत्यार्थं वेदवाक्यमकृतकत्वादित्यत्रान्वयाभावात् व्यतिरेकिप्रयोगमाह।

[3] हेतोः। [4] सत्यार्थत्वस्य।

[5] वेदे कृतकनिवृत्तौ मिथ्यानिवृत्तेः सत्यता सेष्टैव।

कस्मात् पुनर्व्यतिरेकनिश्चयापेक्षा। न हि साधनतयोपात्तो **धर्म** इत्येव साधनं। (२८९)

किन्तर्हि (।)

अन्वयो व्यतिरेको वा सत्त्वं वा साध्यधर्मिणि।
तन्निश्चयफलैर्ज्ञानैः सिद्ध्यन्ति यदि साधनम् ॥२९०॥

अन्वयः सपक्षे[1] **व्यतिरेको** विपक्षात्[2]। **साध्यधर्मिणि सत्त्व**[3]**न्वा त**[4]**न्निश्चयफलै**रन्वयादिनिश्चयप्रयोजनै**र्ज्ञानैः** प्रमाणात्मभि**र्यदि सिध्यन्ति** तदा **साधनं भवति**। निश्चितत्रैरूप्यस्यैव हेतुत्वात्। (२९०)

यदपि व्यतिरेकी हेतुरित्युक्तं तच्चायुक्तमित्याह[4]।

यत्र साध्यविपक्षस्य वर्ण्यते व्यतिरेकिता।
स एवास्य सपक्षः स्यात् सर्वो हेतुरनन्वयी ॥२९१॥

यत्र धर्मिणि **साध्यविपक्षस्य** मिथ्यात्वस्य साधनाविपक्षव्यतिरेकाद् **व्यतिरेकिता वर्ण्यते**। यत् कृतकं न भवति तन्मिथ्यार्थञ्च न भवतीति **स एव** साध्यसाधनविपर्ययनिवृत्तिदर्शनविषयो धर्मी **सप**[5]**क्षः स्यादस्या**कृतकत्वस्य हेतोः। विपर्ययनिषेधेन विधेरेव प्रतिपादनात्। यत्र च साध्यसाधनसत्त्वनिश्चयः स एव पक्षः। अतः **सर्व्वो हेतुरनन्वयी** न केवलव्यतिरेकी। (२९१)

(ख) समयत्वान्मन्त्राणां कृतकारिता

ननु[5] पक्षस्य वेदस्य कथं सपक्षता सपक्षलक्षण[6]योगात्। एवं तर्हि सर्व्वः पक्षः सपक्षः स्यात्। भवत्येव किमन्येनेति चेत्। अन्यस्यापि लाक्षणिकं तत्कथं त्यज्यतां। किञ्च (।)

समयत्वे हि मन्त्राणां कस्यचित् कार्यदर्शनम्।

किञ्चित्का[7]र्य[7]कारिणो मन्त्रा अपौरुषेयाश्चेति व्याहतं (।) तथा हि 78b
कस्यचित् सत्यतपःप्रभावतः पुंसः समयत्वे संकेतत्वे मन्त्राणामभ्युपगम्यमाने

---

[1] स्वसाध्येन हेतोर्व्याप्तिः। [2] व्यावृत्तिर्व्वा।

[3] हेतोः पक्षधर्मत्वं। [4] य एव मिथ्यात्वव्यवच्छेदस्य विषयः।

[5] साध्यधर्मसामान्येन समानोर्थः सपक्षः।

[6] साधर्म्यदृष्टान्त उच्यते न चायमिहास्ति साध्यत्वेनान्वय एव सपक्ष उच्यते। [7] सङ्केतत्वादेव पौरुषेयत्वमाह।

कार्यस्य मन्त्रप्रयोगनिस्प(? ष्प)ाद्यत्वेनेष्टस्य साधनं सिद्धिः स्यात्। केनचिच्छक्तिविशेषवता मत्प्रणीतं मन्त्रमेवंप्रयुञ्जानस्यायमर्थः सेत्स्यतीति समयस्य कृतत्वात् सिद्धिः स्यात्। कविसमयादिवत् काव्यपाठकस्या[1]र्थसिद्धिः।

अथापि भावशक्तिः स्यादन्यथाप्यविशेषतः ॥२९२॥

अथापि भावशक्तिः [1] स्वभावशक्तिः सादृश्यपौरुषेयाणां **स्यात्**। यथा-[2]भिमतसिद्धिः। एवन्तर्ह्य**न्यथा** प्रयुक्तेपि मन्त्रे [3] स्यादभिमतम**विशेषतो** वर्णात्मकस्य मन्त्रस्य। (२९२)

(ग) वर्णक्रमो मन्त्रेष्वकिञ्चित्करः

वर्णानां क्रमविशेषो मन्त्रः ततस्तद्ग्रहणेन फलमिति चेत्।

क्रमस्यार्थान्तरत्वञ्च पूर्व्वमेव निराकृतम्।
नित्त्यं तदर्थसिद्धिः स्यादसामर्थ्यमपेक्ष्यते ॥२९३॥

क्रमस्य वर्णेभ्योऽ**र्थान्तरत्व**ञ्च **पूर्व्वमेव निराकृतं**। "वर्णानुपूर्व्वी वाक्यञ्चेदित्य(३।२५९)त्रान्तरे। अस्तु वा क्रमः तस्य नित्यत्वात् तदर्थस्य तन्निस्पा(?ष्पा)द्यस्यार्थस्य **नित्यं सिद्धिः** स्यात्। न ह्यविकले [4]कारणे कार्यक्षेपो युक्तः। अथ प्रयोगविधानाद्यपेक्षास्ति साप्ययुक्ता। अपेक्षणे कस्यचित् सहकारिणो**ऽसामर्थ्यं** स्वभावतः स्यात्। समर्थस्यान्यापेक्षाऽयोगात्। अपेक्षणीयात् समर्थस्वभावोत्पत्तौ तु स्यादपेक्षा। (२९३)

किञ्च (।)

सर्व्वस्य साधनं ते स्युर्भावशक्तिर्यदीदृशी।

मन्त्राणां भावशक्तिर्यदीदृशी कार्यविशेषसाधिका तदा सर्व्वस्य यजमानस्य इतरस्य[5] च ते मन्त्रा अभिमतार्थसिद्धेः साधनं स्युः। [3]न हि कार्यकारिता तेषां कञ्चिदेव प्रति नेतरान् साधारणत्वाद् भावस्वभावस्य।

ग. नित्यत्वे दोषः

(क) असंस्कार्यस्य न प्रयोक्तृभेदापेक्षा

अथ प्रयोक्तुर्विशेषमपेक्ष्य फलप्रायाः। तच्चासत्।

---

[1] मत्काव्यं यः पठति तस्मै मयेदं देयमिति समयात् कर्त्तुः।

[2] विधिना नियोगं। [3] तस्य तद्रूपविशिष्टं विधिशून्ये विपरीतपाठादौ च।

[4] आधेयातिशयस्य। [5] पालकयादेश्च।

प्रयोक्तृभेदापेक्षा च नासंस्कार्यस्य युज्यते ।।२९४।।

प्रयोक्तुर्भेदो यजमानत्वं तदपेक्षा च नित्यस्य परैरसंस्कार्यस्य न युज्यते।(२९४)

संस्कार्यस्यापि भावस्य वस्तुभेदो हि भेदकः ।
प्रयोक्तृभेदान्नियमः शक्तौ न समये भवेत् ।।२९५।।

संस्कार्यस्यापि भावस्य[१] वस्तुनः[२] संस्कर्त्तुर्भेदो हि भेदको भवितुमर्हति। न तु ब्राह्मणशूद्रादीनां वस्तुतो जातिभेदः कश्चिदस्ति व्यवहा[४]रमात्रत्वात् तस्य। ततश्च प्रयोक्तुर्भेदादपि मन्त्राणां शक्तौ नियमो न सम्भवति। ननूपलभ्यते नियता मन्त्राणां शक्तिः। सत्यमुपलभ्यते किन्तु सा पुरुषकृते समयेऽभ्युपगम्यमाने भवेत् न त्वकृतत्वे। [३] यो हि ब्राह्मण इति प्रसिद्धः तस्यैवायं विधिप्रयुक्तो मन्त्रः फलप्रदो नेतरस्येति कर्त्रा पुरुषेण शक्तिविशेषवता समितत्वान्मन्त्रस्य। (२९५)

(ख) नित्यानां मन्त्राणां प्रयोजको निरर्थकः

किञ्च (।)

अनाधेयविशेषाणां किंकुर्वाणः प्रयोजकः ।
प्रयोगो यद्यभिव्यक्तिः सा प्रागेव निराकृता ।।२९६।।

नित्या[५]नामनाधेयविशेषाणां प्रयोक्ता[४] पुरुषः किंकुर्व्वाणः प्रयोजक इष्टः। अनुपकारकस्य प्रयोजकत्वे सर्व्वस्य तथात्वप्रसङ्गात्। यद्यभिव्यक्तिः प्रयोग उच्यते[५] साऽभिव्यक्तिर्नित्यानां प्रागेव सामान्यप्रस्तावे निराकृता। न हि स्वरूप-परिणाम[६] आवरणविगमो वा सा[७] नित्यानां घटते। (२९६)

(ग) नित्यस्य व्यक्तिरसिद्धा

बुद्धिः कदाचित् सम्भाव्यते[८]। तदा (।)

व्यक्तिश्च बुद्धिः सा यस्मात् स फलैर्यदि युज्यते ।
स्याच्छ्रोतुः फलसंबन्धो वक्ता हि व्यक्तिकारणम् ।।२९७।।

---

[१] आधेयातिशयस्य। [२] कारणस्य।

[३] यदा तु समयो मन्त्रस्तदा समयकर्त्ता वस्त्वनपेक्षः समयं करोतीत्याह।

[४] अन्यथापि न कश्चित् फलमश्नुतेऽन्यो न शूद्रादिरिति कुतोयं विभागः।

[५] नोत्पादनं। [६] नित्यस्य तदनुपपत्तेः नित्यस्य तु युक्तापेक्षा।

[७] अभिव्यक्तिर्न घटते।

[८] नित्यत्वान्न योग्योत्पत्तिः किन्तु शब्दविषया बुद्धिः।

तद्व्यक्तिश्च बुद्धिरुच्येत। सा[1] यस्माद् वक्तु[2] र्भवति स फ[6]लेन युज्यते यदि तदा नातिप्रसङ्गः। नन्वेमपि श्रोतुः फलसम्बन्धः[3] स्यान्न वक्तुरेव।[4] वक्ता हि व्यक्तेर्ज्ञानस्य कारण[5]मिति फले युज्यते। तच्च [6]ज्ञानहेतुत्वं श्रोतुरप्यस्त्येव।[7] (२९७)

किञ्च (।)

अनभिव्यक्तशब्दानां करणानां प्रयोजनम् ।
मनोजपो वा व्यर्थः स्याच्छब्दो हि श्रोत्रगोचरः॥२९८॥

अनभिव्य[8]क्तोऽनिवेदितः[9] शब्दो यैस्तेषां करणादीनां प्रयोजनं प्रयोगः
79a यदा। तदा ताल्वादिकरणप्रस्पन्दमात्रयो[10]पांशुजपः क्रियते न तु व्यक्तमुच्यते।
यदा च तामपि[7] विना[11] मनोमात्रेण मनोजपो वा क्रियते तदा द्वावपि जपाविमौ व्यर्थौ स्यातां।[12] शब्दो हि श्रोत्रगोचर उच्यते न च जपयोरनयोः श्रोत्रगोचरः कश्चिदस्ति। (२९८)

पारम्पर्येण तज्जत्वात् तद्व्यक्तिः सापि चेन्मतिः ।
ते तथा स्युस्तदर्थी चेदसिद्धं कल्पनान्वयात् ॥२९९॥

---

[1] व्यक्तिः। [2] पुरुषात्। [3] यो वक्त्रा पठ्यमानं मंत्रं शृणोति। [4] यस्मात्।

[5] नित्ये शब्दे बुद्धिजन्मार्थं पुंसो व्यापाराभा(वा)दनुपकार्योपकारकत्वान्न वक्ता श्रोतुरुपकार इति विशेषोनयोर्नास्ति।

[6] मन्त्रविषयं। [7] किं न फलेन युज्यते।

[8] श्रोत्रविषयं न नीतः यैस्ताल्वादिभिः।

[9] प्रयोगो व्यर्थः स्यादिति संबन्धः। यत्रौष्ठप्रस्पन्दमात्रेण उपांशुजपः क्रियते सोपि व्यर्थः स्यादित्याद्यावुत्पत्य व्यक्ति नित्येषु अनाधेयातिशयेषु।

[10] यदपि विशिष्टः प्रयोक्ता मन्त्रफलमश्नुत इति तत्रापि समीरितार्थोत्पाद-योग्योत्पादनमुत्पन्नस्य उत्तरोत्तरविशेषोत्पादनम्वार्थः सविशेषजन्मनि स्यात्।

[11] ताल्वादिकरणप्रस्पन्दमात्रां।

[12] यस्माच्छ्रोत्रग्राह्य एव शब्दः तत्स्वभावश्च मन्त्रः। उपांशुमनोजप-योश्च श्रोत्रग्रहणाभावादशब्दत्वं तत्त्वादमन्त्रः कथं फलवान्। अयमाशयः शब्दा-त्मनां मन्त्राणां व्यक्तिहेतुः शब्दग्राहिज्ञानहेतुपुरुषः प्रयोक्ता तस्य फलेन सम्बन्धः चेत्। तदोपांशुमनोजापी न फलयोगी स्यादभिव्यक्त्यहेतुत्वात्। मन्त्रस्य श्रोत्र-ग्राह्यापौरुषेयं नित्यत्वाभ्युपगमात्।

ननु याप्युपांशुमनोजपकाले शब्दाभासा धीः सापि [1] मतिः **पारम्पर्येण तज्जत्वात्** तस्य **व्यक्तिरि**ति चेत्। यद्येवं शब्दविकल्पवदर्थविकल्पा [2] अपि तत्प्रभवा इति तेपि [3] **तथा** शब्दव्यक्तयः **स्युः**। परः न केवलाच्छब्दप्रभ[1]-वत्वात् तद्व्यक्तिः [4] किन्तु **तदर्था** शब्दविषया सतीति **चेत्** न चार्थविकल्पः शब्द-विषयः। शब्दविकल्पस्य [5] शब्दविषयत्वमसिद्धं **कल्पनाया** वाच्यवाचकयोज-नाया **अन्वयात्** सम्बन्धात् न च कल्पना वस्तुविषयेति [6] कथ्यते। (२९९)

घ. *समयकाराणामुक्त्या फलविशेषः*

अस्माकन्तु मते (1)

स्वसामान्यस्वभावानामेकभावविवक्षया।
उक्तेः समयकाराणामविरोधो न वस्तुनि ॥३००॥

स्वसामान्यस्वभावानां शब्दस्वलक्षणसामान्यलक्षणानां प्रत्यक्षविकल्पबुद्धि-विषयाणामेक[3]त्वाध्यवसायवशादेकभावस्यैकत्वस्य।[2] विवक्षया समयकाराणां समय-कर्तृभिः शक्तिमत्पुंभिर्मन्त्राणामुक्तेरविरोधः। उपांशुजपमनोजपयोर्वैफल्य[8]-विरोधाभावो दृश्यविकल्प्यावेकाध्यवसायादेककार्यकारित्वेनाधिष्ठितत्वात् तत्कुतः। ये तु वस्तुभूतं मन्त्रमिच्छन्ति तेषाम्विरोध एव तदाह। न वस्तुनि विरोधाभावः। न ह्युपांशुजपादिविषयो वस्तुकल्पितत्वात्[9]। (३००)

---

[1] तद्व्यक्तिस्तस्य शब्दस्य व्यक्तिर्ज्ञानं पूर्वशब्दजज्ञाना हि संस्कारस्य मनो-जपे शब्दप्रतिभासात् मन्त्रत्वं।

[2] संकेतात् किल वादिनो मनोजपादिसाफल्यमाह दृश्यविकल्प्यैक्यात्।

[3] विकल्पा अपि मन्त्रा इति तत्प्रयोक्तापि फलभाग् स्यात्। एतेनातिप्रसङ्ग उक्तः। [4] यतस्तद्वान् प्रयोक्ता स्यात्।

[5] स्वलक्षणाविषयत्वाद् विकल्पस्य समयकाराभिप्रायसंवादनात् फल-प्राप्तेः। न तु वस्तुन्यविरोधः शब्दात् फले मननमशब्दो यतः।

[6] वासनाप्रबाधादुत्पत्तेर्बाह्यासत्त्वेपि।

[7] दृश्यविकल्प्यैक्यात्।

[8] समयकाराभिप्रायसम्पादनात् फलप्राप्तेः न तु वस्तुन्यविरोधः शब्दात् फले मननमशब्दो यतः।

[9] यदुक्तं वर्णा एव मन्त्रस्तत्र।

ङ. *वर्णानुपूर्विचिन्ता*

(क) आनुपूर्व्यभावे नार्थभेदः

अथ त्वन्मतेपि (।)

आनुपूर्व्यामसत्यां स्यात् सरो रस इति श्रुतौ ।
न कार्यभेद इति चेद् अस्ति सा पुरुषाश्रया ।।३०१।।

आनुपू[1]र्व्यां वर्णव्यतिरिक्तायामसत्यां सरो रस इति प्रसिद्धानुलोमविलोम क्रमायां श्रुतौ कार्यस्य स्वज्ञानस्य भेदो न स्यादिति चेत्। अस्त्यस्मन्मते सानुपूर्व्वी पुरुषाश्रया[1] पुरुषकृता प्रतिपदं[2] भिन्ना ततो न ज्ञानभेदप्रसङ्गः। (३०१)

तथा हि (।)

यो यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजाज्ज्ञानतो ध्वनिः ।
जायते तदुपाधिः स श्रुत्या समवसीयते ।।३०२।।

यो ध्वनिर्जायते तद्वर्णसमुत्थो ज्ञानतः। यश्चासौ वर्णश्च यद्वर्णस्तस्य समुत्थानं कारणं तच्च तत् ज्ञानञ्च यद्वर्णसमुत्थान[3]ज्ञानं तस्माज्जातं यद्वर्णसमुत्थानज्ञानजं तस्मात् ज्ञानमतः। अयमर्थ आद्यस्य वर्ण[3]स्य यत्समुत्थापकं विवक्षात्मकं ज्ञानं तेन समनन्तरप्रत्ययेन सता द्वितीयवर्णसमुत्थापकं ज्ञानं जन्यते तेन च द्वितीयो वर्ण एवं द्वितीयवर्णसमुत्थापकात् ज्ञानात् तृतीयवर्णोत्थापकज्ञानोत्पत्तौ तृतीयवर्णोत्पत्तिरिति कारणक्रमाद्वर्णोत्पत्तिक्रम उक्तः[4]। पुनः कार्य[5]क्रमेण क्रमं दर्शयितु माह[5]। स उत्तरो वर्णस्तदुपाधिः पूर्ववर्णविशेषणस्तदनन्तर इत्यर्थः। श्रुत्या श्रवणज्ञानेन ग्राह्यवर्णकार्येण श्रोतृसन्तानवर्त्तिना समवसीयते। क्रमोत्पन्ना वर्णाः स्वस्वजनितज्ञानैरसहभाविन एव गृह्यन्ते। (३०२)

ननु क्रमभाविनां सहदर्शनाभावात्कथं पूर्ववर्णोपाधि[6]ग्रहणमित्याह (।)

---

[1] वर्णाव्यतिरिक्ता।

[2] तत्रैकत्वाध्यवसायः परं मन्दानां।

[3] वक्तृस्थं पूर्वपूर्ववर्णसमुत्थापकहेतु।

[4] कारणभेदात्कार्यभेदमुक्त्वा।

[5] वर्णाश्च क्रमेणोत्पन्नाः श्रोतृसंतानस्थानां स्वविषयज्ञानानां क्रमेण हेतवो भवन्तो जायन्त इति दर्शयन्नाह।

[6] परकाले पूर्ववर्णध्वंसात्।

तज्ज्ञानजनितज्ञानः स श्रुतावपटुश्रुतिः ।
अपेक्ष्य तत्स्मृतिं पश्चात् स्मृतिमाधत्त आत्मनि ॥२०३॥

तस्य पूर्व्ववर्णस्य **ज्ञानेन** ग्राहके[६]णोत्तरवर्ण्णसहकारिणा **जनितं** ग्राहकं[१] **ज्ञानं** यस्मिन् स तत् ज्ञानजनित उत्तरो वर्ण्णः मन्दमुच्चार्यमाणत्वात्[२] **श्रुतौ** श्रवणज्ञानेऽ**पटुश्रुति**र्मन्दचारि[३]श्रवणज्ञानः । तस्य पूर्व्ववर्ण्णस्य **स्मृतिमपेक्ष्या**[४]-त्मनि स्मृतिं पूर्व्ववर्णानन्तरत्वेनाधत्ते (।) यस्मात् पूर्व्ववर्ण्णानन्तरत्वेनोत्तरः स्मर्यते (।) तस्मात्तदनन्तर एवासौ गृहीत इत्यर्थः । (२०३)

(ख) आनुपूर्वी पौरुषेयी

इत्येषा पौरुषेय्येव तद्धेतुग्राहिचेतसाम् ।
कार्यकारणता वर्णे ह्यानुपूर्वीति कथ्यते ॥२०४॥

इत्येवमुक्तेन क्रमे[७]ण [५]वर्ण्णेषु क्रमभाविषु **तद्धेतु**चेतसां वर्ण्णो[६]त्थापकचेतसां 79b
वक्तृसन्तानवर्तिनां । **तद्ग्राहिचेतसां** वर्ण्णग्राहकचेतसां श्रोतृसन्तानवर्तिनां **कार्यकारणतैषा** यथायोगं वर्ण्णापेक्षा क्रमवती कारणता कार्यता **चानुपूर्व्वी कथ्यते** (।) सा च पुरुषनिर्वर्त्यत्वात् **पौरुषेय्येव** । (२०४)

अन्यदेव ततो रूपं तद्वर्ण्णानां पदे पदे ।
कर्त्तृसंस्कारतो भिन्नं सहितं कार्यभेदकृत् ॥२०५॥

यतो न नित्यत्वं **ततोन्यदेव वर्ण्णानां तद्रूपं पदे पदे** प्रतिपदमेकाध्यवसायविषयत्वेपि[७] **कर्त्तृ**[८]**सं**[९]**स्कारतो** वर्ण्णसमुत्थापकचित्तशक्तिभेदाज्जातं **भिन्नं**[६] । क्रमेण चानुभूय स्मृत्या **सहितं** स्मृतं सत् **कार्यभेदकृ**दर्थप्रतिपत्तिविशेषकारि । (२०५)

---

[१] साकारालम्बनं ज्ञानकाल एवाकारसमुत्थापकचित्तेनाकारो जनित इति समकालता ।

[२] शनैरुच्चारितो यदा वर्ण्णः ।

[३] यो मनसापि जपेत् तदर्थंकरोहमिति यत्र विभक्ता वर्ण्णा अवधार्यन्तेवस्थायां । [४] त्वरिते क्रमश्रुतिः कुतः ।

[५] एवं रेफाकारविसर्जनीयोत्थापकानि पूर्वपूर्वसमनन्तरप्रत्ययानि ।

[६] कार्यजन्यत्वात् । [७] अन्यथा देशाद्यनियमान्नियमे च देशादेरेवेन्धनत्व ।

[८] क्रमभेद एव वर्ण्णभेदः केवलं रसपदात्र स पदान्तरस्याभेदो नावधार्यते ।

[९] यतः ।

सा चानुपूर्वी वर्णानां तद्धेतुग्राहिचेतसाम् ।
इच्छाऽविरुद्धसिद्धीनां स्थितिक्रमविरोधतः ॥३०६॥
कार्यकारणतासिद्धेः पुंभ्यो वर्णक्रमस्य च ।
सर्वो वर्णक्रमः पुंभ्यो दहनेन्धनयुक्तिवत् ॥३०७॥

सा च वर्णानामानुपूर्व्वी[1] तद्धेतुग्राहिचेतसां रचनाकृतः पुरुषात्प्रवृत्तेति न स्थितक्रमा वर्णाः पुरुषेच्छयाऽविरुद्धसिद्धीनां वर्णानां स्थितस्य क्रमस्य विरोधात् (।) न हि स्थितक्रमाणां हिमवद्विन्ध्यमलयानामिच्छया विपरीतक्रमः शक्यः (।) वर्णास्त्विच्छया विपर्य्यास्यन्ते विकल्पक्रमानुविधायित्वाच्च (।) तद्वत् कल्पितोप्यर्थो न प्रमाणं **कार्यकारणतायाः सिद्धेः** (।) सर्व्वो वैदिकोऽन्यश्च **वर्णक्रमः**[2] **पुंभ्यो**[3] भवतीत्यवधारणं। **दहनेन्धनयुक्तिवत्** (।) [4]यथैकस्य दहनस्य इन्धनपूर्व्वकत्वदृष्ट्या सर्व्वोऽग्निरिन्धनपूर्व्व इति न्यायः। (३०६, ३०७)

असाधारणता सिद्धा पुंसां च क्रमकारिणां ।
अतो ज्ञानप्रभावाभ्यामन्येषां तदभावतः ॥३०८॥

अतएव च मन्त्राख्य वर्णक्रमकारिणां पुंसां ज्ञान[5]प्रभावाभ्यां पुरुषान्तरैः सहासाधारणताऽसमानता[6] सिद्धा। अन्येषा[7]न्तयोर्ज्ञानप्रभावयोरभावतः। (३०८)

च. आप्तचिन्ता

(क) आप्तसिद्धिः

a. ननु तन्त्रज्ञा रथ्यापुरुषा अपि मन्त्रं किञ्चित् कार्यसमर्थं प्रणयन्तो दृश्यन्ते। ततो मन्त्रकरणा[8]न्नातिशयसिद्धिरित्याह।

येपि मन्त्रविदः केचिन् मन्त्रान् कांश्चन कुर्व्वते ।
प्रभोः प्रभावस्तेषां स तदुक्तन्यायवृत्तितः ॥३०९॥

---

[1] (वर्णानिरर्थकत्वेपि एकविकल्पेन विषयीकृताः क्रमिणो वर्णाः सहिता उक्ताः) । [2] (पुरुषः कारणं वर्णक्रमस्येति) ।

[3] पुंविकल्पानुक्रमे सति भावादसति वा भावात् ।

[4] तथा लोकवर्णक्रमवद् वैदिकः साध्यते ।

[5] समीहितफलसाधनवर्णक्रमज्ञानं समीहितसंपादनशक्तिप्रभावः ।

[6] तदयं क्रमवत्त्वेन ज्ञातुः स परोक्षदृश्यस्ति ।

[7] प्राक्तनानाम् ।

[8] एवमन्योपि स्यात् कथं पुरुषातिशयसिद्धिः ।

यदि केचित् साधारणा **मन्त्रविदो** मन्त्रशास्त्रज्ञाः **कांश्चन मन्त्रान्** विषादिशमनान् **कुर्व्वते तेषां** प्रभोर्मन्त्रप्रणेतुरतिशयितशक्तेः **स प्रभावः** सामर्थ्यं[1] **तदुक्तस्य न्यायस्य** समयानुष्ठानादेर्वृत्तितः। आराधितस्य प्रभोः प्रभावादीदृगक् शक्तिलाभ इत्यर्थः[2]। (३०९)

तस्मात् (।)

कृतकाः पौरुषेयाश्च मन्त्रा वाच्याः फलेप्सुना।
अशक्तिसाधनं पुंसामनेनैव निराकृतम् ॥३१०॥

कृतकाः पौरुषेयाश्च मन्त्रा वाच्याः। **फलेप्सुना** सर्व्वेण येन पुरुषाः शक्तिविशेषवन्तो मन्त्रान् प्रणेतुमीशते (।)[3] **अनेनैव** मन्त्रादिप्रणयनं प्रति **पुंसामशक्तिसाधनं** यत् किमपि[4] मीमांसकैरिष्टं तन्निराकृतं बोद्धव्यं। (३१०)

एतदेव स्फुटयितुमाह (।)

बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं यत्तु वर्ण्यते।
प्रमाणाभं यथार्थास्ति न हि शेषवतो गतिः ॥३११॥

[4]**बुद्धीन्द्रियोक्तिपुंस्त्वादिसाधनं** शक्तिविशेषनिराकरणं **यत्तु वर्ण्यते** तत् **प्रमाणाभमनैकान्तिकं** (।) न हि बुद्धिमत एकस्य शक्तिविशेषो न दृष्ट इत्यन्यस्यापि तथा। अभ्यासाधीनो हि प्रकर्षो गुणेषु तदभिलाषादभ्यासोपि सम्भवी (।) दृश्यते च प्रज्ञादिगुणानामतिशयितः प्रकर्ष इति बुद्धि[6]मत्वाद्यसाधनं।[5] **न हि शेषवतो** लिङ्गात् (।) **यथार्थानुमेयस्य गतिर्भवितुमर्हति।** (३११)

b. अपि च (।) पुरुषातिशयमनिच्छतां जैमिनीयानां महत् दुःश्लिष्टं। तथा हि (।)

अर्थोयं नायमर्थो न इति शब्दा वदन्ति न।
कल्प्योयमर्थः पुरुषैस्ते च रागादिसंयुताः ॥३१२॥

---

[1] प्रभुस्तुष्टस्तत्प्रणीतानप्यधितिष्ठतीति भावः।

[2] अपि च केचित् मन्त्र(ान्) कुर्व्वते न सर्व्व इति वदता पुरुषातिशय एव समर्थितः स्यात्।

[3] मन्त्रकर्त्तुर्ज्ञानातिशयसाधनेन वस्तुबलायातस्य निवारणसाधनाभावात्।

[4] सत्त्वादिन्द्रियत्वाद् वचनात् पुंस्त्वन्तस्या(?)पुरुषवदित्यत आह। आदिना प्राण्यादिमत्वात्।

[5] विपक्षवृत्तेः सन्दे(हे)न सर्वस्य शेषवत्वात्।

अयमर्थोऽस्य शब्दस्यायं नेति न तावच्छब्दाः स्वयं वदन्ति। तस्मात् पुरुषै-रयमर्थः कल्प्यः। ते च रागादियुक्ता नावधार[1]णपटवः। (३१२)

स एकस्तत्त्वविज्ञान्य इति भेदश्च किंकृतः।
तद्वत् पुंस्त्वे कथमपि ज्ञानी कश्चित् कथं न वः ॥३१३॥

अथ रागिष्वपि कश्चि ज्जै मि न्या दिर्ज्ञानात्येव। तत्रैकस्त[2]त्त्वविदन्यो नेति भेदश्च किंकृत एषः। रागि[0]त्वाविशेषात् सर्व्वे एवाज्ञः प्राप्तो न वा कश्चित्। अथ पुरुषत्वसाम्येपि जैमिन्यादिरतीन्द्रियार्थदर्शित्वाद् वैदिकशब्दानामतीन्द्रियार्थसम्बन्ध-वेत्ता कल्प्यते (।) तदा पुंस्त्वे सत्यपि कश्चिदन्योपि ज्ञानी ज्ञानातिशयवान् कथमप्य-भ्यासादिना तद्वज्जैमिन्यादिवत्। कथम्वो[3] मीमांसकानां नाभिमतः। (३१३)

(ख) आप्तलक्षणम्

स्यादेतन्न वयं पुरुषप्रामाण्याद् व्याख्यानमनुमन्यामहे। किन्तु (।)

प्रमाणमविसंवादि वचनं सोर्थविद् यदि।
न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु प्रमाणस्यास्ति सम्भवः ॥३१४॥

यस्य प्रमा[1]णमविसम्वादि वचनं सोर्थवित् वेदार्थज्ञाता यदीष्यते। नन्वत्यन्त-
80a परोक्षेषु वेदार्थेषु प्रमाणस्य सम्भवो न हि कस्यचिदस्ति तत्कथं सम्वादादर्थविद् व्यवस्थाप्यते। (३१४)

अपि च[4] (।)

यस्य प्रमाणसंवादि वचनं तत्कृतं वचः।
स आगम इति प्राप्तं निरर्थाऽपौरुषेयता ॥३१५॥

यस्य प्रमाणसम्वादि वचनं स यदि व्याख्याता तदा सम्वाद आगमलक्षणमिति तेन संस्कृतं[5] वच आगम इति[6] प्राप्तमिति निरर्थाऽपौरुषेयता वेदानां कल्पिता। (३१५)

---

[1] तत्कल्पितो न प्रमाणं पुरुषातिशयाभावप्रतिज्ञापि विरोधिता त्वयं।

[2] ज्ञानवानन्यो प्रसक्तः।

[3] मन्त्रकर्त्तुर्ज्ञानातिशयसाधनेन वस्तुबलागतस्य निवारणे को दोषः (?)।

[4] बहुषु व्याख्यातृषु यः प्रमाणं प्रत्यक्षादि संस्यन्दयति तद्भाषितं गृह्यत इति ब्रुवताऽपौरुषेयत्वादागमलक्षणादन्यदेवमागमलक्षणं स्यादित्याह।

[5] प्रमाणानुगृहीतत्वे ख्यापनं संस्कृतत्वं।

[6] न प्रकाशयति जैमिनिशबरस्वाम्यादिवैयर्थ्यासङ्गात्।

(ग) परपक्षे दोषाः

a. तथा (।)

यद्यत्यन्तपरोक्षेर्थेऽनागमज्ञानसम्भवः ।
अतीन्द्रियार्थवित् कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत् ।।३१६।।

यद्यत्यन्तपरोक्षेर्थे स्वर्गसम्बन्धादौ जैमिन्यादेरनागमस्यागमनिरपे[1]क्ष[1]स्य **ज्ञानस्य सम्भवः** । तदाऽतीन्द्रियार्थदर्शी[2] **कश्चिदस्तीत्यभिमतं भवेत्** । ततस्तत्प्रतिक्षेपो न युक्तः ।(३१६)

यदि तु न कश्चिदतीन्द्रियार्थदर्शी तदा (।)

卐 **स्वयं रागादिमान्नार्थं वेत्ति वेदस्य नान्यतः ।**
न वेदयति वेदोपि वेदार्थस्य कुतो गतिः ।।३१७।।

स्वयं रागादिमान् पुमान् **वेदस्यार्थं न वेत्ति न चान्यतः**[3] अन्यस्यापि रागादिमत्वेऽज्ञानत्वात् । **वेदोपि** स्वार्थं न [4] **वेदयति** ततश्च **कुतो वेदार्थस्य गतिः** । न कुतश्चिदिति पुरुषा एव यथाप्रतिभं कल्पयेयुः ।(३१७)

卐 **तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकाम इति श्रुतौ ।**
खादेच्छ्वमांसमित्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा ।।३१८।।

तेना"ग्निहोत्रं जुहु[2]यात् स्वर्गकाम" इति श्रुतौ[5] वेदवाक्ये **"श्वमांसं खादेदि"त्येष नार्थ इत्यत्र का प्रमा** । इत्यपि कल्पयितुं शक्यत्वात्[6] ।(३१८)

b. **प्रसिद्धो लोकवादश्चेत्तत्र कोतीन्द्रियार्थदृक् ।**
अनेकार्थेषु शब्देषु येनार्थोयं विवेचितः ।।३१९।।

अग्निर्दाहादिसमर्थः तस्मिन् घृतादिप्रक्षेपश्च हवनमिति **प्रसिद्धो लोकवादः** ततो नान्यार्थकल्पनेति चेत् । **तत्र** लोके रागादिमति **कोऽतीन्द्रियार्थदृगस्ति येनानेकार्थे**ष्वनेकार्थाभिधानयोग्येषु **शब्दे**ष्वयमभिमतो[7]**र्थो विवेचितो** वाच्यतया[3] विशेषणव्यवस्थापितः । यदि दाहकद्रव्ये घृतप्रक्षेपस्य स्वर्गेण सम्बन्धः श्वमांसभक्षणेन

---

[1] परोक्षे । [2] अनुमानस्याप्यध्यक्षपूर्वत्वात् ।
[3] न ह्यन्धेनाकृष्यमाणोन्धोवगच्छति वर्त्म । [4] अज्ञातार्थत्वेन वेदस्य ।
[5] क्वचिदप्यर्थे प्रत्यासत्तिविप्रकर्षरहितायां ।
[6] अनुमानस्याप्यध्यक्षपूर्वत्वात् ।
[7] अयमर्थो वेदस्य नान्य इति विभक्तो ।

च नास्तीति केनापि दृष्टं स्यात् स्यादयमर्थविवेकः। तद्दर्शी तु रागादिमत्वात् कश्चिन्नेष्ट इति नास्ति विपरीतकल्पनानिरासः।(३१९)

न च लोकप्रसिद्धानुसाराद् वेदार्थव्यवस्था। तथा हि (।)

स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्च दृष्टोऽरूढार्थवाचकः।
शब्दान्तरेषु तादृक्षु तादृश्येवास्तु कल्पना ॥३२०॥

स्वर्गोर्वश्यादिशब्दश्चारूढार्थवाचको[1] **दृष्टः**। मनुष्यातिशायिपुरुषविशेषनिकेतो[1]ऽतिमानुषसुखाधिष्ठानो नानोपकरणः स्वर्गः। तत्स्थाऽप्सरा उर्वशी ति प्रसिद्धो लोकवादः[2]। तमुल्लंघ्य दुःखेनासम्भिन्ना निरतिशया प्रीतिः स्वर्गः। उर्वशी चारणिः पात्री वेत्यप्रसिद्धार्थकल्पनेति। **शब्दान्तरे**[3]**ष्व**ग्निहोत्रादिषु **तादृक्षु** सर्वार्थियोग्येषु **तादृश्येवा**प्रसिद्धार्थैव **कल्पनास्तु** न्यायस्य तुल्यत्वात्।(३२०)

किञ्च (।)

प्रसिद्धश्च नृणां वादः प्रमाणं स च नेष्यते।
ततश्च भूयोर्थगतिः किमेतद् द्विष्टकामितम् ॥३२१॥

प्रसिद्धश्च नृणाम्वाद एव न त्वन्यथा काचित्। **स** [5] **च** पुरुषप्रवर्तितत्वात् **प्रमाणं नेष्यते** भवता। **भूयः** पुनस्**ततो** जनवादादर्थस्य **गतिरि**ति **किमेतत् द्विष्ट-कामितं**। लोकवादोऽप्रमाणत्वात् द्विष्टः संप्रति काम्यते इति व्यक्तो विरोधः।(३२१)

अथ प्रसिद्धिमुल्लंघ्य कल्पने न निबन्धनम्।
प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात् तद्ग्रहे किं निबन्धनम् ॥३२२॥

अथ लोकस्य **प्रसिद्धिमुल्लंघ्य** श्वमांसभक्षणाद्यर्थ**कल्पने न निबन्धनम**स्ति। ननु **प्रसिद्धेरप्रमाणत्वात्** तस्या **ग्रहे**[4] **किं निबन्धनं** विचारकस्य न किञ्चित्।(३२२)

किञ्च (।)

उत्पादिता प्रसिद्ध्यैव शङ्का शब्दार्थनिश्चये।
यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां तत्र दृश्यते ॥३२३॥

---

[1] वेदवादिना कृतो।

[2] पौरुषेये नायं दोषः संप्रदायसम्भवात्। लोकसंकेतप्रसिद्धशब्दानुविधानात्। शब्दानामनेकार्थत्वेपि। पुरुषोपयोगिनमेवागमार्थं चतुःसत्यं निश्चिन्वन्ति सौगता न प्रवादमात्रं वृद्धस्येत्यतोप्यदोषः॥ एतत् त्रयं वेदेनेति त्याज्यन्तदित्याह।

[3] प्रदेशान्तरे वन्हौ घृतहवनमुक्तं ततो निश्चय इत्यपि न तस्याप्यसिद्धार्थत्वात्। श्वमांसकल्पनैवास्तु।

[4] प्रसिद्धिग्रहोपि मा भूत्।

प्रसिद्ध्यैव शब्दार्थनिश्चये विपरीतार्थकल्पनाया:[6] शङ्कोत्पादिता। यस्मान्नानार्थवृत्तित्वं शब्दानां गवाक्षप्रभृतीनां तत्र प्रसिद्धौ दृश्यते (।३२३)

c. तथा (।)

अन्यथासम्भवाभावात् नानाशक्तेः स्वयं ध्वनेः ।
अवश्यं शङ्कया भाव्यं नियामकमपश्यताम् ।।३२४।।

नानाशक्तेरनेकार्थप्रतिपादनयोग्यस्य **ध्वनेः** **स्वय**मात्मना**ऽन्यथासम्भवस्य** एकार्थप्रतिपादन[1]योग्यतासम्भवस्यासम्भवात् । **अवश्य**मर्थान्तर**शङ्कया भाव्यं**। कथमित्याह । **नियामकमपश्यता**मनेकार्थस्य शब्दस्य एकवृत्तिनियमकारण-मपश्यतां पुंसां।[2] (३२४)

d. किञ्च (।)

एष स्थाणुरयं मार्ग इति वक्तीति कश्चन ।
अन्यः स्वयं ब्रवीमीति तयोर्भेदः परीक्ष्यताम् ।।३२५।।

स्वयमर्थप्रतिपाद[1]नशून्यो नेता[3]नभिमतार्थद्योतकत्वेन प्रतिपादयन् कर्त्तुर्न्न 40b
भिद्यते। तस्याप्येवं व्यापारत्वात्। यथा केनचित् **कश्चन**[4] पन्थानं पृष्ठ आह। नाहं जाने किन्तु **स्थाणुरेष**[5] **वक्ति** (।) **अयं मार्ग इति**। अन्यः पुनः प्रत्याह (।) अहं **स्वयं ब्रवीमि** (।) अयं मार्ग **इति** (।) **तयोरेवं** वादिनोः प्रतिपादकत्वस्य **भेदः परीक्ष्यतां** (।) एको निरभिप्राय[6]वचनं वक्तृत्वेन व्यपदिशति।[1] अन्यस्तु नेति वचनवैदग्ध्य[7]मेवानयोर्भिद्यते नोपदेशप्रवृत्तिनिवृत्ती। तथा स्वयमर्थं प्रतिपादयतोपि वेदार्थविशेषाभिधायिनोऽभिदधत् कर्त्तेव वाचकतायाः। (३२५)

e. अथ तदर्थप्रतिपादने योग्या एव शब्दाः। नन्वेवं (।)

सर्व्वत्र योग्यस्यैकार्थद्योतने नियमः कुतः ।
ज्ञाता वातीन्द्रियाः केन विवक्षावचनादृते ।।३२६।।

---

[1] साध्यार्थादन्यत्र वृत्तिरन्यथा। तदसम्भवो यस्तस्याभावादिति द्वौ निषेधौ सम्भवोन्यथापि।

[2] यत एव तस्मादज्ञातार्थशब्देष्वप्रमाणकार्थारोपन्निश्चित्य व्याचक्षाणो जैमि-निस्तद्व्याजेन स्वमतमेवाहेत्यर्थं दर्शयन्नाह।

[3] वैदिकशब्दान्...वैकत्वे नियमः। [4] पाटलिपुत्रस्य।

[5] मार्गोपदेशसामर्थ्यशून्यस्थाणुव्याजेन मार्गमाह।

[6] स्थाणोः। [7] जडस्य प्रतिपत्तिमान्द्यादन्यत्र विशेषो नानयोः।

सर्व्वत्रार्थे योग्यस्य शब्दस्य **एकार्थद्योतेने** नियमः **कुतो** जातः (।) पुरुषश्चेन्नियामको न भवति। स्यादेतत् (।) प्रतिनियता एवार्थास्तेषां न ते पुरुषेण नियम्यन्ते।[2] एवमपि [1] **ज्ञाता वा अतीन्द्रियाः** प्रतिनियता अर्थाः[2] **केन** पुरुषेण रागादिमता **विवक्षाया**(:) प्रकाशकात् **वचनात्** प्रतिपादनावृते (।) न हि वेदेषु कस्यचिद् विवक्षास्ति (।) तदवगतिमन्तरेण च प्रतिनियतार्थता न शक्या बोद्धुं। न हि शब्दाः स्वयं स्वार्थनियमं कथयन्ति संकेतमन्तरेण(।) स च पौरुषेयः। न चार्थनियमावगमं विना संकेतकरणं अर्थनियमप्रतीतिश्च [3] विना संकेतं नास्तीति व्यक्तमितरेतराश्रयत्वं। (३२६)

f. अपि च (।)

विवक्षानियमे हेतुः सङ्केतस्तत्प्रकाशनः।
अपौरुषेये सा नास्ति तस्य सैकार्थता कुतः ॥३२७॥

विवक्षार्थस्य नियमे हेतुः संकेतः तत्प्रकाशनोऽर्थनियमबोधनः। **अपौरुषेये** च वेदे **सा** विवक्षा **नास्ति** पुरुषप्रयोज्यत्वात् तस्याः। ततस्तत्प्रसाध्या सा **एकार्थता** वेदस्य **कुतः**। (३२७)

अथ (।)

स्वभावनियमेऽन्यत्र न योज्येत तया पुनः।
सङ्केतश्च निरर्थः स्याद् व्यक्तौ च नियमः कुतः ॥३२८॥

स्वभावतः शब्दाः क्वचिदर्थे नियता[3]स्तदा स्वभावनियमे[4]**ऽन्यत्रार्थे** वाचकत्वेन **तया** विवक्षया **न योज्येत**[4] **पुनः**। न हि स्वभावेन प्रतिनियतविषयोऽन्यथा कर्तुं शक्यते[5]। **संकेतश्च निरर्थः स्यात्** स्वभावप्रतिनियमे सति न हि चक्षुरिन्द्रियं रूपग्रहणप्रतिनियतं तत्र सङ्के[6]तमपेक्षते।[7] सङ्केताद् वाचकतायाः[8] **व्यक्ता**विष्यमाणायां **नियमः कुतः** (।) अयमेवास्य शब्दस्यार्थ इति नियमो न युज्यते पुरुषाधीनसङ्केतापेक्षायां। (३२८)

तथाहि (।)

---

[1] तथापि तं ज्ञातुमशक्तः पुरुषः। [2]पुरुषातिशयानिष्टेः।

[3] न विवक्षातः। [4] स शब्दो यथेष्टं सम्वादितं तुल्यरसमिति।

[5] चक्षुरिव रूपे।

[6] संकेतापेक्षप्रतीतयस्तु स्वप्रतीत्यर्थसंकेतितराजचिह्नवत्।

[7] वैदिकार्थो निसर्गसिद्धः संकेतेन व्यज्यत इत्याह। [8] स्वभावविशेषस्य।

यत्र स्वातन्त्र्यमिच्छाया नियमो नाम तत्र कः ।
द्योतयेत् तेन सङ्केतो नेष्टामेवास्य योग्यताम् ॥३२९॥

यत्र[1] पुरुषस्य स्वात न्त्र्यमिच्छायास्तत्र नियमो नाम कः सङ्कतः । [2]तेनेच्छाधीनत्वेन संकेतो नेष्टामेव[3] योग्यतामुद्द्योतयेत् । अनभिमतामपि व्यञ्जयेदित्यर्थः । तदेवमपौरुषेयत्वमागमलक्षणं ब्रुवाणा मी मां स काः प्रतिक्षिप्ताः । (३२९)

(२) b. बृद्धमीमांसक(जैमिनि)मतनिरासः

क. वेदैकदेशसंवादित्वे न सर्वस्य प्रामाण्यम्

[4]संप्रति बृ द्ध मी मां स कानां मतं दूषयितुमुत्थापयति ।

यस्मात् किलेदृशं सत्यं यथाग्निः शीतनोदनः ।
वाक्यं वेदैकदेशत्वादन्यदप्यपरोऽब्रवीत् ॥३३०॥

[5] यथा वैदिकं वाक्य "मग्निर्हिमस्य भेषजमि" ति **सत्यं शीतनोदन**त्वेन वस्तुः प्रमाणसिद्धत्वा[6]त् तथाऽन्यदपि[6] **वाक्य** "मग्निष्टोमेन जुहुयात् स्वर्गकाम" इत्यादि (।) **वेदैकदेशत्वात्**[7] सत्यमित्यपरो मी मां स को[8] **ऽब्रवीदु**क्तवान् (।) **किल** शब्दोऽक्षमायां । (३३०)

रसवत् तुल्यरूपत्वादेकभाण्डे च पाकवत् ।
शेषवद् व्यभिचारित्वात् क्षिप्तं न्यायविदेदृशम् ॥३३१॥

ईदृशमनुमानं शेषवदनैकान्तिकं व्यभिचारित्वान्न्यायविदाचार्य[9]दि ग्ना गे न **प्रतिक्षिप्तं रसवत् तुल्यरूपत्वात्**। स्वादितफलेन तुल्यरूपत्वात् फलान्तरस्य तादृग्[10]रसानुमानवत्। **एकभाण्डा**न्तर्गतत्वा[7]त् दृष्ट**पाक**तण्डुला[11]नुमान**वत्**। 81a

---

[1] संकेते । [2] अनियतत्वेन । [3] वैदिकशब्दस्य ।

[4] तदेवमपौरुषेयत्वं नागमलक्षणमित्युक्त्वा एकदेशाविसम्वादनमागमलक्षणं दूषयितुमाह । [5]यस्मात् सत्यं तन्न दूष्यमिति परः

[6] विशेषस्य पक्षीकरणात् साध्यमाह । यत्र बौद्धस्य विप्रतिपत्तिरेकदेशे तदवितथमिति ।

[7] हेतुः सामान्यं प्रतिज्ञार्थतानिरासाय । [8] वृद्धः चक्षुर्दोषोपहतत्वात् ।

[9] नैयायिकशेषवदनुमानव्यभिचारमुद्भावयता (प्रमाण) समुच्चये ।

[10] अस्वादितं तुल्यरसमिति ।

[11] एकभाण्डे पचनात् । अदृष्टा अपि तण्डुलाः पक्वा इति साध्यं ।

न ह्येतादृशस्य हेतोः साध्यप्रतिबन्धोस्ति विपर्ययबाधकप्रमाणादिति विपञ्चितं प्राक्[1]। (३३१)

ख. वेदप्रामाण्यघोषणा जैमिनेर्धार्ष्ट्यम्

दृश्यते च बहुतरविषये विसम्वादो वेदस्य कथमेकसत्यतया सर्व्वत्र तथात्वं। तथा[2] च (।)

> **नित्यस्य पुंसः कर्तृत्वं नित्यान् भावानतीन्द्रियान् ।**
> **ऐन्द्रियान्विषमं हेतुं भावानां विषमां स्थितिम् ॥३३२॥**
> **निवृत्तिं च प्रमाणाभ्यामन्यद् वा व्यस्तगोचरम् ।**
> **विरुद्धमागमापेक्षेणानुमानेन वा वदत् ॥३३३॥**
> **विरोधमसमाधाय शास्त्रार्थं चाप्रदर्श्य सः ।**
> **सत्यार्थं प्रतिजानानो जयेद् धार्ष्ट्येन बन्धकीम् ॥३३४॥**

परैरनाधेयविशेषस्य **पुंस** आत्मनः क्रमजन्मसु कर्मादिषु[3] **कर्तृत्वं** वद[4]च्छास्त्रं। तथा **नित्यान् भावान्** दिक्कालाकाशादीनर्थक्रियारहितान् सतो[5] वदत्। वस्तुतोऽतीन्द्रियान्[1] गुणकर्मसामान्यादीन् **ऐन्द्रियान्**[6] प्रत्यक्षान् वदत्। तथा **भावानां विषमं हेतुं** प्राग[7]जनकं वदत्। तथा **विषमां स्थितिं** निस्प (? ष्प) न्नानां भावानामाश्रयवशेन[8] **स्थितिं** वदत्। **निवृत्तिञ्च विषमां** स्वतोऽनश्वरस्वभावा[9]नामन्यकृतां निवृत्तिं वदत्। **अन्यद्वा**[10] वस्तु **व्यस्तगोचरं प्रमाणाभ्यां** प्रत्यक्षानुमानाभ्यां निरस्तावकाशं वदत्। **आगमापेक्षेणा**गमसिद्धलिङ्ग-

---

[1] "यस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकः प्रदर्श्यत" (३।१३) इत्यादिना।

[2] शक्यपरिच्छेदेपि विषये प्रमाणविरोधादयुक्तत्वमेवाह।

[3] तत्फलभोक्तृत्वं।

[4] वददिति सर्वत्र योज्यं त्रिभिः श्लोकैरत्र सम्बन्धः। "सुखदुःखादिसम्वित्तिसमवायस्तु भोक्तृता"। तन्न नित्यानां कार्यकरणत्वस्य निरस्तत्वात्।

[5] अक्षणिकस्य क्रमयौगपद्यार्थक्रियाविरोधने वस्तुधर्मातिक्रमादयुक्तं तत्।

[6] तदयुक्तमनध्यक्षस्याध्यक्षत्वविरोधात्।

[7] अर्थक्रियाः प्रागजनकं पश्चात् सहकार्यपेक्षया जनकं तदयुक्तं नित्यस्याविशेषात्।

[8] संश्च सर्व्वनिराशंसो भावः कथमपेक्षते परं।

[9] विनाशस्याहेतुत्वोक्तेः।

[10] अन्यदप्यभावादिकं सदित्याह।

त्रैरूप्येणानुमानेन [2] च विरुद्धमग्निहोत्रस्नानादेः पापशमनं **वदत्**। [1] न हि रागादिप्रभवो धर्मस्तदपनयनमन्तरेण स्नानादेर्निवृत्तिमर्हति। एवम्विधविसम्वादभाजमर्थं वदत् शास्त्रं **विरोधं** [2] प्रामाणिक**मसमाधाय** अपरिहृत्य प्रवृत्तिकामोचितं **शास्त्रार्थमनु**[3]गुणोपायं पुरुषार्थलक्षणञ्चा**प्रदर्श्य स** जरन्मीमांसक एकदेशसम्वाददर्शनात् **सत्यार्थं प्रतिजानानो धा**[1]**ष्ट्र्येन बन्धकीं** साक्षाद्दृष्टव्यलीकां स्वपतिं स्वशीलप्रामाण्योद्भावनेन भ्रान्तमावेदयन्तीं **जयेत्**। (३३२-३३४)

किञ्च (।)

सिध्येत् प्रमाणं यद्येवमप्रमाणमथेह किम्।
न ह्येकं नास्ति सत्यार्थं पुरुषे बहुभाषिणि ॥३३५॥

यद्येवं[4] दृष्टैकदेशसम्वादस्यावयवत्वादन्यदपि **प्रमाणं सिध्येत्**। **अथेह** न्याये **किमप्रमाणं** शास्त्रं भविष्यति। **न हि बहुभाषिणि पुरुषे** सत्यार्थ**मेकं** वचो **नास्ति** किन्त्वस्त्येव। तेनैव दृष्टान्तेन तद्वचनं प्रमाणं स्यात्। (३३५)

नायं स्वभावः कार्यं वा वस्तूनां वक्तरि ध्वनिः।
न च तद्व्यतिरिक्तस्य विद्यतेऽव्यभिचारिता ॥३३६॥

नायं ध्वनिर्व्वस्तूनां **स्वभावः**। **कार्यम्वा**[5] [1]यस्माद् **वक्तरि ध्वनिर्भवति**। न हि वस्तुनः स्वभावोऽन्यत्र धर्मिणि वर्त्तते। कार्यम्वाऽन्यतो भवितुमर्हति। **न च तद्व्यतिरिक्तस्य** कार्यस्वभावाभ्यामपरस्या**व्यभिचारिता विद्यत** इति निवेदितं। (३३६)

स्यादेतद् (।)

प्रवृत्तिर्वाचकानाञ्च वाच्यदृष्टिकृतेति चेत्।
परस्परविरुद्धार्था कथमेकत्र सा भवेत् ॥३३७॥

वाचकानां शब्दानां **प्रवृत्तिर्व्वाच्यदृष्टिकृता** अभिधेयदर्शनागता ततः परंपरया[6]

---

[1] आगमाश्रयानुमानबाधितमेतदित्याह। [2] शक्यविचारे वस्तुनि।

[3] पुरुषप्रवृत्तिनिमित्तं। [4] सर्व्वः पुरुषः सर्व्वत्रार्थे प्रमाणं स्यादित्याह।

[5] विना वाच्यं न शब्दवृत्तिश्चेत्।

[6] पदानां सङ्गतिः सम्बन्धः। शक्यसाधन उपायोऽनुगुणः। अभ्युदयादिः पुरुषार्थ इति शास्त्रधर्मा प्रदर्श्य विरोधमसमाधाय चात्यन्तप्रसिद्धसत्यार्थतामात्रेण प्रज्ञाप्रकर्षेणापि दुरवगाहेऽपि सत्यार्थतां साधयन् दुश्चारिणीं जयेत्। "सा स्वामिना परेण सङ्गता त्वमित्युपालब्धाऽह। पश्यत पुंसो वैपरीत्यं धर्मपत्न्या प्रत्ययमकृत्वा स्वनेत्रबुद्बुदयोः प्रत्येति। जरत्काणग्राम्यकाष्टहारेण प्रार्थिताऽसङ्गता। रूपगुणानुरागेण किल मन्त्रिमुख्यदारकं कामयेऽहमिति तुल्यं दृष्टविरोधस्यातिपरोक्षेऽविसम्वादानुमानेन" (स्ववृत्तौ)।

तत्कार्यतैवैषामिति चेत्। एवं तर्हि सा शब्दप्रवृत्तिरेकत्र वस्तुनि **परस्परविरुद्धार्था कथम्भवेत्**।[5] (३३७)

यदि यथा[1] वस्त्वेव शब्दस्तदा वस्तुत एकरूपेण[2] शब्दे नित्यः किमयमनित्यो वेत्यादि शब्दसन्दर्भो न भवेत्।

वस्तुभिर्नागमास्तेन कथञ्चिन्नान्तरीयकाः।
प्रतिपत्तुर्न सिध्यन्ति कुतस्तेभ्योऽर्थनिश्चयः ॥३३८॥

तेन[3] प्रतिबन्धाभावेन **वस्तुभिः** सह **नान्तरीयका आगमा प्रतिपत्तु**रर्थं शब्दात् प्रतिपद्यमानस्य **कथञ्चिन्न** सिध्यन्ति। तत् कुतस्तेभ्य आगमार्थनिश्चयः। (३३८)

तस्मान्न तन्निवृत्त्यापि भावाभावः प्रसिध्यति।
तेनासन्निश्चयफलाऽनुपलब्धिर्न सिध्यति ॥३३९॥

यस्मात् प्रवर्त्तमानादागमान्नास्त्यर्थसिद्धिस्तस्मात् तस्यागमस्य **निवृत्त्यापि भावस्याभावो न सिध्यति**। **तेन** प्रमा[4]णत्रयनिवृत्तिलक्षणाप्यनुपलब्धिरर्थाना**मसन्निश्चयफला न सिध्यति**। ततो युक्तमुक्तं "सदसन्निश्चय[5]फला नेति स्याद् वाऽप्रमाणतेति। सद्व्यवहारप्रतिषेधे तु प्रमाणमेव (।) दृश्यानुपलब्धिस्तु सद्व्यवहार-प्रतिषेधेऽसद्व्यवहारसाधने चाधिकृते व्यवस्थितेत्यवस्थितं॥ (३३९)

आचार्य म नो र थ न न्दि कृतायां वार्तिकवृत्तौ तृतीयः परिच्छेदः ॥

---

[1] वाच्यार्थस्य गमको हि तज्जन्यस्तत्स्वभावो वा स्यादित्याह शब्दस्त्विच्छायत्तो न बहिरधीनः (।) सति वाच्ये तद्दर्शनं दृष्टेर्विवक्षा। ततो वचनं परम्परा (?)

[2] आगम्यते तेन।

[3] शब्दानां वस्त्वसम्बन्धेन।

[4] सर्व्वविषयत्वादागमस्य सति वस्तुन्यविसम्वादेनावृत्तेस्तन्निवृत्तिलक्षणानुपलब्धिरभावसाधनमित्ययुक्तमेव परस्य। विनापि वस्त्वागमप्रवृत्तेः सर्व्वविषयत्वञ्च निरस्तमप्रस्तुतावचनात्।

चतुर्थः परिच्छेदः[1]

परार्थानुमानं

स्वार्थानुमानं[1] व्याख्याय परार्थानुमानं व्याख्यातुमाह (।) 81b
"तत्र 'परार्थानुमानं'[2] स्वदृष्टार्थप्रकाशनमित्याचार्यीयलक्षणं। स्वेन[3] दृष्टः स्वदृष्टः। स्वदृष्टश्चासावर्थश्चेति त्रिरूपो हेतुः। तस्य प्रकाशनम्वचनं अनुमानहेतुत्वादित्यर्थः।

१. परार्थानुमानलक्षणम् (दिग्नागस्य)

(१) तत्र स्वदृष्टग्रहणफलम्

क. परमतनिरासाय

ननु त्रिरूपलिङ्गाख्यानमित्येवास्तु किं स्वदृष्टग्रहणेनेति शङ्कायां परमतनिरासार्थतामस्य दर्शयितुमाह।

परस्य प्रतिपाद्यत्वात् अदृष्टोपि स्वयं परैः।
दृष्टसाधनमित्येके तत्त्वेपायात्मदृग्वचः ॥१॥

परस्य परार्थानुमानेन **प्रतिपाद्यत्वात्** साधन[1]वादिना स्वयम**दृष्टोपि** प्रमाणेन **परैः** प्रतिवादिभिरागमाद् **दृष्टसाधनं** लिङ्ग**मित्येके** सांख्याः। ते हि सुखादीनामुत्पत्तिमत्वादनित्यादचेतनत्वं रूपादीनामिव बौद्धं प्रत्याहुः। न ह्यसत उत्पत्तिमत्वं सतश्च निरन्वयविनाशोऽनित्यत्वं हेतुः सांख्यसिद्धः। बौद्धस्य पुनरागमात्

---

[1] चतुर्थो व्याख्यायते। तत्र सम्बन्धमन्तरेण वाक्यार्थावृत्तेरिति तृतीयपरिच्छेदं व्याख्यायानेनोत्तरसम्बन्धं कथयन् प्रतिपत्तृसुखार्थमन्त्यपरिच्छेदे सर्वमेव शास्त्रशरीरमनुक्रमेण वृत्तिकृत् कथयति "अनुमानमि"त्यादि।

[2] [तत्रैव]—परार्थमनुमानं तु। स्व दृष्टार्थ प्रकाशनम् |

[3] वादिप्रतिवादिभ्यामिति प्रकरणात्।

सिद्धः। तावतैव हेतुरिति मन्यन्ते तस्य परमतस्य **क्षेपाय** प्रतिषेधायात्म**दृश्वचः** अदृष्टवचनं सूत्रे न प्रतिवादिमात्रसिद्धस्य हेतुत्वं किन्तूभयसिद्धस्यैवेत्यर्थः॥ (१)

ख. अनुमानविषये नागमस्य प्रामाण्यम्

न चागमात् प्रतिवादिनोपि साधनसिद्धिर्युक्तेति वक्तुमाह।

अनुमाविषये नेष्टं परीक्षितपरिग्रहात्।
वाचः प्रामाण्यमस्मिन् हि नानुमानं प्रवर्तते॥२॥

अनुमानस्य वस्तुबलप्रवृत्तस्य **विषये** यस्मादनुमानज्ञानमुत्पद्यते (।) स च त्रिरूपो हेतुः (।) तत्र प्रतिपाद्ये **वाच** आगमात्मिकायाः **प्रामाण्यं नेष्टम**र्थप्रतिबन्धाभावादित्युक्तं।

किञ्च (।) प्रमाणान्तरसम्वादा[3]त् **परीक्षितस्य** प्रमाणोपपन्नस्यागमार्थस्य **परिग्रहात्** स्वीकारान्नेष्टं वचनप्रामाण्यं। यदि वचनमित्येव प्रमाणन्तदा प्रतिज्ञापदादेव साध्यस्य सिद्धेर्निष्फलं हेतुदृष्टन्तादिवचनं स्यात्। प्रमाणान्तरसम्वादापेक्षा च न भवेत्। सम्वादज्ञानस्यैवार्थभावाभावानुविधायित्वात् तस्मिन्नागमार्थे प्रामाण्यं। वचनस्य तु विपर्ययात्। यदि त्वागम इत्ये[4]व प्रमाणं (।) तदा प्रमाणान्तरसम्वादापेक्षा न स्यात्। हि यस्मात्। **अस्मिन्ना**गमार्थे प्रमाणप्रतिपादितत्वान्निश्चितेऽ**नुमानं न प्रवर्त्तते** (।) यदि ह्यागमार्थः सन्दिह्येत तदा तन्निश्चयार्था प्रमाणान्तरवृत्तिरपेक्ष्येत॥ (२)

बाधनायागमस्योक्तेः साधनस्य परं प्रति।
सोप्रमाणं तदाऽसिद्धं तत्सिद्धमखिलन्ततः॥३॥

यदि **चागमस्य** सुखादिचैतन्यप्रतिपादकस्य **बाधनाय साधन**स्योत्पत्तिमत्वादेः सांख्ये न **परं बौद्धं प्रत्युक्तिः** ततः कारणात् स आगमोऽ[5]**प्रमाणं**। **तदा**। न हि प्रमाणस्य बाधो युक्तः। तत आगमाप्रामाण्यात् तेनागमेन साक्षात् पारंपर्याभ्यां **सिद्ध**मुत्पत्तिमत्वादि साध्यं चाचैतन्य**मखिलमिदमसिद्धं**॥ (३)

ग. प्रमाणेन बाध्यमानस्यागमस्य न सिद्धिः

तदागमवतः सिद्धं यदि कस्य क आगमः।
बाध्यमानः प्रमाणेन स सिद्धः कथमागमः॥४॥

स च सुखाद्युत्पत्तिमत्वप्रतिपादक आगमः (च) **तदागमः** तद्वतस्तत्सम्बन्धिनो बौद्धस्य **सिद्धमु**त्पत्तिमत्त्वादिलिङ्गमिति चेत्। **कस्य** पुरुषस्य **क आगमः** सम्बन्धी। न

तावदवयवत् आगमोपि पुरुषस्य सहजसम्बन्धेन[६] सम्बद्धः[१]। नापि युक्त्युपपन्नतयो[२]-पाधिना[३] प्रत्यक्षानुमानवत् सम्बन्धः। तथा हि **प्रमाणे**नोत्पत्तिमत्वादिलिङ्गजेना-नुमानेनागमप्रतिपादितस्य सुखादिचैतन्यस्य बाधनात् **बाध्यमान** आगमः हेतुः। **स कथमागमसिद्धो** येन युक्तिसम्वादोपाधिनापि पुरुषेण सम्बन्धमनुभवेत्। (४)

स्यादेतत्। सुखादीनामचैतन्यं तेनैवागमेन प्रदेशान्तरे दर्शितमतोऽबाध्यत्वात् प्र[7]माणादस्मात् साधनविधिर्युक्त इत्याह। 82a

तद्विरुद्धाभ्युपगमस्तेनैव च कथं भवेत्।
तदन्योपगमे तस्य त्यागांगस्याप्रमाणता ॥५॥

तस्माच्चैतन्यात् प्रतिपादिताद् **विरुद्धस्या**चैतन्यस्या**भ्युपगमस्तेन** चैतन्यप्रति-पादके**नैव चा**गमेन **कथम्भवेत्**। सम्भवे वा विरुद्धार्थाभिधायित्वेनाप्रमाणादागमा-द्धेतुसिद्धिरयुक्तैव (।) आगमप्रतीतेनोत्पत्तिमत्त्वादिना। तस्मादागमोक्तं चैतन्या-**दन्यस्या**चैतन्यस्**योपगमे** स्वीकारे वा प्रतिवादिना क्रियमाणे **तस्या**गमस्य[1] **त्यागां-गस्याप्रमाणता**ऽभ्युपगता स्यात् (।) यदैवागमप्रामाण्यस्य बाधके हेतावाद्रियते तदैव तत्र संशयितः। न चाप्रमाणाद्धेतुसिद्धिः॥ (५)

किञ्च (।)

तत् कस्मात् साधनं नोक्तं स्वप्रतीतिर्यदुद्भवा।
युक्त्या ययागमो ग्राह्यः परस्यापि च सा न किम् ॥६॥

अयम्वादी तावत् स्वयमप्रतीतमेवाचैतन्यं पर[४]स्मै प्रतिपादयति। न च साधन-मन्तरेणैव प्रतीतिः। ततः प्रतिपादयितुः[५] **स्वस्य प्रतीति**श्चैतन्यविषया **यस्मात्** साधनादुद्भवो यस्याः सा यदुद्भवा। **तत्साधनं** स्वागमादिकं **कस्मात्**[६] प्रतिपाद्यं प्रति **नोक्तं**। स्वयं प्रतिपन्नसामर्थ्यमेव साधनं वक्तुमुचितं। तथा निर्युक्तिकस्यागमस्या-प्रामाण्यात् **यया युक्त्योपपन्न आगमः** साधनत्वेन **ग्राह्यो** वादिना सा युक्तिः परस्य प्रतिपाद्यस्यापि किन्न साधनं येन तत्परित्यज्यान्यदप्रमाणसिद्धमुत्पत्त्याद्युच्यते। (६)

अथ योगबलजेन प्रत्यक्षेण सुखादीनामचैतन्यं प्रतीतं[७] न तदन्यथा प्र[3]तिपादयितुं परस्य शक्यत इति परोपगतं साधनमुच्यते॥

---

[१] तादात्मा (?त्म्या) भाव उक्तः।
[२] तदुत्पत्तेः। [३] अस्येदमिति।
[४] अज्ञातं ममेति वचने उपहसनीयः स्यात्। [५] सांख्यस्य।
[६] तदुत्पत्तेः। [७] कपिलऋषिणा।

ननु तथापि नाकस्मिको बुद्धिसुखाद्यचैतन्यविषयस्य निश्चयः। तत्साक्षात्कारिप्रत्यक्षतत्साधनयोगानुष्ठानयोः [1] साध्यसाधनभावावधारणञ्चावश्यकर्त्तव्यं। तन्निश्चयमन्तरेण योगानुष्ठानायोगात्। तथा च (।)

प्राकृतस्य सतः प्राग् यैः प्रतिपत्त्यक्षसंभवौ।
साधनैः साधनान्यर्थशक्तिज्ञानेस्य तान्यलम् ॥७॥

प्राकृतस्यार्व्वाग्दर्शनस्य **सतो यैः साधनैः** सुखाचैतन्यादिविषयं तद्ग्राहि **प्रत्यक्ष**[2]तत्साधनयोः सम्बन्धञ्च निश्चित्य प्रवृत्तस्योपाये प्रतिपत्तुरनुष्ठानस्य। तत्फलस्याक्षस्य प्रत्यक्षस्याचैतन्यादिविषयग्राहिणः सम्भवौ भवतः (।) **तानि साधनान्यर्थ**स्योपायाभ्यासस्य **शक्ते**रचैतन्यग्राहिप्रत्यक्षजनिकाया **ज्ञाने** कर्त्तव्ये-**ऽस्य** प्रतिपाद्यस्याल**ं** समर्थानि। ततस्तान्येव साधनान्युच्यन्तां [2] किं स्वयमदृष्टसाध्य[3]प्रतिपादनसामर्थ्येनो[4]त्पत्तिमत्वादिनोक्तेन॥ (७)

स्यादेतत्। प्रत्यक्षस्याचैतन्यादिविषयस्य योगाद्यभ्यासेन सह साध्यसाधनसम्बन्धो विप्रकृष्टत्वात् सामान्याकारेणापि न प्रतीयते ततोस्यानुपदर्शनमित्याह।

विच्छिन्नानुगमा येपि सामान्येनाप्यगोचराः।
साध्यसाधनचिन्तास्ति न तेष्वर्थेषु काचन ॥८॥

येपि विच्छिन्नो विप्रकृष्टोऽ**नुगमः** सम्बन्धो येषां ते प्रत्यक्षतदुपायादयः **सामान्येना**विशेषाकारेणा**प्यगोचरास्तेष्वर्थे**ष्विदं साधनमिदं साध्यमिति[5] च **साध्यसाधनचिन्ता काचन नास्ति**। ततोऽर्व्वाग्दर्शनस्याबुद्धिविषयीकृतयो रूपयोरुपायोपेययोरेकत्रानुष्ठानादपरत्र निष्पादनमिति कुतः॥ (८)

किञ्च (।) अप्रमाणकादागमादिच्छामात्रेण प्रतिपाद्यो हेतुं कुर्व्वन् पुनरिच्छया तमेव परिहरन् हेतुतदाभासयोरिच्छाधीनतां स्वीकुर्यादित्याख्यातुमाह।

पुंसामभिप्रायवशात् तत्त्वातत्त्वव्यवस्थितौ।
लुप्तौ हेतुतदाभासौ तस्य वस्त्वसमाश्रयात् ॥९॥

82b **पुंसामभिप्रायवशा**दिच्छानुरोधात् **तत्त्वा**[6]**तत्त्व**योर्हेतुतदाभासत्वयो**र्व्यवस्थि**-**ता**विष्यमाणायां **हेतुतदाभासौ लुप्तौ** स्यातां अव्यवस्थितत्वात् **तस्य** पुरुषाभिप्रा-

---

[1] ज्ञात्वा हि लिङ्गैस्तदुपायोनुष्ठीयतेऽन्यथा भावनानुपपत्तेः।

[2] यथास्माभिर्द्वितीयपरिच्छेदे उक्तं परो मोक्षेऽविद्या(सत्काय)तृष्णाभ्यांक्षेपि जन्मेति सम्बन्धः शून्यतादृष्टिस्तयोः प्रतिपक्ष इति यथेह तृष्णया प्रवृत्तिरविद्याप्रेरणया। [3] यत्रैव स्कन्धेऽविद्यादयस्तत्रानारोपितेऽविद्याशून्यमिति सम्बन्धः।

यस्य **वस्त्वसंश्रयाद्** यथावस्तुप्रवृत्तिनियमाभावात् ॥ (९)

अपि च (।)

सन्नर्थो ज्ञानसापेक्षो नासन् ज्ञानेन साधकः ।
सतोपि वस्त्वसंश्लिष्टाऽसंगत्या सदृशी गतिः ॥१०॥

सन्नर्थो ज्ञानसापेक्षः साध्यसाधकः प्रतीतो यथा धूमादिः। **नासन्नर्थो ज्ञानेन** प्रतीतिमात्रेण **साधकः** साध्यस्य यथा कल्पितो धूमः। अथाचैतन्यम्वस्तुतोस्त्येव तद् यथा कथञ्चित् परस्मै[1] प्रतिपादनीयं। अतः पराभ्युपगतो हेतुः क्रियत इत्याह। **सतोप्यचैतन्यस्य वस्त्वसंश्लिष्टा** वस्तुभूतलिङ्गाप्रतिबद्धा गतिरसङ्गत्याऽसतः प्रतीत्या **सदृशी** सम्यक् प्रतीतत्वाभावात्। अन्येत्वसद्गत्या दोषवत्प्रतीत्या सदृशीति व्याचक्षते (।) तेषां सतोप्यवस्तुकृता प्रतिपत्तिरसत्प्रतिपत्तिं नातिशेते। अप्रत्ययत्वादिति विनिश्चयग्रन्थेन सह एकवाक्यता न स्यात्॥ (१०)

किञ्च (।)

लिङ्गं स्वभावः कार्यं वा दृश्यादर्शनमेव वा ।
सम्बद्धं वस्तुतस्सिद्धं तदसिद्धं किमात्मनः ॥११॥

लिङ्गं साध्यार्थस[2]म्बद्धं नान्यत् व्यभिचारात् । तच्च **स्वभावः कार्यं दृश्यादर्शनमनु**पलब्धिरेवान्यस्य प्रतिबन्धाभावादित्युक्तं । तदुत्पत्त्यादिकं यदि त्रिषु हेतुष्वन्तर्भूतं तदा **वस्तुतः** परमार्थतः **सिद्धं** प्रतिपाद्यस्य **किं** कस्मा**दात्मनः** सांख्यस्य वादिनो[1]**ऽसिद्धं** । उत्पत्तिमत्वादिस्वभावहेतुः स्यात् । स च धर्मिग्राहकात् **प्रमाणा**दन्यतो वा शिंशपा[2]त्ववत् कृतकत्वादिवदर्थान् प्रतिवादिन **इव** वादिनोपि सि[3]ध्येत्। (११)

अथ[3] त्रिविधे हेतौ नान्तर्भवति उत्पत्त्यादि तदा (।)

परेणाप्यन्यतो गन्तुमयुक्तं;

परेण प्रतिवादिनापि त्रिविधाद्धेतो**रन्यतो** हेतोरचैतन्यं **गन्तुं** प्रत्येतु**मयुक्तं** (।) यदि पराभ्युपगमसिद्धमसाधनं तदा प्रसङ्गहेतुरहेतुः स्यादित्याह।

परकल्पितैः

प्रसङ्गो द्वयसम्बन्धादेकापायेन्यहानये ॥१२॥

---

[1] उभयसिद्धमस्तु। [2] वृक्षं ग्राहयति।
[3] पराभ्युपगतेन दूषयित्वा प्रमाऽन्तर्भावमाह।

परकल्पितैः साधनैः प्रसङ्गः क्रियते यथा सामान्यस्य परोपगतानेकवृत्तित्वाद् अनेकत्वमापाद्यते न त्वयं पारमार्थिको हेतुस्त्रैरूप्याभावात्। यद्ययं न हेतुः[1] तदा किमर्थमुच्यत इत्याह। द्वयोः साध्यसाधनयोः सम्बन्धाद् व्याप्यव्यापकभावात् स्फारितावेकस्य साध्यस्यापायेऽन्यस्य साधनस्य हानये। यथा चानेकं[2] सामान्यं तस्मान्नानेकवृत्तीति विपर्ययप्रयोगे साध्याभावे साधनाभावः कथ्यते। प्रसङ्ग-विपर्ययोत्र मौलो हेतुः साध्यसाधनव्याप्तिग्राहकप्रमाणस्मारकस्तु प्रसङ्गे प्रयोग इत्यर्थः। भिन्नदेश[3]कालादिष्वनेकासु व्यक्तिषु वृत्तस्य तदतद्देशत्वादिविरुद्धधर्मा-ध्यासादनेकत्वसिद्धेरनेकवृत्तत्वानेकत्वयोर्व्याप्तिसिद्धिर्बोद्धव्या। (१)

उक्तं स्वदृष्टग्रहणस्य साफल्यं[1]॥

(२) अर्थग्रहणफलम्

अर्थग्रहणस्येदानीं वक्तव्यं। अदुष्टार्थप्रकाशनमित्यत्र सूत्रे यदुपात्तं (।)

अनर्थग्रहणं शब्दकल्पनारोपितात्मनाम्।
अलिङ्गत्वप्रसिद्ध्यर्थमर्थादर्थस्य सिद्धितः॥१३॥

अनर्थग्रहणं शब्देन[1] कल्पनया चारोपित आत्मा येषां पक्षसपक्षान्यतरत्वा-दीनां तेषामलिङ्गत्वप्रसिद्ध्यर्थं बोद्धव्यं। कस्मात् पुनः कल्पितस्या[2]लिङ्गत्व-मित्याह। अर्थाद् वस्तुभूताल्लिङ्गादर्थस्य साध्यस्य सिद्धितः॥ (१)

कल्पनागमयोः कर्त्तुरिच्छामात्रानुवृत्तितः।
वस्तुनश्चान्यथाभावात् तत्कृता व्यभिचारिणः॥१४॥

कल्पनाया आगमस्य शब्दस्य च कर्त्तुः पुरुषस्येच्छामात्रस्यानुवृत्तितोनुरोधा-त्। वस्तुनश्चान्यथाभावात्। कर्त्तुरिच्छानुवृत्तेस्ताभ्यां शब्दकल्पनाभ्यां कृता हेतवो व्यभिचारिणो नैकान्तिकाः। (१४)

उक्तमर्थग्रहणप्रयोजनं॥

स्वदृष्टार्थप्रकाशनशब्देन त्रिरूपलिङ्गवचनमिष्टं। न पक्षवचनमपीति वक्तव्यं॥

---

[1] पक्षधर्मोपसंहार एषः।

[2] उभयसिद्धो हेतुः सूचितः प्रमोपपत्तिः।

[3] यथा सर्वगत आत्मा सर्वत्रोपलभ्यमानगुणत्वादाकाशवत्॥ नित्योऽनित्यो वा[1] शब्दः पक्षसपक्षान्यतरत्वात्परमाणुवद् घटवद्वा।

२. पक्षचिन्ता

(२) पक्षहेतुवचनमसाधनम्

क. हेतुवचनं न साधनम्

यदि साक्षात् पारम्पर्येण वा पक्षवचनं साध्यप्रतिपत्तावुपयुज्यते। तदो- 83a
च्येत किन्त्वेतन्नास्तीत्याह।

१ अर्थादर्थगतेः शक्तिः पक्षहेत्वभिधानयोः।
नार्थे तेन तयोर्नास्ति स्वतः साधनसंस्थितिः ॥१५॥

[1] साक्षात् तावत् पक्षाभिधानस्य हेत्वभिधानस्य च प्रतिपाद्येऽर्थे शक्तिर्न विद्यते (।) किं कारणमित्याह।

अर्थाद् वचनप्रतिपाद्यादर्थस्य साध्यस्य गतेर्न वचनात्। तेन साक्षादर्थप्रतिपादकत्वाभावेन तयोः पक्षहेत्वभिधानयोः स्वतः स्वरूपेण साधनसंस्थितिः। साधनत्वव्यवस्था नास्ति [2] यतश्च पक्षवचनं साक्षादर्थे न प्रमाणं॥ (१५)

ख. पक्षवचनमसाधनम्

२ तत् पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने।
प्रमाणं संशयोत्पत्तेस्ततः साक्षान्न साधनम् ॥१६॥

ततस्मात् पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने प्रमाणं शब्दप्रामाण्यमाचार्यैस्य वदतोऽभिमतमिति बोद्धव्यं। तत्पक्षवचनात् साध्येर्थे संशयोत्पत्तेरनिश्चयान्न साक्षात् साधनमर्थस्य तत्॥ (१६)

परंपरया साध्यसाधनात् प्रमाणं पक्षवचनं वक्तुरभिप्रायनिवेदने प्रमाणन्तर्हि स्यादित्याह।

२ साध्यस्यैवाभिधानेन पारंपर्येण नाप्यलम्।
शक्तस्य सूचकं हेतुवचोऽशक्तमपि स्वयम् ॥ १७ ॥

---

[1] पञ्चावयवत्वात् परे पक्षहेतुवचनयोः साधनत्वमाहुः। तन्निषेधायाह। साधनं भवत् साक्षात् पारंपर्येण वा स्यात् तत्र प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तउपनयनिगमनाख्यं।

[2] ननु आचार्येण शाब्दं प्रमाणमिष्टं कथन्ततो नार्थ इत्याह।

पारम्पर्येणापि पक्ष[2]वचनमलं समर्थं **न** साध्यसिद्धौ । **साध्यस्यैव** केवलस्याभिधानात् । न हि पक्षवचसा साधकं किञ्चिदुच्यते साध्यमात्रस्यैवाभिधानात्। [1]त्रिरूपस्य **हेतोर्वचो वचनन्तु स्वयं** साक्षात् सिद्धावशक्तमपि (।) **शक्तस्य** त्रिरूपलिङ्गस्य **सूचकं** प्रतिपादकमिति साधनमुचितं ॥(१७)

ग. (दिग्नागस्य) पक्षवचनमसाधनत्वेनेष्टम्

नन्वाचार्यस्य पक्षवचनमसाधनत्वेनेष्टमिति कथं ज्ञायत इत्याह।

हेत्वर्थविषयत्वेन तदशक्तोक्तिरीरिता।
शक्तिस्तस्यापि चेद्धेतुवचनस्य प्रवर्त्तनात् ॥१८॥

हेतोरर्थः सा[1]ध्यः स विषयोस्येति **हेत्वर्थविषयः तत्वेन** साध्यार्थोपदर्शकत्वेन **तस्य** पक्षवचनस्य साध्यसाधनं प्रत्य**शक्तस्योक्तिरीरिता** निर्दिष्टाचार्येण (।) "तत्रानुमेयनिर्देशो हेत्वर्थविषयो मत" इत्यनेन ग्रन्थेन। ततो ज्ञायते पक्षवचनमसाधनमिष्टमाचार्यस्येति।

ननु **तस्य** पक्षवचनस्या**पि** साध्यसिद्धौ **शक्तिरस्ति**। तत्साधकस्य **हेतुवचनस्य प्रव[2]र्त्तनात्**। नह्यनुद्दिष्टेर्थे साधनप्रस्तावः। ततः साधनप्रस्तावनाहेतुत्वेन पक्षवचनस्य साधकत्वमस्तीति **चेत्**। एवं (।१८)

तत्संशयेन जिज्ञासोर्भवेत् प्रकरणाश्रयः।

तस्य साध्य**संशयेन** जिज्ञासा तस्याञ्च सत्यां साधनमुच्यत इति[3] **जिज्ञासोः** पुंसः संशयो जिज्ञासा च **प्रकरणस्य** साधनप्रस्तावस्या**श्रयो** निमित्तमिति **भवेत्** साधनं पक्षवचनवत्।

ननु संशयजिज्ञासे प्रतिपाद्यप्रवर्त्तिते[5] पक्षवचनन्तु वादिप्रवर्त्तितं तत्कथं तत्समुदायस्य साधनस्य वादिना निर्देशसंभव इत्याह।

---

[1] हेतुवचोवत् पारंपर्येण स्यादौपचारिकं साधनं तत्तु साध्यस्यासिद्धस्याभिधायकमिति नोपचरितोपि साधनं उक्तञ्च।

" तत्रानुमेयनिर्देशो हेत्वर्थविषयो मत इति।

[2] परस्य दशावयवं वाक्यं। तत्र जिज्ञासासंशयप्रयोजनशक्यप्राप्तिसंशयव्युदासाः पञ्च प्रवृत्यङ्गानि। प्रतिज्ञादिपञ्चावयवाः। प्रवृत्यङ्गैरनेकान्तमाह साधनवचनाश्रयत्वेन संशयादीनामपि साधनत्वं स्यात्।

विपक्षोपगमेप्येतत् तुल्यमित्यनवस्थितिः ॥१९॥

एवन्तर्हि **विपक्षस्य** साध्यविरुद्धस्य धर्मस्य**ोपगमे**[1] पराभिप्रायेण नित्यशब्द इति साध्यनिर्देशकृते पार्श्वस्थानां तथा संशयनिरासार्थं यत्कृतकं तदनित्यं यथा घटः कृतकश्च शब्द इति पुनर्वादिनैवोच्यते। तदा नित्यत्वप्रतिज्ञायास्तदनित्यत्वाव्यभिचारिकृतकत्वहेतुप्रवर्त्तकत्वं **तुल्यमिति** नित्यत्वप्रतिज्ञाप्यनित्यप्रतिज्ञावत् 83b
साधनं स्यादि**त्यनवस्थितिः** साधनावयवानां[2] ॥ (१९)

यतश्च पक्षवचनस्य साध्यसिद्धौ साक्षात् पारम्पर्येण वा सामर्थ्यं नास्ति ततः(।)

अन्तरङ्गं तु सामर्थ्यं त्रिषु रूपेषु संस्थितम् ।
तत्र स्मृतिसमाधानं तद्वचस्येव संस्थितम् ॥२०॥

अन्तरङ्गं सामर्थ्यं तु शब्दोऽवधारणे भिन्नक्रमश्चेति **त्रिष्वेव** पक्षधर्मतादिषु **रूपेषु संस्थितं**। **तत्र** त्रिरूपलिङ्गे साध्यसाधनशक्तिस्**मृतेः समा**[3]**धानमारोपणं तद्वचसि** त्रिरूपलिङ्गप्रतिपादकवचन **एव संस्थितं**। अतस्तदेव पारम्पर्येण साध्यसिद्धेरङ्गत्वात् प्रमाणन्न पक्षवचनं॥ (२०)

ननु (।)

अख्यापिते हि विषये हेतुवृत्तेरसंभवात् ।
विषयख्यापनादेव सिद्धौ चेत्तस्य शक्तता ॥२१॥
उक्तमत्र;

अख्यापितेऽप्रतिपादिते साधनस्य **विषये** साध्ये **हेतोर्वृत्तेरेव ह्यसम्भवात्** तस्य पक्षवचनस्य **विषयख्यापनादेव** साध्यस्य सिद्धौ पारम्पर्येण शक्ततेति **चेत्**। (२१)
उक्तमत्र संशयजिज्ञासयोरपि साधनप्रवर्त्तकत्वात्[4] साधनत्वप्रसङ्ग इति।

किञ्च (।)

विनाप्यस्मात् कृतकः शब्द ईदृशाः ।
सर्वेऽनित्या इति प्रोक्तेप्यर्थात् तन्नाशधीर्भवेत् ॥२२॥

अस्मात् पक्षवचनाद् **विनापि कृतकः शब्द ईदृशा** ये कृतकास्ते **सर्व्वेऽनित्या इति** पक्षधर्मताव्याप्तिवचने **प्रोक्तेप्यर्थात्** तस्य शब्दस्य **नाशधीर्भवेत्**। अनित्य-

---

[1] वादिना। [2] न चैवं तस्मान्न हेतुप्रवर्त्तकत्वेन प्रतिज्ञायाः साधनत्वं।
[3] उत्पादनं।

त्वाव्यभिचारि कृतकत्वं शब्दे वर्तमानमनित्यतां तत्र गमयत्येवेति निष्फलं [1] पक्षवचनं। (२२)

(२) प्रतिज्ञा न साधनावयवः

तस्मात् (।)

अनुक्तावपि पक्षस्य सिद्धेरप्रतिबन्धतः।
त्रिष्वन्यतमरूपस्यैवानुक्तिर्न्यूनतोदिता ॥२३॥

पक्षस्यानुक्तावपि साध्यसिद्धेरप्रतिबन्धतः अविरोधात् त्रि[2]षु पक्षधर्मतादिषु **रूपेष्वन्यतमस्य** एकस्यानुक्तिर्न्यूनतोदिता साधनदोषो न तु पक्षाद्यवचनं।(२३)

यदि [2] च प्रतिज्ञा साधनमिष्यते तदा साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञालक्षण-मतिव्याप्ति स्यात्। असिद्धस्य हेतोर्दृष्टान्तस्य चासिद्धस्य साध्यत्वं साधनत्वञ्चा-स्तीति प्रतिज्ञार्थं स्यात्। यस्य तु मते प्रतिज्ञा न साधनं (।)

साध्योक्तिं वा प्रतिज्ञां स वदन् दोषैर्न युज्यते।
साधनाधिकृतेरेव हेत्वाभासाप्रसङ्गतः ॥२४॥

स साध्योक्तिं साध्यनिर्देशं **प्रतिज्ञां वदन्नन्**[3]त्तरोक्तैर्दोषैर्न युज्यते। साधना-**धिकृतेः** साधनत्वेनाधिकारादेव प्रतिज्ञार्थस्य [4] हेत्वाभासेष्वप्रसङ्गतः (२४)

यस्माद् (।)

अविशेषोक्तिरप्येकजातीये संशयावहा।
अन्यथा सर्व्वसाध्योक्तेः प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते ॥२५॥

अविशेषोक्तिः [3] सामान्याभिधानमप्येकजातीये [4] **संशयावहा** तत्त्वार्थशङ्को-पाधिका न सर्व्वत्रेति न्यायः। ततोऽसाधनमेव साध्यं प्रतिज्ञा। नत्वसिद्ध-हेतुदृष्टान्तादिकं तस्य साधनत्वेनेष्टत्वात्। **अन्यथा** यद्येवं नाभ्यु[5]पगम्यते तदा **सर्व्वस्याः साध्योक्तेर्घटं** [6]करोतीत्यादेः **प्रतिज्ञात्वं प्रसज्यते**। ज्ञापकहेत्वधिका-रात् तत्साध्यस्यैव प्रतिज्ञात्वं न कारकहेतुसाध्यस्येति चेत्। यद्येवमसाधनभूत-साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञा न साधननिर्देश इति सिद्धं। (२५)

---

[1] द्वितीयकृतकशब्दवदुच्यमाने निग्रहस्थानं। [2] पक्षस्यासाधनत्वे गुणमाह।
[3] ज्ञापकस्य विजातीयत्वात्। [4] साधनासाधनविभागं विनोक्तिः।
[5] साध्य एव न साधने। [6] असिद्धस्ये करणात्।

स्यादेतत् [१] (।)

सिद्धोक्तेः साधनत्वाच्च परस्यापि न दुष्यति ।
इदानीं साध्यनिर्देशः साधनावयवः कथम् ॥२६॥

परस्यापि [२] **सिद्धोक्तेः** सिद्धार्थप्रतिपादकत्वात्। **साधनत्वाच्च** प्रतिज्ञात्वमिष्टं। अतो हेत्वाभासादि प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गेन **न दुष्यति**। हेत्वाभासाद्यसि- 84a
द्धत्वादसाधनमसाधनत्वाच्च न प्रतिज्ञा। **इदानी**[३]मस्मिन्नभ्युपगमे **साध्यनिर्देशो**ऽसिद्धत्वात् **साधनावयवः कथं** (।) न हि प्रतिज्ञार्थः सिद्धः। तदर्थमेव साधनोपन्यासात्। असिद्धश्च न साधनं हेत्वाभासवत् ॥ (२६)

या च स्व[४]यूथ्यानां पूर्व्वपक्षपरिहारोक्तिः (।)

साभासोक्त्याद्युपक्षेपपरिहारविडम्बना ।
असम्बद्धा तथा ह्येष न न्याय्य इति सूचितम् ॥२७॥

पक्ष[५]वचनं साधनं साभास(साभासार्थ)त्वादिति चेत् न प्रत्यक्षेणा-[६]नेकान्तात् प्रत्यक्षं साभासमपि न कस्य[७]चित् प्रमाणस्य साधनंवचनात्मत्वे सति साभास[८]त्वात् साधनत्वमिति चेत्। न दूषणेना[९]नेकान्तात्। दूषणं साभासवचनात्मत्वेपि न साधनमिति सापि साभासोक्तिरा[१०]दिर्यस्य तौ **साभासोक्त्यादी**

---

[१] सिद्धो हि शब्दादिकः साध्यधर्मी। अन्यथाऽश्रयासिद्धो हेतुरपक्षधर्मत्वात् स्यात् कथं साधकः।

[२] योपि प्रतिज्ञासाधनमाह। तस्यापि हेत्वाभासवचने न प्रतिज्ञात्वं।

[३] यद्यसिद्धाभिधानाद्धेत्वाभासा न साधनं तदा।

[४] न्यायमुखटीकाकारादेः।

[५] प्रयोगस्तु पक्षवचनं साधनं साधनकाले उपादानात् हेतुदृष्टान्तवत्। पूर्व्वपक्षः।

[६] परिहारः। [७] तेनैव पर आशङ्क्यते।

[८] प्रत्यक्षमवचनात्मकं।

[९] परिहारः। साधनकाले दूषणमप्युपादीयते न च तत्साधनं।

[१०] अत्र यदि परः प्रदूषयति अदूषणत्वे सति साभासोक्तिर्हेतुस्तदा नैवानेकान्तः। एवं यत्र यत्र न्या य मुखटीकाकृता व्यभिचारा उच्यते तत्र तत्र परेण विशेषणमुच्यत इति परंपरा। विरुद्धाव्यभिचार्युपक्षेपे च पक्षवचनं न साधनमसिद्धोक्तेरसिद्धदृष्टान्तवचनवत्। इत्युक्त एव बाधितः स्यात्।

उपक्षेपपरिहारौ। तावेव **विडम्बना**ऽयुक्ततया। अत एवाह (।) **असम्बद्धा**। तथा हि साभासत्वस्य विपर्यये बाधक[1]प्रमाणभावादेवाहेतुत्वादसम्बन्धः पूर्व्वपक्षः। ततस्तमनुम[2]त्य प्रत्यक्षेणानेकान्ततापादनमशो[2]भनं। पुनर्वचनात्मत्वं विशेषणं परोक्तमप्रतिक्षिप्य दूषणाभासेनानेकान्ततापादनं चायुक्तं। तदेव[3] हि हेतोर्व्विशेषणमुपयुक्तं (।) यद्विपक्षाद्धेतुं व्यावर्त्तयति न च वचनात्मत्वाऽसाधनत्वयोः कश्चिद्विरोधो येनासाधनाद् वचनात्मत्वनिवृत्तेर्व्विशेषणसाफल्यं स्यात्। तथा ह्येष विपक्षादव्यावर्त्तक[3]हेतुविशेषणोपन्यासो न **न्याय्य** इति वर्णितं[4] प्राक् वेदनित्यतासिध्यर्थमध्ययनपूर्व्वकमित्युक्ते भारताध्ययनेनानेकान्ततामापादितां प्रतिषेद्धुं वेदाध्ययनत्वे सतीति विशेषणं मी मां स केनोपन्यस्तं तदपि करण (कृति) पूर्व्वकं भारताध्ययनवद् स्यात् न कश्चिद् विरोधः। ततो विपक्षादव्यावर्त्तकं विशेषणमयुक्तमित्युक्तं प्रा[4]क् ॥ (२७)

(३) पक्षलक्षणकरणे प्रयोजनम्

ननु यदि पक्षवचनमसाधनं सामर्थ्यगम्याभिधेयञ्च तदाचा र्ये ण पक्षलक्षणं कृतं किमर्थमित्याह (।)

> **गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेरसंमोहाय लक्षणम् ।**
> **तच्चतुर्लक्षणं रूपनिपातेषु स्वयं पदैः ॥२८॥**

साध्यव्याप्तपक्षवचनसामर्थ्याद् **गम्यार्थत्वेपि साध्योक्तेः** पक्षवचनस्य **लक्षण**मुक्तम**संमोहाय** विप्रतिपत्तिनिराकरणेन साध्यप्रतिपत्त्यर्थं। तथा ह्यात्मार्थत्वं साध्यमपि सां ख्या असाध्यमाचक्षते परार्थत्वमसाध्यमपि साध्यमिति सन्ति वि[5]प्रतिपत्तयः। **तच्च** साध्यं **चतुर्लक्षण**मुक्तं। "स्वरूपेणैव निर्देश्यः स्वयमिष्टोऽनिराकृतः। पक्ष"इत्यत्र लक्षणचतुष्टयप्रतिपादके रूपनिपातेषु **स्वयं पदै**र्यथाक्रमम् (।२८)

> **असिद्धासाधनार्थोक्तवाद्यभ्युपगतग्रहः ।**
> **अनुक्तोपीच्छया व्याप्तः साध्य आत्मार्थवन्मतः ॥२९॥**

असिद्धस्यासाधनस्यार्थोक्तस्य वाद्यभ्युपगतस्य ग्रहः। असिद्धस्वभावत्वात् साध्यस्य न सिद्धस्य ग्रहणं। ततः सिद्धं चाक्षुषत्वादि रूपादेर्न साध्यं। निपातेव

---

[1] वचने साभासत्वासाधनत्वयोरविरोधात्।

[2] विरुद्धाव्यभिचार्युपक्षेपादिशोभनं स्यात् सन्दिग्धं व्यतिरेकाद् भावनं न्याय्यं।

[3] तत्प्रतिक्षेपोपायमाह। [4] युक्तं तु विशेषणं वेदचिन्तायां अपौरुषेयं।

कारकरणेनासाधनस्य ग्रहणं ततश्चाक्षुषत्वाद्यसिद्धमपि साधनत्वेन शब्देभिधीयमानं न साध्यं। दृष्टशब्देनार्थोक्तस्यापि ग्रहणं। ततोऽनुक्तमप्यात्मार्थत्वं संघातत्वाच्चक्षुरादेः सांख्यस्य साध्यं स्वयं शब्देन वाद्यभ्युपगतस्य ग्रहणं। ततः शास्त्राभ्युपगतस्याकाशगुणत्वादेः शब्दे धर्मिणि वादिनाऽनित्यत्वे साधयितुमारब्धेऽसाध्यता। अल्पवक्तव्यतयाऽर्थोक्तस्य तावत् साध्यतां समर्थयितुमाह। वादिनोऽनुक्तोपीच्छया व्याप्तः साध्यो मतः। आत्मार्थवत्। यथा आत्मास्ति न वेति विवादे तत्साधनार्थं सांख्ये न परार्थाश्चक्षुरादयः संघातत्वात् शयनाश(?स)नाद्यङ्गवत्। इत्युक्तस्य साधनस्यात्मार्थत्वमनुक्तमपि साध्यमिच्छाविषयत्वात्॥ (२९) 84b

नन्विष्टशब्देनानिष्टस्य सर्व्वस्य निरासात्। शास्त्रोपगतस्यापि वाद्यनिष्ठस्यासाध्यत्वं सिद्धं। तन्निष्फलं स्वयंपदमित्याह। व्यवच्छेदफलत्वाच्छब्दा-[1] नामिष्टशब्दात् (।)

सर्वान्येष्टनिवृत्तावप्याशङ्कास्थानवारणम्।
वृत्तौ स्वयंश्रुतेनाह कृता चैषा तदर्थिका॥३०॥

सर्व्वस्य वादिनोऽन्येन शास्त्रादिना इष्टस्य **निवृत्तौ** सिद्धायामपि शास्त्रेणेष्टं वादिनोपीष्टमेवेति **शङ्कास्थानस्य** विप्रतिपत्तिविषयस्य **वारणं** फलं **स्वयंश्रुतेनाचार्यो वृत्तावाह**। स्वयमिति शास्त्रानपेक्षमभ्युपगमन्दर्शयति। **एषा** स्वयंश्रुतिस्तदर्थिका विप्रतिपत्तिनिराकरणार्था **कृता**॥ (३०)

(४) आत्मार्थत्वविवादे दोषः

[1] य एवेच्छया विषयीकृतः स (।)

विशेषस्तद्व्यपेक्षत्वात् कथितो धर्मधर्मिणोः।
अनुक्तावपि वाञ्छाया भवेत् प्रकरणाद् गतिः॥३१॥

विशेषो **धर्मधर्मिणोः** सम्बन्धी **व्यपेक्षत्वात्**। इच्छारचितात् सम्बन्धात् साध्यत्वेन **कथितः**। चक्षुरादीनां संहतविषयं पारार्थ्यमिति धर्मस्य **विशेषः** साध्यः। परार्थस्य साध्यत्वात् परार्थाः सन्तश्चक्षुरादयोऽसंहतार्था इति धर्मिणो विशेषः साध्यः। चक्षुरादयोऽनेकाणुसञ्चयात्मिकाः क्रमेणैककालञ्च संहताः। ज्ञानादि तु

---

[1] **यदि वादिनेष्ट एव साध्यस्तदा धर्मविशेषविपरीतसाधनादीनां विरुद्धानामसम्भव एवेत्याह।**

कालभेदेनानेकत्वात् संहतानि। तेषां परार्थानां सतामसंहतविषयत्वमेवेच्छाविषयत्वात् साध्यं। आत्मनः सर्व्वकालमेकत्वे[1] नासंहतत्वात्। कथं पुनरात्मार्थत्वस्यानुक्तौ तद्विषयाया वाञ्छायाः प्रतीतिरित्याह। वाञ्छाया अनुक्तावपि मुख्यं शब्देन प्रकरणादात्मास्ति नास्तीति संशये सति तत्साधनोपन्यासप्रस्तावाद् गतिः प्रतीतिर्भवति॥ (३१)

आत्मार्थत्वस्य विवादे को दोष इत्याह (।)

अनन्वयोपि दृष्टान्ते दोषस्तस्य यथोदितम्।
आत्मा परश्चेत् सोऽसिद्ध इति तत्रेष्टघातवत् ॥३२॥

तस्येच्छाविषयस्यात्मार्थत्वस्य साध्यात्तन्वयो दृष्टान्ते दोषः[1]। अपिशब्दाद्वक्ष्यमाण इष्टविघातश्च। यथोदितमाचार्यवसुबन्धुना। परार्थाश्चक्षुरादय इत्यत्र परश्चेवात्मा विवक्षितः सोऽसिद्धो दृष्टान्त इति। तत्रान्वये सतीष्टविघातवत्। साधनं। इष्टात्मार्थत्वविपर्ययेणान्वयात् तत्साधकत्वात्॥ (३२)

अथात्मार्थत्वं न साध्यमित्याह (।)

साधनं यद्विवादे न न्यस्तं तच्चेन्न साध्यते।
किं साध्यमन्यथानिष्टं भवेद् वैफल्यमेव वा ॥३३॥

यस्यात्मनोर्थस्य विवादेऽस्ति नास्तीति सन्देहे न साधनं न्यस्तमुपन्यस्तं तच्चेन्न साध्यते किमिदानीं साध्यं स्यात्। अन्यथा विवादविषयो यदि न साध्यं तदा[2]निष्टं विपर्ययसिद्धिः स्यात्। यथा व्युत्पन्नसर्व्वशब्दवादिनं[3] प्रत्यव्युत्पन्नसंज्ञाशब्दवादिना तदर्थवत्वसिद्धयर्थं साधनमुच्यते॥

संज्ञिसम्बन्धात् प्रागर्थवच्छब्दरूपं विभक्तिदर्शनात् तदन्यशब्दवदिति। अत्र[4] गच्छतीति गोरित्येकार्थसमवायात् क्रियोपलक्षितेन बाह्यसामान्येनार्थवान् गोशब्दः सिद्धोऽव्युत्पन्नवादिनः। ननु स्वरूपमात्रेणा[5]र्थेनार्थवान्। अर्थमात्रञ्च साध्यत्वे[6]नोद्दिष्टं न तु स्वरूपेणार्थेनार्थवत्वं ततो दृष्टान्ते विभक्त्यन्तस्य वाक्यार्थवत्वेन व्याप्तिसिद्धेर्देवदत्तादावपि पक्षीकृते संज्ञाशब्दे देवैर्दत्तो देवदत्त इति वाक्यार्थवत्वं स्वरूपार्थवत्वे विरुद्धं सिध्यति॥

---

[1] उक्त विरुद्धत्वं। [2] वैयाकरणं।
[3] सोऽसौ नास्तीति न संज्ञाशब्दस्तदर्थवानिति मत्वार्यं।
[4] नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे। [5] तस्य साध्यत्वेनानभ्युपगमात्।

अथवेष्टस्य साध्यत्वाभावे परार्थाश्चक्षुरादयः संहतत्वादित्यत्रात्मार्थत्वस्या-संहतपारार्थ्यस्यासाध्यत्वात्। ज्ञानहेतुत्वेन संहतपारार्थ्यस्य बौद्धेनापीष्टे। साध[1]- 85a
नवैफल्यमेव वा स्यात्।(३३)

सद्वितीयप्रयोगेषु निरन्वयविरुद्धते।
एतेन कथिते साध्यं;

एतेन साध्यत्वेनेष्टस्यानन्वयदोषदर्शनेन **सद्वितीयप्रयोगेषु** चार्वाककृतेषु यथाभिव्यक्तचैतन्यशरीरलक्षणपुरुष[1]सद्वितीयो घटः। अनुत्पन्नत्वात्। कुड्यवदिति शरीरमेवाभिव्यक्तचैतन्यं पुरुषो नात्मा कश्चित् परलोकी तेन सद्वितीयत्वं (ससहायत्वं) घटस्य साध्यत इति प्रयोगफलं। तत्र च **निरन्वयविरुद्धते कथिते**। तथा ह्यभिव्य[1]क्तचैतन्यदेहलक्षणपुरुषेण सद्वितीयत्वं **साध्यं।**[2] तेन च कुड्येन्वयो न दृष्ट इति निरन्वयता (१) घटस्य तु कुड्येऽन्वयो दृष्ट इति तेन सद्वितीयत्व-साधनात् विरुद्धता स्यात्।

(व्यक्त्यसिद्धौ न सामान्यम्)

सामान्येनाथ सम्मतम् ॥३४॥
तदेवार्थान्तराभावाद् देहानाप्तौ न सिध्यति।
वाच्यशून्यं प्रलपतां तदेतज्जाड्यवर्णितम् ॥३५॥

अथ सामान्येन[3] विशेषमनुल्लिख्य सद्वितीयत्वं साध्यं कुड्ये सद्वितीयत्व-मात्रेणान्वयात्। एवमपि **तत्सामान्यमेव न** सिध्यति प्रतिवादिनः। घटादभि-व्यक्तचैतन्यस्वभावतयाऽ**र्थान्त**[2]**राभावात्**। अर्थान्तरत्वासम्भवात्। **देहस्यानाप्ता-**वर्थान्तरत्वेनासिद्धौ द्वयोर्भिन्नयोरन्यतरसद्वितीयत्वं सामान्यं स्यात्।[4] न हि घटः स्वरूपेणैवान्यतरसद्वितीयः। देहन्तु नाभिव्यक्तचैतन्यलक्षणपुरुषमिच्छति प्रतिवादीति भेदाभावात्। **तेनापि** नान्यतरसद्वितीयत्वसिद्धिः। यतश्च न घटस्य स्वरूपेणैव सद्वितीयत्वसम्भवः। भेदाधिष्ठानत्वात् तस्य, ना[3]पि देहेनान्वयाभावात्। ततो **वाच्यशून्यत्वमर्थशून्यत्वमन्यतरसद्वितीयत्वं प्रलपतां** परलोकापवादिनां **तदेतदन्य-**तरसद्वितीयत्वसाध्यवचनं **जाड्यस्य वर्णितं** चेष्टितं॥ (३४,३५)

---

[1] घटयोरन्यतरेण।

[2] प्रत्यक्षविषयत्वादनुमानमुक्तं।

[3] अन्यतरार्थान्तरभावः सामान्यं साध्यं।

[4] न हि गोव्यक्त्यभावे सामान्यं।

तुल्यं नाशेपि चेच्छब्दघटभेदेन कल्पने।
न सिद्धेन विनाशेन तद्वतः साधनाद् ध्वनेः ॥३६॥

नाशेपि साध्ये शब्दघटयोः साध्यदृष्टान्तधर्मिणोः सम्बन्धितया भेदेन[1] कल्पने शब्दसम्बन्धिनो नाशस्य घटेन्वयाभावादसाध्यत्वं। घटसम्बन्धिनश्च शब्देऽसम्भवा[2]दसाध्यतेति तुल्यमिदमिति चेत्। न तुल्यं विनाशेन प्रध्वंसलक्षणेन सिद्धेन निश्चितेन ध्वनेस्तद्वतो विनाशवतः साधनाद्विनाशसामान्यं साध्यं सिद्धं केवलं तद्वत्ता शब्दस्य न सिद्धेति साध्यते। यथा विनाशे सामान्येन सिद्धे सत्यसिद्धस्तद्वान् शब्दः साध्यते[3]। (३६)

तथार्थान्तरभावे स्यात् तद्वान् कुम्भोपि

तथार्थान्तरभावेऽभि[4]व्यक्तचैतन्यस्वभावतया देहस्य घटात् वैजात्ये सिद्धे सति तद्वान् कु[5]म्भोपि सिध्येत्। न चैतत् प्रतिवादी बोधयितुं शक्यते। तेनाचैतन्यस्य भूतव्यतिरिक्तस्यैव स्वीकारात्। यदि पुनरचेतनस्वभावतया घटजातीयेनैव देहेन[6] सद्वितीयत्वं घटस्य साध्यते तदा सिध्यत्येव। तथाविधस्य सद्वितीयत्वस्य सिद्धत्वाद् विनाशवत्। किन्तु वादिनो नेष्टसिद्धिः। देहस्य चेतनस्वभावतयाऽसिद्धेः ॥

अनित्यता।
विशिष्टा ध्वनिनान्वेति नो चेन्नायोगवारणात् ॥३७॥

अथ ध्वनिना स्वसम्बन्धितया विशिष्टाऽनित्य[7]ता दृष्टान्तं नान्वेतीति चेत्। नानन्वयदोषो विशेषणेनायोगस्यासम्बन्धस्य वारणात्॥ (३७)

द्विविधो हि व्यवच्छेदो वियोगापरयोगयोः।
व्यवच्छेदादयोगे तु वार्ये नानन्वयागमः ॥३८॥

द्विविधो हि व्यवच्छेदो विशेषणेन दृष्टो वियोगापरयोगयोरयोगान्ययोगयोर्व्यवच्छेदात्। यथा चैत्रो धनुर्द्धरः पार्थो धनुर्द्धर इति। तत्र धर्मिणा विशेषणेनायोगे वार्येऽनित्यताया नानन्वयागमोऽनन्वयापत्तिर्न भवति। शब्दोऽनित्यो न वेत्ययोगः शङ्कितो विशेषणेन[1]व्यावर्त्यते शब्दोऽनित्य इति। एवम्विधा चानित्यता नान्यसम्बन्धेन विरुध्यत इति नानन्वयो दृष्टान्ते॥ (३८)

उक्तार्थसंग्रहमाह।

---

[1] शब्दानित्यता घटनित्यतेति। [2]एवमर्थान्तरभावः सिद्धो नास्ति।
[3] घटव्यक्त्या।

सामान्यमेव तत्साध्यं न च सिद्धप्रसाधम् ।
विशिष्टं धर्मिणा तच्च न निरन्वयदोषवत् ॥३९॥

तदनित्यतादि **सामान्यमेव साध्यं** न विशेषो येनानन्वयदोषः स्यात्। नन्व-नित्यतादि सामान्यं सिद्धमेव क्व[1]चित् साधने वैयर्थ्यमित्याह। **न च सिद्धस्य** क्वचित् सत्तामात्रेणानित्यत्वस्य **प्रसाधनं**। धर्मिण्ययोगव्यवच्छेदस्यासिद्धस्य प्रसाधनात्। न च **धर्मिणा**[2]ऽयोगव्यवच्छेदतो **विशिष्टं तच्चा**नित्यतादि दृष्टान्ते **निरन्वयदोषवत्** (।) न च अयोगव्यवच्छेदेन धर्मिविशेषितस्य धर्म्यन्तरसम्बन्धा-विरोधात् ॥ (३९)

एतेन धर्मिधर्माभ्यां विशिष्टौ धर्मधर्मिणौ ।
प्रत्याख्यातौ निराकुर्वन् धर्मिण्येवमसाधनात् ॥४०॥

एतेनेष्टस्य साध्यत्ववचनेन **धर्मिधर्माभ्यां विशिष्टौ धर्मधर्मि**णावनन्वया-**न्निराकुर्वन्** चार्व्वाको यथा न शब्दानित्यत्ववान् शब्दो नानित्यशब्दवान् वा शब्द इति। न हि शब्दानित्यत्वेनानित्यशब्देन वा क्वचिद् घटादौ दृष्टान्ते कृ[3]तक-त्वस्यान्वयोस्ति तत इष्टविपर्यासनाद् विरुद्धं कृतकत्वमिति स एवं वदन् प्रत्या-ख्यातः कथमित्याह। **धर्मिणि** शब्दे **एवं** धर्म्मिविशिष्टस्य धर्मस्य धर्मविशिष्टस्य वा धर्मिणो**ऽसाधना**दनित्यत्वमात्रस्य शब्दे साध्यत्वेनेष्टत्वात्। अन्यथाऽनित्य-शब्दवति शब्दे सिद्धेपि शब्दो नानित्यः स्यात्। यदि धर्ममात्रं साध्यं तदा समुदायः साध्यो न स्यात्[2]। हेतोस्तदपवादो[4]विरुद्धस्य न स्यादित्याह। धर्ममात्रस्य धर्मि[3]साध्यत्वात्। (४०)

समुदायापवादो हि न धर्मिणि विरुध्यते ।
साध्यं यतस्तथा नेष्टं साध्यो धर्मोत्र केवलः ॥४१॥

समुदाय एव साध्यो **हि** यस्मात् तस्माद् विरुद्धस्य हेतोरिष्ट**समुदाया**[4]**प-वादो न विरुध्यते**। ननु समुदायस्य साध्यत्वेऽनन्वयदोष इष्टविघातो वा स्यादि-त्याह (।) तथा धर्मिधर्मसमुदायोऽन्यधर्मिसम्बन्धितया **साध्यं यतो नेष्टं** (।) तस्मान्नानन्वयो विरुद्धता वा। **तथा ह्यत्र**[5] शब्दादौ धर्मिणि **धर्मो**ऽनित्यतादिः **केवलः साध्य** इष्टः। तस्य चान्वयोस्तीति न दोषः। (४१)

---

[1] विद्युदादौ।

[2] न धर्मिणा सह समुदायसाधनात्। न हि शब्दे परः शब्दानित्यत्वसमुदायः साध्यः ततः तस्य निराकरणेपि न दोषः। [3] आश्रयासिद्धिरन्यथा।

[4] ॥०॥ स्वयं शब्दात्। स च द्वयोरेकाभावे समुदाय एव निराकृतः स्यात्।

उक्तमिष्टग्रहणस्य प्रयोजनं ॥

(५) स्वयंशब्दग्रहणफलम्

स्वयं शब्दस्येदानीं वक्तुमाह ।

> एकस्य धर्मिणः शास्त्रे नानाधर्मस्थितावपि ।
> साध्यः स्यादात्मनैवेष्ट इत्युपात्ता स्वयं श्रुतिः ॥४२॥

एकस्य शब्दादेर्धर्मिणः शास्त्रे नानाधर्माणाममूर्त्तत्वानित्यताकाशगुणत्वादीनां
86a स्थितावभ्युपगमेऽपि वादिना आत्मनैव साधनोपन्यासकाले साधयितुमिष्टो धर्मः साध्यः स्यात्। नान्य इति स्वयं श्रुतिराचार्येणोपात्ता। (४२)

यदि पुनः (।)

> शास्त्राभ्युपगमादेव सर्वादानात् प्रसाधने ।
> तत्रैकस्यापि दोषः स्याद् यदि हेतुप्रतिज्ञयोः ॥४३॥

शास्त्रेणाभ्युपगमादेव सर्व्वेषां धर्माणामादानात् परिग्रहात् वादिना तत्र तेषु मध्ये एकस्यापि धर्मस्योपन्यस्तहेतुना बाधने हेतुप्रतिज्ञयोर्व्विरुद्धता दोष उच्यते[1] ॥(४३)

यथा शब्दे शास्त्रेष्टमाकाशाश्रयत्वं बाधमानस्य[2] वादीष्टमनित्यत्वं साधयतोऽपि कृतकत्वस्य विरुद्धत्वं प्रतिज्ञाविरोधो वाभिधीयते। कृतकं हि क्षणिकं। न च क्षणिकमुत्पादानन्तरं क्षणमप्यस्ति। ततः [1] कृतकत्वमाकाशाश्रयत्वबाधनं।

> शब्दनाशे प्रसाध्ये स्याद् गन्धभूगुणताक्षतेः ।
> हेतुर्व्विरुद्धोऽप्रकृतेश्चेदन्यत्र सा समा ॥४४॥

तथा कृतकत्वात् शब्दस्य नाशे साध्य[3]माने गन्धस्य [4] कृतकत्वान्नश्वरस्य भूगुणतायाः : पृथिव्याश्रिततायाः शास्त्रेष्टायाश्च क्षतेः। विपर्यासनात् हेतुः प्रय-

---

[1] यदि तदापरः श्लोकः।

[2] आकाशस्य नित्यत्वात् तदाश्रितश्च नित्यं स्यात्। तदनित्यत्वेन बाध्यते।

[3] वैशेषिककृता यथा शब्दे आकाशगुणत्वमिष्टं एवं गन्धे पृथिवीगुणत्वमपीति कोऽत्र विशेषो येनैकत्र हेतुप्रतिज्ञाबाधो नान्यत्रेति भावः अप्रकृतत्वाच्चेदत्रापि समानं। अनेन वेदापौरुषेयत्वादिकं प्रयुक्तमनित्यः शब्दः कृतकत्वात् कलशवत्। गन्धेऽपि कृतकत्वादनित्यत्वे भूगुणत्वक्षतेः।

[4] धर्मिणः

त्तानन्तरीयकत्वादि[१] **विरुद्धः** स्यात्। प्रतिज्ञा विरुद्धा स्यात्। उपात्तो हेतुः वादिनानिष्टं शास्त्रेष्टं बाधत इत्येव यदि विरुद्धः तदा गन्धभूगुणतां बाधमानस्य कृतकत्वस्य शब्दे विरुद्धता स्यात्। शास्त्रेष्टबाधकताया अ[२]विशेषात्। (४४)

अथ गन्धभूगुणताया साध्यत्वेनाप्रकृतेरप्रस्तुते तद्बाधनेपि शब्दे कृतकत्वं विरुद्धं नो चेत् सा प्रकृतिरन्यत्राकाशगुणत्वेपि समा। न हि वादिना आकाशगुणत्वं साधयितुमिष्टं किन्त्वनित्यत्वं। अतोऽप्रकृतस्यास्य बाधने न विरुद्धः स्याद्धेतुः।

अथात्र धर्मी प्रकृतस्तत्र शास्त्रार्थबाधनम्।
अथ वादीष्टतां ब्रूयाद् धर्मिधर्मादिसाधनैः ॥४५॥

अथात्राकाशगुणत्वादौ **धर्मी** शब्दः **प्रकृतः**। **तत्र शास्त्रार्थ**स्याकाशगुणत्वादेः साधनं तद्बाधने च विरुद्धता[३] हेतोः। भूगुणत्वे तु गन्धो धर्म्यप्रकृत इति तद्बाधनेपि न विरोधः। नैष परिहारः। तथाहि न वादीष्टविपर्यासनेन दोष उक्तः। किन्तु शास्त्रार्थविरोधेन तथा च प्रकृतत्वमनुपयुक्तं। **अथ** वाद्यनिष्टतयाऽप्रकृतत्वं तच्चाकाशगुणत्वयोः समानं। अथाकाशगुणत्वस्य **वादीष्टतां** परो **ब्रूयात् धर्म्मिधर्म्मादिसाधनैः** [२]। साध्यधर्मिधर्मत्वात् तदेकदेशत्वाद्वाऽका[४]शगुणत्वमिष्टं वादिनोऽनित्यत्ववदिति। (४५)

ननु (।)

कैश्चित् प्रकरणैरिच्छा भवेत् सा गम्यते च तैः।
बलात् तवेच्छेयमिति व्यक्तमीश्वरचेष्टितम् ॥४६॥

कैश्चित् प्रकरणैर्विवादादिभि**रिच्छा**वादिनः कस्मिंश्चिद् धर्मे **भवेत्**। **तै**रेव च प्रकरणैः **सा** इच्छा **गम्यते** परेणापि। न तु तस्य धर्मिणो धर्म इत्येव वादिनेष्यते। ततो धर्मिधर्मत्वादिसन्दिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वात् शेषवत्। स्वयमनिच्छतश्च वादिनः साधनस्य **बलात् तवेच्छेयमिति** यदुच्यते **व्यक्तमिदमीश्वर**[५]**चेष्टित**मित्युपहसति। (४६)

किञ्च (।)

वदन्नकार्यलिङ्गां तां व्यभिचारेण बाध्यते।
अनान्तरीयके चार्थे बाधितेन्यस्य का क्षतिः ॥४७॥

---

[१] कृतकत्वादिरादिना।

[२] यो धर्मिणो विशेषः साध्यसमुदायैकदेशविशेषो वा स साध्यः।

तामिच्छामकार्यलिङ्गकां कार्यंतरलिङ्गामनुमेयत्वेन वदन् परो व्यभिचारेण बाध्यते। न ह्यन्योऽकार्योऽन्यं न व्यभिचरतीति नियमोस्ति। अपि च साध्यस्यानित्यत्वस्यानन्तरीयकेऽर्थे आकाशगुणत्वादौ बाधितत्वेप्यन्यस्य साध्यस्य का क्षतिः। न ह्यनित्यत्वमाकाशगुणत्वनान्तरीयकं येन तदभावे तदपि न स्यात्। कृतकत्वन्त्वनि[1]त्यत्वताऽव्यभिचारीति तस्मान्नानुमानमनैकान्तिकं। (४७)

३. शब्दाप्रामाण्यचिन्ता

(१) शास्त्रविरोधोऽकिञ्चित्करः

चकश्च नागमापेक्षमनुमानं स्वगोचरे।
सिद्धं तेन सुसिद्धं तन्न तदा शास्त्रमीक्ष्यते ॥४८॥

अनुमाविषये नेष्टं वाचः प्रामाण्य (३।३१०) मित्यादिनोक्तं प्राक्। वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानं नागमापेक्षं स्वस्य गोचरे साध्य इति। तस्मात् तेन वस्तुबलप्रवृत्तेनानुमानपेक्षिणाऽनुमाने यत् सिद्धं सुसिद्धन्तत्तदा च न शास्त्रमीक्ष्यते बाधितं न वेति वस्तुबलप्रवृत्तानुमानेन तदपेक्षाभावात्। तदानुकाले शास्त्रस्यानाश्रयणात्।[2] (४८)

वादत्यागस्तदा स्याच्चेन्न तदानभ्युपायतः।
उपायो ह्यभ्युपायेऽयमनङ्गं स तदापि सन् ॥४९॥

86b वादत्यागः स्याच्चेत्। न वादत्यागः सिसाधयिषितैकधर्मादिपरस्य शास्त्राभ्युपेतस्य तदा साधनोपन्यासका[1]ले साध्यतयाऽनभ्युपायतोऽस्वीकारात्। ननु शास्त्राभ्युपगमाद् यदा वादः क्रियते तदा शास्त्रार्थबाधनात् वादत्यागः स्यादेवेत्याह। शास्त्रस्याभ्युपाये[2]ऽयम्विचार[3] उपायः। ततस्तदा विचारकाले सन्नप्यभ्युपगमोऽनङ्गं शास्त्रार्थग्रहणे गृहीतस्य त्यागः स्यात्। न वि[1]चारात् प्राग् ग्रहणमभ्युपगमान्याय्यं। (४८)

कदा तर्हि शास्त्रेण बाधेष्यते इत्याह।

तदा विशुद्धे विषयद्वये शास्त्रपरिग्रहम्।
चिकीर्षोः स हि कालः स्यात् तदा शास्त्रेण बाधनम् ॥५०॥

---

[1] वस्तुबलप्रवृत्ते। [2] स्वीकारे
[3] विचारार्थग्रहात्।

शास्त्रोपदर्शिते **विषय[1] द्वये** प्रत्यक्षपरोक्षे रूप[2]नैरात्म्यादौ तदा प्रमाणप्रवृत्त्या **विशुद्धे** निर्णीते सति पश्चादत्यन्तपरोक्षे स्वर्गादौ शास्त्रेण शास्त्राश्रयणेनानुमानं **चिकीर्षोः** सतः **स हि कालो**ऽभ्युगम्य यदि शास्त्रबाधो न भवेत्। अतस्तदा **शास्त्रेण बाधनं** साध्यसाधनादेरिष्यते। (५०)

तदपि कस्माच्छास्त्रबाधेष्यत इत्याह।(।)

तद्विरोधेन चिन्तायास्तत्सिद्धार्थेष्वयोगतः।
तृतीयस्थानसंक्रान्तौ न्याय्यः शास्त्रपरिग्रहः ॥५१॥

तस्य शास्त्रस्य **विरोधेन तत्सिद्धेष्वर्थेषु** लिङ्गादिष्वसिद्धकल्पेषु गमक**चिन्ताया अयोगतः**। यस्मात् प्रत्यक्षपरोक्षार्थयोर्नागमाधिकारः तस्मात् **तृतीयस्थाने**ऽतीन्द्रिये विषये विचार**संक्रान्तौ शास्त्रपरिग्रहो न्याय्यः** प्रकारान्तराभावात्। (५१)

तत्रापि साध्यधर्मस्य नान्तरीयकबाधनम्।
परिहार्यं न चान्येषामनवस्थाप्रसङ्गतः ॥५२॥

तत्र शास्त्रे परिग्रहेपि तदा साधयितुमारब्धस्य **साध्यधर्मस्य यन्नान्तरीय[3]कं** सम्बद्धं यथा क्षणिकत्वस्य नैरात्म्यं तस्य **बाधनं परिहार्यं**। वस्तुतस्तादात्म्यादनयोर्नैरात्म्यबाधने क्षणिकत्वबाधनप्रसङ्गात्। **न त्वन्येषां** साध्यस्याकारणाव्यापकभूतानां धर्माणां बाधनं परिहार्यमनवस्थाप्रसङ्गतः। न हि शास्त्रदर्शितसम्भवधर्मव्याप्तिलिङ्गस्य दृष्टान्ते दर्शयितुं शक्यते येन कश्चिदागमाश्रयो हेतुरवतिष्ठेत। (५२)

ननु शास्त्र[4]मनपेक्ष्य न वादः कर्त्तव्य इति वस्तुबलप्रवृत्तानुमानेपि शास्त्रापेक्षेत्याह।

केनेयं सर्वचिन्तासु शास्त्रं ग्राह्यमिति स्थितिः।
कृतेदानीमसिद्धान्तैर्ग्राह्यो धूमेन नानलः ॥५३॥

सर्व्वासु परोक्षात्यन्तपरोक्षार्थ**चिन्तासु शास्त्रं ग्राह्यमिति केनेयं स्थितिः कृता** (।) नैतदनुमन्यन्ते विद्वान्सः। **इदानीम**विदुषामस्मिन्नभ्युपगमे**ऽसिद्धान्तैः** सिद्धान्त-

---

[1] विषयास्त्रयस्तत्र प्रत्यक्षानुमानविषयौ प्राग्विचारेण विशोधनीयौ। तथा विशुद्धे पश्चाच्छास्त्रग्रहं चिकीर्षा।

[2] रूपाद्यक्षस्यान्यवनुमायाः।

विशेषाश्रयरहितैर्गोपालकादिभिर्द्दृष्टेनानेन लिङ्गेन नानलो ग्राह्यः[१]। (५३)

न च कस्यचित् सिद्धान्तसम्बन्धो युक्तः।[5] तथा हि सम्बन्धो भवन् सहजो वा भवेदौपाधिको वा (।) द्वयमपि निषेद्धुमाह।

> रिक्तस्य जन्तोर्ज्जातस्य गुणदोषमपश्यतः।
> विलब्धा वत केनामी सिद्धान्तविषमग्रहाः ॥५४॥

रिक्तस्य तुच्छस्य सिद्धान्तरहितस्य **जन्तोर्जातस्यानेन** सहज[२]सम्बन्धाभावनिमित्तमुक्तं। **गुणदोषं** प्रामाण्याप्रामाण्यनिबन्धनम**पश्यतः**[३]। अनेनौपाधिकसम्बन्धनिमित्ताभाव उक्तः।[४] **केना**नर्थपटीयसा **सिद्धान्ता**[५]एव **विषमग्रहा** दुष्परिहारत्वादि**मे विलब्धा**[६] **वत** येषु स्वामि[७]त्वेन जन्तवो व्यवहरन्ति। न हि कर्ण्णनाश(? स)मिव सिद्धान्तः प्राणिसहजः। नापि दोषोज्जितगुणोपपन्नः प्रमाणमिव विचारात् प्राक् सिद्धान्तः सिद्धो येन समर्थविषयः स्यात्। (५४)

किञ्च (।)

> यदि साधन एकत्र सर्वं शास्त्रं निदर्शने।
> दर्शयेत् साधनं स्यादित्येषा लोकोत्तरा स्थितिः ॥५५॥

यदि साधन एकत्र सर्व्वं शास्त्रं शास्त्रार्थं **निदर्शने** दृष्टान्ते वादी **दर्शयेत्** तदा तत् **साधनं स्यात्** (।) न त्वेकस्य शास्त्रदर्शितधर्मस्यान्वये। एतच्च न क्वचित्
87a साधने कर्त्तुं शक्यमिति **लोका**ति[७]क्रान्ता **स्थितिरेषा**। (५५)

अपि च (।)

> असम्बद्धस्य धर्मस्य किमसिद्धौ न सिध्यति।
> हेतुस्तत्साधनायोक्तः किं दुष्टस्तत्र सिध्यति ॥५६॥

असम्बद्धस्य साधयितुमप्रवृत्तस्य **धर्मस्या**काशगुणत्वादेः कृतकत्वाद्धेतोर्व्विपर्यासनाद**सिद्धौ** सत्यां सिसाधयिषितं हेतुव्यापकमनित्यत्वं **किं न सिध्यति**। न हि व्यापकमन्तरेण व्याप्यं भवति। **हेतुस्तस्य** व्यापकस्य **साधनायोक्तः किन्दुष्टः**

---

[१] शास्त्रापरिग्रहेण सिद्धिप्रतिबन्धात्।

[२] सहजः कर्णादिवत्। औपाधिकः स्वयं गुणदोषपरीक्षयाभ्युपगच्छतः।

[३] आगममात्रेण। [४] उपहसति। [५] त्याजयितुमशक्यत्वात्।

[६] अस्यायमागमो नास्येति।

तत्र स्वसाध्ये सिध्यति साध्यप्रतिपादनं साध्यव्यापारः तच्चेदस्ति कथं दुष्टः।(५६)

शास्त्रार्थबाधनेऽभिमतस्यापि न सिद्धिरिति चेत्। आह ॥

धर्माननुपनीयैव दृष्टान्ते धर्मिणोऽखिलान्।
वाग्धूमादेर्जनोन्वेति चैतन्यदहनादिकम्॥५७॥

धर्मिणो[1]**धर्मान्** शास्त्रदर्शितान**खिलान्** हेतुव्यापकत्वे**नानुपनीयाप्र**दर्श्य **वाग्धूमादे**र्हेतोश्**चैतन्यदहनादिकं** यथाक्रमं स्वसन्तान[1]वन्महानसवच्च **जनोऽन्वेति** प्रतिपद्यते ॥(५७)

किञ्च (।)

स्वभावं कारणं चार्थोऽव्यभिचारेण साधयन्।
कस्यचिद् वादबाधायां स्वभावान्न निवर्तते॥५८॥

स्वभावं व्यापकं वृक्षत्वादि **कारणं** वह्न्यादि **चार्थो** व्याप्यः शिंशपादि : कार्यं धूमादिर**व्यभिचारेणा**विनाभावित्वात् **साधयन् कस्यचित्** शास्त्रपराधीनस्य **वादिनो** वादस्य **बाधायां स्वभावात्** व्या[2]पककारणगमका**न्न निवर्त्तते** ततः शास्त्रेषु धर्मान्तरव्याहतावपि हेतुः साध्यीकृतं स्वसम्बद्धमर्थं प्रतिपादयति। (५८)

ततश्च।

प्रपद्यमानश्चान्यस्तं नान्तरीयकमीप्सितैः।
साध्यार्थैर्हेतुना तेन कथमप्रतिपादितः॥५९॥

साध्यैरर्थैरीप्सितैराप्तं प्रत्येतुमिष्टै**र्नान्तरीयक**मविनाभाविनं **तं** हेतुं **प्रपद्यमानः** प्रतिपद्यमानो**न्यः** प्रतिवादी **कथन्तेन हेतुनाऽप्रतिपादितः** साध्यनान्तरीयकतया **क्वचिद्धर्मिणि** साधनप्रतीतिरेव हि साध्यप्रतीतिः सा चास्ति प्रतिवा[3]दिनः॥(५९)

किञ्च (।)

हेतुना[2] यः शास्त्रार्थो बाध्यते किन्तस्मिन् साध्ये वादिना हेतुरसाधूक्तः। आहोश्वि(? स्वि)त् तत्र साध्ये हेतुरुच्यतां मा वा वस्तुतस्तद्बाधकोसौ हेतुरिति दुष्टता। तत्राद्यपक्षे भवत्येव दोषो यद्येवमिष्यते (।)

अथ (।)

उक्तोऽनुक्तोपि वा हेतुर्विरोद्धा वादिनोत्र किम्।
न हि तस्योक्तिदोषेण स जातः शास्त्रबाधनः॥६०॥

---

[1] चेतनोयं वचनादहमिव। [2] प्रकृतसाधकेन यथा कृतकत्वेनाकाशगुणत्वादि।

उक्तोऽनुक्तोपि वा हेतुः वस्तुत एव तस्य विरोद्धा प्रतिघातकस्तदा तत्र शास्त्रार्थबाधने **वादिनः किन्दूषणं** न किञ्चित्। **हि** यस्मात् **तस्य**[4] वादिन **उक्तिदोषेण स** कृतकत्वादिहेतुः शास्त्रस्य शास्त्रार्थस्याकाशगुणत्वादेः **बाधनो** बाधको **न जातः**॥(६०)

बाधकस्याभिधानाच्चेद् दोषो यदि वदेन्न सः।
किन्न बाधेत सोऽकुर्वन्नयुक्तं केन दुष्यति ॥६१॥

शास्त्रार्थ**बाधकस्य** हेतोर**भिधानात्** वादिनोपि **दोषश्चेत् यदि** तं हेतुं **न वदेत् स** वादी। तदा किमसौ हेतुः शास्त्रार्थं **न बाधेत**। वस्तुतस्तद्विरोधित्वादवश्यं बाधते ततश्च **स** वाद्य**कुर्वन्नयुक्तं केन** कारणेन **दुष्यति** पराजितः स्यात्॥(६१)

ननु यदि दुष्टहेतु[5]वचनेपि न वादिनो दुष्टता। तदाऽसिद्धादिवचनेपि न दोषः स्यादित्याह।

अन्येषु हेत्वाभासेषु स्वेष्टस्यैवाप्रसाधनात्।
दुष्येद् व्यर्थाभिधानेन नात्र तस्य प्रसाधनात् ॥६२॥

अन्येष्वसिद्धादिषु **हेत्वाभासेषु** वाद्युक्तेषु **स्वेष्टस्य** वादीष्टस्यै**वाप्रसाधनाद्** वादी **दुष्यति। व्यर्थ**स्य साध्यसाधनानुपयुक्तस्य साधनस्या**भिधानात्**[1]। **अत्र** कृतकत्वे तु वाद्युक्ते वाञ्छितस्यानित्यत्वस्य **प्रसाधनान्न** वादी दुष्यति। शास्त्रार्थे तु वाद्यनिष्टे बाध्यमाने शास्त्रमेव दुष्टं भविष्यति ॥(६२)

यद्यपि स्वेष्ट[6]स्य तेन साधनं तथापि शास्त्रार्थस्य बाधनमिति दुष्ट एवेत्याह।

यदि किञ्चित् क्वचित् शास्त्रे न युक्तं प्रतिषिध्यते।
ब्रुवाणो युक्तमप्यन्यदिति राजकुलस्थितिः ॥६३॥

क्वचिद् वैशेषिका**दिशास्त्रे** निर्दिष्टं **यदि किञ्चि**दाकाशगुणत्वादि बाध्यमानत्वाद**युक्तं**। तावताऽन्यदनित्यत्वादि**युक्तमपि** कृतकत्वहेतुना **ब्रुवाणः** प्रतिपादयन् **प्रतिषिध्यते** शास्त्रार्थबाधनात् विरोधो[2]पन्यासेनेति व्यक्तमियं **राजकुल-**
87b **स्थितिः**। राजशासनस्यैव बलप्रवृत्तस्य युक्तायुक्तविचार[7]णाबहिर्भावात्।(६३)

किञ्च (।)

सर्वानर्थान् समीकृत्य वक्तुं शक्यं न साधनम्।
सर्वत्र तेन सुच्छन्नेयं साध्यसाधनसंस्थितिः ॥६४॥

---

[1] प्रयोगवैफल्येन। [2] अयुक्तं त्वयोक्तमिति।

सर्व्वान् शास्त्रदृष्टानर्थान् साध्यत्वेन **समीकृत्य** किञ्चित् **साधनं वक्तु-मशक्यं** दृष्टान्ते शास्त्रदृष्टाखिलधर्मव्याप्त्यनुपलम्भात्। **तेन** कारणेन **सर्व्वत्र** धर्मिणि **साध्यसाधनयोः संस्थितिर्व्यवस्थेयं सुच्छन्ना** स्यात्॥ (६४)

(शब्दस्य नाकाशगुणत्वम्)

यदि तर्ह्याकाशगुणत्वाभावेप्यनित्यत्वं सिध्यदबाध्यं शब्दे तदा श्रावणत्वादि-हेतुना नित्यत्वमपि साध्यमानमबाध्यं स्यादित्याह।

विरुद्धयोरेकधर्मिण्ययोगादस्तु बाधनम्।
विरुद्धैकान्तिके नात्र तद्वदस्ति विरोधिता ॥६५॥

विरुद्धयोर्न्नित्यत्वानित्यत्वयो[1]**रेकत्र** शब्दे **धर्मिण्ययोगाद् विरुद्धैकान्तिके** विरुद्धाव्यभिचारिणि श्रावणत्वादौ नित्यत्वसाधके **बाधनमस्तु**। नह्येकत्र धर्मिणि विरुद्धौ धर्मौ भवितुमर्हतः। **तद्व**न्नित्यत्वयोरिवात्रानयोः प्रकृताप्रकृतयोरनित्यत्वा-काशगुणत्वाभावयो**र्व्विरोधिता** नास्ति। ततः कृतकत्वाच्छब्देऽनित्यत्वसिद्धावाकाश-गुणत्वाभावो न बाध्यते॥ (६५)

स्यादेतत्। प्रकृताप्रकृतयोरनित्यत्वाकाश[2]गुणत्वाभावयोः परस्परं (।)

अबाध्यबाधकत्वेपि तयोः शास्त्रार्थविप्लवात्।
असम्बन्धेपि बाधा चेत् स्यात् सर्वं सर्वबाधनम्॥६६॥

बाध्यबाधकत्वाभा**वेप्ये**कस्मिन्ननित्यत्वे कृतकत्वात् सिध्यति शब्दे धर्मिणि **शास्त्रार्थ**स्य शास्त्राभ्युपगतस्याकाशगुणत्वस्य **विप्लवात्** कारणाद् असम्बद्धे (।) अप्रकृताकाशगुणत्व**सम्बन्धरहि**तेऽनित्यत्वे**पि बाधा** भवतीति **चेत्**। एवन्तर्हि प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् गन्धे पृथिवीगुणत्वबाधने **सर्व्वं** कृतकत्वादि **सर्व्व-**स्यानित्यत्वादेः साध्यस्य **बाधनं**[3] **स्यात्**। शब्दादौ धर्मिण्यप्रकृतशास्त्रार्थ-बाधनस्य तुल्यत्वात्॥ (६६)

सम्बन्धस्तेन तस्यैव बाधनादस्ति चेदसत्।
हेतोः सर्व्वस्य चिन्त्यत्वात् स्वसाध्ये गुणदोषयोः॥६७॥

अथ तत्र शब्द एव धर्मिणि आकाशगुणत्वस्य सत्त्वात् **सम्बन्धोस्ति तेन** कृतकत्वात् **तस्यैव बाधनाद्** विरोधः। पृथिवीगुणत्वन्तु शब्दे धर्मिण्यसम्बद्धं। ततस्तद्बाधनेपि शब्दे कृतकत्वमविरुद्धमिति **चेत्**। **असदेतत्**। **सर्व्वस्य हेतोः स्वसाध्ये** प्रकृते **गुणदोषयोश्चिन्त्यत्वात्**। यत्पुनरप्रकृतं धर्मिसम्बद्धमपि[4] **न** तत् साध्यं तद्बाधनेपि न काचित् क्षतिः॥ (६७)

किञ्च (।) धर्मिणि सत्तामात्रं न सम्बन्धः । किन्तु (।)

नान्तरीयकता साध्ये सम्बन्धः सेह नेष्यते ।
केवलं शास्त्रपीडेति दोषः साम्यकृते समा ॥६८॥

साध्ये नान्तरीयकता[१] साध्याविनाभावित्वं **सम्बन्ध उच्यते** (।) **सा** साध्यनान्तरीयता **इह** प्रकृताकाशगुणत्वबाधने सति नेक्ष्यते[२] (।) यद्यपि सत्वनान्तरीयकमाकाशगुणत्वं शब्दे स्यात् न बाध्येत। **केवलं** शास्त्राभ्युपगतधर्मबाधनाच्छास्त्रपीडेति दोषः। **सा च** कृतकत्वादनित्यत्व[३]सिद्धौ दृश्यते शास्त्रपीडाऽन्येन सत्वानान्तरीयकत्वादिना गन्धे पृथिवीगुणत्वबाधनेपि **समेति** कृतकत्वं शब्दे विरुद्धं स्यात्॥ (६८)

यदप्याहुराचार्यीयाः शास्त्रमभ्युपगम्य यदा वादः क्रियते तदा शास्त्रदृष्टस्य सकलस्य धर्मस्य साध्यतेत्यत्राह।

शास्त्राभ्युपगमात् साध्यः शास्त्रदृष्टोऽखिलो यदि ।
प्रतिज्ञाऽसिद्धदृष्टान्तहेतुवादः प्रसज्यते ॥६९॥

शास्त्राभ्युपगमाच्छास्त्रदृष्टोऽखिलो धर्मो **यदि साध्य** इष्यते तदाऽसिद्धयोः शास्त्रोद्दिष्टयोर्हेतुदृष्टान्तयोर्वादः[४] **प्रतिज्ञा** साध्यं **प्रसज्यते**। शास्त्रे दृष्टस्यासिद्धस्य साध्यत्वात्॥ (६९)

स्यादेतत्। किन्तु (।)

उक्तयोः साधनत्वेन नो चेदीप्सितवादतः ।
न्यायप्राप्तं न साध्यत्वं वचनाद् विनिवर्त्तते ॥७०॥

वादिनेप्सितस्य साध्यत्वेन वादतः स्वयं साध्यत्वेनेप्सितः पक्षो विरुद्धत्वान्निराकृत इत्यादिकात्[५] **साधनत्वेनोक्तयोः**रसिद्धहेतुदृष्टान्तयोः साध्यता **नो चेत्**। नन्वसिद्धस्य शास्त्राभ्युपगतस्य **साध्यत्वं न्यायप्राप्तं वचन**मात्रादीप्सितसाध्यत्वं प्रतिपादकत्वान्न **विनिवर्त्तते**[६]॥ (७०)

---

[१] साध्यस्य तदन्यनान्तरीयकता यथाऽनित्यत्वस्य दुःखादिनान्तरीयकता।

[२] केवलं संयोगादिविपर्यासनाच्छास्त्रबाधा।

[३] साध्यत्वेनेप्सित इति कृतं अन्यत्र स्वरूपेणैवेत्यवधारणमतः।

[४] औष्ण्यमिवाग्नेः।

अनीप्सितमसाध्यञ्चेद् वादिनान्योप्यनीप्सितः ।
धर्मोऽसाध्यस्तदाऽसाध्यं बाधमानं विरोधि किम् ॥७१॥

शास्त्राभ्युपगमेपि वादिनाऽनीप्सि[1]तमसाध्यं **चेत्**। एवन्तर्ह्याकाशगुण- 44a
त्वादिरपि **धर्मो वादिना** साध्यत्वेनानीप्सितोऽसाध्यः स्यात्। **तदा** तद**साध्य**माकाशगुणत्वं **बाधमानं** कृतकत्वं किं कस्माद् **विरोधि** । (७१)

(२) अन्यथा स्वयंशब्दोऽनर्थकः

किञ्च (।)

पक्षलक्षणबाह्यार्थः स्वयंशब्दोप्यनर्थकः ।
शास्त्रेष्विच्छाप्रवृत्त्यर्थो यदि शङ्का कुतोन्वियम् ॥७२॥

यदि शास्त्राभ्युपगतत्वं पक्ष[1]लक्षणं तदा **स्वयंशब्दोपि पक्षलक्षणबाह्यार्थो** भिन्नाभिधेयोऽ**नर्थकः** स्यात्। शास्त्राभ्युपगमे शास्त्रेष्टस्य साध्यताप्राप्तौ वादीष्टमात्रं साध्यं नान्यदिति हि स्वयंशब्दस्य प्रयोजनं। शास्त्रेष्टमात्रस्य तु साध्यत्वे निष्फलमे[1]व तत्। **शास्त्रेष्विच्छया प्रवृत्त्यर्थः** [2] स्वयंशब्दो **यदि** कथ्यते स्वयंशब्दमन्तरेण शास्त्रमिच्छया न ग्रहीतव्यमिति **शङ्केयं कुतो नु** हेतोर्जाता। येन तन्निवृत्त्यर्था स्वयंश्रुतिर्व्वर्ण्यते॥ (७२)

सोनिषिद्धः प्रमाणेन गृह्णन् केन निवार्य्यते ।
निषिद्धश्चेत् प्रमाणेन वाचा केन प्रवर्त्त्यते ॥७३॥

स वादी **प्रमाणेन** शास्त्रार्थबाधकेना**निषिद्धः** शास्त्रं **गृह्णन् केन निवार्य्यते** न केनचित्। यतः स्वयंग्रहणं शास्त्रं ग्राहयत् सफलं स्यात्। **प्रमाणेन** चेच्छास्त्रार्थबाधकेन **निषिद्धो** वादी **वाचा** स्वयंशब्देन शा[2]स्त्राभ्युपगमे **केन** लक्षणकर्त्रा **प्रवर्त्त्यते** न केनचित्॥(७३)

किञ्च (।)

पूर्वमप्येष सिद्धान्तं स्वेच्छयैव गृहीतवान् ।
किञ्चिदन्यं स (तु) पुनर्ग्रहीतुं लभते न किम् ॥७४॥

एष वादी **पूर्व्वमपि स्वेच्छयैव सिद्धान्तं** कणादादिप्रणीतं **गृहीतवान्**। न त्वन्यपुराणादिबलात्। स कथमिच्छया शास्त्रोद्दिष्ट(ङ) **किञ्चिद्** धर्मव्यभि-

---

[1] शास्त्रार्थः सर्व्वः साध्यः।

[2] स्वीकृतशास्त्रं मुक्त्वा वादकाले शास्त्रान्तरमिच्छया लभ्यतेङ्गीकर्त्तुं।

चारदर्शनादिना शास्त्रेषु सफलधर्मकलापसाध्यत्वादन्यं सिद्धान्तमाकाशगुणत्व-रहितानित्यतादिकं ग्रहीतुं किन्न लभते (।) इच्छाधीनत्वे नियमायोगात्। तस्मात् स्वयंग्रहणं शास्त्रेच्छाप्रवृत्त्यर्थमित्ययुक्तं ॥ (७४)

नन्विष्टस्यापि स्वेच्छयैव साध्यतापरिग्रहः सिद्ध इति व्यर्थं स्वयंग्रहणमित्याह।

दृष्टेर्विप्रतिपत्तीनामत्राकार्षीत् स्वयंश्रुतिम्।
इष्टाहृतिमसाध्यत्वमनवस्थाञ्च दर्शयन् ॥७५॥

शास्त्रकारस्येष्टं साध्यमिति **विप्रतिपत्तीनां दृष्टेस्तन्निराकणार्थमत्र** पक्ष-लक्षणे **स्वयंश्रुतिमाचार्योऽकार्षीत्।** शास्त्रेष्वाकाशगुणत्वासिद्धावपि वादी-**ष्टस्याहृतिं** शास्त्रेष्टस्यासाध्यत्वं शास्त्रेष्टधर्मान्तरासिद्धौ हेतुबलप्रसिद्धसाध्य-बाधने[1] गन्धे भूगुणताबाधायां शब्दे कृतकत्वमनित्यत्वसाधनं विरुद्धं स्या-दित्यादि **कामनवस्थाञ्च** परस्य **दर्शयन्नाचा** यः स्वयंश्रुतिमकार्षीदिति पूर्व्वेण **सम्बन्धः** ॥ (७५)

समयाहितभेदस्य परिहारेण धर्मिणः।
प्रसिद्धस्य गृहीत्यर्थां जगादान्यः स्वयंश्रुतिम् ॥७६॥

समयेन[2] सिद्धान्तेनाहित आरोपितो **भेदो** विशेष आकाशगुणत्वादिर्यस्य **तस्य धर्मिणः** परिहारेणागमनिरपेक्षप्रमाणबलात् **प्रसिद्धस्य** धर्मिणः शब्दमात्रा-**देर्गृहीतिरित्यर्थः** प्रयोजनं यस्यास्तां **स्वयंश्रुतिमन्यो**[3] **जगाद।** स्वं प्रसिद्धो धर्मी कार्यो नागमसिद्ध इत्यर्थः। (७६)

अत्राह।

विचारप्रस्तुतेरेव प्रसिद्धःसिद्ध आश्रयः।
स्वेच्छाकल्पितभेदेषु पदार्थेष्वविवादतः ॥७७॥

धर्मिणि साध्यधर्मस्य भावाभावविचारप्रस्तुतेरेवागममनपेक्ष्य **प्रसिद्ध आश्रयो** धर्मी सिद्धः स्वेच्छया **कल्पितो भेदो** विशेषो येषां तेषु **पदार्थेष्वविवादतो** विवा दाभावात्। न हि कल्पितभेदे धर्मिणि कश्चित् प्रेक्षावान् कस्यचिद् धर्मस्य साधनं बाधनं वेहते (।) किन्तु प्रमाणप्रतीते वस्तुनि। अतस्तदर्थमपि स्वयंग्रहण-मनुपयुक्तं ॥ (७७)

---

[1] तदसम्बद्धानित्यत्वे बाधाभ्युपगमे।

[2] तत्परिहृतावप्येवं विरोधः स्यादित्यनवस्था।

[3] टीकाकारकल्पितार्थदूषणायाह।

असाध्यतामथ प्राह सिद्धादेशेन धर्मिणः ।
स्वरूपेणैव निर्देश्य इत्यनेनैव तद्गतं ।।७८।।

अथ **सिद्धादेशेन** प्रसिद्धार्थवाचकेन स्वयंशब्देन **धर्मिणो**[1]**ऽसाध्यतां प्राह**। यथाऽस्ति प्रधानं भेदाना[2]मनुपदर्शनादिति। इदमप्ययुक्तं। यस्मात् **स्वरूपेण** साध्यत्वेनैव **निर्देश्य इत्यनेन** पक्षलक्षणावयवेनैव च **तद्धर्मिणः** सिद्धस्यासाध्यत्वं **गतं** प्रतीतं।। (७८)

तथा ह्ययमिष्टोऽनिराकृतः पक्ष इत्यनेन (।)

सिद्धसाधनरूपेण निर्देशस्य हि सम्भवे ।
साध्यत्वैनेव निर्देश्य इतीदं फलवद् भवेत् ।।७९।।

सिद्धस्य **सिद्ध**[3]रूपेण निर्देशस्य धर्मवचन[?]स्यासिद्धस्यापि **साधनरूपेण** 88b
निर्देशस्यासिद्धवचनस्य पक्षत्व**सम्भवे हि** तत्प्रतिषेधं विदधत् **साध्यत्वेनैव निर्देश्य इतीदं फलवद् भवेत्**। साध्यस्यैव निर्देशः पक्ष इति सिद्धस्य धर्मिणोऽसिद्धस्य च साधनत्वेनोक्तस्य निरासः।। (७९)

किञ्च (।)

अनुमानस्य सामान्यविषयत्वञ्च वर्णितम् ।
इहैवं न ह्यनुक्तेपि किञ्चित् पक्षे विरुध्यते ।।८०।।

अनुमानस्य सामान्यविषयत्वं स्वयमाचार्येण वर्णितं (।) यदि च धर्मी पक्षः तदा तस्य स्वलक्षणत्वात् सामान्यविषयता व्याहन्येत। **किञ्चेह** पक्षलक्षण **एव**[1]**मुक्त**क्र(मे)णा**नुक्तेपि** स्वयंशब्दे सिद्धधर्म्यसिद्धसाधनव्यवच्छेदार्थे **किञ्चित् पक्षे** प्रतिपाद्ये **न विरुध्यते**।। (८०)

नन्वनुक्ते स्वयंशब्दे पक्षलक्षणं (।)

कुर्याच्चेद् धर्मिणं साध्यं ततः किन्तन्न शक्यते ।
कस्माद्धेत्वन्वयाभावान्न च दोषस्तयोरपि ।।८१।।

धर्मिणं साध्यं कुर्यादिति दोषः। **ततो** धर्मिणः पक्षत्वप्रसङ्गात् किन्दूषणं। तद्धर्मिपक्षत्वं कर्त्तुं **न शक्यत** इति अशक्यतादूषणं। **कस्मात्** कारणाद् धर्मी

---

[1] असिद्धधर्मिपरिहारेण सिद्धधर्मिग्रहमाह।
[2] धर्म्येव प्रधानमसिद्धः क्वास्तित्वं साध्यं।
[3] तद्ध्याकार एव।

पक्षो भवितुं नार्हति धर्मिणः साध्यत्वेनासिद्धतायां[1] हेतोरभावात्। विशेषस्य धर्मिणो दृष्टान्ते[2]ऽसम्भवात् (।) अन्वयाभावाच्च धर्मी पक्षः कर्त्तुं न शक्यते।(८१)

नन्वयं दोषस्तयोर्हेतुदृष्टान्तयोर्न तु पक्षस्य ॥ तथा हि (।)

उत्तरावयवापेक्षो न दोषः पक्ष इष्यते।
तथा हेत्वादिदोषोपि पक्षदोषः प्रसज्यते ॥८२॥

साधनवाक्यस्य पक्षादुत्तरेऽवयवे हेतुदृष्टान्तादिकेऽपेक्षा यस्यासौ दोषः पक्षे नेष्यते हेतुदृष्टान्तसम्बन्धित्वात् तस्य। यदि तूत्तरावयवापेक्षोपि पक्षस्य बाधनात् पक्षदोष उच्यते तथा सति हेत्वादिदोषोपि पक्षदोषः प्रसज्यते (।८२)

सर्वैः पक्षस्य बाधातस्तस्मात् तन्मात्रसङ्गिनः।
पक्षदोषा मता नान्ये प्रत्यक्षादिविरोधवत् ॥८३॥

सर्वैर्हेत्वादिदोषैः पक्षस्य बाधात् तस्मात् तन्मात्रसङ्गिनः पक्षमात्रसम्बद्धा दोषाः पक्षदोषा मताः। नान्येऽवयवान्तरापेक्षाः प्रत्यक्षादिविरोधवत्। यथा प्रत्यक्षादिबाधितत्वमवयवान्तरानपेक्षं पक्षदोषः। (८३)

तस्माद् (।)

हेत्वादिलक्षणैर्बाध्यं मुक्त्वा पक्षस्य लक्षणम्।
उच्यते परिहारार्थमव्याप्तिव्यतिरेकयोः ॥८४॥

हेत्वादीनां लक्षणैर्बाध्यं परिहर्त्तव्यं दोषमन्वयविरोधादिकं मुक्त्वा पक्षमात्रानुषङ्गिणोरव्याप्तिव्यतिरेकयोः परिहारार्थं पक्षलक्षणमुच्यते[3] व्यतिरेक आधिक्यमभिव्याप्तिरित्यर्थः ॥ (८४)

तत्र येन पदेन यद् दूषणं परिह्रियते तदाह।

स्वयन्निपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः।
सहानिराकृतेनेष्टश्रुतिरव्याप्तिबाधनी ॥८५॥

स्वयञ्च निपातञ्च एवं रूपं स्वरूपञ्चाख्या श्रुतयः सहानिराकृतेन पदेन व्यतिरेकस्यातिव्याप्तेर्बाधिकाः। स्वयंशब्देन शास्त्रेष्टस्य निपातेनासिद्धस्यापि साधनत्वेनोक्तस्य स्वरूपशब्देन सिद्धस्य। निराकृतशब्देन प्रत्यक्षादि-

[1] आश्रयासिद्धया।
[2] अन्यथा हेत्वादिलक्षणं निर्विषयं स्यात्।

निराकृतस्य पक्षत्वं सक्तं निषिध्यते। इष्टश्रुतिरव्याप्तेर्बाधिनी। इष्टशब्दे ह्युच्य-
माणे निर्दिष्टमेव साध्यं साध्यं स्यात् न प्रकरणापन्नमिष्टं॥ (८५)

यदि "स्वयंनिपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिका:" प्रमाणसमुच्चय-
लक्षणे निर्दिष्टास्तदा न्यायमुखे "साध्यत्वेनेप्सितः पक्षो विरुद्धार्थानिराकृत"
इति पक्षलक्षणे ता न सन्तीति कथन्तेनाव्याप्तिव्यतिरेकयोः परिहार इत्याह
साध्यत्वेनेप्सितः पक्ष इति (।)

साध्याभ्युपगमः पक्षलक्षणं तेष्वपक्षता।
निराकृते बाधनतः शेषेऽलक्षणवृत्तितः ॥८६॥

साध्याभ्युपगमः पक्ष इति पक्षलक्षणमवतिष्ठते। तथा च तेषु शास्त्रेष्टादिषु
पञ्चसु व्यावर्त्येषु मध्ये निराकृते प्रत्यक्षादिबाधिते बाधनतोऽपक्षता विरुद्धार्था
निराकृतस्य पक्षविधानात्। शेषे शास्त्रेष्टे वादिनाऽनिष्टे साधने च सिद्धे साध-
यितुमिष्ट एष्यमाणे सिद्धे च साध्यविपरीतेऽप्रस्तुते चोक्तमात्रे लक्षणस्य साध्य-
त्वेनेप्सितत्वस्यावृत्तितोऽपक्षता सिद्धेति परिपूर्णमिदमपि लक्षणं॥ (८६)

ननु यथा सत्यर्थेभ्यो [1]वर्त्तमाने कृविधानादीप्सितशब्दो वर्त्तमानमिच्छा- 89a
माह। तथेष्टशब्दोपि तत्र एषिष्यमाणे पक्षत्वमप्रसक्तमेव तत्किं प्रमाण-
समुच्चय लक्षणेऽवधारणं कृतमित्याह।

स्वयमिष्टाभिधानेन गतार्थेप्यवधारणे।
कृत्यान्तेनाभिसम्बन्धादुक्तं कालान्तरच्छिदे ॥८७॥

स्वयमिष्ट इत्यनयोः पदयोरभिधानेनावधारणे निपातार्थे गते प्रतीतेपि
कृत्यान्तेन निर्देश्य शब्देन सर्व्वकालसम्बन्धयोग्याभिधायिनाऽभिसम्बन्धादिष्ट-
शब्दस्यावर्त्तमानकालेच्छाविषयस्यापि पक्षत्वं स्यात्। यथा [1] आगतो देवदत्तो
द्रष्टव्य इति (।) यदाऽऽगमिष्यति तदा द्रक्ष्यत इत्यर्थः। अतो वर्तमानकालात्
कालान्तरस्य भविष्यदादेः साध्ये साध्येच्छाविषयस्य छिदे प्रतिषेधार्थमुक्तमवधा-
रणं स्वरूपेणैवेति। (८७)

यस्मात् कृत्यान्तेनाभिसम्बन्धात् कालसामान्यवृत्तिः (।)

इहानक्रमिषेप्सिष्टा तेनेप्सितपदे पुनः।
अक्रमेव तयाऽसिद्धहेत्वादि प्रतिषिध्यते ॥८८॥

---

[1] मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यः।

इह प्र मा ण स मु च्च (य)लक्षणे निष्ठा वर्त्तमानसाध्यत्वेष्टिप्रतिपादनमत्यमङ्गमहेतुः। न्या य मु खे तेन कृत्यान्तेन सम्बन्धाभावे[2]नेप्सितपदे पुनरङ्गमेव निष्ठा वर्त्तमानसाध्येच्छाबोधने तथा[1]वर्त्तमानसाध्येच्छाबोधिकयाऽसिद्धहेत्वाद्यपीप्स्यमाणं साध्यत्वेन प्रतिषिध्यते । तस्मान्न धर्मिणः साध्यता[3]प्रतिक्षेपार्थं स्वयंग्रहणं सिद्धत्वे[3]नैव तत्परिहारस्य लब्धत्वात् ॥ (८८)

नापि शास्त्रेष्विच्छाप्रवृत्त्यर्थ[3]मिच्छामात्रेणैव तद्ग्रहणस्य सिद्धत्वादित्युक्तं ।

अवाचकत्वबाद्ययुक्तं तेनेष्टं स्वयमात्मना ।
अनपेक्ष्याखिलं शास्त्रं तद्वादीष्टस्य साध्यता ॥८९॥

अवाचकत्वाच्चायुक्तं । तदर्थं स्वयग्रहणं । न हि[3] स्वयंशब्दः स्वेच्छया शास्त्रं ग्राह्यमित्येतदर्थवाचकं किन्तु वादिन एव वाचकः। तेन तद्वाचकत्वेन स्वयं वादिनाऽऽत्मना शास्त्रमखिलमनपेक्ष्य यदिष्टं तस्य वादीष्टस्य साध्यतेष्यते न शास्त्रेष्टस्येत्युपसंहारः। (८९)

तेनानभीष्टसंसृष्टस्येष्टस्यापि हि बाधने ।
यथा साध्यमबाधातः पक्षहेतू न दुष्यतः ॥९०॥

तेन [4]कारणेन वादिनोनभीष्टेनाकाशगुणत्वेन संसृष्टस्येष्टस्यानित्यत्वस्यापि हि बाधनेऽभिधीयमाने पक्षहेतू न दुष्यतः। किङ्कारण[4]मित्याह। यथा साध्यमबाधातः। न हि वादिनाऽऽकाशगुणत्वैकार्थसमवाय्यनित्यत्वं साधयितुमिष्टं येनास्य बाधः स्यात् किन्त्वनित्यत्वमात्रं। न चास्य प्रत्यक्षादिबाधास्ति। हेतोर्वा तदपेक्षया विरुद्धताधिकं। तदेवं स्वयं निपातरूपाख्या व्यतिरेकस्य बाधिकाः सहानिराकृतेनेति व्याख्यातं॥ (९०)

(३) सहानिराकृतग्रहणफलम्

अनिराकृतपदं व्याख्यातुमाह।

अनिषिद्धः प्रमाणाभ्यां स चोपगम इष्यते ।
सन्दिग्धे हेतुवचनाद् व्यस्तो हेतोरनाश्रयः ॥९१॥

---

[1] निष्ठया। [2] समयाहिता ह्युक्ता।
[3] विचारप्रस्तुतेरेव प्रसिद्धः सिद्ध आश्रयः। [4] असाध्यतामित्याद्युक्त।
[5] दृष्टानुमेयवचनेन।

स चोक्तलक्षणः साध्यस्योपगमः पक्षः। प्रमाणाभ्यां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामनिषिद्ध इष्यते। कस्मादित्याह। संदिग्धेऽर्थे साधकबाधकप्रमाणविषये हेतोर्व्यापारात् व्यस्तः प्रमाणप्रतिक्षिप्तो हेतोरनाश्रयोऽविषयः।(९१)

(४) बाधा चतुर्विधा

यदि द्विविधौ पक्षबाधौ तदा प्रत्यक्षानुमानाप्तैः प्रसिद्धेनेति कथमाचार्येण चतुर्विधा सा दर्शितेत्याह।

अनुमानस्य भेदेन सा बाधोक्ता चतुर्विधा ।
तत्राभ्युपायः कार्याङ्गं स्वभावाङ्गं जगत्स्थितिः ॥९२॥

अनुमानस्य भेदेन त्रैविध्येन प्रत्यक्षेण चैकेन सह सा बाधा चतुर्विधोक्ता (।) तत्र तेषु बाधकेष्वभ्युपाय आप्तस्ववचने कार्यमङ्गं जगतः स्थितिर्व्यवहृतिः प्रसिद्धिः स्वभावोऽङ्गं हेतुः ॥(९२)

(५) आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलता

कस्मात् पुनराप्तवचनं स्ववचनञ्चाभ्युपाय उच्यत इत्याह (।)

आत्मापरोधाभिमतो भूतनिश्चययुक्तवाक् ।
आप्तः स्ववचनं शास्त्रं चैकमुक्तं समस्ततः ॥९३॥

आत्मापरोधाभिमतो भूतस्यार्थस्य निश्चयेन युक्ता प्रयुक्ता वाग् यस्य स आप्त उच्यते (।) एवं परंपरयाऽर्थकार्यत्वेन स्ववचनं शास्त्रञ्च समस्ततोऽभ्युपाय इति समस्य कार्यलिङ्गमेक[1]मुक्तं।(९३)

किञ्च (।)

यथात्मनोऽप्रमाणत्वे वचनं न प्रवर्त्तते ।
शास्त्रसिद्धे तथा नार्थे विचारस्तदनाश्रये ॥९४॥

वक्तुरात्मनोऽप्रमाणत्वे प्रामाण्यनिमित्ताभावात् वचनप्रामाण्यं न प्रवर्त्तते। न 89b
ह्यसत्यार्थेन वचनेन परः प्रतिपादयितुं शक्यते। विसम्वादनाश्रयस्य वचनादर्थापत्तेः। ततो यथा प्रतिपादयितुः प्रामाण्य एव सति वचनं प्रवर्त्तते (।) तथा शास्त्रसिद्धेऽर्थे तस्य शास्त्रप्रामाण्यस्यानाश्रयेण न विचारः प्रवर्त्तते (।) प्रमाणविषयो

---

[1] आप्तवाक्यं।.

लब्धः साक्षादस्यैव प्रमाणस्य[1] शास्त्रस्यात्यन्तपरोक्षार्थे विचारः प्रस्तूयते प्रेक्षैर्नान्यस्य। ततः शास्त्रस्ववचनयोः प्रामाण्येऽभ्युपगतेपि साम्यमुक्तं॥(९४)

साम्यमेव पुनः किमर्थमुपदर्शितमित्याह (।)

तत्प्रस्तावाश्रयत्वे हि शास्त्रं बाधकमित्यमुम्।
वक्तुमर्थं स्ववाचास्य सहोक्तिः साम्यदृष्टये ॥९५॥

हि यस्मात् **तत्प्रस्तावस्य** विचारप्रक्रमस्या**श्रयत्वे**ऽधिकरणत्वे सति **शास्त्रं** सिद्धे धर्मिणि शास्त्रं प्रतिज्ञार्थविरुद्ध**बाधकं** न वस्तुबलप्रवृत्तानुमानमि**त्यमुमर्थं वक्तुम**स्य शास्त्रस्य **स्व**[2]**वाचा साम्यस्य दृष्टये** दर्शनार्थं **सहोक्ति**रनयोरभ्युपायतानिर्देशे। स्ववचनमपि ह्युच्चारणसामर्थ्यादु[3]पगतप्रामाण्यं सिद्धे धर्मिणि विचारप्रक्रमे प्रतिज्ञार्थविषयबाधकं **बाधकं** दृष्टं (।) न वस्तुबलप्रवृत्तानुमानेन इदमनयोः साम्यदर्शनप्रयोजनं।(९५)

उदाहरणमप्यत्र सदृशं तेन वर्णितम्।
प्रमाणानामभावे हि शास्त्रवाचोरयोगतः ॥९६॥

अत्र शास्त्रवचनयोः व्याघातेनाचार्येणो**दाहरणमपि सदृश**मभिन्नं **वर्णितं**।[3] यथा न सन्ति प्रमाणानि प्रमेयार्थानीति। कथं पुनरत्र शास्त्रार्थस्ववचनाभ्यां व्याघात इत्याह। **प्रमाणानामभावे हि शास्त्रवाचोरयोगतः**। अनुपपत्तेः प्रमाणसम्भवे हि शास्त्रवचनयोः परप्रतिपादनार्थमुक्तिर्युक्ता। तस्मादुच्चारणसामर्थ्यादभ्युपगतप्रामाण्यात् प्रयोगवचनादेव प्रमाणाभावप्रतिज्ञा बाध्यते।

एतच्चोदाहरणम् (।)

स्ववाग्विरोधे विस्पष्टमुदाहरणमागमे।
दिङ्मात्रदर्शनं तत्र प्रेत्यधर्मोऽसुखप्रदः ॥९७॥

स्ववाग्विरोधे स्ववचनव्याहतौ[4] **विस्पष्टं** तथा हि प्रमाणाभावप्रतिज्ञावचनोच्चारणसामर्थ्याभ्युपगतप्रामाण्येन वचनेनैव बाध्यते। आगमे शास्त्रे पुनरुदाहरणस्य **दिङ्मात्रदर्शन**मुपलक्षणमात्रमेतत्। न तु मुख्यमुदाहरणं। प्रमाणस्य धर्मिण आगमसिद्धत्वाभावात्। इदं पुनर्मुख्यमुदाहरणं आगमे **प्रेत्य** परलोके **धर्मोऽसुखप्रदः** (।) आगमसिद्धे धर्मिणि धर्मे सामान्येऽसुखप्रदत्व[5]स्य विशेषस्य सुखप्रदत्वेन विरुद्धेनागमसिद्धेन बाधनात्।(९७)

किन्तु (।)

---

[1] स्वाप्रामाण्यबोधेनुच्चारणात्।

शास्त्रिणोप्यतदालम्बे विरुद्धोक्तौ तु वस्तुनि ।
न बाधा प्रतिबन्धः स्यात् तुल्यकक्षतया तयोः ॥९८॥

शास्त्रिणोऽभ्युपगतशास्त्रस्यातदालम्बे शास्त्रासिद्धे [1] प्रमाणसिद्धे वस्तुनि धर्मिणि शास्त्रप्रतिज्ञाविरुद्धस्य धर्मस्योक्तौ न सा बाधा। यथा मीमांसकस्यगृहीतशास्त्रस्य प्रत्यक्षसिद्धे शब्दे धर्मिणि कृतकत्वादनित्यत्वोक्तावपि शास्त्रप्रतिज्ञातेन नित्यत्वेन न बाधा। यदि बाधा किन्तर्हि भवतीत्याह। प्रतिबन्धः स्यात्। कस्मादित्याह। तुल्यकक्षत्वात्। समबलत्वात्। यथा माता मे बन्ध्या चेति स्ववाचि तुल्यकक्षत्वात् पदयोः परस्परं प्रतिबन्धः। (९८)

ननु स्ववचनयोस्तुल्यकक्षत्वाद् युक्तः प्रतिबन्धः। आगमस्ववचनयोस्तुल्यबलतैव कथमित्याह।

यथा स्ववाचि तच्चास्य तदा स्ववचनात्मकम् ।
तयोः प्रमाणं यस्यास्ति तत् स्यादन्यस्य बाधकम् ॥९९॥

तच्च शास्त्रं नित्यत्वप्रतिज्ञातस्य वादिनः तदा प्रसिद्धे धर्मिणि शास्त्रविरुद्धप्रतिज्ञासमये स्वोपगमस्वीकृतप्रमाणत्वात् स्ववचनात्मकं [2] जा'तं वचनं शास्त्रञ्च स्वयमभ्युपगतप्रामाण्ययुक्तं तुल्यकक्षं यथा स्ववाचि माता मे वन्ध्येति वचनमात्रयोः प्रतिबन्धोन्योन्यं तयोः शास्त्रवचनयोर्विरुद्धार्थाभिधायिनोर्मध्ये यस्य प्रमाणमनुवर्तकमस्ति तत् प्रमाणवत्। अन्यस्याप्रमाणकस्य बाधकं भवति। यथाऽनित्यत्वं नित्यस्य शब्दे। (९९)

प्रतिज्ञामनुमानं वा प्रतिज्ञाऽपेतयुक्तिका ।
तुल्यकक्षा यथार्थम्वा बाधेत कथमन्यथा ॥१००॥

अन्यथा यदि प्रमाणसिद्धे धर्मिणि प्रमाणाननुगृहीतयोः परस्परं बाधा। प्रमाणाभावे केनेतरस्य नाबाधेतीष्यते तदा प्रतिज्ञाविपरीता शास्त्रवचनाख्याऽपेतयुक्तिका प्रतिज्ञा प्रामाण्याभ्युपगमात् तुल्यकक्षा सती कथं बाधेत। यथा शब्दे नित्यत्वप्रतिज्ञा शास्त्रोक्ता अनित्यत्वप्रतिज्ञां विद्यमानमनुमानम्वा यथार्थं। वस्तुभूतकृतकत्वलिङ्गसमुत्थं नित्यत्वप्रतिज्ञया कथं बाधितं [3] स्यादनित्यत्वात्। (१००)

---

[1] यो न शास्त्रेण वर्णितः।

[2] इति वचनात्मत्वाविशेषः।

[3] अपि च आगमानां प्रामाण्यं प्रागेव निवारितमिति कुतो बाधा। तस्माच्छास्त्रमभ्युपगम्य धर्मविचारेष्वयन्दोषः शास्त्रबाधाख्य इष्यते।

प्रामाण्यमागमानाञ्च प्रागेव विनिवारितम् ।
अभ्युपायविचारेषु तस्माद् दोषोयमिष्यते* ॥१०१॥
तस्माद् विषयभेदस्य दर्शनार्थं पृथक्कृतः ।
अनुमानाबहिर्भूतोप्यभ्युपायः प्रबाधनात् ॥१०२॥

तस्मात् कार्यलिङ्गत्वादनुमानादबहिर्भूतोप्यभ्युपायो विषयस्य भेदो नानात्वं तद्दर्शनार्थमनुमानात् पृथक्कृतः। अनुमानं सर्व्वत्र बाधकं शास्त्रन्तु शास्त्राश्रये धर्मिणीति बाधकत्वविषयभेदोपदर्शनं पृथक्करणफलं। कथं ज्ञायतेऽनुमानाबहिर्भूतं शास्त्रमित्याह । स्वसिद्धे धर्मिणि स्वोपगमविरुद्धस्य धर्मस्य प्रबाधनात् न ह्यप्रमाणम्बाधकं। प्रमाणञ्चाप्रत्यक्षत्वात् अनुमानमेव ॥ (१०१,१०२)

अन्यथाऽतिप्रसङ्गः स्याद् व्यर्थता वा पृथक्कृतेः ।

अन्यथा यदि विषयभेदोपदर्शनफलं पृथक्करणं नेष्यते तदा प्रभेददर्शनार्थं वक्तव्यं। तथा च कार्यस्वभावानुपलम्भानां प्रभेदो यावत् सम्भवं वाच्य इत्यतिप्रसङ्गः स्यात्।

अथ क्वापि भेदान्तरं नोच्यते तदाऽनुमानाच्छास्त्रस्य पृथक् कृतेर्व्यर्थता वा स्यात्। अतिवचनस्याविवक्षितत्वात्। सामान्यवचनस्यानुमानेनैव सिद्धत्वात्। यदि विषयभेदोपदर्शनार्थमनुमानात् पृथग्वचनं शास्त्रस्य तदाभ्युपगमात् स्ववचनमाचार्येण किमर्थं पृथक्कृतं (न्यायमुखे) । यथा सर्व्वमुक्तं मृषेति (।) तथा औलूक्यस्य नित्यः शब्द इति।

अत्राह (।)

भेदो वाङ्मात्रवचने प्रतिबन्धः स्ववाच्यपि ॥१०३॥

स्ववाच्यपि भेदः स्ववचनस्यापि शास्त्रात् पृथक्करणं अप्रमाणकं वचनं वाङ्मात्रं तस्मिन् प्रतिबन्धः । उच्चारणसामर्थ्यादभ्युपगतप्रामाण्यं स्ववचनं।

अन्यथोच्चारणमेव न स्यात्। सत्यार्थता च प्रामाण्यं तन्मृषार्थतया वाच्यया निषेध्यत इति तुल्यकक्षतया प्रतिबन्ध एवानयोर्न बाधा। तदेनं वाक्यं स्वार्थं प्रतिबध्नाति। वाक्यान्तरनिर्दिष्टम्वस्तु शास्त्रमित्यनयोर्भेद इत्युक्तं। (१०३)

स्यादेतत् (।)

तेनाभ्युपगमाच्छास्त्रं प्रमाणं सर्ववस्तुषु ।
बाधकं, यदि नेच्छेत् स बाधकं किम्पुनर्भवेत् ॥१०४॥

शास्त्रस्य **तेन** वादिनाभ्युपगमात् **सर्व्वत्र वस्तुषु** धर्मिषु शास्त्रसिद्धे वस्तुबलप्रवृत्ते प्रमाणनिश्चितेषु च **शास्त्रं प्रमाणं** सत् **बाधकमेव** स्यात् (।) विपरीतप्रतिज्ञाया न प्रतिबन्धकं। तत्कथं प्रमाणीकृतशास्त्रस्य मीमान्सकस्य शब्दे प्रत्यक्षसिद्धे कृतकत्वादनित्यत्वप्रतिज्ञायाः साध्यमानायाः शास्त्रेण प्रतिब[०]न्धो न बाधेत्युक्तं। [१] अथ **स** वादी **यदि** शास्त्रं प्रमाणं **नेच्छेत्** तदा **किं पुन**र्द्धर्मस्यासुखप्रदत्वस्य बाधायां प्रमाणं **भवेत्**। न ह्यप्रमाणं क्वचित् प्रमाणीकृतशास्त्रस्य शब्दे प्रत्यक्षसिद्धे भवितुमर्हति। (१०४)

धर्मस्य सुखप्रदत्वेन निर्देशादसुखप्रदत्वे साध्ये स्ववचनविरोध एवेति चेत्। एवं तर्हि (।)

स्ववाग्विरोधेऽभेदः स्यात् स्ववाक्शास्त्रविरोधयोः ।
पुरुषेच्छाकृता चास्य परिपूर्णा प्रमाणता ॥१०५॥

स्ववाग्विरोधेऽभ्युपगम्यमाने **स्ववाक्शास्त्रविरोधयोरभेद** एव **स्यात्**। द्वयो'रभ्युपगमसिद्धप्रमाणत्वात्। **पुरुषेच्छाकृता चास्य** शास्त्रस्य **परिपूर्णा प्रमाणते**त्युपहसति । सत्यप्यागमस्ववचनयोरभ्युपगमाहितप्रामाण्यादभेदे भेददर्शननिमित्तञ्चोक्तं। (१०५)

यस्माच्छास्त्रं तत्सिद्ध एव धर्मिणि लिङ्गे च बाधकं न तु प्रमाणसिद्धेपि।

तस्मात् प्रसिद्धेष्वर्थेषु शास्त्रत्यागेपि न क्षतिः ।
परोक्षेष्वागमाऽनिष्टौ न चिन्तैव प्रवर्त्तते ॥१०६॥

तस्मात् प्रत्यक्षानुमानाभ्यां **प्रसिद्धेषु** धर्मिलिङ्गसाध्यसम्बन्धादिषु सत्सु **शास्त्रत्यागेपि न क्षतिः** [२]। यथा शब्दकृतत्वानित्यत्वसम्बन्धादिषु प्रमाणसिद्धेषु शास्त्रस्याकाशगुणत्वप्रतिपादकस्य त्यागेपि नानिष्टं। **परोक्षेषु** धर्माधर्मादिषु [३] पुनरागमस्य प्रमाणत्वेनानिष्टौ **चिन्तैव न प्रवर्त्तते** (।) नह्यसिद्धे धर्मिणि विचारः। (१०६)

ननु शास्त्रञ्चेन्न प्रमाणं कथन्तत्सिद्धे धर्मिणि लिङ्गादौ वा विचार इत्याह।

---

[१] सिद्धान्ती बध्नाति। [२] इष्टाप्रतिबन्धात्।
[३] आगमो ग्राह्य एव।

विरोधोद्भावनप्राया परीक्षाप्यत्र तद्यथा।
अधर्ममूलं रागादि स्नानञ्चाधर्मनाशनम् ॥१०७॥

अत्र शास्त्रे **परीक्षापि** या क्रियते सा पूर्व्वापराभ्यां **विरोधोद्भावनप्राया** न वास्तवी **तद्यथाऽधर्मस्य मूलं रागादीति** क्वचिदुक्तं **स्नानञ्चा**[1]**धर्म**[2]**नाशन**-[3] मित्यत्रोच्यमानम्विरुणद्धि। रागादयो हि पापनिदानं न च निदानाविरोधे निदानिनो बाधा। तत्कथं रागाद्यविरोधि स्नानं पापविरोधि स्यात्।[3] अप्रमाणे शास्त्रे विरोधोद्भावनप्रायापि चिन्ता कस्मात् प्रवर्त्यते इति चेत्। दानादिचेतनानां प्रवृत्तेर्महानुसंशा(? शंसा)श्रवणात् (।) हिंसादिचेतनानां महापापश्रवणाच्च (।) अपेक्षितफलेषु दानादिष्वयं पुरुषः प्रवृत्तिका[3]मो नागमप्रामाण्यमनाश्रित्यासितुं समर्थः। (१०७)

(६) प्रतीतिबाधा

ततः (।)

शास्त्रं यत्सिद्धया युक्त्या स्ववाचा च न बाध्यते।
दृष्टेऽदृष्टेपि तद् ग्राह्यमिति चिन्ता प्रवर्त्यते ॥१०८॥

यच्छास्त्रं दृष्टे प्रमाणे विषये **युक्त्या** प्रत्यक्षाद्याख्यया **न बाध्यते। अदृष्टे** प्रमाणविषये च स्ववाचाऽगमाश्रये[4]णानुमानेन न बाध्यते (।) तत्प्रमाणत्वेनादृष्टे विषये प्रवृत्तिकामस्य **ग्राह्यं** न तु यत्किञ्चिदित्यनेन प्रयोजनेन शास्त्रे विरोधोद्भावनप्राया **चिन्ता प्रवर्त्यते**। (१०८)

शास्त्रस्ववचनविरोधौ व्याख्यातौ।

---

[1] जपहोमादि।

[2] चित्तमन्तर्गतं दुष्टं ती(र्थ)स्नानैर्न शुध्यति।
शतशोपि तद्धौतं क्षुराभाण्डमिवाशुचि ॥
पुनः
गङ्गाद्वारे कुशावर्ते बिल्वकीनीलपर्वते।
स्नात्वा कनखले तीर्थे सम्भवेन्न पुनर्भवे ॥

[3] यद्यन्निदानं न बाधते तन्न तद्बाधकं यथा श्लेष्मणो मधुरादि॥ ये यन्निदान बाधनास्तेभ्यः तन्निवृत्तिर्यथा शीलं दुश्चरितस्य समाधिः पर्यवस्थानस्य। प्रज्ञाऽनुशयस्य बाधिका।

[4] अत्यन्तपरोक्षे।

क. आप्तलक्षणम्

प्रतीतिबा[4]धां व्याख्यातुमाह।

अर्थेष्वप्रतिषिद्धत्वात् पुरुषेच्छानुरोधिनः।
इष्टशब्दाभिधेयस्याप्तो वास्तवाग्जनः ॥१०९॥

इष्टशब्दाभिधेयत्वस्याभिमतवाच्यत्वस्य **पुरुषेच्छानुरोधिनः** पुरुषेच्छाधीनस्या**र्थेष्वप्रतिषिद्धत्वात्** (।) न हि पुरुषेच्छायामपि शशी चन्द्रशब्दं वाचकतया न स्वीकरोति। ततश्चात्रेष्ट**शब्दाभिधेयत्वे** विषये **आप्तो** व्यवहर्त्ता **जनोऽक्षतवाग**प्रतिषिद्धेष्टवचनः। अनेन शब्देनायमर्थो मयाऽभिधातव्य इति कल्पनाविषयत्वमिष्टशब्दाभि[5]धेयत्वं। तत्र च पुरुषस्यारोपेण स्वेच्छाधीना वचनप्रवृत्तिः। तस्मादिष्टशब्दाभिधेयत्वबाधः पक्षीक्रियमाणस्तेनैव स्वसम्वेदनसिद्धेन बाध्यते।(१०९)

उक्तः प्रसिद्धशब्देन धर्मस्तद्व्यवहारजः।
प्रत्यक्षादिमिता मानश्रुत्यारोपेण सूचिताः ॥११०॥

चन्द्रश्चन्द्र इत्यादिशब्द**व्यवहाराज्जातो धर्मः** कल्पनाविषयो योग्यताख्य आचार्येण **प्रसिद्धशब्देन** तद्यथा शाब्दप्रसिद्धेनेत्यादिनोक्तः। शाब्दी प्रसिद्धिर्व्यवहारः शाब्दप्रसिद्धिः तद्भवो विषयः शाब्दप्रसिद्धः ते[6]न बाधेत्यर्थः। न केवलमिहैव प्रत्यक्षादिबाधास्वपि **मानश्रुतौ**[1] मेयस्या**रोपेण** प्रत्यक्षादिभ्यामनुमानागमाभ्यां **मितार्था** एव विरोधिनो वाचकत्वे पक्षस्य **सूचिताः**।(११०)

न हि प्रत्यक्षानुमाने पुरुषचित्तवर्त्तिनी आगमश्च बाध्यमाने धर्मिणि सम्भवन्ति[2]। तदुपलब्धतद्धर्म्माः सन्तो युज्यन्ते बाधकास्तस्मात्(।)

तदाश्रयभुवामिच्छानुरोधादनिषेधिनाम्।
कृतानामकृतानां च योग्यं विश्वं स्वभावतः ॥१११॥

तस्य लोकस्याश्रयेण भुवां भवतां शब्दानां व्यावहारिकाणां[7]इच्छानुरोधिनां(अ) 91a
ऽर्थेषु वाचकत्वप्रवृत्तेः कारणात् क्वचिदपि विषयेऽनिषेधिनां निषेधरहितानां कृतानां संकेतितानामसंकेतितानाञ्च विश्वमिदं वाच्यत्वेन स्वभावादेव योग्यं ॥(१११)

ख. योग्यता प्रसिद्धिशब्दार्थः

यतश्चेष्टशब्दाभिधेयत्वयोग्यता सर्व्वत्र सम्भवति। अतो विशेषानपेक्षणाद्(।)

---

[1] नेह प्रत्यक्षादिबाधकं किं त्वेतैर्मिताः प्रत्यक्षानुमानशास्त्रं परिच्छिन्नाः श्रावणत्वादयः प्रतिज्ञार्थस्य। प्रत्यक्षातिश्रुतौ श्रावणत्वाद्यारोपेण।

[2] एषः (?।) तत्रोपलब्धात् तस्य च धर्मा (:)।

अर्थमात्रानुरोधिन्या भाविन्या भूतयापि वा ।
बाध्यते प्रतिरुन्धानः शब्दयोग्यतया तया ॥११२॥

अर्थमात्रानुरोधिन्या तया शब्दयोग्यतया भाविसंकेतापेक्षया **भाविन्या**। अतीतसंकेतापेक्षया **भूतयापि वा** व्यवस्थि[2]तया तामेव (योग्यतां **प्रतिरुन्धानः**[1]। यथाऽचन्द्रः शशी सत्वादिति **बाध्यते**)।(११२)

तद्योग्यताबलादेव वस्तुतो घटितो ध्वनिः ।
सर्व्वोस्यामप्रतीतेपि तस्मिंस्तत्सिद्धता ततः ॥११३॥

योग्यताबलादेव वस्तुतः सामर्थ्यात् सर्व्वः संकेतितोऽसंकिततश्च ध्वनिरस्यां योग्यतायां घटितः सम्बद्धः साक्षात् वाचकत्वेन तस्मिन् शब्देऽप्रतीतेपि वस्तुनि अप्रातिकूल्यलक्षणस्य योग्यत्वस्य सर्व्वदा स्थितेः। यत एवं ततस्तस्या योग्यतायाः शब्दप्रसिद्धताचार्येणोक्ता। यद् यत्र समर्थं तदसंमुखीभावेपि तत् तेन व्यपदिष्य (? श्य)ते यथा पाचक इति। समर्थञ्च वस्त्विष्टशब्दाभिधे[4]यत्व इति कृत्वा शाब्दप्रसिद्ध इति।(११३)

असाधारणता न स्यात् बाधाहेतोरिहान्यथा ।
तन्निषेधोऽनुमानात् स्याच्छब्दार्थेऽनक्षवृत्तितः ॥११४॥

अन्यथा यदि शब्दोऽसंमुखीभवन्नपि योग्यतायां न सम्बद्धः। तदेह शब्दयोग्यताप्रतिषेधे कर्त्तव्ये **बाधाहेतोरचन्द्रः** शशी सत्वादेरित्यादेर**साधारणतो**क्ता **न स्यात्**। सर्व्वस्य चन्द्रशब्दयोग्यत्वे सपक्षाभावात्सत्वसाधारणं स्यान्नान्यथा। **शब्दार्थे** योग्यतालक्षणे कल्पितेऽ**नक्षवृत्तितः**। अक्षवृत्त्यभावात्। प्रत्यक्षबाधकमिति[3] तस्या योग्यताया **निषेधो**नुमानात् **स्यात्**।(११४)

असाधारणता तत्र हेतूनां यत्र नान्वयि ।
सत्त्वमित्यस्योदाहारो हेतोरेवं कुतो मतः ॥११५॥

तत्र योग्यताप्रतिषेधे कर्त्तव्ये सर्व्वेषां **हेतूनां** सपक्षाभावात् **असाधारणता**[1] कथमेतदित्याह (।) **यत्र** साध्ये **सत्त्वमपि** लिङ्गं सर्व्ववस्तुव्यापि **नाऽन्वयि** साधारणं भवति तत्रान्यस्य का कथेति **हेतोः** कृतक[2]त्वस्योदाहार आचार्यस्यैवं फलः सर्व्वहेत्वसाधारणत्वप्रतिपादनप्रयोजनो मतः।(११५)

---

[1] सर्वः शब्दो योग्यतायां स्वभावतो घटत इति न कश्चिदचन्द्रोस्ति सपक्षो यत्र वृत्तं लिङ्गमन्वयि स्यात्।

[2] अथवाऽसाधारणत्वादनुमानाभाव इत्यस्यायमन्योर्थः। योऽचन्द्रत्वं प्रतिजानीते तं प्रति ब्रुवतो लोकस्यानुमानेत्युच्यते तावन्तावनिष्टौ कथमन्यत्रेष्टिः स्यात्॥

कथं गम्यते * सर्व्वेषां शब्दानां सर्व्वत्रार्थे सिद्धिरित्याह।

संकेतसंश्रयाः शब्दाः स चेच्छामात्रसंश्रयः।
नासिद्धिः शब्दसिद्धानामिति शाब्दप्रसिद्धिवाक् ॥११६॥

सङ्केतमन्तरेण वाचकादृष्टेः **संकेतसंश्रयाः शब्दाः स** च संकेतः पुरुषे**च्छामात्रसंश्रयः** (।) तदतिरिक्तस्यापेक्षणीयस्याभावात्। तस्मा**च्छब्दसिद्धानाम**भिधेयत्वादीनां क्वचिदप्यर्थे **नासिद्धिः**। इति हेतोः **शाब्दप्रसिद्धि**राचार्यस्य॥ (११६)

एतच्च शाब्दप्रसिद्धिवचनम् (।)

अनुमानप्रसिद्धेषु विरुद्धाव्यभिचारिणः।
अभावं दर्शयत्येवं प्रतीतेरनुमात्वतः॥११७॥

वस्तुबलप्रवृत्तेनानु**मानेन प्रसिद्धे**ष्वर्थेषु विपरीतधर्मो[5]पस्थापकस्य **विरुद्धाव्यभिचारिणः** साधनान्तरस्या**भावन्दर्शयति**। कस्मादित्याह। **एवमी**[1]दृश्याः शब्दसिद्धाया योग्यतायाः **प्रतीतेः** [2] स्वभावलिङ्गसमुत्थत्वात् **अनुमात्वतः**। यथा शब्दसिद्धा योग्यताऽनुमानसिद्धेति बाध्या सत्वादिहेतुना (।) तथाऽन्योपि वस्तुबलप्रवृत्तानुमानविषयः समानत्वात् न्यायस्येत्यर्थः। (११७)

अथवा ब्रुवतो लोकस्यानुमाऽभाव उच्यते।
किन्तेन भिन्नविषया प्रतीतिरनुमानतः॥११८॥

अथवाऽचन्द्रः शशी सत्वादिति विप्रति[3]पद्यमानं प्रतिपत् प्रति[6]पादनार्थं **लोकस्य ब्रुवतः** शाब्दप्रसिद्धेनासाधारणत्वाद**नुमानाभाव** आचार्येणो**च्यते**। पारमार्थिकस्य बाध्यत्वस्याभावात् [4]। कल्पितं निषेध्यं तच्च पुरुषेच्छामात्राधीनत्वात् सर्व्वत्र सम्भवतीति सर्व्वस्य चन्द्रशब्दयोग्यतायोगान्न कश्चिदचन्द्रः पक्षोस्ति यत्र वर्त्तमानसत्त्वमसाधारणतां जह्यात्। एवन्दर्शिते **किम्भवतीति** चेत्। **तेना**नुमानाभावाभिधा[7]यिना शब्दप्रसिद्धाभिधानेन शब्दसिद्धा **प्रतीतिर्व्व**स्तुबलप्रवृत्ता**नुमानतो भिन्नविष-** 91b
योक्ता भवति। वस्तुविषयं ह्यनुमानं कल्पितगोचरान्तरा शाब्दी प्रतीतिरित्यर्थः॥ (११८)

---

[1] लक्षणयुक्ते बाधासंभवे लक्षणमेव दूषितं स्यात्।

[2] अनुमीयतेऽनयेति प्रसिद्धेरनुमात्वात्।

[3] लोकश्चन्द्रः शशी ह्लादनाद्भासनाद्वा कर्पूरादिवत् न तत्तस्यासिद्धं।

[4] किं फलमित्याह? वस्तुतः शशिनि चन्द्रत्वमपि शब्दबलात्।

ग. वस्तुबलप्रवृत्तमनुमानम्

तेनानुमानाद् वस्तूनां सदसत्तानुरोधिनः।
भिन्नस्यातद्वशा वृत्तिस्तदिच्छाजेति सूचितम् ॥११९॥

तेन [1] विषयभेदेन **वस्तूनां सदसत्तानुरोधिनोऽनुमानात् भिन्नस्य** कल्पितस्यार्थस्य शब्दयोग्यत्वस्य **वृत्तिरतद्वशा** वस्त्वनायत्ता तस्य पुरुषस्ये**च्छाजेति सूचितं** भवति। (११९)

किञ्च (।)

चन्द्रतां शशिनोऽनिच्छन् कां प्रतीतिं स वाञ्छति।
इति तं प्रत्यदृष्टान्तं तदसाधारणं मतम् ॥१२०॥

शशिनः सर्व्वजनसिद्धां व्यावहारि[1]कीं **चन्द्रतां** चन्द्रशब्दवाच्यतां **अनिच्छन्** परः **कामन्यां प्रतीतिं स वाञ्छति** (।) यया वाच्यतासिद्धिः क्वचित् स्यात्। मता च पारमार्थिकी वाच्यताप्रतीतिर्न क्वचिदस्ति। वस्तुतः सर्व्वस्यावाच्यताप्रदर्शनात् कल्पितवाच्यताप्रतीतिस्तु पुरुषेच्छामात्रप्रभवत्वात् सर्व्वत्राव्याहतैव। अतः सर्व्वस्य चन्द्रशब्दवाच्यतायोगात् सपक्षो नास्तीति तं चन्द्रतापलापिनं वादिनं **प्रति** सत्वं लिङ्ग[2]**मदृष्टान्तमसाधारण**मुक्तमाचार्येण न तु चन्द्रस्यैकस्यान्यत्रासम्भवात् सपक्षविपक्षयोरभावादसाधारणत्वमभिप्रेतमा चा र्य स्य। अचन्द्रत्वे साध्ये घटादेः सपक्षस्य सत्वात्। चन्द्रस्तु विपक्षो मा भूत् (।) तथापि हेतुनिवृत्तिरस्मादव्याहतैव। असतोपि हेतुनिवृत्तेः साधनात्। (१२०)

अपिच (।)

नोदाहरणमेवेदमधिकृत्येदमुच्यते।
लक्षणत्वात् तथा वृक्षोऽधात्रीत्युक्तौ च बाधनात् ॥१२१॥

अचन्द्रः शशी सत्त्वादित्येतदेवोदाहरण**मधिकृत्येदं** शब्दवा[3]च्यत्वप्रतिक्षेपहेतोरसाधारणत्वं **नोच्यते। लक्षणत्वात्** [2]। लक्षणेन हि लक्ष्यं व्याप्तं दर्शनीयं न च द्वितीयचन्द्राभावेनासाधारणतोक्तिरुदाहरणान्तरं व्याप्नोति। यथा वा चन्द्रतायाः प्रतीत्या बाधेष्यते **तथाऽधात्री वृक्षः** सत्त्वात् [3] घटादिवदित्युदाहरणो**क्तौ**

---

[1] भेददर्शनेपि किं फलमित्याह।

[2] सर्व्वप्रतीतिविरोधानां सामान्येन लक्षणत्वात्।

[3] पार्थिवत्वात्।

सर्व्वलोकसिद्धया पुरुषेच्छाधीनया घटादावपि वृक्षशब्दयोग्यताप्रतीत्या सपक्षाभावेनासाधारणत्वाद् वृक्षशब्दवाच्यत्वाभावस्य साधनात् (।) यथोक्तमेवासाधारणत्वमाचार्यस्येष्टं। (१२१)

यदप्यु[1]च्यते द्वितीयस्य चन्द्रस्याभावादसाधारणतेति तत्राह (।)

अत्रापि लोके दृष्टत्वात् कर्पूररजतादिषु।
समयाद्वर्तमानस्य काऽसाधारणतापि वा ॥१२२॥

लोके कर्प्पूररजतादिषु गान्धिकवाचिकादीनां **समयाद्वर्त्तमानस्य दृष्टत्वा**दत्राचन्द्रः शशी सत्त्वादित्युदाहरणे हेतोर**साधारणतापि का** वा। यदि द्वितीयचन्द्रो न भवेत्। एवमसाधारणता [6] स्याद् वस्तुत्वस्य। (१२२)

स्यादेतत् (।) तत्समयादपि वर्त्तमानस्य चन्द्रत्वादेर्न शब्दवाच्यता। ततो यथा न वह्निशब्दवाच्यता कर्प्पूरस्य तथा चन्द्रशब्दवाच्यता च न स्यादित्यसाधारणतैवेत्याह।

यदि तस्य क्वचित् सिध्येत् सिद्धं वस्तुबलेन तत्।

तस्यैवंवादिनः सत्यपि सामयिके चन्द्रे **क्वचिदर्थविशेषे** चन्द्रशब्दवाच्यत्वं **यदि सिध्येत्** न तु सर्व्वत्र कर्पूररजतादौ तदा **तच्**चन्द्रशब्दवाच्यत्वं **वस्तुबलेन सिद्धं** स्यात्। न त्वेवं दृश्य[6]ते सर्व्वस्य कर्पूरादेश्च शब्दाभिधेयत्वदर्शनात्।

अथ यत्रैव कल्प्यते चन्द्रत्वं तदेव तच्छब्दवाच्यं प्रतीयत इति तथाभ्युपगम्यते तदा।

प्रतीतिसिद्धोपगमेऽशशिन्यप्यनिवारणम् ॥१२३॥

सामयिके चन्द्रत्वे क्वापि प्रतीत्या सिद्धस्य चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्योपगमे। शशिन्यपि तच्छब्दवाच्यस्यानिवारणं। (१२३)

तस्य वस्तुनि सिद्धस्य शशिन्यप्यनिवारणम्।
तद्वस्त्वभावे शशिनि वारणेपि न दुष्यति ॥१२४॥

शुक्लतादिके निमित्तभूते वस्तुनि। **तस्य** चन्द्रशब्दाभिधेयत्वस्य **सिद्धस्य शशिन्यपि** निमित्तसद्भावाद**निवारणं**[7] तस्य निमित्तभूतस्य वस्तुनः **शशिन्यभावे** तु 92a
चन्द्रशब्दवाच्यत्वस्य वस्तुत्वाद्धेतोर्व्वारणेपि **न** किञ्चिद् **दुष्यति**। निमित्ताभावे

---

[1] न्याय मु ख टीकाकारमुपक्षिपति।

नैमित्तिकाभावास्येष्टत्वात्। सामयिकन्तु सर्व्वत्राशक्यवारणमिति तच्छब्दयोग्यताप्यबाध्या। (१२४)

तस्मादवस्तुनियतसंकेतबलभाविनाम्।
योग्याः पदार्था धर्माणामिच्छाया अनिरोधनात्॥१२५॥

तस्मादवस्तुनियतो वस्तुन्यनियत इच्छाधीनत्वात् **संकेत**स्तस्य बलाद् **भाविनां धर्म्माणां** वाच्यत्वादीनां **पदार्थाः** सर्व्वे धर्मित्वेन **योग्याः**। इच्छातः पुंसः केनचिद् वाच्यत्वाद्युत्था[1]पिकाया **इच्छाया अनिरोधात्**। (१२५)

तां योग्यतां विरुन्धानं संकेताप्रतिषेधजा।
प्रतिहन्ति प्रतीत्याख्या योग्यताविषयेऽनुमा॥१२६॥

तामिष्टशब्दाभिधेयत्व**योग्यतां** पदार्थानां सत्त्वादिकाद्धेतोर्व्वि**रुन्धानं** प्रतिक्षिपन्तं वादिनं **प्रतीत्याख्या** प्रतीतिसंज्ञिताऽ**नुमा प्रतिहन्ति। संकेताप्रतिषेधजे**ति स्वभावलिङ्गजत्वमाह। इच्छाधीनत्वात् योग्यताविषये विपरीतधर्मोपस्थानमाह। प्रयोगः पुनः (।) यः पुरुषेच्छानुभिधायी स सर्व्वत्र सम्भवी तद्यथा विकल्पः पुरुषेच्छानुविधा[2]यि चार्थेष्विष्टशब्दाभिधेयत्वमिति। (१२६)

शब्दानामर्थनियमः संकेतानुविधायिनाम्।
नेत्यनेनोक्तमत्रैषां प्रतिषेधो विरुध्यते॥१२७॥

अनेन चेष्टशब्दाभिधेयत्वयोग्यताप्रतिषेधबाधनेन दर्शितेन **शब्दानां संकेतानुविधायिनामर्थनियमः** प्रतिनियतवाचकत्वं **नेत्युक्त**म्भवति। ततोस्य स्वेच्छाकल्पितोऽर्थे **एषां** शब्दानां वाचकत्वस्य **प्रतिषेधः** सत्त्वादिहेतोः क्रियमाणो **विरुध्य**[1]ते। (१२७)

यद्येवन्तदा क्वचिदर्थे निषेधं कुर्व्वता शब्दो बाध्यः स्यात्। ततश्च गुणा[2]दिकं निमित्तभूतं गुणादि[3]शब्दानां गुणगुणिसम्बन्धादिपारमार्थिकमर्थं गुणिशब्दादीनां निषेधन् बाध्यः स्यादित्याह। येन कल्पितमर्थं शब्दानां बाधमानः प्रतिक्षिप्यते। न तु गुणादिकं तेन (।)

नैमित्तिक्याः श्रुतेरर्थमर्थम्वा पारमार्थिकम्।
शब्दानां प्रतिरुन्धानोऽबाधनार्हो हि वर्णितः॥१२८॥

---

[1] प्रतिज्ञाबोधो भवति। [2] जात्यादि।

नैमित्तिक्या [1] वस्तुभूतगुणादिनिमित्तवत्याः **श्रुतेरर्थं** गुणादिकं **पारमार्थिकमर्थं** [2] गुणिगुणादिसम्बन्धं **शब्दानां** गुण्यादिवाचिनां **प्रतिरुन्धानो**ऽबाधनार्हो बाधां नार्हती[3]त्युक्तो [3] भवति॥ (१२८)

यस्माच्च सांकेतिकार्थनिराकरणे प्रतीतिबाधा (।)

तस्माद् विषयभेदस्य दर्शनाय पृथक्कृता ।
अनुमानाबहिर्भूता प्रतीतिरपि पूर्व्ववत् ॥१२९॥

तस्मात् स्वभावलिङ्गजत्वेनानु**मानादबहिर्भूता प्रतीतिरपि** तस्मात् [4] **पृथक्कृता** (।) किमर्थमित्याह। **विषयस्य भेदः** कल्पिताकल्पितत्वं तस्य **दर्शनाय**। कल्पितार्थविषया प्रतीतिः। वस्तुविषयन्त्वनुमानमित्यर्थः। **पूर्व्ववदिति**। यथा आगमस्ववचनेऽभ्युपगतप्रामाण्येऽप्रत्यक्षत्वादनुमानान्तर्गते[5]पि विषयभेददर्शनाय पृथग्दर्शिते वस्तुबलप्रवृत्तेनुमानं सर्व्वविषयविचारे त्वागमस्ववचने अधिकृते। तथा प्रतीत्यनुमाने अपि भिन्नविषये इत्यर्थः। (१२९)

अनुमानबाधायामन्तर्भावादनयोरभ्यु[5]पगमप्रतीतिबाधयोः (।)

सिद्धयोः पृथगाख्याने दर्शयंश्च प्रयोजनम् ।
एते सहेतुके प्राह नानुमाध्यक्षबाधने ॥१३०॥

सिद्धयो[6]रपि **पृथगाख्याने** विषयभेदलक्षणं **प्रयोजनन्दर्शयन्** चार्य **एते** अभ्युपगमप्रतीतिबाधे **सहेतुके प्राह** [7]। न सन्ति [8] प्रमाणानि प्रमेयार्थानीति [9] प्रतिज्ञामात्रे[10] णेति (।) अत्र प्रतिज्ञा[9]मात्रं शास्त्रस्ववचनयोः सिद्धयोरप्रामाण्यप्रतिज्ञाबाधकमुक्तम् (।) अतोप्य[11]साधारणत्वादनुमानाभावे शाब्दप्रसिद्धेनापोह्यते न सपक्ष इति। अत्र शाब्दप्रसिद्धेन शशिनश्चन्द्रत्वेनाचन्द्रत्वप्रतिज्ञाया बाधनमुक्तं। **अनुमाध्यक्षबाधने** तु **न** सहेतुके प्राह।[12] अश्रावणः शब्दो नित्यो घट इति तस्माद् विषयभेदोपलक्षणार्थं सहेतुत्वाहेतुत्वदर्शनं। प्रत्यक्षानुमा[7]न बाधे सर्व्वविषये। अभ्युपगमप्रतीतिबाधे तु नियतविषये इत्यर्थः॥ (१३०)

---

[1] निमित्ताभावे। [2] न चन्द्रत्वं परमार्थतोस्तीति।
[3] अबाधनार्हः। [4] अनुमानात्।
[5] स्ववचनाप्तवचनयोर्ग्रहणेन। [6] अनुमानापृथ(?)क्त्वेन निश्चितयोः।
[7] नागः। [8] समुच्चयमाह प्राक् प्रामाण्यमाज्ञाय विरोधमननेन।
[9] हेतुनानेन सहेतुकमाह। [10] शास्त्रस्ववचनप्रामाण्याख्येन।
[11] दृष्टान्ताभावात्। [12] उद्योतकरादिनोक्तः। सम्बन्धो नाध्यक्ष इत्युक्त्वा।

उक्ता प्रतीतिबाधा ॥

(७) प्रत्यक्षबाधा

प्रत्यक्षबाधा वक्तव्या। न केवलं शाब्दप्रसिद्धे व्यवहारधर्मप्रसिद्धौ तत्प्रतिरोद्धा बाध्यते। किन्तु (।)

अत्राप्यध्यक्षबाधायां नानारूपतया ध्वनौ ।
प्रसिद्धस्य श्रुतौ;

अत्राप्यध्यक्षबाधायां व्यावहारिककल्पनावशात् **नानारूपतया** लोके **प्रसिद्धस्य** ख्यातस्य **ध्वनौ श्रुतौ** श्रवणज्ञाने ॥

रूपं यदेव प्रतिभासते ॥१३१॥
अद्वयं शबलाभासस्यादृष्टेर्बुद्धिजन्मनः ।
तदर्थार्थोक्तिरस्यैव क्षेपेऽध्यक्षेण बाधनम् ॥१३२॥

यदेव रूपमद्वयं धर्मादिद्वयशून्यं **प्रतिभासते शबलाभासस्य** नाना[1]कारस्य **बुद्धिजन्मनोऽदृष्टेः**। यदि नानाकारता शब्दस्य वास्तवी स्यात् (।) तथैव श्रुतिज्ञाने प्रतिभासेत। **तदर्था** तत्प्रतिपादनफलाऽऽचार्यस्य प्रत्यक्षानुमानार्थप्रसिद्धेन निराकृत-इत्यत्रार्थोक्तिरर्थ[2]ग्रहणमस्याध्यक्ष[3]सिद्धस्यैव रूपस्य [4]क्षेपेऽध्यक्षेण बाधनमिष्टं। (१३१,१३२)

४. सामान्यचिन्ता

(१) सामान्यं व्यावृत्तिलक्षणम्

तदेव रूपं तत्रार्थः शेषं व्यावृत्तिलक्षणम् ।
अवस्तुभूतं सामान्यमतस्तन्नाक्षगोचरः ॥१३३॥

तत्र श्रुतिज्ञाने भासमानं **तद्रूपमर्थः** स्वलक्षणं। तदतिरिक्तं **शेषं**। धर्मिधर्मादि[4] **व्यावृत्तिलक्षणमन्यव्यवच्छेदस्वभावम**[2]**वस्तुभूतं** सर्व्वत्र सम्भवात् **सामान्यञ्च**। **अतोऽ**वस्तुत्वादेस्तद्गुणजात्यादि **नाक्षगोचरः**। (१३३)

---

[1] श्रोत्रशब्दयोर्यः सम्बन्धो ग्राह्यग्राहकलक्षणस्तद्धितवाच्यः स श्रावणशब्द-स्यार्थः। [2] स्वलक्षणस्यैव। [3] न ग्राह्यग्राहकत्वप्रतिषेधे सामान्यस्य वा। [4] जात्यादि।

तेन समान्यधर्माणामप्रत्यक्षत्वसिद्धितः।
प्रतिक्षेपेप्यबाधेति श्रावणोक्त्या प्रकाशितम् ॥१३४॥

तेनावस्तुत्वेन कारणेन **सामान्यधर्माणां** प्रमेयत्वादीनाम**प्रत्यक्षत्वस्य सिद्धितः**। केनचिद्वादिना प्रत्यक्षसिद्धितः **प्रतिक्षेपेपि** क्रियमाणे न बाध्यबाधकभाव इत्यश्रावण इत्यत्र **श्रावणोक्त्या** निषेध्यदर्शिकया प्रकाशितं। स्वलक्षणबाधने प्रत्यक्ष**बाधे**त्यर्थः॥ (१३४)

[1] एवं तर्हि शब्दस्व[2]लक्षणं नास्तीत्येव कस्मान्नोच्यते किं श्रावणत्व[3]-मुख्यं निषेध्य युक्तिरित्याह।

सर्व्वथाऽवाच्यरूपत्वात् सिद्ध्या तस्य समाश्रयात्।
बाधनात् तद्बलेनोक्तः श्रावणेनाक्षगोचरः ॥१३५॥

स्वलक्षणस्य **सर्वथा** केनचिच्छब्देना**वाच्य**त्वात् [1] मुख्यमभिधानं नास्त्येव। अथ सामान्यवृत्तिरपि स्वलक्षणशब्दोऽध्यवसायानुरोधात् स्वलक्षणमुपलक्षयति। एवं श्रावणशब्दोपीन्द्रियग्राह्यतोपलक्षणं शब्दस्वलक्षणमुपलक्षयिष्यतीति न कश्चिद्विशेषः। अथवास्त्येव श्रावणशब्देना[1]भिधाने प्रयोजनमित्याह। श्रोत्रेन्द्रियविषयस्य या सिद्धिस्तथा भावः। तया **सिद्ध्या तस्ये**न्द्रियज्ञानस्य **समाश्रयाच्छब्दस्य** स्वरूपव्यवस्थित्या हेतुना तेन व्यपदेश इन्द्रियज्ञानबलेन शब्दस्वरूपावस्थितः (।) तथाभिधानमित्यर्थः। किञ्च **तस्ये**न्द्रियज्ञानस्य **बलेन** शब्दस्वलक्षणविपर्ययभावस्य[3] **बाधनात्** कारणात् **श्रावणेनाक्षगोचरः** स्वलक्षण**मुक्तः**। नित्यो घट इत्यनुमाने नित्यत्वविषयेण कृतकत्वलिङ्गभुवा[4] बाधितः पक्षः। स चासकृद्दर्शित एवेति नेह विपञ्चितः॥ (१३५)

(२) स्वधर्मिग्रहणप्रयोजनम्

[धर्मि]
इदानीं प्रत्यक्षानुमानाप्तप्रसिद्धेन स्व[5]धर्मिणीति स्वधर्मिग्रहणस्य साफल्यमाख्यातुमाह।

सर्व्वत्र वादिनो धर्मो यः स्वसाध्यतयेप्सितः।
तद्धर्मवति बाधा स्यान्नान्यधर्मेण धर्मिणि ॥१३६॥

---

[1] इन्द्रियविषयस्वभावः स्वलक्षणं स यदि श्रावणशब्देनाभिमतः।

[2] किं क्रियानिमित्तेनोच्यते। [3] स्वलक्षणस्य। [4] तथाभूतार्थप्रतिषेधकस्य पुरुषस्य। [5] वादिनेष्टस्य स्वस्य धर्मी स्वधर्मी तत्र।

सर्व्वत्र वादकाले साध्यकाले वा **वादिनः स्वसाध्यतया यो धर्म ईप्सितः तद्धर्मवति** धर्मिणि **बाधा स्यात्**। यथा श्रावणत्ववति शब्दे बाधिते बाधा पक्षस्य। **न** तु वादीष्टाद् धर्मा**दन्येन धर्मेण** धर्मवति **धर्मिणि** बाधिते बाधा पक्षस्य स्यादिति धर्मिग्रहप्र[६]योजनं यथाकाशगुणत्ववति शब्दे बाधितेन पक्षबाधा। (१३६)

अन्यथास्योपरोधः को बाधितेन्यत्र धर्मिणि।
गतार्थे लक्षणेनास्मिन् स्वधर्मिवचनं पुनः ॥१३७॥

अन्यथा यद्येवं नेष्यते तदान्यत्र **धर्मे धर्मिणि बाधितेऽस्य** प्रकृतधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः **क उपरोधो** बाधा[१]॥ ननु स्वरूपेणैव निर्देश्यः स्वयमिष्टोऽनिराकृतः पक्ष इति पक्षलक्षणेनैवानिष्टधर्मवतो धर्मिणो बाधा न पक्षबाधेति लभ्यत
a93 एवेत्याह। पक्षस्य **लक्षणेनास्मिन्** वादीष्टधर्मवति धर्मिणि बाध्य[?]त्वेन **गतार्थे पुनः स्वधर्मिवचनं** यत्कृतं। (१३७)

बाधायां धर्मिणोपि स्यात् बाधेत्यस्य प्रसिद्धये।
आश्रयस्य विरोधेन तदाश्रितविरोधनात् ॥१३८॥

धर्मिणोपि[२] **बाधायां** धर्मस्य बाधने पक्ष**बाधा** यथा **स्यादित्यस्या**र्थस्य **प्रसिद्धये** क्वचिदा**श्रयस्य** धर्मिणो **विरोधेन** प्रतिक्षेपेण तदाश्रितस्य धर्मस्य **विरोधनात्** धर्मद्वारेण धर्मिद्वारेण वा समुदायबाधायां पक्षबाधेत्यर्थः। (१३८)

अन्यथैवंविधो धर्मः साध्य इत्यभिधानतः।
तद्बाधामेव मन्येत स्वधर्मिग्रहणन्ततः ॥१३९॥

अन्यथा धर्मिद्वारेण समुदायबाधायाः संग्रहार्थं स्वधर्मिग्रहणं यदि न क्रियते **तदैवम्विधः** साध्यत्वेनैवेष्टो **धर्मः साध्य इत्यभिधानतः।** तस्य ध[१]र्ममात्रस्यैव **बाधां मन्येत** प्रतिपत्ता न तु धर्मिबाधामपि। ततः (।) उभयसंग्रहार्थं **स्वधर्मिग्रहणमा** चा यें स्य॥ (१३९)

नन्वेतदप्यर्थसिद्धं सत्यं केचित्तु धर्मिणः।
केवलस्योपरोधेपि दोषवत्तामुपागताः ॥१४०॥

---

[१] **येन तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थः स्यात्।**

[२] **तन्न साध्यस्यैव बाधायां बाधा किन्तु धर्मिणोपि।**

नन्वेतदुभयसंग्रहणमप्यर्थतः[1] सामर्थ्यतः **सिद्धं**। न हि केवलो धर्मोस्ति क्वचित् तद्बाधने तद्विशिष्टस्य **धर्मिणोपि** बाधनात् समुदायबाधैवैषितव्या। सा च धर्मिद्वारेण वा भवतु धर्मद्वारेण वा न कश्चिद् विशेष इत्यर्थः।

अत्राह सत्यमेतत् **केचित्तु** वादिनो[2] **धर्मिणः केवलस्योपरोधे** साध्य-[2] धर्मस्याबाधायामपि पक्षस्य **दोषवत्तामुपागताः** प्रतिपन्नाः। (१४०)

यथा परैरनुत्पाद्यापूर्व्वरूपन्न खादिकम्।
सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वादित्युक्ते प्राह दूषकः ॥१४१॥

यथा परैः सहकारि[3]भिर**नुत्पाद्यापूर्व्वरूपं**[4] **न खादिक**माकाशदिक्कालादि न भवति। अपि तूत्पाद्यापूर्व्वरूपमेव भवति। सकृदेककालन्तदुत्पाद्यस्य[5] कार्य-कलापस्य **शब्दादेरहेतुत्वा**दविशिष्टैकरूपात् कारणात् सकृत् सर्व्वकार्योत्पत्ति-प्रसङ्गादिति वादिनो**क्ते दूषकः** प्रतिवाद्य**ाह**[6]। (१४१)

तद्वद् वस्तुस्वभावोऽसन् धर्मी व्योमादिरित्यपि।
नैवमिष्टस्य साध्यस्य बाधा काचन विद्यते ॥१४२॥

तद्वद्यथानुत्पाद्यापूर्व्वरूप आकाशादिर्न[5] भवति।[7] तथा **वस्तुस्वभावो धर्मी व्योमादिरसन्नित्यपि** स्यात्। अर्थक्रियाऽसमर्थस्य वस्तुत्वाभावादिति धर्मिणः केवलस्य बाधनं न धर्मस्य। **एवं** धर्मिबाधनेपी**ष्टस्य साध्यस्य काचन बाधा न विद्यते**। हेतोर्व्वाऽसिद्धिः। असत्यपि कार्यानुत्पादस्य व्यवच्छेदस्य सिद्धेः। (१४२)

ततः (।)

---

[1] साक्षाद् धर्मिद्वारेण चेत्यविशेषात्।

[2] यत्र धर्मिबाधेपि साध्यस्य न क्षतिः तत्रापि दोषः।

[3] वै शे षि (कं) प्रति सौ त्रा न्ति केन।

[4] न क्षतस्वभावमिति साध्यं धर्मी।

[5] शब्दहेतुराकाशं तच् यदि नित्यं एकदोत्पत्तिप्रसङ्गः सदा सन्निधानात् हेतोः।

[6] विरुद्धतां।

[7] वस्तुस्वभाव आकाशादिर्द्धर्मो न वेति विवक्षामनङ्गीकृत्याकाशसत्त्ववादिना सौ त्रा न्ति के न सामान्येन प्रकृते आकाशादौ स्थिररूपत्वधर्मव्यवच्छेदमात्रे साध्ये युगपद्धेतुत्वव्यवच्छेदरूपे हेतौ यद्याह परः वस्तुभूताकाशाभावं। तादृशे निराकृतेपि नैवेष्टस्य व्यवच्छेदमात्रस्य बाधा प्रज्ञप्तिमति धर्मिणि व्यवच्छेद-मात्रस्याव्याघातात्।

द्वयस्यापि हि साध्यत्वे साध्यधर्मोपरोधि यत् ।
बाधनं धर्मिणस्तत्र बाधेत्येतेन वर्णितम् ॥१४३॥

द्वयस्य धर्मिधर्मसमुदायस्या**पि हि साध्यत्वे** सति यत्र **धर्मिणो बाधनं साध्यधर्मोपरोधि** तत्र पक्ष**बाधा** युक्तेत्ये**तेन** स्वध[१]र्मिग्रहणेन **वर्णितं**। न हि साध्यधर्ममात्रसाधनार्थं कश्चित् साधनमन्वेषते। तस्य जगति क्वचित् सत्तायां विवादाभावात्। तथा निश्चये प्रवृत्त्ययोगाच्च। किन्तु धर्मिविशेषनिष्ठं साध्यमिष्टं॥ (१४३)

तथैव धर्मिणोप्यत्र साध्यत्वात् केवलस्य न।
यद्येवमत्र बाधा स्यात्;

तत्र यथा धर्मिविशिष्टस्य साध्यत्वं धर्मस्य **तथैव** साध्यत्वविशिष्टत्वेन **धर्मिणोपि साध्यत्वात् केवलस्य** धर्मस्य न क्वचित् साध्यता। ततो न केवलस्य धर्मिणो बाधने पक्षबाधा। **यदि** साध्य[५]धर्मोपरोधिनि धर्मिणि बाधिते पक्षबाधेष्यते (।) **एवं** सत्यत्र हेतौ सांख्यं प्रति बौद्धेनोक्ते धर्मिबाधाद्वारेण धर्म**बाधा स्यात्**।

नान्यानुत्पाद्यशक्तिकः ॥१४४॥
सकृच्छब्दाद्यहेतुत्वात् सुखादिरिति पूर्ववत् ।
विरोधिता भवेदत्र हेतुरैकान्तिको यदि ॥१४५॥

तद्यथा **सुखादिः** सुखदुःखमोहात्मकं **प्रधानं नान्येन** सहकारिणाऽ**नुत्पाद्यशक्तिको**ऽनाधेयसामर्थ्यः **सकृच्छब्दा**दीनां कार्याणाम**हेतुत्वा**दिति। **अत्र पूर्ववत्** परैरनुत्पाद्येत्यादिप्रयोगत्वाच्च। सुखाद्यात्मकस्य नित्यत्वस्य बाधनात् सुखादौ ध[६]र्म्मिणि बाधिते तद्धर्म्मस्य नित्यत्वस्य विरोधने विपर्ययसाधने बाधा स्यात्।[१] अनित्यस्वभावो हि सुखादिः साधयितुमिष्टः। सुखादिस्वभावभूतनित्यत्वबाधने च सुखादिरेव बाधित इति धर्मोपरोधिनि धर्मिणि बाधिते पक्षबाधा स्यात्। अत्राह। **भवेदत्र** हेतौ पक्षबाधा। **यदि** न सकृच्छब्दाद्य[२]नुत्पादादिति
93b **हेतुः** साध्यस्य। वस्तुभूतसुखाद्यनित्यत्वस्य। विपर्यये सुखादिधर्म्यभावादनि-[७]त्यत्वाभावेनै**कान्तिको**ऽव्यभिचारी भवेत्। (१४४,१४५)

यावता या च (।)

---

[१] **सामर्थ्याविन्याभावात् ।**

[२] **आदिना स्पर्शरूपरसगन्धग्रहः ।**

क्रमक्रियाऽनित्यतयोरविरोधाद् विपक्षतः।
व्यावृत्तेः संशयान्नायं शेषवद् भेद इष्यते ॥१४६॥

क्रमक्रिया हेतुः। या च साध्याऽनित्यता **तयोरविरोधात्**। अवस्तुभूत(धर्मि) सुखादिधर्मानित्यत्वे विपरीते साध्ये वस्तुभूतसुखादिधर्मानित्यत्वं **विपक्षस्ततो** हेतोः क्रमकरण**व्यावृत्तेः संशयान्नायं** विरुद्धो[1] हेतुः। **शेषवद् भेदो**ऽनैकान्तिक-विशेष**स्त्विष्यते**। सति च विरुद्धत्वे धर्मिबाधाद्वारेण धर्मबाधा स्यात्। (१४६)

(३) धर्मिस्वरूपनिरासः

स्वयमिष्टो यतो धर्मः साध्यस्तस्मात् तदाश्रयः।
बाध्यो न केवलो नान्यसंश्रयो वेति सूचितम् ॥१४७॥

यतः कारणात् **स्वयम्**वादि**नेष्टो**[1] **धर्मः साध्यस्तस्मात्** साध्यधर्मस्याश्रयः यः स एव बाध्यः **केवलो न बाध्यः**। यथा वस्तुभूताकाशबाधायामपि नित्यैक-रूपत्वाभावस्य साध्यधर्मस्य न क्षतिः। साध्यधर्मादन्यस्य च धर्मस्या**श्रयो न** बाध्य **इति** स्वयंशब्देन **सूचितं**। यथाऽनित्यत्वे साध्ये शब्दे आकाशगुणत्वाश्रयत्वेन बाधायामपि न दोषः। (१४७)

तस्मात् (।)

स्वयंश्रुत्यान्यधर्माणां बाधाऽबाधेति कथ्यते।
तथा स्वधर्मिणान्यस्य धर्मिणोपीति कथ्यते ॥१४८॥

स्वयंश्रुत्या साध्याद् धर्मादन्येषां **धर्माणां** यथा **बाधा** या सा ऽ**बाधेति कथ्यते। तथा स्वधर्मिणा**[2] स्वधर्मिवचनेन साध्याद**न्यस्य** धर्मस्य **धर्मिणो** बाधाऽबाधेति **कथ्यते**॥ (१४८)

५—पक्षदोषाः

(१) हेतुनिरपेक्षः पक्षदोषः

तथाऽपरेपि पक्षाभासाः सन्ति ते कस्मान्नोच्यन्ते। तथा ह्यप्रसिद्धविशेष्यः कश्चित् पक्षो यथा[2] विभुरात्मा।[3] आत्मन एव बौद्धस्यासिद्धत्वात्। कश्चिद्

---

[1] धर्मोपरोधाद् विरुद्धः सांख्यस्याचार्यविरुद्धत्वं नेह।

[2] वैशेषिकस्य। [3] सिद्धान्ती सति धर्मिणि धर्मादिचिन्त्यन्ते।

प्रसिद्धविशेषणः। यथा विनाशी शब्दः॥ सांख्यं [1] प्रति तस्य विनाशासिद्धेः। कश्चिदप्रसिद्धोभयः (।) यथा समवायिकारणमात्मा। बौद्धस्योभयासिद्धेरिति[3]।

नन्वसिद्धोप्यात्मा पक्षी भविष्यति तल्लक्षणयोगात् (।) नह्यसिद्धस्य पक्षता निरस्ता। आश्रयासिद्धत्वाद्धेतोर्न पक्ष इति चेत् । न ।[2]

साधनदोषोयं न पक्षदोषः। तथा शब्देऽनित्यत्वं विशेषणमसिद्धमिति गुण एवायं न पक्षदोषः। असिद्धस्यैव साध्यत्वात्। अथ विपर्ययसिद्ध्याऽसिद्धमुच्यते। तथापि मूढस्य विपर्ययसिद्धावपि नायं पक्षदोषः। विरोधो नाम हेतुदोष ए-[4] वायं। प्रमाणेन च विपर्ययसिद्धौ प्रमाणबाधितत्वमेव पक्षदोषोस्तु। अलमप्रसिद्ध-विशेषणत्वाभिधानेन। अप्रसिद्धोभयस्य तूभयदोषाच्च सर्व्वेऽमी हेतुदोषा एवेति किं पक्षदोषा वक्तव्याः। अथ (।)

सर्वसाधनदोषेण पक्ष एवोपरुध्यते ।
तथापि पक्षदोषत्वं प्रतिज्ञामात्रभाविनः ॥१४९॥

सर्व्वेण साधनस्य दोषेणासिद्धत्वादिना **पक्ष एवोपरुध्यते** तेन पक्षदोषा असिद्धविशेष्यादयोऽभिधीयन्ते। यद्यपि पक्षोपरोधफलाः सर्व्वे दोषास्**तथापि प्र**[6]**तिज्ञामात्रेण** [3] भवनशीलस्य दोषस्य **पक्षदोषत्वमु**क्तमिष्टं। (१४९)

यस्मात् साक्षात् (।)

उत्तरावयवापेक्षो यो दोषः सोनुबध्यते ।
तेनेत्युक्तमतोऽपक्षदोषोऽसिद्धाश्रयादिकः ॥१५०॥

उत्तरोऽवयवो हेतुदृष्टान्तादिस्**तदपेक्षो यो दोषः स तेन** हेत्वादिना**नुबध्यते**। आत्मनि सम्बध्यते **इत्युक्तं** प्राक्। उत्तरावयवापेक्षो न दोषः पक्ष इष्यत इत्यादिना। **अतोऽसिद्धाश्रयादिक** आश्रयासिद्धत्वादिरुत्तरावयवापेक्षो **न पक्षदोषो** मतः॥ (१५०)

नन्वश्रावणः शब्दो। नित्यो घटः। नानुमानं प्रमाणं [6] (।) अचन्द्रः शशीत्युदाहरणैरेभिर्द्धर्मस्वरूप[4]निराकरणेन बाधा दर्शिता यथा प्रतिज्ञातधर्ममात्रस्य विपरीतधर्मोपस्थापनेन निराकरणात्। धर्मिविशेषस्य धर्मविशेषस्य धर्मिस्वरूपस्य च बाधनेन पक्षबाधास्ति [5] सा कथमवगन्तव्येत्याह।

---

[1] **बौद्धस्य।** [2] अत्राह सिद्धान्ती। [3] **नोत्तरत्वेत्यादिदोषेण।**

[4] **नित्यो घट इति प्रतिज्ञायां नित्यत्वस्य बाधितत्वात्।**

[5] **अव्याख्याता समुच्चये।**

धर्मिधर्मविशेषाणां स्वरूपस्य च धर्म्मिणः ।
बाधा साध्याङ्गभूतानामनेनैवोपदर्शिता ॥१५१॥

धर्मिधर्मयोर्व्विशेषाणां व्यक्तिभेदापेक्षया बहुवचनं । **धर्मिणः स्वरूपस्य च** सर्व्वेषामेषां **साध्यं** प्रत्यङ्गभूतानां **बाधा**। **अनेनै**'व धर्मस्वरूपनिराकरणपरेणो-दाहरणेन साध्यते। पक्षलक्षणत्वाद्बाधोपदर्शिता (।) (१५१)

(२) अवयविनिरासः

तत्रोदाहृतिदिङ्मात्रमुच्यतेऽर्थस्य दृष्टये ।
द्रव्यलक्षणयुक्तोन्यः संयोगेर्थोस्ति दृष्टिभाक् ॥१५२॥

[1] **तत्राश्रावणः** शब्द इत्यादिषू**दाहरणदिङ्मात्रमुच्यते**। साध्याङ्गभू[2]तस्य सर्व्वस्यैव बाधा भवतीत्य**र्थस्य दृष्टये** दर्शनार्थं तत्र परस्यावयवेभ्योऽवयविनो गुरुत्वादिगुणयोगिनोऽन्यत्वेऽभिमते यदोच्यते नान्योऽवयव्यवयवेभ्यस्तुलानतिविशे-षाग्रहणादिति (।) एतद्धर्मविशेषनिराकरणेनोदा[1]हरणं बोद्धव्यं। तथाहि नात्रान्य-त्वमात्रं निषेद्धुमिष्टं। तथात्वे धर्मस्वरूपनिराकरणोदाहरणमेतत् स्यात्। तस्मादन्यत्वस्य साध्यधर्मस्य नान्तरीयका गौरवादयो विशेषा निराकर्त्तुमिष्टाः। तथा च धर्मविशेषोदाहरणमेव तत् । तथाहि परैरेकस्यावयवस्यान्यान्यावयव**संयोगे** सति तदन्योऽर्थोऽवयविसंज्ञितो **द्रव्यस्य लक्षणेन** क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणञ्चे[2]-त्यनेन युक्तो **दृष्टिभाक्** दृश्योस्तीतीष्टमेव। (१५२)

अन्यथा (।)

अदृश्यस्य विशिष्टस्य प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना ।
इष्टो ह्यवयवी कार्यं दृष्ट्वाऽदृश्येष्वसम्भवि ॥१५३॥

अदृश्यस्य संव्यवहाराविषयस्य द्रव्यलक्षणेन **विशिष्ट**सामान्यमात्रस्यास्तित्व-**प्रतिज्ञा निष्प्रयोजना** भवेत्। तथा हि परमाणुष्वदृश्येष्वदर्शनावरणप्रतिघातादि-**कार्यमसंभवि** दृष्ट्वा**ऽवयवी चेष्टः**[3]। तस्मिन् दर्शनादिकार्ययोगात्। (१५३)

अविशिष्टस्य चान्यस्य साधने सिद्धसाधनम् ।
गुरुत्वाधोगती स्यातां यद्यस्य स्यात् तुलानतिः ॥१५४॥

---

[1] यद्येवमिदमेवोदाहरणमस्तु किमर्थं नान्योऽव(य)व्यवयवेभ्य इत्यादिकमा चार्येणो क्तमित्याह।

[2] नान्तरीयकस्य। [3] वैशेषिकेण।

यदि पुनरनिन्द्रियग्राह्यत्वं द्रव्यलक्षणेनाविशिष्टन्तदवयवि द्रव्यं साध्यते तदा[१]-ऽविशिष्टस्यान्यस्य च **साधने** बौद्धस्य न काचित् क्षतिरिति **सिद्धसाधनं** स्यात्। तस्माद् दृश्यो द्रव्यगुणवान् भावोऽवयवीति साध्यं ततश्चास्यावयविनो **गुरुत्वं** गुणोऽधोगतिश्च कर्म **यदि स्यातां** तदा मृदादिखण्डयोः सहतोलितयोर्यावती **तुला-नति**गौरववशाद् दृष्टा ततोधिका तुलानतिः स्यात्। यदा तयोर्मृदादिखण्डयोः संयोगे सति द्रव्यान्तरमुत्पद्यते तदा तयोः पूर्व्वावस्थितयोः पूर्व्वावस्थितं गौरवं तदोत्पन्नस्य च द्रव्यस्याधिकगौरवविशेषात् तुलानतिविशेषो दृश्येत[१]। न चैवं तस्मान्न तत्र कार्यद्रव्यसम्भव इत्यवयवी निर्गुणो निष्क्रियश्च स्यात् (।१५४)

तन्निर्गुणक्रियस्तस्मात् समवायि न कारणम्।
तत एव न दृश्योसावदृष्टेः कार्यरूपयोः ।।१५५।।

तस्मान्निर्गुणक्रियत्वात् गुणकर्मणोर्न **समवायि कारण**मवयवी। **तत एव** द्रव्यलक्षणयोगान्न तस्यावरणादि **कार्यं** स्वरूपम्वा किञ्चित् दृश्यते (।) अदर्श-नाच्च न दृश्योऽवयवी (।१५५)

[तद्बाधान्यविशेषस्य नान्तरीयकभाविनः।

तत् तस्मादसाववयविनो **बाधाऽन्यस्य** [२] **विशेषस्य** गौरवाधोगत्यादेर्**ना-न्तरीयकभाविनः** साध्या[३]न्यत्वाविनाभाविनः। बाधेति धर्मविशेषनिराकरणे निर्देशो युक्तः।

आसूक्ष्माद् द्रव्यमालायास्तोल्यत्वादंशुपातवत् ।।१५६।।
द्रव्यान्तरगुरुत्वस्य गतिर्नेत्यपरोऽब्रवीत्।

आसूक्ष्माद् द्व्यणुका[४]दारभ्य **द्रव्यमालायाः** [५] स्थूलावयविपर्यन्तायास्**तो-ल्यत्वात्** तद्द्रव्यमालावर्त्तिनः स्थूलस्य **द्रव्यान्तरस्य न गतिर्**भवति। तुलाया-**मंशुपातवत्**। कर्पासभारपतितस्यांशोरेकस्य यथा गुरुत्वं सदपि न प्रतीयते (।) तथा द्रव्यमालावर्त्तिनः स्थूलद्रव्यस्य **इत्यपरो**[५]**ऽब्रवीत्**।

---

[१] परमाणवोऽदृश्या नोदकाहरणक्षमा अतोवयवी वै शे षि कस्वीकृतः। स धर्मी अन्यत्वं साध्यं तत्र नान्योवयवीत्युक्तं मृत्पिण्डयोस्तोल्ययोस्तृतीयक्षेपे गौरवा-न्यत्ववत् तृतीयावयविनि नेति।

[२] कीदृशस्येत्याह। [३] यत्साध्यमन्यत्वन्तदविना।

[४] त्र्यणुकादौ महत्वोक्तेः। [५] उ द्यो त क रा दिः।

तस्य क्रमेण संयुक्ते पांशुराशौ सकृद् युते ॥१५७॥
भेदः स्याद् गौरवे तस्मात् पृथक् सह च तोलिते ।
सुवर्णमाषकादीनां संख्यासाम्यं न युज्यते ॥१५८॥

तस्यैवंवादिनो मते **क्रमेण** सूक्ष्मावयवसंयोगाभिवृद्धिपरिपाट्या **संयुक्ते** स्थूलावयवितां गते **पांशुराशा**ववयवसंयोगाभिवृद्धिक्रममनपेक्ष्य [6] **सकृदे**ककालं **युक्ते** स्थूलावयवितां गते **भेदो गौरवे स्यात्**। तथा हि द्व्यणुकादिक्रमेण कार्य-द्रव्यसंयोगपरंपरया च द्रव्यमुत्पद्यते। तत्रानेकद्रव्यभारसद्भावात् महद्गौरवं भवेत्। यत्र त्वेक एव सकृत् पांशुराशिः संयोगाज्जायते तत्रैकस्य द्रव्यस्याल्पीयो गौरवं भवति न चास्त्येतत्। किञ्च (।) **तस्माद्** गौरवभेदात् **पृथक्** प्रत्येकं माष-कादौ **तोलिते** पिण्डा[7]वस्थयोः **सह** चापरैर्मास (?ष) कादिभिस्तोलिते सुवर्ण्णमास- 94b
कादिभिन्नायाः **संख्यायाः साम्यं** [1] **न युज्यते** (।) मासकावयविनां विनाशे तत्संख्यानां गौरवाणां च नाशादेकं सुवर्ण्णमित्येव स्यात्। दृश्यते च प्रत्येकं माषकादीनां तुलायां यावती संख्या तावत्येव सहतोलितानामपि ॥(१५७,१५८)

सर्षपादामहाराशेरुत्तरोत्तरवृद्धिमत् ।
गौरवं कार्यमालाया यदि नैवोपलभ्यते ॥१५९॥

अथ[2] रक्तिकायाश्चतुर्थो भागः **सर्षप**स्तस्मादारभ्य **आमहाराशेः** स्थूलाव-यविनं यावत् क्रमवृद्धिमतां **का**[1]**र्याणां मालाया उत्तरोत्तरवृद्धिमद् गौरवं** सदपि नोपलभ्यत इति यदुच्यते (।१५९) तदा (।)

आसर्षपाद् गौरवन्तु दुर्लक्षतमनल्पकम् ।
तोल्यं तत्कारणं कार्यगौरवानुपलक्षणात् ॥१६०॥

आसर्षपात् सर्षपादारभ्य द्व्यणुकं यावत् पूर्व्वं पूर्व्वं **गौरवं** तत् **दुर्लक्षतम-नल्पकमिति** सुतरामनुपलभ्यं स्यात् । सर्षपादुत्तरन्तु गौरवं स्वयमेव दुर्ल्लक्ष-मिष्टमिति कार्यद्रव्यगौरवानुपलक्षणात् तस्य कार्यद्रव्यस्य **कारणं** परमाणवः पारिशेष्यात् **तोल्यं** स्यात्। न च परमाणूनां[3] गु[2]रुत्वादिगुणोपलम्भोस्ति **तद-नुपलक्षणेन** च नावयविनः परमाणूनाम्वोपलम्भोस्तीति सर्व्वथार्थानामप्रतिपत्तिः स्यात्।(१६०)

नन्वदृष्टोंऽशुवत् सोर्थो न च तत्कार्यमीक्ष्यते ।

---

[1] रक्तिकशतेऽवयविराशेः कथमेकावयविना साम्यं। एकानेकपलपिण्डवत्।
[2] मा भूत् संख्यावैषम्यमिति। [3] तदनुपलम्भादेवावयविकल्पनात्।

ननु गुरुत्वाप्रतीतावपि अंशुः प्रतीयते तद्वदवयव्यादिकमपि प्रत्येष्यत इत्याह। न च गुरुत्वानुपलक्षणेप्यंशुरिव **सोऽर्थोऽ**वयव्यादिरीक्ष्यते। **न च तत्कार्यं** गौरवावरणादिरी**क्ष्यते**। तस्मादप्रत्यक्षतैव सर्व्वथा स्यात्।

किञ्च (।)

गुरुत्वागतिवत् सर्वतद्गुणानुपलक्षणात् ॥१६१॥
माषकादेरनाधिक्यम्;

गुरु[३]त्वादिगुणागतिवत् **सर्व्वेषां** रूपादीनामधिकानां **तस्य** द्रव्यस्य **गुणानामनुपलक्षणा**दवयवेभ्यो **माषकादे**रवयविनो**रनाधिक्यं**। यदि ह्यवयवेभ्योधिकं तदा गुरुत्वादिवत् रूपादिवत् अवयवेषु वर्द्धमानेषु वर्द्धमानं दृश्येत।(१६१)

ननु तुलानतिविशेषाग्रहणादित्युक्तमा चा र्येण तत्किं रूपादिग्रहणाभाव उच्यत इत्याह।

अनतिः सोपलक्षणम्।
यथास्वमक्षेणादृष्टे रूपादावधिकाधिके ॥१६२॥

अनतिराचार्येण या निर्द्दिष्टा **सोपलक्षण**मात्रं न तु नियमः। अनतिः क्वोपलक्षणमित्याह। **रूपादौ** द्रव्याभिवृद्ध्या**ऽधिकाधिके यथास्वं** यस्य यदात्मीयं ग्राहकं तेना**क्षेणे**न्द्रियज्ञानेना**दृष्टेः**[१]। यद्रूपादिविषयं यदिन्द्रियप्रत्यक्षं तदेव तस्य धर्मिविशेषस्य पक्षबाधकमित्यर्थः। तस्माद् गुणक्रियावत् दृश्यावयव्यभाव एवेति धर्मविशेषवाग्द्वारेणोदाहरणमुक्तं।[२](१६२)

अभ्युपायस्ववागाद्यबाधायाः संभवेन तु।
उदाहरणमप्यन्यद्दिशा गम्यं यथोक्तया ॥१६३॥

अभ्युपायोऽभ्युपगमः **स्ववागादि**[२]र्यस्य तेना**बाधायाः संभवेन** त्वन्यदप्युदाहरणं। धर्मिविशेषनिराकरणेन धर्मिस्वरूपनिराकरणेन **यथोक्तया**ऽनयोदा**हरणदिशा गम्यं**॥(१६३)

तत्र [३] परेणावयविनः सकाशादवयवानामन्यत्वे प्रतिज्ञाते यदुच्यते (।) नान्येऽवयवा अवयविनः अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गा[४]दिति। तद्धर्मिविशेषनिराकरणो-

---

[१] अनुपलब्धिसाधनमुक्तं।

[२] आदिना प्रत्यक्षानुमानप्रतीतिसंभवग्रहः। [३] तदाचार्योक्तमाह।

[४] अवयवा धर्मिणः अन्यत्वं साध्यं परेण तन्मध्ये केषाञ्चित् प्रत्यक्षत्वविशेषोऽभिमतस्तेन। स चान्यत्वेनुपपन्नं तस्य भेदेनाभासनात्। यद्भेदेन यतो न भाति न स्वप्रत्यक्षो। यथा प्रथमस्यामहतोवयविनोऽवयवाः। न भान्ति चान्यस्याप्यवयविनोऽवयवाभेदेनेति व्यापकाभावः।

दाहरणं। तथा ह्यवयवा[6]नां भेदमिच्छन् प्रत्यक्षतामपीच्छति। अन्यत्वे च निराकृते प्रत्यक्षतायाश्च निरासात्। अवयवानां धर्मिविशेषनिराकरणोदाहरणत्वं व्यक्तं। अभ्युपगम एव चात्र बाधकः। अवयवादर्शने द्रव्यादर्शनस्वीकारात्। गुणव्यतिरिक्तं द्रव्यमस्तीति परेणोक्ते यदोच्यते नास्ति द्रव्यं गुणद्रव्याणां द्रव्याद्रव्यत्वप्रस[1]ङ्गात्। तद्धर्मिस्वरूपनिराकरणोदाहरणं [7](।)

[2] तथाहि धर्मिण एव द्रव्यस्य स्वरूपमात्रं निराक्रियते (।) गुणद्रव्याणामन्योन्यं भेदः (स्वीकृतः) गुणोपि द्रव्यं स्यात्। द्रव्यञ्च गुणः। भेदाविशेषादित्यभ्युपायस्य बाधकत्वं। 91a

(३) नैयायिकपक्षलक्षणे दोषः

ननु [3] साध्य[4]निर्देशः प्रतिज्ञेति पक्षलक्षणं नैयायिकानां तत्र को दोषः। असिद्धहेतुदृष्टान्तस्यापि पक्षत्वप्रसङ्ग इत्युक्तं। ननु साध्यत इति साध्यं। हेतुदृष्टान्तौ तु साधयिष्यते ततो नानयोः पक्षत्वप्रसङ्ग इत्याह।

त्रिकालविषयत्वात्तु कृत्यानामतथात्मकम्।
तथा परं प्रति न्यस्तं साध्यं नेष्टं तदापि तत्॥१६४॥

कृत्यानां प्रत्ययानां कालसामान्यवि[1]हितत्वेन **त्रिकालविषयत्वात्** साध्यशब्देन कृत्यान्तेन न साध्यमात्रस्य ग्रहणं साधयिष्यमाणस्यापि ग्रहणात्। तथा च नित्यः शब्दो मूर्तत्वात् बुद्धिवदित्या[5]दि प्रयोगे तदा वाद[6]काले तद्धेतुदृष्टान्तादिकमतथात्मकं वस्तु[7]तोऽतत्स्वभावात्मकं (।) **परं प्रति तथाऽतद्रूपत्वेन न्यस्त-**

---

[1] द्रव्यं पृथिव्यादि गुणो गुरुत्वादि।

[2] सत्तायोगात् कणभुजो द्रव्यादित्रयं सत्। पदार्थसत्कारी सत्तेति वचनात्। अतो गुणानामपि द्रव्यतापत्तिः। दृष्टस्थितसत्वेन सम्बन्धात् यद् द्रव्यसमवायिस्वभावं सत्त्वं तत्र गुण इति एकत्वहानिः सा च नेष्टेति गुणेपि द्रव्यस्थितरूपस्यैव वृत्तिरिति द्रव्यत्वप्रसङ्गः इति दृष्टान्तसूचनं। यत् सत्तावन्न तद् द्रव्यं यथा गुणः। सत्तावच्च द्रव्यमिति विरुद्धव्याप्तेन धर्मिस्वरूपनिकारणात् प्रतिज्ञादोष एवं गुणेपि योज्यं।

[3] व्याख्येयान्तर्गतत्वेन परमतमाह।

[4] सिद्धहेत्वादिनिवृत्त्यर्थः। [5] सिद्धहेत्वादिनिवृत्त्यर्थं।

[6] नित्यत्वसाधक। [7] नित्ये साध्येऽनित्यं।

मुपन्यस्तं वादिना यत्नतः साध्यं। यद्यपि शब्दे मूर्त्तत्वं नास्ति (अनिष्टञ्च साध्यत्वेन) तथापि हेतुदृष्टान्तयोरुपन्यासादवश्यं साध्यं। साध्यनिर्देशश्च प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञात्वञ्च दुर्व्वारं। (१६४)

(साध्यशब्दचिन्ता)

प्रत्यायनाधिकारे तु सर्वासिद्धावरोधिनी।
यस्मात् साध्यश्रुतिर्नेष्टं विशेषमवलम्बते ॥१६५॥

प्रत्यायनस्य ज्ञापकस्य हेतोरधिकारे **तु** साधनस्य **सर्व्वस्या**भ्युपगमहेतुदृष्टान्तादे**रसिद्धावरोधः** संग्रहः (।) तद्वती यस्मात् **साध्यश्रुतिरिष्टं विशेषं न** साध्यत्वेना**वलम्बते** परिगृह्णाति ॥ (१६५)

येन प्रत्यायनाधिकारे[1] साधनस्यासिद्धस्य पक्षत्वप्रसङ्गः (।)

तेनाप्रसिद्धदृष्टान्तहेतूदाहरणं कृतम्।
अन्यथा शशशृङ्गादौ सर्वासिद्धेऽपि साध्यता ॥१६६॥

तेनाप्रसिद्धाभ्यां दृष्टान्तहेतुभ्यां प्रतिज्ञाप्रसङ्गादुदाहरणं **कृतं** प्राक्। तथा चासिद्ध[2]दृष्टान्तहेतुवादः प्रसज्यत इत्यनेन। **अन्यथा** यदि साधनमसिद्धं विवक्षितं न स्यात् तदा **शशशृङ्गा**दावपि **सर्वस्यासिद्धस्य** पक्षत्वप्रसङ्गः॥ (१६६)

ननु साध्यं कर्म (।) कर्मणि कृत्यविधानात्। कर्म चेप्सिततमं (।) तच्च क्रियाप्यमात्रं पयसोदनं भुंक्तं इत्यत्र क्रियाप्यत्वेप्यनीप्सिततमत्वात् पयः करणं। ततः साधनीयत्वेपि वादिनोऽनीप्सिततमत्वात् हेतुदृष्टान्तादिकं न प्रतिज्ञा भविष्यति।[4] तथा [2] चतुर्व्विधः सिद्धान्तः [3]। सर्व्वतन्त्रसिद्धान्तः। [4]प्रतितन्त्रसिद्धान्तः। अधिकरणसिद्धान्तः। अभ्युपगमसिद्धान्तश्च। तत्राभ्युपगमसिद्धान्तत्वं[5] शास्त्रदृष्टस्येति। तदाश्रयेण साध्यस्य निर्देशः प्रतिज्ञा न हेतुदृष्टान्तादेः पक्षत्वप्रसङ्ग इत्याह।

---

[1] यदि साध्य इति सामान्यशब्दः किमिति हेतुदृष्टान्त एव सर्व्वमसिद्धमस्तीत्याह।

[2] द्वितीयः सन्ति प्रमाणानि प्रमेयार्थानि सर्व्वसंमतया।

[3] यथा स्वं नित्यमनित्यम्वा।

[4] यत् प्रसिद्धावन्यसिद्धिः सांख्यस्य वान्तराभवनिषेधे आत्मैव सञ्चरत्यशरीराऽपरीक्षिताभ्युपगमात्।

[5] परीक्षात्मास्तित्ववत् न च तदा हेत्वादयोभ्युपगताः।

सर्वस्य चाप्रसिद्धत्वात् कथञ्चित् तेन न क्षमाः ।
कर्मादिभेदोपक्षेपपरिहाराविवेचने ॥१६७॥

सर्व्वस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तादेश्**चाप्रसिद्धत्वात्** । साधयितुमीप्सिततमत्वेनाभ्युपगमात् कर्मत्वं (।) कर्म च साध्यं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गो दुर्व्वारः। अभ्युपगमश्च[5] यथा नित्यत्वे तथा मूर्त्तत्त्वादावपि शास्त्राभ्युपगमयोश्च भेदः प्रागुक्तस्तेन कर्मत्वाविशेषेण साध्यं कर्म साधनं करणमिति **कर्मादिभेदस्योपक्षेपेणोपन्यासेन परिहाराविवेचने** साध्यविशेषावगमापने कथञ्चि**न्न क्षमाः**। (१६७)

यद्यप्युच्यते यः साध्योऽवयवः [1] तस्य निर्देशः प्रतिज्ञा। ततो हेत्वादेः सिद्धस्यावयवस्य न प्रतिज्ञात्वमिति। तदप्यसत् [2]।

किञ्च

प्रागसिद्धस्वभावत्वात् साध्योवयव इत्यसत् ।
तुल्या सिद्धान्तता ते हि येनोपगमलक्षणाः ॥१६८॥

लक्षणवचनात् **प्राक्**[6] साध्यासाध्ययो**रसिद्धस्वभावत्वात्**। लक्षणेन हि साध्यता प्रतिपत्तव्या त्रिकालविषयत्वात् (।) कृत्यप्रत्ययस्य साधयिष्यमाणेपि साध्य इति (।) साधनं च साध्यं स्यात्। **सिद्धान्तता** हेतुदृष्टान्तादेरपि **तुल्या**। **ते हि** प्रतितन्त्रादि**सिद्धान्ता येन** कारणेन **उपगमलक्षणा** अभ्युपगमस्वभावाः। यथा हि नित्यत्वमभ्युपगम्यते[3] तथा मूर्त्तत्वादिकमपीति न विशेषः। (१६८)

किञ्च साध्यो[7] धर्मो धर्मी द्वयम्वा स्यात् [4]। यदि धर्मस्तदा साध्यसाधर्म्यात् 95b
तद्धर्मभवी दृष्टान्त उदाहरणमिति [5] दृष्टान्तलक्षणं विरुध्यते। न हि साध्यधर्मस्यानित्यत्वादेर्द्धर्म उत्पत्तिमत्वादिः (।) किन्तु[6] शब्दस्य (।) ततः साध्यधमण साधर्म्यात् दृष्टान्तस्य तद्धर्मभावित्वं साध्यधर्मोत्पत्तिमत्वादिभाववत्वं नास्ति।

---

[1] प्रतिज्ञादिषु प्रक्रान्तेषु साधनविषय एव यः साध्यावयवः।

[2] तथा यदि साध्यं वस्तुत एव साधनताद्भेदेन स्यात् न चैवं।

[3] यद्यपि तदा नाभ्युपगता सिद्धान्तता तथापि कृत्यप्रत्ययनिर्देशादेवाभ्युपगन्तव्येन्तर्भावः।

[4] अतिव्याप्तिमुक्त्वान्यदप्याह। [5] नैयायिकस्य।

[6] उत्पत्तिमान् शब्दो घटश्चेति साध्यसाधर्म्यं ततः साधयितुमिष्टो धर्मस्तद्धर्मः तस्य भावः सत्ता। सोस्यास्तीति धर्मस्य धर्मान्तरासम्बन्धात् स्वरूपहानिप्रसङ्गाच्च। दृष्टान्तस्यापि तद्धर्मभावित्वं नास्ति।

अथ धर्मी साध्यः तदोदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुरिति हेतुलक्षणं न युज्येत। न हि शब्दो धर्म्मसिद्धो ये[1]न तत्साधनात् साध्यसाधनो हेतुः स्यात्।

अथो[1]भयं साध्यं तदोभयपक्षभाविदोषप्रसङ्गः। समुदायस्यासिद्धत्वात् स एव साध्य इत्याह।

समुदायस्य साध्यत्वेप्यन्योन्यस्य विशेषणम्।
साध्यं द्वयं तदाऽसिद्धं हेतुदृष्टान्तलक्षणम् ॥१६९॥

समुदायस्य साध्यत्वेपीष्यमाणेऽ**न्योन्यस्य** परस्परं **विशेषणम्**वक्तव्यं। धर्मवि-
96b शिष्टो* धर्मिविशिष्टो वा[2] साध्यः। यथा शब्दविशिष्टमनि[?]त्यमिति तथाच द्वयं साध्यं स्यात्। तदा द्वयसाध्यत्वाभ्युपगमे तु हेतुदृष्टान्तयोर्लक्षणमसिद्धं स्यात्। न हि धर्मिधर्मविशिष्टेन धर्मेणानित्यशब्दसम्बन्धिना उत्पत्तिमत्वादिना घटादेः साधर्म्यमस्ति येन दृष्टान्तता भवेत्। तथा धर्मविशिष्टे धर्मिणि प्रागनु-मानाद्धेतुरपि न कस्यचित् सिद्ध इति हेतुलक्षणं च न स्यात्। (१६९)

---

[1] **पृथक् पृथक् चतुर्थः समुदायपक्षो वक्ष्यमाणः।**

[2] ***यथा सर्व्वमनित्यं न च सर्व्वं शब्दः इत्यसर्वत्वान्नित्यः।***

*अत्र[1] पतितमधःपत्रपृष्टेस्ति कुण्डलीकृतं।

95$^{a}_{1}$ तदा[2]चासिद्धं हेतुलक्षणं धर्मिधर्मसमुदायधर्मेणोत्पत्तिमत्वादिनोदाहरणसाधर्म्याभावात्। **दृष्टान्तलक्षणमप्यसिद्धं** दृष्टान्ते धर्मधर्मिसमुदायेन साधर्म्याभावात्॥

असंभवात् साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिर्यदीष्यते।
शास्त्रेणालं यथायोगं लोक एव प्रवर्त्तताम् ॥१७०॥

अथोत्पत्तिमत्वादेः समुदायधर्मत्वाभावात् **साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिरिष्यते** यथा बौद्धेनोक्त उपचारात्। तदा **शास्त्रेण** लक्षणे**नालं** किं प्रयोजनं प्रसिद्धत्वात् **यथायोगं** बुद्ध्वा **लोक एव प्रवर्त्ततां** (।) सविकल्पकं हि ज्ञानं तस्य प्रसिद्धं। बौद्धस्तेन लोकसिद्धमनुवदति किन्तु न्या[1]यमिति तस्य पक्षैकदेशयोग्यधर्मिणो

---

[1] **[आदर्शपुस्तकस्यकुण्डलीकृतो 'धर्मिविशिष्टो वा साध्यः' इत्यादि 'यदि नित्यः शब्दः सर्वस्यानित्यत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तोपदर्शनमेतत्' इत्यन्तग्रन्थांशोऽत्र यथानुक्रममेवोद्धृत्य योजितः।]**

[2] **१७०-१७७ कारिकाणां व्याख्यान्तरमादर्शपुस्तकस्थमधो विन्यस्तम्।**

असंभवात् साध्यशब्दो धर्मिवृत्तिर्यदीष्यते ।
शास्त्रेणालं यथायोगं लोक एव प्रवर्त्तताम् ॥१७०॥

यथोत्पत्तिमत्वादेः समुदायधर्मत्वासंभवाद्धर्मिधर्मत्वसंभवाच्च साध्यशब्दो यदि धर्मिवृत्तिरुपचारादिष्यते[1] तदा शास्त्रेण दुर्विहितेनालं लोक एव यथाक्रमं यथायोगं यस्य यादृशं लक्षणं युक्तं तदवधार्य प्रतिज्ञाहेत्वादिषु प्रवर्त्ततां। यत्तु पक्षो धर्मी अवयवसमुदायोपचारादित्यस्माभिरुच्यते। तत्सर्वं धर्मिधर्मप्रतिषेधार्थं उपचारयोग्यपरिग्रहार्थं। तस्मादयुक्तं परस्य प्रतिज्ञालक्षणं। (१७०)

किञ्च।

सर्ववाक्यानामवधारणफलत्वात्साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति पूर्वपदावधारणं वा स्यात्। साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेत्युत्तरपदावधारणं वा स्यात्। तत्र प्रथमपक्षे सिद्धनिवृत्याऽसिद्धपरिग्रहः प्रयोजनं। तच्चान्यथापि लभ्यते। तथा हि।

साधनाख्यानसामर्थ्यात्तदर्थे साध्यता गता।
हेत्वादिवचनैर्व्याप्तेरनाशङ्क्यं च साधनम् ॥१७१॥

सिद्धेऽपि साधनोपन्यासोऽनुपयुक्त इति साधनाख्यानसामर्थ्यात् तस्याः प्रतिज्ञाया अर्थेऽसिद्धे साध्यता प्रतीता प्रतिज्ञालक्षणं विनापि।

धर्मसामान्यस्य दृष्टान्तेपि कथनार्थं जिज्ञासितविशेषो धर्मीति लक्षणं युक्तं। न च साध्यशब्दस्यासिद्धदृष्टान्तादौ प्रसङ्गात् पक्षत्वन्तूपचारात्॥

किञ्च (।) अत्र साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति पूर्व्वावधारणन्तावन्न भवति।

साधनाख्यानसामर्थ्यात् तदर्थे साध्यता गता।
हेत्वादिवचनैर्व्याप्तेरनाशङ्क्यं च साधनम् ॥१७१॥

यस्मात् **तदर्थे** सिद्धनिवृत्त्याऽसिद्धग्रहार्थे **साध्यता** गम्यत एव(।)सिद्धसाधनवैयर्थ्येन साधनञ्चोक्तमत्रेति **तत्सामर्थ्यात्**।

अपि च साध्यनिर्देश एव प्रतिज्ञेति पूर्व्वाव[2]धारणे **साधनं** न प्रतिज्ञेति साध्यं (।) तच्चानाशङ्क्यं तस्य हेतूदाहरणोपनयाद्यैरेव व्याप्तत्वात् (।)

पूर्व्वावधारणे तेन प्रतिज्ञालक्षणाभिधा।
व्यर्था व्याप्तिफला सोक्तिः सामर्थ्याद् गम्यते ततः ॥१७२॥

तेन पूर्व्वावधारणे प्रतिज्ञालक्षणाभिधा व्यर्था। ततः कारणात् **सामर्थ्यात्** साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेत्युत्तरावधारण**ोक्तिर्व्याप्तिफला**ऽयोगव्यवच्छेदफला। इत्यसिद्धहेत्वा(दे)रपि प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गः॥

(४) प्रतिज्ञालक्षणे दोषः

नचासिद्धे हेतुदृष्टान्तादिके प्रतिज्ञार्थप्रसंगः। तथा हि। हेत्वादिवचनैः पृथक् लक्षणप्रतिपादकैर्व्याप्तेर्विषयि[3]कृतत्वात् साधनं हेतुदृष्टान्तं असिद्धं च प्रतिज्ञार्थे वाऽनाशङ्कयं। (१७१)

प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्विरोधो नोक्तः पक्षाभासे (? से) ष्वित्यव्याप्तिलक्षणमिति नैयायिकावकाशं मत्वा चार्यो[3] वर्त्तं व्याख्यातुमाह। प्रतिज्ञाहेत्वोर्व्विरोधः प्रतिज्ञादोष इति यथा नित्यः शब्दः सर्व्वस्यानित्यत्वात्। अत्र यदि शब्दो नित्यः सर्व्वस्यानित्यत्वं विरुद्धमिति प्रतिज्ञया हेतोर्व्विरोधः। सर्व्वानित्यत्वे तदन्तर्गतत्वाच्छब्दस्येति हेतुर्न प्रतिज्ञाविरोधः। उत्तरमाह (।)

विरुद्धतेष्टासम्बन्धोऽनुपकारसहास्थिती ।
एवं सर्व्वाङ्गदोषणां प्रतिज्ञादोषता भवेत् ॥१७३॥

इष्टेनार्थेना[1]सम्बन्धो विरुद्धतात्र स्यात्। सा च**ानुपकारसहास्थिती**। हेतुस्तत्राभावात् साध्यं नोपकरोतीति वा स्थितहेतुना इष्टधर्मविरोधात् सहा[4]नवस्थानम्वा स्यात्। तत्र नानुपकारः। यदि हेतौ दुष्टे साध्योपरोधात् प्रतिज्ञादोष **एवं सर्व्वलिङ्गदोषाणाम**सिद्धादीनां **प्रतिज्ञादोषता** स्यात्।

पक्षदोषः परापेक्षो नेति च प्रतिपादितम् ।
इष्टासम्भव्यसिद्धश्च स एव स्यात् निराकृतः ॥१७४॥

उत्तरावयवापेक्षः पक्षदोषो न भवतीति प्रागेवोक्तं।

अथेष्टेन साध्यधर्मेणासम्भवी सहानवस्थायी हेतुर्व्विरुद्धः। तन्न (।) **इष्टासम्भव्यसिद्धश्च स्याद्** हेतुदोषो न पक्षे। **निराकृतो** हेत्वाभासेष्वेवोक्तत्वात्। अधुना हेतुप्रयोग एवायं नित्या[5]त्। न सर्व्वानित्यत्वेन शब्दे नित्यत्वनिराक्रिया यतो विरोधः स्यात् (।) यस्मादेवं स साध्यधर्मो निराकृतः स्यात्।

अनित्यत्वसहेतुत्वे शब्द एवं प्रकीर्त्तयेत् ॥
दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत् किमस्त्यत्रार्थानुदर्शनम् ॥१७५॥

यद्यनित्यत्वं शब्दे स्यात्। ततोऽनित्यत्वसहेतुत्वे सति **शब्दे एवं** नित्यः शब्दः

---

[1] साध्यधर्मेण।

पूर्वावधारणे तेन प्रतिज्ञालक्षणाभिधा ।
व्यर्था व्याप्तिफला सोक्तिः सामर्थ्याद्गम्यते ततः ॥१७२ ॥

तेनातिप्रसंगाभावेन पूर्वस्य पदस्यावधारणे प्रतिज्ञालक्षणाभिधा व्यर्था । ततः पारिशेष्यात् सामर्थ्यात्साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञैवेत्ययोगव्यवच्छेदफलमुत्तरपदावधारणं स्यात् । तथाचासिद्धहेतुदृष्टान्तादावपि प्रतिज्ञात्वं दुर्वारं । असिद्धस्य साधनाङ्गस्य कथमपि प्रतिज्ञात्वायोगताविरहात् निरस्तं प्रति[4]ज्ञालक्षणं ।(१७२)

परस्य प्रतिज्ञाभासलक्षणं संप्रति निराकरणीयं (।) हेतुप्रतिज्ञयोर्व्याघातः प्रतिज्ञादोषो मतः । यथा नित्यः शब्दः सर्वस्य नित्यत्वात् । यदि सर्वमनित्यं तदा शब्दस्यापि सर्वत्रान्तर्भावात् कुतो नित्यता । अथ शब्दो नित्यः कथं सर्वस्यानित्यतेति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधात् । प्रतिज्ञाविरुद्धतादोषः ।

विरुद्धतेष्टासम्बन्धोऽनुपकारसहास्थिती ।
एवं सर्वाङ्गदोषाणां प्रतिज्ञादोषता भवेत् ॥१७३॥

विरुद्धता चेष्टस्य साध्यधर्मस्य धर्मिण्यसम्बन्धो नाम । स च विचार्यमाणो

सर्व्वस्यानित्यत्वादिति **प्रकीर्तयेत्** । न चैवं(।)हेतुलक्षणाभावात् । वैधर्म्य-दृष्टान्तः परमत्र । **अतोन्यत्र किञ्चिदर्थस्य प्रदर्शनं** ।

तथाहि (।)

विशेषे भिन्नमाख्याय सामान्यस्यानुवर्त्तने ।
न तद् व्याप्तिः फलं वा किं सामान्येनानुवर्त्तने ॥१७६॥

विशेषे शब्द एव **भिन्नं** विरुद्धं नित्यत्व**माख्याय** सर्व्वस्यानित्यत्वादिति **सामान्यस्यानु**[6]**वर्त्तने । न तस्य** शब्दस्य विशेषस्य व्याप्तिरनित्यताप्राप्तिर्व्विशेषपरिहारणैव वृत्तेः तक्रं कौण्डिन्याय ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतामितिवत् । शब्दे नित्यत्वं विधाय सर्व्वानित्यत्वमुच्यमानं न तमास्कन्दति अतः शब्देऽनित्यत्वमभवत् कथं स्वविरुद्धमपाकुर्यात् ।

यदि शब्दव्यतिरिक्तस्यानित्यत्वं नेष्टं स्या(त्) तदा **फलं वा किं सामान्यानुवर्त्तने** सर्व्वस्यानित्यत्वादिति । शब्दस्यानित्यत्वादित्येव वाच्यं एवं हि स्फुटो विरोधः स्यात् (।) तस्मान्न शब्देऽनि[7]त्यत्वं (।) ।

स्यान्निराकरणं शब्दे स्थिते नैवेत्यतोऽब्रवीत् ।

अत एवा चार्योऽब्रवीत् समुच्चये "स्यान्निराकरणं शब्दानित्यत्वेनेति ।" XX

हेतुना[5] साध्यधर्मस्यानुपकारोऽनिश्चायनं वा स्यात्। धर्मिणि साध्येन सहास्थितिर्वा स्यात्। तत्र यदि हेतोः साध्ये प्रतिपादकत्वाभावात् प्रतिज्ञादोष उच्यते (।) एवं सति सर्वेषामङ्गस्य हेतोर्दोषाणां प्रतिज्ञादोषता भवेत् सर्वैर्हेतुदोषैः प्रतिज्ञाया एव व्याहननात्।

पक्षदोषः परापक्षो नेति च प्रतिपादितम्।
इष्टासम्भव्यसिद्धश्च स एव स्यान्निराकृतः ॥१७४॥

प्रतिज्ञामात्रभागी च पक्षदोषः। परापेक्षः साधनादिसापेक्षः न दोष इति च प्रतिपादितं प्रागुत्तरा[6]वयवापेक्षो न दोषः पक्ष इष्यत इत्यादिना। अथ सहास्थितिस्वभावो विरोधः। तदेष्टे पक्षेऽसम्भवी हेतुदोष एवायं न पक्षदोषः। अथ तेन हेतुना प्रतिज्ञार्थनिराकरणात् प्रतिज्ञाविरोधः पक्ष दोष एव (।) तच्चायुक्तं तथा हि (।) साध्यधर्मो धर्मिण्येवं निराकृतः स्यात्।

अनित्यत्वसहेतुत्वे शब्द एवं प्रकीर्त्तयेत्।
दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत् किमस्त्यत्रार्थानुदर्शम् ॥१७५॥

यदि शब्दे धर्मिण्यनित्यत्वेन धर्मेण सहेतुत्वे प्रतिपाद्ये एवं सर्वस्यानित्यत्वादि-
97a प्रकीर्त्तयेत्[7]। न चेदृशं वादिनो विवक्षितं सर्व्वस्य परस्यानित्यत्वात्। शब्दो नित्य इति विवक्षितत्वात्। तथा च सामान्यविशेषभावाद् विरोधभावः। भवतु वा शब्देऽनित्यत्वनिराकरणं विवक्षितं (।) तथापि प्रमाणबाधैवापक्षतेति न प्रतिज्ञाविरोधो नाम पक्षदोषः तस्माद्धेत्वर्थतानुपपत्तेः सर्व्वस्यानित्यत्वादित्यत्र वैधर्म्येण दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यदर्थानुदर्शनं किमस्ति। वैधर्म्यदृष्टान्त एव[1] सुशिक्षितैरित्यमाख्यातः। सर्व्वस्य नित्यत्वे व्याप्तिदर्शनार्थं यदि पुनर्व्वैधर्म्यदृष्टान्तोपदर्शनमेतन्न भवति(।)तदा।

(५) सामान्यचिन्ता

क, *सामान्यानुवर्त्तने निष्फलम्*

विशेषभिन्नमाख्याय सामान्यस्यानुवर्त्तने।
न तद्व्याप्तिः फलं वा किं सामान्येनानुवर्त्तने ॥१७६॥

विशेषेण शब्दे भिन्नं नित्यत्वमाख्याय सर्व्वस्यानित्यत्वादिति व्यापित्वात् सामान्यस्यानित्यत्वस्यानुवर्त्तने क्रियमाणे तस्यानित्यत्वस्य व्याप्तिरशेषपदार्थग्रहो न भवति। यथा कौण्डिन्यस्य तक्रदानं विहितं ब्राह्मणेभ्यः सामान्येन विहितदधिदानेन न बाध्यते। प्रकल्प्याप[8]वादविषयमुत्सर्गस्य प्रवृत्तेः। तथा शब्दे नित्यत्वस्य

विशेषविहितस्य सर्व्वानित्यत्वेन सामान्यविहितेन बाधाशङ्का नास्तीति कथं प्रतिज्ञा-हेत्वोर्व्विरोधः। यदि शब्दव्यतिरिक्तस्य सर्व्वस्यानित्यत्वमिष्टं न स्यात् (।) तदा सर्व्वस्यानित्यत्वादिति सामान्येनानुवर्त्तने किं फलं स्यात्। नित्यः शब्दः शब्दस्या-नित्यत्वादित्येव वाच्यं। एवं विरोधस्य वक्तव्यत्वात् शब्द एवोदाहरणम्भविष्य [3] तीति चेत्। नानुन्मत्त एवं ब्रूयात्। यद्यात्मनोऽनित्यत्वं हेतुः सिद्धः। कथं तद्विरुद्धं साध्यं (।) तत्रैव प्रतिजानीयात्। अथासिद्धस्तदा हेतुदोष एवासौ न प्रतिज्ञा-दोषः (।) तस्मान्नास्ति शब्दे नित्यत्वं। अतः स्वविरोधित्वमपि निराकर्त्तुमशक्तं।

स्यान्निराकरणं शब्दे स्थितेनैवेत्यतोऽब्रवीत्।

अत एवाचार्य **शब्देस्थितेनैवा**नित्यत्वेन **निराकरणं** नित्यत्वस्य **स्यादित्यब्रवीत्**। तदा च स्यादत्र प्रतिज्ञार्थस्य निराकरणं ॥

यदि नित्यः [4] शब्दः सर्व्वस्यानित्यत्वादिति वैधर्म्यदृष्टान्तोपदर्शनमेतत्। यथा नित्यत्वविशिष्ट शब्द इति। तदा हेतु निर्देशोन स्यादित्याह (।) अ[1]सर्वश्च शब्द इत्युपनयाद्धेतुर्वक्तव्यः।

विरुद्धविषयेन्यस्मिन् वदन्नाहान्यतां श्रुतेः ॥१७७॥

तथाहि नित्यत्वस्य वि[2]रुद्धं शब्दादन्यस्मिन् वदन् सर्व्वस्मादन्यतां श्रुतेः 95b
शब्द[3]स्याह।

स च भेदोऽप्रतिक्षेपात् सामान्यानान्न विद्यते।

स च सर्व्वस्माद् भेदोऽसर्व्वलक्षणः शब्दस्य न विद्यते (।) सामान्यानां व्यापिनां भेदस्याप्रतिक्षेपात् स्वीकारात् (।) निः शेषार्थसंगृहीतत्वात् सर्व्वशब्दो न किञ्चित् परिहरति।

ननु सामान्यानां विशेषप्रतिक्षेपो दृश्यत एव। यथा किं शिंशपैव वृ[4]क्षो न वेति प्रश्ने कथ्यते न शिंशपैव वृक्षः। तदा शिंशपावृक्षत्वप्रतिक्षेपो भवत्येव।

असदेतत्। न हि तत्र शिंशपावृक्षत्वं निषिध्यते किन्तु शिंशपैव वृक्ष इति नियमः प्रतिक्षिप्यते (।) तदितरस्यापि वृक्षत्वात्।

वृक्षो न शिंशपैवेति यथा प्रकरणे क्वचित् ॥१७८॥

---

[1] साधर्म्यवैधर्म्योदाहरणापेक्षः तथा न तथेति पक्षधर्मोपसंहार उपनय इह तु वैधर्म्योपनयः। यदाह तस्मात् सर्वत्वाभावान्नित्य इति।

[2] सर्वमनित्यत्वेन व्याप्तं शब्दमनित्यत्वात्ततोऽन्य इत्यसर्वत्वं हेतुः स्यात्।

सर्वश्रुतेरेकवृत्तिनिषेधः स्यान्न चेयता ।
सोऽसर्वः सर्वभेदानामतत्त्वे तदसम्भवात् ॥१७९॥

यथा च क्वचित् प्रकरणे शिंशपामात्रवृक्षत्वप्रश्नहेतौ यथा वृक्षो न शिंशपैवेति शिंशपामात्रवृक्षत्वनिषेध इष्टः। तथा निःशेषवस्तुसंग्राहिकायाः[1] सर्व्वश्रुतेरेकत्र शब्दमात्रवृत्तिनिषेधः स्यात् (।) न चेयता स शब्दोऽसर्व्वः सर्व्वान्तर्गमात् तस्य। प्रत्येकं सर्व्वेषां भेदानां विशेषाणामतत्वेऽसर्व्वत्वे तस्य सर्व्वस्यासम्भवात् ।

अथ पारिभाषिकं सर्व्वत्वं शब्दादितरत्वं तथाऽसर्व्वत्वं शब्दे सिद्धमेवेति चेत्। तदयुक्तं[2] (।) एवं हि सर्व्वत्वमेव सर्व्वशब्देनोक्तं स्यात्। तथाऽप्रसिद्धतैव। तथा हि।

ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदात् धर्मिणो हेतुभाविनः ।
असिद्धेर्ज्ञापिकत्वस्य धर्म्यसिद्धः स्वसाधने ॥१८०॥

ज्ञाप्यज्ञापकयोर्भेदात् कारणा[5]त् साध्याभिन्नं साधनं वक्तव्यं। ततो धर्मिणो हेतुत्वेन भाविनो हेतुर्भविष्यतो नित्यत्वेन साध्यत्वात्। ज्ञापकस्यासिद्धेः कारणात्। धर्मी साध्यत्वात् स्वस्य साधनेऽसिद्धः। असिद्धं हि साध्यं। सिद्धञ्च साधनं। अनयोः कथमैकात्म्यं ॥

ननु शब्दत्वं सिद्धमेव। नित्यवत्तया तु तदसिद्धं साध्यते। न च तथैव तत्साधनं। शब्दत्वमात्रेण साधनत्वात्। तत्कथन्धर्मी स्वसाधनेऽसिद्ध उच्यते ॥ अयमभिप्रायः। न शब्दत्वमित्येव गमकत्वं किन्तु साध्यव्याप्तं तस्य चासाधारणत्वेन नान्यत्र व्याप्त्युपलम्भः। ततश्चान्यत्रानित्यत्वनियमात् शब्दे शब्दत्वं नित्यताव्याप्तं सद्धेतुर्व्वक्तव्यः। तथा च य एव साध्यः स एव हेतुरिति साध्यसिद्धेर्हेत्वसिद्धिश्चेति युक्तमुक्तं धर्म्यसिद्धः प्रसाधन इति ॥

ख. सामान्यनिरासः

धर्मधर्मिविवेकस्य सर्वभावेष्वसिद्धितः ।
सर्वत्र दोषस्तुल्यश्चेन्न संवृत्या विशेषतः ॥१८१॥

नन्वेवं सति सर्व्वत्र भावेषु धर्मयोः साध्यसाधनयोर्द्धर्मिणश्च विवेकस्य भेदस्यासिद्धितः[27]।

---

[1] **शब्दोऽसर्व्व इति पर्यायाः । तथा च यथा नित्यः शब्दः शब्दत्वादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशो हेतुरसिद्धस्तथेहाप्यसिद्धिरिति समुदायार्थः।**

[2] **तत्रैव---उपरिमस्य पतितमेतत् ।**

[1]**सर्व्वत्र तुल्यो दोषः**। नहि शब्दादन्यत् नित्यत्वं कृतकत्वम्वा। अनित्य- 96a
त्वासिद्धौ च यथा नित्यः साध्यस्तथा तदात्मवान् कृतकोपि शब्दोऽसिद्ध एवेति चेत्। नैष दोषः (।)**संवृत्त्या** भिन्नव्यावृत्तिविषयया साध्यसाधनधर्मिणो **विशेषतो** भेदात् । यथा स्वं विकल्पैः संकेतवासनानुगमनियमितैकैकवृत्तिमात्रविषयार्थैः शब्दत्वकृतकत्वनित्यत्वाद्यसंकीर्णान्येव धर्मिसाधनसाध्यतया व्यवस्थाप्यन्त इति [1]न दोषः ।

यदि धर्मधर्मिविवेकोऽस्त्येव तदा तत्त्वान्यत्वप्रतिषेधः कथं कृत इत्याह।

परमार्थविचारेषु तथाभूताप्रसिद्धितः ॥
तत्त्वान्यत्वं पदार्थेषु सांवृतेषु निषिध्यते ॥१८२॥

सांवृतेषु कल्पनाविषयेषु धर्मिधर्मादिषु तत्त्वान्यत्वं **परमार्थस्य** तत्त्वस्य **विचारेषु** निषिध्यते **तथाभूतस्य** यथाकल्पनं परस्परतो भिन्नस्य धर्मिधर्मादेः प्रमाणेन**अप्रसिद्धितः**। न तु सांवृतोपि तेषां भेदाभावः। न चेयता कल्पिते धर्मिणि कल्पितात् साधनात् कल्पितस्य साध्यस्य सिद्धिरित्यनुमा[2]नादवस्तुप्रतीत्यभावप्रसङ्गः। अशब्दव्यावृत्त्या निश्चितस्य वस्तुन एव धर्मित्वात् । एवं कृतकत्वानित्यत्वाभ्यां निश्चितस्य तस्यैव साधनत्वात् साध्यत्वाच्चेत्युक्तेः। अन्योन्यस्य तेषां भेदः पुनः कल्पित एव।

अनुमानानुमेयार्थव्यवहारस्थितिस्त्वियम् ।
भेदं प्रत्ययसंसिद्धमवलम्ब्य च कल्प्यते ॥१८३॥

अतो**नुमान**हेतुत्वादनुमानस्य लिङ्गस्या**नुमेयार्थ**स्यानयोरुपलक्षणत्वात् (।)

धर्मिणश्च **व्यवहारस्थितिस्त्वियम**नित्यः कृतकत्वादित्यादौ क्रियमाणा तेषां परस्परतो **भेदं**[3] **प्रत्ययेन** विकल्पकेनैकव्यावृत्तिमात्रविषयेण **संसिद्धं** निश्चितं। अवलम्ब्याश्रित्य च कल्प्यते॥

यथा स्वं भेदनिष्ठेषु प्रत्ययेषु विवेकिनः ।
धर्मी धर्माश्च भासन्ते व्यवहारस्तदाश्रयः ॥१८४॥

तथाहि **यथा स्वं** यस्य य आत्मीयो ग्राह्यो **भेदो** व्यावृत्तिस्तन्**निष्ठेषु** विकल्पेषु **विवेकिनो धर्मी धर्माश्च** साध्यसाधनादयो **भासन्ते** । **तदाश्रयो** विकल्पगोचराश्रयो धर्मिधर्मादिभेदस्य **व्यवहारः** प्रवर्त्तते॥

---

[1] **स्वभावहेतौ।**

एवर्न्ताह् नित्यः शब्दोऽसर्व्वत्वादिति। अत्रापि व्यावृत्तिभेदादे[4]व साध्यसाधनभावो भविष्यतीत्याह।

व्यवहारोपनीतोत्र स एवाश्लिष्टभेदधीः।
साध्यः साधनतां नीतस्तेनासिद्धः प्रकाशितः ॥१८५॥

अत्र प्रयोगे **स** शब्द **एव साध्योऽश्लिष्टभेदधीरसंस्पृष्टान्यादृशबुद्धिः**। द्वाभ्यामपि शब्दाभ्यामेकस्या व्यावृत्तेः प्रतिपादनात् **व्यवहारेण** व्यावृत्तिसमाश्रयेणोप**नीतः** प्रत्युपस्थापितः येन कारणेन **साधनतां नीतः तेनासिद्धः प्रकाशितः**।

ननु संस्कृतशब्दोऽनित्यः संस्कृतत्वादिति प्रतिज्ञार्थैकदेशस्य यथा[5] हेतुत्वं तथा नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यस्यापि स्यादित्याह।

भेदसामान्ययोर्द्धर्मभेदादंगांगिता ततः।
यथाऽनित्यः प्रयत्नोत्थः प्रयत्नोत्थतया ध्वनिः ॥१८६॥

साध्यधर्मिमात्रनिष्ठत्वात् सर्व्वधर्मगोचरत्वाच्च **भेदसामान्ययोर्द्धर्मभेदाद्** व्यावृत्तिभेदात्। साध्य[1]धर्मो हि साध्यधर्मिनिष्ठत्वेन सजातीयाद् विजातीयाच्च व्यावृत्तत्वाद् विशेषः। साधनधर्मस्तु विजातीयमात्रव्यावृत्तत्वेन सामान्यं। ततो भेदसामान्यभावेन **भेदादङ्गाङ्गिता** हेतुसाध्यता युक्ता। विशेषः सा[6]ध्यः सामान्यं हेतुरिति कुतः प्रतिज्ञार्थैकदेशता। **यथाऽनित्यः प्रयत्नोत्थो ध्वनिरिति** प्रतिज्ञा **प्रयत्नोत्थतयेति** हेतुः। शब्दः पुनरभिन्न[2]विषयो हेतुः साध्यश्चेति प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं॥

प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य धर्मिविशेषणत्वात् प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वमस्त्येवेत्याह।

पक्षाङ्गत्वेप्यबाधत्वान्नासिद्धिर्भिन्नधर्मिणि।
यथाश्वो न विषाणित्वादेष पिंडो विषाणवान् ॥१८७॥

97a पक्षाङ्गत्वे विशेषणत्वेपि नास्त्येव तावत् साधनस्य पक्षाङ्गत्वं विशेषसाध्यत्वात्। भवतु वा तथापि नासिद्धस्य। तेन विशेषणेन **भिन्ने** विशेषिते **धर्मिणि** धर्म्यन्तरव्या[3]वृत्ते प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्याविरोधादबाधत्वात् धर्मिणं विशेषयदपि

---

[1] अनित्यं शब्दे। [2] नित्यः शब्दः शब्दत्वादित्यत्र।

[3] साध्यस्य धर्मिणो धर्मस्य वा साधनतया विरोध एकस्य ज्ञाप्यज्ञापकत्वविरोधात् (।) अत्र तु विशेषः साध्यः सामान्यं साधनं तत्त्वे प्रतिज्ञया सिद्धिप्रसक्तेः।

प्रयत्नोत्थत्वं शब्दे प्रसिद्धमेव। **यथा** बहुषु पिण्डेषु दृश्यमानेषु किमयमश्वो नवे[5]ति संशयोऽभिधीयते **विशा(? षा)णवानेष पिण्डो** धर्मी **नाश्वो** विषाणित्वादिति। विषाणित्वं धर्मिणं विशेषयदपि प्रमाणप्रतीतत्वान्नासिद्धो हेतुः।

साध्यकालाङ्गता वा न निवृत्तेरुपलक्ष्य तत्।
विशेषोपि प्रतिज्ञार्थो धर्मभेदान्न युज्यते ।।१८८।।

अथवा विशेषणस्य प्रयत्नोत्थत्वादेस्तच्छब्दरूपं विशेष्यत्वेनोपलक्ष्यानुमानात् प्रागेव निवृत्तेः (।) **साध्यका**लेऽनुमेयप्रतीते काले**ऽङ्गता** विशेषणता नास्त्येव अप्रतीतं ह्यनुमानात् प्रत्येतव्यं। प्रयत्नोत्थत्वादि[6]ति च प्रतीतं। न च तत्र विवादः। ततो धर्मिमात्रोपलक्षणन्तत्। यथा काको देवदत्तगृहोपलक्षणत्वान्न कार्योपयोगी (।) यद्यपि [1] विशिष्टे धर्मिणि प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वं हेतोः। तथा नित्यः शब्दः श्रावणत्वादिति शब्दस्वभावभूतस्य श्रावणत्वस्य शब्दत्ववत् प्रतिज्ञार्थैकदेशता स्यात् नासाधारणतेत्याह। न केवलं विषाणित्वादि**र्विशेषः** श्रावणत्वादि- 97b
रपि **प्रतिज्ञार्थै**कदेशो **न युज्यते**। **धर्मस्य** व्यावृत्ते**र्भेदात्**। श्रावणत्वं श्रवणग्राह्यताऽश्रावणव्यावृत्तिः (।) तच्च शब्देपि क्वचित् कञ्चित् पुरुषमपेक्ष्य भवति। अशब्दव्यावृत्तिस्तु शब्दत्वं तच्च सर्व्वत्रास्ति ततो व्यावृत्तिभेदात् शब्दे सिद्धस्य श्रावणत्वस्यान्यत्राननुवृत्तेरसाधारणतैव युक्तेत्युक्तं सपरिकरं पक्षलक्षणम् ।।

इति पक्षलक्षण(म्।)

६. हेतुचिन्ता

(२) हेतुलक्षणम्

म. पक्षधर्मप्रभेदकथने कारणम्

हेतुलक्षणमिदानीम्वक्तव्यं। तत्र हेतुलक्षणमेव तत्र यः सन् सजातीये" इत्यादिकं युक्तं [1] वक्तुं। "सपक्षे सन्नसन् द्वेधा पक्षधर्मः पुनस्त्रिधे"त्यादिना नवधा पक्षधर्मप्रभेदस्तु कस्मादुक्त [2] इत्याह।

पक्षधर्मप्रभेदेन सुखग्रहणसिद्धये।
हेतुप्रकरणार्थस्य सूत्रसंक्षेप उच्यते ।।१८९।।

---

[1] यदि च।

[2] समुच्चये।

पक्षधर्मस्य नवधा **प्रभेदेन** **हेतुप्रकरणार्थस्य** हेतुहेत्वाभासलक्षणात्मकस्य **सुखेन** **ग्रहणस्य** **सिद्धये** तदर्थवाचकानां **सूत्राणां** **संक्षेपतः** संग्रह **उच्यते** ॥ सपक्षे सन्नित्यादिना (।)

ख, सूत्रे निपातग्रहणफलम्

यदि पक्षस्य धर्मो हेतुस्तदा तद्विशेषणापेक्षस्य धर्मस्यान्यत्र धर्मिण्यननुवृत्ते-रसाधारणता स्या[2]त्। अथ पक्षेण न विशिष्यते तदा न पक्षधर्मो हेतुः स्यात्। असदेतत्। न ह्यन्ययोगव्यवच्छेदेनैव विशेषणमन्यथापि सम्भवादिति दर्शयितुमाह।

१ **अयोगं योगमपरैरत्यन्तायोगमेव च।**
व्यवच्छिनत्ति धर्मस्य निपातो व्यतिरेचकः ॥१९०॥

निपात एवकारो **व्यतिरेचकः** नियामकः क्वचिद् **धर्मस्य** विशेषणस्या-**योगं व्यवच्छिनत्ति** क्वचिदपरैर्विशेष्याद**न्यैर्योगं** व्यवच्छिनत्ति। क्वचि**दत्यन्तायोगं** व्यवच्छिनत्ति।

ननु निपातो न स्वयं वाचकः किन्तु द्योतकः। तदस्य कथ[3]मयमर्थप्रभद इत्याह।

२ **विशेषणविशेषाभ्यां क्रियया च सहोदितः।**

द्योतकत्वादेव निपातो **विशेषणेन** सहोदितोऽयोगस्य व्यवच्छेदकः। **विशे-ष्येण** सहोक्तोन्ययोगस्य। **क्रियया च** सहोक्तोऽत्यन्तायोगस्येति विशेषणादि-पदवाच्य एवायोगव्यवच्छेदादिस्तत्सहोक्तनिपातद्योत्य इत्यर्थः।

भवतु तावन्निपातप्रयोगे व्यवच्छेदविशेषस्य प्रतीतिः पक्ष [1] इत्यादौ तु कथमित्याह।

विवक्षातोऽप्रयोगेपि सर्वोऽर्थोयं प्रतीयते ॥१९१॥
व्यवच्छेदफलं वाक्यं यतश्चैत्रो धनुर्धरः।
३ **पार्थो धनुर्द्धरो नीलं सरोजमिति वा यथा ॥१९२॥**

अप्रयोगेपि निपात[4]स्य **वक्तुर्विवक्षातः** सर्व्वोयमयोगव्यवच्छेदा**दिरर्थः** **प्रतीयते**। **यतो** **व्यवच्छेदफलं** **वाक्य**मित्युक्तं प्राक्। वाक्यञ्चोपलक्षणं पदमपि व्यवच्छेदफलं। न हि घटेनोदकमानयेति प्रतिपदमनवधारणेऽघटेनानयनप्रतिषेधः। पक्ष इत्यादौ तु कथमित्याह। अप्रयोगेपि निपातस्य वक्तुर्विवक्षातः सर्व्वोयम-योगव्यवच्छेदोऽनुदकानयनप्रतिषेधः [5] अनानयननिवृत्तिर्व्वा शक्योपदर्शना। अयोग-

---

[1] ... पक्षधर्मः।

व्यवच्छेदादीनामुदाहरणमाह। **यथा चैत्रो धनुर्द्धरः। पार्थो धनुर्द्धरः। नीलं सरोजमिति** (।) चैत्रे धनुर्द्धरत्वसन्देहाद् विशेषणेनायोगमात्रं व्यवच्छिद्यते पार्थे धनुर्द्धरत्वं प्रसिद्धमेव (।) किन्तु तादृशमन्यस्यापि किमस्तीति सन्देहेऽन्ययोगव्यवच्छेदफलं विशेषणं। न खलु सर्व्वमेव नीलं सरोजं येना[6]योगव्यवच्छेदः स्यात्। नापि सरोजमेव नीलं येनान्ययोगव्यवच्छेदो भवेत्। किन्तु नीलं सरोजं संभवति न वेत्यन्तायोगसंदेहे विशेषणेन स एव व्यवच्छिद्यते।

ननु भवतु तावच्चैत्रो धनुर्द्धर एव। पार्थ एव धनुर्द्धरः। सरोजं नीलं संभवत्येवेति निपातप्रयोगे विवक्षावशात् विशेषणादिपदानामेव वा व्यवच्छेदप्रतिपादकत्वादप्रयोगेऽपि नि[7]पातस्य चैत्रो धनुर्द्धर इत्यादिप्रयोगेषु योगव्यवच्छेदादीनां ९४a
प्रतीतिः। पक्षधर्म इत्यत्र पुनःपक्षो विशेषणं। धर्मो विशेष्यः। तद् यदि पक्षस्यैव धर्म इति विशेषणेन सह निपात उच्यते अप्रयोगेपि वा विशेषणस्य तदर्थवृत्तितेष्यते। उप(?)भयथाप्यन्ययोगव्यवच्छेदप्रतिपादकत्वमेव स्यात्।

अथ धर्म एव विशेष्यो निपातसहचरः। तदर्थं वृत्तिर्व्वेष्टः तदाऽयोगव्यवच्छेदो लभ्यत एव परं[1] विशेषणसहितोऽन्ययोगं व्यवच्छिनत्तीत्युक्तेर्व्विरुध्यते। अत्रोच्यते। बाह्यो निपातः श्रूयमाणोपि विशेष्यादिभिः सह वक्तृविवक्षावशाद् गम्यमानो वाऽयोगव्यवच्छेदको भवतीति दृष्टान्तप्रदर्शनार्थमुक्तं। तथैव चैत्रो धनुर्द्धर इत्याद्युदाहरणप्रदर्शनात्। व्यवच्छेदफलं वाक्यमित्युक्तेश्च। समासे तु विशेषणमेवायोगादिव्यवच्छेदकं विवक्षावशादिष्टं। अयोगव्यवच्छे[2]देन विशेषणादित्युक्तेः। पक्षधर्म इति पक्षशब्दोऽयोगव्यवच्छेदकः। पक्षासम्बद्धो न भवतीत्यर्थः। चाक्षुषं रूपमिति चाक्षुषत्वस्य रूपे विवादाभावात् (।) शब्दादीनां विशेषणेन व्यवच्छेदः क्रियते। नीलोत्पलमिति। उत्पले नीलत्वनियमाभावात् (।) परेष्वभावादयोगान्ययोगयोर्व्यवच्छेदाभावात् नीलशब्देनात्यन्तासम्भवमात्रं व्यवच्छिद्यते। इति न कश्चिद्विरोधः।

ननु य[3]था पार्थ एव धनुर्द्धर इति विशेषणस्य सन्निधानात् निपातस्य विशेष्यान्तरव्यवच्छेदः। तथा विशेषणसन्निधानादवधारणस्य चैत्रो धनुर्द्धर एवेति गुणान्तरव्यवच्छेदः स्यादित्याह।

प्रतियोगिव्यवच्छेदस्तत्राप्यर्थेषु गम्यते।
तथा प्रसिद्धेः सामर्थ्याद् विवक्षानुगमाद् ध्वनेः ॥१९३॥

तत्र विशेषणादिष्व**र्थेषु** व्यवच्छेदेपि क्रियमाणे प्रकरणाद् बुद्धिविषयीकृतस्य **प्रतियोगिन एव व्यवच्छेदो** विशेषणेन **गम्यते** नान्यस्य। **तथा प्रसिद्धेः** प्रतियोगिन

एव बुद्धिस्थीकृत्य विशेषणे[4]न व्यवच्छेदो नेतरस्येति लोकप्रसिद्धेः। **विवक्षाया अनुगमात् ध्वनेर्व्यवच्छेदादौ सामर्थ्यान्नाविवक्षितव्यवच्छेदः**। यत एवायोगव्यवच्छेदोप्यस्ति (।)

तदयोगव्यवच्छेदाद् धर्मी धर्मविशेषणम्।
तद्विशिष्टतया धर्मो न निरन्वयदोषभाक्॥१९४॥

तत् तस्माद् **धर्मी** पक्षो धर्मस्या**योगव्यवच्छेदाद् विशेषणं** धर्मिणो नाधर्मो[1] हेतुरित्यर्थः। अयोगव्यवच्छेदात् **तेन** धर्मिणा **विशिष्टतया धर्मो निरन्वयदोषभाग् न** भवति।

सपक्षे घटादौ सन् शब्दानित्यत्वे साध्ये[5] कृतकत्वं हेतुः। असन् सपक्षे व्योमादौ शब्दानित्यत्वे साध्ये कृतकत्वं हेतुः। सपक्षे द्वेधा। सन्नसंश्च (।) शब्दानित्यत्वे साध्ये यत्नजत्वं हेतुः। घटादौ सपक्षे सन् विद्युदादौ चासन्। पुनस्त्रिधा (।) सपक्षे सन् असन् सदसंश्च (।) शब्दस्य यत्नजत्वे साध्ये सपक्षे घटादावनित्यत्वं हेतुः सन्। शब्दानित्यत्वे साध्ये यत्नजत्वं हेतुरसन् विद्युदादौ सपक्षे॥ शब्देऽ[6]यत्नजत्वे साध्येऽनित्यत्वं हेतुः सपक्षे विद्युदादौ सन्। व्योमादौ चासन्। एवं प्रत्येकमसपक्षेपि सन् असन् द्वेधा चेति योज्यं। शब्दनित्यत्वे साध्ये प्रमेयत्वं हेतुः (।) असपक्षे घटादौ सन् (।) शब्दनित्यत्वे साध्ये श्रावणत्वं हेतुरसपक्षेऽसन् शब्दनित्यत्वे साध्येऽस्पर्शवत्वं हेतुरसपक्षे घटादावसन् (।) बुद्ध्यादौ सन्निति द्विधा
98b पक्षधर्मनिर्देशः। किमर्थं हे[7]तुप्रकरणे नवधा पक्षधर्मनिर्देशः।

(२) हेतुभेदाः

सम्यग्घेतुरसिद्धविरुद्धानैकान्तिकहेत्वाभासा एव युक्तनिर्देशा इत्याह।

स्वभावकार्यसिध्यर्थं द्वौ द्वौ हेतुविपर्ययौ।
विवादाद् भेदसामान्ये शेषो व्यावृत्तिसाधनः॥१९५॥

स्वभावकार्ययोरेव हेतुत्वेन **सिद्ध्यर्थं** तत्र **द्वौ** शब्देऽनित्यत्वसिद्ध्यर्थं कृतकत्वप्रयत्नानन्तरीयकत्वाख्यौ हेतू निर्दिष्टौ। तथा शब्द एव नित्यत्वसाधने द्वौ **हेतुविपर्ययौ** विरुद्धौ हेतुभावे चोक्तौ। यथा हि सम्यग्घेतोः स्वसाध्ये व्याप्यकार्यतया प्रतिबद्धस्य गमक[1]त्वं। तथा साध्यविपर्यये व्याप्यकार्यतया प्रतिबद्धस्यैव

---

[1] अपि तु धर्म एव।

तद्गमकत्वेन विरुद्धता नान्यस्येत्यर्थः। व्यतिरेकी[1] अन्वयी च हेतुरिति परेषां **विवादात्** तत्प्रतिषेधार्थं **भेदसामान्ये**ऽसाधारणसाधारणे श्रावणत्वप्रमेयत्वे निर्दिष्टे। यदि विपक्षे नास्तीति सात्मकत्वे साध्ये प्राणादिमत्त्वं हेतुस्तदा श्रावणत्वमपि स्यात्। न चैवं (।) तस्मान्न व्यतिरेकी हेतुः। यदि च केवलान्वयिनो दर्शनमात्राध्यवसिताव्यभिचा[2]रस्य हेतुत्वं तदा प्रमेयत्वस्याकाशादौ दर्शनादव्यभिचारनिश्चये सति शब्दे नित्यत्वगमकत्वं स्यान्न चैवं। ततो न केवलान्वयी हेतुः। **शेषो**ऽप्रयत्नोत्थः शब्दोऽनित्यत्वात्। नित्यः शब्दोऽस्पर्शवत्वात्। प्रयत्नानन्तरीयः शब्दोऽनित्यत्वादिति हेतुत्रयं विपक्षाद्धेतो**र्व्यावृत्तिसाधनः**।

यदि हि सपक्षे दर्शनमात्रेण गमकत्वं तदैते हेतवः प्राप्ताः (।) सर्व्वेषां सपक्षे सत्वात्[3] (।) तस्मान्नान्वयसम्बन्धमात्रेण गमकत्वं (।) किन्तु विपक्षाद् व्यतिरेकनिश्चये न चास्ति व्यतिरेकनिश्चयः (।) प्रधानं हेतुत्वनिबन्धनमित्यर्थः। कथं पुनर्ज्ञायते स्वभावहेतुः कृतकत्वं। कार्यहेतुः प्रयत्नानन्तरीयकमित्याह।

न हि स्वभावादन्येन व्याप्तिर्गम्यस्य कारणे।
सम्भवाद् व्यभिचारस्य द्विधावृत्तिफलं ततः॥१९६॥

न हि स्वभावाद्धेतोर**न्येन** हेतुना **गम्यस्य** साध्यस्य **व्याप्तिः**। यत्र यत्रानित्यत्वं तत्र कृतकत्वमिति दृश्यते च व्याप्तिः (।) तस्मात् स्वभावहेतुरेव[2]। नावश्यं कारणानि कार्यवन्ति भवन्तीति कारणे कार्य[4]स्य **व्यभिचारसम्भवात्**। कार्यं कारणव्यापकं न भवति।[3] तत्र सपक्षे **द्विधावृत्ति**भावाभावात् प्रत्यत्ना[4]नन्तरीयत्वं **फलं** कार्यहेतुः[5] प्रयत्नकार्यस्य तथाभिधानात्।

ननु प्रयत्नजेन ज्ञानेनानित्यः शब्दोऽनुमेय इष्टः (।) शब्दाश्च नित्या एव तद्विषयज्ञानोत्पादादिना यत्नेन ते व्यज्यन्ते (।) तत्कथं कार्यहेतूदाहरणमिदमित्याह।

प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं प्राक्सतो नियमेन न।
तस्यावृत्यक्षशब्देषु सर्वथाऽनुपयोगतः॥१९७॥

प्रयत्नात् **प्राक्** सतः शब्दस्य **नियमेन प्रयत्नानन्तरं ज्ञानं**[5] **न** युज्यते। प्रयत्नं विनापि कदाचिदुपलभ्येत। न च प्रयत्नव्यज्यता शब्दानां युक्ता। **तस्य प्रयत्नस्य**

---

[1] नैयायिकस्य। [2] कारणेपि व्याप्तिः स्यादित्याह। [3] स्वभावहेतौ।

[4] शब्दोच्चारणप्रयत्नानन्तरजं शब्दालम्बनं ज्ञानं।

[5] भवार्थे गहादित्वाच्छः प्रयत्नानन्तरीयकत्वं घटादौ सत् विद्युदादौ चासदिति सपक्षे द्विधावृत्तिर्यतः।

आवृतावुपलम्भावरणे शब्दविषयज्ञानजनके श्रोत्रे **शब्देषु** च विषयेषु **सर्व्वथा-**ऽकिञ्चित्करत्वेना**नुपयोगत** इत्युक्तं प्राक्[1]।

किञ्च (।)

कदाचिन्निरपेक्षस्य कार्याऽकृतिविरोधतः।
कादाचित्कफलं सिद्धं तल्लिङ्गं ज्ञानमीदृशम् ॥१९८॥

सहकारिभिरनाधेयातिशयत्वन्नित्यस्य **कदाचित्** प्रयत्नकाले **कार्य**स्य ज्ञानस्य-(ा)कृतिविरोधतः कारणात् तच्छ्रुतिविषयं ज्ञानं **कादाचित्क**स्यानित्यस्य शब्दस्य[6] **फलं लिङ्गं** कार्य**मीदृशं** नियमेन प्रयत्नानन्तरभावि **सिद्धम्**॥(१९८)

(३) कार्यस्वभावहेत्वोर्निर्देशस्य फलम्

एतावतैव सिद्धेऽपि स्वभावस्य पृथक् कृतिः।
कार्येण सह निर्देशे मा ज्ञासीत् सर्वमीदृशम् ॥१९९॥

एतावता प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनैव स्वभावहेतुनिर्देशेऽपि सिद्धे प्रयत्नानन्तर-मुत्पादस्याऽभिव्यक्तेश्च तथाभिधानात् तथापि स्वभावस्य कृतकत्वस्य हेतोर्या पृथक्कृतिः सा कार्येण सह श्लेषेण निर्देशे मा ज्ञासीत् प्रतिपत्ता सर्व्वं स्वभावहेतुमी-
99a दृशं सपक्षे द्विधावृत्ति कृतकत्वादेः[7] विपर्ययव्याप्तिसम्भवात्।(१९९)

किञ्च (।)

व्युत्पत्त्यर्था च हेतूक्तिरुक्तार्थानुमितौ कृता।
अत्र प्रभेद आख्यातः लक्षणन्तु न भिद्यते ॥२००॥

अनुमितौ स्वार्थानुमाने हेतू**क्तिरुक्तार्था**ऽभिहितलक्षणापि प्रतिपत्तॄणां **व्युत्पत्त्यर्था च** परार्थानुमाने **कृता**। अत्र च **प्रभेद आख्यातः**। **लक्षणं** पुनर्हेतोर्न **भिद्यते**।[2] तथाविधलक्षणहेतुवचनस्य परार्थानुमानत्वात्।(२००)

तेनात्र कार्यलिङ्गेन स्वभावोप्येकदेशभाक्।
सदृशोदाहृतिश्चातः प्रयत्नाद् व्यक्तिजन्मनः ॥२०१॥

तेन प्रयत्नान्तरीयकत्वेन **कार्यलिङ्गेन** श्लेषनिर्देशात्। स्वभावहेतुधर्म-भाजा **स्वभावोपि** सपक्षै**कदेशभाक्** भवति इत्यु[1]क्तो भवति। **अत एव** कार्य-

---

[1] श्रुतिपरीक्षायां।

[2] स्वार्थानुमानोक्तात्।

स्वभावतया **सदृशस्य** प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्योदाहृतिराचार्येण कृता। **प्रयत्नाद्**[1] **व्यक्तेर्जन्मनश्च** भावात्। यदा प्रयत्नाद् व्यक्तिस्तदा कार्यहेतुः। यदा जन्म[2] तदा स्वभावहेतुः।(२०१)

कार्यस्वभावयोः प्रभेदनिर्देशस्य किं फलमित्याह।

यन्नान्तरीयका सत्ता यो वात्मन्यविभागवान्।
स तेनाव्यभिचारी स्यादित्यर्थं तत्प्रभेदनम्॥२०२॥

यन्नान्तरीयका सत्ता भेदे सति यमन्तरेण हेतु[3]र्न भवति। **यो वा** स्व आत्मीयः [4]**साध्यादविभागवान्** (।)[5] आत्मा स्वभावः **स**[2] **तेन** कारणेन व्यापकेन **वाऽव्यभिचारी** व्यभिचाररहितः **स्यात्** नान्य **इत्यर्थमेतत्** प्रयोजनं (।) तयोः कार्यस्वभावयोः प्रभेदनं।(२०२)

एवञ्च सति (।)

संयोग्यादिषु येष्वस्ति प्रतिबन्धो न तादृशः।
न ते हेतव इत्युक्तं व्यभिचारस्य सम्भवात्॥२०३॥

संयोगि[6]समवायि एकार्थसमवायि आकाशा**दिषु** पराभिमतेषु हेतुषु **येषु प्रतिबन्धः** तादृशस्तादात्म्यतदुत्पत्तिलक्षणो **नास्ति** (।) **न ते हेतव इत्युक्तं** भवति। अतदात्मनोऽतदुत्पत्तेश्च साध्य**व्यभिचारस्य सम्भवात्**।(२०३)

अथ संयोग्यादिषु तदुत्पत्तिप्रतिबन्धोस्ति तदा (।)

सति वा प्रतिबन्धेस्तु स एव गतिसाधनः।
नियमो ह्यविनाभावोऽनियतश्च न साधनम्॥२०४॥

सति प्रतिबन्धे[4] **स एव गतिसाधनः** साध्यप्रतिपत्तिहेतुरस्तु निष्फला संयोग्यादिकल्पना (।) **नियमो** नियतत्वं **हि** साधनस्य साक्षाद**विनाभाव** उच्यते (।) स च तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां नान्यथा (।) स **च** तद्विकलत्वात् साध्ये**ऽनियतः**। **न** स **साधनं**। यथा संयोगित्वेपि स वह्निर्धूमस्येति "स्वभावकार्यसिद्ध्यर्थं द्वौ द्वौ हेतुविपर्ययावि"ति व्याख्यातं।(२०४)

---

[1] उपलब्धेः कार्यत्वं ज्ञानत्वात्। उत्पत्तेः स्वभावत्वं शब्दरूपत्वात् ज्ञानस्य।
[2] शब्दस्य।   [3] कार्यहेतुः।   [4] स्वभावः।
[5] हेत्वन्तरानपेक्षत्वार्थं।
[6] वैशेषिकादिकल्पिताः।

(४) विवादाद् भेदसामान्य इत्यस्य व्याख्यानम्

विवादाद् भेदसामान्य इति व्याख्यातव्यं।

स्यात् प्राणादिमत्वं हेतुर्यदि विपक्षाद्धेतुव्यतिरेकः स्यात् (।) स एव तु न सिध्यतीत्याह।

ऐकान्तिकत्वं व्यावृत्तेरविनाभाव उच्यते।
तच्च नाप्रतिबद्धेषु तत एवान्वयस्थितिः ॥२०५॥

विपक्षाद्भेदो **व्यावृत्तेर्बाधकप्रमाणनिश्चितत्वात्। ऐकान्तिकत्वमविनाभाव उच्यते** (।) **तच्च** व्यावृत्तेरैकान्तिकत्वं स्वसाध्या**प्रतिबद्धेषु** प्राणादिषु **नास्ति**। यदि ह्यात्मनि प्रतिबद्धाः प्राणादयः तदात्मनिवृत्तौ निवृत्ता विपक्षाद् गम्येरन् (।) अन्यथा तु पक्ष एव सन्देहः (।) किममी आत्माभावेपि वर्त्तन्ते[6] उत नेति (।) यथा च प्रतिबन्धाद् व्यतिरेकनिश्चयः। तथा ततः प्रतिबन्धादेवान्वयस्य स्थितिः। न तु सहदर्शनमात्रेण। (२०५)

तस्मात् साध्यस्य (।)

स्वात्मत्वे हेतुभावे वा सिद्धे हि व्यतिरेकिता।
सिध्येदतो विशेषे न व्यतिरेको न चान्वयः ॥२०६॥

स्वात्मत्वे हेतुस्वभावात्मकत्वे **हेतुभावे वा सिद्धे** सति (तदभावे नियमेन व्यतिरेकात्) विपक्षाद् व्यापककारणव्यतिरेके स्वभावकार्यहेत्वो**र्व्यतिरेकिता सिध्येत्**। नान्यथेति न्याय एषः। यतः प्रतिबन्धेनैवान्वयव्यतिरेकसिद्धिः। अतो **विशेषेऽ**साधारणे हेतौ नान्वयो न वा[7] व्यतिरेकः सिध्यति॥(२०६)

एवं तर्हि सपक्षविपक्षव्यतिरेकाभ्यां व्यावृत्तेर्विशेषः कथमाचार्येणोक्तः इत्याह।

अदृष्टिमात्रमादाय केवलं व्यतिरेकिता।
उक्ताऽनैकान्तिकस्तस्मादन्यथा गमको भवेत् ॥२०७॥

अदृष्टिमात्रं बाधकप्रमाणरहित**मादाय** पराभिप्रायेण सपक्षाद् **व्यतिरेकितोक्ता**। तस्यादर्शनमात्रेण व्यतिरेकानिश्चयाद**नैकान्तिक** आचार्येणोक्तः। **अन्यथा** विपक्षाद् व्यतिरेकनिश्चये **गमको** हेतुर्भवेत्। ततश्चानैकान्तिकवर्गे न प्रक्षिप्येत।(२०७)

(५) साध्याभावस्य साधनाभावेन न व्याप्तता

क. जीवच्छरीरं प्राणादिमत्त्वादित्यत्र दोषः

ननु साध्यनिवृत्तौ[१] नियमेन साधनं[1] निवर्त्तत इति साध्याभावः साधनाभावेन व्याप्तः। ततश्च (।)

प्राणाद्यभावो नैरात्म्यव्यापीति विनिवर्त्तने ।
आत्मनो विनिवर्त्तेत प्राणादिर्यदि तच्च न ॥२०८॥

प्राणादेः साधनस्याभावो **नैरात्म्यस्य** सात्मकत्वसाध्याभावस्य **व्यापीति** हेतोरात्मनो घटादेर्व्विपक्षाद् **विनिवर्त्तने** सति **प्राणादिर्व्विनिवर्त्तते।** न ह्यन्यथा साधनाभावः साध्याभावस्य च व्यापको भवति। ततो यत्र प्राणादिभावनि-वृत्तिस्तत्र सात्मकत्वभावनिवृत्तिरपीति यदुच्यते **तच्च न** युक्तं। (२०८)

अन्यस्य विनिवृत्त्यान्यविनिवृत्तेरयोगतः ।
तदात्मा तत्प्रसूतिश्चेन्नैतत्;

अन्यस्य कारणस्यात्मनो **विनिवृत्त्या** प्राणादेर्व्विनिवृत्तेरयोगतः। तादात्म्य-तदुत्पत्तावेव हि साध्यनिवृत्तौ साधननिवृत्तिर्युक्ता तत्स्वभावत्वात् तदायत्तत्वाच्च। सति च साध्यसाधनयोर्नियमेन निवर्त्यनिवर्त्तकभावे साध्याभावः साधनाभावेन व्याप्यते। प्राणादिस्तस्यात्मन आत्मा स्वभावः। तस्मात् प्रसूतिर्व्वास्येति चेत्। नैतदस्ति युक्तं[२]। तथा हि (।)

आत्मोपलम्भने ॥२०९॥

तस्योपलब्धावगतावगतौ च प्रसिध्यति ।
ते चात्यन्तपरोक्षस्य दृष्टयदृष्टी न सिध्यतः ॥२१०॥

आत्मन उपलम्भने सति **तस्य** प्राणादेरुपलब्धौ[*] सत्यामात्मनोऽगतौ प्राणा-देरगतौ च सत्यां कार्यकारणभावः **प्रसिध्यति। ते च** दृष्टयदृष्टी कार्यकारण-भावसाधनेऽत्यन्तपरोक्षस्यात्मनो **न सिध्यतः।** अत्यन्तपरोक्षस्य कथमदृष्टिरपि न सिध्यतीति चेत्। अभावसाधिका दृश्यानुपलब्धिर्न सिध्यत्येव। अदृष्टिमात्रन्तु नाभावसाधकं। ततः प्राणादेरात्मना सह प्रतिबन्धासिद्धेर्नात्मनिवृत्त्या प्राणा-दिनिवृत्तिसिद्धिः। (२०९, २१०)

किञ्च[*] (।)

---

[१] तादात्म्यनिवृत्ति।

[२] न चेष्टं परस्य केवलमेतावानेव प्रतिबन्धो इत्युपन्यासः।

अन्यत्राहष्टरूपस्य घटादौ नेति वा कुतः ।
अज्ञातव्यतिरेकस्य व्यावृत्तेर्व्यापिता कुतः ॥२११॥

आत्मनोऽन्यत्र जीवच्छरीरेऽदृष्टरूपस्य घटादौ न सत्त्वमिति यदुच्यते तत्कुतः सिद्धं। दृश्यानुपलब्ध्या ह्यभावसिद्धिः। न चादृष्टचरे तत्सम्भवः। **अज्ञातो व्यतिरेको**ऽभावो यस्य तस्यात्मनो या **व्यावृत्ति**र्घटादौ तस्याः प्राणादिनिवृत्त्या **व्यापिता** व्यापनं **कुतः** सम्भवि। येन जीवच्छरीरे प्राणादिनिवृत्त्यभावात् सात्मकत्वनिवृत्त्यभावे सत्यात्मसिद्धिः स्यात्॥ (२११)

ननु यथा घटादौ प्राणाद्यभावनिश्चयस्तथात्माभावनिश्चयोपि किं न भवतीत्याह।

प्राणादेश्च क्वचिद् दृष्ट्या सत्त्वासत्त्वं प्रतीयते ।
तथात्मा यदि दृश्येत सत्त्वासत्त्वं प्रतीयते ॥२१२॥

प्राणादेः क्वचिज्जीवच्छरीरे दृष्ट्या सत्त्वं प्रतीयते। मृतदेहे चोपलब्धिलक्षणप्राप्तस्यास्यादृष्ट्याऽसत्त्वं प्रतीयते। **तथा यदि** क्वचिद् देहे **आत्मा दृश्येत** तदा **सत्त्वमसत्त्वमस्य** प्रतीयेत। अन्यत्रोपलभ्यस्वरूपस्यास्यानुपलब्धेरसत्त्वं **प्रतीयेत**। न चात्मोपलब्धिरस्ति क्वचिदिति न तदभावनिश्चयः। (२१२)

यदप्युच्यते (।) यदि न सात्मकं जीवच्छरीरं तदास्य प्राणादिविरहप्रसङ्गो नैरात्म्याद् घटवदिति प्रसङ्गसाधनं। तच्चायुक्तं दर्शयितुमाह।

यस्य हेतोरभावेन घटे प्राणो न दृश्यते ।
देहेपि यद्यसौ न स्याद् युक्तो देहे न सम्भवः ॥२१३॥

यस्य बुद्धिदेहातिशयप्रयत्नादेर्**हेतोरभावेन घटे प्राणो न दृश्यते** (।) **देहेपि यद्यसौ** बुद्धिदेहातिशयप्रयत्नादिर्**न स्यात्** (।) तदा देहेपि हेतुविरहात् प्राणादेर्**न**[1] **संभवो युक्तो** यथा मृतशरीरे। जीवद्देहे तु बुद्ध्यादिसद्भावादेव प्राणादिरुचित-
1002 संभव इति नात्माभावे तदभावप्रसङ्गः सङ्गतः। (२१३)

अथ घटजीवच्छरीरादीनां नैरात्म्येन यथा साधर्म्यं तथा प्राणादिरहिततयापि स्यात्। न च भवति (।) तस्मान्निरात्मके घटादौ प्राणादिरदृष्टो यत्र वर्तते तत्र सात्मकत्वं साधयतीत्याह।

भिन्नेपि किञ्चित् साधर्म्याद् यदि तत्त्वं प्रतीयते ।
प्रमेयत्वाद् घटादीनां सात्मत्वं किन्न मीयते ॥२१४॥

---

[1] शाश्वत आत्मा तद्विपरीताः प्राणादय इति न तादात्म्यं।

घटभिन्नेऽपि जीवद्देहे किञ्चिन्मात्रेण निरात्मकत्वेन साधर्म्यात् यदि तत्वं प्राणादिविरहिततया घटसदृशत्वं प्रतीयते तदा[2] प्रमेयत्वाद्धेतोर्घटादीनां जीवच्छरीरसात्मकत्वं किन्न मीयते (। २१४)

अनिष्टेश्चेत् प्रमाणं हि सर्वेष्टीनां निबन्धनम् ।
भावाभावव्यवस्थां कः ? कर्त्तुं तेन विना प्रभुः ॥२१५॥

अनिष्टेश्चेत् (।) ननु प्रमाणं हि सर्व्वेष्टीनां निबन्धनं । तद्वशेनार्थस्थितेः । तेन प्रमाणेन विना भावाभावयोर्व्यवस्थां कर्त्तुं कः प्रभुः । यदि च किञ्चित् साधर्म्यमात्रात् साधनं साध्यसाधकं । तदा प्रमेयत्वाद् घटस्यापि सात्मकत्वसाधनादनिष्टिरनुपयुक्ता । (२१५)

ख. स्मृतीच्छादयः प्राणादिहेतुः

यदि तर्हि नात्मा प्राणादेर्हेतुः (।) कस्तर्हि भविष्यतीत्याह । यथा[3] योगं (।)

स्मृतीच्छायत्नजः प्राणनिमेषादिस्तदुद्भवः ।
विषयेन्द्रियचित्तेभ्यः ;

स्मृतीच्छाप्रयत्ने[1]भ्यो जातः प्राणनिमेषादिः समाहितस्य निरुद्धवायोः समाधिव्युत्थितस्य स्मरणात् प्राणवृत्तिर्गाढप्रहारादिभिर्व्याहतप्राणस्य इच्छाप्रयत्नाभ्यां प्राणप्रवृत्तिः । स्वस्थस्य सादृगुण्यात्[2] निमेषादेरिच्छाप्रयत्नजत्वं व्यक्तं । तेषां च स्मृतीच्छायत्नानामुद्भवो विषयेन्द्रियचित्तेभ्यो यथा[3]योगं (।) क्वचिद् विषयाद् वदरादे रसनास्रवादिहेतो रसादि[3]स्मृतिर्भवति । इन्द्रियाद्वा विलादेरपटुज्ञानहेतोः प्रदीपमण्डलादिस्मरणं भवति बुद्धेरेवातद्विषयस्यातीतानुकूलतादिस्मृतिरुद्भवति ।

ननु षट् प्रवृत्तिबुद्धय एवात्मजाः प्रवृत्तिबुद्धिजाश्च स्मृत्यादयः । तद्भवाश्च प्राणादयः इति परंपराऽऽत्महेतुका एवेत्याह । ताः षड्बुद्धयः (।)

ताः स्वजातिसमुद्भवाः ॥२१६॥
अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा अन्वयव्यतिरेकभाक् ।
एतावत्यात्मभावोयमनवस्थान्यकल्पने ॥२१७॥

---

[1] प्राणवायोः प्रेरकोऽन्तर्व्यापारः प्रयत्नः । [2] किञ्चित् पश्यतोऽक्षान्तरप्रस्फुरणे शरीरसादृगुण्यबुद्धिप्रयत्नादयः प्राणादिषु ।

[3] स्मृतिरनुभवात् तत इन्द्रियविकारस्फुरणे । अनुभूतस्मृत्या स्फुरणं नामास्रवः । मातुलुङ्गदर्शने ।

अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा यस्या य आत्मीयः प्रत्ययः सहकारिकारणं[1] इन्द्रियादि तस्मिन्नपेक्षाऽप्रवृत्तिर्यासां तास्तथा सत्यः स्वजातिसमुद्भवाः समनन्तरप्रभवा न तु परंपरयाप्यात्मापेक्षिण्य इत्यर्थः। **एतावति** कारणकलापे**ऽयमात्मभावः** षडायतनं गृहीतो**ऽन्वयव्यतिरेकभाक्** प्रतिबद्धः कारणत्वेन ततोन्यस्य[1] **कल्पनेऽनवस्था** कारणानां। तस्मान्नादृष्टसामर्थ्यस्यात्मनो निवृत्तौ प्राणा[०]दिनिवृत्तिर्युक्ता॥ (२१६,२१७)

किञ्च (।)

> **श्रावणत्वेन तत् तुल्यं प्राणादि व्यभिचारतः।**
> **न तस्य व्यभिचारित्वाद् व्यतिरेकेपि चेत् कथम्॥२१८॥**

तत् प्राणादिसाधनं श्रावणत्वेन हेतुना **व्यभिचारतो**ऽनैकान्तिकत्वात्[2] **तुल्यं**। नैत[3]दस्ति। तस्य श्रावणत्वस्य विपक्षाद् बहुलं व्यतिरेकेपि व्यतिरेकस्य **व्यभिचारतः**। न हि श्राव(ण)त्वमनित्येभ्यः प्रायो व्यावृत्तमित्यनित्यत्वव्यतिरेकाव्यभिचारि **श्रावणत्व**सातुं।[4] पक्ष एवानित्येन सहाकार्यविरोधात्। प्राणादि तु नियमेन **विपक्षाद् व्य**तिरेकाव्यभिचारीति न युक्तं[4] श्रावणत्वेन तुल्यमिति चेत्। पृच्छत्या चार्यः। प्राणादिश्रावणत्वेनातुल्यं कथमिति। (२१८)

इतर आह।

> **नासाध्यादेव विश्लेषस्तस्य नन्वेवमुच्यते।**
> **साध्येनुवृत्त्यभावोर्थात् तस्यान्यत्राप्यसौ समः॥२१९॥**

तस्य श्रावणत्वस्यासाध्याद् विपक्षादेव न विश्लेषो व्यावृत्तिः किन्तु सपक्षादपि। प्राणादेस्तु सर्व्वस्य जीवच्छरीरस्य सात्मत्वेन साध्यत्वात् (।) सपक्ष एव नास्तीति कथन्ततो व्यावृत्तिरिति (।) अत्राह। **नन्वेवमसाध्यादेव** श्रावणत्वस्य **न विश्लेष**
100b **इत्याख्याने**[1] **साध्ये** साध्यवति सपक्षेऽनुवृत्तेरन्वयस्याभावोऽर्थादुक्तः स्यात्। यो हि विपक्षमात्रादव्यावृत्तः स सपक्षादपि व्यावृत्तेरन्वयरहित उक्तो भवति। तथा च प्राणादेरसौ सपक्षानुवृत्त्यभावः **समः**। न हि प्राणादिसपक्षे क्वचित् सिद्धं। सर्व्वस्य जीवच्छरीरस्य पक्षत्वात्। (२१९)

> **असाध्यादेव विच्छेद इति साध्येस्तितोच्यते।**
> **अर्थापत्त्याऽत एवोक्तमेकेनोभयदर्शनम्॥२२०॥**

---

[1] आत्मादेः। [2] उभयत्र व्यतिरेकव्यभिचारस्य तुल्यत्वात्। [3] परः।
[4] यद्यपि कुम्भादेरनित्याद् व्यावृत्तः सपक्षाकाशात् तथापि व्यभिचारोऽप्रत्यक्षविपक्षेऽनित्यत्वादिति।

असाध्याद् विपक्षादेव साधनस्य **विच्छेदो** व्यावृत्तिरित्यभिधानेनार्थापत्त्य-सामर्थ्येन **साध्ये** सपक्षे**ऽस्तितोच्यते**। यदि तु [1] सपक्षादपि व्यावृत्तिस्तदा विपक्षा-देव व्यावृत्तिरित्यसङ्गतं। यतो विपक्षादेव व्यावृत्तिरिति व्यतिरेक आक्षिप्तान्वय एव भवति। अत एवा चा र्ये ण **एकेन** व्यतिरेकेणान्वयेन वा नियमवता **दृष्टेनोभय-दर्शन**मुक्तं। अर्थापत्त्याऽन्यतरेणोभयदर्शनादिति। (२२०)

यस्मादैकान्तिको व्यतिरेक आक्षिप्तान्वय एव भवति। अतः (।)

ईदृगव्यभिचारोतोऽनन्वयिषु न सिध्यति।
प्रतिषेधनिषेधश्च विधानात् कीदृशोऽपरः ॥२२१॥

ईदृग् विपक्षे व्यतिरेको(ऽ)**व्यभिचारः अनन्वयिषु** हेतुषु **न सिध्यति**। य एव[2] साध्येनान्वितो हेतुस्तस्यैव विपक्षादेव व्यतिरेकः। यदि तु सत्यपि साध्ये हेत्वभावस्तदा सपक्षादपि व्यतिरेकात् कथं विपक्षादेव निवृत्तिः। किञ्च (।) प्राणादेः सपक्षे **प्रतिषेधस्य** निवृत्ते[1]**र्निषेधो विधानादपरः कीदृशः**। प्रतिषेधनिषेधो हि विधिरेव परस्परपरिहारेणावस्थितेः। ततः प्राणादेः सपक्षान्निवृत्तिर्नास्तीत्य-र्थाद् वृत्तिरेवोक्ता स्यादिति न व्यतिरेकित्वं। (२२१)

स्यादेवं यदि सपक्षो[3] भवति। किन्तु (।)

निवृत्तिर्नासतः साध्यादसाध्येष्वेव नो ततः।
नेति सैव निवृत्तिः किं निवृत्तेरसतो मता ॥२२२॥

सात्मकत्वे साध्ये सपक्षो नास्तीत्य**सतः साध्यात्** सपक्षात् प्राणादे**र्निवृत्तिर्नास्ति ततोऽसाध्येषु** विपक्षेष्वेव **नो** वृत्तिरिति व्यतिरेकित्वमिष्टं। एवन्तर्हि सपक्षा**दसतो** हेतो**र्निवृत्तेर्निवृत्ति**रस्माकं अस्तित्वेन येष्टा **सैव किन्ने**[2]**ति** भवतो **मता**। यदि ह्यसन् निवृत्तेर्नाधिकरणं तदा निवृत्तिनिवृत्तेः कथं भविष्यति। (२२२)

किञ्च (।)

निवृत्त्यभावस्तु विधिर्व्वस्तुभावोऽसतोपि सन्।
वस्त्वभावस्तु नास्तीति पश्य वान्ध्यविजृम्भितम् ॥२२३॥

असतोपि सपक्षाद्धेतु**निवृत्ते**र्नीरूपाया अ[4]**भावस्तु विधिर्वस्तुभावो** हेतुसम्भवः स नेष्यते (।) यद्यसति सपक्षे हेतुनिवृत्तिर्नास्ति तदा हेतुरेवास्तीत्युक्तं स्यात्।

---

[1] **प्रतिषेधव्याख्या (।) प्राणादेः सपक्षेऽभावो नास्तीति।**

[2] **कस्मात्।**

वस्तुनो हेतोरभावस्तु निवृत्तिशब्दवाच्यो **नास्तीति** पश्य **बान्ध्यविजृम्भितं** परेषां। असत्यसत्त्वमविरुद्धं। विरुद्धन्तु सत्त्वमित्यर्थः। (२२३)

अपि च (।)

५ निवृत्तिर्यदि तस्मिन्न हेतोर्वृत्तिः किमिष्यते।
सापि न प्रतिषेधोयं निवृत्तिः किं निषिध्यते ॥२२४॥

हेतोस्तस्मिन्नसति सपक्षे **निवृत्तिर्यदि** नास्ति तदा **किं वृत्तिरिष्यते** विधिनिषेधयोरन्योन्यव्यवच्छेदा[8]त्मत्वादेकप्रतिषेधस्य तदपरविधिनान्तरीयकत्वात्। ततश्चान्वयव्यतिरेकित्वात् प्राणादिनं व्यतिरेकी। **सा** वृत्तिरपि नासति सपक्ष इति चेत्। ननु वृत्तिनिषेधः **प्रतिषेधोयं** निवृत्त्यात्मकः। ततश्चासतो वृत्तिनिवृत्तेरधिकरणत्वात्। **तस्मिन्निवृत्तिः किं निषिध्यते**। सत्याञ्च निवृत्तौ श्रावणत्ववदसाधारणं प्राणादि स्यात्। (२२४)

ग. शाब्दो व्यवहारो विधिप्रतिषेधप्रयोजनः

अथाधिकरणतयाऽपादानतया वा **सतः**[6] प्रतीतिर्नास्तीति न तस्मान्निवृत्तिरित्युच्यते। एतदर्थं हि (।)

विधानं प्रतिषेधञ्च मुक्त्वा शाब्दोस्ति नापरः।
व्यवहारः स चासत्सु नेति प्राप्तात्र मूकता ॥२२५॥

विधानं प्रतिषेधञ्च मुक्त्वाऽपरः श(ा)**ब्दो** व्यवहारो **नास्ति** तयोरेव शब्दप्रतिपाद्यत्वात्। **स च** विधिप्रतिषेध**व्यवहारोऽसत्सु नास्तीति**। **अत्रासत्सु मूकतैव प्राप्ता**। तथा ह्यसति विधिव्यवहारस्तावन्नास्त्येव। प्रतिषेधोपि त्वन्मते नास्तीति युक्तं मूकत्वं। (२२५)

किञ्च (।)

सताञ्च न निषेधोऽस्ति सोऽसत्सु च न विद्यते।
जगत्यनेन न्यायेन नञर्थः प्रलयं गतः ॥२२६॥

सताञ्च पदार्थानां **न निषेधोस्ति** विद्यमानत्वात्। **स** प्रतिषेधो**ऽसत्सु**[7] **न** त्वदभिप्रायाद् **विद्यते**। **अनेन न्यायेन नञोर्थः** प्रतिषेधो **जगति** विषये **प्रलयं**
1012 **गतः**। (२२६)

देशकालनिषेधश्चेद् यथास्ति स निषिध्यते।
न तथा न यथा सोस्ति तथापि न निषिध्यते ॥२२७॥

क्वचित् सतामेवार्थानामन्ययोर्देशकालयोर्नञादिना **निषेध इष्टश्चेत्**। **यथा**

यद्देशकालसम्बद्धत्वेन **सोऽर्थो** नास्ति तथा **निषिध्यते** त्वदभिप्रायादतो निषेधायोगात्। **यथा** चास्ति स **तथा**पि न निषिध्यते सत्वात्।(२२७)

तस्मादाश्रित्य शब्दार्थं भवाभावसमाश्रयम्।
अबाह्याश्रयमत्रेष्टं सर्वं विधिनिषेधनम्॥२२८॥

तस्माच्छब्दस्यार्थमारोपितबहीरूपमन्यव्यवच्छेदम**बा[1]ह्याश्रयं** बाह्यविषयरहितं य एव **भावाभाव**योर्विधिप्रतिषेधविकल्पप्रतिपाद्ययोः **समाश्रय**स्तमा**श्रित्य** व्यवहारे **सर्व्वं विधिनिषेध[1]नमिष्टं**।(२२८)

यदि वस्तु शब्दविकल्पाभ्यां विषयीक्रियते सर्व्वथा प्रतीतेः शब्दप्रमाणान्तरवैफल्यप्रसङ्गः। ततोन्यापोह एव विधिनिषेधसम्बन्धयोर्व्विषयः। तथा शब्दात् सत्त्वासत्त्वाभ्यां वस्तुनः प्रतीतौ विधिनिषेधयोरवैफल्यप्रसङ्गः। तस्मात्[2] भावाभावसाधारणोऽन्वयव्यवच्छेदो विधिप्रतिषेधाभ्यां सम्बध्यत इति।

ताभ्यां स धर्मी सम्बद्धः ख्यात्यभावेपि तादृशः।
शब्दप्रवृत्तेरस्तीति सोपीष्टो व्यवहारभाक्॥२२९॥

ताभ्यां विधिप्रतिषेधाभ्यां स शब्दार्थो **धर्मी सम्बद्धः ख्याति**वस्तुतो**ऽभावेपि तादृशो** विधिप्रतिषेधसम्बद्ध[2]स्यार्थस्य (।) न हि शब्दार्थं एव कश्चित् बाह्याबाह्यार्थयो[3]रयोगात्। तदितर[4]स्य चाभावादित्युक्तेः। कुत एव विधिनिषेधाभ्यां तस्य सम्बन्धः स्यात्। तथा**पि स** विधिः प्रतिषेधश्च[3] **शब्दप्रवृत्तेरस्तीति व्यवहारभागिष्टः**। शब्दो हि प्रवर्त्तमानो विधिप्रतिषेधव्यवहारं वस्तुतोऽसन्तमप्यविद्याभ्यासतो वासनावशादुपदर्शयतीति तदनुरोधात् सन्नुच्यते[5]।(२२९)

अन्यथा स्यात् पदार्थानां विधानप्रतिषेधने।
एकधर्मस्य सर्वात्मविधानप्रतिषेधनम्॥२३०॥

अनानात्मतया;

अन्यथा यद्येवं नेष्यते तदा **पदार्थानां विधानप्रतिषेधने**ऽभ्युपगम्यमाने यदि धर्मा धर्मिणोऽभिन्नास्त**देकस्य धर्मस्य** विधाने प्रतिषेधने वा कृते **सर्व्वेषां** धर्मा[6]णां धर्म्या**त्म**भूतानां **विधानप्रतिषेधनं स्यात्**।(२३०) [6]तेषां धर्माणामेकधर्मिस्वभावत्वेनानानात्मतयैकस्वभावतयैकस्य धर्मस्य विधिः प्रतिषेधो वा सर्व्वस्य भवेत्॥

---

[1] बौद्धार्थे। [2] लक्षणस्य। [3] द्वयं नास्ति। [4] तयोरन्यस्य।
[5] यदि न बौद्धो विधिप्रतिषेधः धर्मिणा धर्माणामभेदो भेदो वेति दूषयति।
[6] किं कारणं।

भेदे नानाविधिनिषेधवत् ।
एकधर्मिण्यसंहारो विधानप्रतिषेधयोः ॥२३१॥

धर्मिणः सकाशाद् धर्माणां भेदेऽभ्युपगम्यमाने एकस्मिन् धर्मिणि धर्माणां विधानप्रतिषेधयोरसंहारः सामानाधिकरण्यं न स्यात्। नानाविधिनिषेधवत्। स्वतन्त्रानेकपदार्थविधिनिषेधाविव नैकत्र वस्तुनि सामान्याधिकरण्यभावो।(२३१)

अस्मन्मते तु (।)

एकधर्मिणमुद्दिश्य नानाधर्मसमाश्रयम् ।
विधावेकस्य तद्भाजमिवान्येषामुपेक्षकम् ॥२३२॥
निषेधे तद्विविक्तञ्च तदन्येषामपेक्षकम् ।
व्यवहारमसत्यार्थं प्रकल्पयति धीर्यथा ॥२३३॥

यथायं धर्मिणमेकं नानाधर्मसमाश्रयमेकस्य धर्मस्य विधौ क्रियमाणे तद्भाजमेकधर्मसम्बद्धमिवान्येषां विधिप्रतिषेधाभ्यामपरामृष्टानां धर्माणामुपेक्षकं (।) तथैकधर्मस्य निषेधे क्रियमाणे एकं धर्मिणं नानाधर्मसमाश्रयणं तेन निषिध्यमानेन धर्मेण विविक्तमेव तदन्येषां निषिध्यमानधर्मेतरेषां धर्माणामपेक्षकमुद्दिश्य यथा कल्पिका धीर्व्यवहारं परमार्थतोऽसत्यार्थं कल्पयति।(२३२,२३३)

तं तथैवाविकल्पार्थं भेदाश्रयमुपागताः ।
अनादिवासनोद्भूतं बाधन्तेऽर्थं न लौकिकम् ॥२३४॥

तथैव कल्पनानतिक्रमेण तम्व्यवहारमर्थभेदाश्रयमन्यव्यावृत्तिविषयमनादि-
101b वासनाया उद्भूतं। यथा तं स्वेन विकल्पोपगताः प्रतिपन्ना व्यवहर्त्तारो लौकिकं बोद्धमर्थं शब्दप्रतिपादितम बाधन्ते व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्।(२३४)

घ. धर्मभेदव्यवहारविचारः

कथं पुनर्धर्मभेदो व्यवह्रियते इत्याह।

तत्फलोऽतत्फलश्चार्थो भिन्न एकस्ततस्ततः ।
तैस्तैरुपप्लवैर्नीतस्तथ्ययापचयैरिव ॥२३५॥

अयं शब्दादिस्तत्फलः श्रोत्रविज्ञानादिहेतुरतत्फलश्चक्षुर्विज्ञानाद्यहेतुस्ततो गन्धादेः श्रोत्रविज्ञानाहेतोः (।) ततो रूपादिकाच्चक्षुर्विज्ञानहेतोर्भिन्नो व्यावृत्तस्तत्तद्व्यावृत्तिविशिष्टतया कल्पितधर्मिधर्मनानात्वः[1] परमार्थत एकस्तैस्तैरुपप्लवैः

कल्पितधर्मभेदविधिनिषेधयोर्गोचरैर्विकल्पैर्यथाक्रमं धर्मिधर्माणां **नीतः** प्रापितः **सञ्चयोऽपचयश्च यैस्तैरिव** यथाध्यवसायं।(२३५)

वस्तुतः (।)

अतद्वानपि सम्बन्धात् कुतश्चिदुपनीयते।
दृष्टिं भेदाश्रयैस्तेपि तस्मादज्ञातविप्लवाः ॥२३६॥

भेदाश्रयैर्व्यावृत्तिविषयैरतद्वान् धर्मभेदेन तत्सञ्चयापचयाभ्यां रहितोपि शब्दादि**र्दृष्टिं** प्रतीतव्यवहारमु**पनीयते**। विकल्पास्तावद् वासनावशात् तथोपदर्शयन्ति। व्यवहर्त्तारस्तु क[2]स्माद् विमृश्य न निवर्त्तन्त इत्याह। अर्थे तेषां व्यावृत्त्याश्रयेण कल्पितधर्माणां **कुतश्चित् सम्बन्धात्** तदर्थक्रियाप्राप्तेः परितोषादर्थक्रियार्थिनां व्यवहारिणां धर्मभेदाद् यथार्थत्वेन विमर्शादादर इति **ते** व्यवहर्त्तारो**प्यज्ञातविप्लवा** धर्मभेदविधिप्रतिषेधव्यवहारस्येति यथार्थमेव तत् मन्यन्त इति। तस्मात् परमार्थतोऽसत्येव धर्मिणि विधिप्रतिषेधव्यवहारात्[3] असतोपि सपक्षाद् विपक्षाद् वा हेतुनिवृत्तिः सन्दिग्धा।(२३६)

किञ्च (।) प्राणादेः सपक्षो नास्तीति ततो न व्यतिरेक इति यद्युच्यते तदसङ्गतमित्याह।

सत्तासाधनवृत्तेश्च सन्दिग्धः स्यादसन्न सः।
असत्वञ्चाभ्युपगमादप्रमाणान्न युज्यते ॥२३७॥

आत्मनः **सत्तायां साधनस्य** प्राणादे**र्वृत्तेः** कारणात् वादिप्रतिवादिनोरात्मा **सन्दिग्धः स्यात्**। न ह्यसत्तया निश्चितेऽर्थे कश्चित् साधनमाह। प्रतिवादी च तत्साधनं शृण्वन् कथमसन्दिग्धो नाम। आत्मसन्देहाच्च सपक्षो **नासन्**[4] तत् कथमुच्यते सपक्षासत्वात् न ततो व्यावृत्त इति व्यतिरेकी प्राणादिः। स्यादेतत् (।) प्रतिवादिनः सात्मत्वेन कस्याश्चिदनिष्टेः सपक्षाभाव उच्यते।

ननु पराभ्युपगमप्रमाणमप्रमाणम्वा। प्रमाणञ्चेन्नैरात्म्यमेव तर्हि सिद्धं।) अलमात्मसाधनोपन्यासप्रयासेन (।) अथा**प्रमाणं** (।) परस्याभ्युपगमात् अप्रमाणकात् सपक्षसत्वं च **न युज्यते**।(२३७) तस्माद् (।)

असतो व्यतिरेकेपि सपक्षाद् विनिवर्त्तनम्।
सन्दिग्धं तस्य सन्देहाद् विपक्षाद् विनिवर्त्तनम् ॥२३८॥

असतः सपक्षाद्धेतोर्व्य**तिरेके**प्यु**पगम्यमाने प्राणादेः सपक्षाद् **विनिवर्त्तनं सन्दिग्धं तस्य** सपक्ष**सन्देहात्**। यदि सपक्षाभावेऽसन्दिग्ध एवं हेतुव्यावृत्तिभावो[1]प्यसन्दिग्धः

---

[1] विपक्षात्।

स्यात्। तत्सन्देहे तस्यापि सन्देहः। सपक्षाद् व्यावृत्तिसन्देहे **विपक्षाद् विनिवर्त्तनं प्राणादेः सन्दिग्धं**।(२३८)

कथमित्याह (।)

एकत्र नियमे सिद्धे सिध्यत्यन्यनिवर्त्तनम्।
द्वैराश्ये सति दृष्टेषु स्याददृष्टेपि संशयः ॥२३९॥

एकत्र सपक्षे सत्त्वस्य **नियमे सिद्धे** सति अन्यतो विपक्षा**न्निवर्त्तनं सिध्यति**। यो हि पक्ष एव भवति स नियमाद् विपक्षे न भवति। यदि तु विपक्षेपि स्यात् सपक्षे सत्ता नियमो व्याहन्येत।

ननु सात्मकत्वानात्मकत्वाभ्यां द्वैराश्यं भावानां। तत्र निरात्मकेषु घटादिषु दृष्टः प्राणादिरर्थात् सात्मकेषु व्यवतिष्ठत इति प्राणादेरतो युक्तं सात्मकत्वानुमानमित्याह। **द्वैराश्ये सति** भावानां घटादिषु निरात्मकेषु **दृष्टेषु** बहुलं प्राणादाव**दृष्टेपि**[1] देशादिविप्रकृष्टेषु प्राणादिसत्ता**संशयः** कदाचित् क्वचिन्निरात्मका अपि प्राणादियुक्ताः स्युः बाधकाभावात्।(२३९) तथाहि।

अव्यक्तिव्यापिनोप्यर्थाः सन्ति तज्जातिभाविनः।
कश्चिन्न नियमोदृष्ट्या पार्थिवालोहलेख्यवत् ॥२४०॥

तस्यामेकस्यां जातौ सम्भविनोप्यर्था धर्मा **अव्यक्तिव्यापिनो** निःशेषतद्व्यक्त्य**सम्भविनः सन्ति**। ततः क्वचिद् घटादौ निरात्मके प्राणादिर्नास्तीत्य**दृष्ट्या**दर्शन**मात्रेण** समस्तेषु निरात्मकेषु **न** प्राणाद्यभावस्य **नियमः**। बहुषु **पार्थिवेषु** काष्ठपाषाणादिषु लोहलेख्यत्वदर्शनेपि पार्थिव एव[1] वज्रेऽलोहलेख्यत्वदर्शनेपि पार्थिव एव[1] **वज्रे ऽलोहलेख्यत्ववत्**। अलोहलेख्यस्येव नासम्भवस्य नियमः।(२४०)

भावे विरोधस्यादृष्टेः कः सन्देहं निवारयेत्।

निरात्मकत्वेन सह प्राणादे**र्विरोधस्यादृष्टे**र्निरात्मकेष्वपि भावेषु प्राणादेर्भाविसत्तायां **कः सन्देहं निवारयेत्**। न हि प्राणादेर्नैरात्म्येन सहानवस्थानलक्षणो **विरोधः** (।) क्वचिन्निवर्त्यनिवर्त्तकभावानुपलब्धेः नाप्यन्योन्यपरिहारस्थितिलक्षणः परस्परव्यवच्छेदात्मकत्वाभावात्।

स्यादेतत् (।) नैरात्म्यविरुद्धेनात्मना व्याप्तत्वात् प्राणादेः परम्परया नैरात्म्येन विरोध इत्याह।

कश्चिद् विनियमात् कोन्यस्तत्कार्यात्मतया स च ॥२४१॥

---

[1] लोहलेख्यं वज्रं पार्थिवत्वात् काष्ठवत्।

तस्यात्मनः कार्यतया आत्मतया प्राणादेः क्वचिदात्मनि विनियमाधियतत्वात् कोन्यः परम्परया विरोधश्चोक्तः स्यात्। तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यामेव केनचित् किञ्चिद् व्याप्यते नान्यथा। (२४१)

न चात्मनोऽत्यन्तपरोक्षतया ते सिध्यतः। तत्कथन्तन्निमित्तक[1]विरोधस्थितिः।

नैरात्म्यादपि तेनास्य सन्दिग्धं विनिवर्तनम् ।

तेन साक्षात्परम्परया च विरोधाभावेन नैरात्म्याद् विपक्षादपि शब्दाश्च केवलं सपक्षादस्य प्राणादेर्निवर्त्तनं सन्दिग्धं। सन्दिग्धान्वयव्यतिरेकः प्राणादिरित्यर्थः।

नास्ति तावदुक्तक्रमेण नैरात्म्यात् प्राणादिनिवृत्तिः (।)

अस्तु नाम तथाप्यात्मा नानैरात्म्यात् प्रसिध्यति ॥२४२॥

अस्तु नामाङ्गीकारात् तथापि जीवच्छरीरेऽनैरात्म्यान्नैरात्म्याभावात् प्राणादिमत्वसाधितादात्मा न सिध्यति। (२४२)

यश्च[1] विरुद्धयोरेकाभावादन्यतरस्यावश्यं सिद्धिर्भत्येवेत्याह।

येनासौ व्यतिरेकस्य नाभावं भावमिच्छति ।
यथा नाव्यतिरेकेपि प्राणादिर्न्न सपक्षतः ॥२४३॥

येन कारणेनासौ वादी व्यतिरेकस्याभावं भावमन्वयं नेच्छति। यथा प्राणादिरसतः सपक्षतः। अव्यतिरेके व्यतिरेकाभावेपि न सपक्षे सत्वेनेष्टः। तथा नैरात्म्यनिवृत्तावपि आत्मभावो जीवच्छरीरे न स्यात्। (२४३)

तस्मात् (।)

सपक्षाव्यतिरेकी चेद्धेतुर्हेतुरतोन्वयी ।
नान्वय्यव्यतिरेकी चेदनैरात्म्यं न सात्मकम् ॥२४४॥

सपक्षाव्यतिरेकी प्राणादिर्नैरात्म्ये निवर्त्तमानः सत्तामात्मनो गमयन् हेतुरभिविष्टस्तदाऽत्र एव न्यायात् प्राणादिहेतुरन्वयी स्यात्। सपक्षात् प्राणादेर्निवृत्त्यभाव एव भावः। स चान्वयः (।) सपक्षादव्यतिरेकी व्यतिरेकरहितः प्राणादिर्नान्वयी चेदिष्यते तदा तद्वदनैरात्म्यं नैरात्म्यरहितं शरीरं[1] न सात्मकं स्यात्। (२४४)

किञ्च (।)

यन्नान्तरीयकः स्वात्मा यस्य सिद्धः प्रवृत्तिषु ।
निवर्त्तकः स एवातः प्रवृत्तौ च प्रवर्त्तकः ॥२४५॥

यस्य स्वात्म(।) स्वभावो यन्नान्तरीयकः[2] यदन्वयव्यतिरेकानुविधायी प्रतिबन्ध-

---

[1] नात्र नैरात्म्यमस्तीति। [2] लिङ्गं धूमादिः।

कस्य वह्न्यपादेः प्रवृत्तिषु विधिषु सिद्धः। स एव निवर्त्तमानः तस्यानुविहितान्वयव्यतिरेकस्य निवर्त्तकः। अतः प्रवृत्तिविषयत्वात् प्रवृत्तौ स्वसत्तायाञ्च तस्यावश्यं प्रवृत्तेः कर्त्ता हेतुर्भवति। यथा धूमो दहननान्तरीयकतया सिद्धो दहननिवृत्तिप्रवृत्तिभ्यां निवर्त्तते प्रवर्त्तते च (। २४५)

नान्तरीयकता सा च साधनं समपेक्षते ।
कार्ये दृष्टिरदृष्टिश्च कार्यकारणता हिता ॥२४६॥

सा च नान्तरीयकता साधनं निश्चायकं मानमपेक्षते गमकत्वहेत्वधिकारे-
ऽनिश्चितगम[1]कत्वनिबन्धस्याहेतुत्वात्। साधनञ्च कार्ये कारणान्वयवति दृष्टि-
102b स्तद्व्यतिरेकवति चादृष्टिः। न तु सपक्षविपक्षयोर्दर्शनादर्शनमात्रकं। हि यस्मात्
तत्कार्यदृष्टयदृष्टी कार्यकारणता कारणभावाभावप्रयुक्ते कार्यभावाभावदर्शने कार्य-
कारणतोक्ता (।) अन्यनिश्चयोपायतादर्शनार्थं। (२४६)

ततश्च (।)

अर्थान्तरस्य तद्भावेऽभावानियमतोऽगतिः ।

अकारणस्यार्थान्तरस्यात्मनस्तस्य प्राणादेर्भावेऽभावानियमतोऽवश्यम्भावाभावात् अगतिरप्रतीतिः।

नन्वात्मा[1]न्वयव्यतिरेकानुविधानात् प्राणादय आत्मानं तत्कार्यतयानुमापयिष्यन्तीत्याह।

अभावासम्भवात् तेषामभावे नित्यभाविनः ॥२४७॥

तस्यात्मनो नित्यभाविनः सर्व्वकालस्थायिनः कदाचिदभावे सति तेषां प्राणादीनामभावस्यासम्भवात् (।) यदि व्यतिरेकमन्तरेणान्वयमात्रादात्मकार्यता प्राणादीनां तदा कालाकालादिकार्यतापि स्यात् (।) या यस्य समानत्वात् (।) ततश्च तानप्यनुमापयेयुः कालादिनिवृत्तिश्च प्राणादिनिवृत्त्या व्या[2]प्येत। ततो यत्र प्राणादिनिवृत्तिरस्ति तत्र कालादिनिवृत्तिरपि स्यात्। एवं व्याप्यसद्भावात्। न च कालरहितः कश्चिदस्ति। (२४७)

(६) क. सामग्रीशक्तिभेदाद् विश्वरूपता

किञ्च (।)

कार्यस्वभावभेदानां कारणेभ्यः समुद्भवात् ।
तैर्विना भवतोऽन्यस्मात् तज्जं रूपं कथं भवेत् ॥२४८॥

कार्यस्वभावभेदानां[1] यथा स्वं कारणेभ्यः[2] समुद्भवात् कारणात् केवलादन्वयात् कार्यकारणभावेपि कार्यभावाङ्गीकारात् तैः कारणैर्विना भवतः कार्यस्य रूपं तज्जं कथं भवेत्। न हि वह्निजं युक्तं प्रत्येकं व्यभिचारा-दे[3]हेतुत्वप्रसङ्गात्॥ (२४८)

सामग्रीशक्तिभेदाद्धि वस्तूनां विश्वरूपता।
सा चेन्न भेदिका प्राप्तमेकरूपमिदं जगत्॥२४९॥

सामग्रीणां शक्तिभेदाद्धि वस्तूनां कार्याणां विश्वरूपता नानात्मता। सामग्री चेत् स्वभेदेन कार्याणां न भेदिका। जगदिदमेकरूपं प्राप्तं। (२४९)

ननु[1] कारणानि कार्यमात्राणि जनयन्ति। न तेषां परस्परतो भेदमपि[2] कुतो धूमः पावकादिव शक्रमूर्ध्नोपि जायेत। इत्याह।

भेदकाभेदकत्वे स्याद् व्याहता भिन्नरूपता।
एकस्य नानारूपत्वे द्वे रूपे पावकेतरौ॥२५०॥

अस्याः सामग्र्या भेदकत्वे भिन्नत्वे भिन्नसामग्रीकार्यविल[3]क्षणकार्यजनकत्वे-ऽभेदकत्वे च सामग्र्यन्तरकार्यजनकत्वेऽभ्युपगम्यमाने एकस्याः सामग्र्या भिन्न-रूपता नानात्माऽभ्युपगता स्यात्। सा च व्याहता। तथा हि धूमाग्न्यादिसामग्री सामग्र्यन्तरकार्यविलक्षणं जनयन्ती तस्य भेदिका प्रतीता। यदि च सामग्र्यन्तर-कार्यं च सा जनयेत् तदाऽभेदिका च स्यात्। तथा चैकस्य शक्रमूर्ध्नो नाना[4]रूपत्वे द्वे रूपे पावकेतरौ स्यातां। धूमजनकत्वाद् वह्नित्वं विलक्षणरूपत्वाच्चावह्नि-रूपत्वं। न चैते एकस्य युक्ते रूपभेदलक्षणत्वाद् वस्तुभेदस्य। (२५०)

तत् तस्या जननं रूपमन्यस्य यदि सैव सा।

तत् तस्मात् तस्याः शक्रमूर्द्धादिसामग्र्या जननं धूमोत्पादकं रूपं यदि विद्यते तदा सैव दहनात्मिकैव सा शक्रमूर्द्धादिसामग्री। अग्निधूमयोरन्वयव्यतिरेकदर्शनात् स एवाग्निर्यो[4] धूमजनकः[5]। स एव धूमो योऽग्निजन्य इति निश्चितत्वात्।

न तस्या जननं रूपं तत् तस्याः संभवेत् कथम्॥२५१॥

---

[1] अन्वयमात्रात् परो मन्यते तन्निषेधति। [2] आकस्मिकानुपपत्तेः।

[3] अग्नितोप्यग्निधूमादि। अग्निस्वभावशक्रमूर्ध्नोपि धूमादिति व्यभिचार इत्यन्यत उत्पादेऽहेतुत्वं नास्ति। अग्न्यादिविलक्षणसामग्र्याश्च भेदकमभेदकञ्च रूपमस्ति येन धूमञ्जनयति तदभेदकं।

[4] जनयन्ति। [5] इति नास्त्येव व्यभिचार इत्याशयः अन्यहेतोरनुपपत्तेः।

अथ तस्याः शक्रमूर्द्धादिसामग्र्या जननं रूपं नास्तीति तदा तद् धूमाख्यं रूपं वह्निजन्यमस्याः कथं संभवेत् (।) न ह्यधूमहेतोर्द्धूमजन्म युक्तं (।) यतो धूमजनक एव वह्निर्वह्निजन्यश्च धूमः। (२५१)

ततः स्वभावौ नियतावन्योन्यं हेतुकार्ययोः।
तस्मात् स्वदृष्टाविव तद् दृष्टे कार्येपि गम्यते ॥२५२॥

ततो हेतुकार्ययोरग्निधूमाद्योः स्वभावौ नियतौ अन्योन्यं तज्जनकत्वतद्भा-
1032a वित्वाभ्यां (।) तस्मात् कारणकार्ययोर्नियमादव्यभिचारहेतोः यथा स्वस्य कारणात्मने(।)वह्नेः दृष्टौ तत्कारणत्वं गम्यते तद्वत् साक्षाद् दर्शनाभावे कार्येपि धूमे दृष्टे तत्कारणे परोक्षमनुमानबुद्धया गम्यते[1] साक्षात् परंपरया वा तदुत्पन्नेन ज्ञानेन प्रतीयमानस्य व्यभिचाराभावात्॥ (२५२)

एकं कथमनेकस्मात् क्लेदवद्दुग्धवारिणः।

(पर आह।) न यद्येकमेकस्मादेव भवति तदैकं कार्यं कथमनेकस्माद् भवति (।) उदाहरणमाह। क्लेदवत् तण्डुलाद्यवयवशैथिल्यमिव दुग्धाद्वारिणश्च। अग्निसहकारि दुग्धं वारि च[1] स्वयं पृथक् तण्डुलादेर्व्विक्लित्तिं जनयद् दृश्यते॥

द्रवशक्तेः यतः क्लेदः सा त्वकैव द्वयोरपि ॥२५३॥

(सिद्धान्ती). अयुक्तमेतत्। अन्यो हि दुग्धेन जनितः क्लेदोऽन्यश्च वारिणा। रसवीर्यपरिणामाकारभेदात्। तत् कथमेकस्मादनेकोत्पादः।

अथ सत्यप्यवान्तरभेदे विजातीयव्यावृत्त्या क्लेद एक उच्यते तदा दुग्धवारिणोर्यतो यस्या द्रव्यजनिकायाः शक्तेः क्लेदो जायते सा शक्तिस्तु द्वयोरपि विजातीयव्यावृत्तेरेकैव। तत् कथमनेकस्मादेकोत्पत्तिः॥ (२५३)

भिन्नाभिन्नः किमस्यात्मा भिन्नोथ द्रवता कथम्।
अभिन्नेत्युच्यते बुद्धेस्तद्रूपाया अभेदतः ॥२५४॥

(परः) यदि दुग्धस्य क्लेदजननशक्त्यात्मतया वारिणा सहाभेद इष्यते तदा भिन्नाभिन्नोऽस्यात्मा किमभ्युपगन्तव्यः। शक्त्यात्मतयाऽभेदात्। आकारभेदाच्च भेदात्। उत्तरमाह (।)

न भिन्नाभिन्न आत्मा किन्तु भिन्न एव। कथन्तर्हि द्वयोरपि द्रवताऽभिन्ना क्लेदहेतुरित्युच्यते द्रवत्वस्याभेदात्। अभेदोक्तिर्भेदोक्त्या विरुध्यते।

---

[1] इत्यव्यभिचारिकार्यलिङ्गम्।

यदि नाम स्वस्वभावस्थितत्वा[3]द् भावानां भेद एव पारमार्थिकः तथापि केचिद् भावा भिन्ना अपि स्वहेतुबलायातस्वरूपविशेषात् एककार्यकृत इति **बुद्धेर्विकल्पिकायास्तद्रूपाया** एकप्रत्यवमर्शाकाराया **अभेदतः** कारणात् द्रवताक्लेद-हेतुर**भिन्नेत्युच्यते**। तदेकव्यावृत्तिविषयस्यावसायस्यानुरोधात्। एकत्वव्यवहारो न पारमार्थिक इत्यर्थः। (२५४)

तद्वद् भेदेपि दहनो दहनप्रत्ययाश्रयः।
येनांशेनादधद् धूमं तेनांशेन तथा गतिः ॥२५५॥

तद्वत् क्षीरोदकवत्। अवान्तर**भेदे** सत्यपि **दहनो[4] येनांशेन** स्वभावेन स्वरूपोष्ण-स्पर्शाद्यात्मकेनानग्निव्यावृत्तेन **दहन** इति **प्रत्ययस्य** व्यवहारस्या**श्रयो** विषयस्तेन स्वभावेन धूममादधत् जनयत् धूमाश्रयो भवति (।) **तेन धूमाश्रयत्वेन** कारणेन धूमालिङ्गाद् दहनो हेतुः। **तथा**ऽनग्निव्यावृत्तित्वेन गम्यते। (२५५)

तथा हि (।)

दहनप्रत्ययाङ्गादेवान्यापेक्षात् समुद्भवात्।
धूमोतद्व्यभिचारीति तद्वत् कार्यं तथापरम् ॥२५६॥

दहनप्रत्ययस्याङ्गान्निमित्ता**देवा**ग्निलक्षणा**दन्यापेक्षा**दार्द्रेन्धनादिसहायात् **समुद्भ**[5]**वा**दुत्पत्तेः कारणाद् **धूमोऽतद्व्यभिचारीति** तद्वत् धूमवत्। **अपरमपि[1] कार्यं तथा** स्वकारणाव्यभिचारि बोद्धव्यं। (२५६)

किं पुनर्धूमो वह्निं न व्यभिचरतीत्याह[2]।

धूमेन्धनविकाराङ्गतापदे दहनस्थितेः।
अनग्निश्चेदधूमोऽसौ सधूमश्चेत् स पावकः ॥२५७॥

धूमस्येन्धनविकारादेर**ङ्गं** हेतुस्तस्य भावो धूमेन्धनविकाराङ्गता तस्याः पदे आश्रयवस्तुनि **दहनस्थिते**रग्निताव्यवहाराच्छक्रमूर्धा**ऽनग्नि**र्धूमेन्धनविकारकारी न **चेदि**ष्यते (।) ततो जायमानः पदार्थो**सौ** दृश्यमानो[6]**ऽधूमो** बाष्पादिरेव। न ह्यग्निजन्योऽनग्निर्भवति। सर्व्वथा साम्यात् **सधूमश्चेदि**ष्यते तर्हि **स** वल्मीकः **पावक** एव धूमजनकस्यैव पावकत्वात्। देशकालस्वभावप्रतीतिनियमो हि भावानां नाकस्मिकः। तथात्वेऽतिप्रसङ्गात्। न च नानाहेतुकः प्रत्येकः व्यभिचारेऽहेतुत्व-प्रसङ्गात् तस्मान्नियतहेतुकः। यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यामुपलब्धाग्निकारण-

---

[1] **देशादिभिन्नं विजातीयव्यावृत्त्या त्वभिन्नं।**

[2] **एतदेव स्थिरयितुमाह।**

103b भावो धूमः शक्रमूर्ध्नो जायते। तदा वह्नेरेव शक्रमूर्द्धा। अथाग्निस्तथाऽदृश्यमानत्वात् तथा सोपि न धूमो बास्पादिरेव आकारसाम्यात्तु धूमाभः। तस्मात्[1] कार्यकारणभावस्य नान्तरीयक[2]तेति स्थितं॥ (२५७)

नान्तरीयकता ज्ञेया यथास्वं हेत्वपेक्षया।
स्वभावस्य यथोक्तं प्राक् विनाशकृतकत्वयोः ॥२५८॥

स्वभावस्य च हेतोर्नान्तरीयकता साध्या अविनाभाविता ज्ञेया। यथास्वं यस्य स्वभावहेतोर्य आत्मीयस्तादात्म्यसाधको हेतुः साधनं तस्यापेक्षया। यथा प्रागुक्तं विनाशकृतकत्वयोस्तादात्म्यसाधनं अवश्यं हि कृतकानाम्विनाशः। न कार्यसापेक्षाऽवश्यं भावः। ततः स्वभावत एव कृतकानाम्भश्वराणां विनाशं प्रत्यनपेक्षत्वमिति दर्शितं। तदेव स्वभावकार्ययोरव्यभिचारित्वाद्धेतुत्वं। न च प्राणादेरात्मकार्यत्वं सिद्धमिति कथं हेतुता। (२५८)

ख. प्राणादेरुक्तो दोष आचार्येण

नन्वयं प्राणादिकस्तो दोषकलाप आचार्येणेष्ट इति कथं गम्यत इत्याह।

अहेतुत्वगतिन्यायः सर्वोयं व्यतिरेकिणः।
अभ्यूह्यः श्रावणत्वोक्तेः कृतायाः साम्यदृष्टये ॥२५९॥

सर्वस्यासाधारणस्य दोषदुष्टत्वेन साम्यदृष्टये तुल्यतोपदर्शनाया चार्येण श्रावणत्वस्यासाधारणस्य योक्तिः कृता तस्या एवायं व्यतिरेकिणः प्राणादेरन्यस्य च हेतोरहेतुत्वगतिन्यायः सर्वोऽभ्यूह्यः। (२५९)

(७) अनुपलब्धिचिन्ता

(१) अनुपलब्धेः पृथग्ग्रहणे कारणम्

ननु यथा स्वभावकार्यसिद्ध्यर्थं द्वौ हेतू उक्तौ तथाऽनुपलब्धिरपि वक्तुं युक्ता हेतुत्वात्। स्वभावानुपलब्धिस्तावत् तादात्म्यप्रतिबन्धात् स्वभावहेतोर्न भिद्यत इति स्वभावहेतुनिर्देशादेव निर्दिष्टा। कारणव्यापकानुपलब्धिभ्याञ्च निषेध्यानुपलब्धिरेव प्रतिपाद्यत इति न तेपि स्वभावानुपलब्धेर्भिद्यन्ते। उदाहरणन्तर्हि कस्मान्नोक्तमित्याह।

---

[1] एवं तावत् कार्यस्य नियमः। [2] नियमः।

हेतुस्वभावनिवृत्त्यैवार्थनिवृत्तिवर्णनात् ।
सिद्धोदाहरणेत्युक्तानुपलब्धिः पृथग् न तु ॥२६०॥

त्रिविधाप्यनुपलब्धिर्व्विपक्षाद्धेतोः कारणस्य स्वभावस्य व्यापकस्य निवृत्त्यै-वार्थस्य कार्यस्य व्याप्यस्य च निवृत्तेर्व्वर्णनात् सिद्धोदाहरणेति न पृथगुक्ता । स्वभा[1]वानुप(ल)ब्धिः कारणव्यापकाभावसाधिका । तयोरनुपलब्धिस्तु कार्य-व्याप्याभावसाधनीति त्रिविधानुपलम्भोदाहरणं सिद्धं ।(२६०)

उपलब्धिलक्षणप्राप्तविषयत्वमनुपलब्धेर्व्विशेषणं कथं सिद्धमिति चेदाह ।

तत्राप्यदृश्यात् पुरुषात् प्राणादेरनिवर्तनात् ।
सन्देहहेतुताख्यात्या दृश्यैर्थे सेति सूचितम् ॥२६१॥

प्राणादेर्हेतोरदृश्यात् पुरुषादात्म[1]नोऽनिवृत्तेर्निवृत्त्यसिद्धे जीवच्छरीरे सन्देह-हेतुतया आख्यात्या कथनेन तत्रानुपलब्धाव[2]पि दृश्येऽर्थे याऽनुपलब्धिः सा भाव-साधिका नान्येति सूचितमा चा र्ये ण । यदि त्वनुपलब्धिरित्येव प्रमाणं तदाऽऽत्मनि प्राणादेर्निवृत्तिः सिध्येत् । ततश्च जीवच्छरीरे वर्त्तमानमात्मानं गमयेदिति न सन्देहहेतुः स्यात् ।(२६१)

ननु यथा व्यवच्छेदविषयाऽनुपलब्धिः तथा कार्यस्वभावावपीति अनुप-लब्धिरेवैको हेतुः स्यादित्याह ।

अनङ्गीकृतवस्त्वंशो निषेधः साध्यतेनया ।
वस्तुन्यपि तु पूर्वाभ्यां पर्युदासो विधानतः ॥२६२॥

अनयानुपलब्ध्या[3] न केवलम्वस्तुनि अवस्तुन्यपि निषेधः केवलो नाङ्गीकृत-वस्त्वंशः कारणव्यापकानुपलब्धिभ्यां वस्तुव्यवच्छेदमात्रं अभावव्यवहारश्च साध्यते (।) यथा प्रदेशे धर्मिणि घटाभावः । पूर्व्वाभ्यां कार्यस्वभावाभ्यां त्वन्य-व्यवच्छेदे नैकस्य विधानतः पर्युदासः साध्यते (।) यथाऽनग्निव्यवच्छेदेनाग्निः । नित्यव्यवच्छेदेनानित्यत्वं ।(२६२)

ननु स्वभावानुपलब्धौ कथं तादात्म्यं प्रति[4]बन्ध इत्याह । 1042

तत्रोपलभ्येष्वस्तित्वमुपलब्धेर्न चापरम् ।

तत्रोपलभ्येषु भावेषु विचार्यमाणमस्तित्वमुपलब्धेरपरं न भवति । यदि ह्युपलब्धिः कर्मधर्मस्तदोपलभ्यमानतास्तित्वं । अथ कर्तृधर्मो ज्ञानं । तदा

---

[1] अन्यत्रादृष्टरूपस्येत्यादिनात्मनोऽदृश्यस्याव्यतिरेकेण ।

तदन्वयव्यतिरेकानुविधानाद् भावसत्ताव्यवस्थानस्योपचारात् सैव सत्ता। यथा चोपलब्धिरेव सत्ता तथाऽनुपलब्धिरेवासत्तेति तादात्म्यमनयोः सम्बन्धः।

(२) अनुपलब्धेरभावसिद्धौ लिङ्गलिङ्गिग्रहणप्रयोजनम्

एवं तर्ह्यनुपलब्धिरेवाभावसिद्धिरित्यलं लिङ्गि[1]लिङ्गभावेनेत्याह।

इत्यज्ञज्ञापनार्थैकानुपाख्योदाहृतिर्मता ॥२६३॥

अभावः सिद्धत्वान्न साधनार्हः। तस्मादभावं पश्यतोप्यव्यवहरतोऽज्ञस्य मूढस्य ज्ञापनायाभावव्यवहाराय **एका** स्वभावानुपलम्भोदाहृतिर्मता (।) सा चानुपलब्धिरनुपाख्या वस्तुतोऽभावात्मिका। (२६३)

(३) स्वभावानुपलब्ध्या विषयिणः प्रतिषेधः

यद्यभावः स्वभावानुपलब्ध्या न साध्यते किन्तर्हि साध्यत इत्याह।

विषयासत्त्वतस्तत्र विषयि प्रतिषिध्यते ।
ज्ञानाभिधानसन्देहं यथाऽदाहादपावकः ॥२६४॥

तथान्या नोपलभ्येषु नास्तितानुपलम्भनात् ।
तज्ज्ञानशब्दाः साध्यन्ते तद्भावात् तन्निबन्धनाः ॥२६५॥

तत्र स्वभावानु(प)लम्भे **विषयासत्त्वतो** ज्ञानाभिधान[1]सन्देहानां विषयस्यासत्त्वतः [2] कारणाद् **विषयि प्रतिषिध्यते**। किन्तद्विषयीत्याह। ज्ञानमभिधानञ्च सन्देहश्च **ज्ञानाभिधानसंदेहं**। सदिति ज्ञानं सदित्यभिधानं। अस्ति न वेति सन्देहस्चानुपलब्धिलक्षणादभावान्निषिध्यते (।) सत्त्वविषया हि सत् ज्ञानादयः। तदभावे निषिध्यन्त इति न्याय्यं। दृष्टान्तमाह। **यथा** गुञ्जादौ वह्नित्वसन्देहे कश्चिदाह पावकोयमिति (।) दाहादिनिमित्तो हि वह्नि[3]त्वव्यवहारः तदभावात् प्रतिषिद्धः। यथोपलब्धेरन्या, नास्तिता तथोपलभ्येषूपलब्धिलक्षणप्राप्तेष्वनुपलम्भादन्या नास्तिता न भवति। किन्त्वनुपलब्धिरेव नास्तित्वं (।) तस्मात् तन्निबन्धना अनुपलब्धिनिमित्ताः तत् ज्ञानाभिधानव्यवहारास्तस्यानुपलम्भनस्य भावात् साध्यन्ते। (२६४,२६५)

, यद्यनुपलम्भेन निमित्तेन नैमित्तिकोऽसत् ज्ञानादिः साध्यते तदा निमित्ते

---

[1] सत्ताज्ञानं। तदभिधानं। अस्ति न वेति सन्देहः।

[4] सति नैमित्तिकभावनियमाभावात् सत्यनुपलम्भेऽसत्ज्ञानादिव्यवहार ऐकान्तिको न स्यादित्याह (।)

सिद्धो हि व्यवहारोयं दृश्यादृष्टावसन्निति।
तस्याः सिद्धावसन्दिग्धौ तत्कार्यत्वेपि धीध्वनी ॥२६६॥

सर्व्वस्यैव हि **दृश्यादृष्टावसन्निति व्यवहारोयं** निमित्तान्तरनिरपेक्षः **सिद्धः**। **तस्या** दृश्यादृष्टेः **सिद्धौ** सत्यां असदिति **धीध्वनी कार्यत्वेप्यसंदिग्धौ** नियतप्रवर्त्तनौ सिद्धौ। यद्यपि कार्यं न कारणेन नियतभावं तथापि यदि क्वचिद् भावव्यवहारः प्र[5]वर्त्यते तदानुपलब्धिमाननिमित्तत्वादन्यत्राप्यनुपलब्धौ सत्यां स प्रवर्त्तनीय इत्यर्थः। (२६६)

विद्यमानेपि विषये मोहादत्रानतुब्रुवन्।
केवलं सिद्धसाधर्म्यात् स्मार्यते समयं परः ॥२६७॥

अभावव्यवहारस्य **विषये** दृश्यादर्शने **विद्यमानेपि केवलं मोहादसत्** ज्ञानशब्दव्यवहारान**ननुब्रुवन्** नानुवदन् परोऽसद्व्यवहारविषयतया **सिद्धेन** घटेन दृष्टान्तेन दृश्यादर्शनवत्तायाः **साधर्म्यात् समयं** व्यवहारं **स्मार्यते**। पूर्व्वमपि त्वया दृश्यादर्शनमात्रकोऽसद्व्यवहा[6]रः प्रवर्त्तितः। तत्सद्भावादिहापि प्रवर्त्तयेति परः प्रतिपाद्यते। (२६७)

दृष्टान्तमाह।

कार्यकारणता यद्वत् साध्यते दृष्टयदृष्टितः।
कार्यादिशब्दा हि तयोर्व्यवहाराय कल्पिताः ॥२६८॥

कार्यकारणता दृष्टयदृष्टितो दर्शनादर्शनाभ्यामन्वयव्यतिरेकग्राहकाभ्यां **यद्वत् साध्यते**। न हि वस्तुतो दर्शनादर्शनाभ्यामन्या कार्यकारणता। किन्तु **तयो**र्दर्शनादर्शनयो**र्हि** संक्षेपेण **व्यवहाराय कार्यादिशब्दाः कल्पिताः**। (२६८) ततश्च (।)

कारणात् कार्यसंसिद्धिः स्वभावान्तर्गमादियम्।
हेतुप्रभेदाख्याने न दर्शितोदाहृतिः पृथक् ॥२६९॥

कारणात् दृश्यादर्शनात् असत्ज्ञानशब्दव्यवहार[7]**कार्य**योग्यता**संसिद्धिः** 104b
स्वभावहेता**वन्तर्गमान्न** हेत्वन्तरं। तेनेयं स्वभावानुपलब्धिर्हेतुना **प्रभेदस्याख्याने** क्रियमाणे स्वभावहेतुनैव **दर्शितोदाहृतिर्न पृथक्** निर्दिष्टा। (२६९)

भवतु तावद् दृश्यानुपलब्धेरसद्व्यवहारयोग्यतासिद्धिः। सैव तु कथं सिध्यतीत्याह।

एकोपलम्भानुभवादिदं नोपलभे इति ।
बुद्धेरुपलभे वेति कल्पिकायाः समुद्भवः ॥२७०॥

एकज्ञानसंसर्गिण एकस्य प्रदेशस्[1]योपलम्भानुभवात् स्वसम्वेदनादनन्तरं घटादि नोपलभ्यते। इदं प्रदेशाभ्युपल[1]भ्यत इति कल्पिकाया बुद्धेः स्ववेदन-विषयीकृतविधिप्रतिषेधानुकारिण्याः समुद्भवो भवतीति स्वसम्वेदनादेवानुपलम्भ-सिद्धिः। (२७०)

(४) विशिष्टवेदनादर्थानां विशेषावगमः

भवतु ज्ञानं स्वसम्वेदनविषययोर्ज्ञानयोरन्योन्यभेदस्तु केन ज्ञायते इत्याह[2]।

विशेषो गम्यतेऽर्थानां विशिष्टादेव वेदनात् ।
तथाभूतात्मसंपत्तिर्भेदधीहेतुरस्य च ॥२७१॥

अर्थानां विषेशो (? शेषो)ऽन्योन्यं भेदो गम्यते (।) विशिष्टप्रतिनियता-कारादेव[3] वेदनात्। अस्य सम्वेदनस्य तयोर्भेदानियताकारत्वं तस्य धियः[2] सम्वेदनस्य तु साधनं[4] तथाभूता प्रतिनियताकारा परनिरपेक्षप्रकाशात्मसंपत्ति-रपरोक्षता। (२७१)

तस्मात् स्वतो धियोर्भेदसिद्धिस्ताभ्यां तदर्थयोः ।
अन्यथा ह्यनवस्थातो भेदः सिध्येन्न कस्यचित् ॥२७२॥

तस्माद् धियो भेदस्य स्वतः प्रतिनियतात् अपरोक्षप्रकाशात् स्वरूपत[5] एव सिद्धिः। ताभ्यां भिन्नतया सिद्धाभ्यां तयोरर्थयोः सारूप्यजनकयोर्भेदसिद्धिः। अन्यथा यद्येवं नेष्यते तदाऽपराभ्यां भेदसिद्धिर्वक्तव्या। तयोश्च भेदसिद्धौ[3] भेदग्राहकता युक्तेति तद्भेदग्राहकमपरं द्वयमेष्टव्यं। एवमपरापरापेक्षाया-मनवस्थातः न कस्यचिद् भेदः सिध्येत्। (२७२)

फ विशिष्टरूपानुभवादन्यथान्यनिराक्रिया ।
तद्विशिष्टोपलम्भोतः तस्याप्यनुपलम्भनम् ॥२७३॥

अतो विशिष्टस्य नियतस्य रूपस्यानुभवादन्यथान्यस्य निराक्रिया न भवति। अतस्तस्मात् प्रतिषेध्याद् विशिष्टस्य भिन्नस्य प्रदेशादेरुपलम्भस्तस्य प्रतिषे-ध्यस्याप्यनुपलम्भनं। (२७३)

---

[1] समस्यसंसर्गिणः। [2] एकोपलम्भाविति वाक्येऽनुभवग्रहणप्रयोजनमाह। [3] नार्थसत्तामात्रेण। [4] किमित्याह। [5] नार्थस्यैवान्यतो ज्ञानात्।

तस्मादनुपलम्भोयं स्वयं प्रत्यक्षतो गतः ।
स्वमात्रवृत्तेर्गमकस्तदभावव्यवस्थितेः ॥२७४॥

तस्मादयं ज्ञानात्मकोऽ**नुपलम्भः स्वयमात्म**ना **प्रत्यक्षतः** स्वसम्वेदनाद् **गतः** प्रतीतः सन् **स्वमात्रवृत्ते**रात्ममात्रप्रतीतायास्तस्यानुपलभ्यमानस्या**भावव्यवस्थिते**-**र्गमकः**। अनुपलम्भो हि निमित्तं [१] विषयो वाऽभावव्यवहारस्येत्युभयमपि स्वसत्तामात्रेणाभावव्यवहारहेतुः। (२७४)

[१][**अन्यथार्थस्य नास्तित्वं गम्यतेनुपलम्भतः ।**
उपलम्भस्य नास्तित्वमन्येनेत्यनवस्थितिः ॥२७५॥

अन्यथा यदि स्वतो नानुपलम्भसिद्धिस्तदाऽ**र्थस्य नास्तित्वमनुपलम्भस्ततो गम्यते** (।) **उपलम्भस्य नास्तित्वमनु**पलब्धिर**न्येना**नुपलम्भेन गम्यते। सोप्य-नुपलम्भान्तरेणेति अपेक्षाया**मनवस्थितिः** स्यात्। (२७५)

(५) दृश्यानुपलब्धिः सद्व्यवहारबाधिका

भवतु तावद् दृश्येष्वनुपलब्धावभावप्रतीतिरदृश्ये पुनः कथमित्याह।

अदृश्ये निश्चयायोगात् स्थितिरन्यत्र बाध्यते ।
यथाऽलिङ्गोऽन्यसत्त्वेषु विकल्पादिर्न सिध्यति ॥२७६॥

अन्यत्र दृश्यानुपलब्धौ सत्याम**दृश्ये** विषयेऽभाव**निश्चयायोगात्**। सद्व्यव-हारस्य **स्थितिर्बाध्यते** उपलम्भपूर्वकत्वात् तस्याः। **यथाऽन्येषु सत्त्वेषु** प्राणिषु रागादिविषयो **विकल्पो** [२] परचित्तज्ञानादिरादिनाऽलिङ्गो लिङ्गरहितः सद्व्यव-हारविषयत्वेन न सिध्यति। (२७६)

किं पुनरदृश्यानुपलब्धौ सत्यामपि न सिध्यतीत्याह।

अनिश्चयफला ह्येषा नालं व्यावृत्तिसाधने ।

एषा हि सत्यप्यर्थे सम्भवन्ती अभावस्या**निश्चयफला** (।) तस्माद् **व्यावृत्ते**-रभावस्य **साधने नालं** शक्ता।

आद्याधिक्रियते हेतोर्निश्चितेनैव साधने ॥२७७॥

आद्या दृश्यानुपलब्धिः पुनर्व्यावृत्तिसाधनेऽ**धिक्रियते**। कस्मादित्याह।

---

[१] **ज्ञानेन निमित्तेन नैमित्तिको व्यवहारः साध्यः । अर्थो विषयोनुप-लम्भश्चेद् विषयी व्यवहारः ।**

105a **हेतोर्विपक्षात्** कारणव्यापकानुपलब्धिभ्यां व्यावृत्तेर्निश्चिते[1]नै[7]व साध्यार्थसाधने-ऽधिकारात्। न हि विपक्षादनिश्चितव्यावृत्तिको हेतुर्गमकः। न हि कारण-व्यापकानुपलब्धिभ्यामन्यो व्यावृत्तिसाधनः कारणविरुद्धोपलम्भादिष्वपि कारणा-भावादभावः प्रतिपाद्यः। (२७७)

तस्याः स्वयं प्रयोगेषु स्वरूपं वा प्रयुज्यते।
अर्थबाधनरूपम्वा भावे भावादभावतः ॥२७८॥

तस्या अनुपलब्धेः **प्रयोगेषु स्वयं** शब्दप्रतिपादितं वा **स्वरूपं प्रयुज्यते**। यथा स्वभावकारणव्यापकानुपलब्ध्यादिषु। निषेध्यस्यार्थस्य **बाधनं** विरुद्धं **वा** प्रयुज्यते यथा स्वभावकारणव्यापकविरुद्धोपलब्ध्यादिषु प्र[1]युज्यत इत्याह। अविकलकारणतया शीतस्य **भावे** सत्तायां सत्यां दहनस्य **भावात्**। **अभावतो** निवृत्तेः। यथा शीताभावसाधने सहानवस्थानविरुद्धो वह्निः प्रयुज्यते नात्र शीतस्पर्शो वह्नेरिति। (२७८)

अन्योन्यभेदसिद्धेर्वा ध्रुवभावविनाशवत्।
प्रमाणान्तरबाधाद् वा सापेक्षध्रुवभाववत् ॥२७९॥

निषेध्यविधीयमानयोरन्योन्यस्याभावात्मतया **भेदसिद्धेर्वा**ऽर्थबाधनरूपं प्रयुज्यते। **ध्रुवभावविनाशवत्**। नित्यत्वानित्यत्वयोरन्योन्याभावात्मकत्वेन **भेदसिद्धौ** परस्परपरिहारस्थितिलक्ष[2]णतया विरुद्धं विनाशित्वं नित्यत्वबाधने प्रयुज्यते। यथा नित्यः शब्दो विनाशित्वात्। स चायं परस्परपरिहारस्थितिविरुद्धः क्वचित् साक्षाद् वा प्रयुज्यते यथा नित्यत्वस्य विनाशित्वं। क्वचिद् धर्मान्तर-विरोधग्राहिणा **प्रमाणान्तरेण** परम्परया **बाधनात्**। अबाधितविरुद्धभावो **वा** प्रयुज्यते। **सापेक्षध्रुवभावित्ववत्**। यथा सापेक्षध्रुवभावयोः साक्षाद् विरो-धाभावेपि ध्रुवभा[3]वित्वस्य यद् व्यापकं तेन विरुद्धं सापेक्षत्वं व्याप्यव्यापक-योश्च वस्तुतस्तादात्म्यादयो यद्व्यापके विरुध्यते स तद्व्याप्येनापीति प्रमाणान्तर-बाधनादेवावधृतविरुद्धभावं सापेक्षत्वं ध्रुवभावित्वबाधने प्रयुज्यते (।) यथा न ध्रुवभावी कृतकस्य विनाशो हेत्वन्तरसापेक्षत्वादिति। (२७९)

कस्मात् पुनर्हेत्वन्तरसापेक्षो न ध्रुवभावीत्याह।

---

[1] तृतीयेन रूपेण।

८. भावस्वभावचिन्ता

(१) हेत्वन्तरसापेक्षो न ध्रुवभावः

हेत्वन्तरसमुत्थस्य सन्निधौ नियतः कुतः ।

उत्पादकाद्धेतोर्**हेत्वन्तर**[1]**समुत्थस्य** धर्मस्य **सन्निधौ** सन्निधाने **नियतः कुतः**। यथा कारणान्तरसापेक्षस्य वाससि नावश्यंभावनियमो रागस्य।

(२) न भावनश्वरस्वभावनियतो भावः

स्यादेतत्। भावहेतुरेवानित्यत्वाख्यं धर्मं भावनाशकं जनयति तेन नश्वरस्वभावनियतो भाव इत्याह।

भावहेतुभवत्वे किं पारम्पर्यपरिश्रमैः ॥२८०॥

भावहेतुभवत्वेऽनित्यत्वाख्यस्य धर्मस्य भावनाशकस्येष्यमाणे **पारम्पर्यपरिश्रमै**रेभिः स्वीकृतैः **किं** प्रयोजनं।(२८०)

तथा[5] हि (।)

नाशनं जनयित्वान्यं स हेतुस्तस्य नाशकः
तमेव नश्वरं भावं जनयेद् यदि किम्भवेत् ॥२८१॥

स भावहेतुरन्यमनित्यत्वाख्यं धर्मं भावनाशनं **जनयित्वा तस्या**भावस्य **नाशक** इष्यते परंपरया। **यदि तु तमेव** नश्वरं **भावं** साक्षाद् भावहेतुर्**जनयेत्**। तदा**किन्दूषणं भवेत्**। न किञ्चित्।(२८१)

अपि च (।)

आत्मोपकारकः कः स्यात् तस्य सिद्धात्मनः सतः ।
नात्मोपकारकः कः स्यात् तेन यः समपेक्ष्यते ॥२८२॥

यो यावाननित्यत्वाख्यो धर्म **आत्मा** भावस्य स किमु**पकारकः** सन् विनाशको भावस्य उतानुपकारक एव। तत्राद्ये पक्षे **सिद्धात्मनो** भावस्य **सतः** सर्व्वतो निराशंस्य[6]स्य **क आत्मा**ऽनित्याख्यो धर्मोऽन्यो वा **उपकारकः स्यात्**। अथ द्वितीयः पक्षः (।) तदाऽनात्मा **उपकारकः** स्यात्। **तेन** भावेन **यो** नाशकत्वेन **समपेक्ष्येत**। उपकारक एव ह्यपेक्ष्यते अनुपकारकत्वे का तस्यापेक्षा नाशकता वा।[1](२८२)

---

[1] व्यर्था नाशहेतुकल्पना

(३) अनपेक्ष्य एव भावो नश्वरत्वे

अथ नाशहेत्वयोगात्। अनपेक्ष्य एव भावो नश्वरतायां, तदा (।)

अनपेक्षश्च किम्भावोऽतथाभूतः कदाचन ।
यथा न क्षेपभागिष्टः स एवोद्भूतनाशकः ॥२८३॥

105b **अनपेक्षश्च** नाशे भावः **किं** कस्मात् **कदाचनातथाभूतो** [१] अनश्वरस्वभावः। सर्वदैव नश्वरस्वभावताऽस्य युक्ता। **यथा** त्वन्मते **स एव** कृतको भाव **उद्भूतनाशक** उन्मुखनाशकानित्यत्वस्वभावो नाशकालेऽक्षेपभागचिरविनाशी इष्टः। तथोत्पादानन्तरं नश्वरस्वभावतया विनश्येदिति ।(२८३)

क्षणमप्यनपेक्षत्वे भावो भावस्य नेति चेत् ।
भावो हि स तथा भूतोऽभावे भावस्तथा कथम् ॥२८४॥

क्षणक्षयिस्वभावा भावाः स्वहेतोरेव जायन्ते। विनाशं प्रत्य**नपेक्षत्वे भावस्य** यथा द्वितीये क्षणे **भावो** नास्ति तथा प्रथमे[१]पि क्षणे न स्यादिति। क्षणमपि भावस्य भावो न स्यादिति चेत्। अयुक्तमेतत् **हि** यस्मात् **स भावस्तथा** नश्वरस्वभाव इष्यते। यदा तु भाव एव नास्ति तदा**ऽभावे** भावस्य **भावस्तथा** नश्वरः **कथ**मुच्यते (।) ततो लब्धजन्मतो भावस्य क्षणान्तराननुवृत्तेर्नश्वरता ॥(२८३)

तस्मात्।

येऽपरापेक्षतद्भावास्तद्भावनियता हि ते ।
०धेव साम० **असम्भवद्विबन्धा च सामग्री कार्यकर्मणि ॥२८५॥**

ये भावा अनपेक्ष**तद्भावाः परापेक्षां** विना सम्भवद्धर्मविशेषसंभवाः। **ते तस्य भावे** धर्मस्य **नियताः**[२]। कारणसामग्रीव **असम्भवद्विबन्धा** विबन्धकारणरहिता[१] **कार्यस्य कर्मणि** क्रियायां **नियता**[१]। परनिरपेक्षाश्च भावाः स्वनाश इति। "क्षणिकाः सर्व्वसंस्कारा" इत्यकम्प्यः सौगतः सिंहनादः ॥

न यदिह तन्न न्याय्यं तेनोदितेन च किं फलं। यदि बहुशस्तस्या वृत्तौ गुणः कथं कस्य कः ।

---

[१] अन्त्या सामग्री

[२] दृष्टान्तः

यदि परमसौ व्याख्येयार्थग्रहस्य विरोधिनी (।) विवृत्तिरचनामात्रे[2] तस्मात् कुतोऽत्र मयादरः।।

आचार्यश्रीमनोरथनन्दिकृतायां वार्त्तिकवृत्तौ चतुर्थः परिच्छेदः समाप्तः ।।

लिखितेयं पंडि (त) वि भू ति च न्द्रे ण यदत्र पुण्यं तद्भूवत्वाचार्योपाध्याय-पूर्व्वङ्गमसकलसत्वराशेरनुत्तरज्ञानफलावाप्तय इति ।।

? साध्यहेतुदृष्टान्तोपनयनिगमनानि पञ्च।

? पा . . . कस्य इत्यादौ अवयव्येकत्वं हेतुः। तेन सर्वकस्य प्रसंगः साध्यः। विपर्यये सर्वकस्य साध्यस्याभावः साधनं। तेनावयव्येकत्वस्य हेतोरभावः साध्यः। (एवं वक्ष्यमाणेत्यादि)। अवयव्येकरूप(हेतु)त्वे एकस्यावृत्तौ सर्वस्यावृत्तिः (साध्यप्रसंगः) स्यात्। विपर्यये सर्वावृत्तेः साध्यस्याभावः साधनं। तेनावयव्येकत्वस्य हेतोरभावः साध्यः। अवयव्येकरूपहेतुत्वे एकस्य रक्तत्वे सर्वस्य (प्रसंगं साध्यं) रक्तत्वं स्यात्। विपर्यये सर्वरक्तत्वस्य साध्यस्याभावः साधनं। तेनावयव्येकत्वस्य हेतोरभावः साध्यः।

Appendix I

परिशिष्टं (१)[1]

[2]१—(१।२) अ...था। कस्मादयं वार्त्तिकन्यायेन प्र मा ण स मु च्च यं व्याचष्टे न पुनः स्वतन्त्रमेव शास्त्रमिति प्रश्ने प्राह। **प्राय** इत्यादि(।) अयमर्थः। चिन्तया करुणया च मे प्रमाणसमुच्चयव्याख्यायां चेतो जाताभिलाषं **दिग्नाग**रचित-शास्त्रस्यास्योपकारित्वेन। तच्च श्रोतृजनापराधेन। पदार्थस्तूच्यते (।) प्रायो बाहुल्येन प्राकृतसक्तेर्ज्ञानानीचो(?)दुष्टान्वयः। तीर्थिकशास्त्राणि आचार्यनीतिदूषणानि विपर्यस्तज्ञानप्रभवत्वात् दुष्टान्वयान्यतश्च प्राकृतानि तेषु सक्तिरनुरागो यस्य। कुतः प्राकृतसक्तिरित्याह। प्रतिबलप्रज्ञ इति अतोसौ दुर्भाषितमपि सुभाषितं कृत्वा त्यज्यते। अप्रतिबलप्रज्ञत्वादेव चाचार्यसुभाषितानि स्वयं यथावद् बोद्धुमक्षमो दोषवत्त्वेन गृहीत्वा तैराचार्यसुभाषितैरनर्थी आचार्ये च विद्वेषवान्भवतीत्याह(।) **केवल**मित्यादि (।) न केवलमनर्थी सुभाषितैराचार्यीयैरपि तु विद्वेष्टयपीर्ष्यामलैः परिगतः सन् दिग्नागं। किं भूतं सूक्ताभ्यासविवर्द्धितव्यसनं। व्यवहितानामपि सम्बन्धोस्ति(।) शोभनमुक्तं सूक्तं तत्राभ्यासस्तत्र विवर्द्धितं व्यसनं तत्रैव चात्यर्थमासक्तत्वं अनेनोपचितपुण्यज्ञानत्वमाह। तस्यैव तथात्वात्। येनानर्थी प्राकृतसक्तिस्तेन कारणेन स मु च्च यो न परोपकारः परमुत्कृष्टं। अन्योपकारोस्त्येव प्रायशब्दसूचितः (।) इतिहेतौ। इति हेतोर्नास्माकं चिन्ता (।) महार्थमपीदं शास्त्रं न बहूनामुपकारकं तत्कथमस्यार्थसाफल्यं कुर्यामित्येवमाकारा। आचार्ये विद्वेषः अन्योप्यनर्थहेतुरतो महानाचार्यनीतेन विपरीतार्थप्रकाशनेनाचार्ये बहुमानमुत्पाद्यानर्थहेतोर्जनं निवर्त्तयिष्यामीत्येवंदुःखवियोगेच्छाकारा करुणाप्यपि शब्दात्। **अत्रानुबद्धस्पृह**मिति द्वितीयेनेति शब्देन चिन्ताकरुणयोर्हेतुत्वमाह। इति चिन्ताकरुणाभ्यां चेतश्चिरन्दीर्घकालं प्र मा ण स मु च्च य-व्याख्याभूतवार्तिकरचनायामनुबद्धस्पृहं सन्तानेन प्रवृत्तेच्छमिति॥

× × ×

---

[1] **पुस्तकान्ते कर्गदपत्रेषु विभूतिचन्द्रेणैव लिखितम्।**

[2] **"प्रायः प्राकृते" (१।२) त्यादि कारिकायाम्।**

२—(१।२) एतदाह(।)प्र मा ण स मु(च्च)योत्र शास्त्रकृता व्याख्यातुं प्रस्तुत-
2b स्तत्र प्रथमं तन्नमस्कारश्लोकार्द्धं व्याख्यानार्हं द्वितीयपरिच्छेदेन व्याख्यातं। तृतीय-परिच्छेदेन तु प्रत्यक्षलक्षणं सप्रभेदमशेषविमतिनिराकरणेन यथास्वरूपतो विभक्तम् (।) अवसरप्राप्तमनुमानं (।) तच्च द्विधा (।) स्वार्थं परार्थञ्च (।) तत्राद्यमा(दा)वेव व्याख्यातं (।) प्रथमञ्च तद्व्याख्यानप्रयोजनमुक्तम "र्थानर्थविवेचनस्यानुमानायत्तत्वादि"त्यनेन प्रत्यक्षमपि "ह्यनु(मान)बलादेव प्रामाण्यं लभते" इत्यादि व्याख्यातं (।) व्याख्येयसूत्रन्त्व"नुमानं द्विधा त्रिरूपलिङ्गतोर्थदृगि"त्यादिकं प्र मा ण स मु च्च ये द्वितीयपरिच्छेद उक्तं। तृतीयपरिच्छेदप्रोक्तन्तु "परार्थमनुमानं "स्वदृष्टार्थप्रकाशनमि"त्यादिकं वार्तिकचतुर्थपरिच्छेदेन व्याख्याय इत्ययमेव वार्तिकप्रथमादिपरिच्छेदानामनुक्रमनिर्देशः।

वार्तिकञ्च विशेषाभिधानादिरूपं यथोक्तं "सूत्राणामनुपपत्तिचोदनात्तत्परिहारो विशेषाभिधानमि"ति लक्षणमयमेवार्थः परोक्तः।

"सूत्राणान्दोषमुद्भाव्य परिहारो यत्र दीयते।
विशेषचोदना चापि वार्तिकं तत्प्रकीर्त्तितमि"ति।

स मु च्च य सूत्रे स्वदृष्टार्थपदं व्याख्यातुं शास्त्रकृदाह। "परस्य प्रतिपाद्यत्वा"दित्यादि। सुवचार्थस्तु वृत्तावुच्यते। स्वार्थमिति स्वस्मै इदं स्वार्थमर्थेन न नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वाक्येन चतुर्थी समासः। स्वप्रयोजनमित्यर्थः। येन स्वयमनुमेयं प्रतिपद्यते ज्ञानेन तत्स्वार्थं (।) परस्मै इदं परार्थं येन परेभ्यः प्रतिपादयति त्रिरूपवचनेन तत्परार्थं।

ननु प्रमाणमविसम्वादीत्युक्तं अनुमानञ्च प्रमाणं ज्ञानं स्यात्कथं वचनं न दोषः उपचारात् परमार्थतस्तु ज्ञानमेवात्रापि परिच्छेदकं त्रिरूपवचने तस्यैव सूचनात् (।) वचनेनैव हि परोवबोध्यते न ज्ञानेन (।) महती चात्र विमतिः परेषामितीदं विवेच्यते। स्वार्थानुमानमवसरप्राप्तमिति सङ्गत्यानन्तरं नेदिष्टत्वा"त्पूर्वमेवे"ति
2a प्रथमं भूतं पदद्वयं व्याचक्षाणेनान्वयव्यतिरेकविचारात्प्र मा ण स मु च्च यस्य चतुर्थपरिच्छेदो [दृष्टान्तविचार उक्तोऽन्यापोहव्याख्यानेन पञ्चमपरिच्छेदोऽन्यापोहविचारः समर्थितः सर्वस्य विशेषणविशेष्यादिशाब्दव्यवहारस्यान्यापोह एव योगात्। "हेत्वाभासास्ततो पर"इत्यनेन तु हेत्वाभासविचारः षष्ठः परिच्छेदः समर्थितः (।)

पूर्वापरपरिच्छेदयोरनुसन्धानं कु(2b)र्वन्नाचार्य दे वे न्द्र बु द्धिः। शिष्याणां सुखबोधार्थं प्र मा ण वा र्ति क शरीरमाख्यातुमाशङ्कितञ्च परिहर्तुं प्रथमपरिच्छेदार्थानुसन्धानमप्याह। "आचार्यीये"त्यादि। इयञ्चात्राशङ्का(।) यद्याचार्य-

धर्मकीर्तिना प्रमाणसमुच्चयो व्याख्यातुं प्रस्तुतस्तदा स एव व्याख्यायतां किमित्यादावुत्क्रम्यानुमालक्षणं व्याख्यातवान् इति (।) अस्य परिहारः। आचार्यो-येत्यादि। आचार्योत्र दिग्नागस्तेन प्रणीतं यत्प्रमाणलक्षणशास्त्रं प्रत्यक्षानुमानस्व-रूपप्रकाशकं प्रमाणसमुच्चयाख्यं तन्नीतेरेवोद्योतयितुं प्रस्तुतत्वात् तस्य विविध-प्रकारं विशेषेण च वार्तिकरूपेण पूर्वटीकाकारादुसद्व्याख्यां तीर्थिकविम(f)तञ्चाप-नीय यथास्थितव्याख्यानं व्याख्या। तस्या निबन्धनमनुमानं न प्रत्यक्षं तस्यान-भिलाप्यवस्तुभेदविषयत्वेन निर्विकल्पकतया स्वार्थोपयोगित्वात्।

अनुमाने तु सा निबध्यते सर्वविमतिनिराकरणा(य) यथास्थिताविपरीतवस्तु-स्वरूपस्यानेनाख्यापनात्। व्यवस्थाप्येति विशेषेण प्रतिबन्धाख्यानतस्त्रिरूपतया पूर्वमवस्थाप्येत्यर्थः। पूर्वकालभाविक्त्वाप्रत्ययेन हि पूर्वकालतास्य ज्ञाप्यते तथा 2b
चाशङ्कितचोद्यपरिहारः। स्वतः प्रामाण्यञ्चास्य सूच्यतेऽनुमानं हि सुनिश्चित-त्रिरूपतया विकल्पकत्वेनात्यन्तनिश्चायकत्वात्। स्वतः प्रमाणमनेनैव चाशेषविमत्य-पाकरणं तीर्थिकनिग्रहः (आ)प्तवचनार्थव्यवस्थानं सर्वज्ञतासाधनञ्च क्रियते न प्रत्यक्षेणेति। एतदेव पूर्वं व्यवस्थापितं प्रत्यक्षस्याप्येतद्बलादेव प्रामाण्यनिश्चयः। प्रत्यक्षरूपं हि तदाभासेपि संभवति। बोधरूपताया अर्थाकार..............

× × ×

३—(१।२) सस्पष्टप्रतिभासस्य च निर्विकल्पकत्वेन द्विचन्द्रादिज्ञानेपि संभवा-न्नैवमनुमानस्य स्वाभासेषु निश्चितत्रैरूप्यसम्भव इत्यनुमानभूतकारणशुद्धिद्वारे- 3a
णैव प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं निश्चेयं। यद्यप्यान्ये(?)षितमात्रं यथावस्तु प्रवर्तते प्रत्यक्षन्तदप्यसकृत्प्रवर्त्तितव्यवहारतयान्वयव्यतिरेकाभ्यां विवेचितवस्त्वाकारं यथार्थं सम्वेद्यत इत्यनुमानपूर्वकमेवैतदन्वयव्यतिरेकयोरनुमानरूपत्वात्। दृश्यते चाभ्यासातिशयात्प्रत्यक्षमुत्पद्यमानमेव प्रमाणं मणिरूप्यादिविषयज्ञानवत्तथा विधतत्स्वत एव प्रमाणं भ्रान्तिनिमित्तस्याभ्यासेनैव निराकृतत्वात्। अन्यथा कथं लिङ्गज्ञानं प्रमाणं स्यात्। यत्र तु क्वचिद्विषये भ्रान्तिनिमित्तापनयासमर्थन्तत् तत्रानुमानानिश्चय इति तत्पूर्वमुक्तं। नन्वनुमानमपि प्रत्यक्षपूर्वमेव नायन्नियमो व्याप्तेरनुमानेन निश्चयात्। न हि व्याप्तिर्व्यापकस्य तत्र भाव एव। व्याप्यस्य वा तत्रैव भाव इत्ययं नियमोऽध्यक्षेणेक्षते। लिङ्गमपि गृहीतसम्बन्धेनैव पुंसा निश्चीयते इति सम्बन्धापेक्षणात्तदप्यनुमानपूर्वकमेव। न चानुमानप्रतिभास-काले प्रत्यक्षं व्याप्रियते इत्युक्तं। न हि प्रत्यक्षप्रतिभासवत् स्वाभासेऽनुमानं सम्भव-तीत्यप्युक्तं। अतोनुमानमुक्तार्थसाधकत्वात् पूर्वमुक्तं (।) अथवा लक्ष्यन्ते स्कन्ध-धात्वायतनानि येन शास्त्रेण तल्लक्षणशास्त्रं त्रिपिटकं (।) प्रमाणञ्च तदविसंवा-

दित्वाल्लक्षणशास्त्रं चेति प्रमाणलक्षणशास्त्रं भगवत्प्रवचनं न तीर्थिकानामिव शास्त्रं विसम्वादकमलक्षणञ्च वस्तुस्वरूपस्येति भावः। तथा हि भगवतां वचनं प्रमाणोपपन्नमनित्यादिवस्तुरूपसम्बेद्यकं चाथवा प्रमाणं प्रत्यक्षानुमाने तयोर्लक्षणं भगवतैव-
(3b) निर्दिष्टं (।) यथोक्तम भि ध र्मे "चक्षुर्विज्ञानसमङ्गी पुद्गलो नीलं जानाति। नो तु नील मि"त्यनेन निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमिन्द्रियज्ञानमुक्तं (।) मनोविज्ञानसमङ्गी तु नीलं जानाति। नीलमिति त्वि"ति। अत्राद्येन मानसं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमुक्तं द्वितीयेन तु विकल्पकं मन उक्तं। सम्वित्तिस्तु जानातिवचनेनोक्ता। न हि स्वयमप्रकाशमन्यं प्रकाशयति बाह्यप्रकाशवत् विशेषवचनमप्यस्त्यनुभवरूपं ज्ञानमितिवचनात्। योगिज्ञानमपि श्रुतचिन्ताभावनाक्रमेण तत्रैवोक्तं (।) कार्यानुमानस्य तु लक्षणं (।)।

"धूमेन ज्ञायते वह्निः सलिलञ्च वलाकया।
निमित्तैर्ज्ञायते गोत्रं बोधिसत्त्वस्य धीमत" इति॥

स्वभावहेतोर्लक्षणं (।)

"अनित्या वत संस्कारा उत्पादव्ययधर्मिणः।
उत्पद्य हि निरुध्यन्ते तेषां व्युपशमः सुखमि"ति।

अत्र हि तद्भावमात्रानुबन्धित्वं साध्यधर्मस्योक्तमिति स्वभावोयमुक्त एतत्प्रमाणं येन शास्यते भगवद्वचनेन तत्प्रमाणलक्षणशासकं वचनं शास्त्रं (।) तद् भगवदुक्तं प्रमाणलक्षणमाचार्य दि ग्ना गे न व्याख्यातं प्र मा ण स मु च्च ये नेत्याचार्यीयप्रमाणलक्षणशास्त्रस्य व्याख्यातस्यानिबन्धनमनुमानं अत्र वार्तिके प्रथमव्यवस्थापितमुक्तप्रयोजनार्थमित्यर्थः। अवसरप्राप्तमिति सर्वत्रैव सन्तो नमस्कारपूर्वकं प्रवर्त्तन्त इति सदाचारानुवृत्यर्थं विघ्नोपशमनार्थञ्चाचार्येण प्र मा ण स मु च्च ये भगवतो नमस्कारश्लोक उक्तः। नमस्कारेण हि पुण्योपचयो भवति। स च पापं निवर्त्तयति विरोधात्। पापञ्च निवर्त्तमानं स्वकार्यमपि विघ्नं निवर्त्तयतीति विघ्नोपशमनो भवति। भगवत्प्रामाण्यनिबन्धनश्चानुमानमनन्तरमुक्तमित्यवसरप्राप्ता व्याख्या भवति नमस्कारश्लोकस्य।

"प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने।
प्रमाणसिद्ध्यै स्वमतात्समुच्चयः करिष्यते विप्रसृतादिहैकत(:)।"

(प्रमाणसमुच्चये १।१) इत्यस्य॥

(4a) तत्र यथा प्रत्यक्षादिप्रमाणं पुरुषार्थोपयोगिनोनधिगतस्यार्थस्य प्रकाशकं सम्वादकञ्च तथा भगवानपि यत्रोत्कृष्टः पुरुषार्थः प्रतिबद्धश्चतुरार्यसत्यलक्षणे तत्त्वे तद्विषयं हि ज्ञानमासाद्य मोक्षार्थिनां मोक्षाधिगमात्। तस्य

ह्यनधिगतस्य प्रकाशकोऽविसम्वादकश्च भगवान्नान्यः इति प्रमाणसाधर्म्यात्प्रमाणं। भूत उत्पन्नः। भूतवचनमप्रजातस्येश्वरादेः परपरिकल्पितनित्यस्य प्रतिषेधार्थमिवार्थस्तु सामर्थ्यगत इति न तदर्थमेतदिति वक्ष्यते। प्रमाणञ्चासौ भूतश्चेति प्रमाणभूतः। तस्मै प्रमाणभूताय प्रणम्येति योज्यम्।

ननु च प्रणमनक्रियया व्याप्यमानत्वात् द्वितीययात्र भवितव्यं तत्कथं चतुर्थी (।) न चेयं नमः शब्दयोगे युज्यते नमःशब्देन सकारान्तेन नाम्ना तस्याविधानात् (।) न च प्रणम्येत्यत्र ल्यबन्ते सोऽस्ति। ल्यबन्तस्यैकदेशस्याप्रतिपादकत्वादसकारान्तत्वाच्च ।।

उच्यते। "क्रियाग्रहणमपि कर्त्तव्यमि"ति का त्या य न वचनात्पत्ये शेते इत्यादिवदत्र चतुर्थी। भा ष्य कृ ता त्वयं सूत्रार्थ एवं वर्णितः। प्रार्थनाध्यवसायादिक्रियया प्राप्तुमिष्टतमत्वाल्लब्धकर्मव्यपदेशया प्रणतिक्रिययाऽभिप्रियमाणस्य संप्रदानत्वविवक्षायामत्र चतुर्थी। यदा तु क्रियामात्रं क्रियान्तराव्याप्त्या विवक्ष्यते तदा कर्मणि द्वितीया। एवञ्च न्यायमाश्रित्य "गत्यर्थकर्मणी"त्यादिसूत्रं प्रत्याख्यातम्। अमुना न्यायेनैव द्वितीयाचतुर्थ्योः सिद्धत्वात् न चातिप्रसंगः शिष्टप्रयोगानुसारितया लौकिकविवक्षासमाश्रयादन्यत्रापि विवक्षानियमेनैव साधुत्वं
(4b) दृश्यते। यथा ब्रूम इत्यादौ परस्मैपदमन्यथा "कर्त्रभिप्राये क्रियाफल" (4b)
इत्यात्मनेपदमत्र स्यात्। वक्ता हि परं बोधयितुं वचनमुच्चारयन् क्रियाफलयोगी भवतीति नियतात्रात्मनेपदप्राप्तिः। अनुच्चारणव्यवच्छेदेन तु यदोच्चारणं विवक्ष्यते तदा न न ब्रूमोऽपि तु ब्रूम एवेत्येतावन्मात्रविवक्षायां परस्मैपदं संगतमेवेत्यदोषः। सूत्रकारमतेनाप्यनुगतार्था संप्रदानसंज्ञेत्यत्रापि कायवाङ्मनःप्रणामेन भगवन्तमात्मसात्कुर्वन् स्तोत्रकर्त्ता च भगवते आत्मानं निवेदयतीति ददाति (।) क्रियाव्याप्येन प्रणतिकर्मणाऽभिप्रीयमाणतास्तीति न्याय्यैव संप्रदाने चतुर्थीति मु निं त्र य मतेप्यविरुद्धं साधुत्वं। जगद्धितैषिणे इति जगद्धितं सा ह्युपायहेयोपादेययोरात्यन्तिके दानोपादाने तदेषणशीलाय प्रणम्य कायवाङ्मनोभिः प्रणामं कृत्वा स मु च्च यः करिष्यते इति सम्बन्धः। एतेन प्रणामतः पूजा विहिता (।) शास्त्रे इति तृन्तृचौ शंसिक्षदादिभ्यः संज्ञायां चानिटाविर्त्यौणादिक इट् प्रतिषेधः। दुःखक्षयोपायोपदेशः शासनं। तच्चात्र हेत्ववस्थाभाव्यभिप्रेतं। सुगतायेति। फलावस्थानाभिधानात्तच्छासनं कुर्वन् भगवान् बोधिसत्वावस्थायां शास्तृशब्देनोक्तो मध्ये तु नमस्कारेणोभयावस्थायाः प्रणम्य तामाह। उभयी चावस्था हेतुफलरूपा हेत्ववस्था चाशयप्रयोगरूपा (।) आशयोपि द्विधा सर्वसत्वत्राणाकारो बोध्यालम्बनः। प्रयोगोपि द्विधा विमुक्तिचर्याभावी भूमिगतश्च अधिमुक्तौ च प्रायोगि

को दानादयः। भूमौ तु वैपाकिकाः पारमिताख्याः(।) तेपि द्विधा साभिसंस्कारान-
(5a) भिसंस्कारभेदेन। भूमयो हि सप्त साभिसंस्काराः। आभोगनिमित्तबलेन समाधेः प्रवर्तनात्सप्तम्यां निमित्तं निवर्त्तते नाभोगं निमित्तशङ्कासद्भावादष्टम्यान्त्वाभोगोपि निवर्तते शुद्धिभूमिप्राप्त्योभयनिवृत्तेः स्वरसवाही समाधिर्भवति। यद्बलात्सर्वजगदर्थसम्पादको भवति। सर्वसंविल्लाभाय सर्वानुशासको भवति। सा चेयं हेत्ववस्था भगवतश्चित्तोत्पादादारभ्य बोधिमण्डोपसंक्रमणमारविध्वंसनवज्रोपमसमाधिपर्यन्ता दशपारमितात्मिका। फलन्त्वेकादशी भूमिः। क्षयानुत्पादज्ञानं बोधिः। हेत्ववस्था चादावेव चतुःसम्पदा विशिष्यमाणत्वात्सर्वेभ्योऽतिशयवती।

अशेषपुण्यज्ञानसम्भाराभ्यासो निरन्तराभ्यासो दीर्घकालाभ्यासः सत्कृत्याभ्यासश्चेति सम्पच्चतुष्टयं। इहैव जन्मनि काव्यशास्त्रकलादिष्वभ्यासान्निरतिशया गुणप्रकर्षसम्पज्जायते (।) याऽन्येमं साप्यशक्या चिन्तयितुं। तथैकजन्मोपात्तकुशलेन देवादौ निरतिशयाष्टगुणैश्वर्यादिप्रकर्षसंपद् भवति (।) किंपुनर्वशिताप्राप्तोऽपरिमितानन्यकल्पाभ्यासोपचीयमानपुण्यज्ञानसम्भारो न यास्यति परां सम्पदमित्य(स)म्भाव्यमेतत्। कारणविशेषाच्च कार्यं विशिष्यत इति फलसम्पदपि चतुर्धा विशिष्यते। प्रहाणज्ञानरूपकायप्रभावचतुःसंपद्योगात्। प्रहाणसंपदपि चतुर्धा प्रकथ्यते। सर्वह्ले(?)णं प्रहाणमत्यन्तप्रहाणं सर्वसमाधिसमापत्त्यावरणप्रहाणञ्च। ज्ञानसम्पदपि चतुर्धा विशिष्यते। सर्ववस्तुज्ञानं अनुपदिष्टज्ञानं अयुग्मज्ञानञ्च। रूपकायसंपदपि चतुर्विधा लक्षणसंपत् द्वात्रिंशन्महापुरुष-
5b लक्षणप्रतिलम्भात्। अनुव्यञ्जनसम्पद(5b)शीत्यनुव्यञ्जनप्राप्तेः। बलसंपन्नारायणबलसमन्वितत्वात्। वज्रसारास्थिशरीरतासम्पत् दृढाभेद्यशरीरत्वात्। प्रभावसम्पदपि चतुर्विधा। बाह्यविषयनिर्माणपरिणमनाधिष्ठानवशित्वसम्पत्। आयुरुत्सर्गाधिष्ठानवशित्वसम्पत्। आवृताकाशसुदूरक्षिप्तगमनाल्पबहुप्रवेशनवशित्वसम्पत्। विविधनिजाश्चर्यसर्वधर्मसम्पच्च। उपकारसम्पदपि उभयावस्थाभाविनी चतुर्धा विद(?)शिष्यते। धर्मचक्रप्रवर्तनापायत्रयसंसारदुःखात्यन्तनिर्मोक्षस्वभावतो यानत्रयसुगतिप्रतिष्ठापनतो वा॥

सुगतायेति सुष्ठु गतः प्राप्तः सर्वथा सर्वहेयप्रहाणं ज्ञानादिसम्पदञ्चेति (।) सुगतः शोभनं वा गतोऽनुबुद्धवानिति सुगतो (।) ज्ञानार्थोत्र गतिः पूर्वत्र तु प्राप्तिवचनः। अनेन तु स्वार्थसम्पत्फलावस्थाभाविन्युक्ता। पूर्वन्तु हेतुभाविनी परार्थसम्पदुक्ता निरूपमां फलावस्थाभाविनीं परार्थसम्पदमाह। तायिने इति। तायतेऽनेनेति तायः सुदृष्टमार्गोपदेशः। सोऽस्यास्तीति तायी। प्रेक्षावदारम्भाणां प्रयोजनेन व्याप्तत्वात्साक्षात्प्रयोजनमाह। प्रमाणसिद्ध्यै इति। प्रमाणव्युत्पत्तये

(अ)

स्वप्रयोजनत्वान्नारब्धव्यमिदं प्रमाणसिद्धेर्न्या य मु खा दिनैव साधितत्वात् (।) यत् साधितं तन्न साध्यते यथा सिद्ध ओदनः इति (।) व्यापकविरोधमाशङ्क्याह (।) स्वमताद्विप्रसृतादिति हेतौ पञ्चमी (।) विस्तृतप्रकरणतार्थो हि दुःखेनावधार्यत इति सुखबोधायैहैकत्र व्यवस्थापितोऽशेषविमत्यपाकरणेनेति न पुनरुक्तता दोषः। एकत इति सप्तम्यर्थे तसि (:)। श्लोकश्चायं प्रमाणकथनप्रस्तावाद् भगवत्प्रामाण्यसाधकोऽनुलोमप्रतिलोमतो ज्ञेयः।

प्रमाणं भगवान् जगद्धितैषित्वात्। यतश्च जगद्धितैषी अतः शास्ता (।) यतश्च 6a शासकोतो गोत्रभेदेन प्राज्ञजातीयत्वात् सुगतः। सुगतत्वाच्च सर्वजगत्त्रायकोऽतोयं प्रमाणमिति अनुलोमव्याख्या।

प्रतिलोमतस्तु प्रमाणं तायित्वात्। तायित्वं सुगतत्वात्। तच्च शास्तृत्वात्। एतच्च जगद्धितैषित्वात्। कार्यतः कारणानुमानमिति व्याख्याभेदः। तदत्र श्लोके शास्त्रकृता प्रथमार्द्धे पञ्च पदानि प्रणम्येत्येतत्त्यक्त्वाऽमुना परिच्छेदेन व्याख्यायन्ते। नाधिकं सुगमत्वादिति (।)

व्याख्येयार्हव्याख्यानात् श्लोकव्याख्येत्याह। प्रायश्चाध्यारोपितगुणा स्तुतिरन्यदेवतानां। भगवतस्त्वप्रतिसममहद्भूतगुणा स्तुतिरिति प्रतिहता अप्यत्र प्रवर्त्तन्ते। मध्यस्था अभिप्रसीदन्ति। अभिप्रसन्नास्त्वत्यन्तमेव तत्र बृंहितभक्तयो भवन्ति। इति स्तोत्रकर्त्तुः परेषाञ्च पुण्योपचयो भवति। व्याख्यातुरपि तथैव सर्वं सम्पद्यते (।) यथोक्तं (।)

"स्तोत्रकर्त्तुर्यथा पुण्यं स्तुतेर्भुवि प्रवर्त्तते।
तद्व्याख्यातुस्तथा सर्वमिति व्याख्या प्रवर्त्तते।"

ताञ्च शास्त्रकृदाह। "प्रमाणमविसम्वादि ज्ञानमि" (१।३) त्यादि। वार्त्तिकरूपेण चेयं व्याख्या। तल्लक्षणत्वादित्यर्थाक्षिप्तं। वार्त्तिकस्य च लक्षणमुक्तं। वक्ष्यते व्याख्या चोद्देशनिर्देशापेक्षाक्षेपातिदेशादिलक्षणा तत्र युक्तात्र योज्या। तत्रोद्देशनिर्देशौ समासव्यासकथनं। अपेक्षा च पूर्वोत्तराभ्यामपेक्षणं। आक्षेपोऽर्थाक्षिप्तार्थकथनं (6b) विजातीयव्यावृत्तिश्च। 6b

तदत्र वृ त्ति का रः श्लोकपातनिकां कुर्वन् "प्रमाणभूताये"त्येतत्स्वयं व्याचष्टे। प्रमाणं जात इति भूतशब्दः प्रादुर्भावार्थः। तेनाजातमवस्थत्वान्न प्रमाणमित्यनन्तरमुक्तम्वक्ष्यते च। सर्वश्च शब्दोऽन्यत्र प्रयुज्यमानोऽन्तर्भूतोपमार्थः प्रयुज्यत इत्याह प्रमाणमिवेति (।) प्रमाणशब्दो ज्ञाने मुख्य इतरत्र तु केन साधर्म्येणोपमानोपमेयत्वमित्याह (।) 'अविसम्वादी'ति। प्राप्तिवाची तु भवतिः स्पष्टार्थ इत्यसौ न विवृतः प्रामाण्यं प्राप्तः प्रमाणभूत इति।

ननु भावनाबलनिष्पन्ननिष्कल्पा विकल्पा विकल्पभ्रान्तज्ञानात्मकत्वाद् भगवतः प्रत्यक्षप्रमाणस्वभावता साक्षादस्त्येव किमुपचाराश्रयेणेति चेददोषोयं सविकल्पज्ञानावस्थाश्रयेणाभिमानादित्येके। इदन्त्वत्र युक्तं (।) यद्यपि यथोक्तप्रमाणात्मकः सदा भगवान् तथाप्यसंव्यावहारिकोसोऽवस्थाभेदस्ततः सांव्यवहारिकप्रमाणेनोपमीयते लोकबोधनाय (।) अमुनैव व्यवहरन्ति मुक्ता न लोकोत्तरेणातद्विप(क्ष)त्वादितरेषां। यथोक्तं (।)

"रूपणव्यपदेशाभ्यां लौकिके वर्त्मनि स्थितौ।
ज्ञानं प्रत्यभिलापञ्च सदृशौ बालपण्डिताविति"ति॥

"प्रमाणमविसम्वादि ज्ञानमि"ति। अविसम्वादित्वं ज्ञानत्वञ्चानूद्य प्रामाण्यं विधीयते। एतच्च प्रमाणद्वयव्यापिसामान्यलक्षणं (।)

7a यद्यपि चालम्बनमनुमानस्य भ्रान्तं प्रवृत्तिविषयस्तु बाह्य एवार्थः। सामान्यविशेषाकाराभ्यां स्वलक्षणस्यैव परिच्छेदादविसम्वादित्वं तुल्यं। अर्थक्रियासमर्थप्रतिबद्धलिङ्गापेक्षयानुमानस्य बाह्य एव प्रवृत्तेरिति तुल्यत्वं।

ननु चाध्यक्षानुमानाभ्यामपि प्रवृत्तस्य कदाचित्प्रतिबन्धादिसम्भवाद्विसम्वादोपि। तदाभासाभ्यामपि काकतालीयन्यायेन सम्वादोपि। अतः कथमेतत्प्रमाणलक्षणं।

न दोषः। सदैव प्रमाणाभ्यां प्रवृत्तस्य प्रतिबन्धादप्रतिबन्धादिसम्भवे नियतः सम्वादो न त्वेवं तदाभासेऽवश्यम्भावी सम्वादः। प्रमाणशक्तिर्वा प्रामाण्यं सा च प्रतिबन्धादावप्यस्ति प्रमाणयोर्न त्वेवं तदाभासयोरिति असाङ्कर्यमेव। द्विविधश्च सम्वादो ज्ञेयधर्मो ज्ञानधर्मश्च। अत्रार्थमुपलभ्य प्रवृत्ताविष्टार्थप्राप्तिः सम्वादो विषयधर्मः। अर्थसामर्थ्येन तत्सिद्धेः। तदाकारज्ञानोत्पत्तेस्स्वर्थक्रियाधिगतिर्विषयिधर्मः(।) सत्यपि बाह्येऽर्थे तद्व्यवस्थाश्रयं ज्ञानमेव तस्य स्वसम्विद्रूपतया बाह्यप्रकाशकं स्वयंप्रकाशरूपत्वात् (।) तदेवं विषयधर्मस्यापि सम्वादस्य सम्भवाज्ज्ञानग्रहणं कृतमित्येतत्कथयन्नाह। स "पुनरर्थपरिच्छेद्ये"त्यादि। स पुनस्संवादो विषयधर्म इत्यनेन सम्बन्धः। कदा पुनरसौ भवतीत्याह। अर्थस्य विच्छिद्य प्रवृत्ताविति। परिच्छेदः प्रमाणद्वयं। तत्तु इत्यत्रानयोः। प्रत्यासन्नकारणत्वमिति सूचयति। अयन्तु भेदः प्रत्यक्षाविकल्पकत्वान्न निश्चयः किन्तु तदाभासोत्पत्तेः। अनुमाने तु निश्चय एव। यद्येवं प्रत्यक्षेणाविकल्पेन मिथ्याफलवादिनां विवेकस्य
7b कर्त्तुमशक्यत्वात्कथं ततोऽर्थं परिच्छिद्य प्रवृत्तिरिति चेद्(।) उच्यते(।) द्विधा प्रत्यक्षाश्रया प्रवृत्तिराद्याभ्यासवती च। तत्र याऽद्या सार्थगता तत्राभ्याससामर्थ्याद्यथाविषयमधिगतपाटवं सदसन्मणिरूप्यादिज्ञानवदुत्पद्यमानं यथावस्त्वेवाकारं परिच्छि-

न्ददुत्पद्यते। तदाकारसम्वेदनश्च बाह्यार्थाधिगतिः सम्विन्निष्ठत्वादर्थस्थितेर्नियताकारञ्च वेदनं द्वैराश्येनार्थानां व्यवस्थापकम् (।) एतद्वशाच्च विधिप्रतिषेधविकल्पः। इदमुपलभे इदं नोपलभ इति भवति। तथा भूतं तत्त्वत एव प्रमाणं पुरुषं बाह्येऽर्थे प्रवर्त्तयतीत्यर्थं परिच्छिद्येति वचनं घटत एव (।) अनिश्चितविवेकस्य तु कारणपरिशुद्धिद्वारेण प्रवृत्ति (:।) अत्रापि योऽसमर्थस्तस्य संशयेनैव प्रवृत्तिः। कथन्तर्हि परिच्छिद्येति वचनं एतन्मतेनेति चेद् (।) उक्तमत्र तदाकारोत्पत्तिमात्रेण तथा व्यपदेश इति। संशयेन प्रवर्त्तमानः कथं प्रेक्षापूर्वकारीति चेत्। को विरोधोत्र (।) न हि य एव निश्चयेन प्रवर्त्तते स एव प्रेक्षापूर्वकारी। तथा हि प्रवृत्तौ हेतुद्वयमर्थसंशयोऽर्थनिश्चयश्च। निवृत्तावपि द्वयमेवानर्थनिश्चयोऽनर्थसंशयश्च। तत्राद्येन हेतुद्वयेन यः प्रवर्त्तते निवर्त्तते च पश्चाद् येन स प्रेक्षापूर्वकारी भण्यते लोके। यदि च निश्चयेनैव प्रवृत्तिस्तदा कृषीबलादीनां कृष्यादिष्वप्रवृत्तिः। न हि तेषामनागतशस्यादिनिष्पत्तौ निश्चायकं प्रमाणमस्ति।

किं रूपोऽसौ विषयधर्मः सम्वाद इत्याह (।) "यथा समीहिते"त्यादि यथा येन रूपेण सा

× × ×

४—(१।२) तदेवमुपादेयस्य भगवत्प्रवचनार्थस्य साधकन्तदन्यस्य हेयार्थस्य बाधकमनुमानमाचार्यदिग्नागेनोक्तं "त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृगि"(ति।) अत्र तद्विषयञ्चाथ शब्दवाच्यमन्यापोहमशेषसंख्यादिविप्रतिपत्तिनिराकरणतः प्रथमं प्रथमपरिच्छेदेन शास्त्रकृद् व्याख्यातवान्। अनुमानमेव साधकं (प्रवचनार्थस्य) तीर्थ्यागमस्य बाधकञ्च न प्रत्यक्षं(।) तस्य सन्निहितविषयत्वासत्स्वरूपस्य चानुमानेनैव व्यवस्थानात्सर्वविमतीनाञ्चानेनैव निराकरणात्(।) तथा हि त्रिरूपमेव लिङ्गन्नैकलक्षणादिकं (।) न च दर्शनादर्शनमात्रेण हेतुर्गमकः किन्तु प्रतिबन्धात् (।) स च द्विरूपो नार्थलक्षणो विरोधस्य [परस्य न परिहारस्त्वितिलक्षणोऽभावः कथं भावात्मकः स्यात् वह्निना सहानवस्थित्या आलोकः कथमनुकाराज्जायेत। अनुकारिण..] चात्रैवान्तर्भावात् (।) तथान्यापोह एवानुमानस्य विषयो तद्रूपपरावृत्तवस्तुमात्रप्रसाधनान्न परपरिकल्पितं व्यतिरिक्ताव्यतिरिक्तादिरूपं सामान्यं(।) न च विधिमुखेन शब्दो वाचकः किन्त्वन्यव्यवच्छेदेनाभाव[भावव्यवच्छेदवाचकत्वात्] इव भावेप्यन्यव्यव[अब्राह्मणानीत्यादौ पर्युदासे]च्छेदबलादेव च विशिष्टार्थप्रतीतेरन्यथा यत एव विजातीयान्न निवर्तेत सोऽन्यरूपोपि स्यात्(।) तद्रूपवत्स्वरूपवद्वाऽन्य(:) स्यादनिवृत्तेर्न चापौरुषेयः शब्दस्तस्य विवक्षाकार्यत्वादिति सर्वमत्र प्रथमपरिच्छेदे प्रोक्तं (।) तदेवम् (।)

"अनुमानं द्विधा स्वार्थं त्रिरूपाल्लिङ्गतोर्थदृक् (।)
पूर्ववत् फलमर्थः स्वरूपंचातुल्यमेतयोरि"ति (।।)

अत्र प्रमाणसमुच्चये द्वितीयपरिच्छेदश्लोके पूर्ववदिति प्रत्यक्ष इव विषयाधिगतिरूपं प्रमाणादव्यतिरिक्तं फलमनुमानेपि ज्ञेयमर्थस्त्वालम्वनं प्रत्यक्षस्य स्वलक्षणमितरस्य तु सामान्याकारोन्यापोहो विषयः स्वरूपञ्च स्पष्टास्पष्टप्रतिभासमतुल्यं प्रत्यक्षानुमानयोरित्येतद्वक्ष्यमाणानुमिति त्यक्त्वातिविवादास्पद.. (।)

× × ×

2a ५—(२।१) अधुना शेषप्रमाणसमुच्चयप्रथमद्वितीयपरिच्छेदव्याचिख्यासुस्तदादिनमस्कारश्लोकं च व्याख्यातु शास्त्रकारो द्वितीयपरिच्छेदं प्रस्तौति। अनन्तरञ्चागमचिन्तायाम (३।२१२) पौरुषेयमागममपाकृत्य यत्प्रतिज्ञातं सर्वस्य दृष्टादृष्टप्रकर्षार्थिस्य स्वर्गापवर्गादेः परलोकस्य च देशकः पुरुषातिशय एवेति स इदानीं प्रमाणभूतः साध्यते नेश्वरादिरिति कथ्यते प्रवचने चार्यसत्यचतुष्टयं दुःखसत्यपूर्वकमुक्तं निरूपणक्रमेण (।) योगी हि सांसारिकदुःखार्त्तः प्रथमं दुःखसत्यं निरूप्य हेयोपादेयं सोपायं पर्येषत इति कृत्वा शास्त्रकारस्तूत्पत्तिक्रममाश्रित्य यथा संसारः प्रवर्त्तते निवर्तते च तथा प्रथमं समुदयसत्यं तद्विमतिनिराकरणतः कथयंस्तदनुक्रमेण शेषसत्यत्रयमशेषविमतिनिराकरणतः कथयतीति द्वितीयपरिच्छेदार्थः। सर्वत्र च प्रेक्षावतां सम्बन्धं विना वाञ्छाप्रवृत्तिरिति पूर्वापरपरिच्छेदसंघटनार्थं सम्बन्धोऽवश्यवाच्यः (।) स चानन्तर्यलक्षणोऽनन्तराणामपि पूर्वविद्यमानोपकारकत्वादानन्तर्यञ्च द्विधा ग्रन्थतोऽर्थतश्च (।) शास्त्रादेवर्गार्थरूपत्वात्तत्रानन्तरपरिच्छेदसम्बन्धोयं द्वितीयपरिच्छेद इति (।)

× × ×

2b ६—(१।७) तत्त्वबोधासमर्थानां सद्वृत्या मानमेययोः।
व्यवस्थानमिदं शास्तुः प्रवचोनुगमुच्यते ।।

ये पुद्गलाः परमार्थाधिगमे झटित्यसक्ता धर्मानुसारिणो योगिनश्च तेषां सत्संवृत्त्या प्रमाणप्रमेयव्यवस्थानं परमार्थेऽसंभवात्। यदाह नैयायिकचक्रचूडामणिः प्रमाणवार्तिके (२।५)

"प्र(१)माणं(?ण्यं) व्यवहारेण शास्त्रं मोहनिवर्त्तनमि"ति।

भगवानपि परमार्थबोधेऽशक्तानवता(र)यितुमुक्तवान् "क्षणिकाः सर्वसंस्कारा अनित्यदुःखशून्यानात्मा" वीति। एतानि प्रमाणोपपन्नानीत्यपि प्रतिपादयितुमिदमुच्यते ।।

"परस्य प्रतिपाद्यत्वादि"त्या(४।१)दि। परो हि किलावबोधयितुमिष्टो वादिना। स यदि स्वसिद्धेनोभयसिद्धेन वा वाद्यसिद्धेनापि स्वयमागमनसिद्धेनैव साध्यमवबोध्यते लिङ्गेन तदा वादिनः का क्षतिः(।) न हीयं राजाज्ञा उभयसिद्धेनैव साध्यं साधनीयमिति। पञ्चविंशतितत्त्वसंख्यानकुशलाः सांख्या अनु: बौद्धान् प्रति। अचेतनाः सुखादयो बुद्धिर्वा उत्पत्तेर्नित्यत्वाद्वा रूपादिवदिति। बौद्धेन ह्यान्तराश्चिद्रूपाश्च सुखादयो बुद्धिश्चेष्टाः। असद्वादी च बौद्धोऽसदेवोत्पद्यते कारणवशेन कार्योत्पत्तेः(।) न हि कार्यं स्वतन्त्रमुत्पद्यते निरन्वयञ्च नाशमिच्छति। सांख्यस्तु सद्वादी तस्य सदेव कार्यमुत्पद्यते बीजभावेन प्रागवस्थायामपि विद्यते (।) कार्यमाविर्भावस्तूत्पत्तिव्यक्तिरूप(:)तिरोभावस्तु विनाशः। स च सान्वयोऽन्वयिद्रव्यस्य विद्यमानत्वादिति पराभ्युपगतसाधनेनैव स्वाभिमतमचेतनत्वादिकं साधयतीति तदपनयार्थं स्वदृष्टग्रहणं। स्वयमिति वादिना। अदृष्टेपि न निश्चितः प्रमाणेनार्थ इति त्रिरूपं लिङ्गं परैरिति प्रतिपाद्यतेऽनेन। आगमादितिश्लोकेनुमातुमपि परः।

× × ×

७—अलमतिचपलत्वात्स्वप्नमायोपमत्वात्परिणतिरिव सत्वात्संगमेन प्रियायाः।

इति यदि शतकृत्वस्तत्त्वमालोचयामस्तदपि न हरिणाक्षीं विस्मरत्यन्तरात्मा॥

× × ×

(अभावः)

८—(१।८५) अभावः। नैवाभावः कश्चित्सर्वेषां कथञ्चिद् भावादिति चेत्। यथा तेन सन्तं सप्रकारोऽभावः। शशविषाणयोश्चायं भावात् शशविषाणाभाववादिनमुपहसन्नात्मानमेवोपहसति। शशावयवभूतं विषाणन्नास्तीत्यभिघातनिकः प्रस्तावः। शशोप्यस्ति विषाणञ्चेत्युत्तरस्य। न ह्ययं विषाणमात्रमपह्नुते। यतस्तेन प्रतिरुद्ध्येत किन्तु शशसम्बन्धि। यद्येवं सम्बन्धो नास्तीति वक्तव्यं न विषाणम्। किम्वै सम्बन्धमात्रं विशिष्यते। विषाणिनामपि विषाणेषु द्रव्यस्वभावः। स्वभावोपि प्रतिकार्यं कारणभेदात्(।) तत्कोयं सम्बन्धाभावो वाच्य इत्युपालम्भः। अस्ति विषाणिनां विषाणस्वभावभेदो न तद्वत् किञ्चित् शशस्य भिन्नस्वभावं विषाणमिति चेत्। वयमप्येतदेव ब्रूमः। यो वा सम्बन्धो नास्तीतीष्यते स एवाभावः। सम्बन्धी विद्यते न सम्बन्ध इति चेत् निपुणा वाचो युक्तिः। अङ्गीकृतसम्बन्धं द्रव्यमपि नेति चेत्। प्रियमनुष्ठितं यदीदमेव प्रथममभिधीयते

न परिक्लेशितो देवानांप्रियः स्यादिति। विरुद्धाव्यभिचार्य्यपि संशयहेतुरुक्तः स प्रकृतेनोक्तः (?)। अनुमानविषये तस्याभावात्। न हि संभवोस्ति कार्यस्वाभावयोरुक्तलक्षणयोरनुपलम्भस्य वा विरुद्धाव्यभिचारितायां। न चान्यो व्यभिचारी। तस्मादव(शि) ष्टबलप्रवृत्तमागमाश्रयमनुमानमाश्रित्य तदर्थविचारेषु विरुद्धाव्यभिचारी साधनदोष उक्तः। शास्त्रकाराणामर्थेषु भ्रान्त्या विपरीतस्वभावोपसंहारसम्भवात्। न हि अस्ति सम्भवो यथावस्थितवस्तुस्थितिस्वात्मकार्यानुपलम्भेषु। तत्रोदाहरणं सर्वगतं सामान्यं सर्वदेशावस्थितेः॥...

× × ×

(भूतचैतन्यमतनिरासः)

९—(१।३७) आस्तिकानां महाभूतव्यतिरिक्तं ज्ञानं संसरति जन्मान्तरेपि। नास्तिकानान्तु महाभूताव्यतिरिक्तं दृष्टमात्रे ह्येवं ते प्राहुः। महाभूतानामेवाभिव्यक्तिविशेषो मदशक्तिवच्चैतन्यमिति। अभिव्यक्तं चैतन्यं यस्मिन्देहे स तथाभूतो देहः स्वभावो यस्य पुरुषस्य स तथा। पश्चाद् घटशब्देन द्वन्द्वः। निर्द्धारणे षष्ठ्याः सप्तम्या वा द्विवचनमेतत्। अवयवावयविसम्बन्धे वा षष्ठी। तयोरन्यतरेण घटेन पुरुषेण वा सह द्वितीयेन वर्त्तत इति च द्वितीयः। व्याजेन च महाभूताव्यतिरिक्तं चैतन्यं प्रयोगेण साधयति। अस्ति हि दृष्टान्तेऽनुत्पत्यात्मकस्य कुड्यस्यान्यतरेण घटेन सद्वितीयत्वमेकेनापि सद्वितीयत्वेऽन्यतरेण सद्वितीयत्वं सामान्येन सिद्धमिति न साध्येनान्वितं निदर्शनम्। तथा घटस्यापि साध्यधर्मिणोऽशेषघटपक्षीकरणे तेनैव सद्वितीयत्वमयुक्तमिति सामान्येनापि साधने तथाभूतेन पुरुषेण सद्वितीयत्वं पारिशेष्यात्सिध्यतीति मनो मन्यते। **अत्रे**त्यादि। तादृशस्य पुरुषस्यानुक्तावपि **इच्छाव्याप्तस्य** साध्यत्वात्तस्य चासिद्धत्वात् दृष्टान्तेऽनन्वयदोषः। साध्यसामान्येनेति। तादृशैव पुंसा विशेषणेन सद्वितीयत्वं साध्यते घटस्य यतो विशेषापेक्षया दोषद्वयं स्यात्किन्तु सामान्येनान्यतरसद्वितीयत्वं धर्मिणो वक्तुमिष्टमतोयमदोष इत्यसारम्। सामान्यस्यैवाभावात्। सद्वितीयं हि घटेन वा स्यादुक्तपुरुषेण वा। तत्र घटस्य साध्यधर्मित्वेनाश्रयणात् नानेन सद्वितीयत्वमभेदात् भेदाधिष्ठानं हि सद्वितीयत्वं। नापि पुरुषेणानन्वयदोषादिति। एतदेवाह (।) **तवेव सामान्यं न सिध्यती**त्यादि। अनाप्तैरभ्युपगम उक्तप्रकारेण देहेभ्योन्तरं नाभ्युपगम्यते परेणानन्वयादिदोषात्। **तुल्यं नाशेपी**ति। यथा हि घटेन घटस्य सद्वितीयत्वं विरोधात्साध्यमुपपद्यते। नापि तादृशा पुरुषेणानन्वयशङ्कयेत्युभयाभावेन सामान्येन साधनं तथात्रापीत्याह। **घटशब्दभेदेने**त्यादि। न शब्दे शब्दानित्यत्वं सा-

ध्यमनन्वयाशङ्कया। नापि घटा(b)नित्यत्वं शब्दे साध्यमसंभवात्। यदि च घटानित्यत्वं शब्दं प्रति ज्ञायते तदाभ्युपेतविरोधः। शब्दे घटानित्यत्वस्यानभ्युपगमात्। आदिशब्दादनुमानविरोधोप्यन्यधर्मस्यान्यत्र बाध्यमानत्वात्। शब्दभेदेन च कल्पने साध्यविकलतादोषो दृष्टान्ते। असिद्धेन विनाशेनेति। धर्मविशेषापरिग्रहेण विनाशसामान्यस्य सिद्धत्वात्। तद्वत इति विनाशवतः।

अन्येनैव प्रकारेण सद्वितीयत्वप्रयोगेऽन्वयवैकल्यादिकैमस्माभिरुक्तं त्वया त्वन्यथैव परिकल्प्य तुल्यदोषतापादनं कृतमित्येतत्कथयितुमाह। न हीत्यादि। अन्यतरार्थान्तिरत्वं सामान्यं घटे साध्यधर्मिणि कुड्ये च दृष्टान्तधर्मिणि उपनीतमिति प्रतिक्षिप्तं साध्यमिष्टं परस्य साध्यधर्मिगतम्वान्यतरार्थान्तिरत्वं साध्यं दृष्टान्तधर्मिगतम्वेति यावत्। कुतो नानात्वे सति नानत्वेति तत् (?) न ह्यत्रान्यतरार्थान्तरत्वं कुड्यधर्मो घटेस्ति साध्यं नापि घटधर्मः कुड्ये साध्यमिष्टमन्वेतीति साध्यवैकल्यादिकं ब्रूमो येन तुल्यदोषता स्यात् साध्यधर्म एव तादृश इति (।) यथोक्तपुरुषघटापेक्षयान्यतरार्थान्तरभावलक्षणः निरूप्यमाणो न सिद्धोस्ति (।) न हि घटस्यार्थान्तरभावो विरोधात्। देहस्याप्यनन्वयाशङ्कया नेष्यते तेनेत्येतावता सामान्येन शब्दः साध्यतेऽयोगव्यवच्छेदेन केनचिदनित्यत्वेनायोगमिच्छन्तीति तत्संबन्धः साध्यते (।) **तथार्थान्तरभावे स्यात् तद्वान् कुम्भोपी**ति सूत्रं व्याख्यातुमाह। **अन्यतरार्थान्तरभावस्त्वि**ति। तु शब्दो विशेषे। यथाऽनित्यत्वं वस्तुधर्मो न तथा सद्वितीयत्वं वस्तुधर्मः। इच्छाबलेन च व्यवस्थापनात्। न ह्येतत्कार्यं स्वभावो वा भावस्य युज्यते त्विच्छाबलेन संचार्यर्थान्तिरत्वेपि वर्त्तमानत्वात्। तद्वान् कुम्भ इत्यस्य विवरणमन्यतरसद्वितीयघट इति....

× × ×

(हेतुः)

१०—(३१९)कान्तिक एव प्राणादिः। साधारणमपि खलु प्रमेयत्वमसंस्कृतापवादिनः। असमन्वययोगात्। अव्यभिचारितान्वयः स पक्ष एवास्तीति। b

अन्वयिनमेव हेतुमाह। अत्रापि कथमव्यतिरेको विपक्षात्। कथम्वा सपक्ष एवास्तीति। किं (सप)क्षस्यावधारणस्य फलं यदि न विपक्षेऽस्तित्वं व्यवच्छिद्यते व्यवच्छेदे वा कथमव्यतिरेकः। न हि सत्ता प्रतिषेधादन्यो व्यतिरेकः। विप्रतिषिद्धं चैतत्। नान्वयो न व्यतिरेक इति। य एव खलु नेत्यन्वयप्रतिषेधः स एव व्यतिरेक इति। तत्पुनरिदमायातमसतोव्यतिरेकायोगादिति। अत्रेदमेव पुनर्वाच्यं कथमसतोऽन्वयप्रतिषेध इति वस्तुरूपानुकर्षी खल्वसति प्रतिषेधो न सम्भवेत्। न हि

पर्युदास एवैको नञो विषयः। किन्तर्हि (।) प्रत्यक्षप्रतिषेधोऽपि। न हि तस्यासति विरोधः। सो पि न सम्भवति। अधिकरणाद्यर्थानां प्रतिषेधविषयोपदर्शिनीनां विभक्तीनामयोगादिति चेत्। उक्तोत्तरमेतत्। तस्मान्न हेतुः कश्चिदन्वयी नाम। न च प्रमेयत्वस्य विपक्षेऽन्वयात्मा सः। त्रिविधो हि धर्मो भावाभावोभयाश्रय इत्युक्तः। नाभावस्य कश्चिद्धर्म इति चेत्। नन्वयमेवास्य धर्मविरहो धर्मः। न हि वस्तुरूपमेव धर्मा असन्तोपि हि केनचित्प्रकारेण इमं व्यवहारमुपनीयन्ते। अन्यथा हि तत्राव्यवहार एव स्यात्। न च सतामपि परमार्थतः कश्चिद्धर्मधर्मिभावः। केवलं बुद्धिरेव सम्बन्धमुपरचयतीत्युक्तं वार्तिके। बुद्धिकृता च घटनाऽसत्सु केन वार्यते। सदसदुभयानुभयव्यवस्थाश्च तदतत्समयवतामनिश्चितसाधना नैकान्तग्राहिण्यः स्युस्तस्माद्यथा कथञ्चिदप्यनेना(सत्ता) निश्चिताः। प्रमेयास्ते वक्तव्याः। न हि भावविषयमेव प्रमाणं। अविसंवादलक्षणत्वात्प्रमाणस्य। उल्लसती तद्वारे न व्यवस्थापयेत्। न चेत्स्वविषये परेण वाध्येत। तदन्यप्रमाणलक्षणमस्तीति प्रमेयो..........।

× × ×

११—"अभिप्रायाविसंवादा" (२।५६) दि। "मणिप्रदीपप्रभयोरि"-(२।५७) त्यादि वार्तिकश्लोकद्वयवृत्तौ वक्ष्यते।

केचिदाहुः (।) यदि मणिप्रभायां मणिज्ञानं भ्रान्तमपि सम्वादादनुमानमिष्यते(।) प्रमाणमविसम्वादिवचनात् तदा प्रत्यक्षानुमानव्यतिरिक्तं तृतीयमिदं प्रमाणमापतितं (।) तथा हि मणिप्रभायां मणिबुद्धेर्न प्रत्यक्षं भ्रान्तत्वात्सविकल्पकत्वाच्च। प्रत्यक्षत्वं त्वेतद्विपरीतं। नाप्यनुमानमलिङ्गजत्वात्। न चाप्रमाणं वस्तुसम्वादात्।

अत्रोच्यते। अनुमानमेवैतत् (।) तथा हि सामान्यमनुमानस्य लक्षणमनन्तरं स्थापयिष्यते (।) परोक्षस्याप्यन्यतः सम्बन्धात्प्रतिपत्तिरनुमानमिति। इह च मणौ मणिप्रभासम्बन्धात्तत्कार्यत्वात् तस्याश्च प्रभायां मणिभ्रान्तिरुत्पद्यते (।) ततः कार्यलिङ्गजत्वादनुमानमेव। तथाहि (।) मणिप्रभायामादावभ्रान्तमेव चक्षुर्विज्ञानमुपजायते। तेन च कार्यलिङ्गस्वरूपमधिगतं यतः स्वलक्षणमेव लिङ्गं। तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां च गमकत्वं स्थितं। न च कल्पितरूपस्यान्यत्वं। तादात्म्यतदुत्पत्ती वा स्तः।

कथं स्वलक्षणेनान्वय इति चेत्। न ब्रूमस्तेनैवेति किन्तु तज्जातीयेन स्वलक्षणान्तरेण। तथा चोक्तं (।) तज्जातीयोपि हि नामाभेदविवक्षायां स एवेति(।) तस्मात् समानजातीयस्वलक्षणान्येव विजातीयव्यावृत्त्युपाधिकानि साकल्येनापेक्षितानि सामान्यमित्युच्यन्ते। यत्रापि कृतकत्वादयो व्यवस्थाप्यन्ते तत्रापि मूढ-

प्रतिपादनोपायविधानार्थो धर्मधर्मिविभागः (।) गमकन्तु लिङ्गं स्वलक्षणमेव (।) तथा चाह (।) धर्मधर्मितया भेदः कल्पितो नार्थोपीति। धूमाल्लिङ्गाल्लिङ्गि- (b)
नि ज्ञानमुत्पद्यमानं न धूम एवाध्यारोपेण प्रवर्त्तते किन्त्वन्यत्र प्रदेशे। मणिभ्रान्तिस्तु मणिप्रभाख्य एव लिङ्गे लिङ्गिनमारोपयन्तीति चेत्। ततः किं न(:) हीयतां (।) सम्बन्धादुत्पन्नत्वं हीयते देशभ्रान्तिरत्राधिकेत्येतावत्तु ब्रूमः(।) तत्रैव देशे मणिप्रापकत्वे माभूत्प्रामाण्यं मणिमात्रप्रापणे तु केनानुमानत्वं वार्यते(।) सर्वञ्चानुमानं भ्रान्तमिष्यत एव। मणिभ्रान्तावन्वयव्यतिरेकस्मरणन्नास्तीति चेत्। यदि नास्ति न तावतानुमानत्वाभावः यो ह्यन्वयव्यतिरेकावस्मृत्वा द्रागेव धूमाद्वह्निं प्रत्येति तदा किं तज्ज्ञानमनुमानं नेष्यते। त्रिरूपात्तु लिङ्गात्तदुत्पद्यत इत्येतावतानुमानमिति ब्रूमः। यद्यनुमानमेव मणिप्रभायां मणिभ्रान्तिः किमर्थं तर्हि सा दृष्टान्तीक्रियते (।) न ह्यनुमानस्य सामान्येनाविसम्वादे साध्येऽनुमानस्यैव दृष्टान्तत्वं युक्तं। अयमप्यदोषो यतो मणिभ्रान्ते भ्रान्तत्वेपि परो वक्तृविसम्वादमात्रमिच्छति। अन्यस्य तु धूमादिलिङ्गस्याभ्रान्तत्वं वस्तुप्रतिभासित्वं चान्यथा ह्यविसम्वादित्वं न स्यादित्यतो मणिभ्रान्तिर्दृष्टान्तत्वेनोपादीयते इति। तदेतद्बहुतरञ्च दुःखञ्च दुरुपपादञ्च विसम्वादकञ्चासम्बद्धञ्चेति न विदुषां प्रीतिकरमिति वयमत्र ब्रूमः॥ ॥ ॥ ॥

मणिप्रभायां मणिज्ञानं न प्रमाणं सत्यार्थजनितत्वान्न प्रत्यक्षं। नाप्यनुमानं (8a)
तल्लक्षणाभावात्। यो हि यल्लक्षणहीनः स तेन रूपेण व्यवह्रियते यथा गौर्वाजिरूपेणेत्यतिप्रसिद्धमेतत् (।) त्रिरूपाल्लिङ्गान्निश्चितादनुमेये ज्ञानमनुमानं(।) तदत्र नान्वयो(।) न हि या या प्रभा सा सर्वा मणिरित्यन्वयः सिद्ध्यति(।) नापि व्यतिरेको(।)यो मणिर्न भवति स प्रभापि न भवतीति। व्याप्यव्यापकभावासिद्धेः। नापि पक्षत्वं मण्याकारज्ञानस्य प्रभाजनितस्य मिथ्यात्वात्। न चागृहीतसम्बन्धो लिङ्गादनुमेयं प्रत्येति। योप्यविधानेन द्रागेव प्रत्येति स पूर्वमेव गृहीतसम्बन्धोऽनुमेयं '.लिङ्गात्प्रतिपद्यतेऽन्यथा प्रतिपत्तेरयोगात्। नापि धूमवद्वह्नेः कार्यत्वेन मणेः प्रभा प्रतिभासते कारणरूपेणैव तस्याः प्रतिभासनाज्ज्ञापकत्वाच्च (।) निश्चितं लिङ्गं भवति नानिश्चितं सन्दिग्धधूमवत्(।) न चात्र निश्चयोस्ति मिथ्याज्ञानत्वात्।

यत्तूक्तं(।) प्रभायामभ्रान्तमेव चक्षुर्विज्ञानमादौ जायते तेन कार्यत्वं प्रभाया निश्चीयत इति (।) तदेतदतिसाहसमिन्द्रियज्ञानमेवेदं स्पष्टत्वात् विरक्तज्ञानवत् भ्रान्तमिन्द्रियादिदोषात् प्रभां मणिरूपेणाविच्छिन्ददुत्पद्यते(।) न च तत्र प्रभाकारो वेद्यते (।) न चासम्वेद्यमानाकारमालम्बनं सर्वेषामालम्बनत्वप्रसंगात्(।) न चेयं

मानसी भ्रान्तिरिन्द्रियदोषनिवृत्तौ पुनः स्वरूपेणैव विषयग्रहणात्। न च तादात्म्य-प्रतिबन्धो मणिप्रभयोर्भेदात् विषये चाधिगते ज्ञानस्य प्रमाणाप्रमाणत्वञ्चेति।

(8b) (8b) तेन हि निर्विषया कस्यचित्प्रवृत्तिरस्त्यत्र च मणिज्ञानं प्रभाविषयं न च प्रभा मणिर्येन यथाध्यवसायं प्रवर्त्तमानः स कृती स्यात्। अनुमानन्तु लिङ्गरूपतां न व्यभिचरति (।) अनर्थजन्यतया च तन्मिथ्याज्ञानं भ्रान्तन्तु सामान्याकारेणाविजातीयव्यावृत्तरूपता हि वस्तुनः स्थितैवान्यथा विजातीयतद्रूपमपि तद्वस्तु स्यादिति तदाकारो वस्तुसन्धायी। प्रभायान्तु न मणिरूपता विजातीयव्यावृत्तरूपास्ति प्रभामात्रालम्बनत्वात् (।) अनुमानस्य त्वनुमेयाकारत्वेन वस्तुसंस्पर्शात् (।) सति प्रतिबन्धे प्रामाण्यं प्रभायान्तु मणिज्ञानं नैवमिति नेदमनुमानम् (।) अत एव "वादिप्रतिवादिप्रसिद्धपक्षाद्बहिःस्थितमिति दृष्टान्तीकृतं प्रतिबन्धस्यात्यन्तमाहात्म्यप्रदर्शनार्थं यदेवं प्रकारमविसम्वादकं परमार्थेन त्वप्रमाणमेवेदमि"त्यन्तं मिथ्याज्ञानत्वादत एव शास्त्रकारो वक्ति।

"मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रती"ति।

एतदेव व्याचष्टे। अत्र हि मिथ्याज्ञानात्प्रदीपप्रभायां मणिरूपेण ग्रहणान्नेदं विशिष्यते किन्तु मिथ्याज्ञानमेवेदं कपा......पुटकुञ्चिकाविवरदृश्यमानायां प्रदीपप्रभायां मणिज्ञानवत् (।) मिथ्याज्ञानत्वमनूद्य व्यतिरेकमाह (।) "विशेषोऽर्थक्रियां प्रती"ति। अपिशब्दस्त्वत्रातिशये। तदेवं शास्त्रकारवचनं न्यायञ्चोल्लंघ्य यत्प्रामाण्यप्रतिपादनं तदत्र कपटप्रकटनमित्यसारविचाराद्विरम्यते॥

× × ×

१२—एवमपि यदा सम्वति(?) तदानुमानस्य सुतरामविसंवादः (।)

× × ×

१३—(१।३७) यद्यप्यपूर्वसत्वाप्रादुर्भावो बुद्धाश्चापर्यन्तास्त्र्यध्वसु तथापि न संसारक्षयोस्त्याकाशाक्षयतापर्यन्ततैव। एकैकस्यां दिश्यन्तत्वात्सत्वबाहोः॥

अन्यत्र गतचित्तोपि चक्षुषा रूपमीक्षते।
तत्संकेताग्रहस्तत्र स्पष्टस्तज्जा च कल्पना॥

सामान्यवाचिनः शब्दास्तदेकार्था च कल्पना।
अभावे निर्विकल्पस्य विशेषाधिगमः कथम्॥

तदुपेक्षिततत्वार्थैः कृत्वा गजनिमीलनम्।
केवलं लोकबुद्ध्यैव बाह्यचिन्ता प्रतन्यते॥

को वा विरोधो बहवः संजातातिशयाः पृथक्।
भवेयुः कारणं बुद्धेर्यदि नामेन्द्रियादिवत्॥

भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यताम्विदुः।
आस्वाद्य कोपि लवणं जलमेकदेशे सर्वं तथेति लवणाम्भसि वेत्ति यद्वत्।
धूमं महानसभवाग्निभवम्विदित्वा सर्वन्तथेति निपुणस्त्रिगत्यवैति(?)॥

येषु सत्सु भवत्येव यत्तेभ्यो ह्यस्य कल्पने।
तद्धेतुत्वेन सर्वत्र हेतूनामनवस्थितिः॥

रूपगन्धरसस्पर्शसमुदायघटे यथा।
पृष्ठजस्यावसायः स्याद्रूपग्राहिणि चाक्षुषे॥

अधिकोवसायोध्यवसायः धूममेकं दृष्ट्वा सर्वं वह्निमध्यवसितवान्॥

अनुपलम्भसहायेन प्रत्यक्षेण मयाग्निजन्मा धूमः परिच्छिन्न इति सकल-तदन्यापोढव्यक्तिजातमन्तर्भाव्यैव तद्बतोत्पन्नस्याध्यवसायस्य सम्वेदनात्। चक्षु-र्विज्ञानेन रूपमात्रं दृष्टं तद्बलोत्पन्नपृष्ठजेन विकल्पेन रूपगन्धरसस्पर्शसमुदायो घटो मया दृष्ट इत्यध्यवसीयते। अत्र विप्रतिपत्तौ प्रमाणव्यवहारोच्छेदः स्यात्।

× × ×

अनुमानपत्र—१५
सर्वज्ञमिति—२५
प्रत्यक्ष—४४
परार्थानुमान—५५

APPENDIX II.

प्रमाणवार्त्तिक-वृत्तिस्थ-कारिकाप्रतीकानुक्रमणी

अकार्यकृति तत्कारि	३।११०	अजातपूर्व्वसामर्थ्यात्	२।२४६
अक्रमेण ग्रहादन्त्य	२।४८७	अज्ञातव्यतिरेकस्य	४।२११
अक्षयित्वं च दोषाणां	१।१४५	अज्ञातस्य स्वयं	२।१६
अक्षवद्रूपरसव	१।४५०	अज्ञातार्थप्रकाशो	१।७
अक्षाश्रयं चेद्यत्किञ्चि	२।२९५	अज्ञानयुक्ता तृष्णैव	१।१९१
अक्षीणशक्तिः संस्कारे	१।२००	अज्ञोपदेशकरणे	१।३२
अक्ष्णोर्यथैक आलोको	२।२६५	अञ्जनादेरिव व्यक्तेः	३।१४७
अख्यापिते	४।२१	अणूनां सविशेषश्च	२।१९६
अगतीनां किमाधारे	१।७०	अतत्कारिविवेकेन	३।११०
अगुणग्राहिणो(पि)	१।१५७	अतत्कार्यपरावृत्ति	३।१३९
अगृहीत्वोत्तरं ज्ञानं	२।५१५	अतत्कार्यार्थभेदेन	३।८२
अग्निस्वभाव S स० त० ५०	३।३५	अतत्समान	२।२०
*[अग्नेरर्थान्तरोत्पत्तौ भवेत्	३।२७२	अतत्स्वभावोऽनुभवो	२।२७५
अंगमेव तयाऽसिद्धं	४।८८	अतदात्मनि तादात्म्य	२।३६१
अग्रहादेकबुद्धि	२।२२८	अतद्रूपे च ताद्रूप्यं	३।२४९
अग्राहकः स्यात्सर्व्वस्य	२।२७२	अतद्वानपि	४।२३६
अग्राह्यग्राहक	२।२७२	अतद्वानभिसम्बन्धात्	४।२३७
अग्राह्यं न हि तेजोस्ति	२।५२८	अताद्रूप्येण भेदो	२।३१३
अंगमेव	४।८८	अतिप्रसङ्गात् कर्म	३।१५८
अचेतनत्वान्नान्य	१।५०	अतिप्रसंगाद् यद्	१।३८

---

* अग्नी[ ]स्यः पाठः from the Ms. (PVb. See प्रमाणवार्त्तिक स्ववृत्तिटीका) belonging to the Monastery of Tag-la (Tibet) supplied by Nyāyācārya Abhaya siṁha.

S=सन्मतितर्क। P=प्रमेयकल्पमार्त्तण्ड। V=न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीका। B=भामती।

अतिप्रसङ्गोऽभाव २।२७
अतिशये वा ३।१६१
अतीतमपदृष्टा २।१८०
अतीतादिविकल्पानां २।५१९
अतीताजातयोर्वापि ३।२०७
अतीतानागतं वाच्यं २।१८
अतीतानागताप्यर्थे २।३४
अतीतार्थग्रहे सिद्धे २।३६९
अतीन्द्रियाणामर्थानां २।९२
अतीन्द्रियार्थवित् ३।३१६
अतो ज्ञानप्रभा ३।३८
अतो न रूपं घट १।१०३
अतो लक्षणशून्यत्वा २।२१५
अतो हि धर्म्मधर्म्मिभ्यां ४।४०
अत्यन्तभेदाभेदौ ३।१७५
अत्यासन्ने च सुव्यक्त २।४१३
अत्रानर्थक्रिया ३।९३
अत्रापि लोके ४।१२२
अत्राभ्युपाय ४।९२
अथ कस्मात् २।१९१
अथ प्रसिद्धि ३।३२२
अथ नोत्पद्यते तस्मान्न २।४५२
अथ बुद्धेस्तथाभावान्न १।२६७
अथ वादीष्टतां ब्रूयाद् ४।४५
अथ वा ब्रुवतो ४।११८
अथात्मरूपन्नो २।४४४
अथ सानुभवः २।३२१
अथ स्वरूपं न तर्हि २।४४७
अथ हेतुर्यथाभाव १।११३
अथाज्ञानविशिष्टा २।८०
अथात्र धर्मो ४।४५
अथानग्नि ३।३५
अथार्थस्यैव २।४६५
अथापि तपसः शक्त्या १।२७८
अथापि भावशक्ति ३।२९२
अथार्थस्यैव कश्चित्स २।४३३
अथाशक्तं कदाशक्ता २।२१
अथास्त्यतिशयः S. ३।१८२
अथैकायतनत्वेपि २।१९७
अदर्शनाज्जगत्य २।३६२
अदुःखोत्पादहेतु १।२०५
अदूषितोऽस्य विषये १।२२४
अदृशस्य विशिष्टस्य ४।१५३
अदृश्ये निश्चया ४।२७६
अदृष्टग्रहणेर्थदि २।२३९
अदृष्टदृष्टयोन्येन २।४६८
अदृष्टनाशादगति १।२६५
अदृष्टपूर्व्वमस्तीति १।१६८
अदृष्टहेतुरप्यन्य ३।२४३
अदृष्टान्तमतीतार्थ २।१८०
अदृष्टावरणान्नो २।३४३
अदृष्टिमात्रमादाय ४।२०७
अदृष्टिर्मन्दनेत्रस्य १।८४
अदृष्टेः प्रतिषेधाच्च ३।११९
अदृष्टैकार्थयोगादेः २।४५५
अदेहरागादृष्टेश्च १।१८९
अदोषश्च तदन्योपि १।१५०
अद्वयं शबला ४।१३२
अधर्म्ममूलं रागादि ४।१०७
अधूमहेतोर्धूमस्य ३।३६
अनक्षजत्व २।१८९
अनक्षजस्वसिद्ध्यर्थं २।२८९
अनग्निजन्यो धूमः २।३९५
अनग्निश्चेदधूमोऽसौ ४।२५७

अनंगीकृत	४।२६२
अनध्यवसिता	४।२८६
अनध्यवसितावगाहन	४।२८८
अनन्यत्वे विना	३।२७३
अनन्यत्त्वेऽन्वयाभावा	२।१५१
अनन्यभाक् स एवा	३।१७१
अनन्यसत्त्वनैयस्य	१।८२
अनन्यहेतुता तुल्या	२।१५८
अनन्वयाद्विशेषाणां	२।१२८
अनन्वयी धियो	२।१६८
अनन्वयोपि दृष्टान्ते	४।३२
अनपेक्षश्च किं	४।२८३
अनपेक्षितबाह्यार्थ	३।६५
अनपेक्षितबाह्यार्थ	२।१८५
अनपेक्षितसाधर्म्य	२।३६३
अनपेक्ष्य न चे	२।१८६
अनपेक्ष्य यदा कार्यं	१।१६५
अनपेक्ष्याखिलं	४।८९
अनिस्वभाव	३।३७
अनभिव्यक्तशब्दानां	३।३९८
अनयोः संप्रतिबद्धा	१।२२२
अनर्थाकारशङ्का	२।३७१
अनर्थान्तिरहेतुत्त्वे	१।९७
अनात्मभूत	२।३०३
अनादित्वाद्	३।२४६
अनादिवासनोद्भूत B.	३।२०४
अनादिवासनोद्भूतं V.	४।२३४
अनाधेयविशेषाणां	३।२९६
अ(ना)नन्तर्यतो	२।१०६
अनानात्मतया भेदे	४।२३१
अना(न्तरीयकतार्थस्य	४।४७
अनाशकाय	१।६७
अनाश्रयात्सदसतो	२।६३
अनाश्रयान्निवृत्ते	१।११६
अनित्यताख्या	३।२६१
अनित्यताश्रुतिस्तेन	२।१११
अनित्यत्त्वसहेतुत्त्वे	४।१७५
अनित्यत्त्वेन यो	१।२०५
अनित्यत्त्वे यथाऽकार्यं	३।१९२
अनित्यं यत्नसम्भूतं	३।२५१
अनित्यव्यापितायाश्च	३।२६३
[अनित्याव्याप्तितायाञ्च	३।२६१
अनित्यात्प्राह तेनेव	१।२५६
अनित्यादेश्चाचैतन्य	१।२१७
अनिराकरणे तेषु	३।११५
अनिवृत्तिप्रसङ्गश्च	१।५३
अनिश्चयकरं प्रोक्त	१।११८
अनिश्चयफलं प्रोक्तं	२।९४
अनिश्चयफला	४।२७७
अनिषिद्धः प्रमाणाभ्यां	४।९१
अनिष्टञ्चेत्प्रमाणं	४।२१५
अनिष्टादा	३।३५
अनीप्सितमसाध्यञ्चे	४।७१
अनुक्तावपि पक्षस्य	४।२३
अनुक्तावपि वाञ्छाया	४।३१
अनुक्तोपीच्छया व्याप्तः	४।२९
अनुदाहरणं सर्व्वभावा	३।२६७
अनुमानञ्च जात्यादौ	२।१५४
अनुमानप्रसाध्य	४।११७
अनुमानस्य भेदेन	४।९२
अनुमानस्य सामान्य	४।८०
अनुमानादनित्त्यादे	२।१०२
अनुमानानुमेयार्थव्यव	४।१८३
अनुमानाबहिर्भूता	४।१२९

अनुमानाबहिर्भूतो	४।१०१	अन्यथा दर्शनापेक्षं	२।१७२
अनुमाना(श्रयं) लिंगं	१।२८७	अन्यथा धर्मि	३।१६
अनुमाविषये नेष्टं	४।२	अन्यथा पर	३।३१
अनुयान्तीम	२।१७०	अन्यथार्थस्य	४।२७५
अनेकत्त्वेणुशो	२।४१०	अन्यथा वस्तु	३।५०
अनेकमपि यद्येक	३।१०२	अन्यथा व्यभिचारी	३।५
अनेकया तद्ग्रहणे	२।४९१	अन्यथा शशशृङ्गादौ	४।१६६
[अनेकशब्दसंघाते	३।२५६	अन्यथा सं	३।३२४
अनेकशब्दसन्तानं	३।२५६	अन्यथा सर्व्वसाध्योक्ते	४।२५
अनेकांगतया	३।२४८	अन्यथा स्यात् पदार्थानां	४।२३०
अनेकार्थाभिसम्बन्धे	३।२२८	अन्यथास्योपरोधः	४।१३७
अनेकार्थेषु शब्देषु	३।३१९	अन्यथा ह्यतदाकारं	२।३८०
[अनेकावयवात्मत्वे	३।४९	अन्यथा ह्यन	४।२७२
अनेनदेह	२।५२७	अन्यथा ह्याद्यमेवैकं	२।३८७
अनैकान्तिकताकार्यं	३।७	अन्यथैकनिवृत्त्या	१।२५
अनैकान्तोऽप्रमेय	२।६५	अन्यथैकस्य धर्म्मस्य	२।८७
अनैकान्तिकतापत्तेर्न्न	३।१६१	अन्यथैकस्य भावस्य	२।३५८
अनैमित्तिक	३।१५९	[अन्यथैकेन शब्देन	३।४१
अन्तरङ्गं तु सामर्थ्यं	४।२०	अन्यथैवंविधो	४।१३७
अन्यत्र गति	२।१७५	अन्यथैवावभासन्ते	२।३५५
अन्यत्र नान्यसिद्धि	२।८०	अन्यदेव ततो रूपं	३।३०५
अन्यत्र वर्त्तमानस्य	३।१५२	अन्यस्मरणभोगादि	१।२७१
अन्यत्रात्मी	१।२४७	अन्यस्य विनिवृत्या	४।२०९
अन्यत्रादृष्टरूप	४।२११	अन्यस्यान्यत्त्व	२।३५९
अन्यत्रादृष्टय	२।१७२	अन्यः स्वयं ब्रवीमी	३।३२५
अन्यत्रापि समानं	२।१३५	अन्यार्थशक्तिविगुणे	१।११४
अन्यत्त्वे तदसम्बद्धं	२।२७	अन्यार्थसक्तिविगुणे	२।५२१
अन्यत्संवृतिसत्	२।३	अन्याविशेषाद्वर्णानां	३।२४७
अन्यत् सिताद्यभिव्य	२।४३७	अन्येन वा यदि	३।६२
अन्यत् स्वभे	२।३०५	अन्येषु सत्सु दृश्येत	२।७२
अन्यथा कुम्भकारेण	१।१५	अन्येषु सत्स्व	२।७२
अन्यथातिप्रसङ्ग	४।१०३	अन्येषु हेत्वाभासेषु	४।६२

अन्यैरकार्यभेदस्य ३।२४२
अन्योक्षबुद्धि २।१८८
अन्योन्यप्रत्ययापेक्षा ४।२१७
अन्योन्यभेद ४।२७९
अन्योन्यं वा तयो ३।१७६
अन्योऽन्यस्य [विनाशोस्तु] ३।२७० [३।२७१]
अन्योन्यावरणन्तेषां २।४१४
अन्योन्याश्रय ३।११३
अन्यो वा रचितो ३।२४०
अन्यो वारभितो यत्नः ३।२४२
अन्योस्यां रूपं २।४८१
अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ३।३७
अन्वयव्यतिरेकौ वा ३।१३५
अन्वयाच्चानुमानं २।२३७
अन्वयि शब्दतोऽन्वयि २।१६८
अन्वयो व्यतिरेको वा ३।२९०
[अन्वयो हि० भेदानां ३।१८८
अपरामृष्टत ३।१८९
अपवादः स तु २।२९३
अपि चाध्यक्षता २।४६१
अपि चासद्गुणारोपः १।२४८
अपि चेदं यदाभाति २।४३८
अपि प्रवर्त्तेत पुमान् ३।९२
अपुनर्भावतः १।५८
अपेक्षातो हि भावानां ३।३४
अपेक्षेत परं कार्यं ३।२७९
[अपेक्षेत परः कार्यं ३।२८०
अपेक्ष्य तत्स्मृतिं ३।३०३
अपौरुषेयतापीष्टा ३।२३९
अपौरुषेयतायाञ्च ३।२२९
अपौरुषेयं मिथ्यार्थं ३।२२५
अपौरुषेयं सत्यार्थं ३।२२४
अपौरुषेये सा नास्ति ३।३२७
अप्रकाशात्मनोः सा २।४७८
अप्रत्यक्षां धियं २।४४८
अप्रवृत्तप्रमाण ३।२
[अप्रवृत्तिः प्रमाणानां ३।३
अप्रवृत्तिर २।१८
अप्र[ा]माण्ये च २।७३
अबाधकमसिद्धाव १।२०
अबाध्यबाधकत्वेपि ४।६६
अबाह्याश्रयमत्रेष्टं ४।२२८
अभावं दर्शय ४।११७
अभावप्रतिपत्तौ स्याद् २।७४
अभावान्न १।३१
अभावादक्षबुद्धीनां २।३९२
अभावासम्भवात्तेषा ४।२४७
अभावे करणग्राम २।२६५
अभावे निर्विकल्पस्य २।१८३
अभावेऽर्थबलाज्जाते २।६६
अभावे विनिवृत्तेश्चे २।६७
अभिन्न प्रति १।११०
अभिन्नवेदनस्यैक्ये २।२७८
अभिन्ना इव ३।७७
अभिन्नाभेदि २।२७९
अभिन्नेत्युच्यते २।२५४
अभिन्न(ाभे २।२७९
अभिप्रायविसंवाद २।५६
अभिलापद्वयं नेष्टं २।५३८
अभिलाप्यञ्च भेदेन १।९३
अभूतानपि पश्यन्ति २।२८२
अभूतान् षोड २।२७१
अभेदव्यवहारश्च ३।१३५

अभेदिन इवाभान्ति	३।६९	अर्थभ्रान्ति	२।३१
अभेदे तु विरुध्येते	३।१७४	अर्थमात्रानुरोधिन्या	४।११२
अभ्यासजा प्रवर्त्तन्ते	१।१२६	अर्थरूपतया तत्त्वे	२।३२
अभ्यासान्न	१।१४९	अर्थसङ्कुलनाश्लेषा	२।३८६
अभ्यासेन विशेषेपि	१।१२२	अर्थसंवेदनं तावत्	२।५११
अभ्युपायविचारेषु	४।१०१	अर्थसंस्कारभेदानां	३।२४७
अभ्युपायः स्व	४।१६३	अर्थसामर्थ्यदृष्टे	२।१७
अभ्युपायेपि भेदेन	२।३४३	अर्थसारूप्यमालम्ब	२।४६०
अभ्यूह्यः श्राव	४।२५९	अर्थस्थितेस्तदात्म	२।३५०
अयथाभिनिवेशे	२।५५	अर्थस्य तत्संवित्तेश्च	२।५००
अयमप्ययमेवेति	३।१२०	अर्थस्याभिन्नरूप	२।४००
अयमेव न वे	३।२१९	अर्थाज्ञान	३।७७
अयमेवं न वे	३।२१९	(अर्था)त्मा स्वात्मभूतो	२।२६७
अयुक्तं न च संस्थाना -	२।१५	अर्थादर्थगतेः शक्तिः	४।१५
अयोगं योगमपरे	४।१९०	अर्थानर्थौ न येन	२।४१५
अरिष्टादावसत्त्वानां	२।३४३	अर्थान् तदन्य	३।९७
अरूपत्वान्न संयोगा	२।२०५	अर्थानां यच्च सामा	२।३०
अरूपे रूपवत्त्वेन	३।१२७	अर्थान्तरनिमित्ते	३।३१
[अरूपो रूपवत्वेन	३।१२८	अर्थान्तरनिमित्तो हि	३।३२
अर्थकार्यतया ज्ञान	२।३८२	अर्थान्तरस्य तद्भावे	४।२४७
अर्थक्रियानुरोधेन	२।५८	[अर्थान्तरानपेक्ष	३।७
अर्थक्रियायां	२।१	अर्थान्तराभिसम्बन्ध	२।१९५
अर्थक्रियासमर्थं	२।३	अर्थापत्त्या च ज्ञाते	३।२७
अर्थक्रियासमर्थस्य	३।२१०	अर्थापत्त्याऽत्त एवो	४।२२०
अर्थगत्या स्वरूपस्य	२।३४०	अर्थाभेदेन न विना	३।१३९
अर्थग्रहः कथं	२।३५३	अर्थार्थप्रत्ययौ पश्चात्	२।५०९
अर्थग्रहे सुखादीनां	२।२६१	अर्थाश्रयेणोद्भव	२।४०१
अर्थज्ञापनहेतुर्हि	२।२२६	अर्थास्तदन्यविश्लेष	३।९९
अर्थ पूर्व्वञ्च विज्ञानं	२।५३५	अर्थेन घटयत्ये S	२।३०५
अर्थप्रसिद्धिमुल्लङ्घ्य	३।३८०	अर्थेऽपि (च) विसंवादात्	२।३०७
अर्थबाधन	४।९७८	अर्थेष्वप्रतिषिद्धत्वात्	४।१०९
अर्थभागानुगमिदं	२।१७०	अर्थेरतः स शब्दानां	३।२३२

अर्थैरेव सहोत्पादे	३।२३२	अविरोधात्क्रमेणापि	१।१०८
अर्थो ज्ञान	३।७७	अविशिष्टस्य साध्यस्य	४।१५४
अर्थान्तरा	२।१९५	अविशेषणमेवं स्या	२।११३
अर्थोयं नायमर्थो	३।३१२	अविशेषाद	२।८८
अलातदृष्टिवद्भाव	२।१३५	अविशेषान्नसामान्य	३।७४
अलाभे मत्तकाशिन्या	१।२३५	अविशेषेण तत्कार्य	३।१४१
अलिङ्गत्वप्रसिद्धयर्थं	४।१३	अविशेषोक्तिरन्ये	४।२५
अलिङ्गाश्च कथन्तेषां	३।१९९	अविशेषो, विशिष्टाता	१।८९
अवशेषादणुत्वाच्च	१।८९	अविसंवादकं यत्तत्त	२।२८६
अवश्यं भाव S	३।३१	अविसंवादनं शाब्दे	१।३
अवश्यंभावनियमो स० त०	३।३१	अवृक्षव्यतिरेकेण	३।११३
अवश्यं शंकया	३।३२४	अवेदकाः परस्यापि	२।२५०
अवस्तुनि कथं वृत्तिः	३।२३९	अवेद्यवेदकाकारा	२।३३०
अवस्तुरूप	४।१३३	अव्यक्तिव्यापिनोप्यर्था	४।२४०
अवस्थाधीन	१।१९५	अव्यापृतेन्द्रियस्य	२।१३२
अवस्थाऽहेतुरुक्तास्या	३।२७६	अशक्तं सर्व्वमिति	२।४
अवस्थितावक्रमायां	२।४८६	अशक्तिसाधनं पुंसा	३।३१०
अवाचकत्वाच्चायुक्त	४।८९	अशक्यत्वाच्च तृष्णायां	१।२७६
अविकल्पकमेव	२।२८८	अशक्यदर्शनस्थं हि	२।२२१
अविकारञ्च कायस्य	१।१६४	अशक्यसमयः	२।१८२
अविकृत्य हि यद्वस्तु	१।६३	अशक्यसमयो ह्यात्मा S. B	२।२४९
अविच्छिन्नाथ भासेत	२।२५६	अशुभा पृथिवी	२।२८४
अविच्छिन्नाभता न	२।४९२	अशेषहानमभ्यासा	१।१४४
अविज्ञानस्य विज्ञाना,	१।१६६	अश्रुतिर्व्विकलत्वाच्चे	३।२५२
अविधाय निषिध्यान्य	३।११६	[असज्ज्ञानफला	३।४३
अविनाभाव	३।१	असतोऽव्यति	४।२३८
अविनाभावनियमो स० त० ७६	३।३०	असत्वञ्चाभ्युपगमा	४।२३७
अविनाशप्रसङ्गः स	१।६६	असत्वे भावनाशित्व	३।२७५
अविनाशात्स एवा	२।२७०	असत्सु सत्सु चैतेषु	२।२५३
अविनिर्भागवर्तित्वा	१।१६२	असत्सु तं प्रतिपद्येत	२।२५५
अविभागोपि बुद्धयात्मा S	२।३५४	असन्त्विरीदृशं तेन	१।१२१
अविरक्तश्च तृष्णावान्	१।२५६	[असमारोपविषये	३।५७

[असमारोपितार्थांशे ३।४८
असमाहितो १।२३५
असमीक्षिततत्त्वार्थो ३।८४
असम्बद्धस्य किं १।२४
असम्बद्धस्य धर्मस्य ४।५६
असम्बद्धा ४।२७
असम्बन्धश्च जातीना २।४४
असम्बन्धान्न ३।१५८
असम्बन्धान्नभावस्य २।११४
असम्बन्धिनि २।१२
असम्बन्धेपि बाधा ४।६६
असम्भवात् साध्यशब्दो ४।१७०
असम्भवाद् विबंधे ४।२८५
असम्भवाद्विना तेषां २।२१८
असम्भवाद्विपक्षस्य १।२७५
असंविदिततत्त्वा च २।२१८
असंस्कार्यतया पुंभिः S स० ३।२३०
असाधारणा ४।११४
असाधारण ४।११५
असाधारणता सिद्धा ३।३०८
असाध्यतामथ प्राह ४।७८
असाध्यादेव विच्छेद ४।२२०
असामर्थ्याच्च तद्धेतो ३।१९५
[असमार्थ्याच्च तद्वतो ३।१६७
असामर्थ्यादतो हेतु १।१८५
असिद्धविपरीतार्थ ३।१४
असिद्धाभ्या १।३६
असिद्धार्थः प्रमाणेन १।४८
असिद्धावपि शब्दस्य १।२१
असिद्धायामसत्तायां ३।२८९
असिद्धासाधनार्थोक्तं ४।२९
असिद्धेन स इति चे १।३७
असिद्धेर्ज्ञापकत्वस्य ४।१८०
असुखे सुखसंज्ञस्य १।१८८
अस्ति चानुभव २।१७७
अस्ति चेन्निर्वि २।१८४
अस्तीयमपि २।३६२
अस्तु नाम तथाप्यात्मा ४।२४२
अस्तु नाम तथाप्येषां, २।२२९
अस्तूपकारको १।५२
अस्त्येव वस्तुना ३।१८०
अस्त्येष विदुषां वादो २।३९८
अस्मृतेः कस्य चित्तेन १।२७२
(अस्य शब्दस्य १।२३
अस्येदमिति सम्बन्धे २।१२९
अहेतुत्वगति ४।२५९
अहेतुत्वाद्विनाशस्य ३।१९३
अहेतुत्वेपि नाशस्य ३।२७४
अहेतुरूपविकला ३।१२०
आकारः स च २।१६७
आकारः स च नार्थस्य २।३७५
आक्षिप्ते विनिवृत्तीष्टेः १।१९५
आख्यापिते हि विषये ४।२१
आगमस्य तथाभाव १।२५९
आत्मग्रहैकयोनि १।२१३
आत्मदर्शनबीजस्य १।१४३
आत्मनि ज्ञानजनने २।२१
आत्मनि ज्ञानजनने २।५१६
आत्मनि सति परसंज्ञा १।२२१
आत्मन्यपि विराग १।२३९
आत्मनो विनिवर्त्तेत ४।२०८
आत्ममृच्चेतनादीना ३।२१
आत्मविज्ञानजनने शक्ति २।५२०
आत्मस्नेहवतो १।८२

आत्मात्मीयग्रहकृतः	१।१३७	आलोचनाक्ष	२।३१०
आत्मानुभूतं प्रत्यक्षं	२।५४०	आश्रयस्थविरोधेन	४।१३८
आत्मानुभूतिः सा सिद्धा	२।५४०	आश्रयालम्बनाभ्यास	२।४४९
आत्मान्तर	१।१९७	आश्रयोपप्लवसंभूत	२।२८९
आत्मा परश्चेत्साऽसिद्धा	४।३२	आश्रित्यातोऽक्षिरूपं	२।१९१
आत्मापि न तदा तस्य	१।२५८	आसर्षपाद् गुरुत्वन्तु	४।१६०
आत्मापरोधाभि	४।९३	आसूक्ष्माद्	४।१५६
आत्मा स तस्यानुभवः	२।३२६	आहुः प्रतिक्षणं भेदं	२।४२२
आत्मीयबुद्धिहान्या	१।२२९	आहुर्बाला विकल्पेन	२।१४१
आत्मीयमेव यो नेच्छे	१।२५७	इच्छा चेति न पूर्व्वो	२।१२५
आत्मीय स्नेहबीजन्तु	१।२३८	इच्छामात्रानुबन्धि	२।३७३
आत्मैकत्रापि सी	३।१६४	इच्छाऽविरुद्धसिद्धीनां	३।३०६
आत्मोपकारकः कः	४।२८२	इच्छेत्प्रेम कथं	१।२३७
आद्यस्याल्पोप्यसन्तापः	१।५९	इतरार्था	२।६
आद्यानुभयरूपत्वे	२।३८५	इतरेतरभेदोस्य S	३।७१
आद्यापि क्रियते	४।२७७	इति चेदभिन्न	२।१३४
आधिपत्यं तू	२।१६४	इति तं प्रत्य	४।१२०
आधिपत्त्यं विशिष्टानां	१।१५२	इति नात्मैक	२।२२१
आधिपत्त्येतु (ज्ञातं	२।२६४	इति प्रकाशरूपा नः	२।४८१
आनन्तर्यांच्च कर्म्मापि	१।१९२	इति वर्ण्णेषु रूपादा	२।४९७
आनुपूर्व्यामसत्यां	३।३०१	इति सा योग्यता	३।३६६
आनुपूर्व्याश्च वर्ण्णेभ्यो	३।२६८	इतीय	३।१२६
आन्त्यपूर्व्वस्थितादूर्ध्वं	२।४८८	इत्यज्ञज्ञाप	४।२६३
आ पूर्व्वाद् द्रव्यमालाया	४।१५७	इत्यतीता	३।९
[आप्तवादविसंवाद	३।२१६	इत्यर्थसंवित्सै	२।३४९
आप्तवादा	३।२१६	इत्यर्थस्य धियः सिद्धि	२।४७५
आप्तवादावि	३।२१३	इत्येतत्कार्यविश्लेष	२।१६२
आप्तः स्ववचनं शास्त्रं	४।९३	इत्येषा पौरुषेयैव	३।३०४
आयुः क्षयाद्वा दोषेतु	१।६०	इदं दीपप्रभादीनां	१।७६
आलम्बना न	२।४५१	इदं दृष्टं श्रुतं	२।३२४
आलोकाक्षमनस्कार	२।४०६	इदमेव किमुक्त	२।३३३
आलोकेन न मन्देन	२।४०९	इदं वस्तुबलायातं B.	२।२०९

इदानीं साध्यनिर्द्देशः	४।२६
इन्द्रियस्य स्यात् संस्कारः	३।२५५
इन्द्रियस्यापि हेतुत्त्वे	२।२९५
इन्द्रियादेः पृथग्भूत	१।२५०
इमान्तु मुक्ति	१।१९०
इयं सर्व्वत्र संयोज्या	२।३६५
इष्टं विरुद्ध	१।७
इष्टशब्दाभिधेयत्वा	४।१०९
इष्टश्चेद् बुद्धिभेदस्तु	१।९३
इष्टसिद्धिरसिद्धिर्व्वा	१।१८
इष्टासम्भव्य	४।१७४
इष्टाक्षतिमसाध्यत्त्व	४।७५
इष्टानिष्टावभासिन्यः	२।३४५
इष्टोऽनिष्टोपि वा	२।३४०
इष्टोयमर्थः	३।२१८
इष्टो ह्यवयवी	४।१५३
इहानङ्गमिर्षेभि	४।८८
इहैवं न ह्यनुक्तेपि	४।८०
ईदृगव्य	४।२२१
उक्तञ्च नागमापेक्षमनु	४।४८
उक्तः प्रसिद्धशब्देन	४।११०
उक्तयोः साधनत्त्वेन	४।७०
उक्तं स्वभावचिन्ता	२।३५१
उक्तानुमादिकासिद्धि	२।२९०
उक्ताऽनैकान्तिकस्तस्मा	४।२०७
उक्तास्ते सञ्चिता	२।१९५
उक्तेः समयकाराणा	३।३००
उक्तोनुक्तोपि चेद्धेतु	४।६०
उक्तो मार्गस्तदभ्यासा	१।२०७
उक्त्यादेः सर्व्ववित्	२।९२
[उच्यते तेन तेभ्योस्या	३।६६
उच्यते परिहा	४।८४
उच्यते साध्यसिद्धयर्थं	३।१८६
उत्तरावयवा	४।८२
उत्तरावयवा	४।१५०
उत्पादमूलां कुरुतः	१।२५९
उत्पादिता प्रसिद्धयैव	३।३२३
उत्पित्सुदोषनिर्घात	१।२८०
उत्सन्नमूला	२।५१८
(उदाहरणमप्यत्र	४।९६
उदाहरणमप्यन्यद्दिशा	४।१६३
उपकाराङ्ग	३।५१
उपकार्योपकारित्त्वं	२।१५३
उपकुर्यादसंश्लिष्यन्	२।४८७
उपघातोस्ति भङ्गे	१।४१
उपचारात्तदिष्ट	२।३५
उपचारो न सर्व्वत्र	१।९६
उपदेशतथाभाव	१।२८५
उपप्लवश्च सामान्य	३।१६९
उपभोगाश्रयत्त्वेन	१।२२९
उपलम्भस्य	४।२७५
उपलम्भान्तरङ्गेषु	१।२५१
उपात्तभेदे साध्ये	३।१८८
उपादानं न तत्तस्य	१।६३
उपादानाविकारेण	१।६८
[उपाधिभेदापेक्षो वा	३।१८६
उपायस्या परि	१।१४६
उपायाभ्यास एवायं	१।१४०
उपायो ह्यभ्युपायेय	४।४९
उत्सन्नमूला स्मृति	२।५१६
उत्सन्नाक्षस्योपप्लवो	२।२९८
एककार्येषु भेदेषु	३।१३६
एकं कथमनेकस्मात्	४।२५६
एकत्र कर्म्मणोऽप्योगा	१।८६

एकत्र दृष्टो भेदो (हि)	२।१२६	एकस्य नानारूपत्वे	४।२५०
एकत्र दृष्टया	३।१५०	एकं स्यादपि सामग्र्यो	२।५३६
एकत्र नान्यो	३।५०	एकस्यार्थस्व N.S	३।४२
एकत्र नियमे सिद्धे	४।२३९	एकस्यापि न	१।११२
एकत्र प्रतिषिद्धत्वात्	२।२११	एकस्यैव कुतो	२।२३५
एकत्वाद्वस्तुरूपस्य	३।१३४	एकस्योपकारके	३।५४
एकत्वान्मनसोन्यस्मिन्	२।५२४	एकाकारमति ग्राह्ये	२।५०८
[एकत्वेत्यपि	३।२२१	एकाकारविशेषेण	२।३७९
[एकत्वेनाभिधा ज्ञानै	३।८२	एकाकारोत्तरं ज्ञानं	२।३८०
एकत्वेपि (न) भिन्न	३।२५४	एकाण्वत्ययकालश्च	२।४९६
एकत्वेपि बहुव्यक्ति	१।१०६	एकापाये फलाभाव	३।१६५
एकत्वेपि ह्य	३।८२१	एकाभावाद्विना बीजे	१।२७५
एकत्वेर्थस्य बाह्यस्य	२।४१०	एकार्थत्वे द्वयं	२।३१४
एक धर्म्मस्य सर्व्वात्म	४।२३०	एकार्थत्वेपि बुद्धीनां	२।२३४
एकधर्म्मिणमुद्दिश्य	४।२३२	एकार्थप्रतिभा	३।५८
एकधर्म्मिण्यसंहारो	४।२३१	[एकार्थप्रतिभासिन्या	३।६८
एकधा हेतुभावेन	३।१०८	एकार्थश्लेषवि	३।१२८
[एकधीहेतुभावेन	३।१०९	एकार्थाभिनिवेशात्मा	२।३७७
एकप्रत्यवमर्शश्चे N	३।११८	एकार्थाश्रयिणा वेद्य	२।२५०
एकप्रत्यवमर्शस्य हेतु P	३।१०८	एकावयवगत्या च	३।२५०
एकप्रत्यवमर्शार्थ	३।७२	एकैकेनापि सम्बन्धे	२।३७७
एकप्रवृत्तेरनेकोपि	३।१४२	एकैव चेत् क्रियैकः	२।५२६
एकमाविर्भवद् दृष्टं	२।२७६	एकोपकारके	३।५४
एकमेवाप्रमेयत्वा	२।६४	एकोपलम्भा	४।२७०
एकयानेकविज्ञाने	१।१०८	एतत् सांख्यपशोः	१।१६७
(एकं वस्तु परिच्छिन्नं	२।१७९	एतावतैव सिद्धोपि	४।१९९
एकवस्तु स	३।१००	एतावत्यात्मभावो	४।२१७
[एकवृत्तेरनेकोपि	३।१४३	एतावदेव जगत्	१।२४४
एकसामग्र्यधी V.S	३।१८	एतावन्निश्चयफल	२।१००
एकस्य कार्यमन्यस्य	३।१६५	[एते चैव यदह्लीकाः	३।१८२
एकस्य चावृतौ	१।८७	एतेन कथिते साध्यं	४।३४
एकस्य धर्म्मिणः शास्त्रे	४।४२	एतेन कल्पनान्यस्तो	२।९७

एतेन कापिलादीना	१।१९	कथन्ताभि	३।१०७
एतेन तद्विरुद्धार्थं	२।९०	कथन्ते भिन्नधीग्राह्याः	३।१०९
एतेन तुल्यकाला	२।१७८	कथं परोक्षभूतार्थाः	१।२९३
एतेन धर्मा	४।४०	कथं प्रतीतिलिङ्ग	२।४७४
एतेन भूतधर्म्मत्वं	१।१६०	कथमन्यापोह	३।४७
एतेन यः समक्षेर्थे	२।५०३	कथं वाऽवयवीग्राह्य	२।२२५
एतेन व्यभिचारित्व	३।१९४	कथं वा शक्ति	३।२५८
एतेन शेषं व्याख्यातं	२।३१३	कथं वा शूतहेमादि	१।९०
एतेन सन्निपातादेः	१।७८	कदाचिदन्यसन्ता	२।२९८
एतेन समयाभोग	२।६	कदाचिदुपलम्भ	१।१७८
एतेन समवायश्च	१।७१	कदाचिन्निरपेक्षस्य	४।१९८
एतेनात्मवित्पक्षे	२।४४८	करणानां	३।२६३
एतेनावरणादीनाम	२।८९	कर्त्तुं शक्या	१।६२
एतेनाहेतुकत्त्वेपि	३।२८०	कर्त्तृभोक्तृत्त्वहानिः	१।२७१
एतेनैव यद	३।१८०	कर्त्तृसंस्कारतो भिन्नं	३।३०५
एते सहेतुके	४।१३०	कर्म्मणां तापसंक्लेश	१।२७७
एवमनुभवस्मृतेरभावे	२।२९२	कर्म्मादिभेदोपक्षेप	४।१६७
एवमिन्द्रियजेपि स्या	२।१४३	कर्म्मण्यैन्द्रियमन्यद्वा	२।२४१
एवमेतन्न खल्वेव	२।४२४	कल्पनागमयोः कर्त्तुं	४।१४
एवम्प्रकारा सर्व्वैव	२।३१९	कल्पनारोपिता सा	३।२६९
एवं सर्व्वाङ्गदोषाणां	४।१७३	कल्प्योयमर्थः	३।३१२
एष स्थाणुरयं मार्ग्गं	३।३२५	कश्चिद् बहिः स्थितानेव	२।२६८
एषा प्रकृति	१।२०९	कश्चिद् भाग इति प्रोक्तो	३।१२५
ऐकान्तिकत्वव्यावृते	४।२०५	कश्चिन्निमित्तमक्षाणां	१।४३
ऐक्यञ्च हेतुफलयो	१।२७०	कस्माद्धेत्वन्वयाभावान्न	४।८१
ऐन्द्रियान्विषमं हेतु	३।३३२	कस्माद्वानुभवे नास्ति	२।४३८
औदासीन्यं तु	१।२५२	कस्यचित्किञ्चिदेव	२।३३६
औलूक्यस्य यथा	१।२१	कस्यचिद्वाद	४।५८
औष्ण्यस्य तारतम्येपि	१।१७४	कस्यचिद्वादिबाधा	४।५८
कथञ्चिदन्यं	४।७४	काय संविद्यते	२।३१८
कथञ्चिदपि विज्ञाने	२।४८	कादाचित्कतया	१।१८१
कथञ्चिन्नोपकार्यत्त्वा	१।११	कादाचित्कफलं	४।१९८

[काममन्यप्रतीक्षाऽस्तु	३।२५३	काश्चित्तास्वक्रमा	२।१९९
काममन्यपरीक्षोक्ति	३।२५३	काष्ठपारदहेमादे	१।१२६
कामशोकभयोन्माद N	२।२८२	काष्ठस्य दर्शनं	३।२७२
कायवाग्बुद्धिवैगुण्यं	१।१४३	किञ्चित्परित्यजेत्सौख्यं	१।२३४
कारणं हीयते सापि	१।२४८	किञ्चिददृष्टमात्रेण	३।१५
कारणात् कार्य	४।२६९	किञ्चिद्विपर्ययाद	१।५८
कारणानां सम	३।२६०	किं नाक्रमग्रहस्तुल्य	२।१९८
कारणारोपतः कश्चित्	२।१५२	किन्तेन भिन्न	४।११८
कारणे वर्द्धमाने च	१।१५३	किन्न बाधेत	४।६१
कारणे ऽविकले	१।२२६	किमासीत्तस्य यन्नास्ति	१।३८
कार्यकारणता	४।२६८	किम्वैन्द्रिय	२।२९६
कार्यकारणतानेन	२।२७३	किं साध्यमन्ययानिष्टं	४।३३
कार्यकारणता वर्ण्णे	३।३०४	किं सामर्थ्यं सुखादीनां	२।२५९
कार्यकारणता सिद्धेः	३।३१७	किं स्यात्सा चित्रतै	२।२१०
कार्यकारणभावाद्वा V	३।३०	कीटसंख्यापरिज्ञानं	१।३३
कार्यकारणसामग्र्या	२।४६२	कुतस्तद्धेतुभयं	२।१९२
कार्यञ्चेत्तदनेकं	२।४३	कुर्याच्चेद्धर्म्मिणं साध्य	४।८१
कार्यं धूमो S	३।३३	कुर्यादशक्ते शक्ते	२।३८
कार्यश्च तासां प्राप्तो	३।१०५	कुर्यादृते तद्रूप	३।१४२
कार्यस्वभावभेदानां	४।२४८	कुलालादिविवेकेन	२।३८३
[कार्यं स्वभावै	३।४२	कृतकाः पौरुषेयाश्च	३।३१०
कार्यसम्विद्	२।३२०	कृतानामकृतानां वा	४।१११
कार्यादिशब्दा	४।२६८	कृता वृद्धैरतत्कार्य	३।१३७
कार्यानुत्पाद	१।१८०	कृतेदानीमसिद्धान्तै	४।५३
कार्येतु कारका	३।२०१	कृत्यान्तेनाभि	४।८७
कार्ये ह्यनेक हेतुत्व	२।२४८	कृपात्मकत्वमभ्यासा	१।१३३
कार्यानुत्पादतोन्येषु	१।१८०	कृपादिबुद्धयस्तासां	१।१२८
कार्येण सह निर्देशे	४।१९९	कृपा वैराग्यबोधादे	१।१३२
कार्ये दृष्टिरदृष्टिश्च	४।२४६	कृपा स्वबीजप्रभवा	१।१३१
कालेन व्यज्यते भेदा	१।८१	केचिदिन्द्रियजात्यादे	२।१४१
काले हि नाना	२।१३४	केचिद्भेदेपि	३।७२
का वा सदोषता	१।२२६	केनेयं सर्व्वचिन्तासु	४।५३

केवलं तत्र	२।२९३	क्रियासाधनमित्यत्र	२।३०१
केवलं तैमिरिस्तत्र	२।२९४	क्रियोपकारापेक्ष्यस्य	३।१६०
केवलं लोकबुद्धयैव	२।२१९	क्लेशात्कुतश्चिद्धीयेत	१।२८१
केवलं सिद्ध	४।२६७	क्वचित् सामा	३।४७
केवलं शास्त्रबाधेह	४।६८	क्वचित्तदपरिज्ञानं S	२।१०४
केवलस्येति चेन्चित्त	१।११६	[क्वचिद् दृष्टोऽपि यज्ज्ञानं	३।४८
केवलस्योपरा	४।१४०	क्वचिद् विनियमात्,	४।२४१
केवलाग्नार्थधर्म्मात्	२।४६९	क्वचिन्न नियमो	४।२४०
केशगोलकदीपादा	२।५०४	क्वचिन्नान्यत्र सैवास्तु	३।१६२
केशादयो न सामान्यः	२।७	क्वचिन्निवेशनायार्थे	३।१२१
कैश्चित्प्रकरणैरिच्छा	४।४६	क्षणमप्यनपेक्षत्वे	४।२८४
को नामान्यो विबध्नीयाद	२।५१६	क्षणिकत्वादतीतस्य	२।२४०
[कोन्यो न दृष्टो भागः स्याद्	३।४३	क्षयादनिच्छतोप्यन्ये	१।१५२
कोन्यो भागो	३।४२	खस्य स्वभावः	३।६६
को वा विरोधो	२।२२३	खादेच्छ्ववमांस	३।३१८
क्रमवन्तः कथं ते स्युः	१।११०	ख्यातैकार्थाभिधानेपि S	१।१०१
क्रमक्रियाऽनि	४।१४६	ख्याप्येते विदु	३।२६
क्रमस्यार्थान्तरत्वञ्च	३।२९३	गच्छन्त्यभ्या	१।१३९
क्रमात्तु युक्तिमन्विच्छ	१।१९०	गतार्थे लक्षणे	४।१३७
क्रमाद् भवन्ती धीः	१।४५	गतिप्रतीत्योः करणा	१।२६४
क्रमाद् भवन्ति तान्यस्य	२।४२२	गतिरप्यन्य S	२।५६
क्रमाद्भवन्ती धी	१।४५	गतिश्चेत्पररूपेण	२।५५
क्रमेण माष	४।१५८	गत्यागती न दृष्टे	१।८४
क्रमेणानुभवोत्पादे	२।५१०	गमकत्वदर्शनादस्ति	२।१९२
क्रमेणापि न शक्तं	२।५२६	गमकानुगसामान्य	२।६१
क्रमेणोभयहेतु	२।१८८	गमयेदग्नि	२।३९६
क्रियते विद्यमानापि	२।३५७	[गम्यः स्वभावस्तस्यायं	३।१९३
क्रियते व्यवहारार्थं छन्दः	२।१६०	गम्यार्थत्वेपि साध्यो	४।२८
क्रियाकर्मव्यवस्था	२।४३१	गवाख्यपरिशिष्टाङ्ग	२।१५०
क्रियाकारणयोरैक्य	२।३१८	गिरामपौरुषेयत्वे	३।२२८
क्रियायाः कर्म	२।३०४	गिरामेकार्थ	३।२२८
क्रियायामक्रियायाञ्च	१।२७०	[गिराम्मिथ्यात्वहेतूनां	३।२२४

[गिरम्मिथ्यार्थ हेतूनां	३।२२४	घटादेः कारणात्	१।१५
गिरां सत्यत्वहेतूनां	३।२२५	घटोत्क्षेपेण	२।६
गुणदर्शनसम्भूतं	१।२४५	चक्रभ्रान्ति दृशा	२।१४०
गुणदर्शी परितृष्यन्	१।२२०	चक्षुरादावनेक	३।१४०
गुणद्रव्याविशेषः स्या	१।९८	चक्षुरादे	३।१४२
गुणप्रधानाधि	२।२२६	चक्षुषोऽर्थावभासेऽपि	२।१३१
गुणादिभेदग्रहणा	२।२२९	चन्द्रतां शशिनो	४।१२०
गुणादिष्विव	१।९४	चतुर्धा प्रत्यक्षाभासाः	२।२८८
गुणादिष्वेव कल्प्यार्थे	१।९४	चिकीर्षोः स हि कालः	४।५०
गुरुत्वं कार्यमालाया	४।१५९	चित्ताच्चेत्तत एवास्तु	१।१२०
गुरुत्वागतिवत्	४।१६१	चित्तान्तरस्य सन्धाने	१।४७
गुरुत्वाधोगती स्यातां	४।१५४	चित्तेनाहितवैगुण्य	२।५२२
गृहीत	१।५	चित्रन्तदेकमिति	२।२००
गृहीत्वा सङ्कलय्य	२।१४५	चित्राभासेष्वर्थेषु	२।२०८
गृह्यते केवलं तस्य	२।२५९	चिन्तायामत्रमनसः	२।२९६
गृह्यते सोऽस्य जनको	१।२०९	चिन्त्येत स्वात्मना	३।१७९
गेही यद्यपि संयोग	२।१५५	चेतः शरीरयोरेवे	१।६४
गोमानित्येवमत्र्येन S. ३।२४स०त०७०		चेतसो ग्राह्यता	२।५३४
गौरवाशक्तिवैफल्याद्	३।१४१	चोदितो दधिखादेति	३।१८२
ग्राहकाकारसंख्याता	२।३६७	च्युतेषु सघृणा	१।२३०
ग्राहकात्माऽपरार्थ	२।३४७	जगत्यनेन न्यायेन	४।२२६
ग्राह्यग्राहकताभावा	२।२७३	जनकत्वेन पूर्वेषा	२।४१७
ग्राह्यग्राहक- संवित्ति S स० त० ४०१	२।३५४	जनयन्त्यप्यतत्कारि	३।१११
		जन्म चात्ममनोयोग	२।५२५
ग्राह्यताया न खल्व	२।५२९	जन्मना सहभावश्चे	१।१९०
ग्राह्यतालक्षणादन्य	२।५३०	जन्मिनो यस्य तेन	१।८३
ग्राह्यताशक्तिहानिः	२।५२९	जलवत्स्नेहव	१।८५
ग्राह्यलक्षणचिन्तेय	२।५३२	जहाति पूर्व्वं नाघारं	३।१५२
ग्राह्यानाह न तस्यापि	२।२६८	जातिभेदाः	३।४०
ग्राह्योपादानसंवित्ती	२।५३१	[जातिर्दृश्येत सर्वत्र	३।१५६
घटनं यच्च भावानां	२।४९८	जातिश्चेद् गेह एकोपि	२।१५६
घटादिष्वपि युक्तशै	३।२३५	जातो नानाश्रयो	२।२३५

जात्यन्तरे	१।१७	ज्ञाप्यज्ञापकयो	४।१८०
जायते तदुपाधिः	३।३०२	ज्ञेयत्वेन ग्रहाद्	२।७
जायन्ते कल्पना	२।१७६	ज्ञेयानित्यतया तस्या	१।१०
जायन्ते बुद्धयस्तत्र	३।२८६	ज्वरादिशमने काश्चित्	३।७३
जिज्ञापयिषुरर्थं	३।६२	त एव तेषां सामान्य	३।७८
ज्ञातत्वेन परिच्छिन्न	२।४६७	तच्चतुर्लक्षणं रूपं	४।२८
ज्ञातावतीन्द्रियाः	३।३२६	तच्च नाप्रतिबन्धेषु	४।२०६
ज्ञानकार्येषु जाति	२।४७	तच्च नेन्द्रियशक्त्या	२।७४
ज्ञानं नादृष्ट	२।३८७	तच्च सामान्यविज्ञान	२।२३
ज्ञानमात्रार्थकरणं S ३८४	२।५०	तच्च हेतौ स्वभावे	२।१००
ज्ञानमिन्द्रियभेदेन	२।३९९	तच्चाक्षव्यपदेशो	२ १९२
ज्ञानरूपतयार्थं	२।८	तच्चानुभवविज्ञान	२।३७९
ज्ञानरूपतयार्थत्वे	२।९	तच्चाभियोगवान् वक्तुं	१।२८५
ज्ञानवान् मृग्यते S स० त० १२८	१।३२	तच्चासमर्थो	२।४६१
ज्ञानं व्यक्तिन्न सा	२।४४०	तच्चेदनङ्गं केनेयं	२।२०४
ज्ञानशब्दप्रदीपानां	२।४१७	तच्छक्तिभेदाः ख्याप्यन्ते	१।१०४
ज्ञानस्य हेतुरर्थो	२।३५२	तज्जा तत्प्रतिभासा वा	२।४५१
ज्ञानस्याभेदिनो	२।२१२	तज्जे कर्म्मणि शक्ताः	१।२८१
ज्ञानं स्यात् कस्यचित्	१।१६६	तज्ज्ञानजनितज्ञानः	३।३०३
ज्ञानादव्यतिरिक्तञ्च	३।७०	तज्ज्ञानमित्यदोषोयं	२।५३
ज्ञानादव्यतिरेकित्वं S	२।३९१	तज्ज्ञानशब्दा	४।२६५
ज्ञानाद्यर्थक्रियां	३।१९७	तज्ज्ञानैरुप	१।४३
ज्ञानान्तरस्यानुदयो न	२।५२४	तत एव च नात्मीय	१।२४०
ज्ञानान्तरेणानुभवो	२।५१३	तत एव न दृश्यो	४।१५५
ज्ञानाभिधाने	३।८१	तत एवास्य लिङ्गात्	२।४७४
ज्ञानाभिधाने	४।२६४	ततः कालान्तरेपि	२।१८७
ज्ञानाभिधानै	३।७८	ततः परार्थतंत्रत्वं	१।२८४
ज्ञानान्यपि तथा भेदे	२।१६२	ततश्च भूयोर्थगतिः	३।३२१
ज्ञानासद्भावतः तेषां	२।२९३	ततश्चैको	३।८२
ज्ञानेनादृष्टसम्बन्ध	२।३८५	ततः स्वभावो नियताव	४।२५२
ज्ञानोत्पादनसामर्थ्यं	१।४९	ततो धियां विनियतो	२।३३६
ज्ञानोत्पादनहेतूनां	३।२३४	ततोन्यग्रहणेप्यस्य	२।२४४

ततोन्यापोहनिष्ठत्वा २।१६४
ततोन्यापोहविषया ३।११२
ततो लिङ्गस्वभावो २।१९३
तत्कर्म्मफलमि १।२८०
तत्कारिणामतत्कारि ३।९४
तत्कार्यकारण ३।१७१
तत्कार्यकारणञ्चे ३।१७१
तत्किन्न साधनं प्रोक्त ४।६
तत्किं सिताद्यभिव्यक्तेः २।४३९
तत्तथैव समा ३।८५
तत्तस्य कारणं प्राहु १।१८४
तत्तस्या जननं ४।२५१
[तत्तस्याः प्रतियती धी ३।१२२
तत्तुल्यञ्चेन्न रागादेः २।१७४
तत्तुल्यं विक्रिया २।२९६
तत्तेनाप्यत्र २।२४८
तत्त्यागाप्तिफलाः ३।१७२
तत्त्वान्यत्व ४।१८२
तत्त्वारोपो विपर्यास २।१२१
तत्पक्षवचनं ४।१६
तत्परदृष्टिविषये १।२२५
तत्परिग्रहतश्चे ३।२७१
तत्प्रपत्ते ३।१४८
तत्प्रमाणान्तरं (मेय) २।७७
तत्प्रस्तावाश्रयत्वे हि ४।९५
तत्प्रागप्यसमर्थानां १।२११
तत्फलोत ४।२३५
तत्रकेवलसामान्या २।१९
तत्र प्रदर्श्य ३।२४५
तत्र प्रमाण २।२८६
तत्र बुद्धिर्यदाकारा २।२२४
तत्र बुद्धेः परिच्छेदो २।३६४
तत्र सूक्ष्मादिभावेन २।५३३
तत्र स्मृतिसमाधानं ४।२०
तत्रात्मविषये माने २।३६५
तत्रात्यक्षं द्वयं २।४७२
तत्रात्यन्तपरोक्षेषु २।९४
तत्रानुभवमात्रेण २।३०२
तत्रानुभवमात्रे हि २।३०२
तत्रानेकापि ३।८१
[तत्रापि चान्यव्यावृत्ति ३।४९
तत्रापि धूमाभासा २।३९६
तत्रापि व्याप २।९८
तत्रापि साध्यधर्म्मस्य ४।५२
तत्राप्यदृश्या ४।२६१
तत्राप्यदृष्टमाश्रित्य २।४१३
तत्राप्यध्यक्ष ४।१३१
तत्राप्यनुभवात्मत्त्वात्ते २।३६६
तत्राप्रदर्श्य ३।२४३
तत्रावयवरूपञ्चे २।२०२
तत्राविरक्तस्तद्दोषे १।२४५
[तत्रैककार्योऽनेकोऽपि ३।८२
तत्रैकदृष्ट्या ३।२०
तत्रैकमेव दृश्येत २।४१४
तत्रैकस्यापि दोषः ४।४३
तत्रैकस्यापि भावे २।२१३
तत्रैव तद्विरुद्धार्थ १।२७३
तत्रोपयुक्तशक्तीनां १।१२४
तत्रोदाहृतिदिङ्मात्र ४।१५२
तत्पक्षवचनं वक्तु ४।१६
तत्वान्यत्वं पदार्थे ४।१८२
तत्संकेताग्रह २।१७५
तत्समानकलाहेतु १।१०२
तत्संवेदनभाव २।३२२

तत्संशयेन जिज्ञासो	४।१९	तथावभासमानस्य	२।३५२
तत्साधनायेत्यर्थेषु	३।९२	तथा वस्त्वेव वस्तूनां	२।९६
तत्साध्यफलवाञ्छा	३।१७९	तथाविधाया	२।१३
तत्सारूप्यतदुत्पत्ती	२।३२३	तथा सति परोप्येनां	२।४५०
तत्सुखादि किमज्ञानं	२।२५१	तथास्वधर्मि	४।१४८
तत्स्यादालोक	२।४०८	तथा स्वलिङ्गमाधान	२।१०५
तत्स्वजात्यनपेक्षाणा	१।४०	तथा हि नीला	२।५१२
तत्स्वभाव [ग्रहाद् व]	३।७५	तथा हि परतंत्रेषु	२।२९८
तत्स्वरूपाव	२।१८१	तथा हि मूलमभ्यासः	१।१३२
तथाऽकारणमेतत्	१।१८३	तथा हि सम्यक् लक्ष्यन्ते	२।५०३
तथाकृतव्यवस्थे	२।३३१	तथा हेतुर्न्न तस्यैव	३।२०६
तथात्मा यदि दृश्येत	४।२१२	तथा हेत्वादिदोषोपि	४।८२
तथानपेक्ष्य सम	२।१८५	तथा ह्याश्रित्य पितरं	२।४०२
तथानीलादिरूपत्वा	२।४३४	तथेहापीति	१।१७४
तथानुभवरूपत्वात्तु	२।४३६	तथेष्टत्वाददोषो	२।१०
तथानुभूतस्य	२।२९२	तथैव धर्मिणी	४।१४४
[तथानेककृदेकोपि	३।८३	तथैवादर्शनात्	२।३५६
तथान्यत्रापि सम्भा	२।२१	तथोत्पत्तेः सहेतुत्वा	१।६९
तथान्यानोप	४।२६५	तदङ्गभावहेतुत्व	१।११८
तथापरं प्रतिन्यस्तं	४।१६४	तदज्ञानस्य विज्ञानं	२।२६४
तथापि पक्षदोष	४।१४९	तदतद्रूपि	२।२५१
तथापि न विरागोत्र	१।२२७	तदतुल्यक्रियाकालः	२।२४५
तथापि विजयस्तस्या	४।२८७	तदत्यन्त	२।९९
तथाप्यन्योन्यहेतु	१।४४	तददृष्टं कथन्नाम	२।३४४
तथा प्रसिद्धेः सामर्थ्याद्	४।१९३	तदनात्यन्तिकं हेतोः	१।१९२
तथाभूतात्म	४।२७१	तदन्यपरिहारेण	३।९५
तथाभेदावि	३।१७३	तदन्यसंविदो	२।३३०
तथा भेदो	३।१७५	तदन्योपगमे तस्य	४।५
तथाभ्युपगमे	३।२६६	तदप्रसिद्धावर्थस्य	२।४७६
तथाभ्युपगमे बुद्धेः	२।४८०	तदभावः प्रतीयेत	३।२०२
तथार्थान्तरभावे स्यात्	४।३७	[तदभावे च तन्नेति	३।२६
तथार्थो धी	२।४६३	तदभावेपि तन्नेति	३।२५

तदभावे स्वयम्भाव	३।३८	[तदेकं वस्तु किं	३।१०२
तदभेदेपि भेदो	२।३१७	तदेकव्यवहारश्चेत्	२।३७८
तदयोगव्यवच्छेदात्	४।१९४	तदेकानियमाज्ज्ञान	२।१९६
तदयोग्यतयाऽरूपं	२।५०	तदेव रूपं	४।१३३
तदर्थग्रहणं	४।१३	तदेव व्यवहार	२।३७६
तदर्थवेदनं केन	२।३२०	तदेवार्थान्तराभावाद	४।३५
तदर्थस्यापि हेतुत्वे	२।३६८	तदैकमुपकुर्युस्ताः	३।१०५
तदर्थाभास	२।३४७	तद्गतावेव शब्देभ्यो	३।१२५
तदर्थार्थोक्ति	४।१३२	तद्देशिनश्च व्याप्नोति	३।१५४
तदवश्यं ततो जातं	२।७०	तद्धर्मवति बाधा	४।१३६
तदवस्त्वभिधेयत्वात्	२।११	तद्धि संशयहेतुत्व	३।१३
तदसत्परमार्थेन	१।७१	तद्धीवद् ग्रहणप्राप्ते	१।४९
तदसिद्धौ तथास्यैव	२।१०१	तद्धेतुत्वेन तुल्येपि	२।३७०
तदा कदाचित्सम्बन्ध	३।१०१	तद्धेतुत्वेन सर्वत्र	१।२६
[तदा कमुपकुर्युस्ताः	३।१०६	तद्धेतुवृत्तिलाभाय	१।११७
तदागमवत	४।४	तद्धेतुस्तादृशो नास्ति	१।१०८
तदात्मा तत्प्रसूतश्चे	४।२०९	तद्धेत्वोः स्थितशक्तित्वा	१।१२९
[तदानर्थक्रियायोगा	३।९४	तद्बाधान्यविशे	४।१५६
तदान्यसम	२।३३९	तद्बाधामेव	४।१३९
तदा य आत्मानुभव	२।३३९	तद्बुद्धिवर्त्तिनो भावा	३।१२१
तदार्थाभासतैवास्य	२।३४५	तद्भावहेतुभावौ हि	३।२६
तदार्थो ज्ञानमिति च	२।४४६	तद्भावादर्थसिद्धौ	१।१८
तदाश्रयभुवामिच्छा	४।१११	तद्भावभावाद्वश्यत्वा	१।५३
तदाश्रयेण सम्बन्धी	२।६०	तद्भावनाजं	२।२८६
तदा स्वलक्षणन्नास्ति	३।९१	[तद्भावे हेतुभावौ	३।२७
तदिष्टौ वा प्रतिज्ञानं	२।४६६	तद्भूतभिन्नात्म	१।१४३
तदुत्तरोत्तरोयत्ने	१।१२७	तद्भेदोद्भिन्नलिङ्गा	२।२३१
तदुत्पादनयोग्यत्वे	३।२३९	तद्भेदाश्रयणी चेय	२।२१४
तदुपप्लवभावे च	२।२१४	तद्भेदेपि ह्यभिन्न	२।३१२
तदुपादाय शब्दश्च	१।१६१	तद्भेदे विद्यमानानां	३।१२४
तदुपाधिसमाख्याने	२।११४	तद्योगवासनागर्भे	२।३९७
तदुपेक्षिततत्वा	२।२१९	तद्योग्यताबला	४।११३

तद्रूपत्वा　२।४९
तद्रूपं सर्व्वतो भिन्नं　३।९०
तद्रूपाध्यवसायाच्च　२।८३
तद्रूपारोप ऽ　२।१६९
तद्रूपावञ्चकत्वेपि　२।८३
तद्रूपावरणानाञ्च　३।२६६
तद्वता योजना नास्ति　२।१४६
तद्वत्तानिश्चयो न　३।१००
तद्वत्पुंस्त्वे कथमपि　३।३१३
तद्वत् प्रामाण्यं　२।७
तद्वत् स्वभावे　४।१२४
तद्वदप्यर्हतश्चित्तं　१।४७
तद्वद्दोषस्यासाम्याच्चे　३।९४
तद्वद् भे(दे)पि दहनो　४।२५५
तद्वद् वस्तुस्व　४।१४२
तद्वशात्तद्व्यवस्था　२।३०८
[तद्विरुद्धगतिगति　३।३०
तद्विरुद्धानिमित्तस्य　१।४
तद्विरुद्धाभ्युपगमस्ते　४।५
तद्विरुद्धोपलब्धौ　३।२०४
तद्विरोधेन चिन्ताया　४।५१
तद्विशिष्टतम　४।१९४
तद्विशिष्टोपल　४।२७३
तद्विशेषावतारार्थे　२।२८
तद् व्यङ्ग्यं योग्यताया　३।१४६
तद्व्यवच्छेद　३।५५
तद्व्यवस्थाश्रये　२।३१५
तनुत्वात्तेजसो　२।४१२
तनुत्वान्मूर्त्तमपि　१।८५
तन्तथैवाविकल्पार्थं　४।२३४
तं तस्याधी　३।१२१
तन्मुसंस्कारसम्भूतं　२।१५१
तन्त्वाख्यावर्त्तं　२।१५२
तन्नात्यन्तं　२।९४
तन्नान्तरीयकं चित्त　१।८०
तन्नार्थरूपता　२।३२२
तन्निर्गुणक्रियस्तस्मात्　४।१५५
तन्निर्ह्रास　१।१७१
तन्निश्चयप्रमाणं वा　२।६५
तन्निश्चयफलैर्ज्ञानैः　३।२९२
तन्निषेधोऽनुमानात्　४।११४
तन्मूलाश्च मलाः　१।२१५
तया संवृतनानार्थाः　३।६८
तमनेकात्मकं भाव　२।३४४
तमेव नश्वरं　४।२८१
तया विभेदापेक्षो वा　३।१८५
तयैवानुभवे　२।१७८
तयोः प्रमाणं यस्यास्ति　४।९९
तयोरपि भवेद् भेदो　३।१७६
तयोरसमरूपत्वा　१।१५९
तयोरात्मनि　३।५२
तयोरिति न　२।४८
तयोरेव हि　३।२५८
तयोरेव हि सम्बन्धे　१।१२९
[तयोर्नात्मनि सम्बन्धा　३।५३
तयोश्च　१।७७
तयोः सम्बन्धमाश्रित्य　२।३२५
तद्वत् प्रमाणं भगवान्　१।९
तं व्यनक्तीति कथ्यते　२।४१७
तल्लाघवाच्चेत्तत्तुल्य　२।२५६
तल्लिङ्गापेक्षणान्तो　२।१२२
तस्माच्चक्षु　२।१९०
तस्माच्च तुल्यजा　१।१२८
तस्मात्कृतन्ति　३।३३९

तस्मात्त आन्तरा एव	२।२७४	तस्मादपोहे	३।४६
तस्मात्तत्कारणाबाधा	१।२४९	तस्मादपौरुषेयत्वे	३।२४५
तस्मात्तत्कार्यतापीष्टा	३।१४०	तस्मादरूपरूपाणां	२।२८
तस्मात्तदेव तस्यापि	२।२१३	तस्मादर्थ	२।५४
तस्मात्तन्मात्र S स० त० ५५९	३।२२	तस्मादर्थस्य दुर्व्वारं	२।३९१
तस्मात्तन्निर्व्विकल्पे	२।३००	तस्मादर्थावभासौ	२।४५३
तस्मात् तस्यापि	२।३००	तस्मादवस्तु	४।१२५
तस्मात् प्रसिद्धे	४।१०६	तस्मादाश्रित्य शब्दार्थं	४।२२९
तस्मात्पृथग शक्तेषु	१।३१	तस्मादिन्द्रियविज्ञान	२।२४३
तस्मात्प्रमाणं तायो वा	१।१४८	तस्माद् जात्यादि	२।१७३
तस्मात्प्रमेयद्वित्वेन	२।६३	तस्माद् द्विरूप	२।३३७
तस्मात्प्रमेयाधि·	२।३०६	तस्माद् दृष्ट	३।४४
तस्मात्प्रमेये बाह्ये	२।३४६	तस्माद् भूत	२।२८५
तस्मात् संकेत	१।१७२	तस्माद् यतो S	२।३०४
तस्मात्स चैषामुत्पन्नः	१।१२७	तस्माद्यतोयं तस्यापि	२।४८४
तस्मात्समानतैवा	२।४३	[तस्माद् यतो यतोर्थानां	३।४१
तस्मात्सम्यगसम्यग्वा	२।२८५	तस्माद्यस्यैव संस्कारं S	१।६०
तस्मात् सर्व्वपरोक्षो	२।६१	तस्माद्वस्तुनि बोद्धव्ये	२।८४
तस्मात् सर्व्वस्य भावस्य	१।७३	तस्माद् द्विरूप	२।३३५
तस्मात् संविद् यथा	२।४१६	तस्माद्विशेषविषयाः	२।१२७
तस्मात् साध्य	४।१६५	तस्माद् विशेषा	३।४१
तस्मात् सुखादयोर्थानां	२।२६६	तस्माद् विषम	४।१२९
तस्मात् स्वतो	४।२७२	तस्माद् विषयभेदस्य	४।१०२
तस्मात् स्वदृष्टाविव	४।२५२	तस्माद् विषयभेदो	२।३५१
तस्मात् स्वशब्देनोक्तापि	२।८९	तस्माद् वैधर्म्यदृष्टान्ते	३।२५
तस्मादबोध इति	२।४३७	तस्माद् व्यावृ	३।४०
तस्मादनर्थास्कन्दित्यो	२।११७	तस्मान्न	३।३४१ ३९
तस्मादनादि	१।२५८	तस्मान्न प्रत्यभिज्ञानाद्	२।५०५
तस्मादनुपलम्भो	४।२७४	तस्मान्न हेतुवैकल्यात्	१।१२१
तस्मादनुमितिर्बुद्धेः	२।४६९	तस्मान्नार्थेषु न ज्ञाने V. B	२।२११
तस्मादनुष्ठेयगतं	१।३३	तस्मान्नैकत्वदृष्टचापि	१।२५०
तस्मादनेकमेकस्मा	१।१८०	तस्मान्मिथ्याविकल्पो	३।७१

तस्मान्निवृत्ते प्रकृतिं	१।२५३	तस्यार्थरूपताऽसिद्धा	२।४२३
तस्मिन् भावा	३।२०५	तस्यार्थरूपेणाकार	२।३८१
तस्मिन् भावान्वय	३।२०६	तस्याविशेषे वाक्यस्य	२।२७०
तस्य कारणतायां वा	२।३९३	तस्यावृत्त्यक्षशब्देषु	४।१९७
तस्य केनचिदङ्गेन	२।४०१	तस्याश्चार्थान्तरे	२।३२८
तस्य क्रमेण संयुक्ते	४।१५७	तस्यासत्त्वादहेतु	३।२७३
तस्य तद्बाह्यरूपत्वे	२।४०४	तस्याः तत्सङ्गमो	२।१८७
तस्य न दृष्टि	१।२२५	तस्याः सिद्धाव	४।२६६
तस्य भेदः कुतो	२।४७०	तस्याः स्थित्याश्रयो	१।४२
तस्य वस्तुनि	४।१२४	तस्याः स्वयं	४।२७८
तस्य शक्तिरशक्तिर्वा S	२।२२	तस्यैव चान्यव्यावृत्त्या	३।८७
[तस्य सत्त्वादहेतुत्वं	३।२७४	तस्यैव विनिवृत्त्यर्थं	२।१०७
[तस्य संशयहेतु	३।१४	तस्यैव व्यभिचारादौ S स० त०	१।२२
तस्य स्पष्टावभासित्वं	२।४९९	तस्योपलम्भावगता	४।२१०
तस्य स्वतन्त्रं ग्रहण	२।५९	तां ग्राह्य लक्षणप्राप्ता S.	२।५१५
तस्य स्वपररूपाभ्यां	२।५४	तादात्म्यादात्मवित्	२।३६४
तस्य हेतुरतो हेतु	१।४६	तादृशामेव चित्तानां	१।१०९
तस्या अनुभवोऽप्यस्ति	२।१७७	तादृशेऽपौरुषेयत्वे	३।२४६
तस्या अभिप्रायवशात्	३।६९	तादृशोनुपदेशश्चेत्	२।९३
तस्या एव यथाबुद्धे	२।२५४	तादृश्येवं सदर्थानां	२।३९
तस्यागतौ च	२।१६६	तापादिष्विव रागादे	१।१५४
तस्याश्चार्था	२।३३०	ताभिर्विनापि प्रत्येकं	३।१०२
तस्या दृष्टात्मरूप	२।६०	ताभ्यां तदन्यदेव	२।४२
तस्यादौ देहवैगुण्या	१।१३०	ताभ्यामभेदे तावेव	३।२३७
तस्या नित्त्यादि रूपं	१।१३५	ताभ्यां स धर्म्मिसम्बन्धः	४।२२९
तस्याऽनिवृत्तिरिति	१।५७	तायः स्वदृष्टमार्गोक्ति	१।१४७
तस्यापि केवलस्य	२।४०	तायात् तत्वस्थि	१।२८२
तस्यापि तुल्य	२।३२७	तां योग्यता	४।१२६
तस्या बुद्धिनिवेश्यार्थः	२।३४९	तारतम्यञ्च बुद्धौ	२।२७०
तस्याभिधाने	२।१६६	तारतम्यं पृथिव्यादौ	१।१७३
तस्यां यद्रूपमाभाति	३।७६	तारतम्यानुभविनो	१।१७५
तस्या रूपाव	२।२९	तावद् दुःखितमारोप्य	१।१९४

तावन्त एव	३।४९	तेनाद्यहेतौ न द्वेषः	१।१९९
तासां क्षेत्रादि	३।७७	तेनानभीष्ट संसु	४।९०
तासामन्यतमापेक्ष	३।१०४	तेनानुमानाद्	४।११९
तासां समानजातीये	२।५०२	तेनान्या	३।१३३
तांस्तानर्थानुपादाय	२।२७६	तेनान्यापोहनि	२।१६४
तिरस्कृतानां पटुना	२।२८०	तेनान्यापोहविषये	३।६३
तिष्ठत्यविकले	१।१६३	तेनान्या (पोहविषयो S.	३।७९
तिष्ठत्यात्मा न तस्यातो	३।१६८	तेनाप्रसिद्धदृष्टान्ते	४।१६६
तिष्ठन्त्येव पराधीना	१।२०	[तेनाभिन्ना इवाभान्ति	३।७८
तुल्यकक्षा	४।१००	तेनाभ्युपगमाच्छास्त्रं	४।१०४
तुल्यं नाशेपि चेच्छब्द	४।३६	तेनायं न परा	१।२
तुल्यः प्रसङ्ग	१।६७	तेनार्थानुभवख्याति	२।२६७
तुल्यः प्रसङ्गोपि	१।५५	तेनासन्निश्चयफला	३।३३९
तुल्या दृष्टिरदृष्टि	२।४०९	तेनेच्छतः प्रव	२।१७६
तुल्यावाकार कालत्वे	२।२०३	तेनेत्युक्त	४।१५०
तुल्या सिद्धा	४।१६८	तेनैकस्यां महीच्छुः	१।१५२
तुल्ये भेदे यया जातिः	३।१६१	तेनैकेनापि सामान्या	३।१०३
तृतीयस्थानसंक्रान्तौ	४।५१	तेनैव ज्ञातसम्बन्धे	३।२७
ते कल्पिता रूपभेदा	२।२३२	तेनैवापरमार्थोसा	३।१०२
ते क्वचित् प्रतिहन्यन्ते	१।१७५	तेनैवापर	३।१२७
ते च तेषां	३।२९	तेषाञ्च न व्यवस्था	३।२६०
ते चात्यन्तपरोक्षस्य	४।२१०	तेषामपि तथा भावे	२।८
ते चेतने स्वयं कर्म्मे	१।२६४	तेषामवृक्षास्संकेते	३।११४
ते तथा स्युस्तदर्था	३।२९९	तेषां प्रत्यक्षमेव	२।१४२
तेन ते जनका	३।१ ७०	तेषां यतः स्वसंवित्ति	२।२४९
[तेन तेऽजनकाः	३।१७१	[तेषां व्यक्तिरपूर्वासु	३।१२०
तेन तेभ्यो	३।९५	तेषां व्यक्तिष्वपूर्व्वासु	३।१५०
तेन सामान्य	४।१३४	(तेषां हि षष्टिपदादि	३।६६
तेनाग्निहोत्रं जुहुयात् N	३।३१८	तैक्ष्ण्यादीनां यथा	१।१८२
तेनात्मना हि भेदेपि	३।१६६	तैः तन्तुभिरियं शाटी	२।१५१
तेनात्माभि	१।२२१	तैर्विना भवतः	४।२४८
तेनात्र कार्यलिङ्गेन	४।२०१	तैलाभ्यंगाग्निहोत्रा	१।२६१

तैलाभ्यङ्गानि १।२६१
तैस्तैरुपप्लव ४।२३५
तौल्यं तत्कार ४।१६०
तौ सङ्केतभेद ३।६०
तौल्यं न तत्कारण ४।१६१
त्यक्त्वैमां क्लेश १।२०७
त्यजत्यसौ यथात्मानं १।२४०
त्याज्योपादेयभेदे १।२४२
त्रिकालविषयत्वात् ४।१६४
त्रिविधं कल्प २।२८८
त्रिष्वन्यतमरूप ४।२३
त्रिहेतोर्नोद्भवः कर्म्म १।२७४
त्र्येकसंख्यानिरासो २।६४
दधानं तच्च २।३०७
दयया श्रेय आचष्टे १।२८४
दयालुत्वात्परार्थञ्च १।१४८
दयावान् दुःखहानार्थं १।१३४
दर्शनं नीलनिर्भासं २।३३५
दर्शनान्येव भिन्ना २।२३८
दर्शनात्प्रत्यभिज्ञानं २।२३६
दर्शनोपाधिरहित २।३३५
दर्शयेत् साधनं स्या ४।५५
दहनप्रत्ययाङ्गादे ४।२५६
दाराः षण्णगरीत्यादौ ३।६६
दिङ्मात्रदर्शनं तत्र ४।९७
दीपमात्रेण सद्भावा २।४०७
दीर्घादिग्रहणन्न स्याद् २।४८५
दुःखज्ञानेऽविरुद्धस्य १।१९६
दुःखभावनयाप्येष १।२४०
दुःखभावनया स्याच्चे १।२२८
दुःखसन्तान १।१९८
दुःखं संसारिणः स्कन्धा १।१४९
दुःखस्य, शस्तनैरात्म्य १।१४८
दुःखं हेतुवशत्वाच्च १।१७९
दुःखासंवेदनं किन्तु २।४५८
दुःखे विपर्यासमतिः स०त० १८८ १।८३
दुःखोपकाराय १।२३३
दुःखोपकार २।४५८
दुःखोत्पादस्य हेतुत्वे १।२०४
दुर्लभत्वात्प्रमाणानां ३।२१९
दुर्लभत्वात्समाश्रान् १।६०
दुष्येद् व्यर्थाभिधानेन ४।६२
दुःसन्तानसंस्पर्श १।११८
दूरासन्नादिभेदेन २।४०८
दूरं पश्यतु वा मा वा १।३५
दूरे यथा वा मरुषु २।३५६
दूष्यः कुहेतुरन्यो ३।२६७
दृश्यमपृथग १।९०
दृश्यदर्शनयो २।३२५
दृश्यः संयोग इति १।९१
दृश्यस्य दर्शनाभावा ३।२०२,२।८८
दृश्यात्मनोरभावार्था ३।३
दृश्येत रक्ते चैकस्मिन् १।८७
दृश्ये गवादौ २।२३७
दृष्टः कोऽभिहितो येन ३।२४२
दृष्टं जन्मसुखादीनां २।२५२
दृष्टं बुद्धेन चान्य १।२६६
दृष्टयुक्तिरदृष्टे ३।२१
दृष्टयोरेव सारूप्य २।४४५
दृष्टं संवेद्यमानन्तत् २।३९०
दृष्टः साधनमित्येके ४।१
दृष्टं सुखादेर्बुद्धे २।२५३
दृष्टस्मृतिमपेक्षे २।२९८
दृष्टाख्या तत्र चेत् २।४४३

दृष्टाख्यातन्म	२।४४२	द्रव्यान्तरगुरुत्वस्य	४।१५७
दृष्टा च शक्तिः	१।११९	द्रव्याभावादभावस्य	३।१८४
दृष्टा तद्वेदनं केने	२।५१३	द्वयक्षयार्थं यत्ने च	१।२७६
दृष्टादृष्टार्थयोरस्य	३।२१५	द्वयस्यापि हि	४।१४३
दृष्टान्ताख्यानतोऽन्यत्	४।१७५	द्वयोरेकाभिधा	३।५९
दृष्टान्तान्तरसाध्यत्वं	२।४७३	द्वयोश्च धातुसाम्यादे	१।७८
दृष्टा यथा वौषधयो	३।७३	द्वयोः संसृष्टयो	१।४४४
दृष्टा विरुद्धधर्म्मोक्ति	२।८६	द्वितीयं व्यतिरिच्येत	२।३८५
दृष्टा युक्ति	३।१९	द्वितीयस्य तृतीयेन	२।३८१
दृष्टा शक्ति	२।४	द्विर्द्विरेकञ्चभासेत	२।५३८
दृष्टि भेदाश्रयैस्तेपि	४।२३६	द्विविधो हि व्यवच्छेदो	४।३८
दृष्टेऽदृष्टेपि	४।१०८	द्वेषस्य दुःखयोनित्वा	१।२५२
दृष्टे तद्भावसिद्धिश्चे	२।१२०	द्वैराश्यें सत्यदृष्टेपि	४।२३९
[दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये	३।५५	द्वैरूप्यं सहसंविति	२।३९८
दृष्टेर्भिन्नप्रतिपत्तीना	४।७५	द्वैरूप्यसाधनेनापि	२।४२६
दृष्टोऽन्यथापि वह्न्या	३।२८४	धर्म्मधर्म्मिविवेकस्य	४।१८१
दृष्टया चाज्ञात	२।४४१	धर्म्मधर्म्मिविशेषाणां	४।१५१
दृष्टया वा ज्ञात	२।४४०	धर्म्मधर्म्मिव्यवस्थानं	३।८४
देशकालक्रमाद्भावो	३।२६०	धर्म्मः पक्षसपक्षा	२।१७
देशकालनिषेध	४।२२७	धर्म्मभेदाभ्युपगमा	२।३१८
देशभ्रान्तिश्च	२।१३	धर्म्माननुपनीयैव	४।५७
देशादि भेदाद्	३।२०	धर्मी धर्मश्च	४।१८४
देहेपि यद्यसौ	४।२१३	धर्म्मः स नियमो	२।३१६
दोषवत्साधनं ज्ञेयं	१।२२	धर्मोपकारश	३।५३
दोषवत्यपि सद्भावा	१।२४६	धर्मो वस्त्वा	३।२१२
दोषान्नकर्म्मणो	१।२८१	धर्म्मो वाश्रयसिद्धि	३।२१४
दोषाः स्वबीजसन्ताना	१।२६९	धर्म्मो विरुद्धोऽभावस्य	३।१९१
दोषोद्भवा प्रकृत्या	२।३६३	धर्मोऽसाध्य	४।७१
दोषोयं सकृदुत्पन्ना	२।४८९	धारणप्रेरणक्षोभ	१।२६६
द्योतये	३।३२९	धियं नानुभवे कश्चिद्	२।५१७
द्रव्यलक्षणयोक्तोन्यः	४।१५२	धियं वस्तु य	३।१११
द्रव्यशक्ते	४।२५३	धियः स्वयञ्च न	२।४८८

धियाऽतद्रूपया ज्ञाने	२।४२७	न चित्रधीसकं	२।२०६
धियो नीलादिरूपत्वे वा	२।४३३	न चित्रं वा सङ्कुलन	२।२०७
धियो नीलादिरूपत्वे स	२।४३३	न चेद् भेदेपि रागादे	१।१७२
धियोर्युगपदुत्पत्तौ	२।२६२	न चैकया	२।२५७
धूमे । तद्व्यभिचारीति	४।२५६	न चैवं लङ्घनादेव	१।१२९
धूमेन्धनविकाराङ्ग	४।२५७	न जातिर्जातिमद्	२।२५
धूमे हेतुस्वभावो हि	३।३६	न जातिवासनाभेद	१।१५९
ध्वनयः केवलं तत्र	३।२५६	न ज्ञानहेतुतैव	३।२८५
ध्वनयः संगता यै	३।२५८	न तत्र गम्य	३।१२६
ध्वनयः सम्मता	३।२५८	न तथा न यथा सो	४।२२७
ध्वनिभिर्व्यज्यमानो	३।२५९	न तदालम्बनं ज्ञानं	२।४५९
ध्वनिभ्यो भिन्नमस्तीति	३।२५७	न तद्व्याप्तेः फलं	४।१७६
न इदानीं कथं बाह्यः	२।२७२	न तस्माद् भिन्नमस्त्य	२।१२६
न कश्चिदर्थः सिद्धः	३।१८८	न तस्य किञ्चिद् भवति	३।२७७
न क[illegible]वदुत्पत्तिः	१।२१८	न तस्य व्यभिचारित्वा	४।२१८
न कार्यभेद इति	३।३०१	न तस्याजननं रूपं	४।२५१
न किञ्चिदेकमेकस्मात् V. B	२।५३६	न ते हेतव इत्युक्तं	४।२०३
न कोपदृष्टेर्व्विगमा	१।२०	न तैर्विना दुःख	१।२२७
न गृह्यत इति	२।४५३	न त्वदृष्टौ	४।१६१
न ग्राह्यग्राहकाकारा	२।२१५	न त्वेतदप्य	४।१४०
न ग्राह्यतान्या	२।५२६	न दीर्घग्राहिका सा च	२।४९
न ग्राह्यताया जनना	२।५२८	न दोषैर्व्विगुणो देहो	१।५६
न च तद्व्यतिरिक्तस्य	३।३३६	न निवृत्तिं विहायास्ति	३।१६२
न च नास्तीति	३।१६	नन्वदृष्टोंऽशुवत्	४।१६१
न चात्मनि विना प्रेम्णा	१।२०४	न त्वेतद	४।१४०
न चादर्शनमात्रेण	३।१२	न प्रत्ययो नु	२।२९२
न चानुदितसम्बन्धः	२।१३२	न प्रत्यक्षपरोक्षा-	२।६३
न चानुभवमात्रेण	२।४२५	भ्यां स० त० ५७४	
न चापि शब्दो द्व्यकृत	३।१२६	न बाधाप्रतिबन्ध	४।९८
न चार्थज्ञानसंवित्त्यो	२।५०७	न बाधायत्न	३।२२१
न च सन्निहितार्था	२।५१८	न बाधा यत्नवत्त्वेपि	३।२२३
न चास्यात्मनि	१।२२३	न बाधो यत्नपत्त्वेपि	१।२१३

न भावे सर्व्वभावानां ३।१३८
न भावो भवती ३।२७८
नमः समन्त भद्राय ३।१
न याति न च ३।१५१
तत्रा P. S. स० त० ६९१
न युक्तं साधनं १।१७
न युक्तानुमितिः १।१४
नवधा प्रतिबंध ४।९८
न वा विशेष्यविषय २।११८
न विकल्पानु- २।२८३
बद्धस्य S. स० त० ५०२
न विकाराद् विकारेण १।१५३
न विचित्रस्य चित्राभा २।२३१
न विशेषेषु शब्दानां २।१२७
न वेदयति वेदोपि २।३२१
न वैकया द्वय २।२५७
न वैराग्यं तदाप्यस्ति १।२५२
न शक्यस्ततो ३।४१
नश्यन् भावो ३।२७६
न श्रुतिः ३।९०
न स कश्चित्पृथिव्या १।३९
न संकेतं न सामान्य २।४५
न स पश्यन्नहमिति १।२०३
न सम्भवति साप्यत्र ३।१४६
न सम्भवति ३।४४
न सर्व्वधर्म्मः सर्व्वेषां १।१५१
न सर्व्वेषामनेकान्ता १।१५७
न साध्यः समुदायः ३।२०९
न सिद्धेन विनाशेन ४।३६
न सोभिधीयते शब्दे २।२३४
न स्थितिः साप्ययुक्तैव ३।१४५
न स्यात् कारण २।३९५
न स्यात् तत् ३।११६
न स्यात् परिहारेण ३।११८
न स्यात् प्रवृत्तिरर्थेषु ३।२०७
न स्यात् सर्व्वाक्षबुद्धीनां २।४९२
न स्युस्तेषामसामर्थ्ये १।२६७
न हि गोप्रत्ययो दृष्ट २।२२५
न हि गोप्रत्ययस्यास्ति १।१७३
न हि तत्तस्यकार्य्यं १।११३
न हि तस्योक्ति दो ४।६०
न हि सत्यन्तरङ्गेर्थे २।२६१
न हि संवेदनं युक्त २।२५९
न हि संवेदनं शुद्धं २।५११
न हि स्नेहगुणात्स्नेहः १।२२५
न हि स्वभावादन्येन ४।१९६
न ह्यत्यन्तपरोक्षेषु ३।३१४
न ह्यन्यानुप ४।२६३
न ह्येकं नास्ति सत्यार्थं ३।३३५
न ह्येकान्ते तद् दुःखं १।२३३
न ह्यर्थाभासि विज्ञान २।५०८
नाकारणमधिष्ठाता १।१७९
नाकारयति चान्यो २।४२०
नाक्रमात्क्रमिणोऽभावो S. १।४५
नाक्षग्राह्योस्ति शब्दानां २।४९९
नाक्षयः प्राणिधर्म्मं १।२१७
नाक्षात् सर्वा २।४९४
नाक्षेप्तुमपरं कर्म्मं १।१९६
नात्मोपकारक ४।२८२
नाध्यक्षमिति २।४५४
नाध्यक्षमिति चेत् २।४५३
नानात्त्वाच्चैकविज्ञान ३।१०१
नानार्थां क्रमवत्येका २।२०३
नानार्थैका भवेत्त २।२०७

नानित्त्वे रूपभेदोस्ति	३।२८२	नार्थाद्भावस्तदा	२।३७५
नानुत्पादव्ययवतो	२।४६५	नार्थे तेन तयोर्न	४।१५
नानुभूतोनुभव	२।४३७	नार्थोऽसंवेदनः	२।३९०
नानेकत्वस्य तुल्यत्वा	१।१०६	नालं प्ररोढुमत्यन्तं	१।२११
नानेकरूपो वाच्यो	२।१०२	नालं बीजादिसंसिद्धो	१।२६०
नानेकहेतुरिति चे	१।१०७	नावस्तुरूपन्त	२।८०
नानैकशक्त्यभावेपि	२।५३५	नाविचित्रस्य	२।२३२
नानोपाधि	३।५१	नाशंक्या एव	३।१८५
[नानोपाध्युपकाराङ्गं	३।५२	नाशनं जनयित्वा	४।२८१
नान्तरीकता ज्ञेया	४।२५८	नाशस्य सत्यबाधो	१।६८
नान्तरीयकताभावा	३।२१२	नाशः स्वभावो भावानां	३।२८१
नान्तरीयकतासाध्ये	४।६८	नाशेन	३।२७५
नान्तरीयकता सा	४।२४६	नाश्ववानिति	३।२३
नान्यत्र भ्रान्ति	३।८०	नाश्वास इति चे	२।६९
नान्यसाधनभावः	२।३१३	नासत्तासिद्धिरित्युक्तं	३।२८९
नान्यास्य नित्यता	२।१०२	नासाध्यादेवविश्लेष	४।२१८
नान्योऽनुभाव्यं S स० त० ४८३ २।३२७		नासिद्धः शब्द	४।११६
		नासिद्धे भावधर्म्मोस्ति N.S	३।१९०
नान्वयव्यतिरेकी	४।२४४	नास्तित्वं केन गम्येत	२।८७
[नापेक्षाऽतिशये	३।१६२	नास्ति संख्याय्यते	३।१६
नापेक्षेतान्यथा	२।५२१	[नास्ति संख्याप्यते	३।१७
नापेक्षेतान्यथा साम्यं	२।५२३	नास्त्येक	१।८८
नापेक्ष्येत पुनर्यत्नं	१।१२५	नित्यत्वाच्च	२।२०
नापैत्यभिन्नं तद्रूपं	३।१६४	नित्यत्वादपि	२।२२
नाऽपौरुषेयमित्येव	३।२८४	नित्यत्वादाश्रया	३।२३३
नाप्रसिद्धस्य लिङ्गत्वं	२।४६३	नित्यं तदर्थसिद्धिः	३।२९३
नामादिकं निषिद्धं	२।३७३	नित्यं तन्मात्रविज्ञाने	३।९९।१०१
नामादिवचने	२।११	नित्यं तमाहुर्विद्वांसो	१।२०६
नामुक्तिः पूर्वं	२।१९७	नित्यमात्मनि सम्बन्धे	२।३७६
नारोपित	३।५६	नित्यं प्रमाणं नैवास्ति	१।१०।८
नायं स्वभावः कार्यं	२।३३८	नित्यस्यानुप	३।२६१
नार्थसिद्धिस्ततस्तद्धि	३।२१३	नित्यस्याव्यतिरेकित्वा	१।२५

नित्यं सङ्केतसापेक्षा	२।२९२	निर्म्मितादेर्यथाभ्रान्तिः	३।२९७
नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा V.S	३।३४	निर्व्विकल्पा द्वयोरपि	३।३००
नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा	१।१८२	निर्ह्रासातिशयात्पुष्ट	२।२६६
नित्यस्य निरपेक्षत्वा	१।२६९	निर्ह्रासातिशयापत्ति	२।५२
नित्यस्य पुंसः कर्तृत्वं	३।३३२	निवर्त्तकः स एवातः	४।२४६
नित्यस्यान्वयि कार्यत्व	३।२३१	निवर्त्तते व्याप	३।१९३
नित्यस्यान्वयि कार्यत्वा	३।१४३	निवर्त्तयेत्कारणं	१।२४
नित्यानां प्रतिषेधेन	१।१८५	निवृत्तसर्व्वानुभव	२।२३४
नित्यानुत्पत्तिविश्ले	१।११	निवृत्तिञ्चप्रमाणा	१।३३५
नित्येभ्यो वस्तुसामर्थ्या	३।२८५	निवृत्तिर्न निव	३।२९७
नित्येष्वाश्रय	३।२३४	निवृत्तिर्ना	४।२२२
नित्ये स्वाश्रयसामर्थ्यं	३।२३६	निवृत्तिर्यदि	४।२२४
नित्योपलब्धिर्नित्यत्वे	३।१५२	निवृत्तेप्यनले काष्ठ	२।५५
निदर्शनं तदेवेति	२।११९	निवृत्तेर्निःस्वभाव	१।१७०
निदर्शनत्वात् सिद्ध	२।११९	निवृत्त्यभावस्तु विभ्रि	४।२२३
निमित्तन्तत्स्वभावो वा	२।८४	निवेश	१।१२५
निमित्तयोर्व्विरुद्ध	३।४	निवेशनञ्च	१।११२
निमित्तोपगमादिष्ट	१।१८९	निश्चयारोप	१।५०
निद्राघाते विबोधेवा	२।२९९	निश्चितात्मा	३।३४१
नियमं यदि न ब्रूयात्	२।३९२	निश्चीयते निविष्टो	३।३४८
नियमः स कुतः पश्चाद्	२।५२७	निषिद्धश्चेत्प्रमाणेन	४।७३
नियमेन च कार्यत्वं	३।२६४	निषेधान्न पृथिव्यादि	२।१५९
नियमेनात्मनि स्निह्यं	१।२२२	निषेधे तद्विविक्तञ्च	४।२३३
नियमैरप्यनि	३।५६	निषेधे यापि तस्यैव	३।८६
नियमो ह्यविनाभावे	४।२०४	निष्पत्तेर पराधीन S	३।२६
निरस्ततुर्योऽत्रा	२।२९३	निष्पत्तेः प्रथ	२।१३९
निराकृते बाध	४।८६	निष्पन्नकरुणो	२।१३१
निरुपद्रव	३।२२१	निष्पादितक्रिये	३।२४१
निरुपद्रवभूतार्थं V	१।२१२	निःस्वभावतया	३।३२
निरोधधर्म्मकं सर्व्वं	१।२८०	नीलद्विचन्द्रा	३।२९४
निर्दोषं द्वयमप्येवं	१।२२८	नीलादिचित्रविज्ञाने	२३।२२०
निर्दोषविषयः स्नेहो	१।२४३	नीलादिप्रविभागश्च	३।२०१

नीलादिरूप	२।३२८	पक्षदोषः परापेक्षा	४।१७४
नीलादिरूपेणधियं	२।३८६	पक्षदोषा मता नान्ये	४।८३
नीलादीनि निरस्य	२।२०२	पक्षधर्म्मप्रभेदेन	४।१८९
नीलादेरनुभूताख्या	२।४३२	पक्षधर्मस्तद S स० त० १५६	३।१
नीलादेर्नेत्र	३।१०३	पक्षलक्षणबाह्यार्थ	४।७२
नीलाद्यक्षिविज्ञाने	३।१०५	पक्षाङ्गत्वेप्यबाध	४।१८७
नीलाद्यनुभवः	२।३२८	पञ्चभिर्व्यवधानेपि	२।१३६
नीलाद्यप्रतिघाताच्च	२।१६	पटस्तन्तुष्विवे	२।१४९
नीलाद्याकारलेशो	२।२३	पटादिरूपस्यैकत्वे	२।२२२
नीलाद्याभासभेदि	२।३७२	पदार्थशब्दः कं हेतु	२।१५८
नेति सैव निवृत्तिः	४।२२२	परचित्तानुमानञ्चे	२।४७७
नेत्यनेनोक्त	४।१२७	परतश्चेत्समर्थस्य	१।११५
नेत्येके व्यतिरेकोस्य	१।१४५	परतो भावनाशश्चे	१।७२
नेष्टं प्रामाण्य	२।३१०	परमार्थविचारेषु	४।१८२
नेष्टो विषयच्छेदो	२।३१४	परमार्थावताराय	३।८५
नैकं चित्रपतङ्गादि	२।२००	परमार्थैकतावत्वे	३।२०६
नैकप्राणेप्यनकार्यग्रहण	१।१०७	परम्परातो हेतुश्चे	२।२९५
नैकस्वभावं	२।२०१	पररूपं स्वरूपेण	१।६९
नैमित्तिक्याः	४।१२८	पररूपेऽप्रकाशायां	२।४४०
नैरात्म्यादपि तेनास्य	४।२४२	परस्परविरुद्धार्था	३।३३७
नैराश्ये तु यथा	१।२३५	परस्परविशिष्टाना	२।४१
नैवमिष्टस्य	४।१४२	परस्य प्रतिपाद्यत्वात्	४।१
नैव वाच्यमुपादान	२।३३	परस्यापि न सा बुद्धिः	३।९८
नैषापि कल्पनाज्ञाने	२।४१९	परानुभूतिवत्सर्व्वा	२।५३९
नोक्तोत्तरत्वाद्	२।५२	परार्थज्ञानघटनं	१।२८३
नो चेद् भ्रान्ति S	३।४३	परार्थवृत्तेः खड्गादेः	१।१४०
नोदाहरणमेवै	४।१२१	परिच्छेदोन्तरत्योन्य	२।२१२
नोदेति तयोरिति	२।४५५	परिणामो यथैकस्य	१।४०
नोदेति दुःख	२।४५७	परिहार्य्यं न	४।५२
नोपकारस्ततः	३।५३	परीक्षाधिकृतं वाक्यं	३।२१४
नोपादानं विरुद्धस्य	२।२६३	परेणाप्यन्यतो गन्तु	४।१२
न्यायप्राप्तं न साध्यत्वं	४।७०	परोक्षेप्यागमोऽनिष्टो	४।१०६

परोक्षोपेयतद्धेता	१।१३४	प्रकृत्यैपेति गदितं	२।५३५
पर्यायेणाथ कर्तृत्व	३।१७५	प्रज्ञादेर्भवतो देह	१।७५
पश्चाद्भावान्न हेतुत्वं	३।३२	प्रतिक्षणं न	१।४६
पश्यतो बाह्यदृश्ये	२।४०५	प्रतिक्षणविनाशे हि	१।६९
पश्येत् स्फुटास्फुटं	२।४१५	प्रतिक्षेपेप्य	४।१३४
पश्यन् परिच्छिनत्त्येव	२।१०५	प्रतिज्ञानुमानं वा	४।१००
पाचकादिष्वभिन्नेन	३।१५६	प्रतिज्ञासिद्धदृष्टान्ते	४।६९
पाण्यादिकम्पे	१।८६	प्रतिपत्तुः प्रसिद्धौ	३।३३८
पारम्पर्येण हेतु	२।२९५	[प्रतिपत्तेरभिन्नत्वात्	३।१४९
पारम्पर्येण तज्ज्ञ	३।२९९	प्रतिबन्धात्	२।८२
पार्थो धनुर्धरो	४।१९२	प्रतिभासद्वयाभावाद्	२।१४८
पित्रोस्तदेकस्याकार	२।३६९	प्रतिभासभिदां धत्ते	२।४१६
पुनरावृत्तिरित्युक्तौ	१।१४२	प्रतिभासभिदामर्थे	२।३९९
पुनर्यत्नमपेक्षेत	१।१२३	प्रतिभासविशेषश्च	२।१३८
पुनर्व्विकल्पय	२।१२५	प्रतिभासस्य नानात्व	२।५१०
पुरुषातिशयापेक्षं	३।२१८	प्रतिभासो धियां भिन्नः	३।१०६ ०७
पुरुषेच्छा कृता	४।१०५	प्रतियोगिव्यवच्छेद	४।१९४
पुंसः सित	२।४३९	प्रतिषेधनिषेधश्च	४।२२१
पुंसामभिप्रायवशात्	४।९	प्रतिषेधस्तु सर्व्वत्र	२।८५
पूर्व्वमप्येषसिद्धान्तं	४।७४	प्रतिहन्ति प्रतीता	४।१२३
पूर्व्वस्वजाति हेतुत्वे	१।११०	प्रतीतभेदे प्रत्यक्षाधीः	१।५०७
पूर्व्वा धीः सैव	२।५१४	प्रतीतिसिद्धो	४।१२६
पूर्व्वानुभूतग्रहणे	२।२३९	प्रत्यक्षं कल्पनापोढ V.P	२।१२३
पूर्व्वानुभूतस्मरणात्	२।५०६	प्रत्यक्षज्ञानजनने	२।१९१
पूर्वापरस्य	२।१७४	प्रत्यक्षप्रतिवेद्य	२।३२६
पूर्व्वापरार्थभासित्वा	२।५३७	प्रत्यक्षप्रत्ययार्थत्वा	३।२४
पूर्व्वावधारणे तेन	४।१७३	प्रत्यक्षमेव न सर्व्वस्य	१।२३०
पृथक् पृथक् च बुद्धी	२।४९२	प्रत्यक्षं पूर्व्वमपि	१।२४१
पृथक् पृथक् च सामर्थ्ये	२।२५८	प्रत्यक्षं भावनामयं	२।२८७
पृथक् पृथगशक्तानां	१।९।२७	प्रत्यक्षाञ्च धियं	२।४७६
प्रकाशमानस्तदा	२।३२९	प्रत्यक्षा तद्	२।४५०
प्रकाशिता कथं वा	२।४७८	प्रत्यक्षात्तद्विविक्तञ्च	२।४४८

प्रत्यक्षादिमिता	४।११०	प्रमाणमन्यत्तद्	२।७६
प्रत्यक्षासन्न	२।२९०	प्रमाणमपि काचित्स्या	३।२००
प्रत्यक्षेण	३।५७	प्रमाणमविसंवादि ज्ञान S	१।३
प्रत्क्षेणानुमाने द्वि	३।२१५	प्रमाणमविसंवादात्त	२।६९
प्रत्यक्षेतरयोरैक्या	२।१२१	प्रमाणं संशयोत्पत्ते	४।१६
प्रत्यक्षोपवृत्तित्वात्	२।२९१	प्रमाणानामनेकस्य वृत्ते	२।७८
प्रत्यभिज्ञानसंख्याता	२।२३८	प्रमाणानामभावेहि	४।९६
प्रत्यये चान्यव्यावृ	३।५८	प्रमाणान्तर	३।१८
प्रत्याख्यातं पृथकत्वे	३।६३	प्रमाणान्तरबाधा	४।२७९
प्रत्याख्यातौ निराकुर्वन्	४।४०	प्रमाणाभं	३।३११
प्रत्याख्येयाऽत्र एवेषां	३।२८३	प्रमाणोक्तिन्निषेधे	२।९१
प्रत्यात्मवेद्यः सर्व्वे	२।१२३	प्रमेयत्त्वाद्घटादीनां	४।२१४
प्रत्यायनाधिकारे	४।१६५	प्रमेयनियमे वर्णा	२।७६
प्रत्यासत्तिरभावेन	२।३५	प्रयत्नानंतरं ज्ञानं	४।१९७
प्रत्यासत्तिर्विना	२।४७	प्रयोक्तृभेदान्नियमः	३।२९५
प्रत्युक्तं लघवं	२।१९८	प्रयोक्तृभेदापेक्षा च	३।२९४
प्रत्युत्पन्नात्तपो	१।२५१	प्रयोगः केवलं भिन्न	२।९०
प्रत्येकमपि सामर्थ्ये	१।१०५	प्रयोगदर्शनात्कस्य	१।२८६
प्रत्येकमविचित्रत्वाद्	२।२०६	प्रयोगो यद्यभिव्यक्ति	३।२९६
प्रत्येकमुप	१।४१	प्रलपन्ति प्रतिक्षि	३।१८१
प्रत्येकं वस्तु किं तासा	३।१०१	प्रवर्त्तितव्यं नेत्यु	३।१९८
प्रत्येकं सार्थकत्त्वेपि	३।२४९	प्रवाहे चित्तभेदानां	२।२८०
प्रधानार्थाविसंवादा	३।२१७	प्रवृत्तिरसम्बन्धे	२।१८
प्रपत्ततवत	३।१०	प्रवृत्तिर्व्वाचकानाञ्च	३।३३७
प्रपत्ता तदतद्धेतू	३।११९	प्रवृत्तेर्ब्बुद्धिपूर्व्वत्वा	३।१९७
प्रपद्यमान	४।५९	प्रवृत्तेस्तत्प्रधान	१।५
प्रभाः प्रतिसन्धत्ते	२।१०९	प्रसङ्गोद्वयसम्बन्धो	४।१२
प्रभास्वरमिदं चित्तं	१।२१०	प्रसिद्धस्य गृहीत्यर्था	४।७६
प्रभुप्रभावस्तेषां	३।३०९	प्रसिद्धस्य श्रुतौ	४।१३१
प्रभेदमात्रमाख्यातं	४।२००	प्रसिद्धिश्च नृणां वादः	३।३२१
प्रमाणतत्त्वसिद्धयर्थं	१।२८६	प्रसिद्धेरप्रमाणत्वा	३।३२२
प्रमाणं दूरदर्शी चे	१।३५	प्रसिद्धो लोक(वा)द	३।३१९

प्रहाणिरिच्छाद्वेषादे १।२२४
प्राक्तस्य सतः ४।७
प्राक् कथन्दर्शं २।४४५
प्राक्पश्चादप्यभाव २।११२
प्रागसिद्धस्वभावत्वात् ४।१६८
प्रागुक्तं योगिनां ज्ञानं २।२८१
प्रागेवास्य च योग्यत्वे ३।१४६
प्राग्गुरोर्लाघवात्पश्चान्न १।२६१
प्राग्भावः सर्व्वहेतूनां २।२४७
प्राग् भूत्वा २।११०
प्राणादेश्च क्वचिद् ४।२१२
प्राणाद्यभावे ४।२०८
प्राणानां भिन्नदेशत्वा १।१११
प्राणापानेन्द्रियधियां १।३७
प्राप्तं कः संवेदनान्य २।४२७
प्राप्तं संवेदनं सर्व्वं २।४३०
प्राप्तं सामान्यविज्ञानं १।८
प्राप्ता का सम्वि २।४२९
प्राप्तो गोत्वादिना तद्वान् ३।१४९
प्रामाण्यञ्च परोक्षार्थं १।३१
प्रामाण्यं तत्र शाब्दस्य १।४
प्रामाण्यमागमानाञ्च ४।१०१
प्रामाण्यमेव नान्यत्र २।१०१
प्रामाण्यं व्यवहारेण S स० त० १।७
१५, १११, ४९७, ५०८
प्रायः प्राकृत ३।२
प्रेत्यभाववद २।७३
प्रेरणाकर्षणे वायोः १।५४
फलं कथञ्चित्तज्जन्य १।२७८
फलवैचित्र्यदृष्टेश्च १।२७७
फलस्य हेतोर्हानार्थं १।१३६
बन्धमोक्षाववाच्येपि १।२०६
बलात्तवेच्छेयमिति ४।४६
बहवः क्षणिकाः प्राणा १।१०९
बहिर्म्मुखञ्च तज्ज्ञानं २।४२८
बहुशो बहुधोपायं १।१३८
बाधकं यदि नेच्छेत्स ४।१०४
बाधकस्याभिधानाच्च ४।६१
बाधकेऽसति सन्न्याये २।५०१
बाधकोत्पत्तिसामर्थ्ये १।२१२
बाधनं धर्मिण ४।१४३
बाधनात् तद्बले ४।१३५
बाधनायागमस्योक्तेः ४।३
बाधाभ्युपेत प्रत्यक्ष ३।२६८
बाधायां धर्मि ४।१३८
बाधासाध्याङ्गभूताना ४।१५२
बाध्यते प्रतिरुन्धानः ४।११२
बाध्यबाधकभावः २।९३
बाध्यमानः प्रमाणेन ४।४
बाध्या साध्या ४।१५१
बाध्यो न केव ४।१४७
[बाहुल्येपि हि तद्वतो ३।१९५
बाहुल्येपीति ३।१९४
बाहुल्येपीति ३।१९४
बाह्यशक्तिव्यवच्छेद २।१६३
बाह्यःसन्निहितोप्यर्थः २।५१७
बाह्यार्थप्रतिभासा २।१४
बाह्यार्थानपेक्षो (हि) २।१८५
बाह्यार्थाश्रयणीया २।३९३
बीजादङ्कुरजन्माग्ने २।३९३
बुद्धयोर्वे (प्र)वर्त्तन्ते २।१०८
बुद्धावभासमानस्य ३।१३३
बुद्धिर्यत्रार्थसामर्थ्या २।५९
बुद्धिर्हेतुस्तथेद १।२८

बुद्धिव्यापारभेदेन १।७५
बुद्धिश्च क्षणिका २।४९६
बुद्धिस्तेषामसामर्थ्ये १।२६८
बुद्धिस्वरूपा तद्धिश्चेत् २।४३०
बुद्धीनां शक्तिनियमा २।५०१
बुद्धीन्द्रियोक्ति ३।३११
बुद्धीराश्रित्य २।३९४
बुद्धेः प्रयुज्यते शब्द ३।१२२
बुद्धेरगस्याभि ३।२१६
बुद्धेरपि तदस्तीति २।५३१
बुद्धेरस्खलिता २।३६
बुद्धेरुपलभे ४।२७०
बुद्धेश्च ग्राहिका २।४२८
बुद्धेश्च पाटवाद्धेतो १।१३९
[बुद्ध्या वा नान्य ३।५१
बोधार्थाद्गमेर्बाह्य १।२८३
ब्रवाणो युक्तमप्यन्य ४।६३
भवेन्नानाफलः शब्दः ३।१३०
भवेयुः कारणं २।२२३
भावनापरिनिष्पत्तौ २।२८६
भावधर्म्मस्वहानिश्च २।५३
भावना परि २।२८५
[भावस्यानुपलब्धस्य ३।२०४
भावस्यानुपलम्भस्य ३।२०३
भावस्वभावभूताया २।१०६
भावहेतुभवत्वे ४।२८०
भावादेवास्य तद्भाव १।६
भावभावव्यवस्थां कः ४।२१५
भावा येन निरूप्यन्ते S २।३६०
भावे वा कारणं बुद्धे २।२२४
भावे विरोधस्यादृष्टौ ४।२४१
भावे ह्यभिन्ना २।३१९
भावे ह्येष विकल्पः S ३।२७८
भावोपादान ३।१८७
भावो हि स तथा भूतो ४।२८४
भाव्यं तेनात्मना २।३०२
भासमानं स्वरूपेण २।४५९
भिन्नकालं कथं ग्राह्य V १।२४९
भिन्नत्वाद्वस्तुरूपस्य ३।२३७
भिन्नं धर्म्ममिवाचष्टे १।१००
भिन्नमर्थमिवान्वेति ३।५९
भिन्नस्यातद्व ४।११९
भिन्नात्मार्थः कथं २।३७८
भिन्नाभः सितदुःखादि २।२७९
भिन्नाभिन्नः किमस्यात्मा ४।२५४
भिन्नावभासिनो ग्राह्यं २।२६९
भिन्नाविशेषा ३।१७०
भिन्ने कर्म्मण्य २।३०३
भिन्ने ज्ञानस्य सर्व्वस्य २।४६०
भिन्नेन्यस्मिन्न २।४११
भिन्नेपि किञ्चित् ४।२१४
भिन्नोऽभिन्नोपिवा २।९५
भूतचेतनयोर्भिन्न १।१६४
भूतं पश्येश्चतद्दर्शी २।४०४
भूतात्मताऽनतिक्रान्ते १।१७०
भूतानां प्राणितो भेदे १।१७१
भूतार्थतानीत १।१७०
भूतोक्तिः साधना ये १।९
भूम्यादिस्तस्य १।२७
भेद एव तथा च ३।१७७
भेदकाभेदकत्त्वे स्याद् ४।२५०
भेदं केनचिदङ्गेन २।४०२
भेदं प्रत्ययसंसिद्धमव ४।१८३
भेदश्च भ्रान्तिविज्ञाने २।३८९

भेदश्च हेतुः	३।१५७
भेदश्चायमतो जाति	१।१०३
भेदश्चासमितो	२।१८९
भेदसम्भारवादस्य	३।१८४
भेदसामान्ययो	३।१७८
भेदसामान्ययो	४।१८६
भेदः सामान्यसंसृष्टो	३।८८
भेदः सामान्यमि	३।१७७
भेदस्ततोपि बौद्धेर्थे	३।८७
[भेदस्ततोऽयं बौद्धेर्थे	३।८८
भेदः स्याद् गौरवे	४।१५१
भेदानां बहुभेदानां	३।८९
भेदान्तरप्रतिक्षेपा	३।६०
भेदान्न हेतुः कर्म्मास्य	३।१५९
भेदाभेदव्यवस्थैवं	२।२७७
भेदालक्षणविभ्रान्तं	२।४९८
भेदे च भेदसामर्थ्या	३।१०
भेदेन प्रतिपद्येते	३।१२०
भेदेनाननुभूतेस्मिन्न	२।४२४
भेदेनान्व	३।१८७
[भेदेपि नियताः केचित्	३।७०
भेदेपि यत्र तज्ज्ञाना	२।१६१
भेदेहि कारकं S	२।१७३
भेदोपि तेन नैवं	३।१६७
भेदोप्यस्त्यक्रिया	३।१७४
भेदोयमेव सर्व्वत्र	३।६१
भेदो वाङ्मात्र	४।१०३
भ्रान्तिः साऽनादि	२।२९
[भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति	३।४४
भ्रान्तेरपश्यतो भेदं	२।१०४
भ्रान्त्या न निश्चयं	३।४४
भ्रान्त्या सङ्कलनं	२।३८२
मणिप्रदीपप्रभयो	२।५७
मतं मम जगत्यलब्ध	४।२८६
मतो यद्युपचारोत्र	१।९५
मदादिशक्तेरिव	१।१६२
मनसो युगपद्वृत्तेः	२।१३३
मनोजपो वा व्यर्थः	३।२९८
मनोज्ञानक्रमोत्पत्ति	२।५२३
मनोन्यमेव	२।२४३
मनो बुद्धावर्थोपि	२।४७५
मनोऽप्यपेक्षसङ्केत	२।१४३
मनोऽप्युत्पन्नं	२।१४३
मन्त्राद्युपप्लुता	२।३५५
मन्दं तदपि	२।४१२
मन्दत्वात्करुणायाश्च	१।२००
मयूरचन्द्रकाकार	२।४०३
मानं द्विविधं	२।१
मानसं तदपी	२।२९४
मान्द्यपाटवभेदेन	२।४११
मा भूद्गौरवमेवास्य	१।२६२
मार्गे चेत्सहजा	१।२०२
मालां ज्ञानविदां कोयं	२।५१४
मालादौ च S स० त० ६७६	३।१५५
मालाबहुत्वे तच्छब्दः	२।१५६
माषकादेरनाधिक्य	४।१६२
मिथ्याज्ञानतदुद्भूत	१।२६२
मिथ्याज्ञानाविशेषेपि	२।५७
मिथ्यात्वं कृतकेष्वेव	३।२८७
मिथ्याध्यारोपहानार्थं S स०त०	१।१९४
मिथ्यावभासिनो	२।१७०
मिथ्याविकल्पेन विना	१।२१६
मिथ्याविकल्प	१।२८२
मिथ्योपलब्धि	१।२१६

मुक्तिमागय १।२६०
मुक्ताध्यक्ष २।२७५
मुक्तिस्तु शून्यताद्दृ(ष्टे) १।२५५
मुक्त्वाध्यक्षस्मृताकारां २।२७५
मुक्त्वा न कार्यं २।४७१
मुक्त्वा न कार्यमपरं २।४७९
मुखमित्येव च कुत: १।९६
मुख्यं यदस्खल २।१५३
मुख्याविशिष्टविज्ञान २।१५७
मृते विषादिसंहारा १।६१
मृते शमीकृते दोषे १।५६
मोहश्च मूलं दोषाणां १।१९८
मोहादय: सम्भवन्ति १।७९
मोहाविरोधान्मैत्र्या १।२१४
मोहो निदानं [illegible] ३।२२२
[illegible]ादि ३।२४५
[illegible] रूपं तयोर्दृष्टं २।७१
यच्च वस्तुबला २।४५
यज्जातीयो यत: ३।२४२
यज्ज्ञानमित्यभिद्रा १।८
यत: कदाचित्सिद्धा २।७०
यतस्तथा स्थिते हेतौ १।१३६
यत: स्वभावोस्य २।३४६
यतोपि प्राणिन: १।१८७
यत्तस्य जनकं रू ३।१६९
यत्तस्यामप्रकाशाया २।४४७
यत्नेप्यात्मीयवैराग्यं १।२३८
यत्र गौणश्च भावे २।१५९
यत्र नाम भवत्यस्मा ३।१९६
[यत्र निश्चीयते ३।५७
यत्र रूढ्याऽसदर्थे २।३७
यत्र स्वातन्त्र्यमिच्छा ३।३२९
यत्रासौ वर्तते भावस्तेन S ३।१५३
[यत्रास्ति वस्तुसम्बन्धो ३।८०
यथाकथञ्चित्तस्या २।३५३
यथा केषाञ्चिदेवेष्ट ३।२८१
यथाग्निरहि २।९५
यथा चोदनमाख्या २।१०९
यथा जलादेराधार: १।६८
यथा तत्कारणं वस्तु १।२३
यथा तथाऽयथार्थं २।५८
यथा तयोप ३।६९
यथात्मनोऽप्रमाणत्वे ४।९४
यथात्राप्येवमिति ३।२७२
यथा दण्डिनिजात्यादे २।१४६
यथा दीपोन्यथा वा ३।२६३
यथा न क्षेप ४।२८३
यथानग्निस्वभावोसौ ३।३७
यथा नाव्य ४।२४३
यथा नित्य: प्रयत्नोत्थ: ४।१८६
यथा निविशते २।३५०
यथा नीलादि २।४३६
यथानुदर्शनं चेयं २।३५७
यथान्तरीयका सत्ता ४।२०३
यथा परैरनु ४।१४१
यथा प्रकाशो २।३२९
यथा प्रतीतिकथित: ३।८३
यथा प्रदीपयोर्दीप २।४८३
यथा फलस्य २।३०९
यथा भावेप्यभावो २।३८
यथा भेदाविशेषेपि ३।१७२
यथा यथार्था विद्यन्ते २।२०९
यथाऽप्यमन्यत ३।२४०
यथाऽलिङ्गो ४।२७६

यथा वस्त्वेव	२।९६	यदि बुद्धिस्तदाकारा	२।३३४
यथा विशेषेण विना	१।२८	यदि भावाश्रयं ज्ञानं	२।५२
यथा श्रुतादिसंस्कारः	१।८१	यदि भ्रान्ति	३।५५
यथाश्वो न विषाणित्वा	४।१८७	यदि वस्तुनि वस्तूना	२।३३
[यथा संकल्पितन्तथा	३।७०	यदि शक्रशिरोनल	३।३७
यथा समितसि	२।१८९	यदि सर्व्वो गुणग्राह्यो	१।१५८
यथा साध्यमबा	४।९०	यदि साधन एकत्र	४।५५
यथा स्वप्न	२।२१७	यदीदं स्वयमर्थानां	२।२१०
यथास्वं भेदनिष्टेषु	४।१८५	यदीष्टमपरं क्लेशा	१।२७९
यथा स्वमक्षेणादृष्टे	४।१६२	यदीष्टाकार	२।३४०
यथा स्वमेव	४।१८४	यदेवमप्र	२।४७३
यथा स्ववाचि	४।९९	यदेव साधनं बाले	२।१४४
यथैवाहारकालादे	२।३६९	यद् ज्ञानं यत्र शब्दा	२।२८७
यथैवेयं	२।२९१	यद्यगत्या	२।३४२
यथोक्तविपरीतं यत्	२।५१	यद्यत्यन्तपरोक्षेर्थे	३।३१६
यदकिञ्चित्करं	३।२७९	[यद्यदृष्टि	३।६
यदङ्गभावेनोपात्त	२।२२७	यद् यथा भासते ज्ञानं	२।२२१
यदन्त्यं भेदकं	२।३११	यद् यथा वाचकत्वेन	३।६५
यदप्रमाणताभावे	२।९९	यद्यदृष्ट्या निवृत्तिः	३।१७
यदवस्थो मतोरागी	१।१५८	यद्यप्यर्क्षविनाबुद्धि	१।४४
यदा तत्कारणं केन	१।२३	यद्यप्यन्वयि विज्ञानं	२।१४७
यदा तदा न	२।३३२	यद्यप्यस्ति सित	२।२३३
यदा निष्पन्नतद्भाव	२।३३८	यद्यप्येकत्र दोषेण	१।२४१
यदान्यं तेन स	३।१३१	यद्यव्यक्तिफलं	३।१५
यदा सविषयं	२।३३७	यद्यात्मरूपन्नो	२।४४२
यदा संवेदनात्मत्वं	२।४३४	यद्येककालिको	१।११२
यदि किञ्चित् क्वचित्	४।६३	यद्येकात्मतयानेक	३।१६३
यदि ज्ञाने परिच्छिन्ने	२।४६७	यद्येवमत्र	४।१४४
यदि तस्य	४।१२३	यद्रूपं दृश्यतां यातं	१।१६८
यदि नात्मेन्द्रियाणां	२।४८	यद्रूपं शाबलेयस्य	३।१३८
यदि बाह्यं न विद्येत	२।३४२	यद्विशेषावसायेस्ति	३।५७
यदि बाह्योनुभूयेत	२।३३३	यन्नान्तरीयकः स्वात्मा	४।२४५

यन्नान्तरीयिका	४।२०२	यान्नान्तरीयका	४।२०२
यन्निष्ठात इमे	२।३०	याप्यभेदानुगा	२।४६
यः पश्यत्यात्मानं	१।२१९	या भावि	३।१९८
यः प्रत्यक्षो धियो	२।४७०	यां भूत्वा ह्यभवद्भावो	२।११०
यः प्रमाण	१।३४	यावच्चात्मनि न	१।१९३
यः प्रमाणमसाविष्टो	१।३४५	यावन्तोंशसमारोप	३।४९
यमात्मानं पुर	३।१७८	युक्ताङ्गुलीति सर्व्वे	१।१०१
यस्माच्च तुल्यं	१।१२८	युक्तिमागममात्रेण	१।२६०
यस्मात् किलेदृशं	३।३३२	युक्त्यागमाभ्यां	१।१३५
यस्मात् प्रमेये	२।३४६	युक्त्या ययागमो	४।६
यस्मादतिशयाज्ञान	२।३८२	युगपद् बुद्ध्यदृष्टञ्चेत्	२।५०२
यस्मादेकमनेकञ्च	२।३६०	येनाङ्कशेनादधद् धूमं	४।२५५
यस्माद् देश	१।१८६	येनासौ ब्यति	४।२४३
यस्माद् द्वयोरेकगतौ	२।४४२	ये ऽपि तन्त्र	३।३०९
यस्माद् यथा निविष्टो	२।३४८	येऽपरापेक्षतद्भावा	४।२८५
यस्मान्नानार्थवृत्ति	३।३२३	येषाञ्च योगिनो	२।४५६
यस्य कर्म्मं हि प्रत्येकं	२।३०३	येषां वस्तुवशा	३।६४
यस्य प्रमाणसंवादि	३।३१५	यैवाहमिति धीः	१।२०३
यस्य प्रमाणसंवादि वचनं सो	३।३१४	योऽग्रहः सङ्गते	२।१३९
यस्य रागादयस्तस्य	१।१६०	योग्याः पदार्था	४।१२५
यस्य सत्त्वे भवत्यैव	१।२६	योजनाद्वस्तुसामान्ये	२।८१
यस्य हेतोरभावेन	४।२१३	यो यथा रूढितः	२।१५९
यस्यात्मा वल्लभ	१।२३६	यो ह्वर्णसमुत्थान	३।३०२
यस्यादर्शन	३।१३	यो यस्य विषयाभास	२।४२९
यस्यापि नानोपाधे	३।५२	यो हि भावो यथाभूतो	२।८१
यस्याप्रमाणं स वाच्यो	२।८९	रसरूपादियोगश्च	१।९२
यस्याभावः क्रियेत	२।११६	रसवत्तुल्यरूपत्वा	३।३३१
यस्याभिधानतो	३।१२९	रागप्रतिघ	१।२१४
यस्यार्थस्य निपातेन	२।२५५	रागादिवृद्धिः	१।७९
यस्योभयान्तव्यवधि	२।१११	रागाद्यनि	१।१६९
या च सम्बन्धिनो	२।६२	रागीचन्दनकल्पानां	१।२५४
यादृश्याक्षेपिका	१।४३	रागी विषमदोषेपि	१।१५५

रिक्तस्य जन्तोर्जातस्य	४।५४	वक्षोपलादिरप्यर्थः	२।४२१
रूपदर्शनतो जातो	२।४७२	वदन्न कार्यलिङ्गां	४।४७
रूपदर्शनवैगुण्यावैगुण्य	२।२६५	वरापरप्रार्थना	१।२४९
रूपं द्विरूपतायां	२।४१	वर्णाः स्यादक्रमो	२।४८६
रूपमेकमनेकञ्च	३।८६	वर्णाकृत्यक्षराकारैः S.	२।१४७
रूपं परेषां	३।६७	वर्णा निरर्थकाः सन्तः	३।२४५
रूपं रूपमिती	२।१७७	वर्णानुपूर्व्वी वाक्य	३।२५९
रूपा(द)यो घटस्येति	१।१०४	वस्तुग्रहे तु	३।४५
रूपादिरिव गृ	२।१८१	वस्तुधर्म्मतयैवार्था	२।१६१
रूपादिबुद्धेः किं जातं	२।५३३	वस्तुधर्म्मतयोत्पत्ति	१।१९७
रूपादिवददोषश्च	१।१५१	वस्तुधर्म्मस्य संस्पर्शो	३।१३२
रूपादिवद्विकल्पस्य	१।१६५	वस्तुनश्चान्यथाभावात्	४।१४
रूपादिवन्ननियम	१।१७६	वस्तुन्यपि तु	४।२६२
रूपादिशक्तिभेदा	१।१०२	वस्तुप्रासादमालादि	२।१५५
रूपादिस्त्र्यादिभेदो	२।२६०	वस्तुभिन्नागमास्ते	३।३३८
रूपादीन् पञ्च विषया	२।४७१	वस्तुभेदाश्रयाच्चार्थे	३।११२
रूपादेश्च मनश्चैव	२।५३२	वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य V.S.	१।१४
[रूपाभावादभावस्य	३।१८५	वस्तुलाभी	३।८०
रूपाभेदे पि पश्यन्ती	२।३५९	वस्तुसत्तानुबन्धित्वा	२।४४
लक्षणं स च तत्त्वेषु	२।२१६	वस्तुस्वरूपे सिद्धेयं	१।२०
लक्षणत्वात्तथा	४।१२१	वस्तूनां विद्यते	२।१६३
लक्ष्यते न तु नीलाभे	२।५१२	वस्तूपलब्ध्याश्रय	३।८२
लक्ष्यते प्रतिभासो वा	२।५०७	वस्त्वभावस्तुनास्तीति	४।२२३
लिङ्गं तदेव न	२।४६२	वस्त्वेव चिन्त्यते	३।२१०
लिङ्गलिङ्गि S.	२।८२	वहवः क्षणिकाः	१।१०९
लिङ्गं वा तत्र	३।१२९	वह्न्यादिवद् घटादीनां	१।५२
लिङ्ग सैव	२।४६४	वाक्यञ्च हेतुभिन्नानां	३।२३१
लिङ्गं स्वभावः	४।११	वाक्यं भिन्नं	३।२४८
लुप्तौ हेतुतदाभासौ	४।९	वाक्यं वैदेकदेश	३।३३०
वक्तुमर्थं स्ववाचा	४।९५	वाग्धूमादेर्जनो	४।५७
वक्तं समर्थः	३।२४१	[वाक्यं न भिन्नं वर्णेभ्यो	३।२४८
वक्तृव्यापारविषयो	१।४	वाचः कस्या	३।२०८

वाच्यं केनोद्भ १।१५५
वाच्यप्रामाण्यमस्मिन् ४।२
वाच्यमक्षणिक(त्वे हि २।२४०
वाच्यश्च हेतु ३।२२९
वाच्यं शून्यं प्रलपतां ४।३५
वादत्यागस्तदा ४।४९
वासीचन्दन १।२५४
वाधनाय ४।३
वासिद्धः शब्द ४।११६
विकल्पप्रविम्बेषु २।१६४
विकल्पयन्नप्येकार्थं २।२०८
विकल्पवासनोद्भूताः ३।२८८
विकल्पविषयत्वाच्च १।१७७
विकल्पव्यवधानेन २।१३४
विकल्पिकाऽतत्कार्यं ३।७७
विकल्पेन न सामान्य २।७५
विकारदर्शनात्सिद्धं १।११९
विकारयति धीरेव १।७८
विकारः स्यात्पुनर्भावः १।५९
विकारहेतोर्व्विगमे १।६१
विकारे यदि तत्तुल्यं २।२९७
विचारप्रस्तुते ४।७७
विचार्यमाणे प्र २।२९५
विच्छिन्नं पश्यतो २।५००
विच्छिन्नं शृण्वतो २।४९३
विच्छिन्नानुगमा येपि ४।८
विच्छिन्नाप्यन्यया २।४९७
विच्छिन्नाभेति २।१३७
विच्छिन्ने दर्शने २।४९४
विच्छेदं सूचयन्नेक ३।१३०
विजातीनामनारम्भा २।२०५
विज्ञप्तिर्व्वितथाकारो २।२१७

विज्ञप्तिहेतुर्व्विषय २।३३८
विज्ञानव्यतिरिक्तस्य २।१४
विज्ञानं शक्तिनियमा ३।११४
विज्ञानशक्तिसम्बन्धा १।१६
विज्ञानाभासभेदश्च २।१३०
विज्ञानोत्पत्ति ३।१४५
विदन्ति तुल्यानुभवा २।४५६
विद्यमानेपि बाह्ये २।३४१
विद्यमानेपि २।४७३
विद्यमाने हि ४।२६७
विद्यायाः प्रतिपक्ष १।२१५
विधानं प्रतिषेधञ्च ४।२२५
विधावेकस्य ४।२३२
विधूतकल्पना १।१
विधूतकल्प २।२८१
विनार्थेन २।२६०
विनाशस्य विनाशित्वं ३।२७१
विपक्षादृष्टमात्रेण ३।१४५
विपक्षेऽदृष्टि ३।११
विपक्षैर्बाध्यते १।१३१
विपक्षोपगमेप्येतत् ४।१९
विपर्ययः पुनः ३।१५६
विभक्तलक्षणग्रा २।३३१
विमूढो सम्प्रवृत्ते २।१३३
विरक्तजन्मादृष्टे १।१८८
विरक्तो नैव तत्रापि १।२४२
विरुद्धकार्ययोः ३।३
विरुद्धं तच्च २।९१
विरुद्धतेष्टा सम्बन्धे ४।१७३
विरुद्धमागमापेक्षे ३।३३३
विरुद्धयोरेक ४।६५
विरुद्धविषये ४।१७७

विरुद्धं सैववा	२।६७
विरुद्धस्य च भावस्य	३।२०३
विरुद्धानाम्पदार्था	३।२८८
विरुद्धैकान्तिकेनात्र	४।६५
विरोधमसभाधाय	३।३३४
विरोधः शून्यतादृष्टेः	१।२१७
विरोधोद्भावनप्राया	४।१०७
विरोधितामवेद	४।१४५
विलक्षा वत केनामी	४।५४
विवक्षालोऽयो (ग	४।१९१
विवक्षा नियमे	३।३२७
विवक्षापरतन्त्रत्वात्	२।२२७
विवक्षापरतन्त्रत्वान्न	१।१८
विवादाद्भेदसामान्ये	४।१९५
विवेकिनी न चास्पष्टे	२।४२५
विवेकी न विवक्षा	२।२२२
विशदप्रतिभा	२।१३०
विशिष्टदृष्टे लिङ्गस्य	२।७७
विशिष्टं धर्म्मिणा	४।३९
विशिष्टरूपा	४।२७३
विशिष्टसुखसञ्ज्ञा	१।२३४
विशेषणं V.N	२।१४५
विशेषदृष्टे	२।७८
विशेषणविशेषाभ्यां	४।१९१
विशिष्टध्वनि	४।३७
विशेषप्रत्यभिज्ञानं	२।११८
विशेषः सोन्य दृष्टा	२।४६८
विशेषस्तद्व्यपेक्षा	४।३१
विशेषस्य व्यवच्छेद	३।१८
विशेषस्यास्वभावत्वा	१।१२५
विशेषे भिन्नमाख्याय	४।१७६
विशेषो गम्यते	४।२७१
विशेषो नैव वर्द्धेत	१।१२३
विशेषोपि च दोषा	१।१५२
विशेषोपि प्रति	४।१८८
विषयख्यापनादेव	४।२१
विषयग्रहणं धर्म्मो	१।२०८
विषयस्त्वं तदन्येन	२।३७०
विषयस्य कथं व्यक्तिः	२।४७९
विषयस्य ततोन्यत्त्व	२।३८८
विषयाकारभेदाच्च	१।६
विषयानियमादन्य	२।७९
विषयान्तरसञ्चारे	२।५३९
विषयान्तरसञ्चारो	२।५२०
विषयासत्व	४।२६४
विषयेन्द्रियमात्रेण	२।४८४
विषयेन्द्रियवित्तिभ्य	४।२१६
विषयेन्द्रियसम्पात	२।४५७
विषयो यश्च शब्दानां	२।१२८
विसम्वादात् तद	२।३००
विस्मृतत्त्वाददोषश्चे	२।१२०
वृक्षो न शिशपैवेति	४।१७९
वृक्षोयमिति सङ्केतः	३।११७
वृत्तिमान् प्रतिबध्नाति	१।२३९
वृत्तिराधेय	३।१४३
वृत्तेर्दृश्यापरामर्श	२।२३६
वृत्तौ स्वयं	४।३०
वेदकाः स्वात्मनश्चैषा	२।२६६
वेदप्रामाण्यं कस्य	३।३४०
वैश्वरूप्याद्विमामेव	२।२०४
वैषम्यर्जेन दुःखेन	१।१५४
व्यक्तयो नान्व	३।७०
व्यक्तं सत्तादिवन्नो	३।१६१
व्यक्तावननुभूताया	२।४६४

व्यक्तावप्येष २।४९०
व्यक्तिः कुतोऽसतां २।४१८
व्यक्तिग्रहे च तच्छब्दं २।४९
व्यक्तिक्रमोपि वाक्यं ३।१६१
व्यक्तिश्च बुद्धिः ३।२९७
व्यक्तिः सत्तादिवन्नो ३।१६०
व्यक्तिहेत्वप्रसिद्धिः २।५४१
व्यक्तेरन्याथवानन्या ३।१४९
व्यक्तेर्व्यक्त्यन्तर २।४४१
व्यक्तोऽनाकारयन् २।४२०
व्यक्तो व्यज्येत २।४१८
[व्यक्तं नैकत्र ३।१५५
व्यक्त्यसिद्धावपि २।५४१
व्यक्त्यैकैक ३।१५४
व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावेन २।४८३
व्यञ्जकस्य च जातीनां ३।१४८
व्यञ्जका[प्रतिपत्तौ ३।१५५
व्यञ्जकैः स्वैः ३।२३६
व्यनक्तिचित्तसन्तानो २।३९५
व्यभिचारस्य विपक्षे ३।१७
व्यभिचारान्न वातादि १।१५०
व्यतिरिक्तन्तमाकारं २।३७६
व्यतिरेकीव यच्चापि १।९९
व्यतिरेकीव यज्ज्ञाने २।१६५
व्यतिरेके तु तद्धेतु १।६६
व्यतिरेक्यपि हेतुः ३।१७
व्यर्था व्याप्तिफला ४।१७३
व्यर्थोन्यथा प्रयोगे ३।१२२
व्यवच्छिनत्ति धर्म्मस्य ४।१९०
व्यवच्छिन्नाः कथं ३।११५
व्यवच्छेद ४।१९२
व्यवच्छेदादयोगे तु ४।३८
व्यवच्छेदोऽस्ति चेदस्य ३।९६
व्यवधानादिभावेपि २।६६
व्यवस्थितत्त्वं जात्यादे १।७१
व्यवस्यन्तीक्षणादेव २।१०७
व्यवहारमसत्यार्थं ४।२३३
व्यवहारः स चासत्सु ४।२२५
व्यवहारेपि तेनायम् ३।११७
व्यवहारोपनीतेषु ३।१२३
व्यवहारोपनीतोत्र ४।१८५
व्याख्येयोत्र १।२१६
[व्यापारादेवा तत्सिद्धेः ३।२६२
व्यापारादेर्हि ३।२६२
व्यापारोपाधिकं २।२१६
व्याप्तिपूर्वे ४।२२
व्याप्तिप्रदर्शनाद्धेतोः १।२८८
व्याप्यस्य स्वनिवृत्ति २।९८
व्यावृत्तमिव निस्तत्त्वं ३।७६
व्यावृत्तिर्वस्तु ३।१२८
व्यावृत्तेः सर्व्वत २।१०८
व्यावृत्तेः संशया ४।१४६
व्यावृत्तौ प्रत्यया १।२१०
व्याहारादौ प्रवृत्ते २।६८
व्युत्पत्त्यर्था च ४।२००
शक्तं हि जनकं २।५१९
शक्तस्य सूचकं हेतु ४।१७
शक्तिक्षये पूर्वं २।५२१
शक्तिप्रवृत्त्या न ३।९
शक्तिरर्थान्तरं वस्तु १।१६३
शक्तिर्हेतुस्ततो २।४०६
शक्तिसिद्धिः समूहेपि ३।१०४
शक्तिस्तद्देशजनकं ३।१४४
शक्तिस्तस्यापि ४।१८

(शक्त्यनपेक्षतासत्त्वे २।१८७
शक्त्या नोत्पत्ति २।१३९
शतधा विप्रकीर्णोपि १।१६९
शनैर्यत्नेन वैगुण्ये १।१३०
शब्दज्ञाने विकल्पेन १।९४
शब्दनाशे प्रसाध्ये ४।४४
शब्दप्रवृत्ते ४।२२९
शब्दयोर्न्नतयोर्व्वाच्ये ३।६१
शब्दश्च निश्चया ३।६०
शब्दस्यान्य २।२
शब्दस्यान्वयिन २।१६८
शब्दात्तदपि नार्थात्मा २।१६५
शब्दादीनामनेकत्वा २।२३०
शब्दानामर्थे ४।१२७
शब्दानामिति ३।९६
शब्दानां प्रति ४।१२८
शब्दान्तरेषु तादृक्षु ३।३२०
शब्दार्थः कल्पना ३।२११
शब्दार्थग्राहि २।२८७
शब्दार्थास्त्रिविधो ३।२०५
शब्दार्थापह्नवे ३।२०८
शब्दार्थोर्थः २।१६९
शब्दाविशेषादन्ये ३।२६५
शब्दाश्च निश्चया ३।५८
शब्दाश्च बुद्धयश्चैव ३।१३४
शब्दाः सङ्केतितं ३।९१
शब्देभ्यो या २।३९
शब्देषु युक्तः सम्बन्धे ३।२३३
शब्देषु वाच्य २।११७
शब्दोऽर्थांशं २।१६७
शरीराद् यदि १।१२०
शरीरात्सकृदुत्पन्ना १।११५
शस्त्रौषधाभिसम्बन्ध १।२४
शार्दूलशोणितादीनां १।७९
शास्त्रं यत्सिद्ध ४।१०८
शास्त्रसिद्धे तथा ४।९४
शास्त्राधिकारासम्बन्धा ३।१९८
शास्त्राभ्युपगमादेव ४।४३
शास्त्राविशुद्धे ४।५०
शास्त्रिणोप्यतदा ४।९८
शास्त्रेणालं यथायोगं ४।१७०
शास्त्रेष्विच्छा ४।७२
शीघ्रवृत्तेरलातादे २।१४०
शुक्तौ वा रज ३।४३
शुद्धे मनो विकल्पे २।१३८
शृङ्गं गवीति लोके २।१५०
शेषवद्व्यभिचारि ३।३३१
शोधितं तिमिरेणास्य २।४०५
श्रावणत्वेन तत्तुल्य ४।२१८
श्रुतयो निविश २।३४
श्रुतिरत्यतोऽसम्बद्धा २।१७३
श्रुतिस्तन्मात्रजिज्ञासो १।१००
श्रुतौ सम्बध्यते २।१७२
[श्रुत्यन्तरनिमित्तत्वात् ३।१५८
श्रोत्रन्तर ३।१५७
श्रोत्रादिचित्तानीदानी २।२३४
षण्ढस्य रूपवैरूप्य ३।२११
षष्ठाद्ययोगादिति २।११२
षष्ठीवचनभेदादि ३।६४
स आगम इति ३।३१५
स इदानीं कथं २।२७१
स एकत्वविप्ना ३।३१३
[स एव दधि सोन्यत्र ३।१८४
स एव यदि वा २।४०७

स एव योज्यते शब्दे	२।१३१	संख्यादि	१।९९
स एव सर्व्वभावेषु	१।९५	संख्यादि योगिनः	१।९७
स एवानुपलम्भः	३।२१	संख्या संयोग	१।९३
स एवायमिति ज्ञानं	२।५०६	स च सर्व्वपदार्था	३।८१
स एव विशेषो	३।१८३	स च क्रमादनेकाश्च	२।४९५
स एवास्य पक्षः	३।२९१	स च ज्ञातोऽथवा	२।४६६
सकृच्छब्दाद्य	४।१४१	स च नान्वेति	३।१६६
सकृच्छब्दाद्य	४।१४५	स च प्रकाशस्तद्रूपः	२।४७९
सकृच्छ्रुतौ	३।२५०	स च भेदाप्रतिक्षेपात्	४।१७९
सकृत्सङ्गतशब्दार्थे	२।१३५	स च सर्वपदार्थे	३।७९
सकृत् सर्व्वस्य जनयेत्	२।४२१	स चातत्कार्यविश्लेष	३।१०९
सकृत्सर्व्वप्रतीत्यर्थं	३।१४३	स चायमन्यव्यावृत्या	३।१२४
सकृत् संवेद्यमानस्य	२।३८८	स चार्थाकाररहितः	२।३७४
सकृद् भावश्च सर्व्वेषां	२।२४२	स चेन्द्रियादौ	१।२४२
सकृद्भूतावभासः	२।१९९	सञ्चारकारणाभावाद्	२।५१९
सकृद्यत्नोद्भवाद्	२।४९०	सञ्चितः समुदा	२।१९४
सकृद् विजातीय	२।५२२	स तथैवेति सा	१।२३२
सङ्केतश्च निरर्थः	३।३२८	सतश्चेदाश्रयो नास्याः	१।६५
[सङ्केतभेदस्य परं	३।६१	स तस्यानुभवः	२।३२४
संकेतसंश्रया	२।२९०	सताञ्च न निषेधो	४।२२६
संकेतसंश्रया	४।११६	सति वा प्रतिबन्धे	४।२०४
सङ्केतस्मरणं कुत	२।१८९	सति स्वधीग्रहे	२।५३४
संकेतस्मरणापेक्ष	२।१८६	स तेनाव्यभिचारी स्या	४।२०२
संकेतस्मरणो N.S. स० त० ५१५, ५२५	२।१७४	सतोपि वस्त्व	४।१०
		सत्कायदृष्टिरन्यत्र	३।२२३
सङ्केतस्मृतिहेतुको	२।१७४	सत्कायदृष्टे	१।२०१
सङ्केतात्तदभिव्यक्त	३।२२७	सत्तायां	३।१८९
सङ्केतान्वयिनी रूढि	२।१६०	सत्तानाशित्वदोषस्य	३।२८०
सङ्केताश्रयीचार्थान्त	२।२९०	सत्तामात्रानुबन्धि	३।२६९
सङ्केतासम्भवस्तस्मा	३।११४	सत्तायां तेन साध्यायां	३।१९१
सङ्केतेन विना सार्थं	२।४६	सत्तासाधनवृत्तेश्च	४।२३७
संकेतोपाय	२।१४२	सत्तासम्बन्ध	२।११५

सत्ता स्वभावो	३।१८६
सत्तोपकारिणी यस्य	१।५५१
सत्यं कथं स्यु	२।३५८
सत्यान्तरेप्युपादाने	२।२६३
सत्यार्थं प्रतिजानानो	३।३३४
सत्यार्थं व्यतिरेकस्य	३।२८७
सत्येव यस्मिन् यज्जन्म	१।१८३
सत्वमित्यस्य	४।११५
सदसत्पक्षभेदेन	१।२१३
सदसन्निश्चयफला	३।१९९
सदृशाऽसद्	२।२
सदृशोदाहृतिश्चात:	४।२०१
सदोषतापि चेत्तस्य	१।२४४
सद्द्रव्यं स्यात्पराधीनं	३।२३८
सद्वितीयप्रयोगेषु	४।३४
सन्ततौ हेतुता तेषां	१।३१
सन्तापारम्भ: पापहानाय	३।३४०
सन्त्यस्याप्यनुवक्तार	३।२४०
सन्दिग्धं तस्य सन्देहाद्	४।२३८
सन्दिग्धे हेतुवचनाद्	४।९१
सन्देहहेतु	४।२६१
सन्धीयमान	२।१२२
सन्नर्थो ज्ञान	४।१०
सन्निधानात्तथैकस्य्	३।२४
सन्निवेशग्रहायोगा	२।२३०
सन्निवेशादि तद्युक्तं	१।१३
सपक्षाव्यतिरेकी चे V.	४।२४४
स पारमार्थिको भावो	३।१६५
स भवन् तस्या	
सभागजाते: प्राग्	१।१९१
सभागहेतुविरहा	१।१७७
[स भावस्तदभावेपि	३।३४
समयत्त्वे हि मन्त्राणां	३।२९२
समयाद् वर्त्ते	४।१२२
समयापेक्षिणी	२।२९१
समयाहितभेदस्य	४।७६
समवायाग्रहादक्षै:	२।१४९
समवायादि सम्बन्ध	१।२३१
समवायाद्यभावेपि	१।२३२
समवृत्तौ न तुल्यत्त्वात्	२।५२५
समानत्वेपि तस्यैव	२।१४८
समानभिन्नाद्याकारै	३।८९
समानाधिकर	३।१३१
समानाधिकरण	३।८३
समारोपविवे के	३।४८
समीक्ष्य गमक	२।१९२
स मुख्यस्तत्र	२।३७
समुदायापवादो हि	४।४१
समुदायस्य साध्यत्त्वे	४।१६९
सम्पश्यन्ति प्रदीपादे:	२।४०३
सम्पूर्णाङ्गो न गृह्येत	२।२२६
सम्बद्धं वस्तु तत्सिद्धं	४।११
सम्बध्यते कल्पनया	२।२६
सम्बन्धदोषै: प्राग्	३।२८३
सम्बन्धस्तेन तत्रैव	४।६७
सम्बन्धस्य च वस्तुत्त्वे	३।२३६
सम्बन्धस्य मना	२।४७७
सम्बन्धानभ्युपगम	२।११६
सम्बन्धानुगुणोपाय	३।२१४
सम्बन्धापौरुषेयत्त्वे	३।२२७
सम्बन्धिभेदाद्भेदोक्ति	१।१६
सम्बन्धिनामनित्यत्त्वा	३।२३१
सम्बन्धे प्रतिपक्षस्य	१।२१८
सम्भवाद व्यभिचारस्य	४।१९६

सम्भाव्य व्यभिचारित्त्वा ३।१२
संयोग ३।९८
संयोगाच्चेत् १।९१
संयोगादिषु ४।२०३
येष्वस्ति S. T. ५५९
संयोज्यन्तेन्य २।१७३
सरूपं दर्शनं यस्य २।४४३
सरूपयन्ति तत् २।३२१
सर्प्पादिभ्रान्ति २।२९७
सर्वग्रहोऽप्य ३।४५
सर्व्वज्ञानार्थवत्त्व २।१५
सर्व्वतो विनिवृ २।२३१
सर्व्वत्र चात्मस्नेह १।१८७
सर्व्वत्र तेनोत्सन्नेयं ४।६४
सर्वत्र दृश्ये
सर्व्वत्र दोषस्तुश्चेन्न ४।१८१
सर्व्वत्रभावाद् व्यावृत्ते ३।१३६
सर्व्वत्र योग्यस्यै ३।३२६
सर्व्वत्र रागः सदृशः १।१७२
सर्व्वत्र वादिनो ४।१३६
सर्व्वत्र व्यपदेशो हि २।१५४
सर्व्वत्र समरूपत्त्वा २।१०
सर्व्वत्रानुपलम्भः ३।२५३
सर्व्वथात्मग्रहः १।२३७
सर्व्वथानादितः ३।२४४
सर्व्वथान्यो न गृह्णीयात् २।४५५
सर्वथाऽवाच्य ४।१३५
सर्व्वदा सर्व्वबुद्धीनां १।१७८
[सर्वधर्मग्रहोपोहे ३।४६
सर्वन्तथैव २।१८४
सर्व्वन्तदर्थमथी २।४००
[सर्वभावाः स्वभावेन ३।४०
सर्व्वमेव तु विज्ञानं २।३६८
सर्व्वश्रुतेरेकवृत्ति ४।१७९
सर्वसाधनदोषे ४।१४९
सर्व्वः समानरागः १।१७०
सर्व्वसामान्यहेतु २।३१२
सर्व्वस्य चाप्रसिद्धत्त्वात् ४।१६७
सर्व्वस्य साधनं ते, ३।२९४
सर्व्वस्योभयरू- ३।१८१
पत्त्वे S स० त० २४२
सर्व्वात्मत्त्वे च ३।१८३
सर्वात्मना क ३।५२
सर्व्वात्मनादि २।३१६
सर्व्वात्मना हि सारूप्ये २।४३५
[सर्वात्मनोपकार्यस्य ३।५३
सर्वानर्थान् ४।६४
सर्व्वान्तया हि २।४९५
सर्वान्त्योपि हि २।४९३
सर्व्वान्त्येष्टनिवृत्त्या ४।३०
सर्व्वाभावे फलं २।३०२
सर्व्वार्थग्रहणे तस्माद् २।१९९
सर्व्वासां दोषजातीनां ३।२२२
सर्व्वेषां नाशहेतूनां ३।१९७
सर्व्वे नित्या इति ४।२२
सर्वे भावाः P प्र० 14 a ३।३९
सर्व्वेषामपि कार्याणां २।३८३
सर्व्वेषामुपयोगे २।३०९
सर्व्वेषामुपलम्भः ३।२५४
सर्व्वेषां सविपक्षत्त्वा ३।२२०
सर्व्वैः पक्षस्य ४।८३
सर्व्वो वर्णक्रमः ३।३०७
सर्वोस्याप्नप्रतीते ४।११३
सर्वोपकारकं ३।५४

सर्वपादेर्महाराशे	४।१५९	सा च भेदाप्रति	४।१७८
संवित्ति नियमो	२।३८९	[सा चातत्कार्य	३।११०
स विनश्येद्विना	१।७२	सा चा नित्या न जातिः	२।३७०
संवेदनं न यद्रूपं	२।२७४	सा चानुप	३।३०६
संवेदनस्य तादात्म्ये	२।४२३	सा चेन्न भेदिका	४।२४९
संवेद्यं स्यात्	२।३२३	सात्मत्त्वेनानपायत्वात्	१।२१९
सव्यापारमिवाभाति S	२।३०८	सात्मीभावात्त	३।२२०
संसर्गादविभागश्चे	२।२७७	सादृश्यं ननु धीः	३।१०७
संसर्गाविव	२।२७७	सादृश्येऽपि हि	२।४८२
संसारित्त्वादनिर्म्मोक्षो	१।१९३	साधनं करुणाभ्यासा	१।३६
संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते S	३।८६	साधनं नहि	२।३०१
संस्कारदुःखतां मत्त्वा	१।२५४	साधनं प्रत्यभिज्ञानं	३।२६६
संस्कारभेद[द्]भिन्नत्वा	३।२५५	साधनं यद्विवादेन	४।३३
संस्काराच्चेदता	२।३१७	साधनाख्यानसामर्थ्यात्	४।१७१
संस्कारोपगनिमुख्ये	३।२२०	साधनाधिकृतेरेव	४।२४
संस्कारोपगमे	३।२३०	साधनानामसामर्थ्या	१।१२४
संस्कार्यस्यापि भावस्य	३।२९५	साधनेन्यत्र	२।३०५
संस्कृतस्योपलम्भे	३।२५४	साधनेन्यत्र तत्कर्म्मं	२।३०६
संस्वेदजाद्या जायन्ते	१।३८	साधनैः साधना	४।७
सहकारात्सहस्थान	१।६४	साधर्म्यदर्शना	२।३६१
सहकारी भवेदर्थं	२।२४५	सा धीर्न्निर्व्विषया	२।४५२
संहतावप्यसामर्थ्यं	१।२९	साध्य	४।४२
संहतौ सहोयलम्भनिय	१।३०	साध्यकालाङ्गता	४।१८८
सह निराकृतेनेष्ट	४।८५	साध्यते तद्विपक्षो हि	१।१३७
सहभावप्रसङ्गश्चे	३।२७४	साध्यत्वेनैव	४।७९
संहृत्य सर्व्वतश्चिन्त	२।१२४	साध्यं द्वयं तदाऽसिद्धं	४।१६९
स हेतुः सप्तमी	१।५१	साध्यं यतस्तथा	४।४१
साक्षाच्चेत्	२।१९१	साध्यसाधनचिन्ता	४।८
साक्षान्न योज्यते	३।९३	साध्यः शास्त्रा	४।६९
साक्षान्न ह्यन्यथा	२।५३०	साध्यसाधन	३।८८
सा च तस्यात्मभूतैव	२।३०७	साध्यसाधन	२।३१५
सा च नः प्रत्ययो	१।२५५	साध्यः साधनतां	४।१८५

साध्यः स्याद ४।४२
साध्यस्यैवाभिधानेन ४।१७
साध्याभ्युपगमः ४।८६
साध्यार्थैर्हेतुना ४।५९
साध्येनानुगमात् १।१६
साध्येनुवृ ४।२१९
साध्येपि वृत्त्यभावो ४।२११
साध्योक्ति वा प्रतिज्ञां V ४।२४
सा निर्व्विकल्पो २।२९९
सानुमानं परोक्षाणा २।६२
सान्याश्रय संसिद्धौ २।१०३
सा पि तद्रूपनिर्भासा २।३९४
सापि न प्रतिषेधोयं ४।२२४
सापेक्षाणां हि भावानां ३।१९३
सा बाह्यादन्यतो २।३३२
सा बीजं सर्व्वसक्तीनां १।२४३
सा भवेच्छा(ऽऽ) प्त्यना १।१८६
साभासोक्त्याद्युपक्षेप ४।२७
सामग्रीफलशक्तीनां ३।७
सामग्री शक्तिभेदाद्धि ४।२४९
सा मतिर्नाम २।१३७
सामर्थ्यं करणोत्पत्ते १।२६५
सामर्थ्यादर्शनात्तत्र २।४६१
सामर्थ्यादर्शे २।४६२
सा मानसीति २।२९४
सामानाधिकरण्यञ्च ३।८५
सामानाधिकरण्यं स्या १।१३४
सामान्यग्रहणाच्छब्द २।१९
सामान्यधीरवश्यन्तु २।१९५
सामान्यं त्रिविधं २।५१
सामान्यं पाचकत्वादि २।१५९
सामान्यबुद्धि २।१९४
सामान्यबुद्धौ २।३१
सामान्यवाचिनः २।१८३
सामान्यमात्रग्रहणा २।४०
सामान्यमात्रग्रहणे २।१९
सामान्यग्रहणा २।१९०
सामान्यमेव तत्साध्यं ४।३९
सामान्यलक्षणे २।५
सामान्यवाचि २।१८३
सामान्यविषया २।९
सामान्यस्याविकार्यस्य ३।१४७
सामान्याश्रय २।१०३
साम्यादक्षधिया २।१४४
साम्ये केनचिदंशे २।४३५
साम्ये केनचिदङ्शोन २।४३३
साम्येपि दोषभाव १।२०८
सा योग्यतेति २।३६७
सारूप्यमपि नेच्छेद्यः २।४४६
सारूप्यात्तत्कि २।३८४
सारूप्याद्वेदना २।४४४
सारूप्याद्भ्रान्तितो २।१२
सार्थे सतीन्द्रिये २।२५२
सा वा नित्या २।३७२
सा वाह्यार २।३३४
साऽविद्या तत्र ३।२२२
[सा विद्या तत्र ३।२२३
सा सत्ता स च २।११५
सास्ति सर्व्वत्र २।५
सिद्धः केनास(हस्थाना २।८८
सिद्धञ्च परचैतन्य २।६८
सिद्धन्तत्स्वत एव २।४३४
सिद्धं तत्केन २।१८०
सिद्धं तेन सुसिद्धं ४।४८

सिद्धं पृथक् चेत्	२।२५
सिद्धं यादृशोधिष्ठानात्	१।१३
सिद्धयोः पृथगा	४।१३०
सिद्धसाधनरूपेण	४।७९
सिद्धस्वभावो	३।१९१
सिद्धानुमादि	२।२८९
सिद्धान्यथा तुल्य	२।४८०
सिद्धिं प्रमाणै	२।८५
सिद्धे प्रत्यक्षभावा	२।४५४
सिद्धोक्तेः साधनत्त्वा	४।२६
सिद्धोऽत्रापि	२।११०
सिद्धोऽत्रापि	२।११०
सिद्धोदाहरणे	४।२६०
सिद्धो हि व्यप	४।२६६
सिद्धयेत्प्रमाणं यद्येव	३।३३५
सिद्धयेदतो विशेषे	४।२०६
सिद्धयेदसाधनत्वस्य	२।२७८
सिंहे माणवके	२।३६
सुखदुःखाभिलाषादि	२।४४९
सुखदुःखविदौ स्यातां	२।२६२
सुखदुःखादिभेदश्च	२।२५४
सुखाद्यभावेप्यर्थाच्चि	२।२५७
सुखाद्यभिन्नरूपत्वा	२।२६०
सुखाद्यात्मतय	२।२७१
सुखी भवेयं दुःखी वा	१।२०२
सूक्ताभ्यास	१।२
सुप्तस्य जाग्रतो	२।२९९
सूपलक्ष्येण भेदेन	२।५०९
सो निषिद्धः प्रमाणेन	४।७३
स्तोकमपेक्ष्य	३।२
सैव तावत्कथं	२।२०८
सैवेष्टार्थवती	२।१७
सैवैकरूपाच्छब्द	२।२४
सो प्रमाणं तदासिद्धे	४।३
सोऽमुक्तः क्लेशकर्म्मभ्यां	१।२५७
सो विकल्पः स्व	२।१८२
सो सर्व्वः सर्व्वभेदाना	४।१७९
—स्थाने स्वयन्न	२।४८९
स्थाप्येते विदुषां	३।२८
स्थितिप्रवृत्ति	१।१२
स्थितिमान्साश्रयः	१।७३
स्थितेष्वन्येषु	३।२५७
स्थितोपि चक्षुषा	२।१२४
स्थित्यावेधक	१।५५
स्थिरं सुखं ममा	१।२७२
स्नेहः सदोष इति	१।२२३
स्नेहात्सुखेषु तृष्यति	१।२२०
स्पर्शस्य रूपहेतुत्त्वा	१।१८४
स्पष्टाभं निर्वि	२।२८४
स्पष्टावभासां प्रत्यक्षां	२।५०४
स्मर्यते चोभयाकार	२।३३७
स्मृतिर्भवेद	२।१७९
स्मृतिश्चेदृग्विधं	२।३७४
स्मृतीच्छायत्नज	४।२१६
स्मृतेरप्यात्मवित्	२।४८५
स्याच्चान्यधी	२।१७९
स्याच्छ्रोतुः फल	३।२९७
स्यात्ततोपि विशेषोस्य	१।७६
स्यात् सत्त्यं सति	३।१३२
[स्यात् सत्यं स हि तत्रेति	३।१३३
स्यादनर्थान्तरार्थत्वे	१।९८
स्यादाधारो जलादीना	१।७०
स्यान्निराकरणं	४।१७७
स्वञ्च रूपं न	२।४२७

स्वजाति निरपेक्षाणां १।३७
स्वज्ञानेनान्यधीहेतु ३।२६२
स्वतोपि भावे भावस्य ३।२७७
स्वतो वस्त्वन्तराभेदा २।२२८
स्वत्त्वधीः केन १।२३०
स्वनिमित्तात्स्वभावाद्वा २।७१
स्वपाण्यादिकयोः १।८६
स्वप्नेपि स्मर्यते २।२८३
स्वप्रतीतिफल २।१७१
स्वभावकारणं वार्थो ४।५८
स्वभावकार्यसिद्ध्यर्थं ४।१९५
स्वभावज्ञापकाज्ञान ३।२००
स्वभावपर ३।३९
स्वभावातिक्रमो १।१२२
स्वभावनियतो ३।१९२
स्वभावनियमाद्धेतोः ३।२८२
स्वभावनियमेन्यत्र ३।३२८
स्वभावपरिणामेन १।२७
स्वभावभूतत्द्रूप २।४३२
स्वभावभेदेन विना १।२५
स्वभावस्तस्य तद्धेतु ३।३७
स्वभावस्य यथो ४।२५८
स्वभावानुपलम्भश्च ३।२०१
स्वभावेप्यविना S स० ३।३८
त० ३२१, ५६९
स्वभावे स्वनिमित्ते वा २।७२
स्वभावो नास्ति शब्दा २।२८८
स्वभावोयमभेदेतु ३।१६७
स्वभावान्नवृत्ते ४।२७४
स्वयं न नश्वरात्मा १।७४
[स्वयं नापौरुषेयत्वे ३।२२९
स्वयन्निपातरूपाख्या ४।८५
स्वयं प्रकाशनादर्थ २।४८२
स्वयमिष्टाभि ४।८७
स्वयमिष्टो ४।१४७
स्वयं रागादिमा N. ३।३१७
स्वयं विनश्वरो नो चे १।७४
स्वयं विनश्वरात्मा १।७४
स्वयं श्रुत्या ४।१४८
स्वयं सोनुभवस्तस्या २।४३१
स्वरूपश्च २।२८७
स्वरूपभूताभासस्य २।४२६
स्वरूपेणैव निर्देश्य ४।७८
स्वर्गोर्व्वश्यादि ३।३२०
स्वलक्षणे च प्रत्यक्ष २।७५
स्ववाग्विरोधे विस्पष्ट ४।९७
स्ववाग्विरोधोऽभेदः ४।१०५
स्वसाध्ये कार्यभावाभ्यां ३।१९७
स्वसामान्य स्वभावाना ३।३००
स्वस्थानास्खल ३।१५३
[स्वस्मादचलतः स्थानात् ३।१५४
स्वात्मत्त्वे हेतुभावे वा ४।२०६
स्वार्थान्वयार्थापेक्षैव २।२४४
स्वालम्बना न सा २।४४९
स्वेच्छाकल्पितभेदेषु ४।७७
हन्ति सानुचरां तृष्णां १।२७४
हीनस्थानगतिर्जन्म १।२६३
हेतवः प्रविहन्यन्ते ३।२४६
हेतावसम्भवेऽन्तं ३।२८८
हेतुज्ञानप्रमाणाभं ३।११
[हेतुज्ञानं प्रमाणाभं ३।१२
हेतुतुल्यानुमानेन ३।८
हेतुत्त्वमेव युक्तिज्ञा २।२४७
हेतुत्त्वे च समस्ताना १।१०१

हेतुना च समग्रेण S.	३।१०	हेतुस्वभावाभावतः	३।२८
हेतुना यः समग्रेण N.	३।१६	[हेतुः स्वभावे	३।२
हेतुप्रभेदा	४।२६९	हेतुस्तत्साधनाय	४।५६
हेतुप्रकरणार्थस्य	४।१८९	हेतोः प्रहाणं त्रिगुणं	१।१३७
हेतुभावादृते नान्या	२।२२४	हेतोर्व्वैकल्यत	१।४८
हेतुमत्त्वाद्विरुद्धस्य	१।१४६	हेतोस्त्रिष्वपि रूपेषु P.	३।१४
हेतुयुक्तोपलम्भस्य	३।३०	हेतोस्सर्व्वस्य चिन्त्य	४।६७
हेतुरूपग्रहो लोके	२।३०९	हेत्वन्तरसमूहे	४।२८०
हेतुर्देहान्तरे	१।११७	हेत्वन्तरानुमानं	१।१८१
हेतुर्युक्तोप	३।२८	हेत्वर्थविषयत्त्वेन	४।१८
हेतुर्व्विरुद्धो	४।४४	हेत्वादिलक्षणैर्व्याप्य	४।८४
हेतुर्व्विरोधि नैरा	१।१३८	हेत्वादिवचनैर्व्याप्ते	४।१७१
हेतुस्तज्ज्ञा तथाभूते	२।८१	हेयोपादेयतत्त्वस्य	३।२१७
हेतुः स्वभावज्ञानेन	१।१४७	हेयोपादेयता	१।३४
हेतुस्वभाव	४।२६०	ह्रस्वद्वयोच्चारणेपि	२।४९३

स० त०=संमतितर्क S प्र०=प्रमेयकल्पद्रुम P